ماڻهو شهر پنيور جا

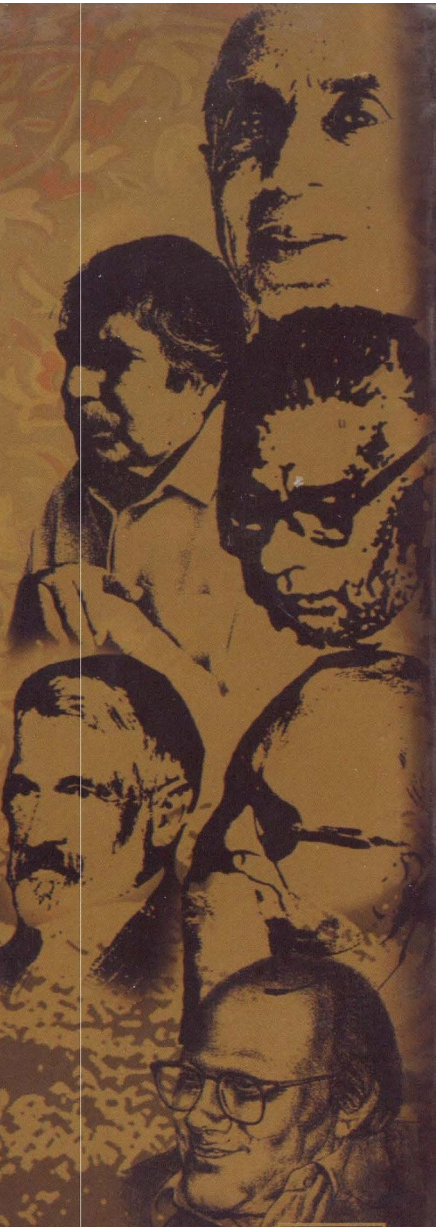

غلام رباني آگرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهو شهر پنيور جا

غلام رباني آگرو

سنڌي ادبي بورڊ
جام شورو، سنڌ
2012ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جا سمورا حق واسطا محفوظ

چاپو پهريون فيبروري 2012ع تعداد 1000

هن ڪتاب جي ڪنهن به حصي کي، ناشر کان اڳواٽ حاصل ڪيل اجازت کانسواءِ، اليڪٽرانڪ يا ٻئي ڪنهن به طريقي جنهن ۾ اسٽوريج ۽ ريٽريول سسٽم شامل آهي، استعمال نٿو ڪري سگهجي.

قيمت: ڇهه سؤ پنجاهه رپيا
(Price: 650-00)

خريداري لاءِ رابطو:
سنڌي ادبي بورڊ ڪتاب گهر
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ
(Ph: 022-2633679, Fax: 022-9213422)
Email: sindhiab@yahoo.com
www. Sindhiadabiboard.org

هيءُ ڪتاب ميسرز ذڪي سنز پرنٽرز ڪراچيءَ، مان الهڏنو وگهيو سيڪريٽري سنڌي ادبي بورڊ ڇپائي پٽرو ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چپائيندڙ پاران

ڪتاب 'ماٺهو شهر پنهور جا' سنڌي ادب جي نامور نثرنگار سائين غلام رباني آگرو جن جي آخري تصنيف آهي، جيڪا پڻ سندن اڳين تصنيفن جيان تحرير جي دلڪشي ۽ اسلوب سبب ڏاڍي دلپذير آهي ۽ لکڻ جو اِهو انداز اتساهيندڙ ادب جو هڪ اهم حصو آهي. پاڻ زندگيءَ جي مختلف مرحلن ۾ تجربي ۽ تلخيءَ جي وِهه ڪي ماڪيءَ ۾ بدلائي عجب جهڙو ڪم ڪيو آهي.

رباني صاحب جي اِها تخليق ڏيهي ۽ پرڏيهي ادبي ثقافتي، سماجي ۽ سياسي شخصيتن جي زندگي جي مختلف رُخن تي روشني وجهي ٿي. پاڻ هن ڪتاب ۾ انهن شخصيتن جي مڪيه پهلوئن جا عڪس پنهنجي لکڻيءَ وسيلي پسيا آهن. سنڌي ادبي بورڊ جي اِها شروع کان ئي ڪوشش رهي آهي ته، ادبي تاريخ تي مشتمل اعليٰ درجي جا معياري ڪتاب اداري طرفان شايع ڪرايا وڃن، ته جيئن ادبي تاريخ پڻ محفوظ ٿي سگهي.

سائين رباني صاحب منهنجو محسن آهي ۽ مون سندن زير سايه رهي گهڻو ڪجهه پرايو. اهو سندن ئي شفقت ۽ محبت جو اثر آهي جو اڄ آءٌ هن مقام تي پهتو آهيان. اِها منهنجي خوش قسمتي آهي، جو سائين جن جي هيءَ عظيم تخليق آءٌ بورڊ طرفان پنهنجي ايامڪاريءَ ۾ شايع ڪري رهيو آهيان. آئون بورڊ جي مانواري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيئرمين جناب مخدوم جميل الزمان صاحب جو تهدل سان شڪر گذار آهيان، جنهن پنهنجي مفيد مشورن سان منهنجي رهنمائي ڪري اشاعتي مرحلي کي آسان ڪيو.

اميد آهي تہ اسان جو هيءَ پيار پريو پورهيو ادب سان دلچسپي رکندڙن وٽ مانُ لهندو.

الهڈتو وگهيو
سيڪريٽري

1 ربيع الثاني 1433هـ
24- فيبروري 2012ع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انتساب

سنڌ جي مسڪين ماڻهن ڏانهن،
جن جي اکين جا ڳوڙها اگهڻ وارو ڪير به ڪونهي.
شيخ اياز جو هي شعر سندن حال جو ترجمان آهي:

بُک ۾ قُتي باکَ ۽ ڏُک ۾ گذريو ڏينهن!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شڪر ادائي

مون کي هن ڪتاب جي اشاعت جو اُتساهڻ عزيزم حڪيم اعجاز حسين چانڊيي ڏياريو جنهن لاءِ سندس مرهونِ منت آهيان. هونئن، ٻين ٻ گهڻن ئي دوستن جو شڪر گذار آهيان، جن منهنجي مدد ڪئي. برادرم الطاف آگري ڪن شخصيتن لاءِ گهربل مواد هٿ ڪري ڏنو. تصويرون گهٽي قدر عزيزم عادل راشديءَ عنايت ڪيون. ڪن شعرن جي صحت لاءِ ياءُ نصير مرزا مدد ڪئي. ڪتاب جا پروف مون ڏٺا. البت ڪمپوزنگ جو سمورو ڪم نويدالرحمان چنا ۽ ڪرم الاهي چنا وڏيءَ محبت سان سرانجام ڏنو. مان مڙني احبابن جو تهدل شڪر گذار آهيان.

هن ڪتاب ۾ جن ٻ شخصيتن جو احوال ڏنل آهي، سي، سڀ معزز ۽ محترم آهن، پر انهيءَ احوال کي سندن سوانحي خاڪا سمجهڻ شايد صحيح ڪونہ ٿيندو ڇو تہ مون ڪنهن ٻ شخصيت جي جَمَ جي تاريخ ۽ هنڊُ، سندس تعليم، شادي ۽ اولاد جا تفصيل وغيره ڪونہ ڏنا آهن، جيڪا ڳالهہ سوانحي خاڪن جي هڪ عام خصوصيت هوندي آهي.

مون انهن مان ڪن سان گهڻو تہ ڪن سا ٿورو وقت گڏ گذاريو. ليڊي ڊايانا جو احوال سو رڳو ڪتابن ۾ پڙهيم، يا وري ٽي وي ٽي ڏٺم. گويا، مڙني محترم ۽ معزز شخصيتن بابت هي منهنجا پنهنجا ذاتي تاثرات آهن، جيڪي نهايت ادب ۽ احترام سان، پڙهندڙن جي اڳيان پيش ڪريان ٿو.

ـ غلام رباني آگرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فهرست

تعارف حميد سنڌي

پيش لفظ خليفو حڪيم عبدالحميد چانڊيو

مقدمو غلام رباني آگرو

ماڻهو شهر پنيور جا

1. سائين جي ايم سيد 45
2. پير علي محمد راشدي 97
3. پير حسام الدين راشدي 141
4. مخدوم صاحب سجاد حسين قريشي 175
5. ڊاڪٽر ائنيمري شمل 197
6. ايلسا قاضي 239
7. سوپو گيانچنداڻي 249
8. شيخ اياز 265
9. جمال ابڙو 333
10. ڊاڪٽر جي ايم مهڪري 347

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

.11	شيخ حفيظ	359
.12	نورالدين سرڪي	375
.13	تنوير عباسي	387
.14	حميد سنڌي	409
.15	جمال رند	425
.16	استاد اظهار حسين	443
.17	ارنيسٽ ٽرمپ	457
.18	ڊئوڊ چيزمين	477
.19	ليڊي ڊايانا	493
.20	پگٽ ڪنور رام	503
.21	حسين شاهه راشدي	521
.22	پروين شاڪر	529
.23	ڊاڪٽر نجم الاسلام	545
.24	محمد حسن پٽو	557
.25	اعجاز قريشي	567
.26	غلام علي	573

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعارف

سنڌ ۾ ڪتابن لکڻ جي روايت پراڻي آهي. چون ٿا ته سوين هزارين سال اڳي سنڌو نديءَ جي ڪنارن تي "رگ وِيد" جوڙيو ويو هو جيڪو هاڻي دنيا جي اوائلي ڪتابن ۾ شمار ٿئي ٿو. ائين پڻ چون ٿا ته جڏهن سنڌ آزاد ملڪ هو تڏهن ٻڌ ڌرم جي راجا جي وزير حڪمراني جي اصولن بابت ڪتاب لکيو هو هاڻي اٽلي آهي. پر، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد جي ڇپايل "سنڌ جي تاريخ" ۾ انهيءَ جو ذڪر آهي.

عربن جي سنڌ جي فتح کان پوءِ، حضور پيغمبر صلي الله عليہ وسلم جن جي حياتيءَ جو مستند احوال لکندڙ اولين سيرت نگارن ۾ 'ابو معشر سنڌيءَ' جو نالو نمايان آهي. جرمن مستشرق جوزف هوروتوس پنهنجي ڪتاب "سيرت نبوي کي اولين ڪتابين اور ان کي مؤلفين" ۾ لکيو آهي ته "مغازي" نالي سان عربيءَ ۾ سيرت جو ڪتابُ لکيو هئائين، جيڪو هاڻي دنيا ۾ اٽلي آهي. تمام وڏو عالم هو. بغداد ۾ وفات ڪيائين ته سندس جنازي نماز خليفي هارون رشيد پڙهائي. بغداد ۾ ئي دفن ٿيو.

دنيا ۾ پيغمبر صلي الله عليہ وسلم جن جي خطن جو پهريون پهريون مجموعو ديبل جي هڪ نومسلم عالم مرتب ڪيو جيڪو هاڻي شايع ٿي ويو آهي ساڳيءَ ريت منصوري ۽ ديبل جي سنڌي فقيهن ڪيئي بي بها ڪتاب لکيا. جن جو تفصيل ثقافت اسلاميہ لاهور جي شايع ٿيل ڪتاب "فقهائي هند" ۾ ڏنل آهي.

هندستان ۾ شاهہ ولي الله دهلويءَ کان به ٻه سؤ ورهيہ اڳ، مخدوم نوح الائيءَ رحمتہ الله عليہ قرآن مجيد جو فارسي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو. جيڪو ڪيئي صديون سنڌس خاندان ۾ محفوظ هو. سنہ 1960ع واري ڏهاڪي ۾ ائين مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ صاحب سنڌي ادبي بورڊ کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اشاعت لاءِ ڏنو فارسي ترجمي جي ايڊيٽنگ مولانا غلام مصطفيٰ قاسميءَ ڪئي ۽ ان جي ڇپائيءَ لاءِ غلام رباني آگري وڏي محنت ڪئي. قدرت ٻنهي ڇڻن کي هن تاريخي مصحف مبارڪ جي اشاعت جو شرف عطا ڪيو.

سڄي هندستان ۾ سڀ کان اول "سنڌ جي تاريخ" لکي وئي، جنهن جو نسخو اُچ شريف جي هڪ عالم علي ڪوفيءَ هٿ ڪيو ۽ عربيءَ مان اتاري فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. شمس العلماء دائودپوٽي فارسي ترجمو ايڊٽ ڪيو. شمس العلماء ميرزا قليچ بيگ وري ان جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنڌي ترجمو مخدوم امير احمد ۽ اردو ترجمو اختر رضويءَ ڪيو. جن کي ڈاڪٽر بلوچ صاحب ايڊٽ ڪيو. پويان ٻئي ترجما سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا. غلام رباني آگري اردو ترجمي جي ٻئي ڇاپي جو شاهڪار مقدمو لکيو. هن "جهڙا گُل گلاب جا" نالي سنڌ جي هاٿوڪن مشاهيرن تي ٻن جلدن ۾ ڪتاب پڻ لکيو. اهي ٻئي جلد سنڌي ادبي بورڊ شايع ڪيا. ان کان پوءِ آگري صاحب ٽيون ڪتاب "سنڌ جا بر، بحر ۽ ٻيلا" نالي سان لکيو جيڪو پير سائين محمد راشد روضي ڈٽي رحمةالله عليہ غوث بهاؤالحق ملتانيءَ ۽ قلندر لعل شهباز جو تذڪرو آهي ٽئي ڪتاب ماٹهن کي ايڏا وٽيا، جو بورڊ هاٿي وري نئين سر ڇپايا آهن.

هونئن، رباني صاحب جو ٻهريون ٻهريون ڪتاب "آبِ حيات ۽ ٻيا افسانا" هو جيڪو مون، سنہ 1959ع ۾، "زندگي پبليڪيشن" طرفان شايع ڪيو هو. اسان ٻئي تڏهن نوجوان هئاسين. سنڌي ادبي سنگت جا سرگرم ڪارڪن هئاسين ۽ "سنڌ دوست اديبن" جي صفِ اول ۾ هئاسين. اسان سڀ سُڄا سِرَ هئاسين. هڙ ۾ ڪجهہ ڪونہ هو پر، اسان جا حوصلا بلند هئا. قدرت اسان کي پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ڪيو. سنڌي ٻوليءَ کي اصلوڪو درجو مليو ۽ ون يونٽ بہ چَٽُ ٿي ويو.

ادبي لڳ لاڳاپي کان علاوه اسان ٻنهي جي محبت جي هڪ ذاتي نسبت اها بہ آهي تہ رباني صاحب ڪنڊياري جو ويڙهل آهي ۽ مان نوشهري فيروز جو. جيڪو پنهنجي تاريخي مدرسي هاءِ اسڪول لاءِ سڄي سنڌ ۾ مشهور آهي. اسان ٻنهي انهيءَ ئي هاءِ اسڪول ۾ تعليم ورتي. رباني صاحب مون سان پنهنجي ذاتي لڳ لاڳاپي جو ذڪر، وڏيءَ محبت سان، پنهنجي هن ڪتاب ۾ مون تي لکيل خاڪي ۾ ڪيو آهي.

مان مٿي ذڪر ڪري آيو آهيان تہ سندس افسانن جو ٻهريون ٻهريون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مجموعو مون ئي چپايو. پر، اڳتي هلي، سندس ڪي افسانا حشو ڪيولراماٽيءَ "هندستان ٽائيمس" نالي انگريزي اخبار ۾ ڊاڪٽر شمل جرمن زبان ۾ چومنگ (چيني ادبين جي تنظيم جي نائب صدر)، چين جي "شرجئي ويٽشو" (دنيا جو بهترين ادب) نالي رسالي ۾ شايع ڪيا. سندس شروعاتي افسانن جو مرڪزي موضوع "اقتصادي ۽ سماجي انصاف" هو ۽ هاڻوڪي ويجهي دور ۾ لکيل ڪن افسانن جو موضوع ماڻهوءَ جون محبتون ۽ حسرتون آهن.

هو ملڪ جي مڃيل ادبي شخصيت آهي. پهريون پهريون سنڌي اديب آهي، جيڪو ٻاهرين ملڪن: چين، هندستان، بنگلاديش ۽ ايران ۾ پاڪستاني ادبين جا وفد پنهنجي اڳواڻي ۾ ادبي ۽ ثقافتي دورا تي وڃي ويو. بنگلاديش جي صدر کيس "سونهري قلم" (GOLDEN PEN) تحفي طور ڏنو ۽ "سرڪاري مهمان" (OFFICIAL GUEST) قرار ڏئي، ملڪ جي مکيه بندرگاهه چاٽگام ۽ دنيا جي مشهور ساموندي بيچ (BEACH) ڪاڪسز بازار جو سئر ڪرايو.

هن چين جو به دفعا دورو ڪيو. پهريون پيرو وفد جي ميمبر طور ۽ ٻيو پيرو وفد جي اڳواڻ جي حيثيت ۾. چيني ادبين چيني زبان ۾ مٿس مضمون لکيا، جن جا ترجما انگريزي ۽ اردوءَ ۾ اعليٰ پيماني تي ڪتابي صورت ۾ شايع ٿيا. دنيا جي مشهور چيني اخبار "PEOPLE'S DAILY" سندس مفصل انٽرويو شايع ڪيو. وائيس آف آمريڪا پڻ ادب ۽ ثقافت تي سندس انٽرويو نشر ڪيا. پاڪستان جي هڪڙي صدر ڪيس ادبي خدمتن جي اعتراف ۾ تمغو ڏنو ۽ ٻئي صدر وري سندس تعليمي ذهانت جي اعتراف ۾ شيلڊ ڏني. ڪجهه عرصو اڳ، آغا خان فائونڊيشن پڻ سندس علمي ۽ ادبي خدمتن جي اعتراف ۾ کيس شيلڊ ڏني.

هو سنڌي ادبي بورڊ ۽ ايڪيڊمي آف ليٽرس جو چيئرمين، سنڌ يونيورسٽيءَ جو پرو- وائيس چانسلر ۽ فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر رهي چڪو آهي. حڪومت پاڪستان کيس ملڪ جي ڪن مکيه علمي ۽ ادبي ادارن جي بورڊ آف گورنرز تي ميمبر نامزد ڪيو ۽ نيشنل بئنڪ جي قومي انعامن واريءَ ڪميٽيءَ جو جج پڻ نامزد رهيا.

رباني صاحب جو هي ڪتاب سندس اڳين ادبي ڪاوشن جو ئي تسلسل آهي. مون کي اميد آهي ته انشاءَ الله سنڌي ادب ۾ هن ڪتاب جي پڏري ٽيڙ سان قابل قدر اضافو ٿيندو.

حميد سنڌي

ماڻڪو شهر پنيور جا: ١١

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيش لفظ

سائين غلام رباني آگري جو نالو مون پهريون دفعو سنہ اٽويهہ سؤ سٺ واري ڏهاڪي ۾ ٻڌو هو. تنهن وقت افساني نگار جي حيثيت ۾ سندس نالو عروج تي هو.

هڪ دفعي رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻيءَ جي دعوت تي ڊاڪٽر علي نواز بلوچ ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي همراه ويس. رات رهياسين. راڳ رنگ جي محفل هئي. سگهڙن جي ڪچهري جو اهتمام به هو. غالباً ٻيڙو فقير ڪنير به ساڻ هو. انهيءَ ڪچهريءَ ۾ رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻيءَ جي واتان رباني صاحب جي بي انتها تعريف ٻڌم. رباني صاحب تنهن وقت سنڌي ادبي بورڊ ۾ هو يا وري سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو - وائيس چانسيلر هو. پوريءَ طرح ياد نہ آهي. پر، رئيس مرحوم جي واتان رباني صاحب جي ايڏي تعريف ٻڌي ان وقت ئي دل ۾ خواهش پيدا ٿي، تہ ساڻس ملاقات ڪجي ۽ علمي ادبي رهاڻ ڪري حِظ حاصل ڪجي. اها سال ستهتر ڇاهتر جي ڳالهہ آهي. ان بعد سالن جا سال گذري ويا، پر، خواهش، خواهش ئي رهجي وئي! رباني صاحب جو ديدار نہ ٿي سگهيو ڇو تہ ڪجهہ عرصي کان پوءِ هو اسلام آباد هليو ويو ۽ سڄا سارا پندرنهن ويهہ سال اتي هو.

1992ع ۾ برادرم مرحوم علامہ غلام مصطفيٰ قاسميءَ "جهڙا گل گلاب جا" ڪتاب عنايت ڪيو. ڪتاب ڇا هو هڪ ادبي شاهڪار هو! مان تہ ڪتاب پڙهي رباني صاحب تي عاشق ٿي پيس. سندس ملاقات ۽ هٿن چمڻ لاءِ دل ۾ بيحد و حساب آرزو ٿي. پر، اسلام آباد واري دُوري وچ ۾ ديوار بڻيل هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ دفعي منهنجو فرزند، نورچشم حڪيم اعجاز حسين حيدرآباد ڪنهن ڪم سان ويو. هو به مون وانگي رباني صاحب جو پروانو هو. سو ڪو وسيلو ڪري رباني صاحب سان وڃي مليو ۽ منهنجو ڪتاب "سنڌ جو اتر ڪاڇو" ڪيس پيش ڪيائين. اعجاز چيو ته، "بابا! سائين رباني صاحب ائين مليو جڙ ته سالن جو واقف هجي! پاڻ اخلاق جو اهڙو ئي مجسمو آهي، جهڙو پنهنجي ڪتاب "جهڙا گل گلاب جا" جو مقدمو لکيو اٿس." اُنهيءَ ڪتاب جي مقدمي ۾ رباني صاحب "اخلاق" جي اهميت متعلق گفتگو ڪئي آهي ۽ هن ڪتاب جي مقدمي ۾ وري "ماڻهوءَ جي مزاج" کي موضوع بنايو اٿس. هي ٻئي مقدما اهم آهن.

رباني صاحب سان ملاقات جو ڏاڍو شوق هو. نيٺ عزيزم اعجاز حسين جي دعوت تي، اسان جي ڳوٺ "ماڏي" آيو. ائين ساڻس ملاقات جو رستو پيدا ٿيو جا اسان لاءِ فخر جي ڳالهه آهي. هن صديءَ جي هڪ منفرد ممتاز اديب جي زيارت ۽ نصيب ٿي ۽ ساڻس دوستانه تعلق ٻه ٿيو. سندس لکڻين ۾ ته مشڪ ۽ عنبر جي خوشبو آهي، پر سندس ڪچهريءَ ۾ علمي گفتن ۾ ۽ گلاب جي گلن جي سرهاڻ آهي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته اسان ٻنهي کي سنڌ جي قديم تاريخي آثارن ڏسڻ جو ڏاڍو شوق هو. ان ڪري مان ڪيس ميان نصير جي ابدي آرامگاهه تي وئي ويس.

اڳتي هلي خبر پيم، ته آگرو صاحب سنڌ جي هاڪاري حڪيم حاجي محمد آگري جو پوٽو آهي، جنهن جو نالو مون بابا سائين حڪيم عبدالمجيد خان کان ٻڌو هو ته وڏو حاذق حڪيم هو. سندس طبي حڪايتون اڄ به ساهتيءَ جي عوام ۾ رطب اللسان آهن. سندس حڪمت جا ڪي معجزا مون کي مرحوم حافظ محمد بخش خاصخيليءَ ٻڌايا هئا. هن کان اهو پڻ ٻڌم ته تمام ديندار شخص هو. يارنهن حج ڪيا هئائين. پهريان ست حج ڳوٺ کان مڪي شريف تائين پيادل ڪيائين. پوءِ آگبوٽ رائج ٿيا ته چار حج انهن جي وسيلي ڪيائين. سندن خاندان ۾ علم ۽ دين سان محبت جي روايت تمام قديم آهي. مير علي شير قانع ٺٽويءَ پنهنجي مشهور تاريخ "تحفة الڪرام" ۾ مخدوم عبدالله آگري جو ذڪر سڃيءَ سنڌ جي چونڊ مشاهيرن ۾ ڪيو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حافظ محمد بخش خاصخيلي (مرحوم) ڪنهن زماني ۾ رباني صاحب جي والد ۽ ساهتيءَ جي مڃيل استاد، جناب عبداللطيف آگري صاحب سان گڏ پيغمبري پيشي جا فرائض به سرانجام ڏنا هئا. حافظ مرحوم استاد عبداللطيف مرحوم جون سڪ سان ڳالهيون ڪندو هو.

رباني صاحب جو هي ڪتاب "ماٺهو شهر ٻنيپور جا" سندس ڪتابن "جهڙا گل گلاب جا" ۽ "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" جوئي تسلسل آهي ۽ هن شعر جي مصداق آهي تہ:

یہ وہ گل ہے کہ گلستاں کو بھی جس پر ناز ہے،
اس کے ہر اک برگ میں دلگیر پنہاں راز ہے۔

مشهور ڪتاب "ديوانِ ظهير فريابي" لاءِ هڪڙي شاعر سهڻي ۽ دلچسپ ڳالهہ ڪئي آهي تہ:

دیوان ظہیر فریابی
در مکہ بجز وز دستیابی

يعني ديوان ظهير فريابي اهڙو ڪتاب آهي، جو هن کي مڪي مان به چورائي سگهجي ٿو. سائين غلام رباني آگري صاحب جو هيءُ ڪتاب به هڪ اهڙو ئي شاهڪار آهي، جنهن لاءِ جيترو لکجي، اوترو گهٽ آهي. سندس قلم جي ڪمال کي سلام پيش ڪرڻ لاءِ هيءُ شعر ياد آيو آهي:

حافظ چہ طرف شاخ نباتیست کلک تو
کش میوہ دلپزیر تر از شہد و شکرست

اي حافظا تنهنجو قلم ڪهڙي نہ منڙي درخت جي لاءِ مان آهي، جنهن جو ميوو ماکيءَ ۽ شڪر کان به وڌيڪ دلپسند آهي.

شفاخانہ حکیم عبدالمجید
ماڏي ضلعو دادو سنڌ.
5_ ڊسمبر 2007ع

حڪيم خليفو عبدالحميد چانديو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مقدمو

وَاَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّث

(۽ پنهنجي رب جي نعمت جو بيان ڪر.)

- قرآن شريف

جهانن جي خالق ۽ مالڪ جڏهن متيءَ جي مُٺ ۾ ساهه وڌو هو تڏهن منجهس ڪيئي گيت، سنگيت ۽ نغما پري ڇڏيا هئائين. سو زندگيءَ جو ساز هر دم وڄندو رهي ٿو ۽ منجهانئس نت نوان نوان نغما نڪرندا رهن ٿا.

آدمي، آدم جو تسلسل آهي. مالڪ مون تي مهر ڪئي، جو عدم مان وجود ۾ آندائين، انسان جو جامو عطا ڪيائين ۽ دل جي ڳالهه بيان ڪرڻ جي نعمت سان نوازيائين.

يونان جي ڏاهي، ارسطوءَ کي انسانڏات جو "معلم اول" ۽ مسلمان مفڪر، ابن سينا کي "معلم ثاني" ڪوٺيندا آهن. ارسطوءَ انسان کي "حيوان ناطق" ڪوٺيو جنهن جو مطلب آهي ته انسان هڪ اهڙو ساهوارو آهي، جيڪو ڳالهائي ٿو- يعني پنهنجي دل جي ڳالهه بيان ڪري سگهي ٿو. يوناني ٻوليءَ ۾ LOGON جو مطلب "ڳالهه" آهي. ارسطوءَ چيو ته "انسان (ZOON/ LOGON/ECHON) ڳالهائيندڙ ساهوارو آهي."

پر، ارسطوءَ کان اها ڳالهه ڳجهي ڪانه هوندي، ته ٻيا ساهوارا به پنهنجن هم - جنس ساهوارن سان هم - ڪلام ٿين ٿا. مثلاً، سامونڊي ماهرن جو چوڻ آهي ته "مڇيون هڪٻئي کي پنهنجو پيغام ڏيڻ لاءِ اشارا ڏينديون آهن." اسر جي مهل ڪڪڙن جا ڏَس ته هر هنڌ مشهور آهن. نئڊپڻ ۾ اسان پاڻ اسڪولن ۾ پڙهندا هئاسين ته:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

COCKS CROW IN THE MORN, TO TELL US TO RISE,
HE WHO LIES LATE, SHALL NEVER BE WISE.

ککڑ صبح سان بانگون ڏين ٿا تہ اسان ننڊ مان اٿون،
جيڪو دير تائين سمهندو سو سياڻو ڪونہ ٿيندو.

سنڌي ادبي بورڊ جامشوري واري سرڪاري گھر ۾ مون محسوس ڪيو تہ اونهاري جي منڊ ۾، رات جو چئين ساڍي چئين وڳي ڌاران، ڪو تِڏ، رکي رکي، سريلي ساز وانگر آواز ڪڍندو هو. ڪلاڪ کن کان پوءِ پاسي وارن وٽن ٽٽن مان بہ ساڳيا آواز ٻڌڻ ۾ ايندا هئا، تہ چُپ ٿي ويندو هو. پر، جيڪڏهن ڪونہ ايندا هئا تہ پاڻ وري ساڳيا سڏڙا ڪندو هو.

وڏيءَ فجر جو وري هڪ ڪانءُ هوا ۾ هيڏي هوڏي لامارا ڏيندو هو ۽ "ڪان، ڪان" ڪري ٻين ڪانوَن کي جاڳائيندو هو. آخر ۾ جھرڪيون جاڳنديون هيون ۽ وٽن ٽٽن ۾ ڏاڍي وٽندڙ آواز ۾ "چُون، چُون" ڪنديون هيون.

جڏهن آسمان ۾ اوير طرف ڳاڙهاڻ ظاهر ٿيندي هئي، تڏهن مان بورچيخاني منجهان رات جي بچيل ياڄيءَ ۽ مانيءَ جا ٽڪرا ڪنهن ٽانوَ ۾ گڏ ڪري، گھر جي صحن ۾ آٽي رکندو هئس. اهو ڏسي، وٽ تي ويٺل ڪانءُ، ڏاڍي زور سان "ڪان، ڪان" ڪندو هو. سندس آواز ٻڌي، امالڪ ڇڻي طرفن کان ڪانوَن جا ولر اچي مانيءَ تي مڙندا هئا.

اهو لقاءُ ڏسي سمجهيم، تہ ڪانوَ جو "ڪان، ڪان" ڪرڻ ٻين ڪانوَن سان ڳالهائڻ جو سندس نمونو آهي. البت، ائين آهي تہ ڪيس ٻين ڪانوَن کي جاڳائڻو هجي، يا مانيءَ لاءِ سڏڻو هجي، پاڻ رڳو "ڪان، ڪان" ڪندو آهي.

❊ ❊ ❊

سنہ 1984ع ۾ مرڪزي ۽ صوبائي سرڪار مون کي سنڌي ادبي بورڊ جامشوري مان اسلام آباد "ايڪيڊمي آف ليٽرس" ۾ موڪليو. اهو ادارو سنڌي سليمي اکرن ۾ "پاڪستان ادبي بورڊ" آهي. مون کي پهريائين ڊئريڪٽر جنرل جو ڪم سونپيائون ۽ پوءِ ترقي ڏيئي چيئرمن ڪيائون. پر،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شروع ۾ منهنجو چيئرمن اردو زبان جو مشهور اديب ۽ پاڪستان نيويءَ جو رٽائرڊ، ريئر سرجن ايڊمرل شفيق الرحمان هو. جهڙو نالو هئس، اهڙو ئي شفيق انسان هو. مون اهڙو ايماندار سرڪاري عملدار پنهنجي سڃيءَ عمر ۾ ڪونہ ڏٺو. آفيس مان پينسل يا اڇو پنو بہ گهر ڪونہ کڻي ويو. ميٽنگ ۾ سرڪاري ماني ڪونہ کائيندو هو. پنهنجي گهران آڻيندو هو.

اسان روزانو سندس ڪمري ۾ ماني کائي، ڪچهري ڪندا هئاسين. زندگيءَ جي وسيع تجربي جي ڪري شفيق الرحمان جنهن بہ ڳالهہ تي راءِ ڏيندو هو سا منڊيءَ تي ٽِڪ هوندي هئي.

هڪ دفعي چيائين تہ، "اوهان ٽن چئن ڏينهن کان پوءِ گهر اڇو تہ اوهان جو پالپل ڪتو خوشيءَ مان پئونڪڙ لڳندو، پر غريب کي خوشيءَ جو اظهار ڪرڻو هجي يا ڏک جو، بس رڳو پئونڪندو رهندو."

انهيءَ ڳالهہ جو مطلب بہ اهو ٿيو تہ ڪانوَ جو "ڪان، ڪان" ڪرڻ، ۽ ڪتي جو پئونڪڻ يا مڇين جا ٻين مڇين کي اشارا ڪرڻ ۽ جهرڪين جو "ڇُون ڇُون" ڪرڻ، انهن ساهوارن جي ڳالهائڻ جا نمونا آهن، منجهن بہ ڳالهائڻ جي صلاحيت آهي، پر، اها ايتري ڊيولپ ٿيل ڪانهي. سو ارسطوءَ جي مشاهدي ۾ واقعي وڏو وزن آهي تہ:

> انسان ٻين ساهوارن کان وڌيڪ شان ۽ شرف وارو انهيءَ ڪري بہ آهي جو ڪيس پنهنجيءَ دل جي ڳالهہ ڪرڻ جي وڏي صلاحيت آهي.

انسانذات جي تهذيب جي تاريخ جو پهريون پهريون اهم ڪارنامو اُهو آهي تہ هوليءَ جو هنر ايجاد ٿيو يعني انسان ڳالهائڻ سکيو. سڀ انسان ڳالهائين ٿا، پر، سڀ هڪجهڙا هوشيار ڪونهن. هڪڙا ٻين کان وڌيڪ قابل آهن. مثلاً، عيسويءَ ويهينءَ صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ هندستان ۾ نواب بهادر يار جنگ نالي هڪ مشهور ليڊر هوندو هو. جو وڏن وڏن جلسن ۾ تقرير ڪندي هزارين ماڻهن کي اتي جو اتي ڪِلائي ۽ رٽاري سگهندو هو.

تقرير ڪرڻ بہ تہ ڳالهائڻ جو هڪ نمونو آهي. تقرير جي ماهرن وانگر، عالم، اديب ۽ شاعر پڻ ڳالهہ ڪرڻ جا بادشاهہ ٿين ٿا. سنڌي زبان ۾ اهڙو چٽو مثال شاهہ سائينءَ جو آهي. چون ٿا تہ ننڊپڻ ۾ جڏهن شعر چوڻ شروع

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيائين، ته سندس والد شاهہ حبيب چيس ته "ابا، بُلي شاهہ شعر جي اهڙي ڪا زمين چڏي ئي ڪانهي، جنهن ۾ هَـرُ نہ هلايو هجيس."

شاهہ سائينءَ ادب سان چيس ته "بابا سائين، جي ائين آهي ته پوءِ مان جر ۾ جاتون ڏيندس، جن جو ڪو انت ئي ڪونہ هوندو."

شاهہ سائينءَ کي هيءُ جهان چڏئي صديون گذري ويون آهن. ان کان پوءِ بہ سنڌ ڪيئي شاعر پيدا ڪيا آهن. پر، سندس ڪلام اڄ بہ بي مثال بينو آهي. ان ڪري ائين ئي چئبو ته سنڌ ۾ هر دؤر پٽائيءَ جو دؤر آهي.

اردو زبان ۾ وري مرزا اسد الله خان غالب بہ وڏو نالو آهي، پر، ڪي ماڻهو ميرتقي ميرکي پسند ڪن ٿا. مرزا غالب پاڻ بہ چيو آهي ته:

کہتے ہیں اگلے زمانے میں کوئی میر بھی تھا

هڪ دفعي تنوير اسلام آباد ۾ مون وٽ مهمان هو. تن ڏينهن ۾ سندس مطالعي جو موضوع منصور حلاج هو. مون کيس "مير" جو هڪ شعر ٻڌايو جو کيس ڏاڍو وڻيو:

موسم آیا تو نخلِ دار میں میر
سرِ منصور ہی کا بار آیا

ڪراچيءَ ۾، اين.جي.وي. هاءِ اسڪول جي پاسي ۾ "سعيد منزل" نالي ٻي بہ هڪ نندڙي، پر، سهڻي عمارت آهي، جا ڈاڪٽر سعيد ٺهرائي هئي. مون مرحوم ڪونہ ڏٺو. پر، سندس پٽ، ڈاڪٽر خورشيد سان سڻي ڏيٺ ويٺ هئم. سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس تڏهن اين.جي.وي. هاءِ اسڪول واريءَ بلڊنگ ۾ هوندي هئي. سو ٻئي ٽئي ڏينهن ساڻس ڪچهري ٿيندي هئي. سندس ميز ۾ ڪرسيءَ جي پاسي ۾، ٽپائيءَ تي، هڪ خوبصورت پينٽنگ رکيل هوندي هئي، جنهن کي چتائي ڏسبو ته منجهس هڪ شخص سوٽ ڪوٽ ۾ نظر ايندو جو آرام- ڪرسيءَ تي آهليو پيو آهي ۽ پنهنجن خيالن ۾ گم آهي. تصوير جي هيٺان مرزا غالب جو هيءُ شعر لکيو پيو آهي:

ہستی کے مت فریب میں آجائیو اسد،
عالم تمام حلقۂ دامِ خیال ہے۔

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غالب ڪيڏي نہ وڏي ڳالھ ڪئي آھي! بلاشڪ، هستيءَ جي بي ثباتيءَ کان انڪار ڪونھي. ماڻھوءَ جي حياتي جڙ ۽ پاڻيءَ جو ڪو بوڙيو آھي. اجھو ھاڻي ھو پر، ھوا لڳي ۽ ھينئر ڪونھي. ھن حقيقت جو اظھار اردو زبان جي رابعہ نالي ھڪ گمنام شاعره، سھڻن لفظن ۾ ڪيو آھي، سندس تخلص "پنھان" ھو. چيو اٿس تہ:

یہ ہونا بھی بتدریک نفس ہے
ہماری ابتدا کیا انتہا کیا۔

تاھم، اھا ڳالھ ميڙي پوندي، تہ "هستي" ڪيڏي بہ "بي بقا" ڇو نہ ھجي، پر، ان جي حقيقت ۽ اھميت کان بہ انڪار ڪونھي، ھيءَ صورت ۾، ھيءَ ڌرتي ۽ آسمان، سج، چنڊ ۽ تارا، رات ۽ ڏينھن، ڪڪر ۽ مينھن، وڻ ٽڻ ۽ ساوا ٻوٽا، قسم قسم جا گل، انھن جا رنگ، سمورا ساز ۽ آواز بي معنيٰ نالا ٿي ويندا.

انگريزي زبان ۾ چوٽي آھي تہ ALL IS MATTER يعني سڀ ڪجھ مادو آھي. پر، ھي بہ ھڪ چوٽي آھي تہ: ALL IS MIND يعني سڀڪجھ "سوچ" آھي.

قديم هندستان ۾ شنڪر آچاريہ نالي ھڪ وڏو ڏاھو شخص ٿي گذريو آھي. ايڏو تہ عظيم انسان ھو جو علامہ اقبال سندس نالو گوتم ٻڌ سان گڏ ڪنيو آھي. ائين بہ چون ٿا تہ جيئن عالمِ اسلام ابن عربيءَ جھڙو اعليٰ ۽ افضل ذھن پيدا ڪيو تيئن هندستان جي سرزمين وري شنڪر آچاريہ جھڙو ڏاھو پيدا ڪيو. انگريزن جي زماني ۾ سندي درسي ڪتابن ۾ مٿس مضمون ھوندو ھو جنھن ۾ سندس شڪل ۽ احوال ڏنل ھوندو ھو. ھو بہ چوندو ھو تہ "سڀ ڪجھ ماڻھوءَ جي سوچ يا خيال آھي، جنھن ماڻھوءَ کي سوچ جي صلاحيت ڪانھي، تنھن کي ڪنھن بہ ڳالھ جو شعور ڪونھي."

ھڪڙي دفعي وات وٽيون پئي ويو تہ پري کان مست ھاٿي ايندي ڏٺائين. ماڻھن چيو تہ، "ڏسون تہ ھاڻي ھاٿيءَ کان پاڻ بچائي ٿو يا نہ؟"

شنڪر آچاريہ ڪنڌ پاسي سان لڪي، جان بچائي. جڏھن ماڻھن سوال ڪيس، تہ کين چيائين تہ، "منھنجو وات وٽي اڇڻ، پٽيان ھاٿيءَ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڇڻ ۾ منهنجو لکي جان بچائڻ ـ اهو سيکجهه اوهان جي سوچ ئي ته آهي."

❊ ❊ ❊

انسان جو شعوري "گفتو" يا "عمل" سندس سوچ يا خيال جي تابع آهي، انهي جو مطلب اهو ٿيو ته انسان کي ڳالهائڻ جي جيکا نعمت مليل آهي، سا به دراصل سندس سوچ ۾ خيال جي اظهار لاءِ آهي.

هونئن ته خيال جي اظهار جا کيترائي طريقا آهن. مثلاً مصور به تصوير ٺاهي، پنهنجن خيالن جو اظهار کري سگهي ٿو. سنگتراش به ائين کري ٿو. پر، هر شخص پنهنجن خيالن جو اظهار گهٽي قدر ڳالهائڻ وسيلي کري ٿو. کابه ڳالهه بيان کرڻ تمام وڏي نعمت آهي، جيکا قدرت انسان کي عطا ڪئي آهي. قرآن کريم جو ارشاد آهي ته:

ڀاجهاري رحمان
قرآن سيکاريو
انسان کي خلقيو
کيس بيان کرڻ سيکاريو

ماڻهو ڳالهه نثر ۾ بيان کري يا نظم ۾، ٻنهي صورتن ۾ ڳالهائڻ لاءِ سندس بنيادي ضرورت "لفظ" آهي. لفظ ۾ معنيٰ آهي ۽ معنيٰ ۾ پيغام آهي، ان کري لفظ جي "حرمت" يعني "سخن جي سچائي" سڀ کان اهم ڳالهه آهي.

هک اصحابي هوندو هو جو حضور صلي الله عليه وسلم جن جون حديثون لکندو رهندو هو، ٻين کن اصحابين چيس ته، "ادا، حضور صلي الله عليه وسلم جن کنهن مهل خوش ويندا آهن، ته کنهن مهل وري کنهن ٻيءَ ڳالهه جي خيال ۾ آهن. اوهان ان ڳالهه جو به ته کجهه لحاظ رکو. سوچي سمجهي حديثون قلمبند کريو." ان کان پوءِ اهو اصحابي احتياط کرڻ لڳو. پر، کنهن ڏينهن مهل موقعو ڏسي، حضور صلي الله عليه وسلم جن جي ڏيان تي اها ڳالهه آندائين. پاڻ سڳورن فرمايو ته،

"تون اڳي وانگر لکندو رهه. هن زبان مان حق جي ڪلمي کان سواءِ ٻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کا بہ ڳالھ کانہ نکرندي“

حضور صلي الله عليہ وسلم جن جو اھو ارشاد، سخن جي سچائيءَ جو معراج آھي، جيڪو اھو ئي شخص ماڻي سگھي ٿو جو سندن نقشِ قدم تي هلي ۽ پاڻ ۾ اخلاق جي ايڏي ته بلندي پيدا ڪري، جو سندس قول ۽ فعل ۾ ڪو بہ فرق نہ رهي. پر، عام انسانن ۾ بشري ڪمزوريون آهن. سو پُل ڇُڪ ۾ ڪائنڪ خطا ٿي وڃي ٿي. ڪي شخص ته وري ڄاڻي واڻي ڪنهن نہ ڪنهن مطلب خاطر حق تي پردو وجهن ٿا. ڪوڙ ڳالهائن ٿا. ڪي ته سڀ ڪجهہ ڄاڻندي بہ اوندا ابتا ڪم ڪن ٿا. کين ڪوبہ حياءُ ڪونهي، اُهي نود آهن. ڏسڻ ۾ ماڻهن جهڙا ماڻهو پر اندر ۾ ابليس آهن. يعني ”اصفل الصافلين“ آهن.

تلسيءَ، رامائڻ ۾ لکيو آهي ته جڏهن رانوڻ سيتا کي ڪٽيا ۾ اڪيلو ڏسي، کيس ڏوهہ سان ڪٽي پڳو ته رام ۽ لڇمڻ سندس پنيان پيا. هلندي هلندي کين بن ۾ رات ٿي وئي. اپ ڪارن ڪرن سان اڳئي پريو بينو هو ستت، گجگوڙ ٿي، ڪنوڻ چمڪي ۽ وڏڙو وسڻ لڳو. مرون هاسي ۾ هڏڪارون ڏيڻ لڳا. چوڏاري خوف ۽ هراس ڇانئجي ويو. لڇمڻ ننڍو هو سو ڊڄڻ لڳو. رام ڳالهہ سمجهي ويو. سو ٻيهر آسمان ۾ ڪنوڻ چمڪي، ته ننڍي ڀاءُ لڇمڻ کي پريائڻ لاءِ چيائين تہ:

”لڇمڻ، هن ڪاريءَ رات ۾ ڪنوڻ ائين ئي چمڪي ٿي، جيئن ڪميٽي ماڻهوءَ جي روح ۾ ڪڏهن ڪڏهن اشرافت چمڪي.“

رام جو رايو ائين آهي جيئن ڪوزي ۾ سمنڊ سمايل هجي. مطلب وري بہ اهوئي آهي، ته سمورا ماڻهو ”اشرف المخلوقات“ ڪونهن. اهو شان ۽ شرف ڪنهن ڪنهن کي نصيب ٿئي ٿو.

پر، اها حقيقت رڳو ماڻهن جي معاملي ۾ ڪانهي، قدرت جو عام نظام ائين ئي آهي. جهنگن ۾ وڻ آهن. جيڪي پاڻ ڦٽن ٿا ۽ پاڻ ئي وڌن ٿا. سنهن سڏن ۽ ڪوڪن جهڙن تکن سيلهہ ڪنڊن وارن ٻرن جا ته ٻيلا آهن. ٿوهر ۽ اڪ جهڙن زهريلن ٻوٽن جي بہ ڪمي ڪانهي. ابت ـ ڪنڊڙي، ڪنڊيون ۽ ڪانڊيرا بہ عام جام آهن.

پر، جهنگ جهر ۾ ڪاٽي بہ ڪيلو ۽ ڪينو نظر ڪونہ ايندو. انب،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگور، ڀاڪ، ڪشمش، ناسپاتي،نارنگي، صوف، گدرا، گرما، سردا ۽ ڏاڙهون ڦولڻ سان بہ ڪوبہ ملندا. اهي توڙي ٻيا ميوا وڌيڪ محنت سان پوکڻا پوندا ۽ ان کان بہ وڌيڪ محنت سان تاتي وڌا ڪرڻا پوندا.

ڪنهن زماني ۾ لاڙڪاڻي ضلعي ۾ گهوگهاري جا چانور ڏاڍا مشهور هوندا هئا۔ "سڳداسي" سڏبا هئا. هڪ گهر ۾ رڌبا هئا، تہ اوڙي پاڙي ۾ سرهاڻ پکڙجي ويندي هئي. هاڻي بہ باسپتي چانور سنا آهن، پر، منجهن اها ڳالهہ ڪانهي. ڪنهن شخص سان ڳالهہ ڪيم تہ چياٽين تہ، "سڳداسي چانور لهن ٽا ٽورا، ٻيو تہ کين ڪيڙو لڳي ٿو ۽ آسپاس پوکيل ردي جنسن جو بہ مٽن اثر پوي ٿو. سو هاڻي ماڻهن جو لاڙو اهڙين جنسن ڏانهن ٿيو آهي، جن جي پوکڻ مان کين مالي فائدو ٿئي ٿو. سو سڳداسي چانور کو ٽورڙو پوکجي ٿو."

لاڙڪاڻو ساريال علاقو آهي. اسان جو نوابشاهہ ضلعو (هاڻي نوشهروفيروز) وري ڪڪ، ٻاجهر ۽ جوئر جو علاقو آهي. ٽئي آنَ - پوکون آهن. پر، ڪمند ۽ ڪپهہ ۾ جو مالي فائدو گهڻو آهي، ان ڪري جوئر ۽ ٻاجهر جو تہ نالو ئي نڪري ويو آهي. سياري ۾ ڪڪ سوا ٻيا پوکجي ٿي.

اڳي اسان وٽ ڪڪ جون بہ مکيہ ديسي جنسون هونديون هيون: هڪ ڳهٽي ۽ ٻي ٽوڙهي. ڳهٽيءَ جي ماني ڏاڍي نرم، پر، ٽوڙهيءَ جي مانيءَ ۾ اهو ساءُ ڪونہ هو. تڏهن بہ ٽوڙهي زور وٽي وئي، ڇو تہ انهيءَ جي پوک مان حقدار ۽ هاريءَ ٻنهي کي مالي فائدو گهڻو ٽيندو هو. آهستي آهستي ڳهٽي تہ غائب ٿي وئي، پر، ٽوڙهيءَ جو بہ نالو نشان ڪونہ رهيو. پوءِ تہ ڪيئي نيون ولائتي جنسون آيون، جن جا نالائي عجيب آهن: مثلاً سوناريکا.

ڳوٺ ۾ هڪڙي هاريءَ سان ڳالهہ ڪيم. وڌيءَ جمار وارو شخص هو. چياٽين تہ، "ڳهٽيءَ ۽ ٽوڙهيءَ کان بہ اڳي ڪڪ جي هڪ ديسي جنس هوندي هئي، جنهن کي "ڪونج" ڪوٽيندا هئا. ڪونج جي ماني صبح جو پچائي رکبي، تہ سانجهيءَ تائين جهڙي پٽ پٽيهر. مجال آهي جو سندس سواد ۾ ڪو فرق اچي!" ٽڏو ساهہ پري چياٽين تہ، "ڪڪ جو اهو ٻج بهشتي ميوو هو."

پڇيومانس تہ، "پوءِ اهڙي سٺي جنس ڇو ختم ٿي وئي؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين تہ، "لهندي هئي ٿوري، ٻيون رواجي جنسون جام لهنديون هيون، سو خلق انهن ڏي ڪاهي پئي. ڪونج آهستي آهستي ائين ختم ٿي ويئي، جو نالي ڪاڻ بہ ڪانہ بچي. هاٿي تہ ماڻهن کان اهو نالو ئي وسري ويو آهي."۔

مون سندس ڳالهہ مان ائين محسوس ڪيو تہ قدرت جو قانون هيءُ آهي تہ:

خوبيءَ واري جنس هميشہ محدود ٿيندي، مقدار يا تعداد (QUANTITY) ۾ واڌارو ڪبو تہ خوبي (QUALITY) خود بخود گهٽجي ويندي.

هيءُ معاملو هونئن تہ علم اقتصاديات ۽ معاشيات جو ڪو ماهر ئي مؤثر لفظن ۾ سمجهائي سگهندو پر، اهلِ دل انسان تہ ائين ئي چوندو تہ:

دنيا ۾ ملن ميوَن ۽ سٽن ماڻهن جي هميشہ ڪمي هوندي.

❊ ❊ ❊

هيءَ ڏرتي ماڻهوءَ جو هڪڙو ئي گهرڙو آهي، جنهن ۾ حياتيءَ جا چار پهر گذاري، عدم جي راهہ وٺي ٿو. جيڪڏهن گهرڙو اڇو اجرو ۽ صاف ستڙو آهي، تہ ڏاڍو سٺو. پر، جي منجهس وک وک تي ڪنڊا ۽ ڪانڌيرا هوندا، تہ مٺا ميوا تہ ڇڏيو ڪاٽي ساهہ پٽڻ لاءِ ٽڏي ڇانوَ بہ ڪانہ ملندي. سنا ۽ مٺا ماڻهو تہ ٽيا خوابَ. سي، تہ سڄيءَ حياتيءَ ۾ ملن الائي ڪونہ ملن. انهيءَ آس جي دلپذير تصوير هڪ بيت ۾ ڏٺم. جيڪو مون "جهڙا گل گلاب جا" ڪتاب جي مقدمي جي آخر ۾ اڳي ئي ڏنو آهي. پايان ٿوتہ شاهہ سائينءَ جو آهي، فرمايو اٿس:

آگم ڪيو اچن، سڄڻ سانوڻ مينهن جيان،
پاسي تن وسن، جي سپ جماندر سِکيا.

هونئن، هن ڏرتيءَ تي ماڻهن جي ڪمي ڪانهي. مٿس پنجن اربن کان بہ وڌيڪ ماڻهو رهن ٿا، پر انهن ۾ سنا ۽ سچا ڪي ٿورڙا آهن. اڪثر ڪوڙا آهن، ڳالهہ هڪڙي ڪندا ۽ پيـر ان جي ابتڙ ڪٽندا. شايد ماءُ جي پيٽان ئي ابتا ڄاوا هئا. سندن سڃاڻپ اها آهي تہ ويوَنءَ وانگر هر ڪنهن کي ڏنگ هڻندا. هر هنڌ فتنو فساد ڪندا. دنيا کي دوزخ بنائي ڇڏيندا. پٽائيءَ بي سبب تہ ڪونہ ڇيو هوندو تہ:

پيٽر هن پنيور ۾، دوزخ جو دونهون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڀ ساهوارا هن ڌرتيءَ جي مٿان ڪونہ ٿا رهن. هڪڙا ان جي مٿان هوا ۾ تہ ٻيا وري هيٺ سمنڊ جي تري ۾ رهن ٿا، پر، ڌرتي سيني کي ساڻ ڪنيو ورهين ۾ ايامن کان وٺي سج جي چوڌاري ڦرندي رهي ٿي. چون ٿا تہ ڌرتيءَ جهڙا ٻيا بہ آسماني گولا آهن، جيڪي بہ ساڳيءَ طرح سدائين سج جو طواف ڪندا رهن ٿا. انهن تي بہ ڪي ساهوارا آهن يا نہ، سا خبر ڪانهي. ائين بہ چون ٿا تہ اسان جي سج وانگر ٻيا بہ ڪيترائي سج آهن، جيڪي بہ پنهنجون پنهنجون دنيائون ساڻ ڪنيون، هل هلان ۾ آهن، هاڻي، ايڏي وڏي جهان ۾ "ماڻهو" تہ تڏهن ئي "اشرف المخلوقات" تسليم ٿيندو جڏهن خدا جي خلقيل ٻيءَ سموريءَ مخلوق کان اعليٰ ۽ افضل هوندو. انهيءَ ڳالهہ جو دارومدار سندس مزاج تي آهي.

هڪڙو پکيئڙو هو جيڪو پري کان اڏامندو ٿي آيو. ڏاڍو ڪو اجايل هو. پاڻيءَ جي تلاءَ تي اچي ويٺو. هيٺ نوڙي، ڇهنب سان پاڻيءَ جو ڦڙو ڦڙو کڻي پيئندو رهيو، پر، هر پيري، شڪر ادائيءَ لاءِ، آسمان ڏي نماڻين اکين سان نهارينڈو رهيو.

سوچڻ جي ڳالهہ آهي تہ انهيءَ پکيئڙي جهڙي شناس گهڻن ماڻهن ۾ آهي؟

ماڻهوءَ جو مزاج معلوم ڪرڻ لاءِ مغربي دنيا ۾ هابس، لاڪ ۽ روسو مجيل ماهر آهن. اسلامي دنيا ۾ ابنِ خلدون بہ تمام وڏو درجو رکي ٿو. انهن مان هڪڙي جڻي ماڻهوءَ کي وحشي جانورن وانگر هڪ جانور قرار ڏنو ٻئي ان کي ملائڪن وانگر معصوم ڪوٺيو. ٽئين ان کي جهنگلي جانورن ۽ ملائڪن جي وچ تي رکيو، پر مون کي ذاتي طرح البرٽ آئنسٽائين جي ڳالهہ وڌيڪ وزندار لڳي. هو عيسويءَ ويهينءَ صديءَ جو وڏو ۾ وڏو سائنسدان هو **"تقدير جي جبر"** واري نظريي جو قائل هو. ماڻهوءَ جي مزاج تي تبصرو ڪندي لکيائين تہ:

"ماڻهوءَ جو قول ۽ فعل سندس اندروني ۽ بيروني مجبورين تي منحصر آهي."

هنن مڙني مفڪرن، ماڻهوءَ جي مزاج بابت پنهنجا نتيجا پنهنجي ذاتي مشاهدي مان ئي ڪيڻا. سو اسان بہ پنهنجي مشاهدي موجب ڏسون، تہ "شهر پنيور" جا ماڻهو ڪيئن آهن؟

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان نهيو ته اردو ملڪ جي قومي ٻولي ٿي. منجهس ٻه وڏا شاعر ساماٽا: هڪ جوش مليح آبادي ۽ ٻيو فيض احمد فيض. جوش هندستان مان هجرت ڪري آيو هو جتي رابندرناٿ ٽئگور، جگر مراد آبادي، مخدوم محي الدين ۽ مجاز لکنوئ جهڙن شاعرن سان ۽ هت پاڪستان ۾ وري پير ڏهين شاهه تاجيءَ، فيض احمد فيض ۽ پير حسام الدين راشديءَ جهڙن عظيم عالمن سان قربت ۽ محبت هئس.

هندستان جي حڪومت سندس (جوش مليح آبادي) ادبي خدمتن جي تسليميءَ طور ڪيس ملڪ جو وڏو قومي ايوارڊ ٻه ڏنو هو پر، ڪراچيءَ جي ڪنهن ڪمشنر جي ڳالهين تي لڳي، پنهنجيءَ مرضيءَ سان هندستان مان هليو آيو. اهو ڪمشنر ڪو نڱڻ هو. سو چيائينس ته "جوش صاحب اوهان کي واعدو ڪيل رعايتون ۽ مراعاتون ڪنهن سبب ڪري ملي نٿيون سگهن."

اهو ٻڌي، جوش جون ته ٻه ٻيون، ڇهه ٻه ٻيون. سندس آخري ايام، اسلام آباد ۾ ڏاڍي ڏک ۾ گذريا. "يادون کي بارات" نالي آتم ڪهاڻي لکيائين. منجهس هڪ هنڌ پنهنجي ننڍپڻ جي پياري دوست، مانيءَ جي باري ۾ لکيو اٿس، ته مٿس ڏکيا ڏينهن آيا ۽ معاشي طرح ڏاڍو بدحال ٿي ويو. مان ساٿس سڪ سان ملڻ ويس. مون کي ڏسي، اکين ۾ پاڻي اچي ويس. چيائين ته هندستان- سرڪار جي "ساهتيه ايڪيڊمي (ACADEMY OF LETTERS) ڪان ڪيس علمي ۽ ادبي خدمتن جي عيوض ڪا پينشن منظور ڪرائي ڏيان. مون ڪيس تسلي ڏني ۽ سڏو وزير تعليم، ابوالڪلام آزاد وٽ هليو ويس. هن چيو ته، "مان ته انهيءَ شخص کي شاعر ئي ڪونه ٿو مڃان."

اهو ٻڌي ڏاڍو مايوس ٿيس. پر، سوچي سوچي وزيراعظم جواهر لعل نهروءَ وٽ هليو ويس. سندس سيڪريٽريءَ چيو ته "وزيراعظم هن وقت سخت مصروف آهي. ملي ڪونه سگهندو."

مون ڪيس چيو ته، "تون منهنجي اچڻ جو اطلاع ته ڪر."

موٽي آيو ۽ چيائين ته، "جوش صاحب! وزيراعظم اوهان کي فوراً اندر سڏيو آهي." مان ڪمري ۾ گهڙيس، ته پنڊت جواهر لعل نهرو، بيٺڙ، هڪ اُچي ڊيسڪ تي ڪجهه لکي رهيو هو. مون ڪيس مانيءَ سان متعارف ڪرايو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ سندس ادبي پينشن لاءِ عرض ڪيو. مانيءَ کي ته ڪونہ سجاڻندو هو. پر، منهنجي ڪري، اتي جو اتي سندس درخواست تي سندس ادبي پينشن جو آرڊر ڪيائين. جوش ڏاڍي ڏک مان لکيو آهي ته:

"مانيءَ کي پينشن ملي، ته پوءِ مون سان ملڻ ڇڏي ڏنائين."

جنهن ماڻهوءَ زندگيءَ ۾ جيترو ڏکو سفر ڪيو هوندو تنهن جو مشاهدو ۽ اتروئي اهم هوندو. مليح آباد هڪ ڳوٺ آهي. جوش ڳوٺان نڪتو. آهستي آهستي، سفر ڪندو هندستان جي گاديءَ، دهليءَ پهتو. اتي ڏاڪي ۽ ڏاڪي، مٿي چڙهيو ۽ وزيراعظم هائوس تائين وڃي پهتو. جواهر لعل نهرو ۽ ابوالڪلام آزاد ٻئي سندس عزت ڪندا هئا. سو ماڻهوءَ جي مزاج کي سمجهڻ لاءِ سندس مشاهدو اهم آهي. سندس لفظ ڪيڏا نہ اهم آهن ته "مانيءَ جو مسئلو حل ٿيو ته مون کي وساري ڇڏيائين!"

پر، جوش وانگر خود اسان مان ۽ ڪن شخصن کي ٿورا يا گهٽا اهڙا مشاهدا ٿيا هوندا. مثال طور مون پنهنجي هڪ ملازم کي اسلام آباد ۾ رهڻ لاءِ سرڪاري گهر ونڊي ڏنو. اتي جوءِ ملڻ سولي، پر جاءِ ملڻ ڏکي. سو مون کي ڏاڍي منٽ ميڙ ڪئي هئائين. گهر ونڊي ڏنومانس ته خوش ٿيو. پر، ڪجهہ عرصي کان پوءِ وري آيو ۽ چيائين ته پنهنجو پلاٽ ورتو اٿم. قرض ونڊي ڏيو ته پنهنجي جاءِ جوڙايان. قرض ونڊي ڏنومانس. هڪ ڏينهن اچي ٻڌايائين، ته جاءِ جوڙائي اٿم. هاڻي ايڪيڊميءَ لاءِ منهنجي جاءِ مون کان مسواڙ تي ونو ته قرض لهي. ائين ۽ ڪيم ته چيائين ته هاڻي اها ئي جاءِ ايڪيڊميءَ جي آفيسر جي حيثيت ۾ مون کي ئي رهائش لاءِ ڏيو. اهو ۽ ڪيم. اوچتو هڪ ڏينهن شام جو منهنجي گهر ۾ پنهنجي ماءُ، زال ۽ ٻارڙن کي ونڊي اچي پهتو ۽ قرآن شريف کڻي آيو ته هاڻي نوڪريءَ ۾ وڌو گريڊ ۽ ونائي ڏيو. اها ڳالهہ ڏاڍي ڏکي هئي. پر، منهنجي اکين اڳيان قرآن ڪريم هو. ڪوشش ڪري، وڌو گريڊ ۽ ونائي ڏنومانس.

هڪ ڏينهن چيومانس ته، "هاڻي ته اوهان جا سڀ ڪم پورا ٿي ويا؟"

چيائين ته، "هن سال اوهان مون لاءِ ڇا ڪيو آهي؟"

اهڙي قسم جا ماڻهو رڳو اسلام آباد ۾ ڪونهن. هر هنڌ آهن. اسلام آباد وانگر، حيدرآباد ۾ ۽ ڪنهن ملازم تي مهرباني ڪيم. ڪيس وڌي نوڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وٽي ڏنم ۽ پوءِ ڪيس ٻيا فائدا ٻه وٽي ڏنم. پر، آخر ۾ احساس ٿيم، ته منجهس ۽ اسلام آباد واري شخص جي مزاج ۾ ڪو فرق ڪونهي. اهو ٻه ڏنم ته ٻنهي ۾ هڪ ڀَالهه ساڳي هئي. "ٻئي ميسٽا هئا" ۽ ڪين ڏسي، مون کي شيخ سعديءَ جو مشاهدو ياد ايندو هو. "گلستان" ۾ لکيو اٿس ته هڪ ڏينهن ڏنم ته وڻ جي هيٺان جهرڪ ۽ ڀُگيرو گڏ پيا تا چُڳن. اهو لقاءُ ڏسي حيرت لڳم، ويجهو ويجي ڏنم ته ٻئي منڌا هئا.

مان سمجهان ٿو ته جيئن ساهوارن ۽ جاندارن ۾ بڻ بڻياد کي وڏي اهميت آهي. اصِيلَ ۽ ڪارَ جو فرق آهي، تيئن ماڻهن ۾ ٻه آهي. هڪڙا پنهنجي نسلي اثر ۽ پرورش ڪري يا وري ماحول ۽ سنگت ساڻ جي اثر ڪري، بي پروسي ۽ دوکيباز ٿين تا. ٻيا وري پروسي جوڳا سچا، سورهيه ۽ بهادر ٿين تا.

خليفي محترم عبدالحميد چانڊئي سال سوا اڳ، هڪ اهم ڪتاب لکيو آهي: "سنڌ جو اتر ڪاڇو" منجهس هڪ دلچسپ مثال پڙهيم. حڪيم صاحب لکيو آهي ته، "مون پنهنجي دواخاني ۾ دواسازيءَ جي ڪم لاءِ پنهنجي پراڻي ڪارڪن عبيدالله ڪنيئر جي چوڻ تي سندس جاءِ تي هڪ ماڻهو رکيو جنهن مون وٽ ٻه ٽي سال ڪم ڪيو. مون غريب ماڻهو سمجهي مٿس گهڻيون مهربانيون ڪيون. ارادو هو ته ڪيس علم طب ٻه پڙهائجي. پر، اوچتو سندس پرَ نڪري آيا. مون کي چڏي اسان جي "ماڏي" شهر ۾ ئي پنهنجو دواخانو کوليائين ۽ "حڪيم" ڪوٽائڙ لڳو. همراهه اهڙو ته منهن مٽيو جو جڙ واقف ئي ڪونه هو. سندس دواخانو شهر ۾ هلي ڪونه سگهيو. سو وري ٻئي شهر ۾ وڃي دواخانو کوليائين.

مون ان بعد ٻيو ماڻهو پنهنجي شفاخاني ۾ رکيو. هن يار وري فرمائش ڪئي ته، طب سيکاريو. مون ڪيس فارسي ڪتاب پڙهايو. اهو سندس سمجهه کان زور هو. سو اردو ڪتاب شروع ڪرايومانس. ڪيس کو خيال آيو ته دوائون ناهڙ ته اڳيئي، سکيون اٿم. باقي طب آهي ڪتابن ۾. سو مانڙي ڪري، طب وارو اردو ڪتاب ۽ ٻيا ٻه ٽي سنڌي ڪتاب ڪٽي پڇي ويو! ماڻهن جا اهي افعال ڏسي، منهنجو ته مٿائن اعتماد ئي کڄي ويو.

حڪيم صاحب لکيو آهي ته، اها ماجرا رڳو ساٺس ڪانه ٿي. ساڳيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڑو واقعو حڪيم محمد علي امرتسريءَ سان بہ ٿيو هو. وٽس هڪ شخص آيو جنهن چيو تہ، "مان پاڻ وڏو طبيب آهيان، پر، ڊگري ڪانهيم. ارادو اٿم تہ اوهان وٽ علم جي تحصيل ڪري، سَنَدَ وٺان. مون سندس ڳالهہ وڏيءَ همدرديءَ سان ٻڌي ۽ ڪيس طب جا ڪتاب پڙهائڻ شروع ڪيم. هڪ ڏينهن ڪنهن نسخي ڏسڻ لاءِ پنهنجو بياض ڪڍيم. هن شخص سمجهيو تہ سڄو راز آهي انهيءَ بياض ۾. ڪنهن ڏينهن مان ٻاهر ويس تہ پنهيان صندوق کُلي پئي هئي. هو بياض کڻي ڀڳو. ويندي ويندي منهنجي شفاخاني جو بورڊ بہ غور سان پڙهندو ويو جنهن تي لکيل هو تہ:

حڪيم محمد علي
سنديافتہ طبيہ ڪاليج دهلي
شاگرد مسيح الملک
حڪيم محمد اجمل خان مرحوم

هن پانيو تہ اهو "مرحوم" لفظ بہ وڏي ڪا سَنَدَ آهي. سو پنهنجو دواخانو کولي، ان جي مٿان ڏاهاڪو ڪن فوٽ موڪري بورڊ تي، پنهنجو نالو هيئن لکيائين:

حڪيم غلام رسول مرحوم
خانداني حڪيم
هت هر مرض جو علاج ڪيو وڃي ٿو.

حڪيم غلام رسول، جنهن ڳوٺ ۾ وڃي دواخانو کوليو اتان جي زميندار کي هڪڙو ئي پٽ هو جو ڏاڍو بيمار هو. غلام رسول ڳوٺ ۾ وڃڻ شرط سندس علاج ۾ هٿ وڏو ۽ هڪدم پنهنجي هٿ شفا ڏيکارڻ لاءِ، ڪيس جمال گهوٽي جو جلاب ڏنائين- غريب ٽڏي تي مري ويو. زميندار اهو سور ڪيئن پي ويو سو تہ معلوم ڪونهي، پر غلام رسول اهڙو ٻيو ڪو ڪِيس ڪري، تنهن کان اڳئي کيس ڏاڍي مار ڏئي، ڳوٺ مان ٻاجائي ڇڏيائين

حڪيم محمد علي امرتسريءَ ان کان پوءِ ماڻهن کي علم طب پڙهائڻ کان توبهہ ڪئي.

خليفي صاحب جي فرزند اعجاز حسين چانڊئي ماڻهوءَ جي مزاج متعلق پنهنجو ذاتي تجربو بيان ڪندي مون کي ٻڌايو تہ مان هڪڙي وڏيري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي ادب جي ڪري، چاچا ڪوٺيندو هئس. هڪ دفعي چاچو هڪ عملدار کي مون وٽ علاج لاءِ وٺي آيو. چيائين تہ، "صاحب، منهنجو دوست آهي، کانئس ڏوکڙ پئسو ونڊو ناهي."

مون چيو تہ، "چاچا، حاضر، جيئن اوهان جو حڪم."

مهينو ڪن تہ اهو عملدار ۽ چاچو مون وٽ گڏ ايندا رهيا، پوءِ چاچو ڪونہ ايندو هو. عملدار اڪيلو دوا وٺي ويندو هو. ٻن ٽن مهينن کان پوءِ آيو چيائين تہ،"هاڻي، منهنجي بدلي ٽيڙ جو امڪان آهي، سو اڳو پوءِ آخرين دوائون ڏئي ڇڏيو."

مون چيومانس تہ، "دوا ايڏا ڪجهہ وقت هلندي، پر اوهان فڪر نہ ڪريو تہ دوا مفت ۾ ملي ٿي، سا، الائي فائدو ڪندي الائي ڪونہ؟"

منهنجا اهي اکر ٻڌي صاحب موصوف کان جڙ تہ چرڪ نڪري ويو. ڪا دير تہ چپ هو. پوءِ ڏهيل زبان سان چيائين تہ، "اوهان جو چاچو وڏيرو صاحب تہ مون کان هن مهل تائين دوا جي لاءِ چاليهہ هزار روپيا وٺي چڪو آهي."

حڪيم اعجاز حسين چيو تہ، "اهو ٻڌي مان حيران ٿي ويس. ڏاڍو ڏک ٿيم. دل ۾ چيم تہ ماڻهو ڏاڍا اٽڪلي آهن. ظاهر ۾ اوهان کي پيا ڪوٺيندا: "منهنجا مٽڙا" ـ "منهنجا مٽڙا" پر، اندر ۾ هوندن اٽڪلن جا انبار. اٽڪلون بہ اهڙيون، جو جڙ تہ ڪي ڇُريون آهن، جيڪي هاڻي هاڻي سيراڻ تان لٽيون آهن، جن سان ڪنهن کي بہ ڪُهي ڪباب ڪرڻ ۾ دير ئي ڪانہ لڳندي."

حڪيم اعجاز حسين جو اهو چوڻ تہ ماڻهو مطلب ڪاڙ پنهنجن کي بہ ڪُهي ڪبابُ ڪري ٿو ڏاڍي ڏکوئيندڙ آهي. چون ٿا تہ انهيءَ جي شروعات ڏاڏي آدم جي پٽن ئي ڪئي هئي: قابيل، ڪنهن مطلب ڪاڙ، پنهنجي ڀاءُ هابيل کي ڪهي ڪباب ڪري ڇڏيو. اڳتي هلي، حضرت يعقوب جي پٽن بہ انهيءَ روايت کي تازو ڪيو. پنهنجي ننڍڙي ڀاءُ حضرت يوسف کي ڪنهن سُڄي ۽ سُڪل کوهہ ۾ قٽي ڪري آيا تہ مري ڪپي ويندو. هنن تہ سوچي سمجهي پڪو ڪم ڪيو پر، هن جا بہ ڪي بخت پلا هٿ، سو بچي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليڪن اهي ٽيا هزارين ورهيہ پراڻا، پيغمبر زادن جا قصا، پلن جو اولاد هئا. سندن باري ۾ سوچي سمجهي ڳالهائڻ گهرجي، متان پُل چُڪ ۾ بہ ڪا بي ادبي ٿي وڃي. سو عقل جي ڳالهہ اها آهي تہ زمان توڙي مڪان جي لحاظ کان اورتي اچون ۽ پنهنجي ئي آسپاس ڪي مثال ونون.

سنڌ جي تاريخ ۾، هونئن تہ گهڻائي مثال موجود آهن. پر، سڀني کان دلچسپ مثال، سنڌ جي راڻيءَ سونهن پريءَ (ديويءَ) جو آهي. چون ٿا تہ جهڙو نالو هئس، تهڙي چوڏهينءَ جو چنڊ هئي. پُڌ ڏرم جي راجا جي مهاراڻي هئي. سنڌ، تن ڏينهن ۾ آزاد ملڪ هو جنهن جو جهنڊو ديبل کان ملتان تائين جهولندو هو. راجا تہ ٽيو راجا. پر، راڻيءَ جي رعب تاب جي بہ ڪهڙي ڳالهہ ڪجي. ويتر سندس سونهن جا تجلا اهڙا تہ ڪي تکا هئا، جو خبر ناهي جو پکين کي بہ سندس محلات جي مٿان اڏامڻ جي همٿ ڪانہ ٽيندي هئي.

هڪڙي ڏينهن محلات ۾ راجا سان گڏ ويٺي هئي تہ ڪو منشي دروازي تي آيو. ڪيس راجا کان ڪاغذ صحيح ڪرائڻا هئا. راجا راڻيءَ کي پاسيرو ٽيڙ لاءِ چيو پر، هن لنوائي ڇڏيو. منشي ڪاغذ ڪٽي راجا وٽ آيو تہ شڪل شباهت ۾ ڳالهائڻ ٻولائڻ ۾ راڻيءَ کي وٽي ويو. سو مهل ۾ موقعي تي ڏانهس مرڪي نهاريائين. پر، منشيءَ جي ڪهڙي مجال، جو راجا جي محل ۾ ميري اک ڪٽي سگهي. هونئن بہ پڙهيل پنڊت هو. ڇڇ نالو هئس. سمورا وید ۾ شاستر پڙهي پڃايا هئائين. سو پاڻ پري رکڻ جي ڪوشش ڪيائين، ليڪن، سونهن پريءَ جي هڪڙيءَ ئي مرڪ ننڊ ڦٽائي ڇڏيس. ستت وید ۾ شاستر بہ وسرندا ويس. تان جو مهل ۾ موقعو ڏسي، پاڻ بہ راڻيءَ ڏانهن اڇايل اکين سان نهارڻ لڳو.

سونهن پري کيس مڪمل طرح مطيع ڪرڻ کان پوءِ، پنهنجن پيارن هٿن سان پنهنجي "پتي — ديوتا" يعني سنڌ جي راجا کي زهر جي هلڪي هلڪي ستي ڏيڻ شروع ڪئي. راجا گهٽو جٽاءُ ئي ڪونہ ڪيو. سگهو وڃي بستري تي ڪريو.

اهو ڪم ڪاميابيءَ سان ڪري، راڻيءَ دربار ۾ اعلان ڪيو تہ راجا پنهنجيءَ بيماريءَ جي ڪري، ڇڇ کي پنهنجو "نائب" مقرر ڪيو آهي، سو سرڪاري ڪمن بابت، راجا جي پاران حڪم احڪام جاري ڪندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راجا تہ پنهنجي هوش ۾ ئي ڪونہ هو. ڏينهون ڏينهن ويو ڳرندو. جڏهن سرڳواسي ٽيڙ جي منزل تي پهتو تڏهن راڻيءَ ويجها مٽ مائٽ سندس درشن لاءِ گهرايا. کين محلات ۾ مختلف جاين تي ويهاري، هڪڙن کي ٻين جي خلاف پڙکايائين. تہ فلاڻي معاملي ۾ هنن اوهان سان هيئن ڏاڍائي ڪئي هئي. کائن پلوَ وڻڻ جو مهل موقعو هي اتوَ هنن کي تہ اهڙو وجهہ کپندو هو. پاڻ ۾ ائين اٽکيا، جو هڪٻئي کي کهي کباب ڪرڻ ۾ دير ئي ڪانہ ڪيائون.

راڻيءَ، عقلمنديءَ سان ائين سڄو ميدان صاف ڪري، راجا جي سرڳواسي ٽيڙ جو اعلان ڪيو. جڏهن ڪريا ڪرم جون رسمون پوريون ٽيون ۽ ساعت سڻائي ڏنائين، تڏهن دربار ڪوڻائي چيائين تہ. "راجا جي وصيعت موجب، ڇچ هاڻي شاهي ڇٽ پائي، سنڌ تي حڪومت ڪندو."

درٻارين، راجا جي آڳيا موجب ڇچ سان وفاداريءَ جو اعلان ڪيو تہ راڻيءَ ڇچ سان شادي ڪئي. اڳي ٻہ راڻي هئي، هاڻي ٻہ راڻي ٽي. پر، جوان مڙس مليس.

ڇچ هندو هو سو راڻيءَ جي ڪارنامي ڪري، ٻڌ ڏرم وارن جي حڪومت ختم ٽي وئي. سنڌ جي تاريخ ئي بدلجي وئي.

❊ ❊ ❊

ڇچ ويدن ۽ شاسترن مان ڪجهہ پرايو هو يا نہ، پر، سهڻيءَ راڻيءَ جي صحبت ۾ رڇي رينو راس ٽيو. سگهو برهمڻ آباد تي ڪاهہ ڪيائين. اتان جو راجا اگهم لشکر وٺي، سندس سامهون ٽيو. پر، مقابلي جي طاقت نہ ڏسي، قلعي ۾، دروازا بند ڪري ويٺو. ڇچ ٻہ شهر جي چوڏاري نانگ وانگر ڪڙو چاڙهي ويهي رهيو. جت باهہ ٻري، اتي سيڪ اچي. راجا اگهم ويو ڳٽتيءَ ۾ ڳرندو. نيٺ سرڳواسي ٽي ويو. ٻہ چار مهينا گذريا، تہ شهر واسي ٻہ اچي پريشان ٽيا، تن ڇچ سان صلح صفائيءَ جي ڳالهہ چوري، هن هائو ڪئي. ڪامياب ۽ ڪامران ٽي، قلعي ۾ گهڙيو. تڏي سيني سان فيصلو ڪيائين تہ راجا اگهم جي سهڻيءَ راڻيءَ سان شادي ڪريان ۽ پوءِ سندس پٽ سربندَ کي ئي راڄڏانيءَ جي پڳ ٻڌايان.

سربند ڳالهہ ٻڌي چيس تہ. "اسان جي شاهي خاندان ۾ ڪيئي ننڍيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نيتيون زالون آهن. جيڪي هڪٻئي کان سونهن ۾ سرس آهن."

پر، چچ راڻيءَ سان همبستر ٿيڻ تي هري ويو هو. سو هاڻي به سيج پلنگ تي راڻي ڪپندي هئس. سربند جي ڳالهه ڪانه مڃيائين. هوڏانهن، سربند جي ماءُ جي ڪن تي ڳالهه پئي ته هڪدم "هائو" ڪيائين ۽ هار سينگار ڪري پنهنجي مڙس جي قاتل سان لائون لڏائين ۽ پهرينءَ رات ئي ساڻس اهڙي ته ريجهي وئي، جو ڪيس پنهنجي اڳئين مڙس جي وفادار سرڪش قبيلن جا نالا ٻڌائي، چيائينس ته هنن هنن کي ڪهي ڪباب ڪر، ته پوءِ توکي ڳڻتي ڳارو ڪونهي: مان به تنهنجي ۽ برهمڻ آباد به تنهنجي.

چچ ائين ئي ڪيو. برهمڻ آباد ۾ سڀ ڪم سولا ڪري پنهنجا پير پختا ڪيائين. سڀ انديشا لاهي، سيج پلنگ تي سربند جي ماءُ جي پاڪر ۾ سڀ ٽڪ ڇڪائين. ائين پنهنجيءَ حڪومت جي پيڙهه پڪي ڪري، ان جون واڳون پنهنجي ويڳي پٽ سربند ۽ پنهنجيءَ راڻيءَ کي سونپي، پاڻ اروڙ ڏانهن واپس وريو جتي وري راڻي سونهن پري سندس انتظار ۾ آسمان جا تارا ڳڻي رهي هئي.

مٿيان ٻئي مثال سنڌ جي اولين تاريخ "چچ نامي" ۾ موجود آهن. انساني مزاج جا آئينه دار آهن. سنڌ وانگر هند جي تاريخ ۾ به اهڙا بيشمار مثال موجود آهن، جن مان ماٺهوءَ جي مزاج جو پتو پوي ٿو. پر، سڀني کان مشهور مثال راڻيءَ نورجهان جو آهي، جنهن پڻ پنهنجي مڙس جي قاتل سان شادي ڪئي هئي.

نورجهان جي مڙس، علي قلي بيگ ۽ جهانگير جو پاڻ ۾ ڪو به تڪرار ڪونه هو. اڪبر بادشاهه علي قلي بيگ کي مهرالنساء سان پرڻائي بنگال جي پاسي پنهنجو نواب ڪري موڪليو. ڪيس مهرالنساء مان هڪ نياڻي به هئي. زال مڙس جو پاڻ ۾ ڏاڍو پيار هو. پر، اڪبر بادشاهه وفات ڪئي ۽ پٽس جهانگير بادشاهه ٿيو ته علي قلي بيگ کي نياپو موڪليائين ته، "پنهنجيءَ زال کي طلاق ڏي ته شادي ڪريانس، جو نندپٽ ۾ ڏاڍي وٽندي هئم."

علي قلي بيگ اهو ٻڌي هڪ غيرتمند مرد وانگر ميڙ مان تلوار ڪڍي پر، پاڻ اڪيلو هو ۽ قاصد وٽ شاهي لشکر هو. تلوارن سان ٻوٽيون ٻوٽيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري ڇڏيائونس. الزام رکيائونس تہ بغاوت ڪري رهيو هو. بغاوت اها ڪيائين تہ بادشاهہ کي پنهنجي شوق پوري ڪرڻ کان، پنهنجي زال پيش ڪانہ ڪيائين.

مهرالنسا پنهنجي مڙس جي قتل جي پاڻ ئي اکين ڏٺي شاهد هئي. سو جڏهن شاهي محلات ۾ پهتي، تہ حالي تہ صدمي جي ڪري، ڪي ڏينهن بيحال هئي. محل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ پاسيري ٿي ويئي، پر هڪ ڏينهن آرس پڳائين. عروسي لباس پاتائين. جڏهن شاهي سيج پلنگ تي جهانگير سان پاڪر پاتو هوندائين، تڏهن علي قلي بيگ تہ ياد آيو هوندس. شايد، دل ۾ ائين ئي چيو هوندائين تہ:

آساں ڈوبے ہوئے تاروں کا ماتم کب تلک

مٿيان مثال، عورت ذات جي مزاج جا آهن. انهن مان پائنجي ٿو تہ رڳو مرد جي ڳالهہ ڪانهي. جيڪڏهن عورت بہ اهڙيءَ پوزيشن ۾ آهي، جو پنهنجي اثر جو فائدو وٺي سگهي، تہ پوءِ پنهنجو مطلب حاصل ڪرڻ کان، ڪيس ڪابہ لڄ ليهہ ڪانهي. اڳي بہ ائين هو هاڻي بہ ائين آهي.

تاهم، تاريخي حقيقت اها آهي تہ جيئن تہ دنيا ۾ اڪثر ملڪن ۾ مرد جي برتريءَ (MALE DOMINATION) وارو معاشرو آهي، ان ڪري عورت کي "ثانوي حيثيت" حاصل آهي. ڪيس مرد جيترا حق حقوق حاصل ڪونہ آهن. ٻڌيءَ چوڙيءَ جو سڄو اختيار مرد وٽ آهي. هر هنڌ، مرد ئي وڏيرو، رئيس يا سردار آهي. سنڌ جي اتر، وچولي ۽ لاڙ ۾ اهڙو ڪو ننڍو وڏو ڳوٺ يا شهر مشڪل ملندو جنهن ۾ چڱمڙسيءَ جي پڳ، مرد جي بدران ڪنهن عورت جي مٿي تي هجي.

پاڪستان، بنگلاديش، هندستان ۽ سري لنڪا (اڳوڻي برٽش انديا جي) ڇنڇي ملڪن ۾ عورت پنهنجي پارٽين ۾ پڳ ٻڌي، وزيراعظم يا صدر جي عهدي تائين تہ پهتي آهي پر، اڄ تائين، ڪنهن بہ عورت کي فوج جي سربراهہ جو عهدو ڪونہ مليو آهي.

نالي ۾ تہ هر جمهوري ملڪ ۾ اصولي طرح طاقت جو سرچشمو عوام آهي پر، جيڪڏهن مائوءَ جو چوڻ صحيح آهي تہ، "طاقت بندوق جي نالي‌ءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان نڪرندي آهي." تہ پوءِ اصل طاقت جو سرچشمو فوج آهي. ليڪن تاريخ ۾ اهڙو ڪو مثال ئي ڪونہ ٿو سُجهي، جو ڪنهن بہ ملڪ جي عورتن زالن جو لشڪر وٺي، ٻئي ملڪ جي عورتن سان جنگ ڪئي هجي. دنيا ۾ جنگيون هميشہ مردن جوٽيون آهن. خون خرابُ مردن ڪيو آهي. ڪٽي بہ زور زبردستيءَ ۾ ظلم سان ڏاڍاين هيٺن کي پيڙيو آهي، تہ اهي "ڏاڍا" مرد ئي هئا: عورتون ڪونہ هيون.

تاريخ جي ورقن ۾ اهڙن خونخوار مردن ۾ سڀ کان مشهور مثال چنگيز خان جو آهي جيڪو پاڻ ڪُليو ڪلايو چوندو هو تہ، "مان ماڻهن تي خدا جو قهر آهيان." اڄ کان ست سؤ ورهيہ اڳ مشرق ۾ چين پاسي، گوبيءَ جي رڻ پٽ ۾ ساماڻو. لُـڄُ لوفر هو. پاڻ جهڙن ٻين بدمعاش جو ٽولو ٺاهيائين. ويو زور وٺندو نيٺ گوبيءَ جي سڄي رڻ پٽ تي قبضو ڪري ويو. پوءِ چين تي حملو ڪيائين ۽ ان کي فتح ڪيائين. ڪجهہ عرصي کان پوءِ اولهہ طرف اک ڪنيائين ۽ خوارزم شاهہ جي سلطنت تي حملو ڪيائين. انهيءَ کي بہ فتح ڪيائين. انهيءَ جنگ ۾ اسي لک قيدي ترار سان قتل ڪرايائين. سندس سپاهي جيڪو شهر فتح ڪندا هئا، ان جي سمورن، مردن، زالن ۽ ٻارن کي ترارن سان رڍن ۽ ٻڪرين وانگر زمين تي ليٽائي، ڪهي ڇڏيندا هئا. ڀُڪين زالن جا پيٽ چيري، ٻار کي ٻاهر ڪڍي، ترار سان، اڏواڏ ڪندا هئا. رڳو سهڻيون زالون ڇڏيندا هئا، جيڪي ورهائي ڪٽندا هئا. سڀ ماڻهو ماري پوءِ ڏور ڏيڳا ۽ ڪتا ٻلا کهندا هئا. اهو ڪم ڪري، شهر کي ٻاهر ڏئي، خاڪ جو ڍير ڪري ڇڏيندا هئا. ويجهو اوڏو ڪنهن واهہ جو وهڪرو ڦيرائي، خاڪ جي ڍير مٿان وهائيندا هئا، تہ شهر جا نشان بہ مٽجي ويندا هئا.

خوارزم شاهہ جي سلطنت کي تباهہ ڪرڻ کان پوءِ سندس اولاد هڪ طرف روس ۽ ٻيا ڪيئي ملڪ فتح ڪيا، تہ ٻئي طرف پاڻ سنڌو نديءَ جي ڪناري تي اچي پهتو پر، اوچتو پنهنجي وطن ۾ بغاوت جي ڪا خبر مليس، سو اوڏانهن موٽيو. ائين سنڌ ۽ هند سندس ٻاهہ کان بچي ويون! البت، واپس ويندي، پشاور کي جهڙپ ڏيندو ويو. سندس لشڪر جتان لنگهندو هو ان جو پتو هيئن پوندو هو تہ آسمان ۾ ڳڇهون لامارا ڏيندي نظر ايندیون هيون، جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

زمين تي هِت هُت انساني لاشا هوندا هئا. ڪاڻي ماڻهن جون ٽنگون ٻانهون ته ڪاڻي منڊيون پيون هونديون هيون.

چنگيز خان کان پوءِ سندس پوٽو هلاڪو خان ساماڻو. اول اسماعيلين جي قلعي "الموت" کي تهس نهس ڪيائين. ان کان پوءِ بغداد تي ڪاهه ڪيائين. "اسلامي خلافت" کي ختم ڪيائين. مسلمانن جي خليفي کي مارايائين. پوءِ عام ماڻهن جي "ڪوس" جو حڪم ڏنائين. بغداد وارو دجلو درياهه پاڻيءَ جي بدران ماڻهن جي رت سان وهڻ لڳو. ايران جي هاڪاري شاعر شيخ سعديءَ هيءُ دردناڪ مرثيو انهيءَ موقعي تي چيو هو.

آسمان راحق بود گر خون ببارد بر زمين
بر زوال ملک معتصم اميرالمومنين
اے محمد گر قيامت می برآري بر خاڪ
سر بر آوردين قيامت درميان خلق بين

آسمان کي حق آهي ته زمين تي رت جو مينهن وسائي معتصم امير المؤمنين جي ملڪ جي زوال تي. محمدؐ، جي قيامت جي ڏينهن اٿندين، ته اٿ ۽ خدا جي خلق تي هيءَ قيامت ڏس!

هلاڪو خان کان پوءِ تيمور لنگ ساماڻو. جنهن جي ظلم جي داستانن جو به ڇيهه ئي ڪونهي. سندس خاص شوق اهو هوندو هو ته ماڻهو مارائي سندن منڊين جا منارا ٺهرائيندو هو.

ايران ۾ وري نادر شاهه ساماڻو. قرمار ڪري، اول جاگيردار ۽ سنڌين وانگر پوءِ پاڻاريدار بڻيو. آخر ۾ سردار بڻيو. ويو زور ونندو. تان ته وڃي ملڪ جو بادشاهه ٿيو. ايران مان لشڪر وٺي، هندستان تي ڪاهه ڪيائين، دهليءَ ۾ عام ماڻهن جو ايڏو ته ڪوس ڪرايائين، جو شهر جي جاين جي نيسارن مان برسات جي پاڻيءَ وانگر ٽي ڏينهن انساني رت جا ڏوهارا وهندا رهيا.

افغانستان مان شاهه بيگ ارغون سنڌ تي ڪاهه ڪري آيو. جام نظام الدين جهڙو بهادر بادشاهه فوت ٿي چڪو هو. سندس نڪمو پٽ جام فيروز پڄي ويو. شاهه بيگ ارغون ٺٽي ۾ داخل ٿيو ته ايڏو ته خون خرابو ڪرايائين،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو شهر ۾ اوندهه انڊوڪار ٿي ويو. ڏينهن جا ڏينهن، قاضي قاضن جهڙا عالم وائڙن وانگر پنهنجن متن ۾ مائڻن کي ڳولينداڙهيا.

اهي سمورا مثال انساني تاريخ جا حقيقي ورق آهن، جن مان ماڻهوءَ جي مزاج جو پتو پوي ٿو. رڳو اسان وٽ ائين ڪونه هو. نام نهاد متمدن مغربي ملڪن ۾ به هني بال، هٽلر ۽ مسولنيءَ جو شغل ۽ شوق رڳو جنگ ڪرڻ ۽ ماڻهو مارائڻ هو. سڪندر بادشاهه سنڌ ۾ ارڙنهن هزار ماڻهو مارايا.

اها سوين هزارين ورهيه اڳ جي ڳالهه آهي. پر، هن دؤر ۾ به اهڙن قاتلن جي ڪمي ڪانهي، جيڪي پاڻ ست سمنڊ پار مغربي ملڪن ۾ وينا آهن، پر پنهنجي مطلب ڪاڻ مشرقي ملڪن ۾ ماڻهو پيا مارائن ۽ چون ٿا ته، "اسان هي ڪم امن خاطر ڪريون ٿا."

هاڻي ته ايٽم بم ايجاد ڪيو اٿن. جنهن کي آمريڪا استعمال به ڪيو آهي. پهريون بم 1945ع ڏاري ٻيءَ مهاياري لڙائيءَ ۾ جپان جي شهر هيروشيما کي هنيائين، ته ڏيڍ لک ماڻهو تڏي تي مري ويا. ٻيو بم ناگاساڪي شهر تي هنيائين ته ٽيهه هزار اٺ سؤ چوراسي انسان مري ويا ۽ ست هزار زخمي ٿيا.

❊ ❊ ❊

هڪ طرف ماڻهوءَ جا اهي افعال آهن، ٻئي طرف، ماڻهو ئي ڏرتيءَ تي هڪڙو اهڙو ساهوارو آهي، جو عقل جا پر پائي، پڙڪي ڏئي اڏاڻو ته چنڊ تي وڃي لٿو. زمين تان ٻيهي چنڊ ڏي نهارجي، ته اها ڳالهه اعتبار ۾ ئي نٿي اچي. ليڪن ماڻهو نه رڳو چنڊ تي چهل قدمي ڪري آيو پر، اتان ننڍا وڏا پٿر به ميڙي آيو آهي، جي هيرن جواهرن کان وڌيڪ قيمتي آهن. چون ٿا ته متن تحقيق ڪرڻ سان چنڊ جي سڃيءَ عمر ۾ ننڍپڻ کان وٺي هاڻوڪيءَ ڄمار تائين سندس سفر جو سڃو احوال معلوم ٿيندو. هڪڙو پٿر اسان جي ملڪ کي به مليو آهي. ڪراچيءَ جي قومي ميوزيم ۾ رکيل آهي.

مون ڏٺو آهي. اسڪولي شاگردن جي سليٽ جيتريءَ ڪاٽ جي هڪ تختيءَ ۾ ڪڙ جي آني جيترو هڪ شفاف شيشو ڪتل آهي، جنهن ۾ اندر قابو آهي. سنگ مرمر يا سنگ سياهه وانگر لَسو ۽ سخت ڪونهي، پُرڪٽو لڳي ٿو. رنگ اهڙو اٽس جهڙو ڪاريءَ ۽ واڱڻائيءَ رنگ جي مس ملائڻ سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نھي. آسمان ۾ چنڊ کي ڏسڻ سان منجھس ڪارا نشان نظر ايندا آھن، جيڪي چون ٿا تہ جبلن ۽ سڪل ماڻرين جا آھن. ھيءُ پٿر بہ شايد ڪنھن اھڙي ھنڌ جو آھي.

چوڏھينءَ جو چنڊ جڏھن آسمان ۾ چمڪي ٿو تہ ماڻھوءَ جي روح کي ڪيڏو نہ قرار اچي ٿو پر، پاڻيءَ تي وري ان جي ابتڙ اثر ٿئي ٿو. سمنڊ جو نظارو ڏسڻ وٽان ھوندو آھي. پاڻيءَ ۾ ايڏي تہ بيقراري ٿيندي آھي، جو چولين ھڪيئي جي مٿان پيون ستبيون آھن.

چوڏھينءَ جو چنڊ، آسمان مان اثر وجھي ھيٺ ڏرتيءَ تي سڄي دنيا جي سمنڊن ۾ بي قراري ۽ اٿل پٿل آڻي ٿو تہ، پوءِ ائين سمجھڻ لاءِ واجبي سبب آھي تہ ھن جھانَ ۾ ھڪڙو وجودُ ٻئي وجود سان ڪنھن نہ ڪنھن حساب ۾ ڳنڍيل آھي. ماڻھوءَ جو حال تہ ھيڏو آھي. ھوا نہ ھجي، تہ ساھ بہ کڻي نہ سگھي. ٻين لفظن ۾ ائين چئبو تہ ھن جھان جو ڪارخانو ماڻھوءَ جي مرضيءَ موجب ڪونہ ٿو ھلي. تڏھن تہ مير تقي مير چيو آھي:

لے سانس بھی آہستہ کہ نازک ہے بہت کام
آفاق کی اس کارگہ شیشہ گری میں

ماڻھوءَ جي ايندڙ منزل "مريخ" آھي، جتي پاڻي ملڻ جو امڪان آھي، چو تہ نہ رڳو انساني زندگيءَ بلڪ سموريءَ حياتيءَ جو دارومدار پاڻيءَ تي آھي. ماءُ جي پيٽ ۾ بہ جڏھن پيءُ جو پاڻي پوي ٿو تڏھن ٻارڙو پيدا ٿئي ٿو. پوءِ آھستي آھستي سندس نقش نگار ٺھن ٿا. جملڻ کان اڳ ئي قدرت ماڻس جي اُرھہ ۾ کير جا چشما پيدا ڪري ٿي. جڏھن ٻچ ڏائي، مٽيءَ مرڪ سان ماءُ ڏي نھاري ٿو تہ معصوميت جو ڪيڏو نہ شاھڪار لڳي ٿو. ڪنھن شاعر اھا منظر نگاري ھنن لفظن ۾ ڪئي آھي:

دھن عیسیٰ پہ ہو جیسی دودھ مریم کی لکیر

اھو ئي معصومڙي جڏھن جوان ٿئي ٿو تہ ڪيس نندپڻ کان ونڊي جيڪي تلخ ۽ شيرين واقعا پيش اچن ٿا، تن جي آڌار تي ھو پنھنجا رويا ناھي ٿو. ڳُس ڳَسَر ڪائي، ھر ڪنھن سان گڏجي رھڻ تي ھري وڃي ٿو يا وري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نفرت ڪري ٿو ۽ ڪرڻ سڪي ٿو ۽ منتقم مزاج ٿئي ٿو.

منتقم مزاجي مايوسيءَ جو ٻيو روپ آهي. مايوسيءَ ۾ مبتلا ماڻهو ڪنهن به مهل ڪوبه خُلمُ ڪري سگهي ٿو. منتقم مزاج ماڻهو سدائين پاڻ به عذاب ۾ ته ٻيا به سُورن ۾. شريف شخص منتقم مزاج ماڻهوءَ کان پري رهڻ چاهيندو آهي. گَٹ گَٹر کائڻ وارو ماڻهو هر دلعزيز ٿيندو آهي ۽ معاشري ۾ ڪيس مقبوليت ملندي. قرآن شريف جو به ارشاد آهي ته. "احسان جو بدلو احسان آهي."

پر، ماڻهوءَ جي من ۾ خودغرضي ايڏي ته ڪا اونهي آهي، جو هو احسان فراموش به ٿئي ٿو. ڳالهه ڪندا آهن ته هڪ نيڪ شخص کي ڪنهن ماڻهوءَ اڇي چيو ته. "فلاڻي توهان کي گهٽ وڌ پئي ڳالهايو."

هن حيران ٿي چيس ته. "خبر ناهي ته ڇا جي ڪري؟ مون ته مٽس کو احسان ڪيو ئي ڪونهي."

عبدالحميد "عدم" اردوءَ جو وڏو شاعر هو. سندس دل تي به اهڙي ڪا واردات ٿي هئي، جو چيو هئائين ته:

وہ جو تیرے فقیر ہوتے ہیں آدمی بی نظیر ہوتے ہیں
تیری محفل میں بیٹھنے والے کتنے روشن ضمیر ہوتے ہیں
ای عدم احتیاط لوگوں سے، لوگ منکر نکیر ہوتے ہیں۔

ماڻهوءَ جي مطلب پرستيءَ، خودغرضيءَ ۽ احسانِ فراموشيءَ کي ڏسي، ڏاهن شخصن انساني معاشري کي جانورن جي عجائب گهر (ZOO) سان ڀيٽيو آهي، جنهن ۾ رڇ، بگهڙ، بانڊر، چراخ ۽ چيتا، ممون، ممڙا، ڏاڙيون ۽ ڏائڻ، ويس بدلائي، ماڻهن واري پوشاڪ پائي، گهمندا، ڦرندا وتن ٿا.

هونئن به هر شخص، مرد توڙي عورت جي چهري تي الائي ته ڪيترا نقاب ٻيل آهن. سو ماڻهوءَ جو اصلي چهرو ڏسڻ ڏاڍو ڏکيو آهي. تنهن ڪري عجائب گهر (ZOO) ۾ جيڪو شخص وڏا وڏا پاڪر پائي ملي ٿو تنهن مان سپ کان گهٽو ڊپ ٿئي ٿو ته متان شيوا جيءَ وانگر هٿ ۾ "واگهه نک" لڪل هجيس.

انسان کي هن دنيا ۾ جيائپي جي لاءِ ڏاڍي جدوجهد ڪرڻي پوي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزيءَ ۾ ان کي ڪوڻن ٿا، "SURVIVAL OF THE FITTEST" علامہ اقبال، ان جي روح جو اردو شعر ۾ ترجمو هيئن ڪيو آهي:

ہے جرمِ ضعیفی کی سزا مرگِ مفاجات

شاهہ سائينءَ وري اها ڳالهہ هنن لفظن ۾ بيان ڪئي آهي:

جيئڻ ڪاڻ جيڏيون، وڏا وس ڪيام

جانورن جي عجائب گهر ۾ ماڻهوءَ کي پنهنجي ڪَلَ بچائڻ لاءِ هر وقت عقل کي آڏو پوي ٿو. پر، رڳو عقل جي آڌار تي تَڳَڻُ بہ ڏاڍو ڏکيو آهي.

سائنس جو سڄو علم عقل تي ٻڌل آهي. آلبرٽ آئنسٽائين جي هڪ ويجهي دوست ۽ هاڪاري سائنسدانَ، مئڪس پلئنڪ جو هڪ مضمون آهي: The Universe in the light of modern physics هو ان مضمون ۾ لکي ٿو ته:

> "ماڻهوءَ جو عقل قدرت جي قانون تي ڪنهن بہ طرح اثر انداز ڪونہ ٿو ٿئي، ان ڪري اسان مجبور آهيون، تہ هڪ اهڙي "حقيقي جهان" جو تصور ڪريون، جيڪو انساني عقل کان مٿي آهي."

سنڌس اصل انگريزي اکر هي آهن:

In physics, however as in every other science, common sense alone is not supreme. There must also be a place for reason. Further, the mere absence of logical contradiction does not necessarily imply that every thing is reasonable. Now reason tells us that if we turn our back upon a so — called object and cease to attend to it, the object still continues to exist.

Reason tells us further that both the individual man and mankind as a whole, together with the entire world, which we apprehend through our sense, is no more than a tiny fragment in the vastness of nature, whose laws are in no way affected by human brain.

It is considerations of this kind, and not any logical argument, that compel us to assume the existence of another "world of realty" behind the "world of senses", a world which has existence independent of man.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

German essays on science in the 20th century centinum, New York, U.S.A. 1996, edited by wolf gang schirmacher.

هيءَ ڳالهه ڳوڙي آهي. اڳتي ڪٿندا سون، ته پاڻ وڃي ڪنهن ٻيءَ بادشاهيءَ ۾ نڪرنداسون. تنهن ڪري موٽي اچون پنهنجي موضوع تي يعني **"انسان جو مزاج "**.

❊ ❊ ❊

ڪنهن هاريءَ ڳالهه ڪئي ته، "اڄ ٽاڪ منجهند جو هڪ واڻهڙو وات ونيو پئي ويو. پر اوچتو منهنجيءَ جهوپڙيءَ ڏي مڙيو ۽ اچي پاڻي گهريائين. مون مٽ ڏانهن اشارو ڪيس. ڏاڍو ڪو اجايل هو. نئون نڪورو مٽ به ٽڏي پاڻيءَ سان ڀريل هو. سو هڪٻئي پٽيان ٻه گلاس ڀري پيتائين. پوءِ خوش ٿي، مون کان موڪلائي، پنهنجي وات ونڊي روانو ٿيو."

هاڻي منهنجو ائين سمجهڻ صحيح ڪونه ٿيندو ته هاري انهيءَ واڻهڙوءَ کان ڪڌهن نه ڪڌهن ٽڏي پاڻيءَ جي انهن ٻن گلاسن جو اجورو ضرور ونندو! سڀ ماڻهو سنگدل ڪونهن. ڪي انهيءَ هاريءَ وانگر رحمدل به آهن. ان ڪري اسان کي ماڻهوءَ جي مزاج بابت راءِ قائم ڪرڻ ۾ اها ڳالهه ميڙڻي پوندي ته:

دنيا ۾ ڏٺا ميوا ۽ ڏٺا ماڻهو آهن، اهي ٿورڙا آهن، پر آهن.
هيءَ دنيا سندن ئي سونهن ۽ سرهاڻ سان قائم آهي.

مون به اهڙا ڪي ماڻهو ڏٺا. سندن تذڪرو لکيم. جنهن جو نالو رکيم: **"جهڙا گل گلاب جا"**. مخدوم طالب المولي سائينءَ جي خواهش موجب بورڊ کي ڇپڻ لاءِ ڏنم. مان تڏهن اسلام آباد ۾ هئس. ڪتاب ماڻهن کي ڏاڍو وڻيو. مون کي سنڌ جي ڪيترن ئي شهرن مان الائي ڪيترا قرب جا خط آيا.

ڪجهه عرصي کان پوءِ ٻيو ڪتاب لکيم: **"سنڌ جا بر، بحر، ۽ پهاڙ"**. پير سائين روضي ڌڻيءَ، غوث بهاءالحق ملتانيءَ ۽ قلندر لال شهباز جو تذڪرو آهي. اهو به ماڻهن کي ڏاڍو وڻيو. تازو ٻيو چاپو به نڪتو آٿس.

ڪجهه عرصو اڳ، عمر ڪوٽ مان هڪ يار چنگاڻي صاحب قرب جا پير پري آيو. **"جهڙا گل گلاب جا"** ڪتاب جي تعريف ڪيائين. موٽي ويو ته ڪي مضمون ۽ خط (فوٽو اسٽيٽ ڪاپيون) موڪليائين، جن مان هڪڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خط ۾ لکيل هو ته، "روزانو جيسين انهيءَ ڪتاب جا ڪجهه صفحا پڙهي نه سمهان تيسين ننڊ ئي نه اچي."

اهڙو ئي ٻيو قربائتو خط ٽر مان پلي صاحب لکيو. ڇيائين ته: "ادا، صديق سالڪ تي تنهنجو مضمون پڙهي مان ته روئي ويٺس." دراصل، پلي صاحب پاڻ وڏو منو ماڻهو آهي. مون سان فقط هڪ دفعو مليو آهي، ان کي به گهٽا گهٽا سال ٿيا. پر، سندس قرب وسريو ڪونهي.

سانگهڙ ۾ سورهيه بادشاهه جي ورسيءَ جي تقريب هئي. مون کي به سڪ سان سڏيائون. مکڙ ماکيءَ جهڙا منا محب ماڻهو هئا. ايڏيون عزتون ڪيائون، جو اڄ به دل تي نقش آهن. جڏهن ڪائنس اجازت گهريسون، ته ڪي مهربان ٻاهر ڪار تائين ڇڏڻ آيا. هڪڙي ميزبان موڪلائڻ مهل مون کي چيو ته: "اوهان "جهڙا گل گلاب جا" ڪتاب لکي سنڌ تي احسان ڪيو آهي." سندس اهي اکر ٻڌي منهنجيءَ دل تي جيڪا ٿي گذري، سا فقط ٻڌائيءَ جي ٻوليءَ ۾ ئي بيان ٿي سگهي ٿي:

سسئيءَ کي سيد چوي، وڏو قرب ڪهي.

ڪيترائي قربدار وري وري پڇندا رهيا آهن، ته ٽيون جلد ڪڏهن ٿو اچي؟ مڙني ۾ سرفهرست منهنجو ننڍو ڀاءُ حڪيم اعجاز حسين چانڊيو آهي. ڪيس عرض ڪيم ته، "ادا سائين کوبه جواب ڏيڻ بدران هاڻي ٽيون جلد ناهي پيش ڪندس."

محترمه زبيده ميتلو سنڌي ادب جي خواتين لکندڙن ۾ وڏو نالو آهي، مون سان گهٽي زماني کان سٽي دعا سلام اٿس. "جهڙا گل گلاب جا" ڪتاب جا ٻئي جلد پڙهي، قربائتو خط لکيائين. تحسين ٻه ڏنائين، ۽ ميار ٻه ڏنائين حجت سان لکيائين ته، "ٽئين جلد ۾ ڪن خواتين جو تذڪرو ضرور هجي." مون هن ڪتاب ۾ سندس ڳالهه جي ڪجهه ته پوئواري ڪئي آهي.

انگلستان مان ڪنهن دوست ڪتاب پڙهي ڏاڍو قربائتو خط موڪليو ته، "اوهان کي ڪتاب جي مقدمي ۾ ماڻهوءَ جي مزاج بابت ڳالهه چٽي ڪرڻ کپندي هئي." ـ سندس مطلب هو ته، "ماڻهوءَ جي مزاج جو اونداهو رخ ٻه آهي، جنهن کي اوهان نظر انداز ڪيو آهي ۽ ماڻهوءَ کي رڳو گلابن ۽ رابيلن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان پيٽيو آهي. سپ ماڻهو اهڙا سرها ڪاٽي آهن؟"

بلاشڪ، اها راءِ صحيح آهي، مون اڳيئن ڪتاب جي مقدمي ۾ هاپس، لاڪ ۽ روسو جي حوالن سان ماڻهوءَ جي مزاج جي اونداهي رخ بابت اشارا ڏنا هئا. پر، هن ڪتاب جي مقدمي ۾ ته ڪن مشاهيرن جا رايا، ڪي تاريخي مثال ۽ ذاتي مشاهدا چٽيءَ طرح ڏنا اٿم.

ماڻهوءَ جي مزاج متعلق منهنجي پنهنجي راءِ اها آهي ته، اهو تهدار آهي. جيئن بصر جي هڪ ڪل لاهه ته ٻي ظاهر ٿئي ٿي، تيئن ماڻهوءَ جي مزاج تي به ٿهن مٿان ٿهه آهن. هڪڙو لاهه ته ٻيو ظاهر ٿئي ٿو. هڪ حقيقت ته اها آهي. ٻي هيءَ به آهي ته جيئن ٻيلي ۾ رڳو وڻ ئي وڻ هجن، پر پوءِ به انهن جون شڪليون، جدا جدا نمونن جون آهن، تئين هن دنيا جي ماڻهن جون شڪليون ۽ سندن مزاج به جدا جدا نوع جا آهن.

ماڻهوءَ جو مزاج سيمابي آهي، يعني پاري وانگر آهي. اتي جو اتي بدلجي ٿو. ان جو بنيادي سبب سندس ذاتي مطلب ۽ مفاد آهي. هڪڙو مثال عرض ڪريان ٿو. جنهن ۾ انهيءَ حقيقت جو عڪس نظر ايندو. ڪراچيءَ ۾ ڪالج ۾ پڙهندو هئس، ته ملڪ ۾ پهريون "مارشل لا" لڳو جو سڪندر مرزا هنيو. جنهن کي ٻاهر ڪڍي، پوءِ ايوب خان پاڻ ملڪ تي قبضو ڪيو. خيرپور جو شهداد سيال نالي هڪ پيارو دوست ڪراچيءَ ۾ گڏ پڙهندو هو. ڳالهه ڪيائين، ته مارشل لا لڳڻ سان ملڪ جي ننڍن وڏن شهرن ۾ سڪندر مرزا جا وڏا پوسٽر بزارن ۾ ريتين تي لڳي ويا، ته خلق ۾ هراس پيدا ٿئي.

سيال چيو ته مان تن ڏينهن ۾ خيرپور ۾ هئس. هڪ ڏينهن، ڪو موالي ۽ ملنگ، شهر جي ڪنهن گهٽيءَ ۾ پيٽِ وٽ اچي بينو ۽ سڪندر مرزا جي پوسٽر کي چتائي ڏسڻ لڳو. ڪنڌ ورائي مون کي چيائين ته، "ابا، اسان ڏا نيا بادشاهه اي هي؟"

سيال چيو ته، چيومانس ته، "هائو چاچا، اي هي."

تڏهن هٿ مٿي کڻي چوڻ لڳو ته، "هائو ڙي جوان، تيڏي حشمت! چور چڪار بند. ملڪ وچ امن. دڪانان تي هر شيءِ حاضر. ملهه واجبي. مين تيتون صدقي وڃان، تيڏي دائي تون صدقي ٿيوان."

سيال چيس ته، "چاچا، ٻيا به هڪ حڪم ڏتاهس."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملنگ ڪنڌ ورائي پڇيو تہ، "ابا، او ڪهڙا هي؟"

سيال چيس تہ، "چاچا، حڪم ڏتاهس، تہ پنگ پيوڙ والان تي پنج هزار رپيا ڏنڊ. ول جيڪو پنگ نان گڏ آفيم بہ ڪاوي، اونهان تي ڏهہ هزار ڏنڊ."

اهو ٻڌي موالي ءَ چرڪ پريو! وري سڪندر مرزا جي پوسٽر ۾ جوهہ وجهي ڏسڻ لڳو. گهڙي رکي، سيال ڏي نهاري چوڻ لڳو تہ "ابا، شڪل هي ظالمان والي هس."

ائين چئي پٽون ۾ پاراتا ڏيڻ لڳس: "اڙي ڪيون ظلم تي چڙهياهين. تيڪون قلندر دي مار پوي! تيڏي بادشاهي چٽ ٿيوي."

ائين چپن ۾ پُڙ پُڙ ڪندو اڳتي هليو. جڏهن گهٽيءَ جي موڙ وٽان مڙيو تہ ڪنڌ ورائي، سڪندر مرزا کي بجو ڏنائينس ۽ پٽيائينس تہ "شاهہ مراد دي مار پويس."

❊ ❊ ❊

هڪ دفعي قبلا علامہ آءِ آءِ قاضيءَ فرمايو تہ: "ڪا بہ ٻولي فقط تڏهن ئي زنده رهي سگهندي، جڏهن منجهس حيات ـ آفرين خيال پيش ٿيندا."

سندن ڳالهہ جو مرڪز نُڪتو وري بہ وڃي **"حيات-آفرين-خيال"** ٻيٽو. دل ۾ چيم تہ خيال تہ ضرور ڪنهن نہ ڪنهن موضوع متعلق هوندا. انهيءَ تي ياد آيم. تہ ڏاهن جو چوڻ آهي تہ، "هن دنيا ۾ انسان جي ايياس واسطي سڀ کان اهم موضوع خود انسانُ آهي."

سوين سال اڳ چين ۾ هي بہ اکر ٻڌ ڏرم جي هڪ قديم مندر مٿان لکيل هئا: **"پاڻ سجاڻ"**. (KNOW THY SELF)

ڪن جو چوڻ آهي تہ اهي اکر ڊيلفيءَ ۾ اپولو جي مندر جي مٿان لکيل هئا. ڪن جو چوڻ آهي تہ اهي اکر يوناني فيلسوفَ فيثا غورث جا آهن. ڪن وري ان کي سياڻي سقراط جو گفتو ڪوٺيو آهي.

اسلامي روايت ۾ بہ هڪ گفتو مشهور آهي تہ، **"جنهن پاڻ سجاتو تنهن پنهنجو ربّ سجاتو"**. انهيءَ جو مطلب تہ "خودشناسي" ۽ "خدا شناسيءَ" جو پاڻ ۾ گهرو رشتو آهي. سو انسان جي مطالعي واسطي سڀ کان اهم موضوع واقعي خود "انسان" آهي.

مون هن ڪتاب جو موضوع "ماڻهوءَ جي مزاج" کي بنايو ۽ اها ڳالهہ ذهن ۾ رکي تہ ماڻهوءَ جي مطالعي جو موضوع سڀ کان اهم "خود انسان" آهي. منجهس ڪن اهڙن ماڻهن جو ذڪر ڪرڻ مناسب سمجهو جن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون کي ته متاثر ڪيو پر، بيشمار ماڻهن کي ڪيو.

مون کي ان ڳالهه جو پورو پورو احساس آهي. ته ماڻهوءَ جي هٿ وس رڳو ڪوشش ڪرڻ آهي. سو مون دل جي سچائيءَ سان ڪوشش ڪئي آهي. نتيجو ته مالڪ جي اختيار ۾ آهي. بلهي شاهه اها ڳالهه بهتر لفظن ۾ چئي آهي:

مالهي دا ڪم پاڻي ڏينا
بهر بهر مشڪاں لاوے
مالڪ دا ڪم، ڦل ڦهل ڏينا
لاوے يا نه لاوے

غلام رباني آگرو

حيدرآباد سنڌ

2 ـ فيبروري 2009

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين جِي. ايم. سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين جي ايم. سيد عيسويءَ ويهينءَ صديءَ جي وڏن اڳواڻن ۾ ٻہ وڏو نالو آهي. سنڌ سندس سچاڻپ هئي، جنهن سان محبت کيس وڏڙن کان ورثي ۾ ملي هئي. سيد حيدر شاهہ سنائي سندس وڏو ڏاڏو هو جو سمن جي بادشاهيءَ ۾ هاڪاري درويش ۽ قومپرست اڳواڻ، مخدوم بلال جو خليفو هو.

چون ٿا تہ سمن جي بادشاهيءَ جو زمانو 1351ع کان1520ع تائين آهي. جام نظام الدين سمون مڙني ۾ نامور بادشاهہ هو. کيس جام نندو ٻہ ڪوٺيندا هئا. لڳ ڀڳ پنجاهہ ورهيہ حڪومت ڪيائين. 'جام' سمن بادشاهن جو لقب هو. ائين ٻہ چون ٿا تہ سنڌ ۾ مسلمانن جي حڪومت جي سموري زماني ۾ اڄ ڏينهن تائين، اهڙو عادل ۽ بهادر بادشاهہ وري ڪونہ ٿيو.

نامور تاريخ نويس پير حسام الدين راشدي چوندو هو تہ جام نظام الدين سمون صبح سان گهوڙن جي طنبيلي ۾ ويندو هو. سندن پٽيءَ تي هٿرا گهمائي، چوندو هو تہ، "پٽارا، الله اهو ڏينهن نہ آڻي، جو مان ڪنهن تي ظلم ڪرڻ لاءِ اوهان تي سواري ڪريان."

جام نظام الدين سمي کي هاڻي "سنڌ جي قومي سورمن" ۾ (National Heroes) سرفهرست ڳڻيو وڃي ٿو. دولهہ دريا خان سندس وزير هو. مخدوم بلال سندس ويجهڑو مٽ مائٽ هو ۽ وڏو درويش هو. سندس بزرگيءَ جون تاريخي روايتون ۽ داستان مشهور آهن.

سائين جي.ايم. سيد، سمن ۽ سومرن جي بادشاهيءَ کي **"سنڌ جي تاريخ جو سونهري دور"** ڪوٺيندو هو.

---

* غلام شاهہ کلهوڑو ٻہ هاڪارو حاڪم هو، پر سندس حڪومت جو عرصو ايڏو وڏو ڪونہ هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير حسام الدين راشدي وري چوندو هو تہ سمن ۽ سومرن جي بادشاهي ختم ٿي ۽ سنڌ تي ڏارين حاڪمن يعني ارغونن جو قبضو ٿيو تہ "خرابيءَ جو دور" شروع ٿيو.

ارغونن جو سنڌ تي قبضو تڏهن ٿيو جڏهن جام نظام الدين سمي هي جهان ڇڏيو. **هنن پهريون پهريون غير انساني ڪم اهو ڪيو جو مخدوم بلاول تي ڪوڙيون تهمتون مڙهي، ڪيس گهاٽي ۾ پيڙائي مارايو.**

سائين جي. ايم. سيد جو وڏو ڏاڏو سيد حيدر شاهہ سنائي ارغونن جي انهيءَ قهري ڪارنامي کان واقف هو. پر، پنهنجي مرشد مخدوم بلاول وانگر سنڌ سان سچو رهيو. ان کي ڏارين جي غلبي کان بچائڻ لاءِ، محمد جونپوريءَ جي پيڙين تي سن وٽ حملو ڪرايائين ۽ ڪيس سنڌ مان نڪرڻ تي مجبور ڪيائين. هو پاڻ کي "امام مهدي" ڪوٺائيندو هو.

* * *

ماٺهوءَ جي ذهني سانچي ناهڻ ۾ ٻہ ٻالهيون اهم آهن: هڪ خاندان جو نسلي ۽ نفسياتي اثر، ٻيو آسپاس جو ماحول. سائينءَ جي. ايم. سيد جي ذهن تي ٻہ ننڍپڻ ۾ ئي انهن ٻالهين جو اثر پيو. سن جو شهرُ درياهہ جي ڪپ تي آهي ۽ شهر جي اولهہ طرف ويهارو ميل پري، ڪير ٿر جبل آهي، جيڪو عمر ۾ هماليہ جبل کان ٻہ جهونو آهي. سائين وڏو ٿيو تہ سندس مزاج ۾ پهاڙ جي سختي ۽ پاڻيءَ واري نرمي ٻئي نظر آيون.

هڪ ٻہ مثال ڏيان تہ: "ون يونٽ" واري زماني ۾ حيدرآباد جي نواب مظفر کي، غير سنڌين ۽ سائينءَ کي سنڌين جي حمايت ڪري جيل ۾ وڌائون. هڪٻئي جا مخالف هٿ پر، جيل ۾ مليا، تہ پاڻ ۾ دعا سلام ٿين. سائين جيل مان نڪتو تہ سن ۾ نظربند ٿيو. پر، نواب مظفر آزاد ٿيو تہ نظربند ڪونہ ٿيو. جڏهن جيل ۾ هو تڏهن سائينءَ سان ڪا ايڏي سڪ ٿي وئي هئس، جو آزاد ٿيو تہ حيدرآباد مان موٽر ڪٽي نڪرندو هو. سڏو سائينءَ وٽ سن پهچندو هو. ٻہ چار ڏينهن وٺس ٽکي سڪ پوري ڪري ايندو هو.

اهو ٿيو سائينءَ جي طبيعت ۾ نرميءَ جو مثال. هاڻي سندس طبيعت ۾ سختيءَ جو ٻہ هڪ مثال ڏيان تو.

هندستان سان 1971ع واريءَ جنگ وقت، پاڪستان تي يحيٰ خان وارو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

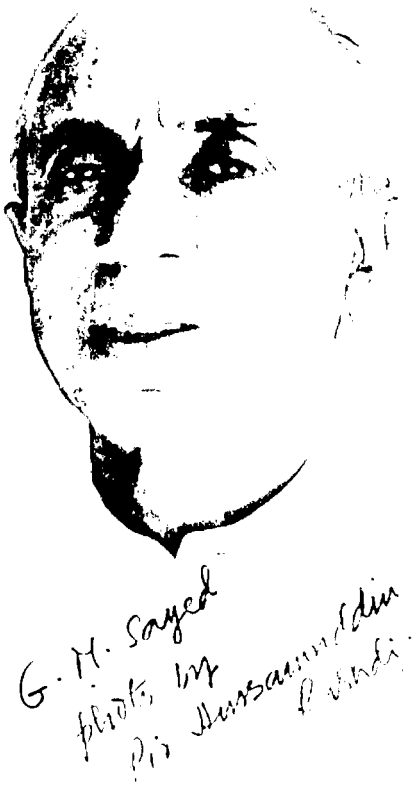

سائين جي ايم سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فوجي ٽولو قابض هو جنهن بنگالين کي هيسائڻ لاءِ مٿن "فوجي ايڪشن" (Army Action) ڪيو. اهو ڪم جنرل ٽڪا خان جي ذمي ڪيائون. فوجي ايڪشن ۾ بيشمار بنگالي ماري ڇڏيائون. سندن ڏوهه رڳو اهو هو ته آدمشماريءَ جي انگن اکرن مطابق حق حقوق گهري رهيا هئا. بعد ۾ انهيءَ قهري ڪارنامي کي لڪائڻ لاءِ"حمود الرحمان ڪميشن" وهاريائون، جنهن جي رپورٽ تي ڪوبه عمل ڪونه ٿيو.

لنڊن جي روزنامه "ٽيلي گراف" جي نامه نگار خاتون مس ڪليئر هڪ دفعي ٽڪا خان سان آرمي ايڪشن بابت انٽرويو ڪيو ۽ چيوَ ته، "اوهان آرمي ايڪشن ۾ ٽي لک ماڻهو ماريا." ٽڪا خان سندس ڳالهه کي رد ڏيندي چيو ته، "اسان رڳو ٽيهه هزار ماريا" روزنامه ٽيليگراف اها خبر ڇاپي ڇڏي، پر، B.B.C بي.بي.سي. پنهنجي اردو ۽ هندي خبرن ۾ چيو ته، "آرمي ايڪشن ۾ ٽيهه لک بنگالي ماريا ويا." بي. بي. سي. اهو انگ، هر سال 1998ع تائين وري وري بيان ڪندي رهي. حڪومت پاڪستان جي ڪنهن به ايجنسيءَ ان جي تردید ڪانه ڪئي. حوالي لاءِ ڏسو:

Pre- Indepence Indian Muslim Mind- set by Ghulam Kibrria, 2001, city press Karachi.

* * *

هڪ دفعي مقبول سومري سان اوپر پاڪستان جون ڳالهيون نڪتيون. هو منهنجو دوست آهي. 1954ع ڌاران ڪراچيءَ ۾ مون سان گڏ ميناراام هاسٽل ۾ رهندو هو. صحافيءَ جي حيثيت سان ڪئريئر شروع ڪيائين. پر، اڳتي هلي، صحافت ڇڏي، بئنڪنگ ۾ ويو ۽ حبيب بئنڪ جو سڄي ملڪ جو صدر ٿيو. چيائين ته، "يار، هاڻي اسان ڪشمير جي ڳالهه ته ڪريون ٿا. پر، اوپر پاڪستان ياد به ڪونهي، جڙ ته ڪروڙين بنگالي اسان جا نڪي ته مسلمان پائر هئا ۽ نه وري پاڪستان جي جدوجهد ۾ اسان سان شامل هئا!"

ٻئي دفعي وري "اسلام آباد ڪلب" جي ڪنهن دعوت ۾ اڳوٽي اوپر پاڪستان ۽ هاڻوڪي "بنگلاديش" جو سفير مليو. مان اوپر پاڪستان واري ڳالهه ياد ڪري، ساڻس سڪ سان مليس. ڪانئس پڇيم، "اوهان اڄا به ٻن قومن واري نظريي کي مڃو ٿا؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جواب ڏنائين تہ، "مجون ها، تہ پوءِ اوهان سان گڏ هجون ها."

تڏهن مون چيو تہ، "بنگلاديش معنيٰ بنگالين جو ديس؟"

چيائين تہ، "هائو."

مون چيو تہ، "پوءِ اولهہ بنگال جا هندو تہ اوهان سان گڏ ڪونهن؟ اُهي بہ تہ بنگالي آهن. مسلم بنگال اڄ بہ هندو بنگال کان جدا ٻيئو آهي. ائين ڇو آهي؟ آخر، ٻن قومن واري نظريي جو مطلب ڪهڙو آهي؟"

بنگلاديش جي سفير وٽ انهيءَ ڳالهہ جو ڪو بہ جواب ڪونہ هو. منهنجي منهن پر تڪيندو رهيو.

❊ ❊ ❊

فوجي ايڪشن ٿيو تہ بنگالين تي. پر، اولهہ پاڪستان پر بہ هراس چانئجي ويو. فوجي ٽولي سائينءَ کي سندس ڳوٺ سن پر نظربند ڪيو. هڪ ڏينهن پير حسام الدين راشدي مون کي ساڻ وٺي، ڪراچيءَ پر "حيدر منزل" تي سندس حال احوال وٺڻ هليو. نوڪرن چيو تہ، "امير حيدر شاهہ سن مان آيو تہ آهي، پر، ٻاهر نڪري ويو آهي."

اسان پوئتي موٽياسون. ٽريفڪ ڪانہ هئي. بجلي بتين هوندي بہ رستن تي اوندهہ هئي. اوچتو سامهون امير حيدر شاهہ سامهون آيو اسان تي نظر پيس، تہ تڪڙو تڪڙو سڪ سان اچي مليو. پير صاحب پڇيس تہ، "امير، سيد جي خبر ڪر؟"

امير حيدر شاهہ چيو تہ، "چاچا، بابو خوش آهي. ڊپ ڊاءُ ڪونهيس. چوي ٿو تہ جنهن کي بہ هيءُ ڪنڊ ڪپڻو هجي، سو هِتِ اچي هتان هيئن ڪپي وڃي. هيءُ ڪنڊ هيٺ ڪونہ جهڪندو!"

سائين حسام الدين شاهہ ٽڏو ساهہ پريو ۽ چيائينس تہ، "منهنجا سلام ڏجانس." ڪار پر ويٺاسون، تہ سچل سائينءَ جو هي شعر پير صاحب جي چپن تي آيو.

"عاشقن کي سُور سختيون، مُحبّ مهمانيون مُکيون."

❊ ❊ ❊

سائين پيدائشي طور سيد بہ هو ۽ زميندار بہ. اهي ٻئي ڳالهيون پڻ سڄي عمر سندس سوچ ۽ سياست تي اثرانداز رهيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جا سيد ۽ شاخن ۾ ورهايل آهن: هڪڙا 'متياروي' ۽ ٻيا 'لکياروي'. اهي پاڻ کي لکياري ٻه ڪوٽائيندا آهن. سائين متيارين واريءَ شاخ مان هو. پوين ڏينهن ۾ جڏهن سن ۾ مسلسل نظربند هو. تڏهن ڪتاب لکندو رهندو هو. گهٽائي لکيائين. ڪي ڇپيا ته ڪي اڃا ٻه اڻ ڇپيل آهن. هڪڙو ڪتاب "متياري سيدن جي شجري بابت لکي رهيو هو. نامور تاريخ نويس، پير حسام الدين راشديءَ سان صلاح مشورو ڪندو رهندو هو. پاڻ ۾ ڀُجائتا هئا. سو ڪڏهن ته معلومات ڏيندو هوس، ته ڪڏهن ٻِتائيندو هئس ته، "سيد، اسان جي وڏڙن ۾ ڪي نالا اهڙا ملن ٿا، جيڪي عربي ته ڪونهن! مون کي شڪ آهي، ته اسان ٻاهران ڪونہ آيا آهيون. هتان جا ئي اصلوڪا رهاڪو آهيون."

سائين حسام الدين شاهہ جي اها کل پوڳ واري ڳالهہ الائي ته ڪيئن وڃي پنجاب پهتي! تڏهن لائلپور مان هلڪڙيون اخبارون نڪرنديون هيون، جن جو ڪم ئي هوندو هو مسالي واريون چهريون خبرون ڇپڻ. هڪڙيءَ هفتيوار اخبار اها خبر وڏيءَ شدمد سان شايع ڪئي ته "نامور تاريخ نويس، پير حسام الدين راشدي سنڌ جي سيدن بابت هيئن ٿو چويا"

سائين ٻن ٽن مهينن کان پوءِ علاج لاءِ سن مان ڪراچيءَ ايندو هو ته شام جو "حيدر منزل" تي وٽس وڏي مجلس ٿيندي هئي. رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي سائينءَ جو دوست هو. کل پوڳ جو شوقين هو. هڪڙي ڏينهن اها اخبار ڪٽي آيو ۽ اسان سيني کي وڏي واڪي ڪلي پڙهي ٻڌايائين.

پاڪستان کان اڳ اسان جي ڳوٺ آڪرن ۾ (پاسي واري ننڍي شهر محبت ديري مان) ريجهومل نالي هڪ هندو گهورڙيو صبح مرداني سان ٻيهہ وڪڻڻ ايندو هو. سندس هوڪو ڏاڍو مزيدار هوندو هو. سُرَ سان چوندو هو ته "ٻيهہ، مرچائي ڪوسو."

اسان سيئي ته رئيس پرڳڙيءَ جي واتان اخبار واري خبر ٻڌي، ڪلڻ لڳاسين. پر، پير سائين حسام الدين شاهہ راشديءَ اخبار جي ايڊيٽر کي ريجهو مل جي سُرَ تارَ ۾، ڪوسيون ڪوسيون گاريون ڏنيون.

* * *

سائين جي.ايم. سيد جوانيءَ ۾ پير رکيو ته سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻنهي ڏرين جي برڪ شخصيتن سان قرب ۽ محبت جو رستو ٿيس. علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ جو تہ معتقد ٿي ويوا ڪيس وڏي پٽ امير حيدر شاهہ جو اتاليق ڪيائين ۽ ننڍي پٽ تي امداد نالو رکيائين. علامہ صاحب جو نالو امداد علي هو. عظيم انسان هو. عيسوي ويهينءَ صديءَ جي سنڌ ايڏا وڏا انسان ورلي پيدا ڪيا.

سنڌ جي هندن ۾ سائينءَ جو گهڻن سان گهاتو رستو هوندو هو پر گهڻي ۾ گهڻو ڇيئمل پرسرام سان هئس. جيڪو راتين جون راتيون وٽس سن ۾، دريا شاهہ جي ڪپ تي، سندس بنگلي ۾ اچي رهندو هو.

سانوٽيءَ ۾ درياهہ شاهہ اوڄ ۾ ايندو هو تہ بنگلي جي ٽلهي تي بيهي نهارڻ سان پري پري تائين رڳو پاٽي ئي پاٽي نظر ايندو هو. پرئين پار، ٻيلي جي وڻراهہ هلڪيءَ سبز لڪير وانگر، نظر ايندي هئي. سائين ڳالهہ ڪندو هو تہ، "ڇيئمل صبح جو سوير، موڙو ڪٽي، ٽلهي تي اچي ويهندو هو ۽ سج اپرڻ جو منظر ڏسندو هو. ٽڏي ٽڏي هير پئي لڳندي هئي. درياهہ شاهہ ڏيرج سان وهندو رهندو هو. ڇيئمل پرسرام شاهہ سائينءَ جو هيءُ بيت وري وري جهونگاريندو رهندو هو:

ناسيندي نگاهہ پهرين ڪج پرينءَ ڏي،

علامہ صاحب توڙي ڇيئمل ٻئي صوفي مسلڪ جا ماڻهو هئا. سائين بہ صوفين جي آستانن جو پانڌيئڙو هو. اڳتي هلي، جمشيد نسروانجيءَ جي سنگت ۾ اينيِ بسنت جي ٿياسافيءَ کان بہ متاثر ٿيو. جمشيد پارسي هوندو هو انهن ٽنهي شخصن يعني علامہ صاحب، ڇيئمل ۽ جمشيد نسروانجيءَ جو سائين جي ذهني نشوونما ۾ وڏو اثر هو.

پر، مون مٿي ٻڌايو آهي تہ سائين سيد بہ هو ۽ زميندار پڻ. سنڌ جا وڏيرا شوقين ۽ گهٽي قدر هندو سيٺين جا قرضي هوندا هئا، ڇو تہ پنهنجن اجاين سجاين خرچن لاءِ، کانئن گڏيل وياج تي قرض ونڊندا هئا.

وڏيرن جي فضول خرچيءَ جو هڪ قصو مشهور آهي. اڄا پاڪستان ڪونہ ٺهيو هو تہ جيوٽيءَ نالي هڪ ڳائڻيءَ ڏاڍو نالو ڪڍيو. چون ٿا تہ Gipsy Girl هئي. ٽلهي ۽ ڪاري هئي. هڪڙي وڏيري ڪيس پنج سؤ روپيہ ڏيئي، ساڻس هڪ رات جو سودو ڪيو. ڪنهن ٽُڪ ٻُجو ڪيس، تہ ڪنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاريءَ مينهن سان ڪٽي "منهن ڪارو" ڪرين هان. تڏهن وڏيري چيس تہ "ميان، ماڻهو ائين چوندا تہ وڏيرو وڏي ڳالهہ آهي! جيوٽيءَ سان رات گذ گذاري اٿس."

گڏيل وياج ڳاڻي توڙ ٿئي ٿو. جيڪو هڪ دفعو انهيءَ ۾ ڦاٿو تنهن جو مٿو ويو. اڪثر وڏيرا قرضدار ٿيندا ويا. جڏهن قرض لاهي ڪونہ سگهندا هئا، تہ هندو سيٺيون ڊڪريون ڪرائي، سندن زمينون نيلام ڪرائيندا هئا يا وري ڪانئن پڳڙن مٺ تي خريد ڪندا هئا. اهڙيءَ ريت، ڪيترا وڏيرا ڪنگال ٿي ويا. ٻئي طرف، هندو سيٺيون ويا ٿُلها ٿيندا.

❊ ❊ ❊

سنڌ جي اهڙن وڏيرن ۾ ڪي سيد سڳورا بہ هوندا هئا، جيڪي خانداني يا ذاتي لڳ لاڳاپي ڪري سائينءَ کي ويجهو هوندا. سو ڪيس سندن حال تي قياس ايندو هو. پلا جي انهن مان ڪي ڪيس پنهنجو وڏو سمجهي، پري کان پنڌ ڪري، وٽس مدد لاءِ هلي ايندا هوندا، تہ سائينءَ جي ننڊ ڦٽي پوندي هئي!

خدا ٿو ڄاڻي تہ اصل سبب اِهو هئو يا ڪو ٻيو جو "سيءِ ۾ پرين پسڻ وارو" ۽ "صوفين جي آستانن جو پانڌيئڙو" سائين جي. ايم. سيد بہ، رفتي رفتي، هندڪيءَ ۽ مسلمانڪيءَ "فرقيوارانہ سياست" ڏي مائل ٿيو. پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" جي ٻئي جلد ۾، ان باري ۾ هيئن لکيو اٿس:

"آءٌ ان وقت رد عمل جي گهوڙي تي سوار هئس. پنهنجين اڳوڻين صوفيانہ روايتن کي وساري، مسلم ليگ جي فرقي وارانہ سياست جو شڪار ٿي ويس."

سائينءَ گهڻين ڳالهين ۾ وري وري "رد عمل" محاوري جو استعمال ڪيو آهي. ان کي انگريزيءَ ۾ REACTION چئبو. پر، سائين کي ٻڌائڻ ڪيندو هو تہ "رد عمل ڇاجو؟"

حقيقت جيئن بہ هجي، سائينءَ جي مسلم ليگ ڏي مائل ٿيڻ جو هڪ سبب تہ اهو ٿيو. ٻيو سبب هيءُ بہ هوندو تہ سنڌ ان زماني ۾ گڏيل هندستان جو هڪ صوبو هئي، جنهن جون سياسي، مذهبي ۽ سماجي تحريڪون ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي اثرانداز ٿيندڙيون هيون. مثال طور خلافت تحريڪ. ليڪن ويهينءَ صديءَ جي پهرئين اڌ ۾ هندوستان ۾ ڪانگريس زور هئي. منجهس هندو ۽ مسلمان ٻئي هئا. ليڪن، اڳواڻي هندن جي هٿن ۾ هئي. ٻي مکيہ پارٽي مسلم ليگ هئي، جيڪا رڳو مسلمانن جي هئي پر، سنڌ ۾ تمام آهستي آهستي ايري رهي هئي.

مسلم ليگ جو بنياد وجهندڙ اصل شخص سر سلطان محمد آغا خان هو. انگريز سندس سرپرستي ڪندا هئا، پر هن پنهنجي انهيءَ اثر کي گڏيل هندوستان ۾ پنهنجن هم- مذهب مسلمانن جي ڀلي لاءِ ڪم آندو. انهيءَ دور جي سياسي حالتن کي خيال ۾ رکي، هن هندن ۽ مسلمانن لاءِ (SEPARATE ELECTORATE) "جدا چونڊن" جو اصول سن 1906ع ڌاران قبول ڪرايو جيڪو اڳتي هلي، هندستان کي ورهائڻ ۽ پاڪستان ٺاهڻ جو بنياد بنيو.

انگريزن 1857ع واري بلوي مان اهو سبق سکيو هو. تہ هاڻي هندوستان تي حڪومت رڳو هندن ۽ مسلمانن کي پاڻ ۾ ويڙهائڻ سان ڪري سگهنداسون. ان ڪري، هو هندن ۽ مسلمانن ۾ هڪٻئي لاءِ نفرت جو بج چٽيندا ويا. بج ساوا سلا ڪيڏيا ۽ ٿوٿا وڻي وڻ ٿيا. آخر اهڙو ڏينهن بہ آيو جو هندو ۽ مسلمان هڪٻئي جي رت جا پياسا ٿي ويا. انگريزن جي سياست جو ڪمال اهو هئو تہ پاڻ تہ 1947ع ۾ هندستان ڇڏي ويا. پر، هندن ۽ مسلمانن کي اهڙو تہ ويڙهائي ويا، جو ايجا تائين هڪٻئي جي ڏاڙهيءَ پٽ ۾ لڳا پيا آهن. ملڪ جي ورهاڱي کان پوءِ بہ هندستان ۽ پاڪستان ۾ ٿي چار جنگيون تہ لڳي چڪيون آهن.

پر، سنڌ ۾ مسلم ليگ جي آهستي آهستي ايرڻ جو هڪ مکيہ سبب اهو بہ هو تہ سنڌ صوفين جي سرزمين هئي، جن هندن ۽ مسلمانن کي سڻن پاڙيسرين، بلڪ پائرن وانگر گڏ رهڻ ۽ پاڻ ۾ پيار ڪرڻ جو درس ڏنو هو. قلندر شهباز اڻن پهرن ۾ رڳو هڪ دفعو مٺي ماني کائيندو هو جنهن جي پچائڻ جو شرف بہ سيوهاڻي هندن جي هڪ خاندان کي حاصل هوندو هو.

سنڌ ۾ الائي تہ ڪيترن هندن جا مرشد مسلمان هوندا هئا! ٻنهي ڌرين جا لڳ لاڳاپا تمام سٹا هوندا هئا. پر، اها بہ حقيقت هئي، تہ سنڌ جا اڪثر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڑهيل ڪڙهيل هندو گهٽو ڪري ڪانگريس جي پاسي هوندا هئا. اهو ڏسي، ڪن مسلمان سياستدانن سنڌ ۾ مسلم ليگ کي زور ونائڻ لاءِ، جاڻي ٻجهي، سکر ۾ لاڙڪاڻي جي پاسي هندو-مسلم فساد ڪرايا. ڪنور جهڙا سنت ڪُهايا ۽ الله بخش سومري جهڙا اعليٰ انسان مارايا.

مسجد منزل گاهه واروفساد تہ سنڌ جي ڏرتيءَ تي زلزلو هو. انهن فسادن جو نتيجو اهو نڪتو تہ هندن ۽ مسلمانن ۾ نفرت وڌي وئي ۽ مسلم ليگ زور ورتو. انهيءَ فساد جي مفصل احوال لاءِ آزاد قاضيءَ جو ڪتاب پڙهڻ گهرجي، (جيڪو ساگر پبليشنگ هائوس جو ڇپايل آهي.) ليڪن، مون کي ايترو پڪيءَ طرح معلوم آهي تہ:

> **مسجد منزل گاهه واري فساد جو هڪ مکيہ ڪارڻ سنڌ جي وزيراعليٰ شهيد الله بخش سومري جي وزارت هئي، جيڪو قومپرست هو. ڪيس ڪانگريس جي حمايت هئي، ان ڪري مسلم ليگين جي ساٿس پوت ڪانہ هئي. هنن سندس وزارت ڪيرائڻ لاءِ مسجد منزل گاهه واري فساد جي سازش ڪئي.**

شهيد الله بخش سومري جي وڏي فرزند رحيم بخش سومري جي مون سان محبت هئي، تنهن وفات کان سال ٻہ اڳ، مون کي ٻڌايو تہ. "سائين جي.ايم.سيد سن ۾ نظربند هو پر سرڪار کان موڪل وٺي، شڪارپور آيو. مون وٽ ٻہ ٽي راتيون ٽڪيو. پراڻي زماني جون گالهيون ٻڌايائين. بابا جي تربت تي هليو. دعا گهريائين ۽ چيائين تہ:

> **"الله بخش تون صحيح هئين. اسان غلط هئاسون. مان توکان پنهنجيءَ غلطيءَ ۽ گناهه جي معافي وٺڻ آيو آهيان."**

❊ ❊ ❊

سنڌ جي هندن ۽ مسلمانن ۾ اٽٻٽ جون ٽيون سبب هيءُ هو تہ انگريزن سنہ 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪري، ان کي بمبئي پرڳڻي سان ملائي، "ون يونٽ" ڪري ڇڏيو هو. بمبئيءَ ۾ هندن جي اڪثريت هئي. سنڌ ۾ وري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلمانن جي هئي پر، سنڌ جا هندو بمبئيءَ جي هندن سان ملي، بامبي پريزيڊنسيءَ ۾ ميجارٽي (Majority) ناهي ويندا هئا، سو سنڌ جا مسلمان سدائين ٿوٽي ۾ هوندا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ جي مسلمانن بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ جي تحريڪ هلائي.

عجيب ڳالهه آهي ته تحريڪ جي شروعات هڪ سنڌي هندوءَ، سيٺ هرچند راءِ ڪئي! سندس خاندان سنڌ ۾ وڏيءَ حيثيت وارو هو. پر، سائين جي.ايم.سيد لکيو آهي ته، "جڏهن هندن ۽ مسلمانن جا انهيءَ سوال تي اختلاف وڌي ويا ته خود سيٺ هرچند راءِ به پنهنجي موقف تان ڦري ويو. هندن جو پاسو وڃي ورتائين."

بهرحال، جڏهن سنڌ ۾ تحريڪ زور ورتو ته انگريز سرڪار مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ پنهي ڌرين جي عيوضين جون لنڊن ۾ ميٽنگون ڪوٺايون، جيڪي Round Table Conferences "گول ميز ڪانفرنسون" نالي سان مشهور آهن. هندن جو بنيادي موقف اهو هو ته سنڌ جدا صوبو ٿيندي ته مالي طرح ٽوٽ ۾ هوندي، هلي ڪونه سگهندي. هندن جي ماهر، ايس.پي چپلاٽيءَ اها ڳالهه ثابت ڪرڻ لاءِ انگ اکر گڏ ڪري پنهنجو ڪيس ٺاهيو.

مسلمانن جا عيوضي گهٽا ئي هئا، جن ۾ سائين جي.ايم.سيد، شيخ عبدالمجيد سنڌي، خانبهادر محمد ايوب کهڙي، پير علي محمد راشديءَ ۽ سيد ميران محمد شاهه جا نالا گهڻا مشهور آهن. سر شاهنواز پٽي به پاڻ ملهايو. ليڪن، حقيقت اها آهي ته سڄيءَ سنڌ جا مسلمان انهيءَ تحريڪ ۾ تمام سرگرم هئا.

هندن ڪيس هارايو. مسلمانن کٽيو. سنڌ آزاد ٿي. مسلمانن جي عيد ٿي وئي. پر، هندو مسلم نفرت وڌي وئي. انگريزن کي ته اها ئي ڳالهه ڪپندي هئي. دوراندیش هئا. ظاهري طرح، ته هنن هندن ۽ مسلمانن جي عيوضين جون ڳالهيون ٻڌي، سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ جو انصافي انصاف فيصلو ڪيائون، پر پنهنجن سياسي سببن ۽ مفادن کي خيال ۾ رکي، اهو فيصلو دراصل هو اڳي ئي ڪري چڪا هئا. "گول ميز ڪانفرنسون" رڳو ڏيکاءَ خاطر هيون. سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرڻ ۾ وري به پس پرده مکيه رول سر سلطان محمد آغا خان ادا ڪيو. هُو وڏو سياسي دماغ هو ۽ سنڌ ۾ وڏو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عرصو گذاريو هئائون. ڪيس سنڌ سان محبت هئي. سندس خاندان ۾ سنڌ ڪي ڪونہ وساريو آهي.

سر سلطان محمد آغا خان جي ويجهن ساٿين ۾ سرفهرست چوڌري سر ظفرالله آهي ۽ سيد امجد آهن. ٻنهي ڇٽن بمبئيءَ کان سنڌ جي جدائيءَ واريءَ تحريڪ ۾ وڏو رول ادا ڪيو. پاڪستان ٺهيو تہ سر ظفرالله ان جو پهريون پهريون وزير خارجہ مقرر ٿيو. انگريزن ۽ آمريڪين جو پيارو ماڻهو هوِت، انهيءَ ڳالهہ جو هڪڙو ثبوت پيش ڪريان ٿو.

انگريزن جي حڪومت ۾ هڪ آءِ. سي.ايس. عملدار مسرت حسين زبيري، انگلنڊ ۾، سر سيموئيل هور، سيڪريٽري آف اسٽيٽ فار انڊيا سان مليو. هن پڇيس تہ، "توکي ڪاڻي مقرري ملي آهي؟"

نوجوان آفيسر زبيريءَ چيس تہ، "پنجاب ۾"

سر سيموئيل چيس تہ، "ڏاڍو خوشنصيب آهين!"

زبيري صاحب چيس تہ، "سو وري ڪيئن؟"

سر سيموئيل چيس تہ، "سر ظفرالله انهيءَ ئي صوبي جو آهي. توکي ۽ اتي ئي مقرري ملي آهي. منهنجي ساڻس خط و ڪتابت آهي. هو رائونڈ ٽيبل ڪانفرنس جي سلسلي ۾ هِتِ آيل هو."

زبيري صاحب چيس تہ، "ائين تہ ڪائنس ۽ وڌيڪ مشهور ۽ آزمودگار ماڻهو ٻيا ۽ هئا. مثال طور سرتيج بهادر ساپرو، مسٽر جناح ۽ سرسري نواس شاستري."

مسٽر زبيريءَ "VOYAGE THROUGH HISTORY" نالي پنهنجين يادگيرين جي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ سر سيموئل منهنجي ڳالهہ ڪٽي چيو تہ، **"اها ڳالهہ ٿو ڪرين، تہ پوءِ خود آغا خان ۽ هو پر سر ظفرالله جهڙو اثر ڪنهن ۽ ڪونہ وڌو."**

سر آغا خان جو ٻيو نمبر ساٿي، سيد امجد علي شاهہ، لاهور جي ريلوائي ٺيڪيدار ۽ برڪ شخصيت، سر مراتب علي شاهہ جو وڏو فرزند هو. هاڻي گذاري ويو آهي. سر مراتب علي شاهہ جو خاندان ملڪ جي ٻاويهن اميرترين خاندانن ۾ شمار ٿئي ٿو. سيد امجد علي شاهہ پاڪستان جي شروعاتي سالن ۾ صنعت ۽ خزاني جو وزير ٿيو. سندس ننڍو ڀاءُ سيد واجد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علي شاهه قائداعظم ۽ لياقت علي‌ءَ ٻنهي کي ويجهو هوندو هو ۽ سياست ۾ سرگرم هوندو هو. منهنجي ساٺس ميل ملاقات آهي. هاڻي ڇهانوي سالن جي عمر جو آهي. سياست کان پاسيرو آهي. البت، عام پلائي‌ءَ جا خيراتي ڪم ڪندو آهي. لاهور ۾ گلاب ديوي اسپتال ۽ ڪراچي‌ءَ ۾ لياقت نيشنل اسپتال جي بورڊ آف گورنرز جو چيئرمين آهي. "آل پاڪستان هلال احمرس ۽ اولمپڪس" جو صدر به آهي.

هو ملڪ جي مشهور علمي ۽ ادبي اداري "ثقافت اسلاميه لاهور" جي بورڊ آف گورنرس جو چيئرمين به آهي. سائين حسام الدين شاهه "اداره ثقافت اسلاميه" جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر هوندو هو. انهي‌ءَ اداري جي علمي ڪم جي ڏاڍي تعريف ڪندو هو. پير صاحب جي وفات کان پوءِ، سيد واجد علي شاهه مون کي اداري جي بورڊ آف گورنرس جو ميمبر ڪيو. محمد ميان سومري، گورنر سنڌ، مون کي سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين ڪيو ته سيد واجد علي شاهه مون کي خط لکيو جيڪو مهراڻ رسالي جي سنه ۾ هزار ۾ جي پرچي نمبر 3 ۽ 4 ۾ ڇپيل آهي:

لاهور

3_ سيپٽمبر 2002ع

پيارا آگرا صاحب،

مون کي اوهان جو تاريخ 12_ آگسٽ وارو خط مليو جنهن ۾ اوهان کي سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمين مقرر ڪرڻ واري خوشخبري ڏني آهي. منهنجون دلي مبارڪون!

مون کي خاطري آهي، ته اوهان پنهنجي دل ۽ دماغ جي صلاحيتن سان بورڊ کي پرپور ترقي ڏياري، بلندين تي پهچائيندا.

"مهراڻ" جو پرچو مليو اٿم، جنهن ۾ پڑهڻ جو "دلچسپ مواد" آهي.

قربن سان،

سيد واجد علي

گذريل سال، تاريخ 11 سيپٽمبر واري‌ءَ ميٽنگ ۾ سيد واجد علي شاهه صدارت لاءِ اچي ڪوٽ سگهيو. سندس فرزند سيد شاهد علي‌ءَ ٻڌايو ته "بابا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي صحت ڏاڍي ڪمزور ٿي وئي آهي. گهر کان ٻاهر نڪري ڪونہ ٿو. ان ڪري ميٽنگ ۾ اچڻ کان معذور آهي.“ اها ڳالهہ ٻڌي، سيني ميمبرن کي ڏاڍو ڏک ٿيو.

سر مراتب علي شاهہ جو ننڍو پُٽ سيد بابر علي شاهہ وري معين قريشي وزيراعظم جي زماني ۾ وزير خزانہ ٿيو. کيس بہ ڪتابن جو شوق آهي. پاڪستان ۽ هندوستان جي مسلم ثقافت ۽ مشاهيرن بابت تمام معياري ڪتاب ڇپايا اٿس. مون کي سڄو سيٽ تحفي طور ڏنائين ۽ ڇپائين تہ ”سنڌ جي مشاهيرن جو تذڪرو ناهي ڏي، تہ مان پئڪيجز طرفان ڇپايان.“

پئڪيجز ملڪ جي وڏي ۾ وڏي پريس آهي. پاڻ ان جو مالڪ آهي. پنهنجي وڏي ڀاءُ، سيد واجد علي شاهہ وانگر ”عام پلائي“ جا گهڻائي ٻيا بيشمار ادارا پڻ قائم ڪيا اٿس، جيڪي گهڻو ڪري صحت، علم ۽ تعليم جا آهن.

سنڌ جي وڏن خاندانن ۽ سڪين ستابن ماڻهن: وڏيرن، ميرن ۽ پيرن جا شوق ۽ شغل وري ٻيا آهن. هو قلم ۽ ڪتاب کان پاڻ پري رکندا آهن. اسڪول ۽ اسپتال ڪونہ نهرائيندا آهن. البت، پنهنجي ”قوتِ باهہ“ وڌائڻ لاءِ سون ۽ چانديءَ جي ڪشتن تي پاٽيءَ وانگر پئسا وهائيندا آهن.

سُريتيون ويهارينداآهن. ڪڪڙ ويڙهائيندا آهن. سوئر ۽ ريڇ تي ڪتا ٻچائيندا آهن. انهيءَ کي سنڌ جو ڪلچر سمجهندا آهن.

سيد بابر عليءَ جي ڏيءُ سيده حنا خانيوال ۾ پنهنجي پريس کولي آهي. منهنجي ساٿس دعا سلام ٿي، تہ هن مون کي پنهنجي وڏي چاچي، سيد امجد علي شاهہ سان ملايو جيڪو تڏهن پنجاسي ورهين جو هو. مون کي ”سنڌ جي جدائيءَ واري تحريڪ ۽ گول ميز ڪانفرنس“ جو **”پس پرده احوال“** ٻڌايائين. مون اهو احوال **”سنڌ جي جدائيءَ جي تحريڪ“** جي عنوان سان، مهراڻ رسالي ۾ هڪ مضمون ۾ ڇپائي ڇڏيو.

سيد امجد عليءَ شاهہ مون کي صاف صاف لفظن ۾ ٻڌايو تہ، **”سنڌ کي بمبئيءَ کان جدا ڪرائڻ ۾ اصل رول وري بہ سر سلطان محمد آغا خان ادا ڪيو جيڪو انهن ڏينهن ۾ لنڊن ۾ بادشاهہ جي بڪنگهام محلات ۾**

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهندو هو."

سنڌ ۾ بمبئيءَ کان جدا ٿيڻ واري تحريڪ بلڪل ائين ئي "حقيقي عوامي تحريڪ" هئي، جيئن لاهور کان جدا ٿيڻ لاءِ "ون يونٽ واري تحريڪ".

سائين جي. ايم. سيد" سنڌ جي جدائي" واريءَ تحريڪ ۾ وڏو رول ادا ڪيو. ان تحريڪ بابت هڪ ننڍو پر ڏاڍو اهم ڪتاب ڇپايو اٿس، جنهن ۾ سنڌ ۾ انهيءَ تحريڪ جو اثر ۽ سڄو اندروني احوال ڏنل آهي. ڪتابڙو دراصل، سندس آتم ڪهاڻيءَ جو هڪ باب آهي، جيڪا متعدد جلدن ۾ لکي اٿس.

بهرحال، سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي ۽ آزاد صوبو ٿي، ته عام چونڊون ٿيون. مسلمانن پنهنجا عيوضي چونڊيا. هندن پنهنجا چونڊيا. ان کان پوءِ ته هندن ۽ مسلمانن جي "سياسي طور" گڏجي سياسي ڪم ڪرڻ جو امڪان ختم ٿي ويو.

هاڻي، جيڪڏهن سائين جي. ايم. سيد انهيءَ سبب ڪري به مسلم ليگ ڏي مائل ٿيو ته ڳالهه سمجهه ۾ اچي ٿي. پاڻ سنڌ ۾ هندو- مسلم نفاق وڌائڻ ۽ مسلم ليگ جي زور وٺڻ بابت پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" ۾ هيئن لکيو اٿس:

> هندو مسلم نفاق کي زور وٺائڻ لاءِ اتر سنڌ جي ڪن مسلم ليگي ڪارڪنن هڪ نئون مسئلو قبر مان کوٽي ڪڍيو. سکر شهر ۾ مغل دور ۾ ٺهيل کي عمارتون موجود هيون، جن مان ڪن ۾ انگريزن آفيسون قائم ڪيون هيون. انهن ۾ هڪ ٽنل عمارت منزلگاهه واري مسجد هئي. ان لاءِ سکر جي مسلمانن سوال اٿاريو ته اها مسجد آهي، تنهنڪري مسلمانن جي حوالي ڪئي وڃي. شهر کان ٻوري پاسيري هئي ۽ ان جي پر ۾ ايتري آبادي به ڪانه هئي، جو نماز لاءِ ڪارآمد ٿي سگهي.
>
> مسلم ليگين کي پتو هو ته الله بخش سومري جي وزارت جو دارومدار هندو ميمبرن جي ووٽن تي هو. مسجد منزلگاهه جي تحريڪ هلائڻ وارن جو مکيه مطلب به الله بخش سومري جي وزارت ڪيرائڻ هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"مسجد منزلگاھ" انکري ڪوٺيندا ھئس، جو اڳي واپار درياھ رستي ھلندو ھو. ٻيڙيون ملتان مان واپاري مال ڪٽي ھلنديون ھيون، تہ سکر اچي منزل ڪنديون ھيون. سو انھيءَ زماني جي مغل سرڪار مسلمان واپارين جي سھوليت لاءِ اھا مسجد ٺھرائي ھئي.

پاڪستان ٺھڻ کان اڳ، سکر شھر جي وڏن وڏن ھندو سيٺين جون جوان ۽ خوبصورت زالون رنگبرنگي ريشمي ساڙھيون پائي، ھار سينگار ڪري، عطر عنبير مکي، ھندن جي دستور موجب، سنجھا ويل پاڻ پوڄا لاءِ ٻيڙين ۾ چڙھي، انھيءَ ھنڌ تان ساڌ ٻيلي واري مندر ۾ ويندیون ھيون، جتي اھا قديم مسجد زبون حالت ۾ ٻيٺي ھئي.

نوجوان مسلمان مرد ٻہ ڇاڪاڻ واٽي روزانو شام جو انھيءَ ھنڌ تي اچي گاھ ٽيندا ھئا ۽ ھندو زالن کي ڏسي، عشقيہ ڪلام چوندا ھئا. اھا صورتحال ھندن ۽ مسلمانن لاءِ چڪتاڻ جو سبب ٿي پئي.

ھاڻي، جيڪڏھن الله بخش سومري اھا مسجد مسلمانن کي ٿي ڏني، تہ ھندو ميمبر مٿس ناراض پئي ٿيا، جي نٿي ڏني، تہ مسلم ليگين کي اسلام جي نالي تي، مسلمانن کي پڙڪائڻ جو موقعو پئي مليو. آخر ائين ئي ٿيو.

مسلم ليگين سنڌ جي مسلمانن کي پڙڪايو. سائينءَ پنھنجي ڪتاب ۾ لکيو آھي تہ، "آغا غلام نبي پٺاڻ شڪارپور مان سوَن ماڻھن جو جٿو وٺي آيو جن سکر ۾ ستياگره ڪئي. ھزارين ماڻھو جيلن ۾ ويا. اھي جيلن مان ڇٽا، تہ سکر ۾ ھندن ۽ مسلمانن جو فسادُ ٿيو. جنھن ۾ سوين انسان ڪُسي ويا. ھاڻي انھيءَ کي مسجد منزلگاھ وارو فساد ڪوٺن ٿا."

آغا غلام نبي پٺاڻ، سائينءَ جو خاص ماڻھو ھو. پچاڙيءَ تائين ساٿس قرب جو رستو ھئس. مون سان گڏجي وٽس سن ۾ ھلندو ھو. حقيقت ائين ئي ھوندي، جيئن سائينءَ سندس باري ۾ لکيو آھي، ليڪن، تازو سنڌي ادبي بورڊ سائينءَ ڏانھن علامہ آءِ. آءِ. قاضيءَ جي خطن جو ڪتاب "ساھڙ جا سينگار" نالي سان ڇاپيو آھي، جنھن ۾ ايڪيتاليھ نمبر خط جي ھيٺان، سائينءَ ھيءُ نوٽ ھنيو آھي:

"مان مسلم ليگ ۾ داخل ٿيس، تہ مسجد منزلگاھ لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ستياگرهہ شروع ڪئيسون. علامہ آءِ آءِ قاضي، پٽ جمشيد نسروانجي ۽ دادا ڄيئمل وانگر، ستيا گرهہ تحريڪ ۾ منهنجي شريڪ ٿيڻ جي خلاف هو. ڇو تہ خوف هئس، تہ انهيءَ تحريڪ مان هندو مسلم چڪتاڻ پيدا ٿيندي. ليڪن، مان ان وقت انڊ جي گهوڙي تي سوار هئس. سو ڪنهن جي به ڪابہ ڪانہ ٻڌم."

سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن جي وچ ۾ مسجد منزلگاهہ واري فسادَ کان اڳ ايڏو نفاق ڪونہ هو. خود هندُ ۾ بہ، شروعاتي دور ۾ تہ جناح صاحب ڪانگريس ۾ هوندو هو. سنڌ ۾ مسلم ليگ جو بنياد دراصل، رئيس غلام محمد ڀرڳڙيءَ وڏو جيڪو وڏو سنڌ دوست ۽ قومپرست هو. اسان جو نوجوان سياسي اڳواڻُ، نواب يوسف تالپر سندس خاندان سان تعلق رکي ٿو.

انهيءَ زماني ۾ مسلم ليگ ۽ ڪانگريس جا جلسا بہ گڏ ٿيندا هئا. ڪيترا مسلمان اڳواڻ ڪانگريس ۾ هئا، پر، ان جي منافقت ڪري آخر الڳ ٿيا. حاجي سر عبدالله هارون پهريون پهريون سنڌي اڳواڻ هو جنهن ڪانگريسي هندن جي قول ۽ فعل ۾ فرق ڏسي، ڪراچيءَ ۾ 1938ع ۾ سنڌ مسلم ليگ جو اجلاس گهرايو جنهن جي صدارت جناح صاحب ڪئي سائين جي. ايم سيد انهيءَ اجلاس ۾ اهم رول ادا ڪيو. سندس ساٿيءَ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ منجهس هڪ ٺهراءُ پيش ڪيو جو اڳتي هلي، لاهور واري "Pakistan Resolution" "پاڪستان ٺهراءُ" جو بنياد بنيو. جيڪو 23 مارچ تي هڪ وڏي جلسي ۾ پاس ٿيو هو. هاڻي، انهيءَ جلسي واريءَ جاءِ تي "مينار پاڪستان" ناهيو اٿن.

* * *

سيد ذوالقرنين زيديءَ نالي، تعليم ڪاتي جي هڪ پروفيسر ۽ اديب، قائداعظم جي رفيقن سان انٽرويو ڪيا هئا. انهن جو هاڻي ڪتاب ڇپيو آهي. زيدي صاحب "سيد حسين امام" جي انٽرويو ۾ لکيو آهي تہ:

جي. ايم. سيد سنڌ ۾ مسلم ليگ کي ائين ئي مٿي کنيو ۽ عروج تي آندو جيئن شهيد حسين سهروردي بنگال ۾ ڪيو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ذوالقرنين زيديءَ سائينءَ جي باري ۾ مٿيون بيان سيد حسين امام واري انٽرويو جي هڪ فوٽ نوٽ ۾ ڏنو آهي. زيدي صاحب ڪنهن زماني ۾ نوابشاهه جي ڪاليج ۾ به استاد هو.

سائين جي. ايم. سيد جا انهيءَ زماني ۾ ويجهڙا ساٿي ڪير هئا، تنهن جي مون کي ڪابه خبر ڪانهي. پر، ايترو سو معلوم اٿم ته سندس حلقي ۾ سيد ميران محمد شاهه ۽ پير علي محمد راشدي به مکيه ماڻهو هئا. ٻئي سيد هئا ۽ سياست ۾ سرگرم هئا. راشدي صاحب ته مسلم ليگ کي سنڌ ۾ زور ونائڻ لاءِ ڪيئي ڪارناما ڪيا. چون ٿا ته مسجد منزلگاهه واري فساد ڪرائڻ ۾ به بنيادي طرح سندس ئي ذهن ڪارفرما هو. وڏي آفت هو. سائينءَ کي تمام ويجهو هوندو هو. هونئن ته راشدي صاحب، حاجي سر عبدالله هارون کي به ويجهو هو. جيڪو سنڌ ۾ مسلم ليگ جو مکيه اڳواڻ هو. پر، اهو ڏڏي جڏي کان پري هوندو هو.

سائين جي. ايم. سيد جي حلقي جو ٽيون مکيه ماڻهو شيخ عبدالمجيد سنڌي هو. پنهنجي دلي شوق ۽ لاڙي سان مسلمان ٿيو هو. تمام جوشيلو جوان هو. سندس سرپرست، هاڪارو قومپرست اڳواڻ آنربل غلام محمد پرڳڙي هو.

لعل بن يوسف "آتم ڪهاڻيءَ" ۾ لکيو آهي ته **پهرين پهرين سنڌي اخبار رئيس غلام محمد پرڳڙيءَ شايع ڪئي هئي.**

شيخ صاحب سنڌ ۾ وڏي شهرت انهيءَ ڪري حاصل ڪئي، جو سر شاهنواز خان پٽي کي، عام چونڊن ۾ سندس گهر لاڙڪاڻي ۾ وڃي ملهه ماريائين. سڃيءَ سنڌ ۾ ڏڏڪو ٿي ويو. ليڪن، انهيءَ کان علاوه، شيخ صاحب سنڌ جي بمبئي کان جدائيءَ واريءَ تحريڪ ۾ به تمام اهم رول ادا ڪيو هو. سنڌ آزاد ٿي، ته روزانه "الوحيد" جو "آزاد نمبر" ڪڍيائين، جو هاڻي تاريخي دستاويز آهي. سنڌي زبان جي ڪابه اخبار وري اهڙو شاندار ڪارنامو سرانجام ڏئي ڪونه سگهي آهي.

سائينءَ جي قريبي ساٿين ۾ محمد علي شاهه جو نالو به هميشه وڏي احترام سان ورتو ويندو. پاڪستان ٺهڻ واري زماني ۾ سنڌ جو وزير هو. ڏيري جي معزز شخصيت، سائين الله آندي شاهه جو وڏو فرزند هو جنهن مسلمانن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي هارن لاءِ نوشهري فيروز واري مشهور مدرسي هاءِ اسڪول ۾ ان جي هاسٽل ٺهرائي هئي. مون به انهيءَ ئي اسڪول ۾ مئٽرڪ تائين تعليم ورتي هئي. محمد عثمان کيڙو غلام نبي ڏاهري ۾ سندس ننڍو پاءُ نور نبي، علي نواز ہوهيو عبدالفتاح وسٽرو ڊاڪٽر عبدالڪريم عباسي، غلام حيدر مبيجو ۾ منهنجا ٻيا ڪيترا پيارا يار مون سان گڏ پڙهندا هئا ۾ هاسٽل ۾ به گڏ رهندا هئا. جنهن جي عمارت پهرين تاريخ جي چنڊ وانگر اڌ گول جي شڪل ۾ ٺهيل هئي، مٿس مٿان ننڍي سفيد پٽر تي سنہ 1905ع جو ڪتبو لڳل هوندو هو.

سائين الله آندو شاهہ، پنهنجي دور جي وڏي شخصيت هو. وائسراءِ جي صلاحڪار ڪائونسل جو ميمبر هو. سندس پوٽو سيد ظفر علي شاهہ هاڻي قومي اسيمبليءَ جو ميمبر آهي. اڳي ان جو ڊپٽي اسپيڪر رهي چڪو آهي. سياستدان آهي. پر، ڊپلوميسي يا ٺڳي ڪونہ ڪندو آهي. سنئين سڏي ڳالهہ ڪندو آهي. وڏو زميندار آهي، پر، لچ ۾ لوفر کي پاڻ کان پري رکندو آهي. پنهنجيءَ سنڌ ـ دوستيءَ ڪري مشهور آهي. وڏيرن واريون گنديون عادتون ڪونہ اٿس. منو ماڻهو آهي. مون سان محبت اٿس. پنهنجي والد سائين محمد علي شاهہ وانگر، سائين جي.ايم.سيد جو عقيدتمند آهي.

ڳالهہ پئي هلي، تہ سائين جي.ايم.سيد ڪهڙن سببن ڪري، مسلم ليگ ۾ شريڪ ٿيو هوندو؟ بهرحال، جڏهن شريڪ ٿيو تہ پهنجيءَ لياقت، صلاحيت ۾ دوستن جي مدد سان انهيءَ ۾ ايڏو تہ غلبو حاصل ڪيائين جو **سنڌ صوبي جي ليگ جو صدر ٿيو.**

سائين ڪڏهن ڪڏهن اسان سان انهيءَ زماني جون ڳالهيون ڪندو هو. ڪراچيءَ ۾ 1938ع واريءَ آل انڊيا مسلم ليگ جي اجلاس جي موقعي تي ڪراچيءَ ۾ ڪوناپل ڪانفرنس جو ذڪر تہ وڏيءَ دلچسپيءَ سان ڪندو هو چوندو هو تہ،"اسان جناح صاحب جو لارين، موٽرن، ٽانگن، اُٺَ گاڏين، گهوڙي سوار ڪارڪنن ۾ هزارين پيادل ماڻهن سان اهڙو تہ شاندار جلوس ڪڍيو جهڙو ڪراچيءَ نہ اڳي ڏٺو هو ۾ نہ هاڻي ڏسندي. ماڻهن جو جوش خروش ڏسڻ وٽان هو. هڪڙو هوائي جهاز سمورو وقت، جلوس جي مٿان گل ڇٽي رهيو هو."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هت هيءَ اهم ڳالهه نوٽ ڪرڻ ڪپي ته 1936ع ۾ سنڌ آزاد ٿي. ۽ سال پوءِ 1938ع ۾ ڪراچيءَ ۾ آل انڊيا مسلم ليگ وارو اجلاس ٿيو جنهن ۾ اهو ٺهراءُ پاس ٿيو جيڪو ۽ سال پوءِ لاهور واري پاڪستان ٺهراءَ PAKISTAN RESOLUTION جو بنياد بنيو. وري انهيءَ کان ٽي سال پوءِ، سائين جي.ايم.سيدَ "الاتوهار" ڪري سنڌ اسيمبليءَ ۾ ٽين مارچ 1943ع تي پاڪستان ٺاهڻ جو ٺهراءُ پاس ڪرايو. جو هيءُ آهي:

This house recommends to Government to convey to His Majesty's Government, through His Excellency the Viceroy, the sentiments and wishes of this province, who have religion, philosophy, social customs, literature, traditions, political and economic theories of their own, quite different from those of the Hindus.

They are justly entitled to the right as a single "Separate Nation", to have "National States" of their own, carved out in the zones, where they are in majority, in the subcontinent of India.

Therefore, they emphatically declare that no constitution shall be acceptable to them, that will place the Muslims under the central Government dominated by another nation, in order to play their part freely on their own distinct lines, in the order of things to come. It is necessary that they have national independent status of their own.

Hence, any attempt to subject the Muslims of India under one central Govt. is bound to result in civil war, with grave and unhappy consequences.

مون کي ائين سمجهڻ لاءِ ڪافي سبب آهن ته اهو "پاڪستان - ٺهراءُ" سائينءَ کي پير علي محمد راشديءَ لکي ڏنو هو. راشدي صاحب "پڪو مسلم ليگي" هو. هندن جو دلي دشمن هو. عمر جي پوئين حصي ۾ سندس سوچ ۾ ڦيرو آيو. "اهي ڏينهن اهي شينهن" ڪتاب ۾ اڳوڻي دور جو تجزيو ڪندي اعتراف ڪيو اٿس ته، "اسان جي دور ۾ صحيح سياسي سوچ مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي ئي هئي. اسان ڪيس سجاڻي ڪونہ سگهياسون."

سندس اهي لفظ مسلم ليگ واري سندس اڳوڻي مسلڪ جي نفي ڪن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تا.

عبيدالله سنڌي هميشہ مسلم ليگ کان پري رهيو. تازو مٽس "ڊان" اخبار ۾ "Dream of A Sindhi" "سنڌيءَ جو خواب" عنوان هيٺ هڪ مضمون ڇپيو آهي، جنهن ۾ سندس "سياسي تخيل" بابت حيرت انگيز ڳالهيون ڪيل آهن، جن مان معلوم ٿئي ٿو تہ هو بين الاقوامي ليول جو عظيم انقلابي اڳواڻ هو. ليڪن، هند ۽ سنڌ جي مسلمانن سندس قدر ڪونہ ڪيو.

بهرحال، سائين جي.ايم.سيد سڄي هندستان ۾ پهريون پهريون مسلم ليگي اڳواڻ، هو جنهن سنڌ جي چونڊيل صوبائي اسيمبليءَ ۾ پاڪستان - نهراءُ پاس ڪرايو. هن تاريخي حقيقت مان انهيءَ زماني ۾ سندس سياسي طاقت جو اندازو ڪري سگهجي ٿو!

زمانو بهرحال، هڪ حال تي قائم ڪونہ آهي. سائين پاڪستان نهڻ کان اڳ ئي مسلم ليگ جي هاءِ ڪمانڊ وٽ معتوب ٿيو. ان ڪري بي يارو مددگار ٿي ويو هو. "حيدر منزل" تي هڪ دفعي پير حسام الدين شاهہ راشديءَ دوستن جي وڏيءَ محفل ۾ ڪيس چيو تہ "سيد، توئي سنڌ جي هندن کي دڙڪا ڏنا هئا، تہ اسان توهان جو سنڌ مان ٽڏو پٽي، سڪ جو ساهہ کٽنداسون."

سائينءَ پير صاحب کي ڪو بہ جواب ڏئي ڪونہ سگهيو.

❊ ❊ ❊

14 آگسٽ 1947ع تي، پاڪستان نهيو. سنڌ جي هندن جو ٽڏو پٽجي ويو. هو پنهنجا اباڻا گهر ڇڏي، اکين ۾ ڳوڙها کڻي، هندستان روانا ٿيا. هڪڙو نظارو مون کي اڃا ياد آهي.

سنہ 1953ع ۾ مان ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هئس. سنڌي ادبي سنگت نهي هئي، جنهن جو سرگرم ڪارڪن هئس. پر، منجهس مکيہ ماڻهو بہ هئا: نورالدين سرڪي ۽ دادا موتيرام، جنهن "رتن جوت" نالي هڪ يادگار ڪتاب لکيو هو. منجهس سيٺ هرچند راءِ جي خاندان جو احوال آهي. دادا موتيرام پاڪستان نهڻ کان پوءِ هڪدم هندوستان ڪونہ ويو. ڪجهہ سالن کان پوءِ لڊپلاٽ جي تياري ڪيائين. اول بمبئيءَ ويو. پوءِ شولاپور ۾ گهر ڪري وڃي ويٺو. هاڻي گذاري ويو آهي. سندس روانگيءَ کان اڳ مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪراچيءَ ۾ ڪانئس موڪلائڻ ويس. سندس گھر ڪچھري ڪئيسون. مون ڪيس چيو تہ، "اوھان کان موڪلائڻ ۽ يادگار تصويرون ڪڍڻ لاءِ ڪئميرا کڻي آيو آھيان."

اسان سندس گھر مان نڪتاسين. سمنڊ جي ويجھو نيٽيءَ جيٽيءَ وٽ تصويرون ڪيون. گھر موتي آياسين. دادا موتيرام مون کان وڏي عمر وارو شخص ھو. پر، جڏھن مون کان پاڪر پائي موڪلايائين، تہ اوچنگارون ڏئي رُنو.

سنڌ جا ھندو، اھڙيءَ طرح، ھزارن ورھين کان بہ وڏو عرصو سنڌ ۾ رھڻ کان پوءِ، پاڙون پٽيل وڻن وانگر ھيءَ ڌرتي ڇڏي ويا.

❊ ❊ ❊

تاريخ جو وھکرو ھر ھنڌ ۽ ھميشہ ڏاڍو پيچيده رھيو آھي. سنڌو درياھ جي ورن وکڙن سان ان کي تشبيھ ڏئي سگھجي ٿي، جنھن جو صحيح اندازو فوڪر فريندشپ ھوائي جھاز جي سفر ۾ دريءَ واري سيٽ تي ويھي سکر ايئرپورٽ جي ويجھو جھازن جي ھيٺ لھڻ مھل، درياءَ جي ورن وکڙن کي جاچڻ سان ٿيندو آھي. مون گھٽا دفعا ڏٺو آھي. ڏاڍو دلچسپ آھي. انھيءَ منظر ۾، سنڌو نديءَ جي ورن وکڙن سان گڏ خود سنڌ جي تاريخ جو نقشو پڻ ذھن ۾ ايندو آھي.

انگريزيءَ ۾ Rise and fall of nations عنوان تي اھم ڪتاب لکيل آھن، جن ۾ ڄاڻايل آھي تہ قومن جي عروج ۽ زوال جا ڪيئي ڪارڻ ٿين ٿا. عام طرح ميدانن جا رھاڪو صلح ۽ سانت وارا سڌبا آھن ۽ پھاڙن جا رھاڪو ويڙھاڪ ۽ جنگجو. پر، سنڌ ۾ ھندن جي حڪومت جو بنياد وجھندڙ ڇڇ تہ ڪنھن بہ جنگجو قبيلي مان ڪونہ ھو. پنڌت سيلائج جو پٽ ھو. قلم، ڪاغذ، پستڪ ۽ پوٿين سان واسطو ھئس. تير ۽ ترار کان پري ھو. شڪل شباھت ۾ سو ٽاھوڪو ھو. سنڌ جي ھڏ ڏرم جي تڏھوڪي راجا جي راڻي سونھن پري (يا ديوي) مٿس مست ٿي پئي. اول مڙس کي زھر ڏئي ماريائين. پوءِ پنھنجي يار ڇڇ کي تخت ۽ تاج وني ڏنائين. آخر ۾ ساڻس شادي ڪيائين.

ڇڇ جون فوجون اتر ۾ پنجاب فتح ڪري وڃي ڪشمير وٽ پھتيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جنهن کي هن سنڌ جي سلطنت جي اترئين سرحد قرار ڏنو. اولهه ۾ بلوچستان جي چگي علائقي کي فتح کيائين. پير علي محمد راشديءَ جي لکيل انگريزي ڪتابڙي "Story of sufferings of Sindh" "سنڌ جي سورن جي ڪهاڻي" ۾ سلطنت سنڌ جي سرحدن جو احوال ڏنل آهي. بلوچي اڪيڈميءَ جي ڇپايل تاريخ ۾ به ٿورو گهٽو آهي. بهرحال، سلطنت سنڌ جو وڏو ڏيڍهو هو. عربي تاريخن ۾ **"السنڌ والهند"** لفظ بي سبب ڪونہ آيا آهن.

اسلام جي اڪابرن ۾ امام محمد باقر پڙ قرآن ڪريم جي ڪن آيتن جي معنيٰ سمجهائڻ لاءِ **"سنڌ ۽ هند"** لفظ استعمال ڪيا آهن. حوالي لاءِ ڏسو ڪتاب " EARLY SHI'I THOUGHT: THE TEACHINGS OF IMAM MUHAMMAD AL - BAQIR: BY ARZINA LAL WANI-LONDON" **"سيرت ابن هشام"** ۾ لکيل آهي ته يمن جو هڪ سردار ايران جي ڪسريٰ وٽ دانهن ڪٽي ويو. تن ڏينهن ۾ ايران **"سپر پاور"** هو. شهنشاهه کي ڪسريٰ ڪوئينديا هئا. يمن جي سردار ادب سان چيس ته، "سائين منهنجي ملڪ تي غير ملڪي قبضو ڪري ويا آهن. اسان جي واهر ڪريو!"

ڪسريٰ پڇيس ته، "ڪهڙا غير ملڪي؟ سنڌي يا حبشي؟"

يمن جي سردار چيس ته "سائين، حبشي."

اهي ڳالهيون تاريخي لحاظ کان اهم آهن. پر، انهن کان به اهم ڳالهه هِيءَ آهي ته سنڌ جڏهن اسلام جي روشنيءَ کان منور ٿي ته پوءِ ڇا جي ڪري سنڌين فتوحات ڪونہ ڪيون؟ عرب مسلمان ٿيا ته جاڏي ڪاڏي فتوحات ڪندا ويا. پر، سنڌي مسلمان ٿيا، ته پنهنجو دفاع به ڪري ڪونہ سگهيا! ڪڏهن ڪين کي ڪٽيندو رهيو ته ڪڏهن کي. ست سئو سال اڳ، ملتان جو حاڪم قباچه سڄيءَ سنڌ تي حڪومت ڪندو هو. انگريزن جي حڪومت ۾ ته سنڌ بامبي پريزيڊنسيءَ ۾ مدغم ٿي وئي. جدا صوبي واري حيثيت به ڪانہ رهيس!

هن ڏکوئيندڙ حقيقت جو آخر ڪهڙو سبب آهي ته اڳوٽي **"سلطنت سنڌ"** آهستي آهستي سڪڙي اڄڪي ڏهرڪيءَ جي پرسان، ريتيءَ وٽ ٻيٽي ۾ ٻيٽل پاڻيءَ جي ڏهي وانگر، هڪڙو صوبو ٿي وئي؟... افسوس آهي ته سنڌ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي اڳواڻن ۾ هاڻوڪن تاريخ نويسن هن اهم سوال تي نہ سوچيو آهي ۽ نہ وري جواب ڏنو آهي.

هاڻي تہ سنڌ جو جيڪو رعب تاب آهي، سو هر ڪنهن جي اکين اڳيان آهي!

❊ ❊ ❊

بهرحال، 1947ع ۾ سنڌ جا هندو رهاڪو پنهنجو وطن ڇڏي ويا. قدرت ڪنهن بہ قوم سان بي انصافي ڪانہ ڪندي آهي. شايد، انهيءَ تاريخي حقيقت جو اصل سبب اهو هو تہ هندن مان قومي ڪردار ختم ٿي ويو هو. منهنجي دوست، سيٺ منگهن مل جو چوڻ آهي تہ "رات ڏينهن پئسي ڪمائڻ جي لوڀ ۽ لالچ ۾ رهيا. ائين ڪٽي ڇڪجي، تہ پئسي جا پٽ ٿي ويا هئا."

تازو "روشني پبليڪيشن" "سنڌ ورڪين" تي هڪ اهم ڪتاب شايع ڪيو آهي. سنڌ ورڪي سيٽيون پرديس ۾ پئسو تہ جام ڪمائيندا هئا، پر، رڳو پيا پئسو ڪمائيندا هئا. ٻيو ٿيو پلو. ورهين جا ورهيہ گهرن کان پري رهندا هئا، تہ بشري ڪمزورين ڪري ڪيترن هنڌن .تي، مثلاً سنڪيانگ جي پاسي، رَنون ويهاريندا هئا، جن مان ڪين حرامي ٻار بہ ٿيندا هئا. سنڌ ۾ شڪارپور جهڙن شهرن ۾ سندن پنهنجون پرين جهڙيون سهڻيون زالون زالاڻيءَ ضرورت جي پورائيءَ لاءِ نرا ڪنيون وتنديون هيون.

سنڌي ادبي بورڊ لطف الله گجراتيءَ جو هڪ ننڍو پر ڏاڍو اهم ڪتاب ڇپيو آهي، جيڪو انگريزن جي حڪومت ۾ سنڌ ۾ آيو هو. ترجمو قادر بخش نظاماڻيءَ ڪيو آهي. منجهس شڪارپور جي هندو حسينائن جي شغل ۽ شوق جا احوال ڏنا اٿس. اهو بہ لکيو اٿس تہ هڪ هندو عورت ايڏي تہ سهڻي هئي، جو افغانستان جو بادشاهہ پڃائي ويس.

❊ ❊ ❊

1857ع کان وٺي 1947ع تائين، پورن 100 سالن جو عرصو هندن توڙي مسلمانن لاءِ سياسي جدوجهد جو تمام اهم زمانو آهي. ٻنهي ڌرين جي جدوجهد آخرڪار جنهن نقطي تي وڃي منتج ٿي، اهو پير علي محمد راشديءَ مختصر ليڪن معنيٰ خيز لفظن ۾ بيان ڪيو آهي. لکيو اٿس تہ:

هند کي سؤراج ۽ سنڌ کي پاڪستان نصيب ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي تاريخ جي هن نئين باب ناهڻ ۾ جيڪي نهايت نمايان آهن، تن مڙني ۾ سائين جي.ايم.سيد جو نالو مٿي آهي. پر، پاڪستان ٺهيو ته سندس بخت پاسو ورايو. مٿي عرض ڪيو اٿم ته مسلم ليگ جي هاءِ ڪمانڊ يعني پاڪستان جي باني، قائداعظم محمد علي جناح سان اختلاف ٿيس. چون ٿا ته مکيه سبب هي هو ته سائينءَ عام چونڊن ۾ مسلم ليگ جي ٽڪيٽن لاءِ جن اميدوارن جا نالا ڏنا هئا، تن مان ڪن کي مليون، ته ڪن کي ڪونه مليون. اهي سڀ وڏيرا هئا ۽ وڏي ڳالهه ته ڪي سيد سڳورا به هئا. ان باري ۾ سيد ذوالقرنين زيديءَ پنهنجي ڪتاب ۾ خانبهادر کهڙي جي انٽرويوءَ ۾ هيئن لکيو آهي ته:

> **کهڙي صاحب جناب جي.ايم.سيد بابت انٽرويوءَ ۾ چيو ته هن 1945ع ۾ جناح صاحب کي چڏي ڏنو هو. سبب اهو هو ته سيد صاحب چونڊن ۾ پنهنجيءَ پسند جي ماڻهن کي ليگ جون ٽڪيٽون ڏيارڻ ٿي گهريون. جناح صاحب چيو ته ائين مناسب ڪونهي. سو هنهي ۾ اختلاف ٿي پيو.**

جيڪڏهن کهڙي صاحب جي راءِ صحيح آهي ته پوءِ ائين چئبو ته سائينءَ ليگ جي صدارت قربان ڪئي، پر، سيدن ۽ وڏيرن سان ياري نياڻي.

سائينءَ جي خاص معتمد، پير علي محمد راشديءَ جو چوڻ اهو آهي ته سيد صاحب جو تن ڏينهن ۾ سڃيءَ سنڌ جي ٻين سياستدانن کان جناح صاحب سان گهرو لڳ لاڳاپو هو. انهيءَ ڪري ئي سنڌ صوبائي مسلم ليگ جو صدر هو. في الحال خاموشي اختيار ڪري ها ۽ جناح صاحب سان اختلاف نه ڪري ها. پوءِ مهل ۽ موقعو ڏسي جناح صاحب کان ڪي وڏيڪ اهم ڳالهيون مڃائي ها، جن مان سنڌ کي وڏو فائدو پهچي ها.

پر، پاڻ وري ردعمل جي چڪر ۾ آيوا جناح صاحب جي سامهون ٿيو. جناح صاحب جي طاقت توڙي مزاج جي ڪيس خبر هئي. هن ڪاوڙ ۾ مسلم ليگ مان ڪڍي چڏيس. راشدي صاحب ائين به لکيو آهي ته، "سيد جي مسلم ليگ مان پاڙ پٽڻ ۾ سر غلام حسين به وڏو رول ادا ڪيو."

بهرحال، ٽڪيٽون ورهائڻ بعد چونڊون ٿيون. مسلم ليگ جي ٽڪيٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي، جناح صاحب جي مرضيءَ موجب، قاضي محمد اڪبر سائينءَ جي مقابلي ۾ بيٺو ۽ في الحال ڪٽيائين، پر، سائينءَ عدالت ۾ اپيل وڌي، تہ قاضي محمد اڪبر جي پَٽِ وائڪي ٽي پئي. هن ڪوڙن ووٽن ڪري نہ رڳو هارايو، پر، سندس عزيز پير الاهي بخش مرحوم جي وزارت بہ هلي وئي.

سائين ڪامياب ٿيو. هونئن، سندّ ۾ پير الاهي بخش تعليم جي وزير جي حيثيت ۾ ڏاڍو سٺو ڪم ڪيو هو. سندس نالو اڄا پيو ڳائجي. سندّ ڪي تعليم ڪاتي جو اهڙو وزير وري ڪونہ مليو. سندّ ۾ بالغن جي تعليم بہ پير صاحب شروع ڪئي هئي. ماڻهو ان ڪري اڄا سندس نيڪي ڪندا آهن.

ليڪن، اليڪشن ۾ سائينءَ جي اها ڪاميابي، سندّ جي بدليل سياسي صورتحال جي منظرنامي ۾، **"بي وقعت"** هئي. سن واريءَ هڪڙيءَ سيٽ جي ڪهڙي اهميت هئي؟ پاڪستان قائم ٿيڻ کان پوءِ تہ اقتدار انهن وٽ هو جيڪي مسلم ليگ جا ڪرتا ڌرتا هئا. سو سائينءَ جي سياسي اوج ۽ اقبال جو سج لهڻ لڳو. ليڪن، افسوس آهي تہ سائين پوءِ بہ بدليل سياسي صورتحال تي غور ڪونہ ڪيو. اڳي وانگر، ردعمل جي چڪر ۾ رهيو. مسلم ليگ جي مخالفت ڪيائين. پاڻ کي هيڪاري هيٺو ڪيائين، ڇو تہ مسلم ليگ جي مخالفت معنيٰ جناح صاحب جي مخالفت! مسلم ليگ ۾ تہ قائداعظم جو فرمان **"قولِ فيصل"** جي حيثيت رکندو هو.

سائين وري وري چوندو رهيو آهي تہ مون **"ردعمل"** جي چڪر ۾ ائين ڪيو. دراصل، ڪيس صاف چوڻ ڪپندو هو تہ، 'مون ضد ۾ اچي هيئن ڪيو.' مٽس کا بہ ميار ڪانہ اچي ها، ڇو تہ ضد سندس مزاج جو "اهم انگ" هو.

ڪو بہ ماڻهو پنهنجو مزاج يا فطرت بدلائي نٿو سگهي. هندستان جي هاڪاري عالم، مفڪر ۽ سياسي اڳواڻ ابوالڪلام آزاد هڪ هنڌ لکيو آهي تہ، **"عمر هاڻي انهيءَ منزل تي پهچي چڪي آهي، جو ان کي توڙي تہ سگهجي ٿو پر موڙي نٿو سگهجي."**

* * *

هن پس منظر ۾، پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سائينءَ جون سياسي سرگرميون هڪ مخالف اڳواڻ واريون وڃي بچيون، پر، شڪر جو پيرزادي عبدالستار جي ايامڪاريءَ ۾ ڏاهپ کان ڪم ورتائين، ساٿس تعاون ڪري،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي پلائيءَ لاءِ ڪافي سٺا ڪم ڪري ورتائين.

جڏهن سنڌ "ون يونٽ" ۾ مدغم ٿي، تہ مخالفت ڏر ۾ هوندي بہ ٿورڙن اسيمبلي ميمبرن جي ٽيڪ تي اولهہ پاڪستان جي اسيمبليءَ کان "ون يونٽ" ٽوڙائڻ جو ٺهراءُ پاس ڪرايائين. اهو ڏسي حڪمران ٽولو ڊڄي ويو تہ "مارا هي تہ ڪو خطرناڪ ماڻهو آهي!"

جنرل ايوب خان مارشل لا هٽي، "ون يونٽ" کي بچائي ورتو. پر، اسيمبليون چٽ ٿي ويون. جمهوريت جي پاڙ پٽجي وئي. آمريت جو در کلي ويو. تاريخ جو هڪ ورق وري ويو.

سائين اول قيد ٿي ويو. پوءِ "سن" ۾ نظربند ٿيو. آزاد ٿيو تہ "بنديخاني جا ڏينهن" نالي مضمون لکيائين، جيڪو "مهراڻ" ۾ ڇپيل آهي. دلچسپ آهي. پڙهڻ وٽان آهي.

پوءِ سرڪار جي نظر ۾ معتوب رهيو. ڪڏهن ڪڏهن دل جي علاج لاءِ، سو ٿورن ڏينهن لاءِ ڪراچيءَ اچڻ جي موڪل ملندي هئس. ليڪن، ورهين جا ورهيہ نظربند رهيو. هڪ دفعي ڪراچيءَ آيو تہ مان ۽ حسام الدين شاهہ وٽس ويٺا هئاسون. ڳالهيون ٻوليون ڪندي چيائين تہ "سن ۾ هفتو ڪن اڳ لئبرريءَ ۾ ڪو ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڪنيم. تہ منجهائنس 'پاڪستان ٺهراءُ' جو اهو مسودو نڪري آيو جيڪو سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاس ڪرايو هئم."

حسام الدين شاهہ چيس تہ "سيد، اهو پڙهي، تو ڪيئن محسوس ڪيو؟"

سائينءَ ڏڪ ۾ چيس، تہ قاضي قاضن ياد آيو:

سي ئي سيلهہ ٿيام پڙهيام جي پاران،
اکر اڳيان ايري، واڳون ٿي وريام.

مون کي اڄ بہ ياد آهي تہ سائين شعر پڙهي ڪا دير چپ ٿي ويو. نماڻين اکين سان آسمان ۾ گهوريندو رهيو. ماحول ڏاڍو ڏکوئيندڙ ٿي ويو. سائين حسام الدين شاهہ جون اکيون آليون ٿي ويون. صورتحال ڏاڍي ڳوڑي ٿي وئي. اسان سائينءَ کان ادب سان موڪلائي، ڪار ۾ ويناسون، تہ حسام الدين شاهہ ٽڏو ساهہ پريو. پاڻ بہ ڏاڍي ڏک سان قاضي قاضن جي مصرع جهونگاريو لڳو:

اکر اڳيان ايري، واڳون ٿي وريام.

* * * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائينءَ ٽيهارو ورهيه قيد ۾ نظربنديءَ ۾ گذاريا. پاڪستان ۾ ڪنهن به سياستدان ايڏو عرصو اسيريءَ ۾ ڪونه گذاريو. ملڪ جي ڪنهن به مرڪزي يا صوبائي حڪومت سندس اڻوٽين خدمت کي ڏسي، ساٽس مهر ۽ محبت جو سلوڪ ڪري، ڪيس پنهنجي پاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي. هيو ته نهيو شهيد ذوالفقار علي خان پٽو سائينءَ جي فرزند، امير حيدر شاهه سان گهرو گهاٽو هوندو هو. ٻئي ڇٽا ايوب خان جي ايامڪاريءَ ۾ قومي اسيمبليءَ جا ميمبر هوندا هئا. پٽو صاحب وٽس ڪراچيءَ گهر ايندو هو سائينءَ کي "چاچا" ڪوٺيندو هو. پر، جڏهن پاور ۾ آيو ته سياسي مصلحتن ڪري هن به ٻين وانگر، چاچي کي نظربند رکيو. البت، قاضي فيض محمد کي آزاد ڪيو. توڙي جو هو بنگلاديش نهڙ کان پوءِ اندرا گانڌيءَ جي مدد سان ياڪا ۾ شيخ مجيب الرحمان سان ملي آيو هو ۽ واپسيءَ تي لنڊن رستي، ڪراچيءَ آيو هو. اول گرفتار ٿيو هو ۽ ڪجهه عرصو پوءِ پنهنجي ڳوٺ هالاڻيءَ ۾ نظربند ٿيو هو.

هالاڻي اسان جي ڳوٺ کان ڇهه ميل پري آهي. مان ساٽس گهر وڃي مليس. پنهنجي سفر ۽ مجيب سان ملاقات جا حال احوال ڏري پرزي ڏنائين. قاضي صاحب نهايت مخلص ماڻهو هو.

قيد، بند ۽ مسلسل نظربندي وڏو ذهني عذاب آهي. سنڌ گريجوئيٽس جي اڳواڻ، سليمان شيخ مون سان ڳالهه ڪئي ته هڪ دفعي اسان سائينءَ سان سن کان ڪراچيءَ پئي آياسين. پوليس به گڏ هئي. ڪيس دل جي علاج لاءِ ڪراچيءَ وڃڻ جي موڪل ملي هئي. سخت گرمي هئي. سن کان پهاڙي پونو لتاڙي، حيدرآباد ٽپي، ڪراچيءَ واري رستي تي چڙهياسين، ته ڪيس اڃ لڳي. سليمان شيخ چيو ته بس اسٽاپ تي گاڏيون جهلي، ڪوڪا ڪولا جي بوتل لاءِ ڏوڙياسين جو صاف پاڻي پيئڻ لاءِ ساڻ ڪونه هو. ڪوڪاڪولا ڪانه ملي. سائين ڪراچيءَ تائين ايجارو هليو. سخت گرميءَ ۾ دل جي دوري ڪري پگهر ۾ شل ٿي ويو. بلڪ، ماندو ٿي ويو. ڏاڍي ڏکوئيندڙ صورتحال هئي. جڏهن ڪراچيءَ حيدر منزل تي پهتاسين، تڏهن مس مس وڃي ڪيس ٽڏي پاڻيءَ جو گلاس نصيب ٿيو.

جنرل ايوب خان مارشل لا ذريعي پاور ۾ آيو هو. پر، جڏهن ڏهه سال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاڳيتي حڪومت ڪيائين، ته ماڻهن کي ڳڪ ڪري وڌائين. حالتون خراب ٿيون، ته ملٽريءَ ۾ جنرل يحييٰ خان ۽ سندس خلاف سازش ڪئي. سو جنرل ايوب پاڻ ئي ڪيس اقتدار سونپي، پاسيرو ٿي ويو.

جنرل يحييٰ اقتدار ۾ آيو ته سندس عام شهرت ٿي ته شراب ۽ عورت جو شوقين آهي. ايوب خان جي پٽ گوهر ايوب پنهنجي تازو ڇپيل يادگيرين جي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته هڪ "فوجي انٽرويو ٽيم" جي ميمبر ڪيس چيو ته، "عام تاثر آهي، ته اوهان جي عورتن سان گهٽي رغبت آهي؟"

جنرل يحييٰ خان جواب ڏنس ته، "جيڪڏهن مڙس پاڻ ئي پنهنجون زالون آڻي، مون کي پيش ڪن، ته منهنجو ان ۾ ڪهڙو قصور؟"

❊ ❊ ❊

سنہ 1958ع وارو مارشل لا عام طرح، جنرل ايوب خان جي نالي سان مشهور آهي. پر، درحقيقت، سڪندر مرزا هنيو هو جيڪو هڪ اعليٰ عملدار جي عهدي تان ترقي ڪري، وڃي صدر ٿيو هو. ملڪ ۾ مارشل لا هٽي جيڪا وزارت ناهيائين، تنهن ۾ سندس مان ذوالفقار علي پٽي کي وزير ڪيائين. هو تڏهن بلڪل نوجوان هو. انگلنڊ مان تازو تازو بئريسٽر ٿي آيو هو. سندس مرا ايڏا مشهور ڪونہ ٿيو هو. پر، منجهس سندس سان محبت هئي، چون ٿا ته ڪيس وزارت ۾ ڪٽڻ جو هڪ مکيہ سبب سندس والد بزرگوار سر شاهنواز پٽي جو سياسي اثر هو ۽ ٻيو سبب بيگم نصرت پٽو هئي، جيڪا به سڪندر مرزا جي بيگم ناهيد مرزا وانگر اصل نسل ۾ ايراني هئي ۽ سندس ساهيڙي هئي.

ناهيد مرزا ڪوٽيا ۾ هڪ ايراني سفارتڪار جي بيگم هئي. سونهن توڙي سمجهه ۾ تمام تيز هئي. سندس مداحن، پرستارن ۽ عاشقن جي لائين لمبي هئس. انهن ۾ هڪڙو شخص ملڪ جي باويهن اميرَ خاندانن مان هو. مان به ڪيس سچاڻان. ٻيو شخص سڪندر مرزا هو. هوءَ ٻنهي کي خوش رکندي هئي پر، آخرڪار مڙس کان طلاق وٺي، سڪندر مرزا سان شادي ڪيائين.

---

* پٽي صاحب جي وزير ٿيڻ جو پس منظر ايوب خان جي پٽ گوهر ايوب جي تازو شايع ٿيل ڪتاب ۾ ڏنل آهي. ڪتاب هاڻي اردوءَ ۾ به ڇپيو آهي. دلچسپ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قدرت الله شهاب، گورنر جنرل غلام محمد جي دؤر کان وٺي، "ايوان اقتدار" جي "غلام گردشن" ۾ گهٽو ايندو ويندو هو. سرڪاري ڪامورو هو. پنهنجين يادگيرين جي ڪتاب "شهاب نامہ" ۾ لکيو آتس، تہ ايوان صدر جي ڪنهن دعوت ۾ مردن ۽ خواتين جي مجموعي ۾ سڪندر مرزا ڪنهن خوبصورت خاتون سان رازدارانہ گفتگو ڪري رهيو هو تہ اوچتو ناهيد مرزا سامهون آئي. سڪندر مرزا تہ هيڏي هوڏي ڪسڪي ويو. ناهيد مرزا انهيءَ خاتونءَ کي اچي سنگُڻ تي ڪنيو. جنهن ڇيس تہ، **"هو تہ رڳو منهنجي ساڙهيءَ جي تعريف ڪري رهيو هو."**

ناهيد مرزا چهڙ ڏئي ڇيس تہ، "هائو مون کي بہ ساڙهيءَ جي ساراهہ ڪري ڏاسايو هئائين."

سڪندر مرزا وڏو گُرگُ هو. ملڪ ۾ مسلم ليگ جو ڪم اهڙو لاڻائين، جو وري اڳي وانگر اُسري ڪانہ سگهي. "ريپبليڪن پارٽي" ناهيائين ۽ پنهنجا پير پختا ڪرڻ لاءِ پاڪستان ۾ آمريڪين جو اثر وڌايائين. ملڪ کي سندن سياسي معاهدي "بغداد پئڪيٽ" ۾ ڦاسايائين سو ملڪ انگريزن کان آزاد ٿيو تہ وري آمريڪين جي ڪوڙڪيءَ ۾ قابو ٿي ويو. ايتريقدر جو بعضي تہ ملڪ هلائڻ لاءِ وزيراعظم بہ آمريڪا مان امپورٽ ٿيڻ لڳا.

ملڪ مان اصولي سياست تہ ڪڏهوکو ختم ٿي وئي هئي. سڪندر مرزا نام نهاد سياستدانن مشتاق احمد گرماڻيءَ، چوڌري محمد عليءَ ۽ غلام محمد جهڙن جغادرين جو بہ ڪم لاڻائين ون يونٽ ناهيو هڪڙن هو. پر، ان کي استعمال سڪندر مرزا ڪيو. هڪڙو بيان ڪيڻائين تہ "ون يونٽ استيم رولر آهي، جيڪو بہ ان جي مخالفت ڪندو سو واريءَ جا ذرڙا ذرڙا ٿي ويندو." اهو بيان ڪيڻ قائداعظم جي ساٿيءَ، قلات جي خان، احمد يار خان کي سڏائي چيائين تہ، "تون ون يونٽ جي خلاف بغاوت جو اعلان ڪر، تہ مان توکي تنهنجي رياست موٽائي ڏيان."

هن ائين ڪيو تہ قلات تي فوجون چاڙهي موڪليائين، جن احمد يار خان کي قيد ڪيو. سڪندر مرزا انهيءَ ئي واقعي کي بهانو بنائي، استعمال ڪيو ۽ ملڪ ۾ مارشل لا هنيو. سندس ارادا تہ اڃا بہ وڏا هئا. پر، قسمت .

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سات ڪونہ ڏنس. جنرل ايوب خان جي خلاف بہ ڪا سازش ڪيائين.* سو پڪڙجي پيو. هن رات جي اونداهيءَ ۾ ڪيس ۾ ناهيد مرزا کي جلاوطن ڪري ڪوٽيا مان هوائي جهاز ۾ چاڙهي لنڊن موڪليو. پاڻ ڏنڊو کٽي ملڪ جو والي ٿي ويٺو. سُتت پاڻ کي پروموشن ڏئي، اول فيلڊ مارشل ٿيو ۽ پوءِ صدر ٿيو. سياست جو يونيفارم پائڻ لاءِ، مسلم ليگ ناهيائين. پر، ان کي تہ سڪندر مرزا چٽ ڪري ويو هو. سا، ايوب خان جي زور لائڻ کانپوءِ بہ ساڳئي اڳوڻي حال ۾ ڪانہ آئي. هن حصن ۾ ورهائجي وئي: ڪائونسل ليگ ۽ ڪنويشن ليگ. ايوب خان ڪنويشن ليگ جو سرپرست ٿيو. ملڪ ۾، سرڪاري مسلم ليگ ناهڻ جو رواج ائين پيو.

هونئن تہ جناح صاحب پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ پاڻ ئي انهيءَ راءِ جو هو تہ مسلم ليگ جو مقصد پاڪستان ناهڻ هو. هن اهو حاصل ڪيو. هاڻي، مسلم ليگ جي ضرورت ڪانهي. ٻيون سياسي پارٽيون ٺهن، جيڪي ملڪ جي مسئلن ۽ معاملن کي نبيرن. پر، گهٽائي اڳوڻا مسلم ليگي اڳواڻ ساڻس شامل راءِ ڪونہ هئا. لياقت علي خان مرڻي ۾ اڳيرو هو چاڪاڻ تہ وزيراعظم جي حيثيت ۾ سرڪاري مسلم ليگ جي اڳواڻ ٿيڻ جو اميدوار هو. سو مسلم ليگ ختم ڪانہ ٿي. پر، اڳيون زور بہ ڪونہ ورتائين، جيڪي ان کي "سرڪاري ليگ" طور قائم رکڻ جي حق ۾ هئا، تن جو خيال هو تہ جيئن هندستان ۾ آزاديءَ کان پوءِ بہ "ڪانگريس" هڪ سياسي جماعت آهي، بلڪل ائين ئي مسلم ليگ جو وجود بہ پاڪستان لاءِ لازم ملزوم آهي.

سائين جي. ايم. سيد، مسلم ليگ مان خارج ٿيو تہ اول ان جي مخالفت ڪيائين. اڳتي هلي، ٻين قومپرست اڳواڻن: مولانا عبدالحميد ڀاشاني (بنگال) ميان افتخار الدين (پنجاب) عبدالصمد اچڪزئي (بلوچستان) عبدالغفار (سرحد) ۽ پنهنجي سنڌي ساٿين سان گڏجي، نيشنل عوامي پارٽيءَ ناهڻ ۾ بهرو ورتائين. پارٽي ٺهي ۽ ڪجهہ عرصو ڪم بہ ڪيائين. پر، ملڪ جي ٻنهي حصن ۾، پاڪستان کان اڳ واريءَ مسلم ليگ يا ڪانگريس جهڙي حيثيت اختيار ڪري ڪانہ سگهي. اوپر

---

* انهيءَ سازش جو ڪجهہ احوال بہ گوهر ايوب جي ڪتاب ۾ موجود آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان جي الڳ ٿيڻ کان پوءِ ته اها اسان وٽ فقط سرحد ۽ بلوچستان تائين رهجي وئي، جا "نعپ" جي نالي سان ايجا مشهور آهي. عبدالغفار خان جي اولاد جي اثر هيٺ آهي.

سائين انهيءَ نتيجي تي وڃي پهتو ته "ڪابہ آل پاڪستان جماعت" سنڌ توڙي ٻين ننڍين صوبن جي حفاظت ڪري ڪانہ سگهندي، ڇو ته پنجاب سموري ملڪ تي ڇائنجي ويو آهي. لڪ بانڍو سندس هٿ ۾ آهي. اسان جي ڪابہ حيثيت ۽ وقعت ڪانهي. مثال ڏيئي چوندو هو ته "سنڌ جا حق پائمال ڪرڻ وارو صوبو پنجاب آهي. پيپلس پارٽي جي اڳواڻي سنڌين وٽ آهي پر، اها پنجاب کي ڪاڌهن بہ ناراض ڪونہ ڪندي، ڇو ته اقتدار جي طلبگار آهي، جيڪو پنجاب جي مدد کان سواءِ ڪونہ ملندس."

سائينءَ ۽ ٻين مسلم ليگي اڳواڻن وڏين اميدن سان پاڪستان ٺاهيو هو. لاهور واري جلسي ۾ "پاڪستان ٺهراءُ" سر فضل حق پيش ڪيو هو جيڪو بنگالي هو. سنڌ اسيمبليءَ ۾ "پاڪستان ٺهراءُ" سائينءَ پاس ڪرايو هو. ٻئي غير پنجابي هئا. ليڪن، پاڪستان ٺهيو ته پنجاب جا جغادري سياستدان مشتاق گرماڻيءَ، ممتاز دولتانہ ۽ غلام محمد، مُلڪ جي سفيد سياه جا مالڪ ٿي ويا. بنگالين کي سندن اڪثريت کان محروم ڪرڻ ۽ ننڍين صوبن سنڌ ۽ بلوچستان جي زمينن ۽ قدرتي وسيلن جي ڦرلٽ ڪرڻ لاءِ "ون يونٽ" ٺاهيائون. ممتاز دولتانہ انهيءَ جو هڪ "خفيہ دستاويز" لکيو جيڪو ان زماني ۾ ڏاڍو مشهور ٿيو هو.

هن پسمنظر ۾ اڄڪلهي، اها صورتحال ٿي ته جيڪو سنڌ، سرحد ۽ بلوچستان جو نالو کڻندو هو سو "متعصب" ۽ ملڪ جو غدار ڪوٺيو ويندو هو.

❊ ❊ ❊ ❊

هڪ ڏينهن مان شام جو "حيدر منزل" تي سائينءَ سان ملڻ ويس. ڏاڍو اداس ويٺو هو. ٻڌايائين ته، "اڄ راشدي صاحب سان ملڻ ويو هئس. پر، ڪونہ ملیو." سندس اها ڳالهہ ٻڌي مون کي حيرت لڳي!

راشدي صاحب جوانيءَ جو وڏو عرصو سائينءَ سان سنگت ۾ گذاريو هو. انهيءَ زماني ۾ ٻئي ڄڻا ڪهڙين ڪهڙين سياسي سرگرمين ۾ مشغول هوندا هئا. تنهن جو اندازو سندس خطن جي انهيءَ ڪتاب سان ٿئي ٿو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪو سائين، سن ۾ پنهنجيءَ نظربنديءَ واري زماني ۾ ڇپايو هو. اول ڪتاب جون ڪجھ قلمي ڪاپيون ٺهرائي مڪيہ علمي ۽ ادبي مرڪزن ۽ پنهنجن خاص خاص احبابن کي موڪليون هئائين، ڇو تہ تن ڏينهن ۾ فوٽو اسٽئٽ ڪاپين جو رواج ڪونہ هو.

راشدي صاحب پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هميشہ انهن سان گڏ رهيو جيڪي پاور ۾ هوندا هئا. جڏهن سائين معتوب ٿيو تہ هو ڪيس چڏي ويو هو. ايتريقدر جو ون يونٽ ٺاهڻ جي ڦهري ڪارنامي ۾ شريڪ ٿيو هو. پر، خبر ناهي تہ پوءِ بہ ڪهڙي سبب ڪري سائينءَ کي منجهس وڏيون اميدون هيون؟ تڏهن تہ ساٹس ملڻ ويو هو؟ اها ڳالهہ اهم آهي سو ان جي وضاحت لاءِ هيٺ ڪجھ احوال عرض ڪريان ٿو.

سائين 1960ع واريءَ نظربنديءَ جي دوران رڳو ڪتاب لکندو رهندو هو. ڇو تہ سنڌي وڏيرا ۽ سياستدان ڪيس مسلم ليگ جي مخالفت ڪرڻ کان پوءِ ڪڏهوڪو اڪيلو چڏي ويا هئا. فقط سنڌي ترقي پسند اديبَ (جيڪي مُٺ جيترا ماڻهو هئا) ساٹس رابطي ۾ هوندا هئا. سائين اسان جو امامُ هو. سائينءَ پاڻ بہ "جنب گذاريم جن سين" ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکيو آهي تہ، **"مون کي ملڪ ۽ قوم جي مستقبل لاءِ وري بہ ترقي پسند اديبن ۽ عوام ۾ اميدون آهن."**

چوٽين مارچ واري واقعي کان پوءِ اول سنڌ يونيورسٽيءَ ۽ پوءِ سڄيءَ سنڌ جا نوجوان شاگرد پڻ سائينءَ جي جهنڊي هيٺ جمع ٿي ويا. سندن نعرو **"جيئي سنڌ"** هوندو هو. اهو نعرو تہ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ هنيو هو. پر، قافلي جو سپهہ سالار تہ سائين جي ايم سيد هو.

سنڌي اديبن، شاعرن ۽ شاگرن سالن جا سال سنڌ جي شهرن ۽ ڳوٺن ۾ جلسا جلوس ڪيا. نيٺ، سنڌ ۾ تہ ون يونٽ جي خلاف باهہ ڀڪڙجي وئي. سنڌي هوليءَ واريءَ تحريڪ ان تي پيٽرول هارڻ وارو ڪم ڪيو. هڪڙو ڏينهن اهڙو بہ آيو جو سڄيءَ سنڌ ۾ "سن جو سائين، جيئي سدائين" نعرو شهرن توڙي ڳوٺن ۾ عام ٿي ويو.

اهو ڏسي، ملڪ تي حڪمران يحييٰ خان جي فوجي ٽولي جا ڏاڏا ڏرا ٿي ويا. بنگالي اڳي ئي باهہ ٽيا ويٺا هئا. ماڻهوءَ کي هميشہ پنهنجا ڪُڌا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪرتوت اڳيان ايندا آهن. سو فوجي ٽولي سمجهي ورتو ته هاٿي "ون يونٽ" ڌاهڙ ۽ "عام چونڊون ڪرائڻ" کان سواءِ ٻيو ڪوبہ رستو ڪونهي.

يحييٰ خان جي فوجي ٽولي کي اهي ٻئي ڪم مجبوراً ڪرڻا پيا.

عام چونڊن جو اعلان ٿيو ته ملڪ جي مڙني مکيہ سياسي جماعتن جي اڳواڻن کي ريڊيي تي قوم کي خطاب ڪرڻ ۽ پنهنجو پنهنجو پروگرام ۽ منشور پيش ڪرڻ جي دعوت ڏنائون.

سائين جي. ايم. سيد ملڪ جي ڪنهن بہ سياسي جماعت جو اڳواڻ ڪونہ هو. پر، سنڌ ۾ ون يونٽ جو مخالف نامياروليڊر هو. ان ڪري يحييٰ خان جي فوجي ٽولي کيس بہ ملڪ جي ٻين وڏن ليڊرن وارو مانُ مرتبو ڏنو. سائينءَ بہ قومي پارٽين جي اڳواڻن وانگر قوم کي ريڊيئي تان خطاب ڪيو.

انهيءَ پسمنظر ۾ حيدرآباد شهر ۾ هالن جي مخدوم صاحب جي سول لائينس واري بنگلي نمبر 3 ۾ وڏو ۽ اهم جلسو ٿيو جنهن ۾ سنڌي وڏيرن ۽ سياستدانن، پنهنجي طرفان، توڙي پنهنجن ابن ڏاڏن طرفان، ون يونٽ جي فائدي ۾ ووٽ ڏيڻ ڪري، سنڌ جي عوام کان معافي گهرڻ لاءِ جلسي جي صدارت سائينءَ ڪئي. سڄيءَ سنڌ جا وڏيرا ۽ سياستدان سندس پيرن ۾ پيا هئا. هو پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هڪ دفعو وري سنڌ جو بي تاج بادشاهہ ٿي ويو! اسان تڏهوڪا نوجوان ترقي پسند اديب، شاعر ۽ سمورا نوجوان شاگرد اڳواڻ بہ وڏيءَ لڙ ۾ آياسين.

سنڌي محب وطن اديب ۽ نامياراشاگرد نوجوان اڳواڻ انهن ڏينهن ۾ مون سان ڏاڍا گهرا گهاتا هوندا هئا. رات ڏينهن اسان جون ميل ملاقاتون ٿيندیون هيون.

مخدوم صاحب جي بنگلي تي جلسي واريءَ رات تہ اڪثر دوست ۽ ساٿي گاڏي ڪاتي ۾ منهنجي ئي "امين منزل" واري گهر اچي سمهيا هئا. ڪنهن کي کٽ ملي، تہ ڪو پٽ تي ليٽيو. ڪنهن کي رلهي ملي، تہ ڪنهن چادر ڪنئي. ڪنهن کي ڪمبل نصيب ٿيو. مان دير دير سان گهر موٽيس. ڏٺم تہ منهنجي سمهڻ لاءِ هنڌ بسترو ڪونہ هو. سيئي ٽڪل ۽ ستل هئا.

صبح سان گهر جي ٻاهران سائي رنگ جي موٽر اچي بيٺي. منجهس پير الاهي بخش آيو هو. ڪيس سفيد سلوار قميص ۽ ڳاڙهي ترڪي ٽوپي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاتل هئي. مون کيس چيو ته اسان تڙ تڪڙ ۾ تيار ٿي سائينءَ وٽ اچون ٿا.

جلسي ٽيڻ کي گھٽو عرصو ڪونہ گذريو هو ته ہڏڻ ۾ آيو راشدي صاحب اچي سائينءَ کي پاسو ڏنو آهي! اول ته ڪنهن کي به انهيءَ ڳالهہ تي اعتبار ڪونہ آيو. پو ته سائين کليو کلايو چوندو هو ته، **"ون يونٽ ناهڻ جو ڏوهہ کهڙي کي ته بخش ڪري سگهجي ٿو پر راشديءَ کي ڪونہ ڪبو."**

جڏهن راشدي صاحب سان سائينءَ جي ناهہ جي ڳالهہ گھٽي مشهور ٿي، ته حيدرآباد ۾ رئيس غلام مصطفيٰ خان پرڳڙيءَ جي رهائشگاهہ تي تاريخي ميٽنگ ٿي. هڪ طرف سائين هو ۽ ٻئي طرف سندس عقيدتمند سمورا مکيہ سنڌي ترقي پسند اديب، شاعر ۽ سنڌي نامياريا نوجوان شاگرد اڳواڻ هئا. مان به ساڻن گڏ ميٽنگ ۾ موجود هئس. نوجوانن کي "ون يونٽ" جي معمارن کهڙي صاحب ۽ راشدي صاحب تي باهيون هيون، سو انهن بابت ته ڪابہ ڳالهہ ہڏڻ لاءِ تيار ڪونہ هئا.

پر، سائينءَ کين صاف صاف چيو ته:

(1) مون کي چڏيو ته مان پنهنجيءَ سياسي مصلحت موجب کهڙي ۽ راشديءَ کي پاڻ سان گڏ ڪٽان.

(2) جيڪڏهن اها ڳالهہ اوهان کي پسند ڪانهي، ته مون کي چڏي ويجو.

ڪنهن زماني ۾ ريشمان نالي هڪ ڳائڻي (Gipsy Girl) هڪ ڪلام ڳائيندي هئي، جنهن جي هڪ مصرعہ هوندي هئي ته:

میں تو گلیاں دے لکھاں نال رل گئی

سائينءَ جو ٻڌو جواب ٻڌي، سڀ سنڌي قوم پرست اديب، شاعر ۽ نوجوان شاگرد اڳواڻ به گھٽين جي ڪکن وانگر رلي ويا. ڪٽو ڪٽو ٿي ويا. سيني جو سالن جو پورهيو خاڪ ۾ ملي ويو! سائينءَ جي مخالفت ته ڪير به ڪري ڪونہ سگهيو، پر اسان جو محاذ ٽٽي ويو.

سائينءَ سان جوبي صاحب ۽ منهنجي نيازمنديءَ ۾ پوءِ به ڪو فرق ڪونہ آيو. پر، مون سنڌ جي آسمان تي گهرا گهاٽا ڪارا ڪکر ڏٺا.

سائين تمام آرام ۽ اطمينان سان پنهنجي رٽيل پروگرام موجب، قومي اسيمبليءَ واريءَ سيٽ تي ٻيٺو ۽ هيٺ صوبائي سيٽ تي راشدي صاحب کي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيهاريائين پٽي صاحب پيغام موڪليس تہ "اوهان جي مقابلي ۾ پنهنجو ماڻهو ڪونہ بيهاريندس، پر اوهان راشدي صاحب مان هٽ ڪيو." سائينءَ اها ڳالهہ بہ قبول ڪانہ ڪئي.

هڪ ڏينهن، مان سائينءَ وٽ ويٺو هئس، تہ راشدي صاحب ڪنهن ڳوٺ ۾ اليڪشن جي ورڪ ڪري، رات جو جيپ ۾ آيو ۽ سائينءَ کي پري کان وڏي واڪي ٻوٻڙائين: "G.M. WE ARE WINNING!"

جڏهن چونڊن جو نتيجو نڪتو تہ سائينءَ ۽ راشدي صاحب ٻنهي هارايو.

پٽي صاحب ڪٽيو ۽ اڳي پوءِ پاور ۾ آيو. راشدي صاحب اهو ڏسي، مائڻي ڪري، سائينءَ کي اڪيلو ڇڏي، وڃي پٽي صاحب جي ويجهو ويٺو جنهن وزارت اطلاعات ۽ نشريات ۾ پنهنجو صلاحڪار مقرر ڪيس. سائين جي.ايم.سيد سن ۾ نظر بند ٿيو.

تاريخ جو هڪ ورق وري ويو.

❊ ❊ ❊

سائين جي.ايم.سيد هونئن تہ جڏهن ڪان وٺي جناح صاحب سان سامهون ٿيو هو تڏهن ڪان ئي سرڪاري عتاب هيٺ آيو هو. پر، جيڪڏهن حالتن جو OBJECTIVE ANALYSIS معروضي جائزو وٺبو تہ نظر ايندو تہ جناح صاحب سان "اختلاف" تہ ٻين بہ گهڻن ڪيو هو جن ۾ سندس ڪن مکيہ ساٿين جا نالا بہ ڪٽن ٿا. ذوالقرنين زيديءَ لکيو آهي تہ هو خود لياقت علي خان مان ايڏو تہ مايوس ٿي چڪو هو جو چيائين تہ "وزيراعظم ٿيڻ جي لائق ڪونہ هو." زيدي صاحب وڌيڪ لکيو آهي تہ خود لياقت علي خان بہ چيو تہ، "بڙي ميان، مون کي وزيراعظم جي عهدي تان هٽائي، بنگال جو گورنر ڪري موڪلي رهيو هو."

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جناح صاحب ۽ لياقت عليءَ جا اختلاف عام مشهور ٿي چڪا هئا.

جناح صاحب وفات ڪئي تہ لياقت علي پاور ۾ آيو. سندس حڪم موجب ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تان محترمہ فاطمہ جناح جي تقرير اڃا مان ڪاٽي وئي. چون ٿا تہ جناح صاحب ۽ لياقت عليءَ جي اختلافن جو حقيقي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سبب محترمہ فاطمہ جناح ۽ بيگم رعنا لياقت علي‌ءَ جا اختلاف هئا.

جڏهن مرڪزي حڪومت ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڪٽڻ ۽ الڳ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو تڏهن سنڌ جي چونڊيل چيف منسٽر خانبهادر کهڙي ان جي مخالفت ڪئي هئي ۽ مرڪزي حڪومت جي سامهون ٽيو هو ته ڪيس بہ ڏسمس ڪيو ويو هو.

سو قائداعظم سان اختلاف ته ٻين بہ گهٽن ڇٽن ڪيو هو. پر، اهي سائين‌ءَ وانگر هميشہ لاءِ معتوب ڪونہ ٿيا هئا. انهيءَ جو اصل سبب اهو هو ته پاڻ سمورو وقت سنڌ جي حقن جي ڳالهہ ڪندو هو.

"جنب گذاريم جن سين" ڪتاب جي ٻئي جلد ۾ محمد امين کوسي جي احوال ۾ لکيو اٿس ته:

(1) جڏهن ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪيو ويو ته مون کي سن ۾ نظر بند ڪيو ويو.

(2) ون يونٽ ناهڻ وقت اول قيد ڪيائون. پوءِ سن ۾ نظربند ڪيائون.

(3) ايوب خان واري مارشلا وقت مون کي وري نظربند ڪيائون.

(4) مون سمگلنگ ڪانہ ڪئي هئي. عهدا ڪونہ گهريا هئم. پرمٽون وٺي ملڪيت ڪانہ وڌائي هئم. وطن سان غداري ڪانہ ڪئي هئم.

(5) سنڌ ۾ مسلم ليگ کي زور وڌايو هئم ۽ سنڌ اسيمبليءَ ۾ پاڪستان جو ٺهراءُ پاس ڪرايو هئم.

(6) منهنجو ٻيو ڪوبہ قصور سواءِ هِنَ جي ڪونہ هو ته. **"مان سدائين سنڌ جي حقن جو آواز اٺاريندو هئس."**

❊ ❊ ❊

انگريزن جي بادشاهيءَ ۾ لارڊ ويول هندستان جو وائسراءِ هو. سائين‌ءَ انٽرويو گهريس. منظور ڪيائين. مون ان جو احوال پڙهيو آهي.

WAVELL THE VICEROY'S JOURNAL ۾ لکيل آهي ته. **"انٽرويو مونولاگ هو"** يعني هڪ طرفي گفتگو هئي.

سائين جي.ايم. سيد سمورو وقت سنڌ جي حقن جي ڳالهہ ڪندو رهيو. هندستان جو وائسراءِ خاموشيءَ سان ٻُڌندو رهيو. هاڻي جيڪو شخص

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هندستان جي وائسراءِ سان ائين ڳالهائي ٿي سگهيو سو ٻين سان ٻه ائين ئي ڳالهائيندو.

پر هت اهم ڳالهه اها آهي ته سائين انهيءَ سنڌ جي ڳالهه ڪري رهيو هو جنهن تي وڏيرا چانيل هئا. منجهن دم خم ته هئو ئي ڪونه. اڳڙين جا گڏا هئا. سي، ڏکيءَ مهل، سندس پٽيرائي لاءِ اڳتي ڪونه آيا. پويان پير ڪري ويا. سائين بي يار و مددگار رهجي ويو.

سائينءَ کان اها ڳالهه مخفي ڪانه هوندي ته سنڌي سماجهڙن جي اها پراڻي روش آهي، ته ڏکيءَ ويل پنهنجي ساٿيءَ جي مدد ڪونه ڪندا آهن. هيڪاري ڪيس نقصان رسائيندا آهن. پلا ٻيو نه ته ڪائنس پاسو ضرور ڪندا آهن. پر، اهو سپ ڪجهه ڄاڻندي ٻه پاڻ سنڌ جي وڏيرن ۾ خاص ڪري سيدن سڳورن لاءِ سُورَ سهندو رهيو! هنن اشرافن ته ڪڏهوڪو اهو رستو ئي چڏي ڏنو هو جتان هارنهن ڪوهن تي ٻه سَوَ شهر ڏي ڪو گس پيچرو ويندو هو. اهو ڏسي، دل تي جيڪا واردات گذري هوندس، تنهن جو ڪجهه اظهار پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" ۾، هنن لفظن ۾ ڪيو آهي:

> مون پنهنجي ايامِ سياست ۾، ناپختہ دماغيءَ ڪري ڪيئي غلطيون ڪيون هونديون. سو جڏهن پوئتي نظر ڪريان ٿو ته سِرُ ندامت کان هيٺ ٿيو وڃي. پر ان ساري معاملي ۾ مون کي جي ڪابه ڳالهه آٿت ڏيندي رهي آهي، اها هيءَ آهي ته مان هميشہ خود مطلبيءَ، قوم فروشيءَ، بزدليءَ ۽ ڪامي ويڙهڪ ڪان پري رهيو آهيان.
>
> اجتماعي خطائون گهڻيون ٿيون هونديون، پر اهڙيون خطائون ته دين جي بزرگن ۽ سياستدانن کان ٻه ٿيون آهن. ڏک هن ڳالهه جو اٿم ته پراوا ته نهيو ليکن پنهنجن ٻه جيڪو ورتاءُ ڪيو تنهن جو مستحق ڪونه هئس.
>
> **ڪنهن ٻه سنڌي اخبار** کي جرئت ڪانه ٿي، ته منهنجيءَ ڏگهيءَ نظربنديءَ جي سڄي عرصي ۾ پنهنجي ڪنهن مضمون ۾ منهنجو نالو ڪٽي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي ڪنهن به شخص کي خيال ڪونہ آيو تہ ڪنهن به سياسي جلسي ۾ منهنجيءَ نظربنديءَ تي احتجاجي نهراءُ پاس ڪرائي.

ڪيترا ڏسٽا وائسٽا دوست مون سان ملاقات ڪرڻ ڪونہ آيا، بيماريءَ ۾ طبيعت پڇڻ ڪونہ آيا، قضين تي عذر خواهيءَ لاءِ ڪونہ آيا. ڏپ ٿين تہ متان ملڪ جا حاڪم مٿن ناراض ٿين.

ڪهڙا قصا بيان ڪري ڪهڙا ڪريان؟ هڪ عزيز عملدار (اهو به سنڌ جو سيد سڳورو هو) جنهن کي مون، ڊپٽي ڪليڪٽر ڪرايو هو، سو ساڍين ستن سالن جي عرصي ۾ (منهنجي ڇوٽ جي ويجهو رهڻ جي باوجود) بيماريءَ ۾ به پڇڻ ڪونہ آيو.

ٻئي سنڌي روينيو عملدار، اسان تي غيرواجبي ڏل مڙهي ڇڏي، ڪيس معقول سبب ڏئي اپيل ڪئيسون، تہ رد ڪري ڇڏيائين. ڪمشنر کي اپيل ڪئيسون، پر جيستائين ان جو فيصلو ٿئي، تنهن کان اڳ مختيارڪار کي گهرائي چيائين تہ، "ضبطي ڪئي وڃي."

هڪ دفعي علاج لاءِ ڊاڪٽر جي اجازت سان ڪراچيءَ ويس. ايجا بيماريءَ جي حالت ۾ هئس، تہ ان ساڳئي **سنڌي عملدار** ڇوٽ موڪلڻ لاءِ مجبور ڪيو تہ پاڻ پنجابي حاڪمن وٽ سرخرو ٿئي.

هڪ سنڌي ڊاڪٽر منهنجيءَ بيمار والده کي ڏسڻ لاءِ سن آيو تہ هزار روپيا في گهريائين، پر **هڪ غير سنڌي ڊاڪٽر** ڪيئي دفعا بنا اُجوري جي سن آيو ۽ والده جو علاج ڪري ويو.

هِڪُ پيرُ سائين مون سان محبت جو اظهار ڪندو هو، پر، بيماريءَ ۾ مون وٽ لڙي ڪونہ آيو تہ متان سي آءِ ڊي مٿس رپورٽ ڪري.

جنين لاءِ مياس، سي ڪانڊي ڪين ٽيا.

* * *

سائينءَ **"سنڌي سڀاجهڙن"** جا پرڪار پڌرا ڪيا آهن، مان به سندس ڳالهه کي اڳتي وڌائڻ لاءِ هڪڙو مثال ڏيان ٿو تہ سائينءَ زندگيءَ ۾ ڪيڏو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏکُ ڏنو.

سنڌ يونيورسٽي اهم ادارو آهي، سو گهٽن ئي سببن ڪري سرڪار مٿس نظر رکندي آهي. هاڻي ته جامشورو بہ ضلعو ٿيو آهي. پر، اڳي دادو ضلعي جو ڊپٽي ڪمشنر ۽ ايس.پي مسلسل يونيورسٽيءَ جو چڪر لڳائيندا هئا. سنہ 1976ع ۾ ايياز وائيس چانسيلر هو ۽ مان پرو- وائس چانسلر. ايياز پنهنجيءَ پڪائيءَ لاءِ مشهور هو. جڏهن سکر ۾ وڪالت ڪندو هو، تڏهن مقبول صديقي، حنيف، رشيد پٽي ۽ سندس ٻيا دوست ڪيس "شائلاڪ" ڪوٽي چيڙائيندا هئا.

دادوءَ جو ڊپٽي ڪمشنر يا ايس.پي ۽ ايس.ڊي.ايم. جڏهن يونيورسٽيءَ جي چڪر تي ايندا هئا، تڏهن کين ايياز وٽ چاءِ جي ڪوپ جي بہ اميد ڪانہ هوندي هئي، سو سندن تاڪ منهنجي آفيس هوندي هئي، جتي سڀائين سندن خاطر تواضع ٿيندي رهندي هئي.

هڪڙو ايس.ڊي.ايم. ته مون سان ڏاڍو گهرو گهاٽو ٿي ويو. مون سان گڏجي اڪثر ايياز وٽ بہ سرڪاري ڪم سان ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ هلندو هو. هڪ دفعي ايياز وٽ وياسين ته هو صوف ڪائي رهيو هو. ايس.ڊي.ايم سان ڪم ڪار جي ڳالهہ ٻولهہ ڪياٿين. پاڻ سڄو وقت صوف ڪائيندو رهيو. پر، کيس چاءِ جي ڪوپ جي سکڻي صلاح بہ ڪونہ ڪياٿين. سو پوءِ جڏهن بہ اهو ايس.ڊي.ايم ملندو هو ته ڪِلي پڇندو هو: "صوفن واري ماڻهوءَ جي خبر ڪر؟"

بهرحال، اهو ايس.ڊي.ايم. بہ اڳي پوءِ بدلي ٿي ويو. هڪ دفعو سڪرنڊ ۾ سندس آفيس ۾ ساڻس ملاقات ٿي، جو مان حيدرآباد مان ڪنڊياري جي پرسان پنهنجي ڳوٺ وڃي رهيو هئس. پوءِ ڪيئي ورهيہ وري ڪونہ ملياسين. جڏهن اسلام آباد ۾ فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر هئس، ته هڪ ڏينهن آفيس ۾ اچي مليو. اسان جي آفيس جي پاسي ۾ "گريٽ وال" نالي هڪ سٺي چيني هوٽل هوندي هئي. کيس ان ۾ لنچ ڪارايم. ماني ڪائيندي، **"سنڌ يونيورسٽي"** ۽ ان سان گڏ **"جيئي سنڌ تحريڪ"** جو ذڪر نڪتو. ايس.ڊي.ايم ٻڌايو ته، "مان ايس.ڊي.ايم جي عهدي تان پروموٽ ٿي، دادوءَ جو ڊپٽي ڪمشنر ٿيس. سائين جي.ايم.سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو ئي سن ۾ نظربند هو. ٻارهين ٻارهين مهيني پنهنجيءَ سالگرهہ جي موقعي تي وڏو جلسو ڪندو هو جنهن ۾ جيئي سنڌ سان وابستہ نوجوان اديب ۽ شاگرد اڳواڻ سياسي تقريرون ڪندا هئا. سرڪار تي چوهہ چنڊيندا هئا. اها ڳالهہ سرڪار کي ڏکي لڳندي هئي.

چيائين تہ هڪ پيري سائينءَ جي سالگره کان ڪجهہ ڏينهن اڳي چيف منسٽر هائوس ڪراچيءَ مان فون آئي، تہ وزيراعليٰ سنڌ اوهان سان ڳالهائيندو. مان ڪڙو تڙو ٿي ويئس. اوچتو وزير اعليٰ جو ڪڙڪو ڪن تي پيو: "سن ۾ سالگره جون سڀ رپورٽون منهنجي اڳيان آهن. سياڻي وري سالگره جو جلسو ٿيندو ۽ اهي ئي ساڳيون تقريرون ٿيندیون. پوءِ تو انهيءَ بڪواس کي بند ڪرڻ لاءِ چا ڪيو آهي؟"

"سائين مان چا ٿو ڪري سگهان؟"

"مان چا ٿو ڪري سگهان!" چيف منسٽر ميز تي مڪ هڻي واڪو ڪيو: "هينئر دادوءَ مان نڪر. سڌو سن وڃ. پوڙهي کي گرفتار ڪري دادوءَ وٺي وڃ." وزير اعليٰ صاحب غصي ۾ اهو حڪم ڏئي، زور سان فون بند ڪري ڇڏي.

ايس.ڊي.ايم. ڇيو تہ مان تہ حڪم ٻڌي، وائڙو ٿي ويس! پر، بيماريءَ جو بهانو ڪري، اوڏيءَ مهل درخواست ڏئي، موڪل تي هليو ويس.

اها ڳالهہ ٻڌي، منهنجا ٻہ هٿ پير ڏري ويا.

مون واري دوست چيو تہ، "توکي خبر آهي تہ سائين سنڌ جي سيدن سڳورن تان قربان پيو ويندو هو؟"

مون چيو تہ، "هائو"

ڪِلي چيائين تہ، **"اهو وزيراعليٰ ٻہ سنڌ جو هڪ سيد سڳورو هو."**

❊ ❊ ❊

ٻيو اهڙو مثال ياد ٿو اچيم، پر اهو سائينءَ جي هڪ غير سنڌي عقيدتمند جو آهي. ليڪن، ماڻهوءَ جو مزاج معلوم ڪرڻ لاءِ توجهہ جوڳو آهي.

هڪ دفعي سائينءَ جي اصرار تي پير حسام الدين شاهہ راشديءَ رني ڪوٽ ڏسڻ جو پروگرام ناهيو. پاڻ دل جو بيمار هو سو جناح اسپتال جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايڊمنسٽريٽر، ڪرنل ڊاڪٽر خواجہ عبدالرشيد سان دوستي رکي هئائين، محمد حسين پنهور جويي صاحب ۽ مون کي بہ گڏ وٺي هليو. سن ۾ سائينءَ جي درياهہ واري بنگلي تي بہ تي ڏينهن وڃي ٽڪياسين.

سائين وڏو مهمان نواز هو. اسان جون ڪي خدمتون ڪيائين! سن ۾ نوڪرياڻيءَ کي مانيءَ جي خاص ٽريننگ ڏياري هئائين. سا، روزانو نوان نوان طعام تيار ڪندي هئي، ٻوڙ پلاءَ ۽ چاشني تہ هر ڪو ڄاڻي. هوءَ تہ الائي ڪيترن طعامن جي ڪاريگر هئي! ڪڪڑيون روسٽ ڪرڻ ۽ انهن جي پيٽ ۾ چانور ۽ خشڪ ميوا پرڻ ۾ خاص مهارت هئس. قسمَ قِسم جا ڪوفتا، ڪباب ۽ مڇيءَ جا نمونا ٺاهيندي هئي. منجهند جو هڪڑا تہ رات جو ٻيا. آئيس ڪريم ٺاهڻ تي تہ خاص ملڪو هُئس. پستن جي هڪ خاص پڊنگ ٺاهي، نارنگيءَ ۾ وجهندي هئي، ٻاهران ائين لڳندو هو تہ نوڪرَ مانيءَ کان پوءِ ٻئي ميوي سان گڏ، نارنگين جي ڊِشِ پڙ پيري کٽي آيا آهن. نارنگي ڪپ تہ اندران پڊنگ نڪرندي هئي. ايڏي تہ لذيذ هوندي هئي، جو مون کان ان جو ذائقو اڄا ڪونہ وسريو آهي.

اسان صبح جو نيرن ڪري جيپن ۾ سن کان رني ڪوٽ وياسين پوءِ اتان ميريءَ تائين اُڻن تي وياسين، ڇو تہ تڏهن ميريءَ تائين جيپن جو رستو ڪونہ هو. سائينءَ وڏي خيال سان اسان جي گهمڻ گهٽڻ جو اڳواٽ سڄو بندوبست ڪيو هو. رني ڪوٽ ڏسي، سن موٽياسين. رات جي ماني کائي سائينءَ جي درياهہ واري بنگلي جي ٽلهي تي موڙا وجهي، ڪچهري ڪرڻ ويٺاسين. تارن پرئي آسمان هيٺان ٺڏيءَ هير ۾ ڪچهري ڪندي ڏاڍو مزو آيو. مکيہ موضوع "رني ڪوٽ" هو. اسان سيني پهريون پيرو ڏٺو هو.

مون کي ان کان پوءِ گهڻئي دفعا رني ڪوٽ ڏسڻ جو موقعو مليو. آخرين دفعو تہ سال ٻہ اڳ، جرمن سفير، پنهنجيءَ مسز ۽ ڪراچيءَ ۾ پنهنجي قانصل جنرل جرمن خوبصورت خاتونءَ کي ساڻ وٺي اچي حيدرآباد ۾ مون وٺ ڪڍيو تہ، "اسان کي رني ڪوٽ ڏيکار."

"مان نہ مان میں تیرا مہمان!" مان قاسي ويس، ڇڙ تہ رني ڪوٽ آڳرا قوم جي ماڻهن ٺهرايو هو ۽ هاڻي مان ئي ان جو والي وارث آهيان.

جرمن سفارتخاني سان منهنجو پري جو لڳ لاڳاپو هو جيڪو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پندرنھن سال اڳ، ڊاڪٽر شمل جي ڪري ٽيو ھو. تڏھن اسلام آباد ۾ رھندو ھئس. بھرحال منھن ڏيٽو پيو. ھٿ پير ھنيم. دوست ۽ مھربان ڪم آيا. سڪيورٽيءَ جو سڄو انتظام ته پوليس جي ذمي ھو جنھن جي مٿان ملٽري انٽيليجنس جي نظر ھئي. غير ملڪي مھمان رني ڪوٽ ڏسي خوش ٿي ويا. الله سائينءَ منھنجي عزت ۽ آبرو رکي.

رني ڪوٽ ڏسڻ کان پوءِ سن ۾ سائينءَ جي بنگلي تي رات جو گھٽي گفتگو ڪرنل رشيد ۽ سائينءَ جي وچ ۾ ٿيندي ھئي. ٻئي ڇڙا وري اھو سوال اٿارينداھئا، ته رني ڪوٽ ڪڏھن ۽ ڪنھن ٺھرايو ھوندو؟ چوندا ھئا ته اڳئين زماني ۾ جڏھن آمد رفت جي سھولت ڪانھ ھئي ۽ ٽرڪون ڪرينون ۽ بار ڊوئڙ جون ٻيون وڏيون گاڏيون ڪونھ ھيون، تڏھن پنجن ھزارن مزورن گڏجي ڪم ڪيو ھوندو ته مس مس وڃي "ديوارِ چين" جھڙو ھيءُ ھيبتناڪ قلعو ٺھيو ھوندو. سندڙ تي جن گھراٽن حڪومت ڪئي، تن ۾ ايتري طاقت ته ڪنھن وٽ بہ ڪانھ ھئي! سو ٻنھي ڇڙن جو متفق رايو ٻيٽو ته رني ڪوٽ ايران جي "ھخامنشي حڪمرانن" يا وري ان کان بہ اڳ ڪنھن ٻيءَ طاقتور حڪومت ٺھرايو ھوندو.

ميرن سان منسوب روايت بابت سندن متفق رايو اھو ھو ته، "ميريءَ جي مرامت ڪرائي ھئائون، جا اڄا بہ پري کان پڌري ٻيني آھي. منجھس شڪار لاءِ وڃي ٽڪندا ھئا."

محمد حسين پنوھر ڪِلي چيو ته، "ميرن پنھنجي تختگاھ لاءِ بہ حيدرآباد ۾ غلام شاھ ڪلھوڙي واري ٺھرايل قلعي ۾ اک وڏي منجھس بہ ڪو قابلِ ذڪر محل ماڙي ٺھرائي ڪونہ سگھيا. عام خاص ماڙھن سان ملڻ واسطي ڪو "ديوانِ عام" ۽ "ديوانِ خاص" ٺھرائڻ ته سندن سوچ ڙ کان مٿيري ڳالھ ھئي! بلوچستان مان آيا ھئا. جبل ۽ جھنگ جا ماڙھو ھئا، جتي محل ماڙيون ڪونہ ھونديون ھيون. لانڊين ۾ گذر بسر ڪندا ھئا. اھي ڳالھيون ھر ڪنھن کي معلوم آھن."

سن واريون اھي تاريخي ڪچھريون مون کي زندگيءَ ۾ ياد رھنديون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڀي سنگت، سڀ کاڏو سڀيون ڳالهيون، علم ۽ عقل جا نُڪتا، چرچا گهڻا، کل ٻوڳ، نقل نظير، سنڌ جون ڳالهيون ۽ سنڌ جون روايتون، سنڌ جي ثقافتي ورثي جا داستان ۽ انهن جا راوي وري سائين جي.ايم.سيد ۽ پير حسام الدين راشديءَ جهڙا اعليٰ انسانَ... زندگيءَ ۾ موسم بهار جا اهڙا ڏينهن ٿورڙا نصيب ٿيا.

ڪراچيءَ موٽياسين، ته ڪرنل خواجه عبدالرشيد ريسرچ ڪري، اقبال ايڪيڈميءَ جي تحقيقي رسالي ۾ "رني ڪوٽ" تي انگريزيءَ ۾ مضمون ڇپايو جو بعد ۾ هنڌين ماڳين ان جي شهرت جو باعث بنيو. تيسين رني ڪوٽ ڪنهن کي ياد به ڪونه هو.

وقت بادشاهه آهي. صبح جو جيڪو سج ايري ٿو اهو الائي ته ڪيڏي اُٽل پُٽل آٽي ٿو. سنڌ به انهيءَ قدرتي قانون جي تابع آهي. سائين جي.ايم.سيد، پير حسام الدين راشديءَ محمد حسين پنوهر هاڻي هي جهان ڇڏي ويا آهن. سو منهنجيون هي ڳالهيون به ماضيءَ جا داستان آهن. پر، انهن ۾ "عبرت جا سامان" به آهن. سو هيئن، ته سنڌ جي محب وطنَ، محترم احمد علي قريشيءَ سنه 2003ع ۾ سائين جي.ايم.سيد جي ياد ۾ سئو سوا سو صفحن جو انگريزيءَ ۾ هڪ سهڻڙو ڪتاب ڇپايو آهي. جنهن ۾ سائينءَ جي هنن عقيدتمندن جا مضمون وڌا اٿس: (1) سيد غلام مصطفيٰ شاهه (2) ڊاڪٽر جي.ايم.مهڪري (3) محمد حسين پنوهر (4) محمد ابراهيم جويو (5)يوسف هارون، (6) مظهر يوسف (7) قمرالزمان شاهه ۽ (8) غلام رباني آگرو.

پنوهر صاحب پنهنجي مضمون ۾ سائينءَ جي دعوت تي سن ويڙ ۾ رني ڪوٽ ڏسڻ جو ذڪر ڪيو آهي. لکيو اٿس ته:

> مان محمد ابراهيم جويي، حسام الدين شاهه راشديءَ، غلام رباني آگري ۽ ڪرنل خواجه عبدالرشيد سان گڏ سن ويس. ڪرنل خواجه عبدالرشيد رني ڪوٽ بابت پنهنجي مضمون ۾ جيڪي ڪجهه لکيو آهي، اهو گهڻي قدر اهو ئي آهي، جيڪو اسان سان گڏ سائينءَ کان سن ۾ رهائش دوران ٻڌو هئائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين ڪجهه عرصي کان پوءِ دل جي تڪليف ڪري سرڪاري اجازت سان ڪراچيءَ آيو. گهٽي عرصي کان انهيءَ بيماري جي علاج لاءِ ڊاڪٽر سان ملڻ لاءِ ڪراچيءَ ايندو رهندو هو.

پنوهر صاحب لکيو آهي ته ڪرنل خواجه عبدالرشيد ايڄا جناح اسپتال جو ايڊمنسٽريٽر هو. ڪراچيءَ ۾ سائينءَ جي آمد جو ٻڌي خوش ٿيو ۽ سندس مانَ ۾ دعوت ڪيائين. ڪراچيءَ ۾ مون کي ۽ پير حسام الدين راشديءَ کي به سڏيائين. اسان سندس دعوت ۾ شريڪ ٿياسين. هو چگو وقتُ سائينءَ جي ساراهه ڪندو رهيو. پر، جڏهن سائينءَ پنهنجيءَ دل جي بيماريءَ جو ذڪر ڪيو ۽ جناح اسپتال ۾ علاج لاءِ ڪيس چيو ته هن انڪار ڪيو ۽ چيو ته، "مان اسپتال ۾ ملڪ جي دشمن جو علاج ڪري نٿو سگهان!"

پنوهر صاحب وڌيڪ لکيو آهي ته، "خواجه صاحب جي ڳالهه ٻڌي، پير سائين حسام الدين شاهه جي دل کي ڏاڍو آيو."

ائين ئي هوندو. ڪتاب ۾ ڳالهه پڙهي، مان به وائڙو ٿي ويس! ليڪن پنوهر صاحب ائين به لکيو آهي ته، "مان پڇاڙ ۾ ته خواجه صاحب تي سندس اعليَ عملدارن جو دٻاءُ هوندو. تڏهن هن ائين چيو هوندو."

مان به ائين ئي سمجهان ٿو. هونئن ڀلا، خواجه صاحب پنهنجي ئي دعوت ۾ سائينءَ کي ائين ڪيئن ٿي چئي سگهيو ته، "تون ته ملڪ جو دشمن آهين، سو تنهنجو جناح اسپتال ۾ علاج ڪونه ڪندس!"

هن ان مهل ائين چيو هوندو ته مان جاچ جوچ ڪيان، ته اسپيشل وارڊ يا پرائيويٽ وارڊ ۾ ڪي ڪمرا خالي آهن وغيره وغيره. پوءِ ٻئي ڏينهن پنهنجي ڪنهن بالادست کي اها ڳالهه ٻڌائي، ڪانئس منظوري گهري هوندائين، جنهن چيو هوندس ته، "تون پاڪستان جي مخالف سياستدان کي پاڻ وٽ علاج لاءِ ڪيئن داخل ڪندين؟ سرڪار ان ڳالهه جو الائي ڪهڙو اثر وٺندي!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو ٻڌي هو ڏڃي ويو هوندو ۽ پاڻ ڇڏائڻ لاءِ پير حسام الدين يا ٻئي ڪنهن سان پنوهر صاحب جي بيان ڪيل ڳالهه ڪنهن رمز سان ڪئي هوندائين جنهن کي بهرحال صدمو رسيو هوندو.

هي ٽيون خواجه صاحب جي ڳالهه جون تاويلون. اصل ڳالهه ته اها آهي ته هن سائينءَ سان پير ڪونه پريوا!

خواجه رشيد ته ٽيو هڪ معمولي ملازم. پر، سائين جڏهن ايڏو عليل ٽيو جو سندس حياتيءَ جي جدول سالن ۽ مهينن تان لهي، اچي ڏينهن تي بيئي، تڏهن ملڪ جي سرڪار ڪيس ساڻيءَ جناح اسپتال ۾ داخل ڪيو. ليڪن، مٿانئس پوليس جو پهرو پوءِ به ڪونه هٽايوا نه وري ٻاهرئين ملڪ ۾ علاج لاءِ ويڙهه جي اجازت ڏني. سنڌ تي سنڌين جي حڪومت هئي. سائينءَ کسمپرسيءَ ۾ دم ڏنو.

هاڻي، لاهور واري "پاڪستان ٽهراءَ" جا ته رات ڏينهن دهل پيا ٽا وڄن. پر، سنڌ اسيمبليءَ ۾ سائين جي.ايم.سيد جي پاس ڪرايل ٽهراءَ جو ڪير نالو ئي ڪونه ٿو ڪٽي، جڙ ته اهو ٽهراءُ يو.پي يا سي.پيءَ جي پاسي ڪنهن اسيمبليءَ پاس ڪيو هو. اهو دردناڪ منظر ڏسي، گرهوڙي فقير ياد اچي ٿو:

ماءُ ڏني مون ماڻ مڙهين ۾، جوڳي جيڪس ويا جبروت.

اڄ سنڌ تي جيڪي ڪارا ڪڪر آيا آهن، تن ۾ اميد جو ڪِرڻو (Silver lining over the dark cloud) وري به اهو ئي پيغام آهي، جو سائينءَ سنڌ جي نوجوان نسل کي ڏنو آهي. پٽائيءَ جي پلارن اکرن ۾ هيئن آهي ته:

جيئن ڳنڊيون منجهه ڳنڊيير، تيئن مون هنُ ماروڻڙن سين.

* * *

سائينءَ کي سنڌ جي ڌرتيءَ، سنڌ جي تاريخ، ادب ۽ قدرتي نظارن سان عشق هو. رني ڪوٽ سان محبت به ان ڪري هئس. عزيزم اعجاز چانڊيي ٻڌايو ته "گورخ" به سائين جي.ايم.سيد جي دريافت آهي. ان جو صحيح نالو "گورغ" آهي، يعني "بوندن جي وسڪاري وارو هنڌ."

عزيزم منظور پنوهر، قائد عوام يونيورسٽيءَ ۾ استوڊنٽس افيئرس جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊئريڪٽر آهي. هن مون کي ٻڌايو ته سائين پاڪستان کان گهٽو گهٽو اڳ، راشدي صاحب سان گڏ، خچرن تي چڙهي، گورغ ڏسي آيو هو. ٻڌايائين ته "اونهاري ۾ به ايڏو سيءُ هو جو اسان سوڙيون پائي ڪڇهري ڪئي."

سائينءَ سڀ ڳالهيون سوچي، سنڌ جي تاريخ ۽ ادب جي تحفظ لاءِ "سنڌي ادبي بورڊ" ناهيو ۽ شاهه سائينءَ جي ڪلام ۽ پيغام تي ذاتي طرح، تحقيق لاءِ "ٽٺ شاهه ثقافتي مرڪز" ناهيو. ٻيا به ڪيئي اهڙا شاندار ڪم ڪيائين. جن جا تفصيل هت ڏئي ڪونه ٿو سگهان.

سن ۾ پنهنجي گهر هڪ سئي لئبرري ناهيائين، جنهن ۾ هڪ دفعي اسان کي اهم ڪتابن سان گڏ، جناح صاحب ۽ ابوالڪلام آزاد جا خط ۽ تارون به ڏيکاريائين.

جيڪڏهن جناح صاحب جا سائينءَ ڏانهن اهي تاريخي خط ڇپيا، ته رتبو اسان جو وڌندو ۽ دوست دشمن کي خبر پوندي، ته اسان جو سائين بلڪ سڄيءَ سنڌ جو سائين، ڪيڏي پايي جو ليڊر هو ۽ پر افسوس آهي ته اهي تاريخي خط هاڻي سڙي، ڳري، پُري ويندا، پر ڪڏهن ڪونه ڇپيا! اسان سائين جا ڪيڏا نه احمق عقيدتمند آهيون!

❊ ❊ ❊

سائينءَ زندگيءَ جو پويون پهر سن ۾ ڪتابن لکندي گذاريو. جڏهن اهي سڀ ڪتاب سليقي سان ڇپيا، تڏهن ئي وڃي اسان جي ايندڙ نسلن کي سائينءَ جي عظمت جو اندازو ٿيندو. سائينءَ جو پوٽو سيد جلال محمود شاهه لائق انسان ۽ وڏو دانشور آهي. مون کي ساڻس دلي محبت آهي. هڪ دفعي ڪراچيءَ جي جلسي ۾ مون سندس هڪ لاجواب تحقيقي مقالو ڪانئس ٻڌو آهي. ڪهڙي صاحب جي لائيف تي لکيل ڪتاب جي تقريب هئي. سائينءَ جي ڪتابن جي اشاعت جي ڪم ۾ هٿ وڌو اٿس. خدا ڪيس ڪامياب ڪندو.

سائينءَ جا هن وقت تائين جيڪي به ڪتاب ڇپيا آهن، تن ۾ "جنب گذاريم جن سين" مڙني ۾ اهم آهي. سنڌي ادبي بورڊ ڇپايو آهي.

مون کي فخر آهي ته انهيءَ ڪتاب تيار ڪرڻ ۽ ڇپائڻ ۾ شروع کان آخر تائين، جويو صاحب ۽ مان ٻئي جڻا سائينءَ جا ٻانهن ٻيلي هئاسين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علامہ آءِ آءِ قاضي صاحب ءِ بيگم طاهره آغا جون تصويرون ءِ حياتيءَ جو احوال تہ مون ئي کائنئن ونيءِ سائينءَ کي موکليو هو. علامہ صاحب مون کي جيکو پنهنجو احوال لکايو هو تنهن ۾ به ٿي پئراگراف روکايا هئائين.

"جنب گذاريم جن سين" کتابُ درحقيقت سنڌ جي زميندارن، پيرن فقيرن، صوفين ءِ سجاده نشينن، عالمن ءِ اديبن، سماجي کارکنن ءِ سياسي اڳواڻن جو تذکرو آهي. سائين جي.ايم.سيد جي سنڌ اها ئي هئي. پاڻ ان جي تصوير انتهائي ايمانداريءَ ءِ سچائيءَ سان چٽي اٿس. انهيءَ ئي سنڌ جي سياست ءِ خدمت ۾ زندگي گذاريائين.

❊ ❊ ❊

سنڌ جي وڏن خاندانن ءِ مخلص ماڻهن ۾ حاجي سر عبدالله هارون پاکستان ٺاهڻ ۾ وڏو رول ادا کيو. سندس وڏو فرزند، يوسف هارون، پاکستان ٺهڻ واري زماني ۾ سنڌ جو چيف منسٽر هو. اڄتي هلي، تڏهوکي اولهہ پاکستان يعني هاڻوکي پاکستان جو گورنر ٿيو هو. مٿس غداريءَ جو الزام تہ لڳي نٿو سگهي. سائينءَ جي رحلت تي "ڊان" اخبار ۾ پنهنجي تعزيتي مضمون ۾ سائينءَ کي خراج عقيدت پيش ڪندي لکيو اٿس تہ:

"سنڌ جي ڏرتيءَ ءِ ماڻهن جي پلائيءَ لاءِ جدوجهد ڪيائين. پنهنجن اصولن تي قائم رهيو. ڪابہ لالچ کيس خريد ڪري ڪانہ سگهي. دنيا جي ڪا بہ طاقت کيس پنهنجي موقف تان هٽائي ڪانہ سگهي. آخرين دم تائين سنڌ جو ساٿ ڏنائين."

يوسف هارون کي ڪنهن جي بہ تعريف ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. ملڪ جي اميرترين ءِ حڪمران خاندانن ۾ شمار ٿئي ٿو. هن سائينءَ سان سچائيءَ جا جيڪي لفظ لکيا آهن، سي سندس دل جو آئينو آهن.

❊ ❊ ❊

1960ع واري ڏهاڪي ۾ سائين سَن ۾ نظربند هو تہ مهيني ماسي سندس ڪوٺ کو ماڻهو ذاتي ڪمن ڪارن سان خط پٽ ڪٽي مون وٽ ئي

---

* يوسف هارون جو اهو تعزيتي مضمون بہ محترم علي احمد قريشيءَ جي انگريزي ڪتاب ۾ شامل آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايندو هو. توڙي جو حفيظ قريشيءَ جھڙو سائينءَ جو سچو عقيدتمند ۽ حيدرآباد ۾ موجود هوندو هو. سرڪار نامدار جويي صاحب کي اول جيڪب آباد ۾ پوءِ ڪوهات جي پاسي جلاوطن ڪيو هو.

مان سائينءَ جا ڪم ڪاريون دل و جان سان سرانجام ڏيندو هئس، پر، هڪ دفعي مان پاڻ ڪنهن ڪم ۾ پريشان ٿيس. "سنڌي سباجھڑا" رڳو هاٿي نہ پر هميشہ پنهنجن محسنن لاءِ مسئلا پيدا ڪندا آهن. مولانا قاسميءَ مون سان ڳالھ ڪئي، تہ عربن جي حڪومت ۾ ۽ سنڌي عالم مديني ۾ رهندا هئا. هڪڙي حاڪمن وٽ چغليون هٽي ٻئي کي آزار ۾ آندو.

بهرحال، مون پنهنجي مسئلي متعلق سائينءَ کي خط لکي موڪليو. فوراً جواب موڪليائين. نيري رنگ جي سنهي پيڊ پيپر تي لکيل هو. جنهن جي آخر ۾ حافظ شيرازيءَ جو هڪ شعر لکيو هئائين تہ:

"غم نہ کر، زمانو سدائين هڪ حال تي قائم ڪونهي."

رڳو همدردي ڪانہ ڪيائين، پنهنجيءَ نياڻيءَ، سيده درشهوار کي بيگم دائودپوٽا وٽ موڪليائين، جنهن سنڌي ادبي بورڊ جي صدر کڻڙي صاحب سان ملاقات ڪري، منهنجي مشڪلات دور ڪرائي.

گهٽا گهٽا سال پوءِ مان اسلام آباد ۾ هئس، تہ سيده درشهوار(مرحومہ) مون وٽ تشريف فرما ٿي. مانيءَ گرهہ وڌائين ۽ ٻڌايائين تہ پاڻ ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ 'شاهہ لطيف چيئر' تي آهي ۽ انهي ئي ڪم جي سلسلي ۾ اسلام آباد آئي آهي. مون واسطيدار ڪاموري سان ڳالھ ٻولھ ڪئي ۽ وس آهر سندس مدد ڪئي. سيده نهايت نيڪ خاتون هئي. دعا آهي تہ الله پاڪ کيس جنت ۾ جايون ڏيئ!

* * *

قدرت جا مون تي وڏا ڪرم آهن. منهنجا گهٽا ئي محسن آهن. انهن مڙني ۾ ڪير ۽ سائينءَ کان وڌيڪ ڪونہ هو. سائين دلير شخص هو. سندس سخن لوهہ تي ليڪو هو. مون جوانيءَ جو وڏو عرصو سندس شفقت جي ڇانوَ هيٺ گذاريو. سندس اثر هيٺ، پنهنجي جواني بلڪ سڄي زندگي سنڌ جي ڀلائيءَ واسطي وقف ڪري ڇڏيم. ايري سيري حال آهَرَ هميشہ ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هر هنڌ سنڌ لاءِ پاڻ پتوڙيندو رهيس.

سائين سان سن توڙي ڪراچيءَ ۾، سنگت سان توڙي اڪيلائيءَ ۾، ڪيئي ڪچهريون ڪيم. انهن جون يادگيريون ۽ عڪس دل تي ائين ئي اڪريل اٿم، جيئن تاج محل جي ديوارن تي سنگمرمر جا گُل.

جڏهن به سائينءَ جي سڪ لڳندي هئم، ته ڪنهن نه ڪنهن يار سان، ڪار ۾ چڙهي، سن هليو ويندو هئس. ڪڏهن ته بس ۾ اڪيلو به هليو ويندو هئس. هڪ دفعي سن ويس. سائينءَ کي اطلاع مليو ته گهر ۾ مانيءَ جو ڇڪ، هڪدم بنگلي تي هليو آيو. ٽي چار ڪلاڪ ڪچهري ڪئيسون. پوءِ منجهند جو ماني آئي. کائي ته وياسين. پر گرميءَ جي مهل هئي. سن ۾ بجلي ڪانه هئي. اهڙو پگهر آيو جو سائين ته ململ جي چولي ۾ به وهنجي ويو.

وقت ڪيڏو نه تيزيءَ سان گذري ٿو. اڄ ڪنڌ ورائي پوئتي نهاريان ٿو ته ائين پايان ٿو ته جڙ اهو ڪالهوڪو ڏينهن آهي.

❊ ❊ ❊

جڏهن سائينءَ هي جهان ڇڏيو ته سندس خاڪي جسم تدفين کان اڳ، سَن شهر جي ٻاهران شيشي جي تابوت ۾ آڻي، ماڻهن جي ديدار لاءِ رکيائون. مون کي ٻاهران ئي ٻاهران شاهه محمد شاهه ملي ويو. ماڻهن جي هجوم ۾ حفاظت خاطر ٻانهن کان جهلي، وٺي هليو ۽ شيشي جي تابوت جي پرسان بيهاريائين! غمزده ماڻهن جا الائي ته ڪيڏا هشام هئا. منهنجي اکين جا ڳوڙها ته خبر ٻڌڻ کان پوءِ الائي ته ڪيڏيءَ مهل سُڪي ويا هئا. اداس اداس نظرن سان سائينءَ جي چهري جو طواف ڪندو رهيس.

❊ ❊ ❊

غالباً، 1980ع واري ڏهاڪي ۾، حڪومت مون کي پاڪستان جي اديبن جي وفد جو اڳواڻ ڪري، چين جي ادبي ۽ ثقافتي دؤري تي موڪليو. دؤري پوري ٿيڻ کان پوءِ، چيني ميزبان اسان جي وفد کي ملڪ جي گاديءَ بيجنگ ۾، چيئرمن مائوجي "يادگار هال" "Memory Hall" ۾ وٺي هليا. هال جي ٻاهران بيشمار ماڻهو هڪ وڏيءَ ڊگهيءَ قطار ۾ پنهنجي واري جي انتظار ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بينا هئا، پر، غير ملڪي مهمانن هٿ ڪري، اسان کي ٻين کان اول اندر موڪليائون. هال جي وچ ۾، شيشي جو تابوت رکيو هو ۽ انهن ۾ چيئرمن مائوءَ جو خاڪي جسم خلق جي ديدار لاءِ رکيو هو.

مون کي پنهنجي عظيم انسانن جو آخرين ديدار ائين ئي نصيب ٿيو. ٻئي جبل جيڏا انسان هئا. تاريخ ساز هئا. زندگي پنهنجن اصولن موجب ئي گذاريائون. ايندڙ نسلن لاءِ مثال ڇڏيائون.

مون جڏهن شيشي جي تابوت ۾ سندن خاڪي جسم ڏٺو ته ائين محسوس ڪيم ته **"هو ابدي آرام ۾ هئا."**

هاڻي جڏهن به اهي ٻئي نظارا ياد ايندا اٿم، ته سندن جي شاعر جا شيرين شعر چپن تي ايندا آهن:

مون چا چا مڙس مٿير ڏٺا،
مون ويندي تن جا ٻير ڏٺا،
جي ڪيئي سج اُياري ويا،
جي ڪيئي سج سمائي ويا.

مون ڏرتي تنهن جا ڌِڳ ڏٺا،
مون تن جا لويل لڳ ڏٺا،
جن وڻندي وڻندي جان ڏني،
سي وارو ويرَ وڃائي ويا.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير علي محمد راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير علي محمد راشدي ويهينءَ صديءَ ۾ سنڌ جي هڪ منفرد ۽ مشهور شخصيت هو. سڄي عمر قلم، ڪتاب، اخبار ۽ صحافت سان گڏ گذاريائين. هڪ دفعي مون کي چيائين ته، "ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان ته "زندگيءَ ۾ گهٽا مَٹَ مَس استعمال ڪئي هوندم؟"

سڄي عمر اخبار نويسيءَ سان ڪنهن نه ڪنهن طرح دل جي تار ڳنڊيل رکيائين. هڪ دفعي مون کانئس سوال ڪيو ته، "اوهان اخبار نويسيءَ ۾ ڪنهن کان متاثر ٿيا؟"

جواب ڏنائين ته، "ابوالڪلام آزاد کان."

پر، اصل دل سياست سان هئس. سياست سولو ڪم ڪونهي. راشدي صاحب جي شخصيت کي سمجهڻ به سولو ڪونهي. اياز هڪ لافاني شعر ۾ اهڙيءَ پيچيده شخصيت جي تصوير هيئن ڪيي آهي:

مان ئي بڙڇي، مان ئي گهاءُ، مان ئي وار وجود تي
مان ئي هان پڇتاءُ، مان ئي پيار پرينءَ جو

❊ ❊ ❊

1952ع ۾، مان ۽ تنوير عباسي حيدرآباد جي ڪليليءَ واري ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين. تنوير جو ڪو دوست هو جنهن کي "عاربي" ڪوٺيندو هو. ڪاليج ۾ پڙهندو هو پر غريبي حال سببان نوڪري به ڪندو هو. چوندو هو ته، "آفيس ۾ ڪڏهن ڪڏهن واندڪائي ملندي اٿم، ته پير علي محمد راشديءَ جو پرسنل فائيل ويهي پڙهندو آهيان، جيڪو ڇڪي موچاري جاسوسي ناول کان وڌيڪ دلچسپ هوندو آهي.

مون کي سندس ڳالهه هڏي ياد آيو ته انگريزن جي حڪومت ۾ رچرڊ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

برٽن نالي هڪ اعليٰ عملدار سنڌ ۾ آيو هو. وڏي آفت هو. ڪيئي ڪارناما ڪيائين. قدرت کيس غير معمولي ذهن ڏنو هو. اهڙن عملدارن کي (BUILDERS OF THE BRITISH EMPIRE) "برطانوي سلطنت جا معمار" ڪوٺيندا هئا.

پير علي محمد راشدي رچرڊ برٽن جي جوڙجڪ جو ملهه هو.

مون سندس نالو انگريزن جي بادشاهيءَ ۾ ٻڌو هو. تڏهن ٻار هئس. ڪنڀياري تعلقي ۾ پئونرن جي سنڌي اسڪول ۾ سنڌي چوٿون درجو پڙهندو هئس. والد صاحب کي ڪتابن پڙهڻ جو شوق هوندو هو. سو مان به اسڪول مان ايندو هئس ته سندس ڪتابن مان ڪونه ڪو ڪٽي پڙهندو هئس. هڪ دفعي هڪڙو ڪتاب آندائين، جنهن تي ستت، بندش پئجي وئي ڇو ته منجهس پنجاب پرڳڻي تي ٽوڪ ٽهول هئي. مثال طور ڪتاب جي هڪ باب جو عنوان هو: "آئي ٽانڊي ڪاڻ، بورچياڻي ٽي ويئي".

ڪتاب جو نالو هو: "فرياد سنڌ." ۽ ان جو لکندڙ پير علي محمد راشدي هو.

❊ ❊ ❊

سنہ 1954ع ۾ حيدرآباد جي قليلي ڪاليج ۾ سال ۾ تعليم وٺي، مان ڪراچيءَ هليو ويس. تيسين راشدي صاحب جي شخصيت جا منهنجي ذهن تي گهٽئي پاڇا پيا هئا. اسان جي پاسي هالاڻيءَ جي شهر ۾ اسماعيل نالي تپدار هو. تنهن ڳالهه ڪئي، ته ڪنڀياري ۾ مختيارڪار جي آفيس ۾ ويٺا هئاسين، ته وڏي پگڙ سان هڪ ڳوٺاڻو جٽ آيو ۽ لڳو هِن هُن کي منٽون ڪرڻ ته. "مون کان مٺائيءَ جا ڏهه ويهه رپيا وٺو ۽، پلائي ڪري هيءُ ڪم ڪري ڏيو."

تپدارن چڙهون ڏئي پڇائي ڪڍيس، ته ويچي آفيس جي ڪمپائونڈ وال تي ويٺو. پوءِ خبر پئي، ته اهو ڳوٺاڻو جٽ ڪونه هو پر سنڌ سرڪار جو روينيو وزير هو. جيڪو پنهنجي موٽر ڪار آفيس کان ٽورو پريرو بيهاري لڪي، ويس مٺائي، رشوتي ڪامورن جو شڪار ڪرڻ آيو هو. وزير صاحب جو نالو هو پير علي محمد راشدي.

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪراچيءَ ويس. تہ اتي سپ کان اول مون کي ڊئريڪٽر انڊسٽريز جي آفيس ۾ ڪلارڪي ملي ۽ پوءِ سنڌ سيڪريٽريٽ جي فنانس ڪاتي ۾. مون وانگر ٻيا بہ گھڻئي سنڌي شاگرد تڏھن ائين ڪندا ھئا. تہ نوڪري بہ ڪندا ھئا ۽ پڙھندا بہ ھئا. رھندا ھئا ميناراام ھاسٽل ۾ يا وري جناح ڪورٽس ۾. مثال طور: مان ميناراام ھاسٽل ۾ رھندو ھئس تہ سائين سيد غوث علي شاھہ جناح ڪورٽس ۾. سنڌي شاگردن جي تڏھن بہ سياست ۾ دلچسپي ھوندي ھئي. اولھہ پاڪستان جي سيني صوبن کي ختم ڪري، يڪو ھڪ صوبو "ون يونٽ" ٺاھڻ جون رات ڏينھن ڳالھيون ٻڌڻ ۾ آھيون. سنڌ جو وڏو وزير پيرزادو عبدالستار صاحب ھو. ون يونٽ جي خلاف ھو. انھيءَ آفت کي منھن ڏيڻ لاءِ ٻارنھن وزير ڪنيا ھئائين، تہ گھٽا اسيمبلي ميمبر حمايتي ھجن. پر، ون يونٽ جو طوفان ڏاڍو ڪو زوردار ھو. ايڏي طاقتور وزارت بہ ھڪ ڏينھن وڏي وڻ وانگر اوچتو اچي پٽ تي پئي! بہ ماڻھو سنڌ جي سفيد ۽ سياھہ جا مالڪ ٿي ويا: ھڪ خانبھادر کھڙو ۽ ٻيو پير علي محمد راشدي.

کھڙو صاحب ڳالھائڻ ٻولھائڻ ۾ محتاط ھوندو ھو. پر، راشدي صاحب جي زبان اگھاڙي ترار ھئي، جنھن جا ھڪ بہ مثال ڏيان ٿو: راشدي صاحب وزارت جو قسم کٹي، ڪار تي جھنڊو ھٹي، وڏيءَ ڪروفر سان پنھنجيءَ آفيس وٽ موٽر ڪار مان اچي لٿو. مٿي ۾ ميراٽي ٽوپي ۽ ڪلھن تي ڦٽي واري لونگي پيل ھئس. چيلھہ تي ھَٿَ رکي، ٻارنھن ئي وزيرن جي خالي آفيسن ڏانھن نھاري چيائين تہ: "مار، ھيءُ سڄو چڪلو ڪڇي ويو!"

سنڌ سرڪار جي پريس ڪاتي ۾، منھنجو ھڪ دوست ھو. نوڪري ڪندو ھو. راشدي صاحب مٿس ڪم رکيو ھو تہ سنڌي اخبارن ۾ ون يونٽ جي باري ۾ جيڪي بيان ۽ مضمون ڇپجن، سي گڏ ڪري مون کي ڏي، تہ توکي ڪو سٺو عھدو ڏيندس.

ھو يارُ خوش ٽيو ۽ مواد گڏ ڪندو رھيو. تان تہ چگّو عرصو گذري ويو. اوچتو ھڪ ڏينھن ٻڌائين تہ راشدي صاحب تہ صوبائي وزارت ڇڏي، مرڪز ۾ ٽو وڃي. سو ترٽ تکڙ ۾ فائيل ڪڇ ۾ ڪٹي، سڌو سندس بنگلي تي پھتو. راشدي صاحب ان مھل پنھنجو سامان ٽرڪن ۾ رکائي رھيو ھو. ھن يار کيس فائيل پيش ڪيو ۽ ياد ڏياريو تہ، "اوھان سٺي عھدي ڏيڻ جو واعدو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو هو."

راشدي صاحب چيس تہ، **"بابا، بروقت ڪم پورو ڪري تون ڪونہ آئين، هاڻي مان ڪهڙا ڪُچا پٽيان؟"**

❊ ❊ ❊

سنہ 1956ع، حيدرآباد جي هومسٽيڊ هال ۾ ريڊيو اسٽيشن جو افتتاح ٿيو. مان مهمانن جي ٽينءَ صف ۾ ويٺل هئس. پهرينءَ صف ۾ تقريب جو مکيہ مهمان وڏيءَ لئہ سان ويٺو هو. اطلاعات ۽ نشريات جو وفاقي وزير عزت مآب پير علي محمد راشدي.

مون کيس پهريون دفعو ڏٺو. رنگ جو ڪجهہ سانورو، قد جو بندرو، عمر پنجاهہ سٺ ورهين جي وچ ۾، خاڪي رنگ جي سلوار قميص ۽ خاڪي پٽڪو. ڪلهن تي اهائي نٽي واري لونگي. پن جي ٻيڙي ٻي رهيو هو جيڪا گهڙيءَ گهڙيءَ وسامي ٿي وئي ۽ ريڊئي پاڪستان جو هاڪارو ڊائريڪٽر جنرل، مسٽر بخاري، پنهنجي وزير باتدبير کي خوش ڪرڻ لاءِ، پٻن تي هلندو ادب ۽ نياز سان سندس اڳيان اڇي، ماڇيس جي تيلي هاري ٿي ٻيٺو.

بخاري صاحب جو ريڊيو اسٽيشن تي وڏو رعب ۽ دٻدٻو هو. ڪامورا سندس ڊپ ۾ ڳڻن جي پاپڙين ۾ هَٿَ وجهندا هئا، پر راشدي صاحب جي اڳيان سندس پنهنجا هوش حواس بہ خطا هئا.

❊ ❊ ❊

راشدي صاحب سان منهنجي پهرين ملاقات 1958ع ڏاري ٿي. مان آڪٽوبر 1957ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ۾ اسسٽنٽ سيڪريٽري مقرر ٿيس. سندس ننڍو ڀاءُ پير حسام الدين راشدي عالم هو ۽ بورڊ جو نالياورو ميمبر. منهنجي ساٽس گهري گهاٽي ٿي وئي. پير علي محمد راشدي تن ڏينهن ۾ مرڪزي حڪومت جي وزارت چڏي، فلپائينس ۾ پاڪستان جو سفير مقرر ٿيو هو. اوچتو پاٽس سائين حسام الدين شاهہ کي دل جو دورو پيو. سو ڪراچيءَ آيو تہ ڀاءُ کي علاج لاءِ ولايت وٺي ويڃان.

مان حسام الدين شاهہ جي طبيعت معلوم ڪرڻ لاءِ سندس گهر ويس، تہ راشدي صاحب لئبرريءَ ۾ ويٺو هو. ٻنهي ڀائرن جا مهاڏا ڏاڍا ملندڙ هئا. مان ڀلجي پيس، سو حسبِ دستور ساٽس سڪ سان پاکر پائي مليس. هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙ منجهي پيو تہ هيءُ اوپرو شخص مون کي ايڏو حُجائتو چو ٿو پويا!

ستت مون کي پنهنجيءَ پل جو احساس ٿيو. ہ چار سال پوءِ کيس وڏيڪ ويجهو ٿيس. تہ پنهنجيءَ پُل جو پختو يقين ٿيو. پير علي محمد راشدي پنهنجي ننڍي پاءُ پير حسام الدين راشديءَ کان سراسر مختلف ماڻهو هو. ڪنهن زماني ۾ پاڙ "مشرق و مغرب" جي عنوان سان "جنگ" اخبار ۾ ڪالم لکندو هو. منهنجي خيال موجب، ٻنهي پائرن جي مزاج ۾ ہ "مشرق ۽ مغرب" جيڏو مفاصلو هو. پنهنجيءَ راءِ جي تصديق لاءِ هڪ دفعي پنهنجي دوست رحيم بخش سومري کان سوال ڪيم. جو ٻنهي پائرن سان سندس تمام پراڻا دوستانہ لڳ لاڳاپا هئس. چيائين تہ:

"سائين حسام الدين شاهہ وڏيءَ ڳوٺ ڳوت وارو مڙس هو. هروپرو ڪنهن سان ڪوبہ ڦٽائيندو هو. پر، راشدي صاحب ڏاڍو ڏکيو ماڻهو هو. بدلجندي دير ڪونہ ڪندو هو. سوچي سمجهي ڪيس ويجهو ويجبو هو."

❊ ❊ ❊

راشدي صاحب سان منهنجي پهرين ڪچهري تڏهن ٿي، جڏهن پاڙ فلپائينس مان چين ۾ سفير ٿي ويو هو. ڪراچيءَ آيل هو ۽ سائين حسام الدين شاهہ جي جمشيد روڊ واري گهر تي ٽڪيل هو. سانجهيءَ جي مهل هئي. لئبرريءَ جي اڳيان ٻاهر ٽلهي تي رکيل آرام ڪرسين مان هڪڙيءَ تي ويٺو هو. سيم سان پريل سنڊي جُتي، بوسڪيءَ جو پهرياڙ ۽ هرڪ جي سلوار پاتل هئس. پائيپ چڪي رهيو هو.

اها ڪچهري عمر ۾ ياد رهندي. ڪيئي قصا ٻڌايائين. رات جي ماني گڏ کارايائين ڏاڍو قرب ڏنائين. تن ڏينهن ۾ هندستان مان "ڪونج" نالي هڪ سنڊي رسالي جي ايڊيٽر مون کان سنڌ جي اديبن وٽان "ڪُونج" تي مواد ونڊي موڪلڻ جي مدد گهري هئي. راشدي صاحب کي مود ۾ ڏسي، مون کانئس "ڪونج" تي مضمون گهريو. چيائين تہ، "صبح جو اچجانءِ." پانيم تہ مڙئي آسرو ڏنائين. پر، ٻئي ڏينهن صبح جو وٽس ويس. تہ مضمون اڳيئي تيار هو. رات جو الائي ڪيڏيءَ مهل سمهيو هو ۽ ڪيڏيءَ مهل اٿي، قلم هٿ ۾ کنيو هٿائين!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر، ڪو مضمون لکيو هئائين! جيئن ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جو "مقدمہ لطيفي"، الله بچائي سمي جو "سَير ڪوهستان" ۽ محمد اسماعيل عرساڻيءَ جو "بدنصيب ٽري"، سدائين سنڌي ادب جا 'لافاني يادگار' رهندا. تيئن راشدي صاحب جو اهو مضمون به هر دور ۾ سنڌي نثر جو شاهڪار تسليم ڪيو ويندو. "مهراڻ" رسالي ۾ ڇپيل آهي.

❊ ❊ ❊

سائين جي.ايم. سيد چوندو هو تہ "قدرت راشدي صاحب کي دل ۽ دماغ جي وڏي ذات ڏني هئي. هڪ مثال ڏنائين تہ جناح صاحب ڪراچي آيو هو. مون کي چيائين تہ "سيد، فلاڻي سياسي مسئلي تي بيان ناهي اڇ تہ اخبارن کي جاري ڪريان."

تن ڏينهن ۾ سائين جي.ايم. سيد، سنڌ مسلم ليگ جو صدر هو ۽ راشدي صاحب آفيس سيڪريٽري ڪراچيءَ ۾ سائينءَ جي بنگلي "حيدر منزل" ۾ رهندو هو. پاڪستان اڃا گهڻو پري هو.

سائينءَ مون کي ٻڌايو تہ "مون جسٽس طيبجيءَ کي جناح صاحب جي بيان جو ڊرافٽ ناهي ڏيڻ لاءِ چيو. چو تہ جناح صاحب انگريزي زبان جي معاملي ۾ گهڻو محتاط هوندو هو ۽ طيبجيءَ جي انگريزيءَ جي هاڪ هوندي هئي. جسٽس طيبجيءَ ڏينهن هن جي وڏيءَ محنت کان پوءِ ڊرافٽ تيار ڪري ڏنو. مان صبح جو سوير اٺيس، تہ راشدي صاحب به ننڊ مان جاڳيو. اکيون ملينڊو آيو ۽ چيائين تہ "سيد، اڄ صبح سان ٽاڪوڙا وڌا اٿئي. ايڏو سوير ڪاڏي ٿو وڃين؟"

مون ڳالهہ ٻڌايس. چيائين تہ اهو بيان تہ ڏيکار. ايتري ۾ نوڪر سندس چانهہ جو ڪوپ آڻي ڏنو. ڏُڪ پريائين ۽ پن جي ٻيڙي ڏکايائين. طيبجيءَ وارو مضمون پڙهيائين ۽ ٽائيپ رائيٽر ۾ ڪاغذ وڌائين. مان ڪجهہ دير کان پوءِ بنگلي مان ٻاهر نڪتس، تہ پاڻ به تڪڙو تڪڙو پٽيان آيو تہ "مان به جناح صاحب وٽ هلندس."

جڏهن جناح صاحب وٽ پهتاسين، تہ مون طيبجيءَ جو لکيل بيان سندس اڳيان رکيو. جناح صاحب بيان هيڪر پڙهي، ٻيهر پڙهيو تہ راشدي صاحب به کيسي مان پنهنجو ٽائيپ ڪيل پنو ڪڍي چيس تہ "صاحب!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير علي محمد راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان بہ اوھان جي بيان جو ڊرافٽ ناھي آيو آھيان.“

جناح صاحب اول تہ ڏانھس حيرت ۾ نھاريو. ھو ايڏي حجت پسند کانہ ڪندو ھو پر کانئس ڪاغذ وٺي پڙھيائين. تہ سوچ ۾ پئجي ويو. ڪجھ دير کان پوءِ، طيبجيءَ جو ڊرافٽ مون کي موڪائي ڏنائين ۽ راشدي صاحب واري بيان تي صحيح وجھي، چيائين تہ، ”شاھہ صاحب! ھيءُ بيان جاري ڪري ڇڏيو.“

مون مٿي سندس ڪتاب ”فرياد سنڌ“ جو ذڪر ڪيو آھي. راشدي صاحب انھيءَ ۾ ھڪ ھنڌ لکيو آھي تہ، ”ھڪ ڏينھن سنڌ پنجاب جي ڪالوني ٿي ويندي“ سائين جي.ايم. سيد ڏي لکيل خطن ۾ پنھنجي اھا ئي ڳالھہ دليل دلائل سان کولي بيان ڪئي اٿس. تڏھن سندس ڳالھہ تي ڪنھن بہ غور ڪونہ ڪيو. ھاڻي اھا ئي ڳالھہ ٿي آھي. تہ پنجاب مان بہ جيڪا بلا نازل ٿئي ٿي مثال طور ڪارخانن جو زھريلو پاڻي، سو پري پنڌ تان پيچندو اچي ٿو تہ سنڌ ڏي وات ڪتان ويندي؟ منچر ڍنڍ ڪتان ويجھو ٿيندي؟

انوري فارسي زبان جو شاعر ھو. سندس ھڪ شعر آھي تہ، ”آسمان مان جيڪا بلا نازل ٿئي ٿي، اھا پچندي اچي ٿي تہ انوريءَ جو گھر ڪاٿي آھي؟“

راشدي صاحب کي سياسي معاملن جو وڏو فھم ۽ ادراڪ ھوندو ھو. سو جناح صاحب پنھنجي بيان جي سياسي مقصدن جي خاطري ڪري پوءِ ئي سندس لکيل بيان تي صحيح وڌي ھوندي.

سائين جي.ايم. سيد ۽ راشدي صاحب وڏو زمانو نھايت گھرائپ ۽ گھاتائپ ۾ گڏ گذاريو. انھيءَ عرصي دوران ھڪ ڇڙا ھڪٻئي سان جام- جھٽ ھئا. رات ڏينھن جن سياسي سرگرمين ۾ مشغول ھوندا ھئا، تن جي باري ۾ ھڪٻئي کي خط پٽ لکندا رھندا ھئا. اھو سلسلو راشدي صاحب جي فلپائينس ۾ سفير مقرر ٿيڻ کان پوءِ بہ جاري رھيو.

مون مٿي عرض ڪيو آھي تہ سندس زبان اگھاڙي تلوار ھوندي ھئي. ھو سائينءَ ڏانھن پنھنجن خطن ۾ بہ حرڪت بازيءَ کان ڪونہ مڙندو ھو.

جڏھن سائين جي.ايم.سيد پنھنجي ڳوٺ سَنَ ۾ نظربند ھو تہ، ھن ڳڙ ڳوت ڪري، سندس انھن پراڻن خطن جا قلمي نسخا نھرايا ۽ ادبي ادارن ۽ خاص خاص احبابن کي موڪليا. ھڪ نسخو مون کي بہ عنايت ڪيائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون بروقت منڊ کان آخر تائين پڙهيو. انهن خطن مان اهو ئي تاثر ٿي مليو تہ ان دور جو راشدي صاحب وڏو "سنڌ دوست" هو. گهٽن سالن کان پوءِ خطن جو اهو ئي قلمي نسخو سائين.جي.ايم. سيد، ڪتابي صورت ۾ ڇپايو. پر، ڇپيل ڪتاب ۾ قلمي نسخي جا ڪي حصا ڪونہ هئا. مثل طور، جيئي سپاهيملاٽيءَ جو ذڪر غائب هو. هُوءَ سنڌ اسيمبليءَ جي ميمبر هئي. اول الله بخش سومري کي ويجهي هئي. سندس شهادت کان پوءِ سائين جي.ايم.سيد سان دعا سلام ٿيس. ورهاڱي کان پوءِ هندستان لڏي وئي. سائين سندس ڳالهيون ڏاڍيءَ سک سان ڪندو هو.

راشدي صاحب پنهنجيءَ حرڪتي طبيعت موجب، 6 جون 1958ع تي، سائينءَ کي فلپائينس مان هڪ خط لکيو هو تہ، "ڪالھ ڪراچيءَ جي هڪ اخبار جو پراڻو پرچو اچي مليو جنهن ۾ لکيل هو تہ:

"نصيب دشمنان" اوهان کي دل جي تڪليف ٿي پئي آهي. هاڻي سر دست، سوال آهي اوهان جي علاج جو. سو ان باري ۾ هيٺيون صدري نسخو جيڪو سو فيصدي سوديشي ۽ سنڌي ٻوٽين جو مرڪب آهي، استعمال فرمائي ڏسندا، تہ شايد فائديمند ٿئي.

هو الشافي

..... ٻوٽي جا گل، 6 ماسا، .... گاھ جا پراڻا پن 2 ماسا ..... ڇوڏن جو ٻورو، 4 ماسا .... عرقِ گلاب 3 ماسا.

انهن کي ڪُٽي، ڇاڻي، عرق "عشق مجاز" سان پي ڇڏيندا، تہ دردِ دل دفعي ٿي ويندو.

راشدي صاحب هانگ ڪانگ مان بہ سائينءَ کي خط لکندو هو. 28 فبروريءَ 1958ع تي اتان لکيل هڪڙي خط ۾ بہ ڇيڙخاني ڪئي اٿس. شروعات هنن جملن سان ڪئي اٿس:

ديش ڀڳت، سنڌ پوشڪ، پاءُ سئد، سدا ياشنہ.

هت اوهان جي پراڻن مودين يعني شريمتيءَ جيئي سپاهيملاٽيءَ جي آکھ جا ڪارونيار ڪٽڪ ڏسي پنهنجي اڳوٽي پوتر سيبتا ۽ شد سنڊي ياشا سان محبت وارا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڑي ويل سلا وري من اندر مورجي پيا آهن. تنهن ڪري پيارا
هن چنيءَ جو مهڙ "نمشتي" سان ڪيان ٿو.
خط ڏگهو آهي راشدي صاحب انهيءَ جي پچاڙي هنن لفظن سان ڪئي آهي.
"سو پائو اهي آهن حال، هينئر جهاج جو ٽائيم آهي.
منيلا وڃي رهيو آهيان. چني پوري ڪريان ٿو. رامي رام.
اوهان جو شيواڏاري
آئو للو ممو ههو.
ددو رڙو چچو ددو.

❊ ❊ ❊

راشدي صاحب عَجَب انسان هوا! چا بهمڻ جي ڳوڙڙي ۾ سندس ننڊپڻ جا ڏينهن، چا سکر ۾ سندس اخبار نويسي ۽ ڏک ڏاکڙا. هڪ هنڌ لکيو اٿس ته، "سمهڻ لاءِ ڪٽ ڪانه هوندي هئي. ماني کائڻ لاءِ پئسو ڪونه هوندو هو. ساڻ ٻيلي جي مندرن مان هنڌن جا خيراتي ڇولا پرساد وٺي گذر ڪندا هئاسين." انهيءَ حال ۾، "هفتيوار سنڌي اخبار" جي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿيو. حياتيءَ جي سمنڊ ۾، تلڪندو تلڪندو زماني جون ٽڪرون کائيندو، وڃي ڪراچيءَ جي روزانه انگريزي اخبار "سنڌ آبزرور" جو ايڊيٽر ٿيو.

چون ٿا ته اسڪول ۾ انگريزيءَ جا چار درجا به ڪونه پڙهيا هئائين. البت، پنهنجي ڳوٺ بهمڻ جي پرسان، نصرت ريلوائي اسٽيشن جي بابوءَ کان انگريزيءَ جا ڪي سبق ورتا هئائين ۽ کانئس ٽائيپ ڪرڻ به سکيو هو. شرارتي انهيءَ عمر ۾ ئي هو. هڪ ڏينهن ريلوائي بابو گهر ويو ته پاڻ سندس غير موجودگيءَ جو فائدو وٺي، ٽڪيتون ناهيائين ۽ انهن کي استعمال ڪري، سڄي هندستان گهمي آيو.

پر، وڏو ٿيو ته، الائي ڪيئن انگريزيءَ تي ايڏو عبور حاصل ڪيائين جو "ڊان" جي ايڊيٽر الطاف حسين سان چوٽون کاڏائين، ڪيس شڪست ڏنائين ۽ سڄي ملڪ جي اخبار نويسن جي انجمن جو صدر ٿيو. ٻاهرين ملڪن ۾ صحافين جا وفد وٺي ويو. "هندستان ـ پاڪستان جائنٽ پريس ڪميشن" جو چيئرمن چونڊيو ويو. آخر ڪار، حڪومتِ پاڪستان جو وزير اطلاعات ۽ نشريات وڃي ٿيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن انگريزي روزنامہ سنڌ آبزرور (SINDH OBSERVER) جو ايڊيٽر هو تڏهن منهنجو دوست غلام قادر لاکير وٽس سب ايڊيٽر هوندو هو. ڳالهه ڪندو هو ته شڪار جو شوقين هوندو هو. سانجهيءَ مهل، جيپ ۾ موٽندو هو. ڏڏڙ ۾ لٽيو پيو هوندو هو. آفيس ۾ ايندو هو. لمليٽ گهرائي پيڙي ڪائيندو هو ايڊيٽوريل لکي هليو ويندو هو. ان جو پروف به ڪونہ پڙهندو هو.

❊ ❊ ❊

راشدي صاحب جو انگريزي ٻوليءَ تي ايڏو عبور، سندس غير معمولي ذهانت جي باوجود، سوچڙ وٽان آهي! اچرج جهڙي ڳالهه آهي.

چيني ماڻهو چوندا آهن ته، "دنيا جي سڀ کان قديم ۽ وڏي ۾ وڏي درسگاهه 'تجربو' آهي." راشدي صاحب بلاشبہ وڏو تجربيڪار هو. ننڍيءَ ڄمار ۾ "الراشد" اخبار ڪڍيائين. پوءِ سکر ۾ خانبهادر کهڙي جي اخبار "زميندار" ۾ ڪم ڪيائين. "صبح سنڌ" اخبار ڪڍيائين. اهي سڀ اخبارون هيون ته سنڌيءَ زبان ۾، پر صحافت ۾ ته تجربو ٽيس. خانبهادر کهڙي جي سکر واريءَ اخبار ۾ آغا نظر علي ايڊيٽر سان گڏجي جيڪو عرصو ڪم ڪيائين، تنهن جو ذڪر پنهنجي ڪتاب "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ۾ ڏاڍيءَ دلچسپيءَ سان ڪيو اٽس ۽ انهن ڏينهن ۾، سکر شهر ۾، هندکي ۽ مسلمانکي سياست جي چڪتاڻ جو به چٽن لفظن ۾ ذڪر ڪيو اٽس، جو سندس ذاتي تجربي ۽ مشاهدي تي مبني آهي.

هاڻي به ننڍن ننڍن شهرن ۾، هفتيوار سنڌي اخبارن جا ايڊيٽر ڏاڍا ڏاها هوندا آهن. عام ماڻهن سان لهه وچڑ ۾ اچڻ ڪري، ماڻهوءَ جي مزاج جا ماهر ٿي ويندا آهن.

راشدي صاحب سنڌي اخبارن جي تجربي پرائڻ کان پوءِ " Muslim Voice" ۽ روزانہ "Sind Observor" جو ايڊيٽر ٿيو. ٻئي انگريزي اخبارون هيون. ان ڪري ذهن ۾ سوال اٿي ٿو ته هن ڀهڻ جي ٻر مان "نصرت ريلوائي اسٽيشن جي بابوءَ کان رڳو ڪجهه انگريزي سبق ونڻ جي آڌار تي ايڏو عبور حاصل ڪري ورتو جو روزانہ انگريزي اخبارون ايڊٽ ڪيائين؟ ائين ته ڪونهي ته ڪنهن اسڪول ۾ به باضابطہ انگريزي پڙهيو هو؟"

تازو مون کي ان سلسلي ۾ ڪجهه "معتبر معلومات" ملي آهي، جنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان انهيءَ شڪ کي وڏي تقويت ملي ٿي. ان ڪري انهيءَ ڳالهه جو البت تفصيل سان ذڪر ڪريان ٿو.

❊ ❊ ❊

انگريزن جي حڪومت ۾ "ضلعو" مکيه انتظامي يونٽ هوندو هو. ضلعي جي وڏي عملدار کي "ڪليڪٽر" ڪوٺيندا هئا. سو ان ڪري جو سندس مکيه ڪم زمين جي ڏل وصول ڪرڻ هوندو هو. ڏل سان قانوني معاملا به واسطو رکن ٿا، ان ڪري ڪليڪٽر کي "ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ" (D.M.) جا اختيار به حاصل هوندا هئا. نه فقط ايترو پر، ڪيس ضلعي ۾ هين سيني کاتن جي عملدارن تي به سبقت حاصل هوندي هئي. هونئن ته تعليم کاتي جو ضلعي عملدار پنهنجا ڦل اختيار استعمال ڪندو هو. صحت کاتي، هيلي کاتي ۽ انجنيري کاتن جا ضلعي عملدار به ائين ڪندا هئا. پر، ڪليڪٽر، سندن کاتن ۾ به دخل ڏيڻ جو اختيار رکندو هو.

سڀ ڪليڪٽر I.C.S يعني انڊين سول سروس جا عملدار هوندا هئا. ڪي انگريز هوندا هئا، پر ڪي ڏيهي ماڻهو به هوندا هئا. البت، انهيءَ عهدي لاءِ جيڪو به ڏيهي ماڻهو رکندا هئا، تنهن جي رڳو ڏگري ڪاڻ ڏسندا هئا. سندس خانداني درجي ۽ حيثيت جو به خيال رکندا هئا. اڪثر ڪري، وڏن خاندانن جا ماڻهو انهيءَ عهدي لاءِ چونڊيندا هئا. انگريزُ ذاتي لياقت سان گڏ، ماڻهوءَ جو بڻ بنياد به ڏسندو هو.

ڪليڪٽر، پنهنجي ضلعي جا حاڪم هوندا هئا. چرندڙ پرندڙ ماڻهوءَ تي نگاهه رکندا هئا. هر ڪليڪٽر اهڙن شخصن بابت پنهنجا تاثرات قلمبند ڪندو هو ليکن، ٽائيپ ڪوڻ ڪرائيندو هو. پين سان لکندو هو ته ٻئي ڪنهن کي به خبر نه پوي. ڪليڪٽر اهي تاثرات جنهن ڪتاب ۾ لکندا هئا، تنهن کي عام طرح Bluc Book ڪوٺيندا هئا. هر ڪليڪٽر جڏهن هڪڙي ضلعي مان بدلي ٿي، ٻئي ۾ ويندو هو تڏهن "بِلُو بُڪ" هڪ خفيه دستاويز وانگر، ٻئي ڪليڪٽر کي هٿ ۾ ڏئي ويندو هو ته ڪيس جن ماڻهن سان ضلعي ۾ واسطو پوندو تن جي باري ۾ مستند معلومات مليس.

انگريزن جي وڃڻ کان پوءِ جتي ٻيو انتظام ڏلو ٿي ويو، اتي ضلعن جا گزيٽيئر ۽ "بلُو بُڪ" به رلي ويا. اڄتي هلي، بلُو بُڪ لکڻ جو رواج ئي ختم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿي ويو. ملڪ مليو ٿي ويو.

تازو مون کي لاڙڪاڻي ضلعي جي بلُو بُڪ جي فوٽو اسٽئٽ ڪاپي مومن ٻُلي نالي دوست کان ملي آهي، جو ماهوار انگريزي رسالي "The Reporter" جو ايڊيٽر آهي.

"بلو بڪ" جا پنا جو اٽلايم. تہ هڪڙي صفحي جي مٿان راشدي صاحب جو نالو نظر آيو. لاڙڪاڻي ضلعي ۾ جيڪي ڪليڪٽر هڪٻئي کان پوءِ مقرر ٿيا هئا، تن مٿس پنهنجا تاثرات درج ڪيا آهن. ليڪن، مان انهن منجهان فقط هڪڙي ڪليڪٽر جو نوٽ هت ڏيان ٿو جنهن پنهنجيءَ صحيح هيٺان تاريخ ڪانہ وڌي آهي، پر، ڪانئس پوءِ جيڪو لاڙڪاڻي ۾ ڪليڪٽر آيو آهي، تنهن پنهنجيءَ صحيح جي هيٺان، پهرين مارچ 1931ع تاريخ وڌي آهي. راشدي صاحب تي جنهن ڪليڪٽر نوٽ لکيو آهي، تنهن جو نالو حامد علي آهي، هيئن لکيو اٿس:

Ali Muhammad Shah Rashdi of Bahman

Has passed Cambridge junior examination from Deiradun. Traveled a good deal in India, Iraq etc. Intellegent, cunning, un-scrupulous, Treacherous and unreliable, as a friend. Chief Editor of Rashdi organ "Al-Rashid", which is a bio-monthly, written in a very ornate style.

Mr. Rashdi has many irons in the fire.

Sd:/- Hamid Ali

هن ڳالهہ مان معلوم ٿئي ٿو تہ راشدي صاحب "ديران دون" ۾ جونئر ڪئمبرج تائين تعليم ورتي هئي. هاڻي ڏسجي تہ انگريزن جي ڏينهن ۾ ديرادون ڇاجي ڪري مشهور هو؟

اهو شهر نہ تمام وڏو هو ۽ نہ وري ننڍڙو هو. ڪلڪتي جي پاسي هو. هندستان جي نوابن ۽ راجائن جا ناراض ڪٽنب پنهنجي شاهي خاندان سان اختلافن ڪري لڏي ويندا هئا ۽ منجهس رهائش اختيار ڪندا هئا.

راشدي جو ڏاڏو پير شاهہ وڏو داناءِ ۽ دور انديش شخص هو. سکيو ستابو هو. راشدي صاحب توڙي سائين حسام الدين شاهہ هميشہ سندس ڳالهيون سڪ سان ڪندا هئا. جناح صاحب کي سندس والد بزرگوار هڪ انگريز دوست جي مشوري تي ئي اعليٰ تعليم لاءِ انگلنڈ موڪليو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ممڪن آهي تہ مرحوم پير شاهہ بہ پنهنجي وڏي پوٽي پير علي محمد راشديءَ کي بہ ڪنهن انگريز ڪليڪٽر جي صلاح تي يا پاڻيسري پٽن زميندارن جي ڪنهن بزرگ جي مشوري تي انگريزي تعليم لاءِ ديرادون تعليم لاءِ موڪليو هجي.

جيڪڏهن راشدي صاحب ديرا دون ۾ تعليم ورتي، تہ انگريزي محاوري تي سٺي دسترس حاصل ٿي هوندس. ڇو تہ هڪ تہ انگريزن جي حڪومت ۾ تعليم جو وڏو معيار هو. ٻيو تہ راجائن ۽ نوابن جا ٻار جنهن شهر ۾ (جونئر ڪئمبرج) تائين تعليم پرائيندا هوندا، انهيءَ جي اسڪولن ۾ جيڪي انگريز مرد يا زالون پڙهائيندڙ هوندڙ هوندڙون، سي بہ وڏيون ماهر هوندڙون، انهيءَ پسمنظر ۾ معاملي کي ڏسبو تہ چئبو تہ راشدي صاحب نندڙيڙ ۾ اعليٰ درجي واري ڪنهن اسڪول ۾ تعليم پرائي ۽ انگريزيءَ ۾ سندس پيڙهہ پڪي ٿي.

هاڻي جڏهن صفا سچ ٿي وئي آهي ۽ سنڌ ۾ تہ تعليم جو ڪم ئي لهي ويو آهي. تڏهن بہ ڪانوينٽ اسڪول ۾ پڙهيل ۽ او- ليول يا A Level — پاس ڪيل شاگردَ انگريزيءَ ۾ وڏي مهارت رکن ٿا. اهڙن ٽن ڇٽن کي مان سڃاڻان. ٽئي عورتون آهن. پهرين هڪڙي پروفيسر رفيعہ محمد علي، جيڪا اڃڪلهہ سنڌ يونيورسٽيءَ جي پرو-وائيس چانسيلر آهي. انگريزي زبان جي وڏي ماهر آهي. ٻي مسز شيرين خان، جنهن منهنجي ڇوڙ تي سنڌي لوڪ ڪهاڻين جو انگريزي ترجمو ڪيو هو. سا بہ انگريزي زبان تي وڏو ملڪو رکي ٿي، ايتريقدر جو ڪراچيءَ ۾ آمريڪي ڪلچرل سينٽر وارا جڏهن ثقافتي پروگرام ڪرائيندا هئا، تہ شيرين خان کي پروگرام هلائڻ لاءِ عرض ڪندا هئا. مسز شيرين خان جو ڪٽنب افغانستان جي شاهي خاندان مان هو ۽ ڪن اختلافن ڪري، ديرادون ويو هو. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هجرت ڪري ڪراچيءَ آيو.

ٽين خاتون خود راشدي صاحب جي بيگم، ممتاز راشدي هئي، جا ڀاڪا ۾ ڪانوينٽ اسڪولن ۾ تعليم پرائي، انگريزيءَ جي ماهر ٿي هئي. غالباً ڪجهہ عرصو پئرس جي پاڪستاني سفارتخاني ۾ پريس اتاشي بہ هئي. راشدي صاحب سان شاديءَ کان پوءِ "ڀان" ۾ ڪڏهن ڪڏهن ڪالم لکندي هئي. ڪجهہ عرصو اڳ گذاري وئي. ڪيس انگريزي زبان تي وڏو ملڪو هو.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راشدي صاحب اول فلپائنس ۾ چين ۾ سفير ٿيو. سندس سياسي فهم ۽ ادراڪ ۾ ته ڪو شڪ ئي ڪونهي. ظاهر آهي ته ڏارين ملڪن جي سفارتخانن ۾ ڪيس رڳو انگريزي ڪم ايندي هوندي. پٽو صاحب وزير خارجہ ٿيو ته راشدي جي نوڪري سندس سڀني ڪم ڪان پوءِ ۾ (وزير خارجہ سان اٽڪيت ڪري) لوڏن ۾ آئي. نيٺ نوڪريءَ تان لٽو. ڪجھ عرصو هانگ ڪانگ ۾ رهيو. اتان "جنگ" اخبار لاءِ "مڪتوبات مشرق بعيد" عنوان سان ڪالم لکندو هو. جن ۾ اڪثر ڪري صدر ايوب خان جي حڪومت تي نڪته چيني ڪندو هو.

هڪ دفعي، قاضي محمد اڪبر صاحب، راشدي صاحب جي وڏي فرزند حسين شاهہ ۽ مون کي شاديءَ جي دعوت تي سڏيو. دعوت پنهنجي گهر ۾ ڪيائين. پٽو صاحب، ايوب خان جو وزيرِ خارجہ هو سو دعوت ۾ مکيہ مهمان هو ۽ اتفاق سان اسان جي اڳيان واريءَ صف ۾ اچي ويٺو. هال ۾ چاليهارو ڪن معزز ماڻهو هئا. پٽي صاحب ڪنهن مهل ڪنڌ ورائي پوئتي اسان ڏي نهاريو. حُسين شاهہ تي نظر پيس ته چيائينس ته، "تنهنجو والد اسان جي حڪومت جي خلاف مضمون لکي ٿو."

ائين چئي، جوبي صاحب ڏي نهاري چيائين ته، "سنڌ جي تاريخ جو برطانوي دور راشدي صاحب کي لکڻ لاءِ ڏيو ۽ انهيءَ جو معاوضو غير ملڪي سڪي ۾ پنجاهہ هزار ڏيوس."

پٽو صاحب ٻہ ٽي گلاس ته اڳيئي چاڙهي آيو هو. ٻہ ٽي اسان جي اڳيان ٻہ خالي ڪيائين. اسان کي اهو حڪم ڏئي، حسين شاهہ کي ميار ڏنائين ته، "ڏس ته مان توهان لاءِ چا ٿو ڪريان ۽ توهان جو والد صاحب اسان جي پاڙ ڪيئن پيو پٽي؟"

* * *

راشدي صاحب ايڏا چين ۾ سفير هو ته ڪنهن سبب سان ڏينهن ٻن لاءِ ڪراچي آيو هو. سائين ميران محمد شاهہ، مون سان گڏ ساڻس ڪچهري ڪرڻ هليو. ٻنهي ڪِل پوڳ پئي ڪيا، ته ڪنهن مهل، راشدي صاحب ڪڙڪو ڪري چيو ته، "ميران محمد شاها! همالیہ جبل جي مٿان ٽڪا ٽڪيءَ لاءِ بهمڻ ۾ جاول ٻارڻي کي داد نٿو ڏئين!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهن ڏينهن ۾ چين ۽ هندستان جون همالیہ جبل جي مٿان سرحدي جھڳڙي ڪري، چڪريون لڳيون هيون. راشدي صاحب جو اشارو انهن ڏانهن هو. چين جي وزيرِ خارجہ سان سندس مسلسل ملاقاتون ٿيندیون هيون، جن جو مقصد اهو هو تہ، "پاڪستان انهيءَ موقعي مان ڪشمير ۾ ڪهڙو فائدو وٺڻ گهري ٿو؟"

مسز ممتاز راشديءَ مون کي ٻڌايو تہ راشدي صاحب اوچتو بيمار ٿي پيو هو. سو ڪڏهن ڪڏهن ڪيس پيغام ڏيڻ وٺڻ لاءِ چين جي وزيرِ دفاع وٽ موڪلیندو هو. نڪيتا خرسچوف کي ڪشمير واريءَ ڳالهہ جي ڪٽڪ پئجي وئي، تنهن راشدي صاحب کي دعوت موڪلي تہ، "روسي رڄن جي شڪار لاءِ ماسڪو اچو."

مسز ممتاز راشديءَ چيو تہ راشدي صاحب ايوب خان کي خرسچوف وارو اطلاع ڏنو تہ هُو ڏڃي ويو. ڳالهہ ٻڌڻ شرط پير پوئتي ڪيائين ۽ چين جي وزيرِ خارجہ جي ڏنل اشارن مان ڪوبہ فائدو ڪونہ ورتائين.

بعد ۾ راشدي صاحب جي فرزند عزيزم عادل راشديءَ بہ ساڳي اهڙي ڳالهہ ڪئي.

* * *

راشدي صاحب جڏهن فلپائين ۾ سفير هو تہ، سنڌيءَ ۾ سنڌ جي يادگيرين جو هڪ ڪتاب لکيو هئائين. سائين حسام الدين شاهہ اسان کي ان جو مسودو ڇپڻ لاءِ آڻي ڏنو. ڪتاب جو نالو هو: "اهي ڏينهن، اهي شينهن." چين ۾ ئي ٻيو ڪتاب لکيو هئائين: "چين جي ڊائري". ٽيون ڪتاب وري انگريزيءَ ۾ لکيو هئائين، جيڪو آڪسفورڊ پريس، جي ڪراچي برانچ شايع ڪيو آهي.

"چين جي ڊائري" سنڌ يونيورسٽيءَ جي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ڇپائي آهي. جيڪڏهن راشدي صاحب منجهس چين ۾ ان دؤر جي سياسي حالتن جو تذڪرو ۽ تجزيو ڪري ها، تہ اهو ڪتاب اڄ جيڪر وڏو ڪارائتو ٿئي ها. ڇو تہ چين دنيا جو اهم سوشلسٹ ملڪ آهي. پر ڪتاب ۾ گهٽو ڪري، هتان هُتان جون هلڪيون ڳالهيون لکيائين، جن مان ڪي، نموني طور هي آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انقلاب کان اڳ چين جي مهاراٽي ڊوگر پنهنجيءَ چمڙيءَ کي تازو رکڻ لاءِ روزانو صبح سان، کير وارين زالن جي ٿڃ جي پيالي پيئندي هئي، جنهن ۾ موتين جو خاڪو ملايو ويندو هو. ٿڃ جي پکي پختي بندوبست لاءِ صحتمند عورتون هر وقت محلات ۾ موجود هونديون هيون.

❊ ❊ ❊

اڄ شام جو منهنجي سفارتخاني جو مسٽر "هو" آيو. ڪجهه دير تائين ناس جي ڊبلين جي لسٽ ناهيسون. اسان اڄ تائين 126 ناس جون ڊبليون گڏ ڪيون آهن.

❊ ❊ ❊

مسٽر "هو" ٻڌايو ته انقلاب کان اڳ چين جو شانگهائي شهر عياشيءَ جو اڏو هوندو هو. شهر جي آدمشماري اڃا لک هئي، تن ۾ رنڊين جو تعداد پنجن هزارن کان مٿي هو.

❊ ❊ ❊

فرانس جي بادشاهه لوئي پندرهين تي جنهن ماڻهوءَ حملو ڪيو هو تنهن کي جڏهن قتل ٿي ڪيائون ته قتل گاهه جي چوڌاري، گهرن جي بالڪنين مان امير مردن ۽ عورتن تماشي خاطر قتل جو نظارو پئي ڏٺو.

❊ ❊ ❊

راشدي صاحب جي شڪار واري انگريزي ڪتاب توڙي "چين جي ڊائري" جو ڪوبه قدر ڪونه ٿيو. پڙهندڙن ٻنهي ڪتابن کي نظرانداز ڪيو. البت، راشدي صاحب پرديس ۾ سنڌ کي سڪ سان ساري، "اهي ڏينهن، اهي شينهن" نالي جيڪو ڪتاب لکيو هو ان جو وڏو قدر ٿيو.

ڪتاب جي نالي بابت راشدي صاحب پاڻ مون کي هڪ نقل ٻڌايو ته ڪنهن زماني ۾ پير سائين روضي ڌڻيءَ جو مدن نالي هڪ هندو مريد هوندو هو. جو رات جو جهنگ ۾ عبادت ڪرڻ ويندو هو. هيڪر، خليفن پير صاحب کي عرض ڪيو ته سائين، جهنگ ۾ شينهن آهي. متان ڪنهن مهل مدن ور چڙهي وڃيس! پير صاحب مدن فقير سان احوال ڪيو جنهن هٿ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڌي مرشد کي ادب سان عرض ڪيو تہ:

جنهن جي رات، تنهنجو ڏينهن،

جنهن جو مدن، تنهنجو شينهن!

مون اهو بيت ڪتاب جي اندرئين ٽائيٽل تي ڇاپي ڇڏيو.

ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ جي تلڪ چاڑهيءَ واريءَ پراٽيءَ پريس ڇپيو. مون پهرين چوويهن صفحن جا پروف راشدي صاحب کي مرحوم حافظ مبارڪ علي شاهہ جي گاڏي کاتي واري گهر "موتي محل" ۾ ڏيکاريا هئا. ڪيس منجهن هڪ بہ غلطي نظر ڪانہ آئي. پروفن پڙهڻ جو ڪم مان بہ ڪندو هوس پر، يار محمد ابن حيات پنوهر بہ مٿن نظرثاني ڪندو هو. سرورق جي ڪور ڊزائين ع.ق. شيخ ناهي هئي.

ڪتاب شايع ٿيو تہ ان جي هنڌين ماڳين تعريف ٿي! مرحوم شير محمد نظاماڻي ٽنڊي قيصر جوويئل هو. سنڌيءَ توڙي فارسيءَ جو عالم هو. ڪتاب جي تعريف ۾ اهڙا اکر چياٿين جي مان لکي نٿو سگهان.

هڪ ڏينهن بورڊ ۾ ويٺو هوس، تہ ڪنهن ڪراڙي شخص ڪراچيءَ مان فون ڪئي. ٽلهي ۽ گهگهي آواز ۾ چياٿين تہ، "بابا، راشدي صاحب جيڪو ڪتاب لکيو آهي: "جيڏا ڏينهن، تيڏا شينهن" ان جي ڪاپي تہ موڪليو." اهو بزرگ پيپلس پارٽيءَ جي حڪومت ۾ وزير دفاع، شعبان ميراٽيءَ جي خاندان مان هو.

سنڌي ادبي بورڊ سوين ڪتاب ڇپايا آهن. پر، ڪوبہ ڪتاب اهڙيءَ تيزيءَ سان ڪونہ وڪاڻو جهڙو "اهي ڏينهن، اهي شينهن!" اها رڪارڊ جي ڳالهہ آهي.

راشدي صاحب جهڙو جهان ديدو شخص، سڃيءَ عمر جي تجربي جي باوجود شايد انهيءَ سبب ڪري، ائين سمجهي ويٺو تہ پاڻ قلم جي زور سان سنڌ جي ماڻهن جي من ۾ جادو جاڳائي ڇڏيو اٿس. سو هاڻي جيڪي بہ لکندو ويندو سنڌ جا ماڻهو انهيءَ کي اکيون ٻوٽي، قبول ڪندا ويندا ـ اها سندس پل هئي.

انهن ڏينهن ۾ ون يونٽ جي خلاف مهم زورن تي هئي. نوجوان اديبن ۽ شاگردن جا ٽولا حيدرآباد جي قلعي ۾ هوشو شيديءَ جي قبر تي گل وجهڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ويندا هئا. راشدي صاحب حيدرآباد جي هڪ اخبار ۾ ڪالم لکڻ شروع ڪيا ته "هوشو شيدي‌ءَ جي قبر قلعي ۾ ڪانهي. ميانڀي‌ءَ جي قبرستان واري پاسي آهي. اوڏانهن ڳولجي."

سنڌي ادیب ۽ شاگرد سندس اصل مقصد سمجهي ويا. ته هو ڪين ٽيڙ ڏيڻ گهري ٿو. تن اڇي ڪيس تنقيدي مضمونن ۾ ورايو. خاص ڪري ڊاڪٽر الانا تمام اهم مضمون لکيا. راشدي صاحب خاموش ٿي ويو.

مون راشدي صاحب تي جيڪي تنقيدي مضمون ۽ تحريرون پڙهيون آهن، تن سڀني ۾ دلچسپ تحرير ناز سنائي‌ءَ جي هئي، جنهن ۾ ڪنهن ٽلهي متاري ماستر جو مثال ڏنو هئائين. جيڪو ڪڏو ٽپڻ لاءِ، ٻين سان شرط ٻڌائڻ واسطي پري کان ڪو وظيفو پڙهندو ڊوڙندو ٿي آيو ۽، ڪڏي وٺ پهتو ته ٽپي ڏيڻ سان امالڪ منجهس وڃي ڪِريو!

الطاف گوهر نالي اردو زبان جي هڪ جغادري اديب ٻڌ "ايوب خان" نالي پنهنجي ڪتاب ۾ ٻڌ راشدي صاحب تي تنقيد ڪئي آهي. الطاف گوهر جي پُٽي صاحب سان سڀي دعا سلام هئي. سندس وڏو مداح هو. ۽، پٽو صاحب پاور ۾ آيو ته جيل ۾ وڌائينس.

الطاف گوهر لکيو آهي ته راشدي صاحب فلپائينس ۾ سفير ٿيو ته "آمريڪي سندس دشمن هئا." ممڪن آهي ته ائين هجي. ۽، اها ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچي، ته آمريڪا جي مخالفت کان پوءِ راشدي صاحب چين ۾ پاڪستان جو سفير ڪيئن ٿيو؟

انهيءَ ڳالهه کان ٻه اهم ڳالهه هيءَ آهي ته اسان اهڙي همت ڪڏهن ڪئي، جو آمريڪين کي ناراض ڪريون؟ پنهنجي فلپائينس جي سفير کي ترقي ڏئي، چين جو سفير مقرر ڪريون! چين تڏهن ٻه فلپائينس کان وڌيڪ اهم ملڪ هو. هاڻي ٻه آهي. شروع کان آمريڪا جي پوٽ ٻه ڪانه اٿس.

بهرحال، راشدي صاحب اڳي پوءِ وري "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ڪتاب ڏي موٽ ڪاڏي. ان جو ٻيو ۽ ٽيون جلد لکيائين. ۽، انهي دؤران هڪ اهڙو ڪم ڪيائين، جو منهنجي ساڻس جيڪا ذاتي سڪ هئي، تنهن تي ٻه پاڻي ڦيري ڇڏيائين. هڪ ڏينهن مان ڪراچيءَ ۾ وٽس ويس ته چيائين: "هئي جلد بابت راءِ ڏي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون ان جا کي ٿورڙا ٽکر پڙهيا هئا، پر ڪونہ وٽيا ها، جو انهن ۾ "آمد" نہ پر "آورد" وارو معاملو هو. سو مون ڪيس چيو تہ، "رات ڪتاب پڙهي، صبح جو اوهان کي راءِ ڏينداس."

ٻئي ڏينهن صبح جو مون ڪيس چيو تہ، "خانبهادر کهڙي واري مضمون ۾ اوهان لکيو آهي تہ جنرل ايوب، يورپ ۾ هو تہ ڪيس خيال آيو تہ ملڪ جي مسئلن حل ڪرڻ ۾ خاص ڪري بنگالين جي وات بند ڪرڻ جو مؤثر طريقو هيءُ آهي تہ اولهہ پاڪستان جا صوبا ختم ڪري، اتي بہ هڪ صوبو ڪجي، يعني "ون يونٽ" ناهي، اولهہ ۾ اوپر پاڪستان جي ٻن صوبن کي PARITY (برابريءَ) جي بنياد تي هلائجي."

چيو تہ، "اوهان پڙهندڙن کي گويا اهو تاثر ڏيڻ گهرو ٿا تہ "ون يونٽ" ناهڻ ۾ کهڙي صاحب يا توهان جو ڏوهہ ڪونہ هو. اهوتہ فوج جي تڏهوڪي ڪمانڊر ان چيف جو فيصلو هو. ليڪن، اوهان اها ڳالهہ وساري وينا آهيو تہ هن وقت بہ ملڪ ۾ فوج جي حڪومت آهي. متان جنرل ضياء اوهان جي ڳالهہ جو ڪو منفي اثر وٺي."

راشدي صاحب منهنجي راءِ ٻڌي، حالي تہ وڃي ويو! پوءِ رازداريءَ ۾ چيائين تہ: "هاڻي هيئن ڪر، جو ڪتاب مان کهڙي وارو مضمون ڪڍي ڇڏ. مان ٻيو مواد موڪليان ٿو. اهو وجهي، وچ وارا سمورا خالي صفحا پورا ڪري ڇڏ. هاڻي کهڙي صاحب وارو مضمون ٽئين جلد ۾ وجهنداسين. تيسين جنرل ضياء جي فوجي حڪومت ئي ڪانہ رهندي. بس، حيدرآباد پهچي، مواد لاءِ ماڻهو موڪل."

مان حيدرآباد موٽي آيس. راشدي صاحب ڏي ماڻهو موڪليم. موٽي آيو ۽ ٻڌايائين تہ: "سائين خانبهادر کهڙو تہ ڏاڍو ڪو عجيب ماڻهو آهي!"

مون چيو تہ، "چا ٿيو؟"

چيائين تہ، "راشدي صاحب سان مليس. جنهن چيو تہ: "بابا، چا ڪريان! خانبهادر کهڙو ڪالهہ لاڙڪاڻي مان پراڻن ڪاغذن سان پريل ڪاٽ جون ڪيئي پيٽيون ڪٽائي آيو آهي، تہ هي سمورا احوال منهنجي مضمون ۾ وجهہ. سو لاچار آهيان. سڀ ڪاغذ پڙهي، کهڙي صاحب وارو مضمون نئين سر لکڻو پوندم. تيسين اوهان سندس مضمون هن جلد مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيي ڇڏيو ۽ انهيءَ جي جاءِ تي نئون مواد وجهو. اهو مواد مون وٽان ڪٽي وڃ. کهڙي صاحب وارو مضمون ڪتاب جي ٽئين جلد ۾ وجهنداسين."

مون کيس چيو ته، "ادا، ڪتاب جو لکندڙ راشدي صاحب آهي، جيڪا سندس مرضي. اسان چا تا ڪري سگهون؟"

اسان راشدي جو موڪليل موادُ ڪمپوز ڪرڻ شروع ڪيو. ٻيءَ ڪنهن ٻه ڳالهه جي اُونَ ڪانه ڪئي. اسان کي ته دل ۾ ڪو به غير گمان هو ئي ڪونه. هوڏانهن، راشدي صاحب کو کهڙي صاحب کي سبز باغ ڏيکاريا هئا ته، خانبهادر! مون توهان تي اهڙو ته شاندار مضمون لکيو آهي، جو توهان جي دامن تان ون يونٽ جو داغ ڏوئي پوئي، تاريخ جي صفحن ۾ اوهان کي اڇو اجرو ڪري ٻيهاريو اٿم.

"سو، کهڙو صاحب ٻئي جلد جي اشاعت جو سخت انتظار ڪري رهيو هو. ٻيو جلد شايع ٿيو ته سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو چيئرمن سائين شاهه محمد شاهه (مرحوم) ڪنهن ڪم سان ڪراچيءَ ويل هو. پاڻ جڏهن سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري هوندو هو ته کهڙو صاحب بورڊ جو صدر هو. سو، تڏهن کان وٺي، ڪڏهن ڪڏهن کهڙي صاحب سان ملندو رهندو هو. شاهه صاحب مون کي فون ڪئي ته، "سائين، ڪالهه کهڙي صاحب سان مليس. ڪا ڳالهه ڪيائين. پنهنجن جي هنيل آهي، پر اُلڪي جي ڳالهه ڪانهي. الله ڪندو ته سڀ خير ٿيندو. مون معاملو درست ڪري ڇڏيو آهي."

مون کي ڳالهه سمجهه ۾ ئي ڪانه آئي. ٻئي ڏينهن شاهه صاحب حيدرآباد موٽي آيو ۽ ڳالهه ڪيائين ته، "خانبهادر کهڙي وٽ ويو هوس. ڳالهين مٽي ڳالهيون نڪتيون. بورڊ جو ذڪر نڪتو ته پڇيائين ته، "شاهه صاحب، سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڪو مهاجر آفيسر آيو آهي چا؟"

مون چيو ته: "سائين سيڪريٽري ته غلام رباني آگرو آهي. جيڪو پڪو سنڌي (SOLID SINDHI) آهي. اوهان واري بورڊ ئي کيس مقرر ڪيو هو. ڳالهه کهڙي آهي؟"

خانبهادر کهڙي چيو ته، "راشدي پنهنجي ڪتاب جي ٻئي جلد ۾ مون تي ڏاڍو ڪو شاندار مضمون لکيو هو پر ڪالهه آيو سو ڳالهه ڪيائين ته، خانبهادر! "بورڊ ۾ ڪو اهڙو ڪٽر سيڪريٽري آيو آهي. جنهن جي اوهان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان اٽڪيٽ آهي جو اوهان وارو مضمون ڪتاب مان ڪڍي اچلائي ڇڏيو اٿس!"
هاٿي اوهان کنهن وڏي ماڻهوءَ کي ڇڻي سندس گڏ مهٽ ڪرائي ڇڏيو!"
شاهه صاحب جي واتان اها ڳالهه ٻڌي مان ته واڙو ٿي ويس!

مون کي اڄ به ياد آهي ته منهنجو اهو ڏينهن ائين گذريو. جيئن ڪو ماڻهو پنڪين ۾ هجي. ڪا ڳالهه نه وٽي. جيئن جيئن وقت گذرندو ويو تيئن تيئن ڏک ۾ ٻڏندو ويس. دل ۾ چيم ته "راشدي صاحب ۽ سندس پاءُ سائين حسام الدين شاهه جي زندگي ۾ خدمت ڪئي اٿم ان ڳالهه جي ڪيس ذريءِ پُرزي خبر آهي. پنهنجي ڪتاب جي ٻئي جلد مان کهڙي صاحب جو مضمون پاڻ ڪڍائي، هاٿي وري الزام اسان تي هٽي رهيو آهي!
ڪيئي ڳالهيون ياد آيون.

جڏهن مان حيدرآباد جي سول لائينس جي بنگلي نمبر: 3 ۾ بورڊ جي آفيس ۾ رهندو هوس ته راشدي صاحب ڪراچيءَ کان دادوءَ ايندي ويندي ڏيهرو مون وٽ ڪندو هو ۽ ڏينهن ٽاري اڳتي ويندو هو. ڪڏهن پنهنجي فيمليءَ ۽ نوڪرن چاڪرن سان گڏ ايندو هو. ٻه ٽي ڪتا پڻ ساڻ هوندا هئس. بورڊ جون آفيسون حيدرآباد شهر مان ڪجي جامشوري ۾ آيون، ته اتي به اها رسم ۽ ريت قائم رکيائين. مان، وس آهر سندس خدمت ڪندو هئس. هڪ دفعي مان ڪراچيءَ ويل هئس. پاڻ اوچتو آيو. منهنجي ننڍي پاءُ شبير فون تي اطلاع ڏنو مون کيس هدايت ڪئي ته راشدي صاحب جي خدمت ۾ ڪابه ڪسر نه ڇڏجي.

شبير لنچ جو ته خاطر خواهه انتظام ڪيو پر، موڪلائڻ مهل کيس بامبي بيڪريءَ جا درجن ڪيڪ پيش ڪيائين. اهو ڏسي راشدي صاحب چيس ته، "بابا، تو ته ڪِيئُس ڪيو آهي. ايڏو خرچ!"

اهي ڳالهيون ياد آيون، ته هيڪاري ڏک ٿيو. بهرحال مسئلو ته به اڪين اڳيان موجود هو. سوچ ويچار ڪري، رات جو خط لکيم. جيڪو منهنجو هڪ اعتماد وارو ماڻهو ڪٽي ڪراچيءَ روانو ٿيو. صبح جو موٽيو. احوال ڪيائين ته، "سائين حسام الدين شاهه جي جاءِ تي خط ڏنم. ڪجهه دير کان پوءِ مسز ممتاز راشدي صاحبه کي لارينس روڊ واري بنگلي تان گهرايائون. آئي ته مون کي سڃاتائين ۽ ڪيڪاريائين. اندر وئي دير دير سان ٻاهر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪتي. پر، ڳٽتيءَ ۾ ورتل هئي. سو مان پانيان ٿو ته سائين حسام الدين شاهه اوهان جو خط ڪيس ڏيکاريو هو."

مسز ممتاز راشدي مون کي پائيندي هئي. هڪڙو ٿورو ته اهڙو ڪيائين، جو عمر ۾ يار رهندو. ڪنهن زماني ۾ ٻُڪيءَ (KIDNEY) جي بيماريءَ ۾ مبتلا هئس. ڪراچيءَ ۾ سڏيائين ۽ منهنجو علاج وڏي توجهه سان ڪرايائين. اڳتي هلي، اهڙا ٻيا به پلائيءَ جا پير ڪنيائين. مثلاً مون کي مجيب پٽ جائو ته سندڙ جي دستور موجب، پارڙي لاءِ ڪپڙن جو وڳو ونڊي. تحفي طور اسلام آباد مان، هوائي جهاز رستي حيدرآباد موڪليائين. جڏهن مان اسلام آباد ايڪيڊميءَ ۾ مقرر ٿيس ته پاڻ اتي به پيرو پريندي هئي. منهنجي ننڍيءَ ڀيڻ سان دل هئس. گهر ۾ اچڻ سان ڪيس چاءِ ڪبابن جي فرمائش ڪندي هئي.

دراصل ڳالهه آهي ماڻهوءَ جي اخلاق جي! ماڻهو اخلاق جي وسيلي ئي ٻئي انسان کي پنهنجو مطيع ڪري سگهي ٿو. مون سان جيڪي پير پريائين، سي منهنجن ويجهن دوستن کان به ڪونه ٻڌا. پاڻ ڪڏهن ڪڏهن هلڪو سلڪو ڪم چوندي هئي، جو ڪري ڇڏيندو هوس. مثلاً ڪڏهن سوسيءَ جي زالاٽن وڳن، ڪڏهن پرت پريل سنڌي زالاٽن رَون، ته ڪڏهن ڪن ٻين شين لاءِ فرمائش ڪندي هئي.

سو سمجهيم ته سائين حسام الدين شاهه کيس منهنجو خط پڙهايو هوندو ته ضرور کيس ڳٽتي ٿي هوندي.

منهنجو شڪ صحيح نڪتو. ٻئي ڏينهن ڪراچيءَ مان صبح سان سندس فون آئي: "رباني صاحب، تون ڪراچي اچين، ته سڏو اسان وٽ اچجانءِ."

پاڻ ڳالهائي بس ڪيائين ته راشدي صاحب جو ڪڙڪو ٻڌم: "بابا، اهو شاهه محمد شاهه ڪير آهي؟ وتي ٿو غلط فهميون ڦهلائيندوا!"

مون راشدي صاحب کي ڪوبه جواب ڏيڻ بدران خاموش رهڻ مناسب سمجهيو. البت، خانبهادر کهڙي وٽ وڃڻ جو پروگرام پڪو رٿيم.

ڪراچيءَ ويس، ته سڏو خانبهادر کهڙي وٽ هليو ويس. قرب ۽ شفقت سان مليو. شربت پياريائين. بورڊ جا حال احوال ورتائين. مون سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مضمون جو ذڪر ڪيو تہ ڳالھ لنوائي ويو. لئمبرڪ جي ڪتابن جو ذڪر ڪيائين. جڏھن ساڻس ٻيھر مضمون جو ذڪر ڪيم ۽ ڪيس ٻڌايم تہ راشدي صاحب تہ ھيئن چئي پاڻ اسان کان ٻئي جلد مان اوھان تي لکيل پنھنجو مضمون ڪڍايو آھي، تہ مُرڪڻ لڳو.

مون کيس اھو تہ ڪونہ ٻڌايو تہ اوھان جي ڏيءُ حميده، بورڊ ۾ منھنجي گھر اوھان جو مضمون ونڊ آئي ھئي، جو چيائين تہ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرڻو اٿم. مون کيس چيو تہ سياڻي پريس مان گھرائي اوھان کي موڪلي ڏيندس. ھوءَ ھلي وئي تہ مون راشدي صاحب کي فون ڪري حميده کي مضمون ڏيڻ لاءِ موڪل گھرڻو صاحب سندس دوست ھو. پر، حميده کي ڪِنُواکر ڪيڊي مون کي چيائين تہ متان کيس منھنجو مضمون ڏنواٽئي!

ڪجھ دير رکي، تمام آرام ۽ اطمينان سان مون کي چيائين تہ، "بابا، مان راشدي صاحب جون سوين اٽڪلون سچاٽان! تون ڪابہ ڳڻتي نہ ڪر. رڳو ھيترو ٻڌاءِ، تہ ٽئين جلد ۾ مون وارو مضمون ايندو؟"

مون چيو تہ: "سائين اجازت ڏيو تہ مان اڄ ئي ٻئي جلد کي ڦاڙائي، ان ۾ اوھان وارو مضمون وجھان."

ڪِلي ڏنائين. چيائين تہ، "نہ، اھڙوڪم نہ ڪجانءِ، بس، جڏھن ٽيون جلد ڇپجي، تہ ان ۾ وجھي ڇڏجانءِ."

مون ائين ئي ڪيو. پر، ڪھڙي صاحب جي قرب ۽ اخلاق مون کي ڏاڍو متاثر ڪيو. مان سندس بنگلي تان سڏو راشدي صاحب جي بنگلي تي ويس. اڪيلو ئي اڪيلو ويٺو ھو.

"چا پيئندين؟"

"ڪجھ ڪونہ"

"ماني کائيندين؟"

"نہ"، مون کيس تِکائيءَ سان چيو "مان آيو آھيان، ھاڻي ڦاھي تي چاڙھيوا!"

"بابا، ڪير ڪونہ ٿو ڪنھن کي ڦاھي تي چاڙھي! ٻڌاءِ تہ چا پيئندين؟ سيون ـ اپ پيئندين يا چاءِ؟"

مان اٿي ھليو آيس. وقت ھر زخم جو علاج آھي. زمانو گذري ويو ـ زخم چٽي ويو پر، راشدي صاحب جو ڏنل داغ ھميشہ لاءِ رھجي ويو.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب جو ٽيون جلد ڇپجڻ شروع ٿيو ته مون ان مان هٿ ڪيڊي ڇڏيو. بورڊ جي پريس ۾ هڪ اشراف ماڻهو هو. راشدي صاحب سڏو سنئون ساڻس لڳ لاڳاپو رکيو. ڪيس آسرو ڏنو هئائين ته، **"ڪتاب سڄو ڇپيو ته توکي سونو قلم انعام ۾ ڏيندس."**

جڏهن ڪتاب ڇپجي پورو ٿيو ته مون کي چيائين ته، **"اوهان اها ڇپ ڪتان ڳولي پريس ۾ ويهاري آهي؟"**

ٽئين جلد جي پروفن ۾ هڪ دفعي ڪجهه دير پئي. الله بخش پٽيوالو راشدي صاحب وٽ ڪراچيءَ ويو ۽ ڪيس پروف ڏٺي، وٽانئس شربت جو گلاس پي، موٽي آيو ۽ چيائين ته پروف سائينءَ کي هٿ ۾ ڏئي آيس. راشدي صاحب پروفن ۾ دير لاءِ مون کي ته ميار ڪانه ڏني! پر دل جي باهه ڪيڙ لاءِ چئي لکيائين ته:

"اوهان جو پٽيوالو آيو. دروازي جي ٻاهران پروف بنگلي ۾ اندر اُڇلائي هليو ويو. اوهان مولانا قاسميءَ کي سمجهايو ته پنهنجيءَ سونهاريءَ جو خير گهري، ته آئنده پروفن ۾ دير نه وجهي."

اها چئي شايد ايجا عزيزم الطاف آگري وٽ پئي آهي. پڙهي، مون کي ڏک ٿيو. سائين قاسمي صاحب بورڊ جو چيئرمين هو. پر، دين جو عالم به هو. رحيم بخش سومري جو قول ياد آيو ته، **"راشدي صاحب ڏکيو ماڻهو آهي. سوچي سمجهي ڪيس ويجهو وڃبو آهي."**

* * *

"اهي ڏينهن، اهي شينهن" جي ٽن جلدن جي ڇپائيءَ دوران راشدي صاحب جي سياڻ جا جيڪي ٻيا تجربا ٿيا، سي هاڻي وسري ويا اٿم. پر هڪڙو ايجا ياد اٿم.

پهرئين جلد ۾ پاڙ سپ کان اول سر شاهنواز پٽي تي ويهن ٻاويهن صفحن جو مضمون لکيو هئائين، پر، اڳتي هلي، مرحوم ذوالفقار علي پٽي سان سندس اختلاف وڌي ويا، سو مون کي ڪراچيءَ مان فون ڪيائين، ته "ڪتاب مان سر پٽي وارو مضمون ڪيڊي ڇڏ." سندس اصل اکر هي هئا: "اهو مضمون ڇاپي، مان ڪيس لافاني IMMORTAL ڇو ڪيان!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون سندس چوڻ موجب مضمون کڏي ڇڏيو. ڪتاب ڇپجي ويو. ڇڪو وقت گذري ويو. پٽو صاحب پاور ۾ آيو ۽ چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيو. هڪ ڏينهن راشدي صاحب ڪراچيءَ مان صبح سان سوير فون ڪئي، "بابا، سر پٽي وارو مضمون ڪاٿي؟"

"سائين، مون وٽ آهي."

"مهرباني ڪري محفوظ رکجانءِ. ڪنهن کي ڏيکارجانءِ نہ."

انهيءَ ڏينهن، سندس ڳالهائڻ ۾ مڪڙ ۽ ماکيءَ وارو ميناڄ هو. وچ تي الله جو ڏينهن ئي هڪڙو گذريو. ٻئي ڏينهن، ٽاڪ منجهند مهل، آفيس جي عمارت هيٺان "پان" "پان" ٿي. ماٺهو ڏاڪڻ تي چڙهي مٿي آيو تہ، راشدي صاحب اوهان کي هيٺ سڏي رهيو آهي. سائيرڙي رنگ جي وڏي ڪار بيٺي هئي. راشدي صاحب اڳيان ڊرائيور جي پاسي ۾ سيٽ تي ويٺو هو ۽ سائين حسام الدين شاهہ پٺينءَ سيٽ تي ويٺو هو.

"بابا، سر پٽي وارو مضمون؟"

"مون وٽ آهي."

"کٽي اڇ."

مون مضمون جي فوٽو ڪاپي ڪرائڻ ۽ سانديٽ بہ بداخلاقي سمجهي. مان اهي نگيون ڪونہ ڄاڻان پر، مضمون پڙهيو هئم. ان جو شروعاتي حصو اڃان ياد اٿم.

بهرحال، مٿي آفيس ۾ ويس. ڪٻٽ مان، مضمون ڪڍي آڻي ڏنومانس. ڪاري رنگ جي صدري پاتل هئس. مضمون وڏي احتياط سان ويڙهي، ان جي اندرئين کيسي ۾ وڌائين تہ سائين حسام الدين شاهہ مون کي چيو تہ "ڪار ۾ ويهہ."

ڪار هلي، راڻي باغ جي پرسان حنيف صديقيءَ جي گهر وٽ بيٺي. اندر ويا سين. حنيف صديقيءَ کي ڪو اڳي ئي اطلاع ڪيو هئائون. ماني ٺهرايون ويٺو هو. سندس فرزند شفيع اسان جون پولورائڊ ڪئميرا سان تصويرون ڪڍيون. راشدي صاحب ڪئميرا جي تعريف ڪئي. حنيف صديقيءَ اتي جو اتي ڪئميرا کٽي کيس نذر ڪئي.

گذريل زمانن جون ڳالهيون نڪتيون. حنيف سڪ سان ساٺس ننڍپڻ جا داستان بيان ڪندو رهيو ۽ کيس ڪڏهن "علي محمد" تہ ڪڏهن "علي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد شاھ" ڪوٺيندو رھيو. نندپٽ جا اھي قصا ڪندي دل پرجي آيس، اکين مان ڳوڙھا وھي آيس.

حنيف صديقي ٻنھي پائرن جو نندپٽ جو ساٿي ھو. ساٽن پچاڙيءَ تائين سڪ قائم رھيس. پراٽا يار ڏاڍا پيارا ٿيندا آھن. حنيف کي ڪتابن پڙھڻ جو شوق ھو. سائين حسام الدين شاھ چوندو ھو تہ "اسان ٻنھي پائرن کي انھيءَ دڳ سان لائڻ وارو ماڻھو حنيف صديقي ھو."

حنيف صديقيءَ جي گھر مان نڪتاسين، تہ راشدي صاحب چيو تہ، "رباني، جي ڪراچيءَ گڏيو ھلين، تہ ڪچھري ڪندا ھلون."

مون چيو: "سائين، ھلو."

ڪراچيءَ روانا ٿياسين. رستي تي دلچسپ ڳالھيون ڪيائين. مکيہ موضوع زال ذات ھئي. سنڌي مسلمان ۾ ھندو زالن جي نفسيات تي تبصرو ڪيائين، مسلمان زالن کي "دوزخ جا اُلا" ۾ ھندو زالن کي "بھشت جون حورون" ڪوٺيائين. مثال ڏنائين تہ واڻيو سچو ڏينھن ھٽ ھلائي، گھر پھتو تہ جوٽس کٽ تي ويھاري، پيرن مان جوتو لاھي، نيم گرم پاڻيءَ جي بالٽيءَ ۾ پير رکندس، تہ گھٽيءَ وھڪ ڪري جيڪو ٿڪ ٿيو ھوندس، اھو لھيس. پوءِ پيرن کي انگوڇي سان اُگھي، ھوريان ھوريان زور ڏيندس، تہ قرار اچيس. واڻيو چيلھہ ڏگھي ڪندو تہ پاڻ ڏوڙ پائي، گرم گرم ڦلڪا ڪيڙي ونندي ۾ اچي پيار مان چوندیس تہ، "گوبند جا پيءُ ڦلڪو تہ کاءِ." واڻيو اٽندو تہ اڳيان ٻيو انگوڇو وڇائي، ھڪڙي ڪتوري ۾ ٻوڙ تہ ٻئي ۾ پاڇي، تہ ٽئين ۾ دال اڳيان رکندس. ان سان گڏ ڪا سٺي شيءِ، مثال طور صوفن جو مربو يا انبڙين جو اچار، پاپڙ، ۾ ٽڏو پاڻي! واڻيو فرحتي گرھہ وجھي کٽ تي ليٽندو تہ وري پيرن کي زور ڏيندس تہ اک لڳيس.

ھوڏانھن مسلمان ھاري ڪاڙھي تتي ۾ ٻنيءَ ۾ ھر ڪاھي، گھر موٽندو. پگھر پيو ڳڙندس گھر اندر وک وجھندو تہ جوٽس کيس ڏسي انھيءَ ئي ٻار کي ٽکڙ تي چنبو ھڻندي، جنھن جو مٽو تازو پاکيءَ سان ڪوڙيل ھوندو. چورو ٻرڙات ڪندو تہ پاڻ ٻہ واکو ڪندي: "مڱ، دال نہ کائيندين، تہ پلاءُ کائيندين؟ ويچي پٽھين کي چئہ."

ويچارو مسلمان ٽڏو ساھہ پري ويھي رھندو.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وقت گذرندي دير کانه ٿي لڳي. ڪجهه سالن کان پوءِ، مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو- وائيس چانسيلر مقرر ٿيس. حنيف صديقي هيءُ جهان ڇڏي ويو. هڪ ڏينهن پٽس شفيع پنهنجيءَ پيٽ جي ڪنهن معاملي ۾ مدد ونڊ لاءِ آفيس ۾ ملڻ آيو. مون قرب سان چيس ته "راشدي صاحب اڄ ڪلهه صدرِ پاڪستان، پُٽي صاحب جو صلاحڪار آهي. ساڻس به صلاح ڪريون."

چيائين ته، "چاچا، منهنجي پيٽ اسلام آباد ويئي هئي. پورا پندرنهن ڏينهن سندس ئي گهر ۾ ٽڪيل هئي. پر راشدي صاحب ڪونه مليس."

جڏهن اهو سڄو احوال ٻڌايائين، ته مان ڏڪ ۾ ويڙهجي ويس. حنيف صديقيءَ جي گهر ۾ دعوت جو منظر ۽ سندس سڪ پريا سڏڙا ياد آيا: **"علي محمد شاهه، او علي محمد شاها"**

* * *

سنه 1976ع کان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ملازمت دوران ڪي دلچسپ مشاهدا ٿيا. سو مون ڊائري لکڻ شروع ڪئي. ان مان هڪ ورق هت نقل ڪريان ٿو:

> ڪالهه صبح جو غلام نبي ميمڻ اڳوڻو وزير قانون، مغربي پاڪستان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجي پٽ جي داخلا لاءِ مون سان ملڻ آيو. ان سلسلي ۾ ٻه چار دفعا اڳ پڻ آيو آهي. معاملي ۾ ڪو اٽڪاءُ آهي. هر دفعي ساڻس سڀي ڪچهري ٿيندي آهي. هن ڀيري منهنجيءَ مدد سان سندس ڪم ٿي ويو. خوش ٿيو. ڪچهري ڪندي ٻڌايائين ته ايوب خان جي دؤر ۾ جڏهن پاڻ ون يونٽ واري دور ۾ نواب ڪالا باغ جي حڪومت ۾ وزير قانون هو تڏهن راشدي صاحب سان اهو طئه ٿيو هو ته هو ايوب خان جي حمايت ۾ اخبارن ۾ آرٽيڪل لکندو ۽ موٽ ۾ ڪيس پندرنهن سؤ رپيا ماهيانو معاوضو رهائش لاءِ گلبرگ ۾ بنگلو ۽ اڇڻ وڇڻ لاءِ ڪار ملندي. هن چيو ته انهي خرچ پکي جو سڄو بار ڪراچيءَ جي سيٺ دائود تي رکيو ويو هو جنهن جا نواب ڪالا باغ سان گهرا مراسم هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام نبي ميمڻ صاحب ٻڌايو ته راشدي صاحب جا مضمون ڪڏهن ڪنهن جي نالي سان ته ڪڏهن ڪنهن جي نالي سان ڇپيا هئا. هڪ مضمون سندس (غلام نبيءَ ميمڻ) جي نالي ۾ ڇپيو هو جنهن ۾ فاطمہ جناح جي مخالفت ڪيل هئي، جا صدر محمد ايوب خان سان چونڊن ۾ بيٺي هئي. ان ۾ صدر ايوب خان پنهنجي هٿ سان هي اکر وڌايا هئا ته "محترمہ فاطمہ جناح کان پڇيو وڃي ته هن پاڻ قائداعظم يادگار (مقبري) جوڙائڻ لاءِ ڪل ڪيتري امداد ڏني آهي؟"

غلام نبي ميمڻ چيو ته، مضمون جي اشاعت بعد اردو پريس ۾ ان جي مخالفت ٿي، سو صدر ايوب چيو ته، "راشدي صاحب جا مضمون مون لاءِ ڇڪي ڇالهہ نہ آهن، انهن کي بند ڪيو وڃي."

* * *

ميمڻ صاحب جي مٿين ڳالهہ ٻڌي مون کي ياد آيو ته تن ڏينهن ۾ مان سنڌي ادبي بورڊ جي سالياني گرانٽ جاري ڪرائڻ لاءِ لاهور ويو هوس. راشدي صاحب فلئٽيز هوٽل ۾ ٽڪيل هو. سائين حسام الدين شاهہ جي چوڻ تي مان ساڻس ملڻ ويس. پاڻ ڪمري ۾ ڪونہ هو. ڪو ٽائيپسٽ انگريزي مضمون ٽائيپ ڪري رهيو هو. راشدي صاحب کي علمي ۽ ادبي ڪتاب وٺي آيو هو. مان اهي ڏسڻ لڳس، ته ايتري ۾ پاڻ به اچي ويو. چڙ مان چيائين ته: "WHAT ARE YOU DOING HERE"

اُهي اکر ٻڌي مان هڪوڪو ٿي ويس! ڪيس چيم ته، "لاهور سرڪاري ڪم سان آيو هئس. واپس پئي ويس. پر، سائين حسام الدين شاهہ جي چوڻ موجب، اوهان سان ملڻ هيڏي آيس."

اهو ٻڌي، اول ته ٽائيپ ٿيل ڪاغذ ڏسندو رهيو. پر، پنهنجي چڪ محسوس ڪري، منهنجي دل پرپائڻ لاءِ ڏاڍي قرب سان چيائين ته "ڪيئن ڪتاب وڃيئي؟"

مون ٽڏائيءَ سان چيو ته، "سڀ آهن." ائين چئي اٿي هليو آيس. پر، ڪيترا ڏينهن ارمان رهيو ته وٽس ويس ڇو؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٿورن ڏينهن بعد غلام نبي ميمڻ جي نالي ۾ "پاڪستان ٽائيمس" ۾ هڪ آرٽيڪل شايع ٿي، جنهن ۾ صدر ايوب خان جي حمايت ۽ فاطمہ جناح جي مخالفت هئي. مون کي ميمڻ صاحب جي ڳالهہ ٻڌي خيال آيو تہ لاشڪ تہ اها ئي آرٽيڪل فلئٽيز هوٽل ۾ ٽائيپ ٿي رهي هئي. راشدي صاحب کي انديشو ٿيو تہ متان مون ڏسي ورتي هجي!

بهرحال، اهي آرٽيڪلس پنهنجيءَ جاءِ تي رهيون. راشدي صاحب، غلام نبي ميمڻ ۽ نواب ڪالاباغ سان گڏ سازش ڪري، ايوب خان جا ڳڻ پريا. نواب ڪالا باغ، پٽي صاحب جو سخت دشمن هو پٽي صاحب جا ٻيا بہ جبرا دشمن هوندا. ليڪن، راشدي صاحب پڻ پنهنجون اٽڪلون هلايون. آخر، هڪ ڏينهن اهڙو بہ آيو جو ايوب خان، پٽي صاحب کي وزارت خارجہ تان لاهي ڇڏيو.

* * *

راشدي صاحب انگريزن جي ڏينهن ۾ تہ ان کان بہ وڌيڪ تمام خوفناڪ ڪم ڪيو هو. آخر، ماٺهو جو سندس نالو ٻڌي چرڪندا هئا، تنهن جا کي تہ سبب هئا. رحيم بخش سومري جي ڳالهہ ۾ واقعي وڏو وزن هو تہ بدلجندي دير ڪونہ ڪندو هو.

پاڻ غير معمولي ماٺهو هو ۽ ڪيس غير معمولي ماٺهو ئي وٽندا هئا، مثلاً سيد جمن شاهہ حُقائي، حافظ مبارڪ علي شاهہ (نابينا)، نانگو شاهہ ۽ ٻيا. مون ٽئي ڏٺا. هر هڪ پنهنجيءَ جاءِ تي وڏي 'رپ' هو.

راشدي صاحب هڪ ڏينهن ڪراچيءَ مان فون ڪئي تہ منهنجي دادوءَ واري فارم لاءِ نانگي شاهہ کان ڪجين جي چڪين جي پچا ڪري. فوراً جواب ڏي.

مان نانگي شاهہ جي پچا ڪري، ڪليليءَ جي پاسي ۾، سندس اوتاري تي پهتس. وڏيءَ عمر ۽ وڏيءَ ڏاڙهيءَ وارو هڪ شخص مليو. وٽڪار ۽ ٽڏڪار ڪاڻ وڏا وڏا وڻ رکي، جهنگل ۾ منگل ڪري ڇڏيو هئائين. ۾، بندي جي من ۾ هڪڙي تہ صاحب جي من ۾ ٻي. سڀ وڻ ڪلر جي ڪري، سُڪي ٽوٽ تي ويا. سائين نانگو شاهہ سُڪا ٽُڙ ڏسي ٽڏا ساهہ پريندو رهيو. سندس چپن تي اهو جملو هو جيڪو فاطمہ جناح جي اليڪشن ۾ هارائڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي، راشدي صاحب جي چپن تي آيو هو.

"ڪلر ٻاريئي ڪانءِ ڪيئي جڻِ جوئر سان."

نانگو شاهه راشدي صاحب جو ٻڌي، مون سان وڏي قرب سان مليو. خوش خير عافيت ڪري، ڪنڌ ڇڪڙا، ريوڙيون ۽ ڏوڏ پٽي چانهه آڻي اڳيان رکيائين. دلچسپ ڪچهري ڪيائين ۽ ٻڌايائين ته سڄو هندستان ۽ برما پيادل گهمي آيو آهيان، پيرن، فقيرن جون وڏيون وڏيون درگاهون ڏيٺيون اٿم.

نانگو ان ڪري ڪوٺيندا هئس، جو هميشه گوڏ ۾ هوندو هو. مٿو ٻير ۽ بت اگهاڙو. هيڪر بخار ٽيس، ڪانئس ڇڏ ويس. چيائين ته جڏهن به بخار ٽيندو اٿم ته وهندڙ پاڻيءَ جي ڪسيءَ ۾ وڃي ٻه چار ڪلاڪ ليٽي پوندو آهيان. چاق ٿي موٽندو آهيان.

راشدي صاحب جي وڏي تعظيم ڪندو هو. بلڪ، ڪيس ڪراچيءَ ۾ هزارين روپيا نقد نڊر نياز به پيش ڪري ايندو هو. راشدي صاحب حيدرآباد وٽس ايندو هو ته ڪيس پنهنجن هٿن سان هوڙماني پچائي کارائيندو هو.

پر، جڏهن سائين حسام الدين شاهه حيدرآباد آيو ۽ چيومانس ته، "نانگي شاه سان ملڻ هلون؟" ته نهه ڦهه جواب ڏنائين ته، **"مان ساڻس ڪونه ملندس. پانيان ٿو ته ڪو سمگلر آهي."**

راشدي صاحب هاڻي هن جهان ۾ ڪونه آهي. ماڻهو جڏهن هيءُ جهان ڇڏي وڃي ٿو تڏهن سندس باري ۾ ڪير به ڪابه ڳالهه ڪري سگهي ٿو. سچ ۽ ڪوڙ جي تصديق ڪرڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي. مولوي محمد صديق نالي سنڌي ادبي بورڊ ۾ منهنجو رفيق هوندو هو. "تاريخ" جي لفظ سان چڙ هوندي هيس. چوندو هو ته، "ماڻهو ويٺا منهن تي ڪوڙ هڻن. توهان ان ڳالهه تي ڪنڌ ٻڌيون ويٺا آهيو ته هيترا سؤ سال ٿيا، جو فلاڻي شخص هيءَ ڳالهه لکي آهي."

مولوي صاحب جي ڳالهه ۾ ڪيترو وزن هو سا سوچڻ جي ڳالهه آهي. پر، سچ کي سچاڻڻ سچ پچ ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي. مجاز ۽ حقيقت جون سرحدون اندلڪ جي رنگن کان به وڌيڪ پاڻ ۾ مليل آهن. ڏاها چوندا آهن ته حقيقت جي چهري تي ستر هزار پردا نور جا ۽ ستر هزار ظلمت جا پيل آهن. هڪ هٿاءِ ته سوين سامهون اچن ٿا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت الائي ڪيئن آهي، پر ان ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي. تہ سنڌ، پير علي محمد راشديءَ جهڙا ڏهين ۾ شاطر ماڻهو ڪي ٿورڙا پيدا ڪيا. پيراڻو پر غريباڻو بار هو. سنڌي ادبي بورڊ جي ڇپايل "اهي ڏينهن اهي شينهن" جي سنڌي ادبي بورڊ واري ڇاپي جي پهرئين جلد جي پنڌين پاسي تي ڪتي سان گڏ ڇپيل تصوير ان حقيقت جو عڪس آهي.

هو سنڌ جي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ انهيءَ ئي متيءَ ۾ پاڻي تي پليو هو جتي اڄ بہ اُس ڪانو ڪتي. اڪ، ڪنڊيءَ ۾ ڪانڊيري جو منظر عام آهي. اهو منظر ڏسي ڏسي، ماڻهوءَ جو هيانءُ ئي ماندو ٿي ويندو آهي. عام محاوري موجب، تعليم نصيب ڪانہ ٿيس. جيسين ڏاڏو حيات هيس، تيسين ڳوٺ ۾ ڪوٺ جي اجهي ۾ اوت مزو ڏنس. پوءِ "اپٽي گهوٽ تہ نشا ٿيوي" جي اصول تي عمل ڪيائين. ڳوٺ ڇڏي شهر جي واٽ ورتائين. سفر جي راهہ پاڻ گهڙيائين.

مون اڳ ۾ بہ چيو آهي تہ سندس زبان اگهاڙي ترار وانگر هوندي هئي. همسفرن جو جيڪو مشاهدو ماڻيائين، ان جي آڌار تي عام ماڻهن کي ٽن حصن ۾ ورهايائين: هڪڙا "چاڪر" ٻيا "چوڪر" ۽ ٽيان "چل ڪُسته زن."

پر، سنڌ جي صدين کان لتاڙيل ڳوٺن جي مسڪينن ماڻهن سان محبت هئس. جڏهن روينيو وزير هو تڏهن هڪڙي ڪتابڙي ڇپائي ورهايائين، تہ سنڌ ۾ هيترا لک ايڪڙ زرعي زمين آهي، جنهن تي مُٺ جيترن ماڻهن جو قبضو آهي! هوڏانهن لکين هاري آهن، جن وٽ هڪ جريب بہ ڪونهي. سندن گڏران جو ترجمان ٻڌائيءَ جو قول آهي:

"آٽين ۾ چاڙهين، ڏٽ ڏهاڙي سومرا."

اها چوپڙي ان ڪري ڇپائي هئائين، جو سنڌ مان جاگيرداريَ نظام جي پاڙ پٽڻ جا سانباها ڪري رهيو هو. چوپڙيءَ جي مٿان هڪ بڪايل ٻڪريءَ جي تصوير هئي، جا ڪنهن وڻ مان سائو پَنُ پٽڻ لاءِ ڪُر ڪٽي بيٺي هئي. بڪايل ۾ ڏڪايل سنڌ جي اها لاجواب علامتي تصوير اڄ بہ منهنجي اکين اڳيان آهي.

راشدي صاحب، وڏيري کي سنڌي ماڻهو جووڏي ۾ وڏو دشمن سمجهندو هو. چوندو هو تہ جيسين سنڌ ۾ وڏيرا آهن، تيسين مسڪين ماڻهو سک جو ساهہ ڪونہ کڻندا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي ڪتاب "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ۾ وڏيرن، پيرن ۽ ميرن کي نندیو اٿس. سائين جي.ايم. سيد ڏانهن لکيل خطن ۾ به اها ئي ڳالهه ڪئي اٿس. هڪ خط ۾ کين "مِرون" ڪوٺيو اٿس! سائينءَ کي لکيو اٿس ته انهن مِرن لاءِ پاڻ کي پريشان نه ڪريو. چڏيون ته پٽڪا ٻڌيون، لاهور جي گهٽين ۾ پيا ڏڪا ڪائين. (اهو خط ون يونٽ ٽهڙ کان پوءِ واري زماني جو لکيل آهي)

سائين حسام الدين شاهه هڪ دفعي مون کي چيو هو ته "سوشلسٽ خيالن جا نوجوان اڄ جيڪي ڳالهيون ڪن ٿا اهي علي محمد شاهه مون سان ٽيهه ورهيه اڳ ڪندو هوا"

راشدي صاحب ايوانِ اقتدار ۾ پير پائڻ کان ڪئين ورهيه اڳ "STORY OF THE SUFFERINGS OF SINDH" "سنڌ جي سورن جي ڪهاڻي" نالي سان انگريزيءَ ۾ به هڪڙو ڪتابڙو لکيو هو جو خانبهادر کهڙي جي نالي ۾ شايع ٿيو هو. ڪيس مسڪين سنڌين سان محبت هئي، انهيءَ ڪري، وڏيرن جي پاڙ پٽڻ ۽ سنڌ جي بي رحم جاگيردارنه معاشري کي بدلائڻ جو عزم ڪري اُٿيو هو. پر، کين ڪجهه ڪونه ڪري سگهيو. چو ته انگريزَ پوتارن کي جاگيرون ۽ وڏيون زميندارين ڏئي، سندن پير پختا ڪري ويا.

پٽي صاحب به سوشلزم جون ڳالهيون ته گهڻيون ڪيون، پر عملي طرح ڪجهه به ڪري ڪونه سگهيو. سندس حڪومت ۾ ته سنڌ جا وڏيرا هيڪاري زور وٺي ويا.

انگريزن کان آزادي ملي، ته هندستان ۾ جاگيرداري ۽ زمينداري ختم ٿي وئي.

تازو B.B.C. تي سنڌ جي اتر جي پاسي بدامنيءَ بابت، انٽرويو هليو. ماڻهن ڪُليو ڪُلايو چيو ته "اسان جي پاسي خون خرابي ۽ ڦرلٽ جا مکيه ڪارڻ به آهن: هڪ سردارُ ۽ ٻيو پوليس عملدارُ"

هندستان ۾ زميندار ختم ٿيا، ته جمهوريت زور وٺي وئي. پاڪستان ۾ ائين ڪونه ٿيو ته وڏيرو وڏو قَدُ ڪري ويو ۽ جمهوريت ختم ٿي وئي.

آمريڪا جي هڪ اهم اخبار به اعتراف ڪيو آهي ته "پاڪستان ۾ ٽي چار طاقتور ڏريون آهن، جن ۾ هڪ وڏا وڏيرا، سردار ۽ خان آهن."

سو راشدي صاحب، سنڌ جي عام ماڻهوءَ سان محبت ۽ وڏيري سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نفرت هوندي به کجهه ڪري ڪوبه سگهيو ته مٿس ميار ڪانهي.

راشدي صاحب جي ذاتي زندگي سنڌي ڪلچر جي قالب ۾ پلٽيل هئي. پڪي راڳ (CLASSICAL MUSIC) جو عاشق هو. جڏهن وفاقي وزير اطلاعات ۽ نشريات هو ته گوَيَن جي سرپرستي ڪندو هو. منيلا ۾ سفير هوندو هو ته به سنڌي ڪافيون ڳائي، رڪارڊ ڪرائي، سائين حسام الدين شاهه کي ڪراچيءَ موڪليون هئائين. مون ٻڌيون. سندس آواز ۾ ڏاڍو سوز هو. هڪڙي ڪافي جا هي اکر ياد اٿم:

سمجهه سياڻا، سوڍل يار سياڻا،

او سوڍل يار سياڻا!

تازو ڪراچيءَ ۾ راشدي صاحب جي ننڍي فرزند عادل شاهه راشديءَ سان گڏ پنهنجي مشترڪ دوست جلال لانگاهه وٽ ٻيون سنڌس ڪافيون به ٻڌم. پاڻ جڏهن مينلا ۾ سفير هو ته بي.بي.سي. کي سنڌي راڳ تي ڪو اڌ ڪلاڪ جو انٽرويو ڏنو هئائين. ڪافيءَ جو پسمنظر ٻڌايو هئائين، ته هيئن ڪيٽيءَ ۾ چوڌاري ساوڪ هئي. پاڻيءَ جي چنبي جي پرسان چادرون وڇائي ويٺا هئاسون. چوڌاري لوا هئا، جن واڱڻائي رنگ جو هور جهليو هو. نظارو ڏاڍو سهڻو هو. ڏاڏي جي هڪ دوست اسان جي دعوت ڪئي هئي ۽ مانيءَ کان پوءِ هيءَ ڪافي سنڌي سازن تي ٻڌائي هئي. ان کان پوءِ اها ڪافي پاڻ ڳائي هئائين.

❊ ❊ ❊

لنڊن ۾ انگلستان جي راڻيءَ سان ملاقات مقرر ٿيس. اعليٰ درجي جي انگريزي لباس هوندي به هوائي جهاز رستي، سنڌ مان پراڻي طرز جي زريءَ سان پريل ميراڻي ٽوپي گهرايائين، جا ملاقات مهل بڪنگهام پئليس ۾ پائي ويو. هُو ذاتي زندگيءَ ۾ تاجي پيٽي سنڌي هو.

قدرت سندس ساهُ سنڌ جي ڌرتيءَ سان سنهيءَ سئيءَ سان سبي ڇڏيو هو. سيم سان پريل جتيون، ميراٽيون ٽوپيون، ململ جا پٽڪا ۽ ٿلهي جون لونگيون شوق سان پائيندو هو. ڪريون - اي (CRAVEN-A) سگريٽ بدران پن جون ٻيڑيون چڪيندو هو. انگريزي طرز تي ڪاٽن ۽ چرين بدران، سنڌي نموني، هٿن سان ماني کائيندو هو.

متيرن جو آچار، سرنهن جو ساڳ، ڪڪڙ جو پلاءُ، تتر جو ٻوڙ ۽ پڪل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تلور کي بهشت جون نعمتون پائيندو هو. شراب ڪباب کي سڃي عمر ويجهو ڪونہ ويو نہ وري رندبين جو راڳ ٻڌائين، پر سنڌ سان ايڏي عشق هوندي بہ "ون يونٽ" جهڙي ڪُڌي ڪم ۾ هٿ وڌائين، تہ پنهنجو دامن هميشہ لاءِ داغدار ڪري ڇڏيائين. اهو داغ سڃي عمر ڌوئي ڪونہ سگهيو. اهو ئي سبب آهي، جو پاڻ بہ پوءِ کهڙي صاحب وانگر سنڌ جي سياست ۾ وري اُپڙي ڪونہ سگهيو.

سائين جي.ايم. سيد ڏانهن پنهنجي خطن ۾ ون يونٽ ٺاهڻ لاءِ جيڪو دليل ڏنو اٿس، اهو تمام ڪمزور آهي. حفيظ قريشيءَ صحيح چيو هو تہ، "رڳو فردَ مظلوم ڪونہ ٿيندا آهن، قومون بہ مظلوم ٿيندڙيون آهن. راشدي صاحب جون وڏيرن تي باهيون هيون. پر، ون يونٽ ناهي، هن رڳو وڏيرن کي لاهور جا ڏڪا ڪونہ کارايا. سڃيءَ سنڌي قوم کي مظلوم ڪري ڇڏيوا"

سائين جي.ايم سيد مون سان ڳالهہ ڪئي تہ پيرزادي صاحب، خانصاحب کيهر، راشدي صاحب ۽ قاضي محمد اڪبر کي پنهنجيءَ وزارت مان ڪنهن سياسي سبب ڪري ڪڍي ڇڏيو. راشدي صاحب جي "انا" مجروح ٿي هن انهيءَ بيعزتيءَ جو انتقام ونڊ لاءِ ستون سٽڻ شروع ڪيون. موقعي جو انتظار ڪندو رهيو. جڏهن ڪٽڪ پيس تہ کي پنجابي سياستدان بنگالين کي منهن ڏيڻ لاءِ ملڪ ۾ ٻنهي پاسي بہ صوبا ٺاهي، سڃو قصو برابريءَ (PARITY) جي بنياد تي هلائڻ گهرن ٿا تہ راشدي صاحب وڃي ساڻن شامل ٿيو.

سنڌ صوبي کي اولهہ پاڪستان جي يڪي صوبي ۾ مدغم ڪرڻ لاءِ پنجابين کي ٻيو مؤثر مددگار خانبهادر کهڙو نظر آيو. هن ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪرڻ جي مخالفت ڪئي هئي. لياقت عليءَ وارن چونڊيل سنڌي وزير اعليٰ هوندي بہ ڪيس ڏسمس ڪيو ۽ ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڌار ڪيو. کهڙي صاحب سنڌ لاءِ ايڏي قرباني ڏني. پر، سنڌي وڏيرن ان جو قدر ڪونہ ڪيو. وڏيرو هميشہ سرڪار پرست ٿيندو آهي. کهڙو صاحب دلي طرح مجروح ٿيو ويٺو هو. موقعي جي انتظار ۾ هو. جڏهن پنجابي سياستدانن خاطري ڏنس تہ اسان سنڌين کي ون يونٽ ۾ سڀ حق ڏيندا سين تڏهن هو ون يونٽ ٺاهڻ لاءِ آماده ٿي ويو. ائين ون يونٽ جي معمارن کي پنهنجي مرضي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جا گهربل ماڻهو ملي ويا ۽ کهڙي صاحب ۽ راشدي صاحب کي به پنهنجن وڏيرن کان انتقام وٺڻ جو موقعو ملي ويو. سنڌ ۾ پيرزادي صاحب جي وزارت ختم ٿي وئي. راشدي صاحب، خانبهادر کهڙي سان گڏ پاور ۾ آيو.

سائين جي.ايم. سيد انهيءَ ڳالهه تي تبصرو ڪندي چيو ته، **"کهڙي کي ون يونٽ جو گناهه بخشي سگهجي ٿو ليڪن راشديءَ کي نه."**

ون يونٽ جي مخالفت ڪري سائين جي.ايم.سيد سالن جا سال نظربند هو. جڏهن ون يونٽ ٽُٽو ته لئه ۾ آيو. سنڌ جي نوجوانن ئي ورهين جا ورهيه محنتون ڪري، ڪيس سنڌ جو هيرو ڪيو هو. وڏيرا ۽ سيد سڳورا ته ڪڏهو کو چڏي ويا هئس. پر، حيرت آهي ته جڏهن راشدي صاحب پاسو ڏنس، ته نوجوان اديب، شاعر ۽ شاگرد اڳواڻ وسري ويس. بلڪه، ون يونٽ ناهڻ ۾ راشدي صاحب جو ڏوهه به وسري ويس. جيئن راشدي صاحب چيس، تيئن ڪيائين.

سائينءَ کي ائين آسانيءَ سان نوجوانن کان ڦيرائي وڃڻ واقعي راشدي صاحب جو ڪمال هو!

* * *

راشدي صاحب جي "انا" ۽ "ارڏائيءَ" جا ڪيئي داستان ٻڌا اٿم. ڪي خود کانئس، ڪي سائين جي. ايم. سيد کان، ڪي سائين حسام الدين شاهه کان، ڪي حاجي مولابخش سومري کان، ڪي رحيم بخش سومري کان ۽ ڪي سندس فرزند حُسين شاهه کان. پر، انهن ۾ هڪڙو به ڪتاب ۾ لکڻ جهڙو ڪونهي! ڏاڍا ڏکوئيندڙ آهن. راشدي صاحب وڏي آفت هو. صحيح معنيٰ ۾ "هرندڙ جبل" (Volcano) هو.

* * *

راشدي صاحب آسمان مان "من وسلويٰ" جي نازل ٿيڻ جي اُميد کانه رکندو هو. چوندو هو ته "جَوَ پوکبا ته ڪڪ کانه لڀبي." پاڻ پنهنجيءَ پتيءَ جو ڪم وڏي محنت سان سرانجام ڏيئي، نتيجي لاءِ قسمت جي فيصلي جو انتظار ڪندو هو. هميشه چوندو هو ته، **"ڳوٽ پڇندي آهي عقل سان."**

سندس ڪتاب "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ۾ شاهڪار آهي. ڪتاب جي منڊ ۾ وڏيرڪي زندگيءَ جي جيڪا تصوير ڪڍي اٿس، انهيءَ تي،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي. وي. لاءِ شاندار فلم نٿي سگھي تي. پر ايڏي صلاحيت هوندي به. هن سائين جي.ايم.سيد وانگر ڪوبہ ادبي ادارو يا 'پٽ شاھ ثقافتي مرڪز' جھڙو ادارو قائم ڪونہ ڪيو توڙي جو پڪي راڳ جو شوقين به هو. سنڌ سندس پاڻي جو صحافي نہ اڳي پيدا ڪيو هو ۽ نہ وري ڪائنس پوءِ ڪيو آهي. پر پاڻ سنڌي زبان ۾ ڪا روزاني اخبار به جاري ڪري ڪونہ سگھيو. ورندو سنڌ جي اڪيليءَ قومي اخبار "الوحيد" کي به "ون يونٽ" ناھڻ لاءِ بند ڪيائين. جا ان جي مخالفت ڪري رهي هئي. "اهي ڏينهن اُهي شينهن" ڪتاب ۾ قيصر خان بوزدار جي قصي ۾ **"اخلاقي قدرن ۽ قدرتي انصاف"** جي موضوع تي دلچسپ گفتگو ڪئي اٿس. ان ۾ سندس پنهنجي سياڻ جو اولڙو به نظر اچي ٿو.

شيڪسپيئر جي نقادن جو هڪ دلپسند موضوع اهو آهي تہ انگريزي زبان جو هي هاڪارو شاعر قدرتي انصاف جو قائل هو يا نہ؟

راشدي صاحب پڻ ساڳيو سوال اٺاريو آهي ۽ پنهنجو مشاهدو ٻڌايو آهي تہ: **"ظاهر تہ اهو ئي نظر اچي ٿو تہ چور چٽو وڃي ٿو ۽ پاڳيو ٻڌو وڃي ٿو."**

سنڌي زبان ۾ ورلي ڪي "اهلِ قلم" هوندا، جن جي نگاھ راشدي وانگر انساني سوچ جي بنيادي مرڪزن تائين پهتي هوندي. زندگيءَ جا بنيادي مسئلا چيڙيندو تہ هو پر اونهو ڪونہ ويندو هو. سرسري طور سمايت ڪري ڇڏيندو هو.

راشدي صاحب دنياداريءَ جي معاملن کي "آئيڊيلسٽ" (IDEALIST) انداز سان ڏسڻ، بدران "پريڪٽيڪل" (PRACTICAL) نقطہ نگاھ کان پرکيندو هو. منهنجو خيال آهي تہ:

"تنيءَ ٽڏيءَ کاھڻ" بدران، "چن جو چانورڙو پسند ڪندو هو."

❊ ❊ ❊

هيڪر ڪراچيءَ مان مون کي پيغام موڪليائين تہ "مانيءَ جو بندوبست ڪر. هوٽل ۾ ڏينهن ناري. دادوءَ هليا ويندا سين." مون ڳوري ماني ڪرائي. آيو تہ کائي ڏؤ ڪري. سمهي پيو. گرميءَ جي مند هئي. وري شام جو مليا سين. تہ دادوءَ وڃڻ جو ارادو بدلايائين ۽ مون کان پڇيائين تہ "ڪاڏي گھمڻ هلون؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون سوچي چيو تہ "علامہ قاضي صاحب وٽ هلون." فورا جواب ڏنائين تہ "انهيءَ وٽ پنهنجو وقت ڪير ويڃائيندو؟"

پر، جڏهن علامہ صاحب وفات ڪئي، تہ مٿس "جنگ" اخبار ۾ جيڪو مضمون لکيائين، اهو جويي صاحب سنڌيءَ ۾ "عبرت" اخبار ۾ ترجمو ڪري ڇپايو ۽ نوٽ هنيو تہ "هن مضمون مون کي بار بار روئاريو."

❊ ❊ ❊

مائٽن سندس نالو علي محمد رکيو هو. پاڻ پنهنجي اولاد جا جيڪي نالا رکيائين، سي سندس مذهبي لاڙي ۽ حُسنِ ذوق جا آئينہ دار آهن، مثلاً حَسن، حُسين، حُسنا، محسن، عادل، عنادل ۽ هيا.

راشدي صاحب اخلاقي قدرن جي شڪست کي مڃڻ ۽ آئيڊيلسٽ نہ هجڻ جي باوجود روحانيت جو قائل هو. مون ڪيس ڪڏهن بہ نماز يا تسبيح پڙهندي تہ ڪونہ ڏٺو پر هڪ دفعي جڏهن ساڻس روحانيت بابت بحث ڪيم تہ پڇيائين: "تون ايٽم بم جي قوت کي مڃين ٿو؟"

مون چيو "هائو."

پاڻ چيائين تہ "چڱو مان توکي ايٽم بم جو نسخو آٿي ڏيان ۽ مسالو بہ موجود ڪري ڏيان، تہ ايٽم بم ٺاهي سگهندين؟"

"نہ" مون کيس صاف جواب ڏنو.

چيائين تہ "روحانيت جو مثال بہ ائين آهي. اها ڳالهہ تنهنجي ۽ منهنجي سمجهہ کان مٿي آهي، پر حقيقت آهي."

ٻئي دفعي مون سندس گهر ۾ ڪانئس نماز پڙهڻ لاءِ مصلو گهريو. نماز پڙهي بس ڪيم، تہ مون کي چيائين تہ: "توکي هڪ وظيفو ڏسيان، اهو پڙهي ڇڏيندو ڪر." قرآن ڪريم جا ڪي الفاظ هٿا.

قرآن تہ سڄو ئي نور آهي، پر مان نماز جو قائل آهيان، سو سندس صلاح تي عمل ڪونہ ڪيم. پر، ائين سمجهيم تہ پاڻ شايد پنهنجي ليکي اهو وظيفو پڙهندو آهي.

ليڪن، انهن خيالن ۽ عقيدن جي باوجود، تاريخي واقعن جو نتيجو ڪڍڻ ۾ بيباڪ هوندو هو. هڪ دفعي مولانا قاسميءَ ۽ مون سان ڪچهري ڪندي، چين جي سوشلسٹ اڳواڻن جي وفات کان پوءِ سندس ڏاڍي تعريف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيائين.

مون ساڻس اختلاف ڪندي چيو تہ، "مائوءَ جي گھر واريءَ جو ڪھڙو حشر ڪيائون؟"

اھو ٻڌي، نھ نھ چيائين تہ، "تو وارا پاڻ ۾ ڪونہ وڙھيا ھئا؟"

❊ ❊ ❊

ھڪ دفعي سندس پاءُ سائين حسام الدين شاھہ مون کي چيو تہ، "علي محمد شاھہ جھڙن ماڻھن جي سوچ ڏرتيءَ ۾ زلزلا آڻيندي آھي".

ٻئي دفعي، سندس گھرواريءَ، مسز ممتاز راشديءَ مون کي چيو تہ:

MY HUSBAND IS A COLD-BLOODED POLITICIAN

راشدي صاحب ھڪ دفعي پاڻ مون کي چيو تہ، "سندّ جا ماڻھو ان ڏينھن کان ڊڄن، جڏھن دشمن، منجھن قوت وجھڻ لاءِ، ھروڀرو ۽ سمات جو سوال اٽاريندو."

ٻئي دفعي مون کي صلاح ڏنائين تہ، "ماڻھن تي سوچي پروسو ڪجانءِ، غلام فريد چيو آھي تہ:

"بيوفا پيرا ڪنون، ڪُتا يار ڪريجي."

اھي ڳالھيون ورلي ڪندو ھو. گھٽ ڳالھائيندو ھو. سدائين سوچيندو رھندو ھو. پائيپ چڪيندو رھندو ھو.

ھڪ دفعي ٻڌايائين تہ جڏھن اطلاعات جي وفاقي وزارت ڇڏي ھئم، تڏھن استعفيٰ لکي، ڪاري صاحب وٽ ڪٽي ويو ھوس. جڏھن ساڻس مليس، تہ پنو پادر مان ڪيڙي، سندس سامھون ميز تي رکيم.

پاڻ موج ۾ ھوندو ھو تہ سندس ڪچھري ڏاڍو مزو ڏيندي ھئي. ھڪ دفعي مان ۽ محترم اسدالله شاھہ حسيني، سرڪاري ڪم سان اسلام آباد ھئاسين. پاڻ ٻہ اتي ھو. اسان کي رات جي مانيءَ جي دعوت ڏنائين. ماني کائڻ کان پوءِ ڪچھري شروع ٿي. الائي ڪھڙو ريجھ آيس، سو اچي ٿو غريب اسدالله سان چرچا گُھپا شروع ڪري. جيترو مون کي قرب ڏنائين، اوترو ئي اسدالله شاھہ کي پتايائين. پر، سندس چرچو گھپو نھايت شگفتہ ۽ شائستہ ھو.

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پٽي صاحب جي حڪومت ۾ جڏهن پاڻ اسلام آباد ۾ مشير هو تڏهن ڪنهن شخص مون سان ڳالهه ڪئي ته "راشدي صاحب دلي طرح خوش ڪونه آهي."

ستت، منهنجو سرڪاري ڪم سان اسلام آباد وڃڻ ٿيو. سندس ئي گهر ۾ رات جو ماني کاڌيسون. اڪيلا ٿياسون ته ڪنڌ ورائي، مون ڏي نهاري، غمگين لهجي ۾ چيائن ته: **"رياني، جلاوطنيءَ جا هي ڏينهن به گذري ويندا."**

اسلام آباد ۾ مولانا ڪوثر نيازي منهنجي پاڙي ۾ رهندو هو. گهرو گهاٽو ٽي ويو. اطلاعات جووزير هو. راشدي صاحب سندس ئي وزارت ۾ پٽي صاحب جي مشير جي منصب تي هو. هڪ دفعي مون ۾ ڪم پيس. مون سندس ڪم بروقت ڪيو. چاءِ گهرائي ۽ ڪائنس راشدي صاحب بابت راءِ ورتي. چيائين ته:

"راشدي صاحب جيڏين اعليٰ صلاحيتن جو مالڪ هو ايڏيون سازگار حالتون ڪيس ڪونه مليون."

صوبي سرحد جي هاڪاري اڳواڻ، خان عبدالغفار خان جي وڏي پٽ غني خان پنهنجي گهوٽ "ناڙي" ۾ منهنجي دعوت ڪئي. شاندار ماني کارايائين ۽ اڌ رات تائين اهڙي ئي يادگار ڪچهري ڪيائين. ڪنهن ڳالهه تي گفتگو ڪندي چيائين ته:

"ويهينءَ صديءَ جي سڌ چار غير معمولي ذهين شخص پيدا ڪيا: هڪ الله بخش سومرو، ٻيو جي.ايم. سيد، ٽيون پير علي محمد راشدي ۽ چوٿون ذوالفقار علي ڀٽو."

ملتان جو مخدوم، سجاد حسين قريشي صاحب پنجاب جو گورنر هو. مون سان محبت هئس. هڪ دفعي مان وٽس گورنر هائوس لاهور ۾ ٽڪيل هئس. راشدي صاحب جي ڳالهه نڪتي، مخدوم صاحب چيو ته:

"پير علي محمد راشدي، نيپولين بوناپارٽ جي ليول جو ماڻهو هو. پر، سندس پُٽ مضبوط ڪاڻ هئي. ننڍي صوبي جو ماڻهو ٿي پيو."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون ساڻس زندگيءَ جو جيڪو عرصو گذاريو ان ۾ اهو مشاهدو ڪيم ته راشدي صاحب زمين تي وک سوچي سمجهي وجهندو هو. ڪنهن به معاملي تي جيڪا راءِ ڏيندو هو سا، پڪي پختي هوندي هئي. اهڙي ئي پڪي پختي جهڙا رُڪ مان ٿهيل ريلوائي پٽا. جنهن ڳالهه ۾ پڪو ارادو ڪري، هٽ وجهندو هو ان کي توڙ تي پهچائيندو هو.

هڪ دفعي منهنجي اڳيان ڪنهن شخص فون تي چيس: "دمادم مست قلندر"، اهو پٽي صاحب جو مشهور نعرو هوندو هو.

راشدي صاحب ٽڏي تي جواب ڏنس: "پٽيس پاڻ قلندر."

پٽي صاحب ڪيس سفارت تان لهرايو هو. راشدي صاحب، نواب ڪالا باغ سان ملي، پٽي صاحب لاءِ ڪڏون ڪوٽيون. نيٺ ڪيس وزارتِ خارجه تان لهرايو. ساڻس سنڌون سڏو پلئه ڪيائين. پر، ايڏي دشمنيءَ کان پوءِ به جڏهن پٽو صاحب پاور ۾ آيو ۽ ملڪ جو صدر ٿيو ته راشدي صاحب کي پنهنجو مشير مقرر ڪيائين ۽ نهايت نازڪ معاملن ۾ ساڻس صلاح ڪندو هو. جن مان ڪن جي مون کي به خبر آهي.

* * *

مون ڪيس پويون دفعو تڏهن ڏٺو جڏهن اسپتال مان غالباً اڏ رنگي جي بيماريءَ مان صحتياب ٿي نڪتو هو. مان سندس وڏي پٽ، حُسين شاهه سان ملڻ ويو هئس. جو منهنجو دوست هو. راشدي صاحب به پنهنجو گهر ڇڏي، وٽس ئي ٽڪيل هو. "علي رضا هائوس" بنگلي جو نالو هو. آڳر جو هڪ حصو ڇهر هئي ۽ ٻئي تي سيمنٽ جو پلاستر هو.

سياري جي منڊ هئي. راشدي صاحب تڙڪي تي، ڪرسي وجهي ويٺو هو. مون کي ڏسي، ڪنڌ مٿي ڪنيائين. سڃاتائين ۽ ڪيڪاري، هيٺي آواز ۾ چيائين ته "ويهه."

پاسي ۾ به ٽي خالي ڪرسيون پيون هيون، مان هڪڙيءَ کي ڇڪي ويٺس. بيماريءَ ڪري، ڳري بت ۾ هلڪو بلڪ ضعيف ٽي ويو هو. پوين ڏينهن ۾ پراڻن دوستن مان فقط علي قطب شاهه سنڌس سڻو ساڻ ڏٺو هو. پر،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ مهل تہ ساڻس ڳالهائڻ هولهائڻ لاءِ کو به وٽس نظر کونہ آيو. اڪيلو ئي اڪيلو اداس وينو هو. مون کي اهي ڏينهن ياد آيا جڏهن ڇا تہ سندس رعب تاب هوندو هو. هڪ پيري ساڻس ڪا ڳالهہ نڪتي هئي، تہ چيائين: "ڪم ڪيئن نہ ڪندو؟"

مون چيو تہ، "سائين افسوس آهي تہ اوهان وٽ پاور کونهي."

اهو ٻڌي، چيائين تہ، "پر، ماڻهن پر ڏَرُ تہ آهي؟"

اها ڳالهہ سورنهن آنا صحيح هئي. ماڻهن پر سندس ڏاڍو ڏر هوندو هو. پر، هاڻي تہ اهو وقت بہ وهندڙ پاڻيءَ وانگر وهي ويو هو. هونئن بہ وهندڙ پاڻيءَ ۾ لهندڙ پاڇن تي ڪهڙو پروسو؟

انهيءَ ڏينهن مون ڪيس سراسر اداس ۾ مايوس ڏٺو. سمورو وقت هڪ اڪيلي انسان وانگر، سيمنٽ جي سخت ۾ بي مهر ڪاري فرش ڏانهن تڪي رهيو هو.

زندگي جڏهن نامهربان ٿئي ٿي، تڏهن ماڻهوءَ کي ان جو عَڪس سيمنٽ جي سُڪل پلاستر پر بہ آئيني وانگر چٽو نظر اچي ٿو.

مون کي سندس مرجهايل چهرو ڏسي، "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ڪتاب جي پيش لفظ پر سندس اکر ياد آيا تہ، "منهنجي حياتي ائين پئي گذري آهي، جيئن واچوڙي جي وچ پر ڪڪ. نہ واچوڙو چڏيس، نہ ڪڪ قرار وٺي." ان کان پوءِ پٽائيءَ جي هڪ ست ڏٺي اٽس. سچو شعر هيئن آهي:

هلايو تہ هلي هلان، بيهاريو تہ بَس،
واڳ ڏٺي تنهنجي وس، آءٌ ڪا پاڻ وهيٽي؟

مان ڇڪيءَ ڇڪيءَ دير تائين وٽس وينو رهيس. هو پنهنجن خيالن پر گم هو. الائي تہ ڪاڏي هو؟ سو مانِ آهستي آهستي اٽيس، تہ متان سندس خيال پر خلل پوي. پهن تي هلندو هلندو گيٽ مان ٻاهر نڪتس.

صبح جي مهل هئي. چوڌاري چپ چاپ هئي. رات جو رستي تي وڻن جا سڪل پن ڪريا هئا، جن جي مٿان هلڻ ڪري، منجهانئن عجب آواز ٿي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نڪتو. اوري پري ڪير بہ ڪونہ هو. سامهون واري بنگلي جي اڳيان هڪڙو سو پنجابي چوڪيدار حُقو چڪي رهيو هو ۽ سلطان باهوءَ جي مشهور ڪافي ڏاڍي ذڪ ۾ ڳائي رهيو هو:

تارڑي مار اڏار نہ باهو اسان آپ اڏڻ هاري هون.
اسان آپ اڏڻ هاري هون.
اسان آپ اڏڻ هاري هون.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير حسام الدين راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير حسام الدين شاھ راشدي عيسوي ويھينءَ صديءَ ۾ سنڌ جو اھو مشھور تاريخ نويس ھو جنھن سنڌين کي ارغونن، ترخانن ۽ مغل حاڪمن جي ظلمن کان واقف ڪيو. ڏارين کان نفرت ڪرڻ ۽ پنھنجن سان پيار ڪرڻ جو درس ڏنو. سندس پورھيو سجايو ٿيو. ڪيترائي سنڌي نامور اديب، شاعر ۽ دانشور پيدا ٿيا، جن وطن سان محبت جي وات ورتي. نياز ھمايونيءَ ھڪ دفعي مون کي ٻڌايو تہ، ھن پير صاحب کان ئي متاثر ٿي، ھي لافاني لفظ لکيا ھئا:

حق موجود، سدا موجود
سنڌ موجود، سدا موجود

شيخ اياز پڻ پنھنجي ھڪ ڪتاب جو انتساب پير صاحب جي نالي ڪيو ۽ لکيو ھو تہ، "سندس روح مان مون کي اروڙ جي متيءَ جي خوشبو ٿي اچي." جڏھن مينھن وسندو آھي تہ متيءَ مان عجب خوشبو نڪرندي آھي. اياز ڪيترائي دفعا مون سان گڏجي پير صاحب وٽ حاضري ڏيڻ ھليو ھو.

❊ ❊ ❊

الله سائينءَ، پير صاحب کي گھڻين ئي خوبين سان نوازيو ھو، پر ھڪ عالم ۽ محقق جي حيثيت ۾ سنڌ جي تاريخ جو احوال گڏ ڪرڻ ۽ ڇپائڻ سندس دلپسند شغل ھو. محنتي ۽ ايماندار شخص ھو. پنھنجي ڪم ۾ وڏي محنت ڪندو ھو. ڪا بہ "غير مستند ڳالھ" لکڻ کان پاڻ بچائيندو ھو... "مستند معلومات" سونَ جي ذرڙن وانگر گڏ ڪري، پڙھندڙن جي اڳيان پيش ڪندو ھو. سندس ھمعصر گھڻن عالمن ۾ اھا خوبي ڪانہ ھئي. ڪي تہ ڄاڻي واڻي سنڌ جي تاريخ کي مسخ ڪندا ھئا. مثال طور سنڌ جي اڳوڻيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عظمت واريءَ تهذيب جي نشانن، ڪاهوءَ جي دڙي، ۽ لوهر جي دڙي وغيره کي ته سندن نالن سان سڏيندا هئا، پر "موهن جي دڙي" کي تعصب جي ڪري "مئن جو دڙو" ڪوٺيندا هئا! جڏ ته ڪاهوءَ جو دڙو ۽ لوهر جو دڙو جيئرن جاڳندن ماڻهن جا شهر آهن. تعصب ماڻهوءَ جي اکين تي پٽي ٻڌي ڇڏيندو آهي. هو انڌو ٿي ويندو آهي، پر جيڪي تعصب کان آجا هوندا آهن، سي سچ لکندا آهن. مثال طور "موهن جو دڙو" ڪوٺيندا هئا.

ڪنڊياري تعلقي ۾، اسان جي ڳوٺ جي ڀر سان ٻهليمن جو دڙو هوندو هو جو ڪنهن زماني ۾ ٻهليم قوم جا ماڻهو اتي رهندا هئا. ٻهليم قوم ايجا سنڌ ۾ گهڻن هنڌن تي آباد آهي ۽ نهايت مهذب آهي. ممتاز محقق، حڪيم خليفي عبدالمجيد خان چانڊيي پنهنجي تازي لکيل لاجواب ڪتاب "**سوانح حيات غيبي خان چانڊئي**" ۾ ته ڪيترائي اهڙا پراڻا ڦٽل شهر ڏسيا آهن، جيڪي پنهنجن پراڻن نالن سان سڏجن ٿا، جيئن هاڪڙي جو دڙو، سماگر جو دڙو ۽ شاهه ننڊل جو دڙو وغيره.

پير صاحب ۾ ٻه تعصب ڪونه هو ته پاڻ موهن جي دڙي کي انهيءَ ئي نالي سان ڪوٺيندو هو ۽ فخر سان چوندو هو ته:

"موهن جو دڙو سنڌ جي اڳوٽيءَ عظمت جو روشن نشان آهي!"

❊ ❊ ❊

مان زندگيءَ جو وڏو عرصو پير صاحب سان گڏ گذاريو. ڪتاب لکڻ جو سندس طريقو اهو هو ته اول پنهنجي پراجيڪٽ جو نقشو ٺاهيندو هو. پوءِ بسم الله ڪندو هو. گويا، تحقيقي ڪم سائنٽيفڪ نمونو ۾ ڪندو هو. جيڪي لکندو هو تنهن تي بار بار نظرثاني ڪندو هو. جيڪي غلطيون نظر ايندیون هئس، تن جي درستيءَ ۾ مسودي جي صاف ڪاپي اتارڻ جو ڪم، فارسي ڪتابن جي صورت ۾، مولوي اعجاز الحق قدوسيءَ يا حبيب الله راشديءَ کي ڏيندو هو. ٻئي ڇڻا سنڌي ادبي بورڊ ۾ نقل نويس هئا. ٽيون نقل نويس مولوي محمد صديق "ماعر" هوندو هو جيڪو سنڌي هو ۽ عربي نسخن جي نقل نويسيءَ جو ماهر هو. سندس سنڌي، توٽي فارسي ۽ عربي اکر موتيءَ جا داڻا هوندا هئا. جڏهن جويي صاحب ڪيس بورڊ مان فارغ ڪري ڇڏيو ته ڊاڪٽر الانا فوراً ڪيس سنڌالاجيءَ ۾ روزگار سان لاتو غريب ڏکين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير حسام الدين راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏينهن ڏسڻ کان بچي ويو.

پير صاحب نقل نويسيءَ جي، ڪم ۾ چڪ اصل برداشت ڪونہ ڪندو هو. هڪڙو مثال مون کي ياد آهي. هڪ دفعي مولوي اعجازالحق قدوسيءَ سندس ڏنل مواد جا ويهہ پنجويهہ صفحا اتاريا مون کان پڇيائين تہ، "ڪاڏي تا وڃو؟"

مون چيو تہ، "پير صاحب وٽ، ڪو ڪم چيو هئائين."

چيائين تہ، "مان بہ هلان ٿو جو هي اتاريل ڪاغذ ڪيس ڏيڻا اٿم ۽ نوان ڪاغذ ڪائنس ونڻا اٿم."

اسان ٻئي جڻا ڪراچيءَ ۾ بندر روڊ تي بورڊ جي آفيس مان سرڪاري جيپ ۾ چڙهي پير صاحب جي رهائشگاهہ "بيت الضيا" جمشيد روڊ ڪراچي روانا ٿياسين. پانيان ٽي يارهين، سادي يارهين بجي صبح جو ٽائيم هوندو. اُتي پهتاسين تہ نوڪر پير صاحب وٽ وڃي هليو. پاڻ پنهنجيءَ لئبرريءَ ۾ ڪو ڪتاب وينو لکيائين. اسان سندس ميز جي سامهون ڪرسين تي وڃي ويناسون. هن اسان کي ڏنو پر خاموشيءَ سان لکندو رهيو. جڏهن سڄو صفحو لکي پورو ڪيائين، تہ ڪنڌ مٿي کڻي، اسان ڏانهن نهاريائين ۽ مولوي صاحب کان پڇيائين تہ، "جيڪي ڪاغذ ڏنا هئم، سي نقل ٿي ويا؟"

مولوي صاحب جي وات ۾ پان هو. سو جواب ڏيڻ بدران ساڻ آندل ڪاغذ سندس اڳيان رکيائين. پير صاحب اهي ڪاغذ پڙهڻ شروع ڪيا. پهرئين ئي صفحي ۾ ڪا چُڪ نظر آيس، سو اول تہ مولوي صاحب ڏانهن ڪاوڙ ۾ نهاريائين... پوءِ، پينَ کڻي چُڪ درست ڪيائين. ٻيو صفحو ورايائين، تہ ان ۾ بہ ڪا هڪ اڌ چُڪ نظر آيس، نرڙ ۾ گُهنج وجهي، اها بہ درست ڪيائين. ٽين چُڪ نظر آيس، تہ غصي ۾ باهہ ٿي ويو. ڪاغذ ڦاڙي، چار ٽڪر ڪري، ردي ٽوڪريءَ ۾ اڇلايائين ۽ مولوي صاحب کي چيائين تہ: "چلي جائو."

مولوي صاحب ڪرسيءَ تان اٿيو تہ مان بہ اٿيس. ٻئي جڻا موٽي بورڊ جي آفيس ۾ پهتاسون. رستو ڊگهو هو. پر، مولوي صاحب ويچاري کان ٻيو پان کائڻ بہ وسري ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هونئن، پير صاحب کي مولوي صاحب سان ڏاڍي محبت هوندي هئي. پاڻ مولوي صاحب کان سواءِ منجهند جي ماني ڪونہ کائيندو هو. مولوي صاحب پاڻ وقت تي نہ پهتو تہ پير صاحب روزانو ڪيس موٽر موڪلي، بورڊ جي آفيس مان پنهنجي گهر گهرائي وٺندو هو.

جويي صاحب پنهنجي هڪ مضمون ۾ پير صاحب کي "محنت ڪش محقق" ڪوٺيو آهي. پير صاحب جي باري ۾ صحيح راءِ اها ئي آهي. مان ان ڳالهہ جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. خاص ڪري تن ڪتابن "مقالات الشعراء" ۽ "تذڪره شعراءِ ڪشمير" توڙي "تحفتہ الڪرام" (فارسي) جي ايڊٽنگ تي وڏي محنت ڪئي هئائين! اهي ٽئي ڪتاب سندس علمي عظمت جا يادگار آهن. 'مقالات الشعراء' جو ڏڪ تہ پڇائي ويو ۽ "تذڪره شعراءِ ڪشمير" تي رات ڏينهن جيڪا هڙ هٽان ڪيائين، تنهن جي نتيجي طور ڪيس دل جو دورو پيو.

"تاريخ مظهر شاهجهاني" بہ اوڏيءَ ئي محبت سان ايڊٽ ڪيائين. انهن ڏينهن ۾، اتي ويٺيءَ، اها ڳالهہ سندس زبان تي هوندي هئي تہ، **"مغلن جي حڪومت ۾ سنڌ تي ڏاڍو ظلم هو."** هڪ ڏينهن مون کي چيائين تہ "ڪتاب ۾ راڻيءَ نورجهان جو شجرو ڏيئي، ڏيکاريڙ گهران ٿو تہ سندس مٽ مائٽ، سڄي هندستان ۾ اهم سرڪاري عهدن تي قابض ٿي ويا هئا. سندس پنهنجا اکر هي هئا: **"نورجهان جو خاندان سڄي مغل هندستان ۾ ڪينسر وانگر پکڙجي ويو هو."**

جڏهن نورجهان جو شجرو ٺاهڻ شروع ڪيائين تہ پٽس جو جدا ٺاهيائين ۽ ماٽس جو جدا. ٻئي شجرا هاڻي سندس ايڊٽ ڪيل ڪتاب "مظهر شاهجهاني" ۾ موجود آهن. انهن شجرن لاءِ الائي تہ ڪٿان ڪٿان معلومات گڏ ڪيائين ۽ آخر ۾ انهن کي انهيءَ نقطي تي وڃي پهچايائين، جتي ملڪ نورجهان جو جسماني پيڪر، هن دنيا ۾ تشريف آوريءَ لاءِ، ايجا سندس وڏڙن جي رت ۾، ابتدائي جزن جي صورت ۾ بہ ظهور پذير ڪونہ ٿيو هو.

پير صاحب ڪتابن وانگر، انهن جا مقدما بہ وڏيءَ محنت ۽ ايمانداريءَ سان لکندو هو. "سير العارفين" جو مقدمو سندس محنت ۽ اورچائيءَ جو هڪ سهڻو مثال آهي. اهڙو ئي ٻيو مثال مير علي شير قانع جي سوانح حيات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وارو مضمون آهي، جو "تحفتہ الکرام" جي اردو ايڊيشن ۾ ڇپيل آهي. سنڌ جي هاڻوڪن موجوده محبِ وطن اديبن کي انهن تي تبصرا لکڻ گهرجن، تہ اسان جو نئون نسل پنهنجي تاريخي ورثي کان واقف ٿئي.

اسان کي نئين نسل کي سمجهائڻ گهرجي تہ "مخلص انسان آسمان مان نازل ڪونہ ٿيندا آهن. هن ڌرتيءَ تي ئي جنم ونندا آهن." پير صاحب جي وفات کان پوءِ موجوده دور جو سچو پچو عالم ۽ محقق قريشي حامد علي خانائي آهي، پر سندس قدر ڪونہ ٿيو آهي. سائين قاسمي صاحب کي ان ڳالهہ جو پورو پورو احساس هو. قريشي صاحب جي ڪم جي ڏاڍي تعريف ڪندو هو.

پير صاحب جي لکيل مقدمن ۾ ايڏا بہ هڪ مڪيہ مثال "حديقتہ الاولياء" جو آهي. جنهن ۾ سيوهڙ جي مشائخن جي باري ۾ معلومات ڏني اٿس. انهيءَ مقدمي ۾، هن اهڙن تذڪرن جي فهرست مختصر جائزي سميت ڏني آهي، جيڪي سنڌ ۾ **تصوف جي تاريخ** لکڻ لاءِ بنيادي ماخذ (BASIC SOURCES) جي حيثيت رکن ٿا.

سنڌ ۾ سومرا خاندان ۽ پٺا خاندان قلندر شهباز جا عقيدتمند آهن. انهيءَ پسمنظر ۾، هڪ دفعي رحيم بخش سومري، پير صاحب جي وفات کان پوءِ مون کي چيو هو تہ:

> **"جڏهن سنڌ جا مڙئي موجوده وطن فروش محقق ۽ بي ضمير عالمَ مري ويندا، تڏهن پير صاحب جا ڪتاب 'سونهاريءَ سنڌ جي تعمير نو' لاءِ نئين نسل کي ڪم ايندا. سنڌ جا اهلِ دل انسان سندس ابدي آرامگاهہ تي ريشم ۽ ڪيمخواب جا پڙَ چاڙهيندا ۽ سنڌي مائرون پنهنجن ٻچن تي دودي سومري وانگر، "حسام الدين" نالو سڪ ۽ عقيدت سان رکنديون."**

* * *

پير صاحب زندگيءَ ۾ ڏکيا ڏينهن بہ ڏٺا. ڪيس 1958ع ۾ دل جو پهريون دورو پيو. پوءِ تہ بہ ٽي دفعا پيو هو هڪ دفعو لاهور ۾ پيو هو جتي پاڻ علامہ اقبال قومي ڪانگريس ۾ شريڪ ٿيڻ ويو هو. هڪ مهاجر عالم مون سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهه ڪئي، ته اسان شام وارو اجلاس پورو ڪري اٿياسين. پرل ڪانٽيننٽل هوٽل ۾ ٽڪيل هئاسين. ڪانگريس جا ڪي نمائندا مغرب جي نماز لاءِ وضُو ڪرڻ "سئمنگ پول" تي وڃي وينا ۽ ڪي وري هوٽل ڏي هليا. پير صاحب پنهنجي ڪِل پوڳ واري مزاج موجب، ڪو گفتو ڪڍيو جو بڌي، هڪ ترڪ نمائندي تلاءَ تي وضو ڪندي ڏانهس غصي مان گهُوري، چيو ته "خيال ڪر! هو سريع الحساب اٿئي!"

پير صاحب گهرائجي ويو. هوٽل ۾ ويا سين. هو پنهنجي ڪمري ۾ ويو ۽ مان پريپرو پنهنجي ڪمري ۾ وڃي داخل ٿيس، ته فون جي گهنٽي وڄي رهي هئي. رسيوَر کنيم، ته پير صاحب هو چيائين ته، "جلد اڇ". موٽي سندس ڪمري ۾ ويس ته پگهر ۾ شل هو. ڪيس دل جو سخت دورو پيو هو.

غالباً اهو 1977ع جي موسم سرما جو واقعو آهي. مان تڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو - وائيس چانسيلر هئس. خبر ٻڌم، ته هڪدم هوائي جهاز رستي لاهور پهتس. صبح جا يارهن، سادا يارهن ٿيا هوندا، سخت سيارو هو. پير صاحب جي طبيعت ڪجهه سڌري هئي، سو ڪيس "انتهائي نظرداريءَ" جي وارڊ مان ڪڍي، پرائيويٽ روم ۾ منتقل ڪيو هئائون. پر ڪمرو تمام ٽڏو هو. سنگ مرمر جو فرش هڪ ته پراڻو ٻيو ته ڏاڍو ٽڏو هو. پير صاحب پنهنجي پائٽئي، ڊاڪٽر شمن شاهه راشديءَ سان گڏ، بجليءَ جي هيٽر جي اڳيان ويٺو هو. مان ساڻس مليس ۽ ڪرسي کڻي گڏ ويٺس. ماحول ڏاڍو افسرده هو. ڪا دير ٽئي جڻا خاموش رهياسين. آهستي آهستي ڳالهه ٻولهه شروع ٿي، ته سڄو ڏينهن ڳالهين ۾ گذري ويو. شام جو مان ڪانئس موڪلائي حيدرآباد موٽيس. ٻيو ڪوبه سنڌي اديب يا سنڌ مان ڪنهن علمي، تعليمي ۽ ادبي اداري جو نمائندو پنهنجي عظيم سنڌي تاريخ نويس کان پڇڻ ڪونه آيو. اها ڳالهه ان ڪري اهم آهي جو پير صاحب اول ۽ آخر هڪ سنڌي اديب، عالم ۽ محقق هو. سندس اٿي ويٺي عالمن ۽ اهلِ قلم ماڻهن سان هوندي هئي. سياسي ڳالهين ۾ وڏي دلچسپي هئس ۽ سنڌي سياستدانن ۾ سائين جي.ايم. سيد ۽ شهيد ذوالفقار علي ڀٽي سان دل هئس. هڪ دفعي سائين جي.ايم.سيد کي چيائين ته، "مان اوهان جي سياسي ڪمن ۾ شريڪ ته برابر ڪونه ٿو ٿيان، پر، انهن جو اکين ڏٺو شاهد ته آهيان."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حقيقت ۾ اها ئي آهي. سياست سندس وڏو پاءُ، پير علي محمد راشدي ڪندو هو. پر، جڏهن سائين جي.ايم. سيد ڪراچي ايندو هو ته پاڻ سائين حسام الدين شاهه "حيدر منزل" تي روزانو وٽس ايندو هو. ٻيا ڏهه پارنهن ڇٽا ۽ ايندا هئا. رات جو يارهين ٻارهين ڌاران محفل برخواست ٿيندي هئي. 1958ع واريءَ مارشل لا کان پوءِ سائين نظربند ٿيو ته ڇهه ست مهينا لاڳيتو پنهنجي ڳوٺ سن ۾ هوندو هو. دل جو مريض هو سو مسلسل درخواستن کان پوءِ ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽرن کي ملڻ لاءِ مس مس موڪل ملندي هئس. انهن ڏينهن ۾ پير صاحب ڪڏهن ڪڏهن سن هلندو هو ۽ وٽس ڏينهن ۽ ٽڪندو هو. سائين مهمانداريءَ ۾ حد ڪري ڇڏيندو هو. جيڏو سخي ۽ سچو انسان هو اوڏو وڏو ميزبان هو. سنڌي ڪلچر جي شاندار روايتن جو پاسبان هو.

سائينءَ جي چوڻ تي هڪ دفعي "رني ڪوٽ" ڏسڻ ويا سين. ان پيري جناح اسپتال جو ڪرنل خواجه عبدالرشيد ۽ اسان سان گڏ هو جنهن ان تي پهريون پهريون اهم تحقيقي مضمون لکيو جو انگريزيءَ ۾ اقبال ايڪيڈميءَ جي رسالي ۾ ڇپيو. انهيءَ مضمون جي ڇپجڻ کان پوءِ ئي ويجي خبر پئي، ته رني ڪوٽ ڪيڏو نه قديم آهي! هونئن، ماڻهو ڏُکا هٽندا رهندا هئا، ته رني ڪوٽ اڳوڻو نيرون ڪوٽ آهي. ڪي عقل جا اڪابر چوندا هئا ته، "ميرن نهرايو هو."

محمد حسين پنوهر هڪ دفعي سڻي ڳالهه ڪئي. چيائين ته ميرن ٻيا ڪهڙا تعميراتي ڪارناما سرانجام ڏنا؟ هنن ته فقط "ميريءَ" جي ننڍڙي قلعي جي مرامت ڪرائي هئي، جو شڪار جا شوقين هئا. اتي ويجي ٽڪندا هئا.

❊ ❊ ❊

پير صاحب، سائين جي.ايم. سيد وانگر، ذوالفقار علي پٽي جي سهري، احمد خان پٽي کي ۽ ڪو ڏاڍو ويجهو هو. سائين جي.ايم. سيد مون کي ڪلي چوندو هو ته، "حسام الدين شاهه، لٽي ڪپڙي، ڪائڻ پيئڻ، ٻيو ته نهيو شام جو ڪراچيءَ جي صدر بزار ۾ هواخواريءَ جون عادتون سڀ احمد خان پٽي کان پرايون اٽئي." مون پير صاحب سان اها ڳالهه ڪئي ته پاڻ ۽ ڪِلي ڏنائين. احمد خان پٽو مون ڪونه ڏٺو پر، چون ٿا ته اعليٰ درجي جا سُوٽ سبائيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. لٽي ڪپڙي جو پيو اهڙو شوقين مير علي احمد خان ٽالپر هو. پر، ذوالفقار علي پٽو مڙني کان وڌيڪ هو.

احمد خان پٽي جي قرب ڪري، پير صاحب ذوالفقار علي پٽي کي به ويجهو هو. پٽو صاحب جڏهن پاور ۾ آيو، تہ وڏي پاٽس، پير علي محمد راشديءَ سان سخت سياسي اختلافن هوندي بہ، سائين حسام الدين شاهہ سان دوستي نياڻيندو آيو. جڏهن پير صاحب جي گهر واري، بيبي زليخا گذاري وئي، تہ پٽي صاحب جي وڏي گهر واري، يعني احمد خان پٽي جي نياڻي امير بيگم، پير صاحب کي سندس ڪراچيءَ واري گهر تعزيت ڏيڻ آئي هئي. انهيءَ موقعي تي پير صاحب مون کي شام جي چاءِ تي حلوو کارايو ۽ ٻڌايو تہ ڪرڙ جي ڪوئلن مان ٺهيل آهي. امير بيگم تحفي طور ڪٽي آئي آهي.

مون چاليهہ سال اڳ، پنهنجي ڳوٺ آڪرن کان منو ڪوهہ پري، پئونرن جي پرائمري اسڪول ۾ گڏ پڙهندڙ هڪ شاگرد کان ٻڌو هو تہ لاڙڪاڻي جي پاسي ڪرڙ جي ڪوئلن مان حلوو ٺهندو آهي، پر، اعتبار ڪونہ آيو هو. سو سندس ڳالهہ ڪانہ مڃيم. هن چيو تہ، "تون منهنجيءَ ڳالهہ تي اعتبار نٿو ڪرين؟"

مون چيو تہ اعتبار جهڙي ڳالهہ ئي ڪانهي، پر هاڻي جو ڪائي ڏٺم تہ، اعتبار ڪرڻو پيو.

پٽي صاحب پير صاحب کي ٽوياٽا ڪار جي پرمٽ بہ موڪلي هئي. هونئن بہ پٽو صاحب سندس خاص خيال رکندو هو. ڪيس چاچا ڪونيندو هو. ڪنهن شخص شرارت ڪري سنڌي ادبي بورڊ جي ميمبرن مان پير صاحب جو نالو ڪاٽايو. سنڌي سپاجهڙا سڀ کان اول انهن جا پير ڪيندا آهن، جيڪي سنڌ جي خدمت ڪندا آهن. پير صاحب تہ بورڊ جو معمار هو پٽي صاحب کي انهيءَ شرارت جي خبر پئي، تہ فوراً سندس نالو بورڊ جي ميمبرن ۾ شامل ڪرايائين.

پير صاحب جي سنڌ جي سياستدانن ۾ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ سان بہ ڏاڍي محبت هوندي هئي. ساٺس ڀُجائتو بہ هو پر سندس وڏو ادب ڪندو هو. هاڻي ٻئي ڇڙا مڪليءَ ۾ مخدوم محمد هاشم جي پيراندي ۾ ابدي آرام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ آهن. پير صاحب وفات کان اڳ مکليءَ جا درجن ڪن دورا ڪيا هئا ۽ آخر ۾ شيخ صاحب جي پاسي ۾ پنهنجي ابدي آرامگاهه پسند ڪيائين. شيخ صاحب وڏي شخصيت هو. پر سنڌ سندس قدر ڪونہ ڪيو. سندس آخري ايام سک ۾ ڪونہ گذريا. فقط سندس پنهنجن پر گهور لڏس.

پير صاحب، رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙيءَ ۽ سائين ميران محمد شاهه سان بہ ڏاڍو ڀُجائتو هو. سندن ميل ملاقات ۽ ڪچهري اڪثر ڪري سائين جي.ايم. سيد جي ڪراچيءَ واري بنگلي تي ٿيندي هئي.

هڪ دفعي سائين جي.ايم. سيد وٽان اٿيا تہ سندس ئي ڪار ۾ سائين ميران محمد شاهه ۽ پير صاحب بحث مباحثو ڪندي پاڻ ۾ اٽڪي پيا. مان بہ موٽر ۾ موجود هئس. جڏهن سال ٻہ گذريو تہ اٽڪل سان ٻنهي جو پرچاءُ ڪرايم. سائين ميران محمد شاهه، منهنجي مشوري تي حيدرآباد ۾ پنهنجي گهر پير صاحب جي شاندار دعوت ڪئي، جنهن ۾ ڪراچيءَ جو ايراني سفارتڪار ۽ عالم، آقا ماهيار نوابي پڻ شريڪ ٿيو.

زندگيءَ جي پوئين زماني ۾ پير صاحب جي دوستي تاجپور جي نواب نور احمد خان لغاريءَ سان ٿي، تہ پوءِ پير صاحب کي عرصو ڊاڪٽرس ڪالونيءَ ۾ سندس رهائشگاهه تي ٽِڪندو هو. پير صاحب جي ئي چوٽ تي، شاهه ايران جي وزيرِ ثقافت، نواب صاحب ۽ مون کي ايران گهمڻ جي دعوت موڪلي هئي. اسان ايران ۾ عالمن ۽ محققن تي پير صاحب جو وڏو اثر ڏٺو.

* * *

سنڌ جي بزرگن عالمن ۽ اديبن ۾ پير صاحب جي پهرين پهرين ميل ملاقات شايد مولوي دين محمد وفائيءَ سان ٿي هئي. انهيءَ ئي نسبت سان سندس وفات کان پوءِ، پٽس، علي نواز وفائيءَ سان بہ رستو هيس. پر، مولوي دين محمد کان بہ اڳ سندس ادبي ناتو حنيف صديقيءَ سان ٿيو هو جو ٻنهي پائرن جو ننڍپڻ جو ڏاڍو پيارو دوست هو. مولوي دين محمد وفائيءَ "تذڪره مشاهيرِ سنڌ" لکيو آهي، جو سندس وفات کان پوءِ پير صاحب ايڊٽ ڪيو ۽ اسان سنڌي ادبي بورڊ ۾ ڇپيو. ڪتاب تي پير صاحب جو لکيل "پيش لفظ" پڙهڻ وٽان آهي.

اڳوڻي زماني جي ٻين اهڙن بزرگن ۾ پير صاحب جا محمد امين کوسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ڪراچيءَ جي جِي الانا سان گهرا گهاتا لاڳاپا هئا. جنهن جي انگريزيءَ جي ڏاڍي ساراهه ڪندو هو. محمد امين کوسي سان ته گهٽو ڀُجائتو هوندو هو. ٻنهي جو لڳ لاڳاپو به تمام پراڻو هو. محمد امين خان پنهنجن دوستن کي خطاب ڏيندو هو. پير صاحب کي "دانائي راز" جو خطاب ڏنائين.

پير صاحب سنڌ جي هاڪاري عالم شمس العلماءِ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائودپوتي ۽ علامه آءِ آءِ قاضيءَ جو ادب ڪندو هو. علامه آءِ. آءِ. قاضي سان ته ڀُهڪي ملندو هو ۽ کيس "سائين" يا "قبلا سائين" ڪوٺيندو هو. هڪ پيري ايران مان موٽيو ته اخبارن ۾ خبر آئي ته اتي "نيوران محلات" ۾ شاهه ايران سان طويل ملاقات ڪيائين. حيدرآباد آيو ته ٻئي ڇٽا گڏجي علامه آءِ آءِ قاضي صاحب سان ملڻ ويا سين. رات جو علامه صاحب مون کي فون ڪئي ته، "ابا، حسام الدين هاڻي ملي ٿو بادشاهن سان، سو سندس روش ۾ مڙئي ڪجهه فرق آيو آهي."

مون پير صاحب سان ڳالهه ڪئي. ڪِلي چيائين ته: "يارا! مون کي به ڪالهه ملڻ مهل اهو احساس ٿيو. علامه صاحب سان سدائين ڀُهڪي، نياز نوڙت، سان پاڪر پائي ملندو آهيان. پر، هن پيري سهو ٿي وئي آهي، ان جو ڏوراپو مليو آهي. مون کي ان ڳالهه جو احساس آهي. علامه صاحب اسان جو وڏو آهي. اها شڪايت ستت دور ڪندس."

پير صاحب جي سائين غلام مصطفيٰ شاهه سان به تمام گهري گهاتي دوستي هوندي هئي. ايوب خان واريءَ مارشل لا کان پوءِ جڏهن سنڌي هوليءَ کي ڏڪ هڻڻ لاءِ هڪ غلط قاعدو ٺهيو. تڏهن سنڌ ۾ ان جي خلاف وڏي تحريڪ هلي. نيٺ، سنڌي هوليءَ جو اصلوڪو درجو بحال ٿيو. ان تحريڪ ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ بيشمار سڄڻن عام خاص ماڻهن، غير معمولي محنت ڪئي. مخدوم سائين طالب المولیٰ، سائين غلام مصطفيٰ شاهه ۽ پير صاحب راولپنڊيءَ ويا. پٽي صاحب سان اڳي ئي سندن لڳ لاڳاپو هو. ساڻس حالي احوالي ٿيا. پٽي صاحب ڪئبنيٽ ميٽنگ ۾ پاڻ ملهايو. خدا ڪيس ڪامياب ڪيو. سنڌي هوليءَ جي اصلوڪي پوزيشن بحال ٿي وئي. هونئن بنيادي طرح، اها سنڌي عالمن، اديبن، دانشورن ۽ سڄي عوام جي ڪاميابي هئي، سو سنڌ ۾ هر هنڌ شادمانا ٿي ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هت اها ڳالهه سمجهڻ ڪپي، ته اها ڪاميابي هڪ خاص سياسي پسمنظر ۾ نصيب ٿي. حاڪمن سڄي ملڪ تي اردو قومي ٻولي مسلط ڪئي هئي. بنگالين ۾ بي آرامي پيدا ٿي، جو اتي اردو ڳالهائيندڙ اتي ۾ لوڻ برابر هئا. بنگالي شاگردن پنهنجي مادري زبان بنگاليءَ جي حق ۾ مظاهرا ڪيا. حڪومت ساڻن ڳالهه ٻولهه ڪرڻ بدران متن گولين جا وسڪارا ڪيا. سوين شهيد ٿي ويا. ڏاڪا ۾ شهيدن جا منارا نهي ويا. اويرِ پاڪستان ۾ "احساسِ محروميِ" وڌيو. بنگالين پنهنجا سياسي ۽ معاشي حق گهريا، جن کان کين محروم ڪرڻ ۽ اولهه پاڪستان جي ننڍين صوبن ۾ ڦرلٽ ڪرڻ لاءِ "ون يونٽ" ناهيو ويو. "سازشي سياستدانن" سوچيو ته ملڪ جي اويرِ ۽ اولهه ۾ ٻنهي صوبن کي پئرٽيءَ برابريءَ جي اصول تي هلائبو ته بنگالين کي اڪثريت کان محروم ڪبو ۽ اولهه پاڪستان ۾ ننڍين صوبن جي ڦرلٽ ۾ به آساني ٿيندي. بنگالين اڳتي هلي ڇهن پائنٽن جو مطالبو ڪيو. اهو ڪونه مڃيو ويو. ته سڏو سنئون "بنگلاديش" جو نعرو هنيائون. آخر ڪار ملڪ ٻه ٽُڪر ٿي ويو. بنگلاديش ٺهي ويو. جنرل ايوب حڪومت سنڌي ٻوليءَ کي چٽڻ جي ڪوشش ڪري ها ته هت به حالتون وڌيڪ خراب ٿين ها.

سن 1961ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ مان سڀ سنڌي سياستدان ڪڍيائون. سنڌ جو اهم علمي ۽ ادبي ادارو حيدرآباد جي هڪ غير سنڌي ڪمشنر کي هلائڻ لاءِ ڏنائون. سندس حڪم تي، سنه 63-1962ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ جون، آفيسون حيدرآباد کڄي ويون. پير صاحب جي ڪوشش سان ڪمشنر چيئرمنيءَ تان هٽايو ويو. پٽي صاحب، پير صاحب جي صلاح سان هالن جي مخدوم صاحب کي بورڊ جو چيئرمن ڪرايو. سو بورڊ جي ڪارڪنن پنهنجي چيئرمن مخدوم صاحب جي بنگلي، نمبر 3، سول لائينس ۾ اچي خيما کوڙيا. پير صاحب انهن ڏينهن ۾ مهيني ماسي ايراني عالمن کي اتي ونڊي ايندو هو. اسان سنڌن دعوتون ڪندا هئاسون. آقاي فروزانفر، آقاي عبدالحسين زرين ڪوب سان منهنجي ميل ملاقات ٿي. وڏا محقق ۽ وڏا عالم هئا.

مون هڪ دفعي پير صاحب ۽ ايراني عالم، ڊاڪٽر علي اڪبر جعفريءَ کان رسول اڪرمؐ جن جي سيرت نگار ڊاڪٽر حميدالله جي تعريف ٻڌي، ۽ سندس ديدار سائين غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وسيلي حيدرآباد ۾ نصيب ٿيو. البته، اسلام آباد ۾ ساٿس ڪجھ ملاقاتون ٿيون. پاڻ پئرس ۾ رهندو هو ساٿس خط و ڪتابت ٿي. مون کي آخري خط به پئرس مان لکيائين. پوءِ آپريشن ٿيس، ته ڊيٽس آمريڪا کٽائي ويس ۽ لکيائين ته هاڻي دعا جو وقت آهي. حڪيم سعيد مون کي ٻڌايو ته ڪيس به پويون خط اهڙو ئي لکيو هئائين.

جيڪڏهن ڪو شخص مون کان سوال پڇي ته پير صاحب سان تنهنجو ورهين جا ورهيه هيڏو ويجهو رستو هو ٻڌاءِ ته سندن جي عالمن ۽ اديبن ۾ سپ کان گهٽو مانُ ڪهڑي شخص جو ڪندو هو؟ ته مان بنا هڪ جي جويي صاحب جو نالو کڻندس. جويي صاحب سان سندس ڪچهريءَ جا موضوع مختلف هوندا هئا. سندس ڪچهرين جويي صاحب جي ذهن تي ڪهڙو اثر ڇڏيو سو ته مون کانئس ڪڏهن به ڪونہ پڇيو آهي، پر پير صاحب هڪ پيري پنهنجا تاثرات بيان ڪندي، مون کي چيو ته، "اسان کي سندن دوستيءَ جا سبق جويي صاحب ڏنا."

هونئن، سندس ذاتي دوستن ۾ تي نالا سرِفهرست آهن: هڪ آغا بدرالدين دراني، ٻيو رحيم بخش سومرو ۽ ٽيون ممتاز حسن. انهن ۾ ڊاڪٽر ائنيمري شمل کي شامل ڪونہ ڪبو ڇو ته هوءَ پير صاحب جي ايڏي ته وڏيڪ ويجهي هئي، جو ائين کڻي چئجي ته سندس فيملي ميمبر هئي.

* * *

1958ع ۾ پير صاحب دل جي دوري کان پوءِ، پنهنجن پيرن تي بيهڻ جهڙو ٿيو ته پنهنجي وڏي پاءُ، پير علي محمد راشديءَ وٽ، علاج لاءِ منيلا هليو ويو جو اتي پاڪستان جو سفير هو. منيلا ۾ ڪو آمريڪي ڊاڪٽر سندس علاج ڪندو هو. اتان پير صاحب مون کي ڊگها ڊگها خط لکندوهو ـ ڏهن ويهن صفحن جا.

مان پايان ٿو ته پرديس ۾ ماڻهوءَ کي جڏهن وطن جي سڪ لڳي ٿي، تڏهن کيس ڪو اهڙو ماڻهو کپي، جنهن سان ويهي دل جون ڳالهيون ڪري. سندس انهن خطن جو اصل سبب اهو ئي هو. افسوس آهي ته مان اهي خط سانڊي ڪونہ سگهيس. ٽن چئن سالن کان پوءِ ضايع ٿي ويا. منجهن ڏاڍا دلچسپ حوال هئا. پر، بنيادي ڳالهه اها هئي ته پير صاحب مون کي انهن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اشاعت کان روکيو هو. ليڪن مون کي انهن خطن لکڻ جو شرف ان ڪري بخشيائين جو ائين ئي سمجهيائين تہ:

تم پاس هوتے هو، گويا دوسرا نہيں هوتا۔

منيلا وچڑ کان اڳ پاڻ ماهيانہ مقرر معاوضي تي بورڊ لاءِ ڪم ڪندڙ معزز عالم هو. ٻيو عالم شمس العلماءِ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائوديپوتو هو. ان زماني ۾ بورڊ هر هڪ کي هزار هزار رپيا ماهيانو "اعزازيہ" ڏيندو هو. موجوده دؤر ۾، اهو گهٽ ۾ گهٽ ڏهن هزارن جي برابر ٿيندو. ٻئي ڇڙا، پنهنجي ليکي، پنهنجي گهر ۾ پنهنجيءَ مرضيءَ سان ڪم ڪندا رهندا هئا. علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ مان استعيفا ڏني تہ بورڊ ڪيس بہ پنهنجو اسڪالر مقرر ڪيو. ڪيس ماهيانو اعزازيہ ٻہ هزار رپيا ملندو هو جيڪو هاڻوڪي زماني ۾ شايد ويهارو هزار ٿيندو. بورڊ جو صدر کهڙو صاحب ۾ نائب صدر سائين جي. ايم. سيد هو. ميمبرن ۾ تڏهن ڪوبہ اهڙو جاهل تہ هوندو ڪونہ هو جو ائين چوڻ جي جرئت ڪري تہ ايڏيءَ پگهار وارن عالمن يا عهديدارن کي مقرر ڪرڻ لاءِ بورڊ جي آئين ۾ ڪا شق تہ رکيل ئي ڪانهي. حقيقت، بورڊ جي آئين ۾ وضاحت سان لکيل آهي، تہ بورڊ کي بہ ملازم مقرر ڪري سگهي ٿو. پير صاحب پاڻ چوندو هو تہ، "ميران محمد شاهہ سچ ٿو چوي تہ اسان بہ هڪ طرح بورڊ جا ملازم آهيون."

بورڊ جا ميمبر ان زماني ۾ وڏا عالم ۽ معتبر ماڻهو هوندا هئا. گوگڙو گجر ۽ بصر وانگر ڪونہ هوندا هئا. اسان ملازم انهن پگهاردار اسڪالرن جو وڏو احترام ڪندا هئاسين. اهو سونهري زمانو هوندو هو. علم ۽ تجربي جو قدر هوندو هو. هاڻي، صورتِحال ان جي ابتڙ آهي. سنڌ ۾ مثالي ڪلچر جون شاندار روايتون هاڻي ختم ٿي رهيون آهن. "ادب" جي جاءِ "بي ادبي" ورتي آهي: ورهين جي ساٿين ۽ دوستن سان ٽڪي ڪرڻ ۾ دير ئي ڪانہ ٿي لڳي! پير صاحب جو وڏو پاءُ پير علي محمد راشدي چوندو هو تہ:

بيوفا پرا ڪنون، ڪتا يار ڪريجي.

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير صاحب حيدرآباد ايندو هو ته رتڙ هوٽل ۾ اچي ٽڪندو هو. اديبن جو وٽس ميڙو مچندو هو. اهڙن اديبن ۾ سگهڙن ۾ جويو صاحب، ہيڙو فقير، تنوير عباسي، جمال رند، نياز همايوني ۽ شيخ علي محمد ته مقرر ايندا هئا. پر، سائين غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب، مولانا گرامي، حميد سنڌي، اسدالله شاهہ حسيني ۽ پيرو پريندا هئا. ہيا ۽ ڪيئي يار ايندا هئا، جن جا نالا وسري ويا آٿم. پر اهو ياد آٿم ته سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ڊاڪٽر رضي الدين صديقي پڻ وٽس حاضري ڏيڻ ايندو هو.

پير صاحب جي پوين سالن ۾ شيخ علي محمد سان محبت ٿي وئي، جو روزانہ "عبرت" جو ايڊيٽر هو ۽ بورڊ جو ميمبر پڻ. اسان جي ڪچهريءَ جو اختتام رات جي مانيءَ تي ٿيندو هو. جيڪا هميشہ شيخ علي محمد ڪراچي هوٽل تي، يا وري لجپت روڊ تي، واٽئي واريءَ هوٽل ۾ ڪرائيندو هو. هڪڙي دفعي شيخ صاحب، پير صاحب سان ڪوريءَ جي "جهوپڙا هوٽل" جي مانيءَ جي تعريف ڪئي. اسان پير صاحب سان گڏ ڏنبلو ڪري وياسين ڪوريءَ جي هوٽل تي ماني کائڻ. ماني واقعي سٺي هئي، پر موٽڻ مهل جنهن گهٽيءَ مان لنگهياسين، تنهن مان ڪٽان باجن جا آواز پيا اچن، ته ڪٽان طبلن جي ٽاپ. جڏهن اهو آلاپ ڪن تي پيو ته، "سن وي بلوري اک واليا" تڏهن وڃي خبر پئي ته مارا اسان ته ڪنهن "ڪاڪ محل" مان لنگهي رهيا آهيون!

شيخ علي محمد هر دفعي پير صاحب جي لاءِ هڪ ويلو گهر ماني ڪرائيندو هو ۽ ڏاڍي اهتمام سان بندوبست ڪندو هو. ہ ٽي ڇٽا سڏيندو هو. مون کي ۽ جويي صاحب کي خاص طرح ياد ڪندو هو. جڏهن مان اسلام آباد ويس، ته مون وٽ اتي ہ شيخ صاحب ايندو هو. سينيٽر ٿيو هو. پير صاحب ۽ مير علي احمد خان ٽالپر سان سندس وضعداري پچاڙيءَ تائين قائم رهي. بلڪ، شيخ صاحب ۽ سائين شاهہ محمد شاهہ جي ڪري ئي مير علي احمد خان ٽالپر جي مون سان ہ محبت ٿي وئي. اسلام آباد ۾ وزير دفاع هو ته اتان خط لکندو هو. حيدرآباد گهمڻ ايندو هو ته آسپاس جي ڳوٺن ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دعوتن تي وڃي هلندو هو. نهايت نفيس ذوق وارو هو. فيض احمد فيض سان محبت هئس. سندڙي عالمن ۾ پير صاحب جي وڏي عزت ڪندو هو. ساٺس ملڻ ايندو هو ۽ سندس لئبرريءَ ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهري ڪندو هو. سندن ڪچهريءَ جو موضوع 'سنڌ جي تاريخ' هوندو هو.

❊ ❊ ❊

پير صاحب جي مڙني دوستن ۽ احبابن ۾ رحيم بخش سومرو ساٺس سڀني کان وڌيڪ ڀُجائتو هوندو هو. هڪ ڏينهن نيرن ڪري موٽر ڪاهي سڏو وٽس ويو ته. "هل ته هلي صدر مان چڪر ڏئي اچون."

پير صاحب کو لکڻ پڙهڻ جي موڊ ۾ هو سو جواب ڏنائينس ته. "هت گهر ۾ ئي ڪٽي ٽا چاءِ يا ڪافي پيون. مان واندو ڪونہ آهيان. نٽي جي عالم مير علي شير قانع جو اهم قلمي ڪتاب ايڊٽ ڪري رهيو آهيان."

رحيم بخش چيس ته. "ميان، ڪو شرم ڪر! خدا جا بندا، پراوا نسخا چورائي، پنهنجي نالي پيو ڇپائين ۽ چوين ٿو ته اهم ڪم پيو ٿو ڪريان."

اهو ٻڌي پير صاحب ڪِلي ڏنو. ٻئي ڇڻا صدر روانا ٿيا.

ڪراچيءَ ۾ ڪو زمانو رحيم بخش روزانو شام جو اچي مون کي موٽر ۾ ڪڍندو هو. پوءِ ٻئي ڇڻا وڃي پير صاحب کي گهران ڪڍندا هئاسين. اتان ڪڏهن هيڏي ته ڪڏهن هوڏي هليا ويندا هئاسين. اڪثر، 'هِل پارڪ' تي ويندا هئاسين. اتي ڪلاڪ ٻه گهمي ڦري، رات جو نوين ڏهين ڏاران، محمد علي سوسائٽيءَ واري چونڪ تي، چڪن تڪا ۽ نانَ کائيندا هئاسين. آخر ۾ "اسپينزر" جي آئس ڪريم کائي، واپس موٽندا هئاسين.

ڪڏهن ڪڏهن رحيم بخش اسان کي ڪار ۾ شام جي مهل، پراٽيءَ ڪلفٽن تي هواخوريءَ ۽ پسار ڪرڻ لاءِ وٽي ويندو هو. ڪيئي ڀَالهيون نڪرنديون هيون. گهڻا قصا انگريزن واري اڳوٽي زماني جا هوندا هئا. اهي ڏينهن ڏاڍا پيارا هئا. وري نہ ايندا. اهي ماڻهو ئي موڪلائي ويا.

هڪ ڏينهن رحيم بخش مون سان ڀَالهه ڪئي، ته اڄ صبح جو تمام سوير، پير صاحب منهنجي گهر آيو. نوڪر چاڪر سڀ سمهيا پيا هئا. مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس واڪن تي اکيون مليندو ننڊ مان اٿيس.

چيائين تہ، "وڏو نالائق آهين، ايڏا سمهيو پيو آهين! جلدي ڪر، چاءِ ٺهراءِ."

مون ڊرائنگ روم کوليو ۽ چاءِ ٺهرائي. چيائين تہ: "ڇا تہ سهي، تہ صبح جو ايڏو سوير ڇو آيو آهيان؟"

مون چيو تہ، "پلا، ڏيو حال احوال؟"

چيائين تہ، "فلاڻي وزير جي ٻيوه تنهنجو چوڻ مڃيندي؟"

مون چيس تہ، "مڃيندي."

تڏهن چيائين تہ، "چوينس تہ مون سان شادي ڪري."

مون چيس تہ، "حاضر، چوانس ٿو."

مون چاءِ جو ڊُڪُ پي، پٽي جي ٻيڙي ڏيکائي.

چيائين تہ: "سوچين چا ٿو؟"

چيو مانس تہ، "سوچيان ٿو تہ اوهان جو ساٽس شادي ڪندا، تہ هن عمر ۾ ساٽس "**شريعت واروڪم**" ڪري سگهندا؟"

اهو ٻڌي، ڪاوڙجي باهہ تي ويو. واڪو ڪري چيائين تہ، "وڏو ڪو نالائق آهين! اها ڪا ڳالهہ ٿو ڪرين؟"

مان خاموش رهيس. پاڻ ۾ خاموش رهيو. جڏهن تڏو ٿيو تہ چيائين تہ، **"رحيم، تون جائي ٿو چوين. بس، منهنجيءَ ڳالهہ کي وساري ڇڏ."**

* * *

پير صاحب جا مرحوم گل حسن 'احسن' ڪربلائيءَ سان ۾ پراٽا لڳ لاڳاپا هئا. هو مرحوم تڏهن ريڊيئي پاڪستان تي نوڪري ڪندو هو ۽ پير صاحب سان اڪثر ملڻ ايندو هو. تنڊي آغا جا اهي مرزا صاحبان سنڌ جي مير صاحبن کي ڏاڍا ويجها هوندا هئا ۽ وٽن سندن گهٽا حال احوال هوندا هئا. مرزا گل حسن ڪربلائي، پير صاحب کي ميرن جي ڪتبخانن جا قلمي ڪتاب ۾ ڏيکاريندو هو.

مير صاحبن ۾ پير صاحب جو ڊاڪٽر نور محمد خان ٽالپر سان وڏو لڳ لاڳاپو هوندو هو، جو يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر هو ۽ آخرين ٽالپر تاجدار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو اولاد هو. پير صاحب سندس تمام وڏي عزت ڪندو هو. ڪيس هميشہ "مير سائين" ڪوٺيندو هو.

هڪ دفعي مسز ممتاز راشديءَ جي چوڻ تي مان وٽس ٻہ آمريڪي عورتون وڻي ويس، جن کي سندن جي ميرن جي بيگمن جي لباسن ۽ زيورن ڏسڻ جو شوق هو ۽ خاص ان واسطي ڪراچيءَ مان ڪار ۾ آيون هيون. مير نور محمد ٽالپر اسان کي لطيف آباد واري تاريخي بنگلي ۾ چاءِ پياري. قيمتي قلمي نسخا ڏيکاريائين. هڪ لکڻ ڏيکاريائين، جنهن جي منڻي ۾ ننڍي دوربين لڳل هئي. هڪ مردانہ صدري ڏيکاريائين، جنهن تي سونَ جي تار سان پرت جو ڪم ٿيل هو. سچن موتين جو هڪ قيمتي هارُ ڏيکاريائين ۽ چيائين تہ، اسان زالاڻا زيور ۽ لباس ڪونہ ڏيکارينداسين. البت، بندوقون ۽ تراريون ڏيکاريائين جن تي فارسي شعر اُڪريل هئا. سڀ سامان تاريخي هئا. انگريزن جي آمد کان اڳ حڪمران ميرن جا هئا.

❊ ❊ ❊

پير صاحب جي سندن جي نوجوان اديبن ۽ دانشورن ۾ غلام محمدلاکي ۽ تنوير عباسيءَ سان وڏي محبت هئي. پوئين زماني ۾ سچل جي ميلي ۾ هر سال ادبي ڪانفرنس جي صدارت لاءِ سڏيندا هئس. پاڻ سڀ سرڪاري انتظام ڇڏي، تنوير جي گهر وٽس وڃي ٽِڪندو هو. هڪ ٻہ ڇٽو ٻيو ٻہ ساڻ هوندو هئس.

جوش ملیح آبادي ۽ جگر مراد آبادي ان دؤر ۾ هندستان جا وڏا شاعر هئا. جوش، سڪندر مرزا ۽ ايٽي نقويءَ جي زماني ۾ پاڪستان لڏي آيو. پر، جگر ڪونہ آيو. جوش جو نالو گهڻو وڇيل هو. هونئن ٻہ اردو زبان جا ڳالهائيندڙ ٻنهنجن عالمن ۽ اديبن ۽ شاعرن جو وڏو قدر ڪندا آهن. سنڌي سڀاجهڙن وارو ساڙ ڪونہ ڪندا آهن.

جوش ٻئي ٽئين ڏينهن پير صاحب سان گڏجي ڪراچيءَ ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ ايندو هو. مخصوص نشست ٿيندي هئي. وڏيءَ "گهن گرج" سان ڪلام ٻڌائيندو هو. سندس شعر پڙهڻ جو انداز انوکو هوندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڑو مون ٻڌي ڪنهن به شاعر ۽ ڪوڙ ڏٺو. هڪ دفعي منجهند جو پير صاحب جي گهر آيو. هن چيس ته، "جوش صاحب، غلط وقت تي آيا آهيو هيءَ منهنجي ماني کائي آرام ڪرڻ جي مهل آهي."

اهو ٻڌي، جوش چيس ته، "پير صاحب، ڳالهه ئي اهڑي هئي."

پير صاحب چيس ته، "ڪهڙي ڳالهه؟"

چيائنيس ٽ، "اڄ پنجين ٻجي منهنجي نياڻيءَ جو نڪاح آهي."

پير صاحب چيس ته، "اڳي ڳالهه ڪيو ها. پر، حاضر ايندس"

جوش چيس ته، "اوهان کي ئي ته ان ڳالهه جو سڄو بندوبست ڪرڻو آهي، انهيءَ ڪري هن وقت آيو آهيان."

پير صاحب چيو ته مان ڳالهه ٻڌي واڙو ٿي ويس. فوراً ممتاز حسن کي فون ڪيم، سو نيشنل بئنڪ مان پڳو. تڏهن بئنڪ جو M.D هوندو هو. ٻه چار ٻيا دوست ٻه ونيون آيو. وٽ ونان ٿي وئي. تنبو تولان لڳا. ڪجور ۽ نَقُلَ ورهائڻ جو بندوبست ٿيو ۽ نڪاح خوان کي سڏ ٿيو تڏهن وڃي جوش جي نياڻيءَ جو پنجين ٻجي شام جو نڪاح ٿيو.

جوش جا پويان ڏينهن اسلام آباد ۾ گذريا. اتي ئي وفات ڪيائين. مون پير صاحب سان سندس محبت ڪري سندس تربت سنگمرمر سان ٺهرائي ۽ مرحوم قاضي عبدالمجيد جي چوڻ تي سندس خاندان کي ان زماني ۾ هزارين روپيا مالي مدد ڏني.

قاضي محمد اڪبر ۽ قاضي عبدالمجيد عابد ٻنهي جي مون سان محبت هئي. حيدرآباد جون مڃيل معزز سنڌي شخصيتون هيون. مير برادران ۽ قاضي برادران جي زندگيءَ ۾ حيدرآباد ۾ سنڌين جو ڪنڊ مٿي هوندو هو. پاڻ جهان ڇڏي ويا، ته اوندهه ٿي ويئي، حيدرآباد ۾ سنڌي يتيم ٿي ويا.

پشاور ۾ مولانا عبدالقادر ڊئريڪٽر پشتو اڪيڈمي جي تربت به ائين ٺهرايم ۽ سندس گهر واريءَ جي مدد ڪيم. سبب فقط اهو هو ته اهو عالم ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محقق ۽ پير صاحب جو دوست هو.

ڪراچيءَ جي اديبن ۾ پير صاحب کي گهڻي محبت ڊاڪٽر رياض الاسلام محمود الحسن صديقيءَ ۽ مشفق خواجه سان هئي. انهن ٽنهي جو وڏو احترام ڪندو هو. ٽئي ڄڻا ۽ سندس پرستار هئا. مئي جيئري ساٿس نيايائون. پير صاحب مشفق خواجه کي پاڪستان جو "حقيقي محقق" مڃيندو هو. سندس تمام وڏي عزت ڪندو هو.

پير صاحب جي وفات کان پوءِ اردوءَ جي هڪ اديب تاريخ نويس هڪ ڪتاب لکيو. جنهن ۾ پير صاحب تي تهمت مڙهيائين ته "پئسا ڏئي، مسڪين مهاجر اديبن کان ڪتاب لکائيندو هو ۽ پنهنجي نالي ڇپائي پاڪستان ۽ ايران جي سرڪار کان فائدا ونندو هو."

ڪنهن ۽ سنڌي اديب شاعر کي ته ڪيس رد ڏيڻ جي توفيق ڪانه ٿي. ڪي ته خوش ٿيا هوندا. "سنڌي سپاجهڙا" جو ٿيا. ليڪن، مشفق خواجه پاڻ ملهايو "تڪبير" رسالي ۾ شاندار مضمون لکي، انهيءَ اردو دانشور کي ٻچڙو ڪيائين. سنڌي محاوري موجب "لاک لاٽائينس."

ڪراچيءَ جي اردو اديبن ۾ قاضي احمد ميان جهوناڳڙهي، شاهد احمد دهلوي، جميل جالبي، حڪيم سعيد، شان الحق حقي، ڪرنل خواجه عبدالرشيد، ابواللیث صديقي، حميد ڪاشميري ۽ ايوب قادري سندس خاص دوستن جي حلقي ۾ شامل هئا. عيش ٽونڪيءَ سان چرچا ته گهڻا ڪندو هو.

حُسين شاهه ۽ هڪ دفعي جمشيد رودِ واريءَ جاءِ تي عيش ٽونڪيءَ، حبيب الله رشديءَ ۽ مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جو وڏو دنگل ڪرايو هو. رشديءَ الزام هنيو هو ته، "مولانا عبدالواحد سنڌيءَ تي چاندي چڙهيل آهي."

* * *

پير صاحب جون آثار قديمه ڪاتي ۾ محمد ادريس صديقيءَ سان ته ٻٽيهه دليون هيون. پر، ڊاڪٽر رفيق مغل، مرزا محمود بيگ ۽ ايم.اي غفور ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏاڍا ويجها هئس. غفور بنگلاديش نهڙ کان پوءِ اوڏانهن هليو ويو ۽ آثار قديمہ کاتي جو ڊئريڪٽر مقرر ٿيو. مون کي بنگلاديش جي دوري ۾ "ڊاڪا شريٽن هوٽل" ۾ اچي مليو. سمورو وقت پير صاحب جون ڳالهيون ڪيون سين.

لاهور جي اردو اديبن ۽ دانشورن مان مولانا غلام رسول مهر، عبدالله چغتائي، مولوي شفيع، سيد عبدالله، ڊاڪٽر وحيد قريشي، اي ڊي اظهر ۽ حنيف رامي سان مراسم هئس. سڀ پنهنجيءَ پنهنجيءَ جاءِ تي اعليٰ انسان هئا.

غلام قادر ڊڪڙ، ايياز ۽ حسين شاهہ جو دوست هو. چوندو هو تہ ايياز راشدي وڏو آرٽسٽ بہ آهي ۽ عالمن ۽ فنڪارن جو قدردان بہ آهي. ان ڪري عبدالله چغتائي جڏهن پير صاحب سان ملڻ لاءِ لاهور کان ڪراچيءَ ايندو آهي تہ ايياز موٽر ڪاهي ڪيس ايئرپورٽ تان وٺي ايندو آهي ۽ پنهنجي ڪمري ۾ ٽِڪائيندو آهي. ايياز چغتائي صاحب جي اڇڻ شرط سندس لمبي اوورڪوٽ جي ڪيسن ۾ جيڪو سامان هوندو هو مثال طور باٽا جو سپاٽو چانديءَ جي ڏند کوٽڻي، ڪاٽ جي اڇڻ وجهڻي، ٽٽ برش پيسٽ ۽ ڪنجين جو ڇُڇو وغيره سڀ سليقي سان ناهي پنهنجي ڪمري ۾ رکندو هو.

عبدالله چغتائي 'تاج محل' واري مغليہ اڏاوتي فن جو ماهر ۽ ڄاڻو هو. جنهن تي مستند ڪتاب لکيو هئائين. سندس پاڻ عبدالرحمان چغتائي ملڪ جو مڃيل آرٽسٽ هو.

پير صاحب ۽ حنيف رامي، مرڪزي اردو بورڊ لاهور ۾ نوڪري ڪندا هئا. پنهنجون پهريون پهريون موٽر ڪارون نوڪسي ڪمپنيءَ کان اوڌر تي قسطن ۾ ورتيون هئائون.

پٽي صاحب، ايوب خان جي خلاف تحريڪ هلائي تہ حنيف نوڪري ڇڏي سياست ۾ ويو. اول پنجاب جو وزير خزانہ ۽ پوءِ چيف منسٽر ٿيو پر پير صاحب جي ڪري مون سان بہ محبت ٿيس. مان ڪيس هڪ دفعي پٽائيءَ جي روضي تي وٺي ويو هوس. لاهور ويس تہ پنهنجي بيگم وٺي آيو. ٻنهي ڇٽن مون کي "شيزان ڪانٽينينٽل" ۾ دعوت ڪرائي. حنيف رامي لاهور ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجن کن پنجابي دوستن جا ڪم ڪيا. ڪيس دوستيءَ جي شناس هئي.

مولانا غلام رسول مهر وڏو عالم ۽ صحافي هو. تحريڪ پاڪستان ۾ پير علي محمد شاهه راشديءَ جو ساٿي هو. پير صاحب جي ڪري مون سان محبت ٿي ويس. مون کان عمر ۾ وڏو هو. وٽس ويندو هئس. عاليشان چاءِ پياريندو هو ۽ حلوو کارائيندو هو. ابوالڪلام جو معتقد هو. سندس علمي عظمت جون ڳالهيون ٻڌائيندو هو.

لاهور جي شيخ غلام علي سنز وارن جي به پير صاحب سان وڏي محبت هئي. آڇر ڏينهن، مولانا مهر کي ساڻ وٺي، سڀ لاهوري دروازي وٽ "نعمت ڪده" هوٽل ۾ دعوت کائڻ هلندا هئا. هڪ دفعي مون کي به وٺي هليا. ابوالڪلام آزاد ۽ علامه اقبال جا دلچسپ قصا ڪهاڻيون ٻڌايائون. پير علي محمد راشديءَ کي ڏاڍيءَ سڪ سان ياد ڪيائون.

پير صاحب پشاور جي ادبين مان، پشتو ايڪيڈميءَ جي ڊئريڪٽر، مولانا عبدالقادر سان گهرو گهاٽو هو ۽ ولي خان جي وڏي پاءُ غني خان جو مداح هو. جو پشتو جو وڏو شاعر هو. پشتو زبان جا ننڍا وڏا شاعر مٽس مفتون هوندا هئا. راجا ماٺهو هو. مون کي پنهنجي ڳوٺ 'ناڙيءَ' دعوت تي سڏيائين. شاندار ڊنر کارايائين ۽ اڌ رات تائين ڪچهري ڪيائين. پنهنجيءَ زندگيءَ جو احوال ۽ عشقن جو داستان، ائين ٻڌايائين، جو جڙ ته منهنجو ورهين جو يار هو. نظريي جي لحاظ کان "انسان ـ دوست" هو. ان ڪري جيل به ڪاٽيا هئائين.

مون پشاور ۾ سندس مانَ ۾ به جلسا ڪيا: هڪ پشتو مشاعرو ڪرايم، جنهن جو ڪيس مڪيه مهمان ڪيم. ٻئي دفعي، ساٺس پشاور ۾ "شام" ملهايم. انهيءَ جلسي ۾ صوبي سرحد جا سردار ۽ خان، قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جا ميمبر، اعليٰ عملدار ۽ معزز شهري سڏيم. جلسو خيبر پرل ڪانٽينينٽل هوٽل ۾ ڪيم. ويهڻ جي جاءِ ڪانه ٻچي. صدارت جي لاءِ سرحد جي گورنر، امير گلستان جنجوعه کي سڏيم. هن پنهنجيءَ تقرير ۾ غني خان کي زبردست خراج تحسين پيش ڪئي، پر جڏهن غني خان تقرير ڪئي ته جنجوعه جو شڪريو ته ادا ڪونه ڪيائين، بلڪ ڪيس ٽوڪ هنيائين ته "يارَ پٺاڻ ۽ جنجوعه ڪڏهن کان پاڻ ۾ مت مائٽ ٿيا، جو تون منهنجي ايڏي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعريف ٿو ڪرين!"

غني خان هڪ دفعي فيملي سميت اسلام آباد آيو. پنهنجيءَ نُنهُن نگينہ ۽ سندس ہارڙن کي هندستان وڃي ٿي ويو جو کين سندن نانيءَ (ٽاٽا ڪمپنيءَ جي هڪ پارسي خاتون) جي ملڪيت ورثي ۾ ملي هئي. ٽِڪيا جنرل اعظم جي ياءُ وٽ، پر، رات جي مانيِ منهنجي گهر ڪاڏائون. ڪچهريءَ ۾ سنڌ جو ذڪر نڪتو تہ غني خان مون کي سڪ سان چيو:

"پير صاحب نهايت شريف انسان هو."

غني خان جي جلسي وانگر، ڪوئٽيا ۾ جسٽس مريءَ، ڪراچيءَ ۾ ڈاڪٽر بلوچ ۽ پنجاب ۾ پروفيسر شريف ڪنجاهيءَ جي مانَ ۾ بہ جلسا ڪرايم. انهن جلسن ڪرائڻ ۾ منهنجو مڪيہ مقصد پاڪستان جي علائقائي ٻولين جي اهميت جو شعور پيدا ڪرڻ هو جو ايڪيڈميءَ ۾ منهنجي مقرريءَ کان اڳي رڳي 'اردو نوازي' ٿيندي هئي.

ملتان جي دوستن ۾ پير صاحب جي مداحن ۾ سرفهرست بہ نالا ايندا: هڪ مخدوم ملتان سجاد حسين قريشي صاحب ۽ ٻيو ممتاز حسن خزانہ آفسير. اتي بہ پير صاحب حيدرآباد وانگر نوجوان اديبن ۾ پنهنجا پرستار پيدا ڪيا، جن ۾ ٽي نالا تہ اهم آهن: هڪ (مرحوم) خان رضواني، ٻيو غضنفر مهدي ۽ ٽيون مظهر عارف، جو بعد ۾ ايوان صدر ۾ ڪنهن عهدي تي مقرر ٿي آيو. ٽئي مون سان گهرا گهاتا هئا.

ملتان جي مخدوم صاحب سجاد حسين قريشيءَ جي تہ پير صاحب ۽ مون سان ڏاڍي محبت ٿي وئي. راتين جون راتيون سندس گهر ۾ ڪچهري ڪندي گذري ويندیون هيون. مخدوم صاحب جا سنڌ جي وڏن وڏن خاندانن سان لڳ لاڳاپا هئا ۽ سنڌي عوام سان محبت هئس. ٿر ۾ مريد هئس. انهن جي ذڪن ۽ سورن جو ذڪر ڪري چوندو هو تہ، "مسڪينن جو هڪ ئي تہ مڪيہ مسئلو آهي: پيئڻ جو پاڻي." هڪ دفعي مون سان ڏاڍي ڏک سان ڳالهہ ڪيائين تہ، "نوجوان نينگرين جي سڄي عمر پاڻيءَ جي تڑ تان گهر تائين پاڻيءَ جا دلا آڻڻ ۽ نيَرڻ ۾، واريءَ تي هلندي هلندي، گذري وڃي ٿي."

ڪراچيءَ جي احبابن ۾ پير صاحب جو هڪ پشاوري پٺاڻ وڏو دوست هوندو هو، ڪيس آغا صاحب ڪوٺيندا هئا. ڪنهن وڏي ريلوائي ٺيڪيدار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو فرزند هو: ڪيس ڇهه پائر هئا. هڪ ولي خان جي پيٽ سان شادي ڪئي. ٻيو ترڪيءَ ويو ۽ مصطفيٰ ڪمال پاشا ۽ انور پاشا کي ويجهو ٿيڻ پر ٻنهي جي جهيڙي ۾ ترڪيءَ ۾ شهيد ٿيو. ٽيون پاءُ آغا صاحب هو. چين جي شهر شانگهائيءَ ۾ وڏيءَ هوٽل جو مالڪ هو. اتي سوشلزم آيو ته برما لڏي آيو ۽ ٽيڪ ووڊ جو ڪروڙن رپين جو واپار ڪندو هو. اتي حالتون ناسازگار ٿيس، ته ڪراچيءَ هليو آيو. انگريزن جي زماني ۾ ٻيو نمبر پراٽي ٺهيل هوٽل نارٿ ويسٽرن ورتائين. هوٽل ۾ يورپي ۽ مشرقي طرز جي ڪاڌي جا هال هوندا هئا ۽ وڏا رهائش جا ڪمرا هوندا هئا، جن تي "بوگن ويلا" جون خوبصورت وليون چڙهيل هونديون هيون. پرسان "پرل ڪانٽيننٽل" هوندي هئي، جتان نوجوان انگريز ٽائيپ ۽ ٻين ملڪن جون خوبصورت چوڪريون ۽ چوڪرا، ريشمي قميصن ۽ جينس ۾ ايندا هئا. ڪڏهن پاڪستاني ته ڪڏهن يوروپي هالن ۾ ماني کائيندا هئا. ڏاڍو چهچتو لڳو پيو هوندو هو.

آغا صاحب کي ٻه پٽ هئا ۽ هڪڙي ڌيءُ هئي، نالو هئس مهرالنسا. چوڏهينءَ جو چنڊ هئي. هوٽل ۾ اچ وڃ ڪري. آغا صاحب جي پير صاحب سان دوستي ٿي وئي. پوءِ مون سان ٻه محبت ٿي ويس. مهرو ٻه اسان ٻنهي سان گهري گهاتي ٿي وئي. هڪ ڏينهن شام جو لڪندي لڪندي، منهنجي ڪمري ۾ آئي ۽ لڄ سان مرڪي چيائين ته، "تو ۾ ڪم اٿم."

مون چيو ته، "حڪم ڪر؟"

ڪِلي چيائين ته، "منهنجي شادي ڪراءِ."

مون چيو "حاضر."

چيائين ته، "پير صاحب جي هڪ عزيزه ٻه انهيءَ چوڪري ۾ دلچسپي رکي ٿي چوته چوڪرو سنڌي آهي. سندس پيءُ سيشنس جج آهي."

مون پير صاحب سان ڳالهه ڪئي. چيائين ته، "حاضر. مهروءَ جي شادي ڪرايون ٿا." اسان جي ڪوشش سان مهروءَ جي شادي ٿي وئي. هوءَ هاڻي آمريڪا ۾ آهي. هڪڙو پٽ ڄائو اٿس. مون سان هڪ دفعي ڪراچيءَ ۾ ملي آهي.

اسلام آباد جي اديبن ۾ پير صاحب جا ٻه وڏا مداح هئا: هڪ ممتاز مفتي، جيڪو "علي پور ڪا ايلي"، "هند ـ ياترا" ۽ ٻين ڪتابن جو مصنف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. قدرت الله شهاب جي حلقي جو ماڻهو هو. مون سان سڪ هئس. پير صاحب جو تہ وڏو مداح هو. بيمار ٿيو تہ مون ايڪيڊميءَ مان سندس مالي مدد ڪئي.

پير صاحب جو پيو مداح ممتاز عالم ۽ آثار قديمہ جو ماهر، ڊاڪٽر احمد حسن داني هو. پير صاحب وصيعت ڪئي هئي تہ سندس وفات کان پوءِ، سندس لکڻ واري ڪرسي ڊاڪٽر دانيءَ کي ڏني وڃي. اسلام آباد ۾ ڊاڪٽر داني منهنجو بہ گهاٽو يار ٿي ويو. اسان جون هفتي ڏهين ڏينهن محفلون ٿيندیون هيون. "قراقرم" بين الاقوامي سيمينار ۾ گڏ هئاسين. اسي اسڪالر هئا: چاليهہ مرد ۽ چاليهہ زالون هيون، ليڪن، فقط زالون سڀ يوروپي هيون. سيمينار پورو ٿيو تہ سڀ گڏجي شاهراهہ ريشم ڏٺي، خنجراب (چين جي سرحدي چونڪي) تائين گهمڻ وياسين. خواتين ۾ جرمن سفير جي ڏيءُ ۽ سندس هڪ سهيلي بہ شامل هيون. ٻئي جوان ۽ نهايت خوبصورت هيون. کين قميص جي مٿان گرم سئيٽر ۽ جينس پاتل هيون. مون تہ بہ ڪوٽ پاتا هئا، جن ۾ هڪ اوورڪوٽ بہ هو. سو مون کي سمورو وقت چيڙائيندیون رهيون. سيمينار کان سال ٻہ پوءِ جرمن سفير جي ڏيءُ جي سهيلي يورپ مان آئي ۽ مون سان اچي ملي. چيائين تہ پاڪستان ۾ رهائش دوران 'هُنزا' رياست جي تاريخ تي ريسرچ ڪندي هئس. ان جو ڪتاب ڇپايو اٿم. مون کي ڪتاب جي ڪاپي تحفي طور ڏنائين. جرمن زبان ۾ هو. پر تلخيص انگريزيءَ ۾ هئس. چيائين تہ جرمن سفير جي چوڻ تي توسان ملڻ آئي آهيان تہ مون کي ريسرچ مڪمل ڪرڻ لاءِ وزيراعظم کان اجازت ونڻي ڏي تہ 'هُنزا' وڃان. مون سائين غلام مصطفيٰ شاهہ سان ڳالهہ ڪئي جو تعليم جو وزير هو. پر، سندس ڪم ڪرائي ڪونہ سگهيو.

راولپنڊيءَ ۾ پير صاحب جو گهرو گهاٽو رستو برگيڊيئر افنديءَ سان هوندو هو جنهن جي والده افغانستان جي بادشاهہ ظاهر شاهہ جي ڀڻ هئي. منجهس شاهي خاندان وارو وقار هو. هڪ دفعي مان ۽ پير صاحب سندن گهر ۾ پندرنهن ڏينهن ٽڪياسين- هر ويلي تي، ڊنر ٽيبل تي نئين ڪراڪري ۽ نوان نوان طعام! بيگم صاحبہ گلاب ۽ موتئي جي گلن جي شوقين هئي. سندس پُٽ برگيڊيئر افنديءَ جي اهليہ سر سڪندر حيات

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وزيراعليٰ پنجاب جي پائٽي آهي. افندي هاٿي منهنجو پائن جهڙو يار ٿي ويو آهي. سال ٻه ٿيا ته سرڪار ڪيس ڪنهن خفيه ڪم سان چين موڪليو. مون کان مدد گهرياٿين. مون چين ۾ هڪ دوست کي خط لکيو جو اتي ڪيس ڏاڍو ڪم آيو. افندي موٽيو ته ڏاڍا ٿورا ٿيا ٿين. اسان جي هاٿي ٻه پاڻ ۾ خط و ڪتابت آهي.

هندستاني اديبن ۾ پير صاحب جا هونئن ته گهڻن سان لڳ لاڳاپا هئا، پر ٻه ڇڻا مون کي خاص طرح سان ياد اچن ٿا: هڪ مالڪ رام ۽ ٻيو سيد صباح الدين عبدالرحمان. پئي جبل جيڏا عالم هئا. ليڪن، پير صاحب جا عقيدتمند هئا. مالڪ رام هو ته هندو پر عربيءَ ۽ فارسيءَ جو گوهر هو. ايتريقدر جو مولانا ابوالڪلام آزاد جهڙي دنيا ۾ جي مڃيل مذهبي عالم جا ڪتاب، مثلاً "غبارِ خاطر"، "تذڪره" ۽ ٻيا ايڊٽ ڪيائين. هوانهن ڏينهن ۾ ساهتيه ايڪيڈمي دهليءَ ۾ اردو شعبي جو سربراهه هو. اڳ ۾ مصر ۾ هندستان سرڪار جو سفارتڪار هو. هاٿي وفات ڪري ويو آهي.

مالڪ رام پاڻ ٻه ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف هو. سندس هڪ ڪتاب "**وه صورتين الاهي**" ته تمام مشهور آهي. مون هندستان مان گهرائي پڙهيو آهي. لاجواب ڪتاب آهي. هن پنهنجن همعصر اديبن تي ٻيو ٻه ٽنو ڪتاب اردوءَ ۾ لکيو آهي، جو هاٿي مون کي لنڊن مان هڪ علم دوست موڪليو آهي. اڃڪلهه اهو پڙهي رهيو آهيان. **اهو علم دوست شخص ٻه سنڌ جي عالمن ۾ فقط پير صاحب جي ئي علم ۽ تحقيق جو مداح آهي.**

مالڪ رام پنهنجين نياڻين جا نالا اسلامي رکيا. نشست برخواست عالمن واري هئس. هندو هوندو هو تڏهن ٻه روز قرآن ڪريم جي تلاوت ڪندو هو. نيٺ مسلمان ٿي ويو هو. جڏهن مصر ۾ سفارتڪار هو ته پير صاحب سان خط و ڪتابت ڪندو هو. پنهي جي پاڻ ۾ وڏي محبت هئي. سنڌس ڪيئي علمي خط پير صاحب وٽ محفوظ آهن. اديءَ شميم کي وڌيڪ خبر آهي.

سيد صباح الدين عبدالرحمان، هندستان جو هاڪارو عالم هو. علامه شبلي نعمانيءَ جي قائم ڪيل اداري "دارالمصنفين" جو صدر هو. ماهوار "معارف" رسالو ٻه ايڊٽ ڪندو هو. جيڪو عيد هجي ته ڇا، محرم هجي ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چا، دهليءَ ۾ دنگو فساد هجي تہ چا، امن امان هجي تہ چا، هر حالت ۾ مقرر تاريخ تي شايع ٿيندو هو. اصول پرست انسان هو. هر قسم جي تعصب کان پاڪ صاف هو. صحيح معنيٰ ۾ محقق ۽ عالم هو. ڪيترن ئي ڪتابن جو مصنف هو. پير صاحب سان ڏاڍي گهري دوستي هئس. منهنجي ساڻس ملاقات ۽ پير صاحب وٽ ٿي. جڏهن پير صاحب وفات ڪري ويو تہ مٿس هڪ مفصل مضمون لکيائين، جيڪو ڪتابي صورت ۾ ڇپيل آهي. مون سان محبت ٿي ويس. ڪراچيءَ آيو تہ مان کيس حيدرآباد وٺي آيس، جتي پير صاحب جي ياد ۾ شاندار ليڪچر ڏنائين. ڈاڪٽر فرمان فتح پوري ۽ گڏ هو. موٽ تي ٺٽي وارو رستو ڏٺي وياسين. سنڌ جي تاريخي شاهجهاني مسجد وٽ تصويرون ڪڍايونسين.

يوروپي عالمن ۽ اديبن ۾ سرفهرست، پروفيسر ڈاڪٽر ائنيمري شمل جو نالو ايندو ۽ نهايت ادب ۽ احترام سان کنيو ويندو. ڈاڪٽر شمل لاءِ اهو چوڻ ڏکيو آهي تہ هوءَ جرمن هئي يا سنڌي؟ ليکن، سنڌ ۽ سنڌيءَ ۾ دلچسپي پير صاحب جي ڪري ئي ورتائين.

- پر، ٻين يوربي عالمن سان پير صاحب جا لڳ لاڳاپا فقط خيرسگاليءَ تائين محدود هئا. مثال طور لنڊن ۾ سائمن ڈگبي يا آمريڪا ۾ ٽئڪسٽن ويلر. ٻئي "سنڌ سيمينار" (1975ع) ۾ آيا هئا. ڈگبيءَ مون کي پنهنجو هڪ ڪتاب تحفي طور ڏنو هو جنهن جو موضوع هو: "مغل هندستان ۾ گهوڙي جي اهميت." ڈگبي برٽش ميوزيم ۾ اعليٰ عهدي تي فائز هو.

پير صاحب جا گهڻي ۾ گهڻا دوست ايران ۾ هئا. انهن ۾ آقاي سعيد نفيسي تہ خير تمام وڏي شخصيت هو. مون ڪونہ ڏٺو پر، پاڻ علي اڪبر جعفريءَ، منوچهر ستوده، خدابنده لو جعفر محجوب، ايرج افشار ۽ لطف الله هنرفر سان ٻہ تمام گهرو گهاٽو هو. پروفيسر فروزان فر ۽ ڈاڪٽر عبدالحسين زرين ڪوب سان ٻہ گهرا گهاٽا تعلقات هئس. ماهيار نوابي، يوسف ڪيوان شڪوهي، رشيد فرزانہ پور، آغا ضيائي ۽ محمد حسين تسبيحي تہ ڪيس گهڻو ويجها هئا. مون سان ٻہ ڏاڍا گهرا گهاٽا ٿيا.

اسلام آباد ۾ بدلي ٿي ويس تہ ايراني سفارتخاني جا اعليٰ عملدار انهيءَ ئي نسبت سان مون کي دعوتن ۾ سڏيندا هئا. سهڻا قيمتي ايراني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قالين تحفي طور ڏيندا هئا. علمي ڪتابن تي منهنجا رايا چاپيندا هئا. هڪ اهڙو سهڻو ڪتاب "ميراثِ جاودان" نالي سان پاڪستان تي چاپيائون. بلاشڪ، ان ڳالهه ۾ منهنجون ساٺن محبتون به شامل هيون، پر، "صبح جي اها تڏي هير" اصل ۾ ته پير صاحب جي پار کان ئي آئي هئي!

شاهه ايران جي وڏيءَ پيٽ شمس جو خاوند، آغا پهل بود، پير صاحب جو عقيدتمند هو. پير صاحب کائنس حيدرآباد وارو "خانءِ فرهنگ" قائم ڪرايو هو. پير صاحب جي وفات کان پوءِ، ڊئريڪٽر آغا رشيد، فرزانه پور ۽ آغا ڪيوان شڪوهي ۽ آغا ضيائي مڙني معاملن متعلق فقط مون سان مشورو ڪندا هئا. وڏا يار ويس هئا.

افغانستان جي عالمن ۾ مون کي پير صاحب جو هڪ ئي دوست سُجهي ٿو: آقاي عبدالحئي حبيبي، جنهن سنڌي ادبي بورڊ لاءِ "تاريخ تازه نواءِ معارک" ايڊٽ ڪيو آهي. سڪندر مرزا واري زماني ۾ افغستان مان خودبخود جلاوطني اختيار ڪري، پاڪستان هليو آيو. هت حڪومتِ پاڪستان جو "سروش" رسالو ڪيندو هو. مون سان گڏ، "پاڪستان پبلڪيشن" ۾ ڪم ڪندو هو. سو دوست تي وياسين. پير صاحب جي وفات کان پوءِ مون پير صاحب جو ئي ايڊٽ ڪيل تاريخ "تحفتہ الڪرام" (فارسي) تحفي طور ڪيس ڪابل موڪليو هو. پنهنجي حڪومت سان ناهه ٽيس، ته موتي افغانستان ويو. ان کان پوءِ افغانستان ۾ ڪيئي انقلاب آيا آهن. خبر ناهي ته ڪاتي آهي. زنده آهي يا وفات ڪري ويو. تاريخ جو وڏو عالم هو.

افغانستان ۾ حبيبيءَ کان علاوه پير صاحب جا ٻيا ڪهڙا اديب دوست هئا، تن جي مون کي خبر ڪانهي. پر، اتان جي شاهي خاندان جون ٻه خواتين، پير صاحب جي دعوتن ۾ اينديون هيون. سندن خاندان، ڪابل مان لڏي ديرادون هليو ويو هو. فارسي ڳالهائيندو هو. اهو انگريزن جو زمانو هو. پاڪستان پوءِ ڏهيو سندن خاندان ڪراچيءَ لڏي آيو. ٻئي خواتين نهايت مهذب، اعليٰ تعليم يافته ۽ تمام خوبصورت هيون. وڏيءَ جو نالو شيرين خان ۽ ننڍيءَ جو ثريا خان هو. شيرين خان سان منهنجي دعا سلام گهري گهاتي ٿي وئي. انگريزي زبان جي ماهر هئي. منهنجي چوٽ تي چوندِ سنڌي لوڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کھاڻين جي ڪتاب جو انگريزي ترجمو ڪيائين، جو ايڪيڈمي آف ليٽرس ۽ سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو. ڪتاب جو پيش لفظ جويي صاحب لکيو. جو بورڊ جي چيئرمن جي حيثيت ۾ سائين مخدوم صاحب صحيح ڪيو. مخدوم صاحب وڏيءَ ڳوٺ وارو اعليٰ شخص هو. سو پيش لفظ لکڻ جو ڪم سوچي سمجهي جويي صاحب کي سونپيائين. چو ته ڪنهن به عالم تي اعتبار ڪونه هئس.

پير صاحب جي قريبي حلقي ۾ هي اهڙي غير ملڪي اعليٰ تعليم يافته خاتون گلشن خاڪي هئي. آمريڪا جي ڪنهن يونيورسٽيءَ ۾ "تقابل اديان" پڙهائيندي هئي. مون سان ڳجائتي هئي، سو ساڻس چرچا گهڻا ڪندو هوس ۽ جلد شادي ڪرڻ جو مفيد مشورو ڏيندو هئس. ڪِلي مُڪون هڻندي هئي. ويچاري هاڻي سخت بيمار آهي، ولايت ۾ آهي.

❊ ❊ ❊

هن دنيا ۾ انسان مقرر مدي لاءِ اچي ٿو. پر، ان کي "دائمي حقيقت" سمجهي، منجهس پنهنجي ننڍي دنيا ناهڻ لاءِ هيڏي هوڏي ڊوڙي ٿو. هيءَ دنيا رڄ آهي. انهيءَ ڪري، رڄ کي هنديءَ ۾ "مرگهه ترشنا" ڪوٺيندا آهن "OLD MAN AND THE SEA" هيمنگوي جي هڪ ناول جو نالو آهي. سندس چوڻ آهي ته انسان، هن جهان ۾ ائين ئي بيوس، حيران ۽ سرگردان آهي، جيئن ٻيڙو ماڻهو سمنڊ ۾! سندس ڏينهڙا پڄي اچن ٿا، تڏهن انهن مان ڪيترون اهي ڳالهيون جن جي پٽيان سڄي عمر ڊوڙندو رهيو سي، ڪيس سراسر بي معنيٰ لڳنديون آهن. مون سان ڪنهن دوست ڳالهه ڪئي ته پير صاحب جو وڏو ڀاءُ، پير علي محمد راشدي، جڏهن پٽي صاحب جي ايامڪاريءَ ۾ وزارتِ اطلاعات ۽ نشريات ۾ مشير مقرر ٿيو ته ڪيس دستور موجب اسلام آباد ۾ سرڪاري گهر الات ٿيو. واسطيدار ڪامورو وٽس ويو ۽ ادب سان ڪانئس پڇيائين ته، "سائين، اوهان جي سرڪاري گهر ۾ ڪهڙو فرنيچر رکجي؟"

جواب ڏنائينس ته، "اهڙو هجي، جو جڏهن هي گهر ڇڏڻو پوي، ته ڪا به حسرت نه ٿئي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سائين حسام الدين شاهہ جڏهن هي جهان ڇڏيو تڏهن الائي ڪهڙيون حسرتون دل ۾ ڪٽي ويو. بظاهر، هن لڳ ڀڳ منو سؤ ورهين جي جمار ماڻي. ننڍپڻ ۾ ڪا خاص تعليم ڪانہ ملي هئس، ليڪن، پنهنجيءَ ڪوشش سان سنڌيءَ، اردوءَ ۽ فارسيءَ تي عبور حاصل ڪيائين. انگريزي بہ سِکيو. اُٺ ڪتابن جا پڙهيائين ۽ اُٺ ڪتابن جا لکيائين. حڪومتِ پاڪستان کيس ستاره امتياز ڏنو. ايران جي بادشاهہ کيس ملڪ جو اعليٰ علمي اعزاز "نشانِ سپاس"، درجہ اول ڏنو. ايڏي عزت پير صاحب کان نہ اڳي نہ پوءِ، ٻئي ڪنهن بہ سنڌي عالم جي ڪيائين.

ايڪيڊمي آف ليٽرس اسلام آباد ۾ چيني اديبن جا وفد ايندا هئا تہ مان کين مڪليءَ ۾ پير صاحب جي مزار تي وٺي ويندو هئس. هو سمورن اعزازن سان سندس مزار تي گلن جون چادرون چاڙهيندا هئا ۽ علمي ڪارناما ٻڌي حيرت ۾ پوندا هئا. ڈاڪٽر شمل تہ جڏهن بہ پاڪستان ايندي هئي تہ هميشہ پاڻ مرادو مون سان گڏ مڪليءَ تي هلندي هئي ۽ پير صاحب جي مزار تي حاضري ڏيندي هئي.

پير صاحب پنهنجي علمي قد و قامت جي وسيلي روس، آمريڪا، يورپ، افغانستان، ايران، ۽ ٻين ملڪن ۾ پنهنجا پرستار پيدا ڪيا. بين الاقوامي ڪانفرنسن ۽ سيمينارن جي صدارت ڪيائين. پنهنجو نانءُ نيڪي پيدا ڪيائين ۽ دنيا ۾ سنڌ جو منهن بہ مٿي ڪيائين! پر، سنڌ جي بي رحم معاشري ۾ جيڪڏهن حُسين شاهہ سندس ياد ۾ ڪا تقريب رکي، تہ واهہ نہ تہ ٻارهين مهيني ڪوبہ ادارو پنهنجي ليکي سندس تربت تي رڳو هڪڙو گل رکڻ واروبہ ڪونهي!

هاڻي تہ حُسين شاهہ بہ هي جهان ڇڏي ويو! سڄي خاندان جون علمي روايتون لڏي ويون.

اسان وٽ عالمن ۽ اديبن جو قدر ڪونهي. رچرڊ پرٽن جي راءِ آهي تہ "سنڌي ماڻهن ۾ حسد ۽ ساڙ آهي." انهيءَ ماجرا جو سبب سمجهڻ لاءِ منهنجي دوست، محمد حسن پُٽي هڪ دلچسپ ڳالهہ ٻڌائي. چيائين، "گهٽا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال ٹيا تہ در محمد ناريجي، علامہ قاضي صاحب کان سوال ڪيو هو تہ "قبلا، ائين چو آهي؟"

علامہ صاحب جن فرمايو "عالمن جو قدر ادارا ڪندا آهن جڏهن ادارن ۾ ننڍا ماڻهو وڌين ڪرسين تي ويهندا آهن، تہ علم ۽ عالمن جي بي قدري ٿيندي آهي."

مون سنڌي ادبي بورڊ ۾ انهيءَ حقيقت جو مشاهدو ڪيو پر سنڌ جي مشاهيرن ۽ قومي سورمن جي ناقدري جو وڏيءَ ليول تي مشاهدو ڪرڻو هجي، تہ روپاماڑيءَ ۾ دودي سومري ۽ مڪليءَ ۾ دولهہ دريا خان جي ابدي آرامگاهن جو حال ويڃي ڏسجي. فردوسي ياد ايندو:

چغد نوبت می زند بر گنبذ افراسیاب

❊ ❊ ❊

منهنجي والد صاحب هي جهان ڇڏيو تہ ڊاڪٽر شمل جرمنيءَ مان خط ۾ لکيو تہ:

"رباني، ماڻهوءَ جي مٿي تان سندس والدين جو سايو هٽي ٿو تہ هو پاڻ کي انهيءَ پکيڙيءَ جي مثال پائڻين ٿو جنهن کي پيچري مان ڪڍي، فضا ۾ ڪُليل هوا ۾ اڇلائي ڇڏجي، جتي ڪيئي خونخوار پکي هيڏي هوڏي لامارا ڏيندا رهن ٿا."

مون بہ والد صاحب جي وفات کان پوءِ ائين ئي محسوس ڪيو. زندگيءَ جا سوين مسئلا گڏ ڪٿي ٻيٺا، پر پير صاحب منهنجي مٿي تي ٻاجهہ پريو هٿ ائين رکيو جو مون محسوس ڪيوتہ بابا سائينءَ جي رحلت جي باوجود مان چورو ڇنو ڪونہ ٿيو آهيان. اوکيءَ سوکيءَ ۾ منهنجي سار سنڀال لڏائين، غم ۽ خوشيءَ ۾ ساڻ ڏنائين. سخي ۽ سچو انسان هو. منهنجو مربي ۽ محسن هو. هڪ دفعي خان عبدالغفار خان جي عزيز يونس جو ڪتاب پڙهي رهيو هئس. جيڪو سڄي عمر جواهر لعل نهروءَ وٽ رهيو سندس وفات کان پوءِ اندرا گانڌيءَ وٽ عمر گذاريائين. ڪتاب انگريزيءَ ۾ آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نالو اٽس

"PERSONS, PASSIONS AND POLITICS"

ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکيو اٽس ته:

"مان جڏهن به ڪنهن معاملي ۾ پريشان ٿيندو هئس، ته سڏو جواهر لعل نهروءَ وٽ هليو ويندو هئس. هو هندستان جو وزيراعظم هو. پر، مون لاءِ پيءُ وانگر هو. ڳالهه ٻڌي، منهنجي مشڪل دور ڪندو هو ۽ پوءِ ٿڏو ساهه پري چوندو هو ته "يونس، تون ڪنهن مشڪل ۾ ڦاسين ٿو ته سڏو مون وٽ اچين ٿو. مان تنهنجا مسئلا ڪجهه حل ڪريان ٿو ۽ ڪن ۾ مشورو ڏيان ٿو. پر، اڄ جڏهن مهاتما گانڌي هن جهان ۾ ڪونه آهي، ته مان ڏکئي وقت ۾ ڪنهن وٽ وڃان؟"

مون يونس جو ڪتاب اتي بند ڪيو ۽ نارٿ ويسٽرن هوٽل مان ٽيڪسيءَ ۾ چڙهي سڏو پير صاحب جي رهائشگاهه تي پهتس. ساٽس اها ڳالهه ڪيم. چيومانس ته، "مان به ته اوهان کي ائين ئي تنگ ڪريان ٿو".

هو ڪو ڪتاب ايڊٽ ڪري رهيو هو. ٿڏو ساهه پري اُٿيو. موٽر ۾ ويناسون، صدر ۾ اچي چڪر ڏنوسون. آئيس ڪريم کاڌيسون. موٽي سندس گهر آياسين، منجهند جي ماني کاڌيسون. پاڻ وڃي آرامي ٿيو ۽ مان موٽي هوٽل تي آيس. پر، شام جو وري ٻئي ڏڏ هڻاسين.

اڄ اهڙا اعليٰ انسان ڪاٿي آهن؟ هاٿي ڏک سک ۾ منهنجون اڃايل اکڑيون ڪيس ئي ڳولينديون آهن. واجهائي، واجهائي، نيٺ ٽڪجي، مايوس ٿي، مون وٽ موٽي ايندیون آهن.

پير صاحب، "حديقتہ الاولياء" جي مقدمي ۾ پنهنجي ڪنهن مرحوم پياري دوست جي ياد ۾ عربي زبان جي شاعر لبيد جا ڪي دلآويز شعر ڏنا آهن. هاٿي پير صاحب کي ياد ڪري، اهي ئي شعر منهنجي چپن تي ترِي ايندا آهن:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي وسڻون، جتي پَلُ پَهَر، آجهاپ ڪندا هئاسين،
ڀ رهاڻيون ڪندي وقتَ گذاريندا سين، سي ويرانا ٿي ويون!
ماڳن ڀ محفلن مان ساٿ ڏٽي سرواڻ هليو ويو.
رڄام وارين ٽڪرين جي پڳ ۾ اڄ انهن جا نشان به ڪونہ رهيا.
مهينا ڀ سال گذري ويا.
بهار جون بوندون بار بار پيون.
ڪيترائي ڀيرا اُترَ پارَ جا ڪارا ڪُمَ ڀ ڪڇَ،
اُنهن ويرانن تي وڏڦڙا وَسائي ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم صاحب سجاد حُسين قريشي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم سجاد حسين قريشي، ملتان جي غوثَ، بهاؤالحق جي درگاهہ جو سجاده نشين هو. هڪ دفعي مون کانئس پڇيو تہ، "سنڌ ۾ غوث کي بهاؤالحق ڪوٺين ٿا ۽ پنجاب ۾ بهاؤالدين... سو ڇو؟" چيائين تہ، "ٻئي لقب آهن، سندن اصل نالو تہ 'ذڪريا' هو."

سنڌ ۾ غوث جا معتقد ۽ مريد ٿر جي پاسي ايڏا ڇڪي وڏي تعداد ۾ آهن، پر ڪنهن زماني ۾ تہ اُتر، وچولي ۽ لاڙ ۾ اهڙو ڪو هنڌ مشڪل هوندو جتي نہ هجن. هڪڙي پيري مخدوم صاحب خود پير حسام الدين راشديءَ ۽ مون سان انهيءَ ٻالهہ جي تصديق ڪئي هئي. اسان غوث جي عرس جي موقعي تي ادبي ڪانفرنس ۾ ويا هئاسين. بعد ۾ سائين قاسمي صاحب ۽ ڊاڪٽر الانا صاحب پڻ ويا هئا.

ملتان ۾ ممتاز حسن نالي هڪ خزانہ آفيسر هوندو هو جو مون کان سنڌي ادبي بورڊ جا تاريخ تي ڇپايل ڪتاب گهرائيندو هو سو هن ڪري، جو ماضيءَ ۾ سنڌ ۽ ملتان جا لاڳاپا تمام گهرا ۽ گهاتا هئا. ملتان هاڻي پنجاب جو حصو آهي، پر، ڪنهن زماني ۾ سنڌ جو حصو هوندو هو. اهو ئي سبب هو جو محمد بن قاسم ان کي فتح ڪيو هو. ملتان ۽ اُڇ شريف سنڌ جي اترئينءَ سرحد جا ٻہ اهم شهر هئا.

قلندر شهباز کي وصال ڪئي تقريباً ست سؤ سال گذريا آهن. هو جڏهن ٻہ هت آيو هو تہ اول ملتان هليو ويو هو ۽ اُتي غوث بهاؤالحق وٽ وڃي رهيو هو. سيوهڙ پوءِ آيو هو تڏهن ٻہ ملتان، سيوهڙ وانگر سنڌ جو شهر هو.

غوث پاڪ، قلندر شهباز، بابا فريد ۽ اُڇ شريف جو بخاري بزرگ، دين اسلام جي تبليغ لاءِ پري پري هليا ويندا هئا. اهي ڳالهيون ٻہ اسان سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم صاحب ڪيون هيون. ائين به چيائين ته اتر ۾ بعضي ته بخارا، اولهه ۾ بلوچستان جي دور دراز شهرن ۽ اوپر ۾ برما تائين به هليا ويندا هئا. ڏکڻ ۾ ته عربي سمنڊ هو.

ملتان ۾ انهيءَ زماني ۾ قباچه جي حڪومت هئي. سنڌ سندس هٿ هيٺ هئي، جنهن تي ست راڻا، سندس نائبن جي حيثيت ۾، مختلف پرڳڻن تي راج ڪندا هئا. برهمڻ آباد واري پرڳڻي تي راڻو جسودن (يا جسوڏن) آڪرو راج ڪندو هو. شاهه عبداللطيف ڀٽائيءَ پنهنجي لافاني ڪلام ۾ ڪيس ڳايو آهي:

جسوڏن جهڙو جوانُ، ڪونه ڏسان ڏيهه ۾!

مون سان اها ڳالهه پهريائين ميرمحمد بخش ٽالپر (ميرپورخاص واري) ڪئي هئي ۽ ثابتيءَ طور سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ جي ڇپايل "سنڌ جي تاريخ" ڏيکاري هئائين. بعد ۾ سنڌي ادبي بورڊ جي لوڪ ادب سلسلي ۾ ڇپيل هڪ ڪتاب ۾ تفصيلُ پڙهيم.

غوث بهاؤالحق ملتانيءَ جي پوٽي رڪنِ عالم جي احوال ۾ وري اها دلچسپ ڳالهه پڙهيم ته پاڻ مشهور سياح ابن بطوطا کي ٻڌايو هئائين ته، "اسان اصل نسل ۾ سنڌي آهيون."

رڪنِ عالم پنهنجي ڏاڏي غوث بهاؤالحق وانگر وڏي شخصيت هو. هن وانگر پاڻ به سڄي هندستان جو "شيخ الاسلام" (Chief Justice) مقرر ٿيو هو. بادشاهه دهليءَ ۾ نظام الدين اولياءَ جي شهرت ۽ طاقت کي ڏسي هٽڻ لاءِ ڪيس دعوت ڏني گهرايو هو. هو وڏي مذهبي عالم هئڻ سان گڏ وڏو سياسي ذهن به هو. سو بادشاهه جي دعوت تي دهليءَ ته ويو پر نظام الدين اولياءَ سان دوستي ڪري ملتان موٽيو.

ملتان جو اُنهيءَ زماني ۾ وڏو اوج ۽ اقبال هو. لاهور جي ڪا حيثيت ئي ڪانه هئي. اهو ئي سبب آهي جو داتا گنج بخش علي هجويريءَ، ٽينءَ صدي هجريءَ ۾ لاهور لاءِ لکيو هو ته:

"يکي از مضافات ملتان است"

(لاهور ملتان جي پسگردائيءَ وارين وسندين مان هڪ آهي.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهي ته ٽيون اڳوٽي زماني جون ڳالهيون، پر جمعو جمعو اٺ ڏينهن اڳ، انگريزن جي بادشاهيءَ ۾ به ملتاني هندو واپاري جڏهن بمبئيءَ ويندا هئا ته اُتي "سنڌي" سڏبا هئا. بلڪ، برطانوي دور جي گزيٽيئرن ۾ ائين به لکيل آهي ته بمبئيءَ جا واپاري، سنڌي هندو واپارين ۽ ملتان جي هندو واپارين ۾ فرق ڪونہ ڪندا هئا. ٻنهي کي "سنڌي" سڏيندا هئا. ممتاز حسن خزانہ آفيسر ملتان انهيءَ ئي سبب ڪري، مون کان سنڌي ادبي بورڊ جا تاريخ تي ڇپيل ڪتاب گهرائيندو هو. انهن جي مطالعي کان پوءِ پير سائين حسام الدين شاهہ جو معتقد ٿي ويو. مون پير صاحب سان سندس غائبانہ تعارف ڪرايو. ان کان پوءِ ممتاز پير صاحب کي سڏو خط پَٽَ لکيا ۽ سندس رضامنديءَ سان مخدوم صاحب سان ڳالهہ ٻولهہ ڪيائين، جنهن غوث جي عرس جي موقعي تي پير صاحب کي "ادبي ڪانفرنس" ۾ "چيف گيسٽ" طور دعوت ڏني، ملتان سڏيو.

پير صاحب ملتان مان موٽيو ته مخدوم صاحب جي شخصيت کان ايڏو ته متاثر ٿي آيو، مون کي حيدرآباد مان ڪراچيءَ سڏيائين ۽ سفر جا ذري پرزي جا حال احوال ڏنائين. مخدوم صاحب جي ايڏي ته تعريف ڪيائين، جو مان به غائبانہ سندس عقيدتمند ٿي ويس.

ٻئي سال پير صاحب وري ادبي ڪانفرنس ۾ ملتان ويو ته مون کي ساڻ وٺي ويو ۽ مخدوم صاحب سان متعارف ڪرايائين. مون پريٺ پير صاحب کان سندس جيڪا تعريف ٻڌي هئي، اها سؤ فيصدي صحيح هئي. مون کي سندس حضور ۾ باريابيءَ جو شرف ائين نصيب ٿيو. پر، بعد ۾ ته ورهين جا ورهيہ سندس قرب جي ڇانوَ ۾ گذريا. هاڻي جڏهن هن جهان ۾ ڪونہ آهي ته سندس ڳالهيون ياد ايندیون اٿم.

اهو ڇٽيءَ طرح ياد اٿم ته ممتاز حسن خزانہ آفيسر ملتان شروعات وارين ۾ ٽن ڪانفرنسن جي موقعي تي پهرن جا پهر ڪچهريون ڪرڻ ايندو هو. ڏاڍو قرب ڏنائين، پر ان کان پوءِ هو وري نظر ڪونہ آيو ۽ نہ وري خط پَٽ لکيائين، پر هڪ لاجواب تحفو ڏنائين. هڪ بيت ٻڌايائين، جو ملتان ۽ نٽي جي قديم لاڳاپن جي نشاني آهي:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن ڪتي ڪي ڪاهه ڪيو ۽ آڏيو ڪي ملتانُ،
تڏهن سؤ سهيلين سارُ مون متي ڏوئي ڪوٽ جي.

ملتان تمام قديم شهر آهي. مخدوم صاحب ان جي تاريخ بيان ڪندو هو تہ پرهلاد پڳت جي مندر جو خاص طرح ذڪر ڪندو هو جو اڄا بہ غوث جي درگاهہ سان لڳو لڳ بيٺو آهي. مخدوم صاحب چوندو هو تہ "هيءُ شايد اهو ساڳيو مندر آهي، جنهن ۾ محمد بن قاسم بُت پڳو هو ۽ بيشمار هيرا، جواهر، سون ۽ چانديءَ جا انبار هٿ ڪيا هئا." مون کي ڏهن تي اهو بہ هلڪو ڏئو آهي، تہ مخدوم صاحب اسان کي ايئن بہ چيو هو تہ پرهلاد جو مندر "سورج ديوتا" جو مندر هو. ائين بہ ٻڌايو هئائين تہ هندن ۽ مسلمانن ۾ ايڏي تہ رواداري هئي، جو غوث جي درگاهہ جي تعمير ٽيڪ کان پوءِ بہ هندو نهايت آرام ۽ اطمينان سان مندر ۾ پاڻ پوڄا ڪندا هئا ۽ مسلمان پنهنجون رسمون ادا ڪندا هئا.

سنڌ ۾ قرمطين منصوري ۽ ملتان کي پنهنجي هٿ هيٺ آندو، پر محمود غزنويءَ ٻنهي شهرن تي حملو ڪيو ۽ قرمطين کي تهس نهس ڪري ڇڏيو. ليڪن حيرت جي ڳالهہ آهي تہ ايڏي وڏي واقعي بابت مخدوم صاحب اسان سان ڪڏهن بہ ڪا ڳالهہ ڪانہ ڪئي.

هونئن مخدوم صاحب هر موضوع تي ڳالهہ ٻولهہ ڪندو هو، اهو نہ پڇجي تہ ڪهڙن ڪهڙن موضوعن متعلق ڳالهائيندو هو، اهو پڇجي تہ اهڙو ڪهڙو موضوع هوندو هو، جنهن تي ڪونہ ڳالهائيندو هو. پاڻ صحيح معنيٰ ۾ معلومات جي ڪاڻ هو. مذهبي ۽ تاريخي موضوع تہ سندس مطالعي جا هوندا هئا، پر "رولس رائيس" ڪارن جي ساخت بابت بہ مڪمل اعتماد سان معلومات ڏيندو هو- هڪ دفعي سنڌ جي خاندانن سان پنهنجن لاڳاپن جو ذڪر ڪيائين ۽ ٻڌايائين تہ اليڪشن جي معاملن ۾ هڪٻئي جي اميدوارن کي مدد ڏيڻ ۾ سندن لاڳاپو هالن جي مخدوم خاندان سان هو.

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ صاحب جئين مخدوم نوح جي گاديءَ جي حرمت ۽ پنهنجيءَ شخصيت جي اهميت وڏي شانَ سان برقرار رکي، مخدوم سجاد حسين قريشي صاحب وري غوث جي درگاهہ جو تقدس ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجيءَ شخصيت جو وقار وڌي شانَ مانَ سان برقرار رکيو. مان انهيءَ حقيقت جو اکين ڏٺو شاهد آهيان. هاڻي وري قسمت ٻنهي خاندانن کي ويجهو آندو آهي، ٻئي پيپلس پارٽيءَ ۾ شامل آهن.

مون کي اهو به پڪيءَ طرح معلوم آهي ته مخدوم صاحب جي گهٽي ۾ گهٽي قرب ۽ محبت ڪنڊياريءَ واري غلام حيدر وساڻ مرحوم سان هوندي هئي.

ماڻهن ۾ اهو ئي شخص مقبول بلڪ هردلعزيز ٿئي ٿو جنهن جو اخلاق اعليٰ آهي. مخدوم صاحب اعليٰ اخلاق جو مثال هو. ننڍي وڏي سان هڪجهڙو هوندو هو. منجهس پيرن ۽ شيخن مشائخن وارو مخرج ڪونہ هوندو هو. سنڌ ۾ ڪن پيرن جي خاندانن متعلق موجوده دؤر ۾ ڪيئي خرافات ٻڌيون آهن. ريڇ ۽ سوئر تي ڪتا ٻچائڻ ته سندن خاص شوق ۽ شعل آهن، پر ڪن هنڌن تي پيرن جي خاندانن جي نئين نسل ته شراب نوشيءَ ۽ بدڪاريءَ ۾ به نالو ڪڍيو آهي. اڄا به ٻين وري سنڌ ۾ اتر جي پاسي ملڪيت جي تڪرار ڪري هڪٻئي کي مسجدن ۾ به بندوقون هنيون آهن. اهي سڀ ڳالهيون اخبارن ۾ به آيون آهن ۽ زبان زد عام خاص آهن. اهڙن پيرن ۽ درگاهن سان ماڻهن جي جيڪا دلي محبت ۽ عقيدت هوندي، سا به هر ڪنهن کي ساري ٻئي آهي! منجهن جيڪا ڪاني ڪرامت آهي، سا به خلق رات ڏينهن ويني ٿي ڏسي!

هڪ طرف اسان وٽ صورتحال اها آهي، ٻئي طرف مخدوم صاحب جا ٻئي پٽ وڏو شاهہ محمود قريشي توڙي ننڍو پاٽس اسان ڏٺا ۽ سندن ڳالهيون ٻڌيون. مخدوم صاحب سندن تربيت ائين ڪئي، جو پاڻ پنهنجي زمينن ۾ وڃي ٽريڪٽر هلائيندا هئا. خانداني تربيت جا ماڻهوءَ جي ذهن تي وڏي هوندي گهرا اثر ٿين ٿا. جيڪو لاڏلو ۽ دادلو ٿي پلبو سو وڏي هوندي به ڪونہ سُڌرندو.

مخدوم صاحب جي اهليہ مرحومہ جنرل شير عليءَ جي خاندان مان هئي. سندس رحلت کان پوءِ مخدوم صاحب ٻي شادي ڪانہ ڪئي. اسان وٽ ورلي ڪو اهڙو هوندو جنهن ايڏي اخلاق جو مظاهرو ڪيو هوندو. هونئن اسلامي شريعت ۾ ته چئن شادين جي به اجازت آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزن جي زماني ۾ سر رڊلي سنڌ ۾ ڪليڪٽر ۽ ريونيو ڪمشنر ٿي رهيو هو. سنہ 1976ع ۾ مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو وائيس چانسيلر هئس تہ سنڌ گهمڻ آيو. ٻيڙو ٿي ويو هو پر ايڏا اٿڻ ويهڻ ۾ ڪڙو تڙو هو. زال کي بہ ساڻ وٺي آيو هو. اها بہ ٻيڙي ٿي وئي هئي. پر، وڏي ڳالهہ تہ ٻنهي اکين کان ويهي وئي هئي. صفا ويچاري انڌي هئي. سنڌيءَ ۾ عام پهاڪو آهي تہ، "انڌي جهڙي پيڪين تهڙي ساهرين!" پر، رڊلي جي اخلاق کي آفرين ڏجي، جو انڌيءَ زال کي بہ سنڌ گهمڻ لاءِ ساڻ وٺي آيو. ڪيس اُتارينڊو وهارينڊو بہ پاڻ هو. مون سان آفيس ۾ ملڻ آيا. ڏٺم تہ ڪيڪ پيسٽري ڪٽي، ٽڪرا ڪري، پليٽ ۾ وجهي ڪانٽو هٿ ۾ ڏنائينس تہ ڪائڻ ۾ ڪا ڏکيائي نہ ٿئيس. اهو لقاءُ ڏسي مون دل ۾ چيو تہ، "جيڪڏهن انگريزن اڌ دنيا تي حڪومت ڪئي تہ هُو واقعي ان جي لائق بہ هئا."

منهنجي نياڻي پنهنجي مڙس سان گڏ انگلينڊ، ڪمپيوٽر سائنس ۾ پي ايچ ڊي ڪرڻ وئي آهي. تازو مهيني ڪن لاءِ آئي هئي. پچيومانس تہ، "هِتان جي ماڻهن ۾ ملڪ" جي اُتان جي ماڻهن ۾ ملڪ ۾ ڪهڙو مڪيہ فرق آهي؟ اول تہ تڪڙ ۾ جواب ڏنائين تہ، "هِتان جي دنيا ٻي آهي، اُتان جي ٻي آهي، ٻہ جدا جهان آهن." گهڙي رکي چيائين تہ، "مڪيہ فرق، مون کي تہ هي نظر آيو تہ "انگريز ڪوڙ ڪونہ ٿا ڳالهائڻ. ڪوڙ ڳالهائڻ سندن سمجهہ کان مٿيري ڳالهہ آهي. ڇا بہ ٿي پوي، سچ ڳالهائيندا. ان ڳالهہ جي پرواهہ ڪونہ ڪندا تہ سچ ڳالهائڻ ڪري، مون کي فائدو ٿيندو يا نقصان؟"

قبلا علامہ آءِ.آءِ.قاضي بہ ساڳي ڳالهہ ڪندو هو. پر، چوندو هو تہ، "انگريز جڏهن سئيز واهہ ٽپي هن طرف اچي ٿو تہ پنهنجا سڀ اخلاقي قدر ڇڏي اچي ٿو."

* * *

مخدوم سجاد حسين قريشي انگلينڊ مان اعليٰ تعليم پرائي آيو هو يا نہ اُنهيءَ ڳالهہ جي مان نہ تردید ڪري سگهان ٿو نہ تصديق. پر، ايترو اعتماد سان چئي سگهان ٿو تہ هو انگريزي ايتريءَ ئي رواني‌ءَ سان ڳالهائيندو هو جيتري اُردو. سرائڪي تہ سندس مادري زبان هئي، پر سنڌيءَ ۾ بہ ڳالهائي ويندو هو. سنڌي سمجهندو تہ رڳو مان سؤ پئسا هو. هڪ دفعي ڪو تر جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاسي ويو هو. مان ساٹس ملتان ۾ مليس تہ ڈاڍي ڏک مان چيائين تہ "رباني، تر ۾ وڏي ۾ وڏو مسئلو پيئڻ جو پاڻي آهي. ويچارين جوان نينگرين جي ڇمار پيئڻ جي پاڻي آڻڻ ۾ گذري وڃي ٿي. فجر جو گهڙا کڻي وڃن. پوءِ ڏينهن گذري تہ موتي اچن. شام جو وري کڻي وڃن. سانجهيءَ ڌاران موٽن."

ملتان ۾، پهرينءَ ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي عام دستور موجب، مون کي بہ لفافو ڏنائين، پر مون نہ ورتو. ٻانهون ٻڌيون مانس. تڏهن سرائڪيءَ ۾ چيائين تہ "پلا، پاکر کڻي اچان."

"پاکر" نيٺ سنڌي لفظ آهي. مخدوم صاحب کي سنڌي ڪلچر تي وڏو درڪ هو.

غوث جي عرس ۾ اسي سيڪڙو ماڻهو سنڌ مان ايندا هئا. انهن ۾ عام ماڻهو بہ هوندا هئا، تہ بيشل سکيا ستابا بہ هوندا هئا. غريب ماڻهن جي سنڌ مان ملتان ڏي اڇ وڇ جي سهولت لاءِ سرڪار کي خاص ريل گاڏيون هلائڻيون پونديون هيون. مخدوم صاحب ٻڌايو تہ اُنهن زائرين کان علاوه، غوث جي مريدن جو هڪ ٽيون بہ وڏو تعداد آهي، جيڪو سنڌ جي مختلف ننڍن شهرن ۽ ڳوٺن مان پيادل ملتان ايندو ويندو آهي. اُهي "پانڌي" سڏبا آهن. گهران ڪڍڻ جي ٽُلهي آڻي جا مٿا روٽ پچرائي، سفر جي ٿمر طور ساڻ کڻندا آهن. سندن سفر جون راهون ۽ رستا مقرر هوندا آهن، جن تي منزلون هٽندا، ساهي پٽيندا، نيٺ ملتان پهچندا آهن. مخدوم صاحب اُنهن پانڌين جي غوث پاڪ سان عشق ۽ عقيدت جو ڏاڍيءَ سڪ سان ذڪر ڪندو هو. مون ننڍپڻ ۾ اهي پانڌي ڏٺا. ڏهن ٻارنهن ورهين جو ٻار هئس. نوشهري ضلعي جي ڪنڊياري تعلقي ۾ اسان جي ڳوٺ آڱرن کان ميل پنڌ جي مفاصلي تي محبت ديري جتوئيءَ جو ننڍو شهر آهي. منجهس انگريزي تعليم لاءِ مڊل اسڪول هوندو هو جيڪو هندن پنهنجي هڙان خرچ ڪري ٺهرايو هو. اها پاڪستان ٺهڻ کان سال ڪن اڳ جي ڳالهہ آهي. مان بہ روزانو پنهنجي ڳوٺ مان ٻين ٻارن سان گڏ انهيءَ اسڪول ۾ پڙهڻ ويندو هئس. غالباً انگريزي ٻئي درجي ۾ هئس. تڏهن سنڌي چار درجا پاس ڪرڻ کان پوءِ انگريزيءَ جي پهرئين درجي ۾ داخلا ملندي هئي، پر ٻار جي پيڙهہ پڪي ڪرڻ لاءِ سنڌي ڇئن درجن کان هڪ سال اڳ "ٻاراڻو درجو" بہ پڙهائيندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئا. انگريز ويا تہ اهي قاعدا قانون ختم ٿي ويا. پاڪستان جي شروعاتي سالن ۾ وري بہ تعليم جو پرمر قائم هو پر ويجهيءَ ڇڪ ۾ سنڌ ۾ تعليم جو رڳو نالو وڃي بچيو.

هڪڙي ڏينهن ٻين شاگردن سان گڏ، اسڪول پوري ٿيڻ کان پوءِ، واپس گوٺ ڏي ويس تہ شور ٻڌڻ ۾ آيو. ڪنڌ ورائي پوئتي جو ڏسون تہ ڏنب ماڻهن جو آهي، جيڪي پيرين پيادو پيا اچن. پر، نڪي تہ وک وک ۾ ۽ نڪي وري ڊوڙ پيا اچن. ڇوها ڇوها پيا اچن ۽ رکي رکي نعرو پيا هڻن: "دمبهو". سندن نعري جو آواز ڏاڍو سُريلو هو. ٿوريءَ دير کان پوءِ، ماڻهن جو اهو ڏنب اسان کي اچي سڀائو ٿيو. اسان ٻار ڊڪَ سان پاسو ونڊي ٻيٺاسون. ڏنب ۾ سڀ غريب ماڻهو هئا ۽ پيرين اگهاڙين هئا. ڪلهن تي هر ڪنهن کي هڪ ننڍڙي ڪُنڊي ٻڌل هئي. جڏهن اُهو ڏنب اڳتي لنگهي ويو تڏهن ڪنهن ڳالهہ ڪئي تہ "غوث جا پانڊي" آهن، عرس تي ملتان وڃي رهيا آهن.

انهيءَ کان مهينو ماسو اڳ مان اسڪول مان گهر موٽيس، تہ ٻيهريءَ جي مهل پاڙي اوڙي جي زالن جو ڏنب پنهنجي گهر جي ويرانديءَ ۾ ڏٺم. سڀ پاسي وارن غريبڻن گهرن جون هارين جون زالون هيون، ٺڪر جي اُکريءَ جي چوڌاري مُهريون ڪنيون ٻيٺيون هيون، جن سان منجهس ڪجهہ ڪُٽي رهيون هيون. پوءِ خبر پيم تہ غوث جا روٽ پچائڻ لاءِ اُکريءَ ۾ ٽُلهي آڻي يا ڪٽڪ جي سَنهي ڏاري ۾، ڪُڙ، سونف ۽ ٻيون شيون وجهي ڪُٽي رهيون هيون. جڏهن ڪُٽي بس ڪيائون تہ ٽَئي تي ٽُلها روٽ پچايائون. مون بہ روٽ جو ٽڪرو کائي ڏٺو ڏاڍو سوادي هو.

ملتان ۾ مخدوم صاحب جي رهائشگاهہ "دولت گيٽ" وٽ هوندي هئي. هڪ وڏي سنڌي سليمي نموني جي ٻہ ماڙ جاءِ هوندي هئي. ٻاهران سادي هئي، پر اندر جڙ تہ محلات هئي! منجهس بيشمار ڪمرا هئا، جي محلات جي ڪمرن وانگر سينگاريل هئا. ملتان ۾ "شيشا ڪاري" جو ڪم ٿيندو آهي. ننڍا ننڍا شيشا، ڪنهن مسالي ۾ ملائي، پٽين تي پلستر ڪن ٿا. پٽ لسي بہ ٽئي ٽي ۽ منجهس لڳل شيشا ڏاڍا سهٽا بہ لڳن ٿا. مخدوم صاحب جي رهائشگاهہ جو هيٺيون طبقو مهمان خانو هوندو هو، جنهن ۾ وڏي خوبصورت ڊرائنگ ۽ ڊائننگ هال سان گڏ بيڊروم هوندا هئا. مهمان خاني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم صاحب سجاد حسين قريشي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ ۽ غلام رباني آگرو گفتگو ۾ مصروف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي سيني ڪمرن ۾ غاليچا وڇايل هوندا هئا، جن جي مٿان نهايت نفيس ۽ قيمتي فرنيچر پيل هوندو هو. رهائشگاهه جي مٿئين طبقي ۾ سندس فيملي رهندي هئي.

مخدوم صاحب جي مهمان خاني ۾ سندس سُڪيا ستابا معتقد ۽ مريد بہ ڪونہ رهندا هئا، ورلي ڪي شخص هوندا، جن کي اهو شرف حاصل ٿيندو هوندو. ليڪن، مخدوم صاحب، پير صاحب ۽ مون کي انهيءَ مهمان خاني جي بيڊ روم ۾ ٽڪائيندو هو. اسان واري بيڊ روم ۾ بہ پلنگ ۽ هڪ صوفا سيٽ رکيل هوندو هو. فرش جي مٿان غاليچي تي پيلي ۽ ڳاڙهي رنگ جا وڏا سهڻا گل هوندا هئا. سڀ بيڊ روم هوادار ۽ روشن هوندا هئا. اسان جي پاسي ۾ جيڪو بيڊ روم هو تنهن ۾ وري بلو رنگ جو غاليچو وڇايل هو. ڪمري جي وچ ۾ بلو رنگ جو ڊبل پلنگ ۽ صوفا سيٽ رکيل هو. جنهن تي بہ بلو رنگ جي "شيشا ڪاري" جو ڪم ٿيل هو. ڪمري جي چئني پاسين تي بہ بلو رنگ جي "شيشا ڪاري" جو ڪم ٿيل هو.

اسان واري بيڊ روم جي اڳيان، "ڪاريڊور" جي نموني تي، هڪ قسم جو ڪمرو هو. جنهن ۾ سامهون اندر اچڻ جو دروازو هو ۽ پاسن کان صوفا سيٽ رکيل هئا. مخدوم صاحب ڏينهن جو اُتي عام خاص ماڻهن سان ڪچهري ڪندو هو. ڪاريڊور واري ڪمري جي هڪ پاسي ڊرائنگ روم هوندو هو. جنهن ۾ مخدوم صاحب فقط خاص خاص ماڻهن سان ڪچهري ڪندو هو. پاڻ غاليچي تي فرشي نشست ڪندو هو. سامعين سندس چوڌاري طول وهاٽن تي ٽيڪ ڏئي وهندا هئا. هونئن ٻنهي ڪمرن ۾ قيمتي ۽ نفيس فرنيچر پيل هوندو هو. ڊرائنگ روم جي ڪاريڊور واري ڪمري جي سامهون واري پاسي سان ڊائننگ روم هوندي هئي، جنهن ۾ ويهارو ڪن ماڻهن جي ضرورت جيتري ڏگهي ڊائننگ ٽيبل پيل هوندي هئي. اُتي ئي مخدوم صاحب اسان سان گڏ روزانو ماني کائيندو هو. بعد ۾ هڪ دفعي مون انهيءَ ڊائننگ روم ۾ مخدوم صاحب جي هڪ خاص دعوت ۾ لنچ کاڌي، جنهن جو مکيہ مهمان صدر جنرل ضياء الحق هو. ڪن مهمانن ڪرسين تي ويٺي ماني ٽي کاڌي تہ ڪن وري انگريزي استائيل تي ٻيٺڙ ٽي کاڌي. مخدوم صاحب انهيءَ دعوت ۾ پاڻ ڪابن جو ڊش کڻي هر ڪنهن کي ڏيندو جڏهن مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وٽ آيو تہ مون کيس چيو تہ. "سائين، اوهان پاڻ تہ ماني کائو ئي ڪونہ ٿا." مرڪي انگريزيءَ ۾ جواب ڏنائين تہ. "هن عمر ۾ (سانيڪو سال) مان اهڙي ڳوري ماني کاوان تہ پنهنجي قبر ڏندن سان کوٽيندس."

عرس جي موقعي تي رهائشگاهہ جو سڄو آڳر (جو شاميانن سان ڍڪيل هوندو هو) ۾ ويرانيو ٿيل ماڻهن سان ڀريل هوندا هئا. اُنهن جي آمهون سامهون رودِ جي ٻئي پاسي ٽهيل ٻئي نمبر مهمان خاني ۾ تڪيل ماڻهو رکي رکي "غوث جا دمبها" هڻندا رهندا هئا.

هڪ دفعي مخدوم صاحب اسان کي سمجهايو تہ اهو نعرو "دمبهو" ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. پر اصل ۾ چون ٿا تہ "مدد ڪر يا غوث بهاول الحق" سُرَ ۾ اکر اهڙا تہ گڏي چون ٿا. جو اسان کي "دمبهو" ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. چيائين تہ غوث جا پانڊي، عرس جي موقعي تي، سنڌ جي ڳوٺن ۽ ننڍن شهرن مان غوث جا اهي "دمبها" هڻندا، ملتان پهچندا آهن. مون کي سندس ڳالهہ ٻڌي، ٽيهارو ڪن سال اڳ محبت ديري جتوئي جي اسڪول مان ڳوٺ موٽندي، ماڻهن جو اهو ڏنب ياد آيو. جيڪو غوث جا "دمبها" هڻندو رستي سان ڇوهو ڇوهو ٻئي ويو.

مخدوم صاحب سان پير صاحب ۽ منهنجي محبت جي رسم و راهہ جيئن پوءِ ٽيئن وڌندي رهي. ادبي ڪانفرنس ۾ مخدوم صاحب جا خاص مهمان اسان ۽ ڪي ٻہ چار ٻيا هوندا هئا. پر، اهي اسان وانگر مخدوم صاحب سان گڏ ماني ڪونہ کائيندا هئا. مرشد جي ڪري سندس ادب ڪندا هئا، مخدوم صاحب روزانو پاڻ سڄو ڏينهن عرس تي آيل مريدن جي انبوهن ۾ مشغول هوندو هو. تقريباً سوميهاٽيءَ مهل آجو پاجو ٿي، اسان جي ٻيڊ روم ۾ ايندو هو. انگريزي محاوري ۾ ائين چئجي تہ صحيح معنيٰ ۾ Relax ٿي ايندو هو. اول ماني کائيندا هئاسون، پوءِ ٻيڊ روم ۾ ڪچهري ڪندا هئاسون.

هڪ دفعي اسان سان اندر اوريائين، چيائين تہ ملتان زرخيز علائقو آهي. هتان جي ڪپهہ (Cotton) دنيا ۾ مشهور مصر واريءَ ڪپهہ (Egyptian Cotton) جهڙي عمدي آهي. پر، اسان نڊڪا آهيون. نہ سنڌي پنهنجو سمجهن ٿا نہ پنجابي پنهنجو ڪن ٿا. پنجابين تہ ملتان جي سڄي علائقي کي هاڻي Colonize ڪري ڇڏيو آهي. اسان ملتاني سرائڪي ڳالهائيندڙ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪاڻي جا ڪونہ رهيا آهيون. اقليت ۾ آهيون.

محترمہ بينظير ڀٽي اها رمز سمجهي ورتي. جڏهن وقت آيو تہ مخدوم شاهہ محمود قريشيءَ جي مٿي تي هٿ رکيائين.

مخدوم صاحب جي ڪچهري هڪ رنگ جي ڪانہ هوندي هئي. دنيا جهان جون ڳالهيون نڪرنديون هيون. هڪ دفعي تصوف جي سلسلن ۾ پيرن فقيرن جو ذڪر نڪتو. مخدوم صاحب چيو تہ، "رباني، پيرن فقيرن جو لهہ لحاظ فقط هت هندستان ۾ پاڪستان ۾ آهي. ايران ۾ وچ اوير ۾ تمام سخت دل ماڻهو آهن. نياز نوڙت مان ڪونہ ڄاڻن. تصوف جيڪو رواداريءَ جو سبق ۾ ميٺ محبت جو درس ڏنو انهيءَ جا اثر رڳو اسان وٽ نظر ايندا." سندن جي پيرن فقيرن تي تبصرو ڪندي چيائين تہ، "وٽن وڏو "پروٽوڪال" (Protocal) آهي. اسان برهمڻ ڪلاس جا ماڻهو آهيون. پر، خدا جي تہ سڄي خلق قابل احترام آهي. ايڏو مخرج ڇالاءِ؟ چو هيا انسان ڪونهن؟"

ائين ڳالهيون ڪندي ٽپ ڏئي اُٽيو. منهنجي واڇ ڪا هيٺ صوفا سيٽ وٽ ڪِري پئي هئي، سا ڪٽي مون کي ڏنائين. مان سندس اعليٰ اخلاق ڏسي حيران ٿي ويس. هو زبان سان مون کي چئي ٿي سگهيو تہ، "پٽ تان پنهنجي واڇ ڪٽي وڃ."

ٻئي دفعي، وري ماڻهوءَ جي مزاج تي شاندار تبصرو ڪيائين ۾ سلطان باهوءَ جو مشهور ڪلام وڏيءَ لئہ سان ڳائي ٻڌايائين:

دل درياهہ سمندر ڏونگهي
ڪون دليان دا ڄاڻي؟ هُو...!

مخدوم صاحب جون پير صاحب ۾ مون سان ڪچهريون رات جو نائين ڏهين شروع ٿيندیون هيون تہ ٻي ٽين وڳي رات تائين جاري رهنديون هيون. ٻن ٽن ڪلاڪن کان پوءِ چاءِ جي گرم گرم ڪوپ جي ضرورت محسوس ٿيندي هئي. مخدوم صاحب ڊاڪٽ تي چڙهي، مٿي گهر ويندو هو ۾ پاڻ چاءِ ناهي ڪٽي ايندو هو. ڪنهن بہ نوڪر يا گهر ياتيءَ کي تڪليف ڪونہ ڏيندو هو. سندس ناهيل چاءِ ۾ عجب لطف هوندو هو. هڪ دفعي ان جو سبب ۾ نسخو ٻڌايائين. چاءِ جي ٻن چئن سنن برانڊن جي ٽُڪل پٽي مکس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪندو هو. انگلينڊ جي مشهور "ٽيٽلي ٽي- ليمن فليور" ۾ منجهس ملائيندو هو. چاءِ جو تازو پاٽي بجليءَ جي ٽرماس ۾ گرم ڪندو هو. مقرر مداءَ ۾ مقدار ۾ منجهس پتي ۾ ڪير وجهندو هو. اهڙي ته چاءِ ناهيندو هو جو ڏڪ پرڻ سان لطف اچي ويندو هو. چاءِ ناهڻ جو سنڌ ۾ اهڙو ذوق پير تراب علي شاهه کي ۾ هوندو هو. سائين قاسمي صاحب ٻڌايو ته هو وري منجهس مُشڪ جو چمچو گهمائيندو هو.

مخدوم صاحب جي ڪچهريءَ جي خاص وصف اها هئي ته جنهن موضوع تي ڳالهائيندو هو تنهن تي معلومات جا درياهه وهائي ڇڏيندو هو.

جڏهن مان پهريون دفعو ملتان ويس ته حيدرآباد جي گاڏي ڪاتي واريءَ "امين منزل" ۾ رهندو هئس. منجهس قلعي مان متيءَ وارو پاٽي ايندو هو. مون کي گڙدي جا ايڏا ته سخت سور پيا جو اصل ڪهڪائجي ويس. پير صاحب مخدوم صاحب سان اها ڳالهه ڪئي. هن گڙدي جي سور جا مختلف سبب بيان ڪندي اهڙو ته معلوماتي ليڪچر ڏنو جو چگو پلو ڊاڪٽر به ڏئي ڪونه سگهندو.

مخدوم صاحب ڪچهرين ۾ ڪڏهن ڪڏهن کل پوڳ جون ڳالهيون به ڪندو هو. ايڏي شگفته مزاجي مون زندگيءَ ۾ ورلي ڏٺي. پاڻ وجيهه شڪل صورت وارو ۽ نهايت وٽندڙ هوندو هو. پر، جڏهن کل پوڳ ڪندي مرڪندو هو تڏهن ته گلاب جو گل لڳندو هو. ڊاڪٽر شمل جي به اها ئي راءِ هئي. مخدوم صاحب جڏهن کل پوڳ واريون ڳالهيون ٻڌائيندو هو ته هوءَ ڪلي ڪلي ساڻي ٽي پوندي هئي. پنجاب جو گورنر هو تڏهن به ملتان وانگر ڊاڪٽر شمل ۽ مون وٽس راتين جون راتيون گورنر هائوس ۾ گڏ گذاريون. ڊاڪٽر شمل جو لڳ لاڳاپو به سالن کان هئس. پر، جڏهن هُوءَ مون سان پهريون دفعو گورنر هائوس ۾ هلي، ساڻس ملي، تڏهن مخدوم صاحب سندس اعزاز ۾ شاندار لنچ ڏني، جنهن ۾ پنجاب جا قومي ۽ صوبائي اسيمبلين جا ميمبر ۽ لاهور جا معزز شهري سڏيائين. چاليهارو کن معزز مهمان هئا. سروس لنچ هئي. لنچ کان پوءِ مهمان موڪلائي ويا ته مخدوم صاحب، ڊاڪٽر شمل ۽ مان هڪ وڏي هال ۾ ڪچهري ڪرڻ لڳاسين. لاهور جو گورنر هائوس به پشاور جي گورنر هائوس وانگر پيڪيدار آهي ۽ شاندار عمارت آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مخدوم صاحب ان جي تعمير جي تاريخ بيان ڪئي ۽ هڪ دلچسپ ڳالهه ٻڌائي. چيائين تہ، "جنهن هنڌ اسان هينئر ڪچهري ڪري رهيا آهيون، اُتي هيٺ هڪ ڪمرو آهي، جنهن ۾ هڪ قبر آهي!" اها ڳالهه ٻڌي اسان تہ واڪڙا ٿي وياسون! پاڻ نوڪر کي سڏ ڪيائين ۽ "ڏاڪڻ وارو خفيہ ڪمرو" کولڻ لاءِ چيائين. نوڪر ڪجهه دير کان پوءِ موٽي آيو ۽ چيائين تہ، "سائين هلو." اڳيان مخدوم صاحب، پٺيان ڊاڪٽر شمل ۽ مان. ٽئي گورنر هائوس جي پٺئين پاسي کان وڃي هڪ ڪمري جي دروازي اندر داخل ٿياسين، جنهن ۾ هيٺ وڃڻ لاءِ سنگمرمر جي هڪ ڊگهي ڏاڪڻ هئي. ڏاڪا لهڻ ۾ سولا هئا. اسان هيٺ وڃي هڪ وڏي هال ۾ داخل ٿياسون، ايترو ئي وڏو ويڪرو ۽ ڪشادو هو جيتري ۾ مٿي ڪچهري ڪري رهيا هئاسون.

لاهور ۾ جنهن شخص جهانگير بادشاهه جو مقبرو ۽ انهيءَ جي وچ ۾ هڪ هال ۾ سنگمرمر سان ٺهيل سندس مزار ڏٺي هوندي، اهو ئي تهخاني واري هال جي وچ ۾ ٺهيل مزار جو صحيح اندازو لڳائي سگهندو. تهخانو نڪي تہ اونداهو هو ۽ نہ وري اسان کي منجهس ڪا مونجهه ٿي. منجهس مزار کان سواءِ ٻيو ڪجهه بہ ڪونہ هو. سو ڏاڍو پراسرار ٿي لڳو.

واپس موٽي وري اچي مٿي هال ۾ ويٺاسون. مخدوم صاحب چيو تہ "مزار جي ڪا بہ حقيقت معلوم ڪانہ آهي. طرزِ تعمير جي لحاظ کان ڪمرو ۽ مزار مغل دور جا ٺهيل آهن. غالباً ان زماني جو لاهور ۾ مغلن جو گورنر يا امير اُتي دفن ٿيل آهي. انگريزن پنهنجيءَ بادشاهيءَ ۾ جڏهن گورنر هائوس ٺهرايو تہ منجهس اهو ڪمرو ۽ مزار بہ ڇاڻي ڇڏيائون. علامتي انداز ۾، "سڄي مغل هندستان جي تهذيب ۽ تاريخ" کي "اوراقِ پارينہ" قرار ڏنائون، ۽ تهخاني ۾ بند ڪيائون."

مخدوم صاحب اهو بہ ٻڌايو تہ، "هيءُ هال، جتي پاڻ هينئر ڪچهري ڪري رهيا آهيون، سو گورنر هائوس جي نقشي موجب، انگريز گورنرن جي ايامڪاريءَ ۾ "بال روم ڊانس هال" طور استعمال ٿيندو هو. انگريز خوبصورت منڊمون ۽ گورا صاحب اُتي عيش عشرت ڪندا هئا، شراب پيئندا هئا، پنهنجن منڊمن ۽ محبوبائن سان گڏ ڊانس ڪندا هئا. هال ۾ هر طرف مردن جون مستيون ۽ حسينائن جا ٺهڪا هوندا هئا. سندن انهيءَ شوق

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ شغل جي ڪري تهخاني واريءَ مزار ۾ ابدي آرام ۾ ستل مغل گورنر يا اميرَ جي روح کي راحت پهچندي هئي يا اذيت، سو ڪيئن چئجي!"

لاهور جي گورنر هائوس ۾ مخدوم صاحب جي رهائش سان منهنجي ٻي به هڪ يادگيري وابسته آهي. مان جنهن ڪمري ۾ ٽڪيل هئس، ان ۾ چوڌاري سينگار جا الاهي سامان رکيل هئا. سيني کي غور سان ڏٺم. ڏاڍا سهٽا هئا. ۾، هڪڙي شيءِ خاص طرح ڏاڍي وڻيم. ميز تي هڪ سُهڻڙي سِپَ رکيل هئي، جنهن تي شاهه ڀٽائيءَ جو روضو اُڪريل هو. دل ۾ چيم ته سنڌ جي ڪلچر کاتي وارا، هن قسم جون سوکڙيون ٺهرائي، ميلي ۾ ادبي ڪانفرنس جي موقعي تي، سڄن مضمون نگارن ۽ مقررن توڙي تقريب جي مکيه مهمان کي، ڪيمخواب جي ننڍيون ڊبيون ۾ وجهي ڏين، ته سڄو ۾، ها ها ڳالهه کين خيال ۾ ڪيئن اچي؟ لاهور جي انارڪلي بزار ۾ اها سِپَ ڪٽي ويس. تصويرون فريم ڪندڙ دڪاندارن ۽ صرافن جي گهٽن ئي دڪانن تي ڏيکاريم، ۾ ڪنهن به اهڙو نفيس ڪم ناهي ڏيڻ لاءِ "هائو" ڪانه ڪئي. سو اسلام آباد آيس ته بئگ ۾ وجهي ڪٽي آيس. ارادو هو ته ڪراچيءَ ۾ ڪلچر کاتي وارن کي نموني طور ڏيکاريندس، ۾ موقعو ڪونه مليو.

ستت، مهيني ماسي کان پوءِ اسلام آباد مان وري لاهور اچڻ ٿيو ۽ گورنر هائوس ۾ وڃي رهيس. صبح جو ناشتي کان پوءِ گورنر هائوس جو هڪ عملدار آيو ۽ ادب سان چيائين ته، "سائين، گذريل ڀيري اوهان جي سامان ۾ هڪ آرٽ جو پيس گڏجي ويو آهيو سو ته مهرباني ڪري واپس ڪندا." مون سندن سنيال ۽ دانائيءَ تي داد ڏنو. ۾، دل ۾ پڇتايم ته ساڻس ڳالهه ڪري ڪٽي وڃان ها ته سڄو هاڻي، هو الائي ڇا سمجهندو؟ ٻئي دفعي امانت ڪيس واپس ڏنم ۽ ان سان گڏ پنهنجي طرفان چانديءَ جي فريم ۾ شاهه سائينءَ جي روضي جي هڪ تصوير به لاهي گورنر هائوس لاءِ تحفي طور ڏنم.

مخدوم صاحب هڪ ڀيري گورنر هائوس ۾ ڪچهري ڪندي چيو ته، "رباني، مان هت هڪ ننڍو سوٽ ڪيس ڪٽي آيو آهيان. ته جڏهن وڃڻو ٿيو ته ڪا به حسرت نه ٿئي."

مون چيو ته، "سائين، اوهان جي اها ئي ڳالهه سنڌي زبان جي هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوٽيءَ ۾ ٻڌي اٿم:

"مَڏِي ميرَ سهراب جي، ۽ ڏندڙ، ٽين ٽڏِيا"

مخدوم صاحب لاهور جو گورنر ٿيو تنهن کان اڳ ملڪ جي سينيٽ جو ڊپٽي چيئرمن هو. سندس ٻنهي مقررين جو سبب جنرل ضياء هو جو ملتان ۾ ڪو عرصو ڪور ڪمانڊر هوندو هو ۽ مخدوم صاحب سان تمام سٺي سلام دعا هئس. پر، منهنجو ذاتي رايو اهو آهي تہ مخدوم صاحب کي جنرل ضياء جي قرب جي باوجود اهي عهدا قبول ڪرڻ نہ کپندا هئا، ڇو تہ هڪ تہ پاڻ سياسي ذهن ڪونہ هو. ٻيو تہ قسمت هونئن ئي سندس وڏو شانُ ڪيو هو. ها! سندس والد بزرگوار مخدوم مُريد حسين واقعي وڏو سياستدان هو. پنهنجيءَ انهيءَ راءِ لاءِ سبب عرض ڪريان ٿو:

اسلام آباد ۾، هڪ ڏينهن مسٽر الاهي بخش سومري فن ڪئي تہ، "ڪراچي ايئرپورٽ تي رحيم بخش تنهنجو انتظار ڪري رهيو آهي."

مون کيس چيو تہ، "ايندڙ فلائيٽ ۾ وڃان ٿو." الاهي بخش سومرو صاحب تڏهن مرڪزي وزير هو ۽ رحيم بخش سنڌ ۾ صوبائي وزير. بهرحال، ٽڪيٽ گهرائي وڃي جهاز ۾ ويٺس. ڪراچي ايئرپورٽ تي رحيم بخش سومرو واقعي منهنجو منتظر هو. اتي ئي "اسڪاءِ روم ريسٽارنٽ" ۾ ونڊي هليو. سئنڈوچز ۽ ڪافي گهرائيسون. ڪائي ٻي سندس ڪار ۾ ويهي روانا ٿياسون. شام جي مهل هئي. آسمان ۾ شفق جي لالاٽ هئي، موسم ڏاڍي سٺي هئي.

جنرل رحيم الدين بلوچستان جي گورنريءَ مان فارغ ٿيو هو تہ سنڌ جو گورنر ٿيو هو. سندس بيگم ثاقبہ جي مون سان گهٽي ڏيٽ ويٽ هئي. پاڪستان جي وزيرِ تعليم ڊاڪٽر محمود حسين جي ڏيءَ ۽ ڪنهن زماني ۾ هندستان جي صدر ڊاڪٽر ذاڪر حسين جي پائٽي آهي، جو علامہ آءِ.آءِ.قاضي جو معتقد هوندو هو. سو جنرل رحيم الدين سان ٻہ منهنجي ڪجهہ دعا سلام هئي. جڏهن اڌ رستي تي آياسين تہ رحيم بخش کان پڇيم تہ، "ڪاڏي ٿا هلون؟" چيائين تہ، "هالين."

ٻن ٽن ڪلاڪن ۾ هالين اچي پهتاسون. مخدوم صاحب کي اڳي ئي اطلاع مليل هو سو منتظر هو. ڪمري ۾ خلاصا ٿي ويناسون تہ نوڪر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ميرپورخاص وارو ڦوٽي جو حلوو پڪوڙا ۽ گرم گرم چاءِ ڪٽي آيو.

رحيم بخش مخدوم صاحب کي چيو تہ، "سائين، رباني‌ءَ کي "ضامن" ڪري وٺي رهيو آهيان، جو معلوم اٿم تہ اوهان جي ساٽس گهٽي آهي."

مخدوم صاحب فرمايو تہ، "پلا حال احوال ڏيو."

رحيم بخش چيو تہ، "جنرل ضياء جو عرض آهي تہ اوهان پنجاب جي گورنري قبول ڪريو."

مخدوم صاحب خاموش ٿي ويو. ڪجهہ دير کان پوءِ چيائينس تہ، "مان بيمار ماڻهو آهيان."

رحيم بخش چيو تہ، "سائين، اوهان کي رڳو جهنڊي کي سال ۾ هڪ ٻہ دفعو سلامي ڏيڻي پوندي."

مخدوم صاحب چيو تہ، "مان اڻ پڙهيل ماڻهو آهيان. انگريزي ڪونہ ڄاڻان."

رحيم بخش چيس تہ، "ڪم ڪار سڄو منشي ڪندا اوهان کي رڳو صحيح ڪرڻي پوندي."

تڏهن مخدوم صاحب چيس تہ، "پرائي صوبي ۾ گورنري ڪري مان پنهنجي صوبي ۽ ماڻهن جي کهڙي خدمت ڪري سگهندس؟"

رحيم بخش چيو تہ، "جنرل ضياء جي مرضي آهي تہ ملڪ جي مفاد خاطر سنڌ جو معتبر ماڻهو پنجاب جو گورنر ڪجي ۽ پنجاب جو سنڌ ۾ ڪجي. سو جنرل رحيم الدين جا آرڊر تہ اڳي ئي جاري ٿي چڪا آهن ۽ هن سنڌ جي چارج ٻہ ورتي آهي."

مخدوم صاحب چيس تہ، "چڱو اوهان هن فون نمبر تي لنڊن فون ڪريو. ڏاڏا سائين‌ءَ سان ڳالهايو. جيڪو سندس رايو اهو منهنجو فيصلو."

مون کي انهي‌ءَ قصي جي اڳي ڪابہ خبر نہ هئي. هاڻي جو ڳالهہ ٻڌم تہ دل ۾ چيم تہ پنجاب ۾ تہ ملتان جو مخدوم صاحب اڳي ئي گورنر آهي. ڪيس جنرل ضياء ئي مقرر ڪيو آهي. سندس دوست ٻہ آهي. پوءِ ڪيس هٿائي هالن جي مخدوم صاحب جي مقرري ڇو ٿو ڪري؟ انهي‌ءَ ڳالهہ تي سوچيم تہ ياد آيم تہ علامہ آءِ. آءِ. قاضي سياست جي نالي کان ٻہ نفرت ڪندو هو.

بهرحال اسان مخدوم صاحب کان موڪلائي پاڻوٽ ۾ شاهہ محمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهہ وٽ وڃي رات جي ماني کاڌي. رحيم بخش جو غوث بخش بزنجي جي ڪري ساڻس بہ لڳ لاڳاپو هوندو هو ۽ اڳواٽ ڪيس اطلاع ڪيو هئائون. مون سان سائين جي.ايم. سيد جي ڪري شاهہ محمد شاهہ جي تہ هونئن ئي هميشہ محبت رهي آهي.

هالن جي مخدوم صاحب انهيءَ ڳالهہ هولهہ ڪان پوءِ پنجاب جي گورنري ڪانہ ورتي. ملتان جو مخدوم صاحب بہ ڪو گهٽو عرصو پنجاب جو گورنر ڪونہ رهيو. مون کي سندس آخري ديدار بہ ملتان ۾ نصيب ٿيو.

❊ ❊ ❊

نثار ميمڻ منهنجو ننڍپڻ جو دوست آهي. معين قريشيءَ جي حڪومت ۾ وزير هو. وزيراعظم ساڻس "سنڌ ۾ احساس محرومي" جي ڳالهہ ڪڍي نثار چيس تہ "اها ڳالهہ تہ نوشتہ ديوار آهي." انهيءَ زماني ۾ فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن ۾ سنڌ جو ميمبر هڪ ئي ڪونہ. نثار وزيراعظم کي چيو تہ "رڳو سياسي مقصد خاطر مقرريون نہ ڪجن. کي تہ ماڻهن جي لياقت کي بہ ڏسي ڪجن." معين قريشيءَ ساڻس اتفاق ڪيو ۽ مون کي فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر مقرر ڪيائين. ڪميشن ۾ اڳي سيڪ سول عملدار (رٽائرمينٽ) کان پوءِ ميمبر مقرر ٿيندا هئا. جنرل ضياء ٽي رٽائرڊ فوجي جنرل بہ وڌايا هئا: جنرل پي.ڊي.خان، ليفٽيننٽ جنرل اختر ناز ۽ ميجر جنرل قيوم. انهن ۾ پي.ڊي.خان سان تہ منهنجي دوستي ٽي وئي، پر ميجر جنرل قيوم جي نياڻيءَ جو ڪو ڪم هو. سندس مدد ڪيم. تہ اهو بہ گهرو گهاتو ٽي ويو.

جنرل قيوم ۽ مان ڪميشن جي ڪنهن انٽرويو لاءِ لاهور وياسين. انٽرويو مان واندا ٽي ايئرپورٽ تي آياسين تہ ساڻس ڳالهہ ڪيم تہ ڪيئي سال اڳي مان هڪ دفعي لاهور ايئرپورٽ تي لٽس. لاهور ۾ مخدوم صاحب جي بنگلي تي فون ڪيم. هو اتي ئي هو. سڏو ايئرپورٽ تي هليو آيو ۽ مون کي وٺي "پرل ڪانٽينينٽل" هوٽل تي هليو. ڊنر کارايائين ۽ هِتان هُتان جا حال احوال ڏنائين. اها ڳالهہ ميجر جنرل قيوم سان ڪيم تہ پاڻ ٻڌايائين تہ مخدوم صاحب گورنريءَ تان فارغ ٽي ملتان ويو تہ ڪجهہ عرصي کان پوءِ ڪيس دل جو دورو پيو ۽ هاڻي فالج ٽيو آهي. مان اهو ٻڌي هڪدم سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مزاج پرسيءَ لاءِ ميجر جنرل قيوم سان گڏ ملتان هليو ويس. مخدوم صاحب کي اطلاع مليو ته ٻئي ڏينهن اسان کي لنچ تي سڏيائين. لنچ کائي سندس ڊرائنگ روم ۾ ڪچهري ڪئيسون ته پير صاحب جي صحبت ۾ ساٺس گڏ گذريل ڏينهن ياد آيا. **سندس ڪچهري اڃي وانگر دل بهار هئي. پر افسوس آهي ته ان جا رابيل ۽ گلاب ڪومائجي ويا هئا.**

مخدوم صاحب سان ان کان پوءِ ميل ملاقات جي سعادت مون کي وري نصيب ڪانه ٿي. پر جڏهن "سنڌ جا بر، بحر ۽ پهاڙ" ڪتاب لکيم ته ساٺس رابطو ڪيم ۽ ڇپائيءَ کان اڳ ڪتاب جي ڊمي ڪاپي ملاحظي لاءِ موڪليم. جو منجهس پير سائين محمد راشد روضي ڏٽيءَ ۽ قلندر شهباز سان گڏ غوث بهاؤالحق جو تذڪرو آهي. ستت نيايو موڪليائين ته "ڪتاب ٺيڪ آهي، ڇپائي ڇڏيو." مون ڪتاب ڇپائي ڇڏيو. ڪيس ڪاپي پهتي، ته پڙهيائين يا ڪنهن سنڌي مريد کان وري وري پڙهائي، ٻڌائين ۽ ڏاڍو ڪو خوش ٿيو. مون کي پنهنجي هڪ معتقد هٿان مٺائيءَ جو ڊبو شيخ شهاب الدين سهرورديءَ جو ڪو ڪتاب ۽ تسبيح تحفي طور موڪليائين.

اهو مون سان سندس آخرين رابطو هو.

مون کي مخدوم صاحب جي رحلت جي خبر ڪانه پئي. ملتان ۾ ڪنهن ياد ڪونه ڪيو. مان به رب جي رضا تي راضي رهيس.

❁ ❁ ❁

مهراڻ جي ايڊيٽر نفيس احمد شيخ ڪجهه عرصي کان پوءِ مخدوم صاحب تي مضمون لکي ڏيڻ لاءِ چيو ۽ سندس هڪ خوبصورت رنگين تصوير به موڪليائين. مان ڪا دير ته تصوير ڏسندو رهيس. گذريل ڏينهن ياد آيا. اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. پر، مضمون لکڻ جي همت ڪانه ٿي. ناشاد سان معذرت ڪيم. ڀالهه کي ورهيه وري ويا. هاٿي، وري فون ڪيائين ته مخدوم صاحب جي هڪ خاص تصوير هٿ ڪئي اٿم. اها موڪليان ٿو. مضمون لاءِ ته اڃي به بار رکيو هئم. مون تصوير ڏٺي. ياد آيو ته عرس جي موقعي تي هڪ خاص تقريب ٿيندي هئي. مخدوم صاحب ان ۾ صبح جو اهو لباس پائي ايندو هو. سندس مريدن ۽ معتقدن جو وڏو هجوم هوندو هو. تقريب جو اهو سجو منظر اکين اڳيان اٿم. منجهس جيڪو روح پرور نظارو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏنو هئم. انهيءَ جو احوال توڙي مخدوم صاحب کان ٻڌل ڪيئي تاريخي واقعا هن مضمون ۾ بيان ڪري ڪونہ سگهيو آهيان: مثال طور فيلڊ مارشل ايوب خان جي مخدوم صاحب سان ملتان ۾ ملاقات ۽ ڪمشنر ملتان جون مخدوم صاحب کي آزيون نيازيون ۽ متان سندس بسترو گول ڪرائي ڇڏي. شهيد ذوالفقار علي ڀٽي جي نڪيتا خروشچوف سان ڪريملن ۾ تاريخي ملاقات ۽ قومي اسيمبليءَ جي هڪ بنگالي اسپيڪر جو مخدوم صاحب سان گڏ وچ اوپر وارن ملڪن جو دورو. جنهن جي احوال ٻڌائڻ لاءِ ڊاڪٽر شمل، مخدوم صاحب کي وري وري منٿون ڪندي هئي ۽ جڏهن هُو پنهنجي مخصوص مزاحيہ انداز ۾ اهو دلچسپ داستان ٻڌائيندو هو تہ ٻڌي، ڪلي ڪلي، ساٿي ٿي پوندي هئي.

تازو اقبال اڪيڈميءَ ڊاڪٽر شمل جي جرمن زبان ۾ لکيل سوانح حيات جو انگريزي ترجمو شايع ڪيو آهي. منجهس سندّ مان پير صاحب ۽ پنجاب مان مخدوم صاحب جون تصويرون ڏنيون اٿس.

مخدوم صاحب حيدرآباد آيو تہ ٿي دفعا مون کي ياد ڪيائين. مان اهو احوال بہ هن مضمون ۾ لکي ڪونہ سگهيو آهيان. پهريون دفعو سندّي ادبي بورڊ جي گاڏي ڪاتي واري آفيس ۾ ايترو تہ سوير آيو هو جو اڃا ٻهاري بہ ڪانہ آئي هئي. ٻيو دفعو ڪوٽڙي ريلوائي اسٽيشن تي ملڻ لاءِ پيغام موڪليائين. پاڻ گاڏيءَ ۾ ويٺو هو ٻاهران ماڻهن جا هشام هئا ۽ "غوث جا دمبها" لڳي رهيا هئا. مان وڏيءَ مشڪل سان وٽس پهتس، پر مليو تہ ڏاڍو خوش ٿيو. ٽيون دفعو بورڊ جي ڄام شوري واري بنگلي ۾ آيو. مون وٽ ناشتو ڪيائين. مون ڄاليهارو ڪن مهمانَ سندس اعزاز ۾ سڏيا هئا. جيئن ئي سندس ڪار بنگلي جي گيٽ تي پهتي، تہ مان تڪڙو تڪڙو وڃي ساٿس ادب سان مليس. ڇڪي، سڪ سان پاڪر پاتائين. سندس قرب ڏسي بي اختيار پٽائي ياد آيو:

گندُ جنين جي گوڏ ۾، پاهوڙا پوشاڪ،
اُنين جي اوطاقَ، راجا ريجهي آئيو.

مخدوم صاحب جن هاٿي هن دنيا ۾ ڪونہ آهن. مون پنهنجين مڙني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوتاهين جي باوجود، دل جي سموري سچائيءَ سان، سندن ياد ۾ هي حرف لکيا آهن. شايد ايڏا به انهيءَ فرض ادائيءَ ۾ ڪوتاهي ٿئي ها، پر، ناشاد قرب ڪري يادگيري ڏياري. مخدوم صاحب جن سان سندس غائبانه سڪ ڏسي مون کي مٿس ڏاڍو پيار آيو ۽ ميرتقي ميرجي مشهور مصرع چپن تي آئي:

"افسوس تم کو میر سے صحبت نہیں رہی۔"

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر ائنيمري شمل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تن جرمن عالمن، مردن ۾ عورتن جا سنڌ تي احسان آهن: ارنيسٽ ٽرمپ، ايلسا قاضي ۽ ڊاڪٽر ائنيمري شمل. ٽنهي سنڌ جي علم ۽ ادب تي اهڙو شاندار ڪم ڪيو جو هميشہ ياد رهندو.

ڊاڪٽر شمل سان منهنجي ملاقات 1958ع ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي. هوءَ سيد عبدالواحد جي دعوت تي آئي هئي، جيڪو پيلي ڪاتي جو رٽائيرڈ عملدار هو ۽ اقبال ايڪيڈميءَ جو ميمبر هو. ڊاڪٽر شمل سان جرمنيءَ ۾ مليو هو ۽ ڪراچيءَ اچڻ جي دعوت ڏني هئائينس. پير سائين حسام الدين شاهہ راشديءَ ۽ جسٽس جاويد اقبال سان بہ سندس ملاقات انهيءَ ئي سال ائين ڪراچيءَ ۾ ٿي هئي. تڏهن اقبال ايڪيڈمي ڪراچيءَ ۾ هئي. ٻئي ڇٽا انهيءَ جا سرگرم ميمبر هئا.

ڊاڪٽر شمل 1938ع ڌاران علامہ اقبال جو فارسي ڪلام پڙهيو هو. سو تڏهن کان وٺي، سندس شخصيت ۽ پيغام ۾ دلچسپي هئس، بعد ۾ پاڻ هڪ ترڪ سان شادي ڪري مسلمان ٿي هئي. اسلامي نالو جميلہ پسند ڪيائين. پر، اڳتي هلي زال مڙس طلاق ڏئي الڳ ٿيا. ترڪ مڙس جي ڪري، مولانا روميءَ کان آشنا ٿي وئي هئي. پر، وقت گذرڻ سان ساڻس ڏاڍي عقيدت ٿي ويئي هئس. ڪيس هميشہ "اسان جو مولانا" ڪوٺيندي هئي. اهو تہ هر ڪو ڄاڻي ٿو تہ علامہ اقبال ۽ شاهہ پٽائي بہ روميءَ جا عقيدتمند هئا. سو ڊاڪٽر شمل جي اڳتي هلي منجهن پڻ دلچسپي پيدا ٿي.

* * *

مغربي ماڻهو هر سال پنهنجي جنم جو جشن ملهائيندا آهن. اسان وٽ بہ ڪي سڪيا ستابا ماڻهو اهي شاهاڻا شوٿ ڪندا آهن، پر سنڌ جي ڏتڙيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڻهن جو حال ته هر ڪنهن کي ساريو پيو آهي:

"بک ۽ ڏڪ ۽ گذريو ڏينهن."

ڊاڪٽر شمل، پنهنجيءَ هڪڙيءَ سالگره جو جشن ڪراچيءَ ۾ ملهايو. مون کي پير سائين حسام الدين شاهه راشدي انهيءَ تقريب ۾ وڃي هليو. ڇهين ستين بجي شام جي مهل هئي. سالگره جي جشن ۾ جيڪي مهمان سڏيل هئا، سي، دستور موجب، سوڪڙيون پاڪڙيون وڃي آيا هئا. مان هالن جي جنڊيءَ جي رنگين فريم سان هڪ خوبصورت آئينو وڃي ويو هئس. ٻيا وري ٻيون سوڪڙيون پاڪڙيون وڃي آيا هئا. ايترو ياد اٿم ته سنڌ جو نيڪ مرد، مير غلام علي خان تالپر، چانديءَ جو ٽي ـ سيٽ (TEA-SET) وڃي آيو هو. ڪيس بلُو رنگ جو ڏاري دار فل سوٽ پاتل هو. ڪن ڪن ماڻهن جي منهن تي اشرافت ۽ عظمت جو عڪس نظر ايندو آهي. مير صاحب اهڙو ئي شخص هو، ٻيا به ڪافي معتبر ماڻهو آيا هئا.

پير سائين حسام الدين شاهه راشديءَ مون کي ڊاڪٽر شمل سان متعارف ڪرايو ته چوڻ لڳي ته، "ڪراچي شهر جا پراڻا پاڙا ۽ بازارون ڏسڻ جو شوق اٿم." تن ڏينهن ۾ بورڊ جيپ ورتي هئي، سو جيڪڏهن هوءَ گهٽو اشتياق ڏيکاري ها، ته مان ڪيس ڪاري در ۽ مڃي در وارو علائقو ڪڍي مدرسي وارو پاسو ۽ ڪياماڙي وغيره آسانيءَ سان ڏيکاري سگهان ها. ليڪن، ٻيهر نڪي ته هن ڳالهه ڪڍي ۽ نه وري مون ذڪر چوريو. پر، قدرت جي ڪارخاني ۾ عجب راز ۽ اسرار آهن. ڪي ڪي لفظ ۽ خواهشون "پيشنگويون" ٿيندڙيون آهن. اسان ٻنهي مان ڪنهن کي خواب خيال ۾ ڪونه هو ته اڳتي هلي مان ئي ڪيس نه رڳو ڪراچي پر سڄو پاڪستان گهمائيندس، پر هِتِ اڳتي وڌڻ کان اڳ اها ڳالهه چٽي ڪرڻ گهران ٿو ته ڊاڪٽر شمل، سنڌ، سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ جيڪا به دلچسپي ورتي، سا سموري پير صاحب جي دوستيءَ جي ڪري هو ڪيس سنڌ گهمائڻ لاءِ سڀ کان اول ڳڙهي ياسين وڃي ويو جتي سندس دوست، آغا بدرالدين خان درانيءَ، ڊاڪٽر شمل جون ڏاڏيون خاطرداريون ڪيون ۽ موڪلائڻ مهل ڪيس زنانن زيورن جو سونو سيٽ تحفي طور ڏنائين. سنڌ جي ڏاهن چيو آهي ته:

ڪِلاوڻُ، پِلاوڻُ، عجبُ دلبري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڈاکٹر اٹنیمري شمل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر شمل جي اڳتي هلي، سنڌي هوليءَ ۾ دلچسپي وڌي، تہ ان ۾ خط لکڻ لڳي. هڪ ٻہ خط مون کي ٻہ لکيائين. هونئن نہ تہ انگريزيءَ ۾ لکندي هئي. مون سندس هڪ سنڌي خط ٻارن جي "گل ڦل" رسالي ۾ ڇاپيو جو مان "اعزازي طرح" ايڊٽ ڪندو هئس. هونئن، سنڌي ادبي بورڊ ۾ 1959ع کان منهنجو اصل ڪم اسسٽنٽ سيڪريٽري جي عهدي جو هو. ستت، سنڌيءَ ۾ هڪ مضمون ٻہ موڪليائين، جو پڻ "گل ڦل" رسالي ۾ ڇاپيم. پاڻ اڳتي هلي، منهنجي افساني "پن پوڙين پاتال ۾"، جمال ابڙي جي افساني "ڪار مُنهون" ۽ محمد حُسين ڪروڙپتيءَ جو ڪو افسانو جرمن زبان ۾ ترجمو ڪري، "پاڪستاني افسانن جي انتخاب" ۾ ڇپايائين. اسان ٽنهي کي جرمنيءَ ۾ واترمئن جون ناهيل، ڪاري رنگ جون ٽي قيمتي خوبصورت اندپينون ۽ ڪتاب جون ٽي ڪاپيون موڪليائين. گهڻو پوءِ جرمنيءَ ۽ هندستان جي ڪن ناشرن گڏجي "هندستاني ادبيات" تي متعدد جلدَ انگريزيءَ ۾ ڇاپڻ جو پروجيڪٽ ناهيو جنهن ۾ سنڌي ادب وارو جلد ڊاڪٽر شمل لکيو. ان ۾ پڻ سنڌي ادب واري جلد ۾، جديد لکندڙن ۾ منهنجو ۽ شيخ ايياز جو ذڪر ڪيو اٿس. بعد ۾ جڏهن عمر جي آخري حصي ۾ پنهنجي سوانح عمري لکيائين تہ ان ۾ ٻہ منهنجو ذڪر ڪيائين. اقبال ايڪيڊميءَ اُن جو جرمن مان انگريزيءَ ۾ ترجمو شايع ڪرايو. مون کي ان ڪتاب جي ڪاپي ڪراچيءَ ۾ گوئٽي انسٽيٽيوٽ جي جرمن ڊائريڪٽر، مسز زمان ڏني. ادب واري جلد ۾ جديد لکندڙن ۾، منهنجو ۽ شيخ ايياز جو ذڪر ڪيو اٿس. بعد ۾ جڏهن عمر جي آخري حصي ۾ پنهنجي سوانح عمري لکيائين تہ ان ۾ ٻہ، منهنجو ذڪر ڪيائين، اقبال ايڪيڊميءَ ان جو جرمني مان انگريزي ۾ ترجمو شايع ڪيو آهي.

ڊاڪٽر شمل، شاهہ سائينءَ ۽ اردو شاعر خواجہ ميردرد، (ٻنهي تي گڏ) انگريزيءَ ۾ هڪ معياري ڪتاب پڻ لکيو. اهو ڪتاب مون کي پاڻ ڏنو هئائين، هڪ دوست پڙهڻ کاڻ ڪٽي ويو پر، موتائي ڪونہ ڏنائين. سائين غلام مصطفيٰ شاهہ سان ڳالهہ ڪيم، تنهن ان دوست کان تہ ورتو پر، مون کي موتي ڪونہ ملیو. هاڻي سائينءَ مرحوم جي ڪراچيءَ واريءَ لئبرريءَ ۾ موجود آهي. ڪتاب جو نالو آهي: PAIN AND GRACE. پٽ شاهہ ثقافتي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مرڪز کي ڪتاب جي شاھ سائين واري حصي جو سنڌي ترجمو شايع ڪرڻ ڪپندو ھو. پٽ شاھ ثقافتي مرڪز جي نيڪي ٿئي ھا پر، اھڙن ڪمن ڪرڻ لاءِ عقل، محبت ۽ محنت ڪپي.

عمر جي پوين ڏينھن ۾ پاڻ شاھ سائينءَ جي چونڊ ڪلام جو جرمن زبان ۾ ترجمو ڪري رھي ھئي ۽ ھڪ حصو شايع ٻہ ڪيو ھئائين، اھو ڪتاب ٻہ جرمنيءَ ۾ ڇپيو. مون کي ٻہ ڪاپيون ڏنيون ھئائين. ھڪ ڪاپي ايڏا مون وٽ آھي. انھيءَ ڪتاب جي ڪم کي مڪمل ڪرڻ ۾ ٻہ "پٽ شاھ ثقافتي مرڪز" جو ساٿس ڪوبہ تعاون ڪونہ ھو. پٽ شاھ ثقافتي مرڪز کي ان جرمن ترجمي جي خبر ٻہ ڪانہ ھوندي. البت ڊاڪٽر شمل، علامہ اقبال تي جيڪو ٻہ ڪم ڪيو، اھو اقبال ايڪيڊميءَ وڏي توجھ ۽ محنت سان شايع ڪيو.

ڊاڪٽر شمل، پاڪستان جي علاقائي ٻولين ۽ ادب تي انگريزيءَ ۾ ھڪ تمام ٿلو ڪتاب لکيو آھي. مون کي ڪاپي ڏني ھئائين، جا محفوظ اٿم. پر، سندس خط محفوظ ڪري ڪونہ سگھيس. مون وٽ سندس بيشمار خط ھئا. ڊاڪٽر شمل سنڌ تي ليڪچر ڏنا ھئا ۽ ڪجھ مضمون لکيا ھئا. مون کيس صلاح ڏني تہ اھي گڏ ڪري ڪتاب ڇاپجي. صلاح وٺيس. ڪتاب ناھي ڏنائين Pearls from the Indus نالي سان. مون سنڌي ادبي بورڊ مان ڇاپيو. کيس رايلٽيءَ جي ادائگيءَ لاءِ ڪجھ "نذراني جي" پيشڪش ڪيم تہ ڏڪ ۾ ڇيائين: "رباني، آئنده اھڙي ڳالھ نہ ڪجانءِ."

ڊاڪٽر شمل، ھڪڙي سال پاڪستان آئي، تہ پير صاحب کيس مڪليءَ وٽي ويو. اتي ٻيا ڪي دوست ٻہ سڏيل ھئا، جن مان مرڪزي فنانس سيڪريٽري، ممتاز حسن، سيد عبدالواحد ۽ آرڪيالاجيڪل ڪاتي جي عملدار ولي الله جا نالا مون کي ياد آھن. مڪليءَ ۾ آثار قديمہ ڪاتي جي ريسٽ ھائوس ۾ منجھند جي ماني کائي ڪچھري ڪرڻ ويٺاسين، تہ ڳالھيون ڪندي ڪنھن چيو تہ "اقبال وڏو شاعر ھو ۽ ڪنھن چيو تہ شاھ پڻائي!!" وڏي بحث مباحثي کان پوءِ، ولي الله کان راءِ ورتائون، جو آرڪيالاجيءَ جو تہ ماھر ھو ئي، وڏو عالم ٻہ ھو. چيائين تہ: "ٻنھي جي پيٽ اجائي آھي. ھڪڙي وسندي ڇڏي، وڃي سُڃَ وسائي. کيس سڏيندا ئي ھئا:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ عبداللطيف تارڪ. عام روايت موجب پڙھيل لکيل ڪونہ ھو. پر، وڏو شاعر، مفڪر ۽ اھل الله ھو."

"ھيو شخص (علامہ اقبال) جديد دؤر جو پڙھيل ڪڙھيل اعليٰ تعليم يافتہ شخص ھو. اردوءَ سان گڏ فارسيءَ جو شاعر ھو. ولايت مان پڙھي آيو ھو. سياسي معاملن ۾ دلچسپي رکندو ھو."

"ھاڻي، اوھان پاڻ ٻڌايو تہ ھنھي جي پاڻ ۾ ڪھڙي ٻيٽ؟"

ولي الله جي اھا راءِ ٻڌي، پير صاحب پنھنجيءَ ڪرسيءَ تان اٿيو ۽ وڃي ڪيس نرڙ تي چمي ڏنائين. پير صاحب جي انھيءَ عمل جي ڪري ماحول اھڙو تہ ڳنڀير ٿي ويو جو سيد عبدالواحد ساڙ ۾ سھي ڪونہ سگھيو. سو ھڪ ڏاڍو بيڙو ڪم ڪيائين. ڈاڪٽر شمل، جنھن ڏينھن جرمنيءَ وڃي رھي ھئي، تنھن ڏينھن ايئرپورٽ تي وڃڻ مھل ٻيٽي ڪٽڙ وئي. ڏسي تہ چاقوءَ سان ڦاٽي ٻيئي آھي ۽ سونن زيورن جو جيڪو سيٽ پاڻ ڪراچيءَ مان خريد ڪيو ھئائين، سو غائب آھي! انھيءَ سيٽ جا ٻئسا ڪيس اقبال ايڪيڈميءَ علامہ جي ھڪ ڪتاب جي ترجمي جي رايلٽيءَ طور ڏنا ھئا. سيد عبدالواحد کي ساڙ رڳو ان ڪري ھو جو ھُوءَ (ڈاڪٽر شمل)، علامہ اقبال سان گڏ ھميشہ شاھ ٻڌائيءَ جو تذڪرو ٻہ ڪندي رھندي ھئي.

ڈاڪٽر شمل، پير صاحب سان گڏ ڪار ۾ ويني. ڪراچيءَ ايئرپورٽ ويندي رستي تي سڄي ڳالھ ڪري ٻڌايائينس. جڏھن ڪيس جھاز ۾ اماڻي، مان ۽ پير صاحب موتياسين، تہ پير صاحب وري مون سان سڄي ڳالھ ڪئي، پر منع ڪيائين تہ ٻئي ڪنھن سان نہ ڪجانءِ.

سيد عبدالواحد ھيو بيڙو ڪم اِھو ڪيو تہ ون يونٽ جي گورنر نواب ڪالاباغ کي چؤ چواڻ ڪرائي، سنڌ ۾ ڈاڪٽر شمل جي اچڻ تي بندش وجھايائين. انھن ڏينھن ۾ ملڪ ۾ ون يونٽ جو ڏاڍو ڏھڪاءُ ھو. ماڻھو سنڌ جو نالو ڪٽڻ کان ئي ڪيہائيندا ھئا. ٽپال ڪاتي سرڪيولر جاري ڪيو ھو تہ خطن جي ائڈريس ۾ سنڌ لفظ لکڻ ٻہ ڏوھہ آھي. ايازبي سبب تہ ڪونہ ڇيو ھو:

سنڌڙي تنھنجو نانءُ وتو ڪاريھر تي پير پيو.

پير صاحب لاھور ۾ ھو. مون کي فون ڪيائين تہ: "ڈاڪٽر شمل جي خاطرداريءَ لاءِ اوھان ۽ حُسين شاھ پاڻ ۾ صلاح ڪري، ٻہ چار دوست

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گڏجي، ڪراچي ايئرپورٽ تي وڃي ساڻس ملو جو هُوءَ ته سرڪاري بندش جي ڪري، ايئرپورٽ کان ٻاهر نڪري ڪانه سگهندي."

اسان کي سنڌي ڳائڻا ۽ وڄائڻا ساڻ ڪنيا ۽ گـلاب جي گلن جا ڪارا ورتا. حُسين شاهه، ايياز راشدي، مان، علي نواز وفائي، غلام قادر ڊڪڙ ۽ ٻيا دوست بن ڇٽن موٽرن ۾ ايئرپورٽ روانا ٿياسين. رستي تي وفائيءَ جي موٽر خراب ٿي پئي. غلام قادر ڊڪڙ چيو ته "ايياز راشدي ساڻس گڏ ويٺو هو سو سندس ڪار خراب ٿي ته امالڪ ٽپو ڏئي هيٺ لٿو ۽ اچي اسان سان گڏ ويٺو. وفائيءَ، ايياز راشديءَ جي مشوري تي ئي خاص انهيءَ موقعي لاءِ "سنڌي ڪلچر جي نمائش ڪرڻ لاءِ" نـٽي جي لونگيءَ مان صدري سڀائي پاتي هئي. ايياز اڪيلو ڇڏي آيس ته ڏاڍو ڏک ٿيس. سو ڪاوڙ مان صدري لاهي رستي تي اڇلايائين! سنڌي سڀاجهڙن کي پرپٽ ست سريون ٻڌايائين. پر، کو به واهه وسيلو نه ڏسي، واتهڙن کي چار پئسا ڏئي، ڪار کي ڏکا ڏياري، چالوڪيائين ۽ شوڪارا پريندو پوئتي موٽي ويو."

غلام قادر ڊڪڙ جي اها ڳالهه ٻڌي، اسان کي به ڏک ته ڏاڍو ٿيو پر، ايياز راشدي انهيءَ معاملي ۾ خاموش رهيو. البت، حُسين شاهه ايترو چيو ته هي رَوَش ايياز جي بي وفائيءَ ڪري هئي. بهرحال ڊاڪٽر شمل جي جهاز لهڻ جو ٽائيم ٿي ويو هو. سو ماڻ ميڙ ۾ اسان سڀ سڏو ايئرپورٽ هليا وياسين.

ڊاڪٽر شمل جهاز مان نڪتي. تڏهن سو هاڻوڪو ايئرپورٽ ڪونه ٺهيو هو. پراڻي ايئرپورٽ جي گنبذ واريءَ اڳوڻيءَ عمارت ۾ آئي، ته غاليچي تي اسان جا وهاريل فنڪار شروع ٿي ويا. مٽس گل ڇٽيا وُڀا ۽ ڪلهن تي پٽ جون لونگيون پئجي ويون. سازن جي ڏڏڪي تي، سنڌي راڳ جي محفل شروع ٿي وئي. ڏاڍي خوش ٿي. جڏهن اسان کان موڪلايائين ته سندس چهرو خوشيءَ ۾ ڀهڪي رهيو هو. ڊاڪٽر شمل ان کان پوءِ مهل موقعي سان ڪراچيءَ ايندي رهي. خدا ڪيو جو اڳتي هلي، مٿانئس بندش بـ لهي ويئي.

1977ع ۾ ڪراچيءَ آئي، ته مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو - وائيس چانسيلر هئس. ڪيس ڪار ۾ ڪراچيءَ مان جامشوري وٺي آيس ۽ آرٽس فئڪلٽيءَ واري آڊيٽوريم ۾ ليڪچر ڏياريم. ڊاڪٽر شمل "وڏو نالو" سڃو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هال استادن ۾ شاگردن سان پرجي ويو. سندس ليڪچر تاڙين جي گونج ۾ پوروٽيو. يونيورسٽيءَ مان ڪيس گهر وٺي آيس. منجهند جي ماني ڪارائي، شام جو ڪار ۾ ڪچهري ڪندا وري واپس ڪراچيءَ ويا سين.

❊ ❊ ❊

هڪ دفعي پير صاحب سان گڏ سيوهڻ گهمڻ ويئي. موٽ تي بورڊ جي آفيس ۾، چامشوري ۾ مون وٽ لٿا. چاءِ پيتائون. چوڻ لڳي تہ، "رباني، رستي تي اهڙي تہ اڄ لڳم، جو نڙيءَ ۾ اصل ڪنڊا پئي چُڀيم."

اهو ٻڌي پير صاحب ڪِلي ڏنو. چيائين تہ، "اڄ تہ مون کي بہ ڏاڍي لڳي هئي، پر، سن ۾ موٽر ڪار روڪيم ۽ رستي تي تڏهن اهڙي ڪا هوتل هئي ڪانہ، جتي لمليٹ پي سگهون."

اڳتي هلي، مون کي سندس شڪايت دور ڪرڻ جو موقعو مليو. سو هيئن تہ پير صاحب جي هِن جهان ڇڏي وڃڻ کان پوءِ هڪ دفعي وري پاڻ مون کي سيوهڻ وٺي هلڻ جي فرمائش ڪيائين. مرحوم عبدالله ميمڻ، تڏهوڪي ڪمشنر حيدرآباد کي چئي، سيوهڻ جي قلعي وارو ريسٽ هائوس رزرو ڪرايم. ڊاڪٽر شمل، حُسين شاهہ وٽ ٽڪيل هئي. جنهن جي بيگم، اديءَ شميم، پامفريٽ مچي تري ۽ مائيءَ پاڻ نرم گرم اوڦراتا پچايا. مان پانيان ٿو تہ هُوءَ سنڌ جا روايتي- ست- پڙا اوڦراتا بہ پچائي چاڻي. لنچ باڪس کڻي، اسان ڪراچي- ڪئنٽ استيشن تان بولان ميل ۾ اچي چڙهياسين. مون ايئرڪنڈيشنڈ ڪوپي رزرو ڪرايو هو. منجهس آرام سان ماني کاڌيسين. ڏاڍو ساءُ هئس. ڊاڪٽر شمل چري ڪانٽو کڻي، هر گهڙيءَ، انگريزيءَ ۾ چوي تہ:

"هيڏي اڄ منهنجي مڇڙي تہ توکي کاوان."

سج لهي ٻڏي رهيو هو تہ اسان بہ وڃي سيوهڻ لٿاسين. پوليس جو هڪ اعليٰ عملدار پنهنجي اتالي سان گڏ اسان جي استقبال لاءِ اڳي ئي استيشن تي موجود هو. ريسٽ هائوس ۾ وٺي هليو. هٿ منهن ڌوئي، پهريائين روضي تي حاضري ڏنيسون، رب پاڪ کان دعا گهريسون. مون ڊاڪٽر شمل سان ڪمپني ڪرڻ لاءِ مسز مهتاب راشديءَ کي بہ چيو هو.

ريسٽ هائوس تي آياسين. سيوهڻ جي ايس.ڊي.ايم. مسٽر عبدالجبار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عباسيءَ جھڙي سڀي ڏنر کارائي، اھڙي ئي يادگار ڪچھري ڪئي. ھڪڙي سنڌي سپاجھڙي جو قصو ٻڌايائين، تہ ھيئن سيوھڻ ۾ آيو. ريسٽ ھائوس ۾ ٽڪيو. وڏي سرڪاري عھدي تي ھو. عاليشان ماني ڪرايم. ڏنر ٽيبل تي سمورو وقت مون کي UNIVERSAL SOUL بابت ليڪچر ڏيندو رھيو ۽ فلسفي ۽ روحانيت جا سبق ڏيندي رکي رکي چوندو رھيو تہ اھا بريانيءَ ۽ ٻہ تي ڪباب ڪٽي ڏي" ڈاڪٽر شمل اھو ٻڌي اچي ڪِل ۾ ڇڪي.

صبح جو سوير، اسان وري روضي تي وياسين، جو اتي ان مھل اُنن تي نغارا وڄائيندا ايندا آھن. ڈاڪٽر شمل کي اِھو منظر ڏسڻ جو خاص شوق ھو. ان جون تصويرون ورتائين. ٻئي ڏينھن سيوھڻ مان وري ٻہ بولان ميل رستي واپس ڪراچيءَ پھتاسين.

* * *

ڈاڪٽر شمل ھڪڙي سال ڪراچيءَ آئي، تہ مون کيس چيو تہ، "ھٽلر جو ڪتاب" "مين ڪيف" (منھنجي جدوجھد) الائي ڪٿان ملندو؟"

پڇيائين تہ، "چو؟"

مون چيو تہ، "ادبي بورڊ جو ڇپائيءَ لاءِ منظور ٿيل آھي. پروفيسر غلام مصطفيٰ شاھ کي ترجمي لاءِ مليل آھي، پر سندس دلچسپي ڪانھي. مون کي چيو اٿس تہ "تون ويڄي ترجمو ڪر." منھنجي ان ترجمي ۾ دلچسپي ان ڪري آھي، جو ھي مھاياري لڙائي تاريخ جو تمام وڏو واقعو آھي. ھٽلر جي ڪتاب مان معلوم ٿيندو تہ ھن پنھنجي نقطءِ نگاھ جي وضاحت لاءِ منجھس ڪھڙيون ڪھڙيون ڳالھيون ڪيون آھن."

ڈاڪٽر شمل چيو تہ، "IT IS A BAD BOOK"

مون اندازو لڳايو تہ ھُوءَ ان مھاياري لڙائيءَ جي زماني ۾ 23 يا 24 سالن جي ھوندي، سو ڪتاب جي ڳالھ ڇڏي، ڪيس چيم تہ، "ڈاڪٽر صاحب، اوھان کي ڇٽي سانيڙ ھوندي تہ ھيءَ مھاياريءَ لڙائيءَ جي زماني ۾ جرمنيءَ ۾ اندروني حالتون ڪيئن ھيون؟"

ھن کو جواب ئي ڪونہ ڏنو. مان ٻيھر ڪانئس سوال ڪرڻ وارو ھئس، پر، اکيون ڪٽي جو ڏسان تہ چھري تي ڏک جا ڪارا ڪڪر ڇائنجي ويا اٿس. اکيون پرجي آيون اٿس. ۽ آرام ڪرسيءَ تي ڪنڌ پوئتي ڪري ڇڏيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽڏا ساهه پئي پريا مون کي ٻيهر سوال ڪرڻ جي همٽ ته ڪانه ٿي. دل ۾ پچتايم. ته 'مون ساڻس اها ڳالهه چو ڪئي!'

ياد آيم ته ڪنهن ڪتاب ۾ پڙهيو هئم ته هٽلر جي فوج ۾ آفيسرن جو هڪ بارودي گروپ عورتن جي ڪاليجن ۾ ڪلاس ۾ ويٺل نوجوان شاگردياڻين ۽ سندن استاد عورتن کي خطاب ڪري چوندو هو ته "جنگ ۾ وڙهڻ لاءِ جرمنيءَ کي صحتمند پٽن جي ضرورت آهي. انهيءَ ڪري، جن محب وطن خواتين کي حاملہ ٿيڻ لاءِ مردن جي ضرورت آهي، تن جي گهرج پوري ڪرڻ لاءِ هي نوجوان فوجي مرد اوهان وٽ هلي آيا آهن."

اسلام آباد ۾ سندس جرمن دوست، ڪئرن سان ملاقات ٿي مون سان گهري گهاتي هئي. ٻڌايائين ته، "جنگ جي زماني ۾ جرمنيءَ جون حالتون ڏاڍيون خراب هيون. اسان اُن زماني ۾ اهڙا ڏک ڏٺا، جي بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهن. خدا شال دشمن کي به اهڙا ڏينهن نه ڏيکاري!" چيائين ته، "ويلن جا ويلا بُک ۾ گذرندا هئا. انين انين ڏينهن ڊبل روٽي ملندي هئي. امڙ چاکو ڏيندي هئي، ته وٽن تان ڪچڙا چوڙا لاهي اڇو. اهي ديڳڙيءَ ۾ ڪاڙهي، اسان کي سوپ جا پيالا ڀري پيٽ لاءِ ڏيندي هئي، جو ڪائڻ پيٽ لاءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هوندو هو."

* * *

ڊاڪٽر شمل جي پير صاحب سان دعا سلام ٿي، ته اها رڳوسندس جي تاريخ، تصوف، تذڪري ۽ ادب تائين محدود ڪانه رهي، پر انساني مزاج جي فطري تقاضائن موجب، هڪٻئي جي خانگي زندگيءَ ۾ به دلچسپي وٺڻ شروع ڪيائون. آمريڪا ۾ ڊاڪٽر شمل جا ٻه ٿي پيارا شاگرد هئا. انهن ۾ علي آساڻي نالي هڪ لائق نوجوان هو جيڪو مون سان ڪراچيءَ ۾ مليو هو. پر، بي هڪ پياري شاگرديائي هئس، جنهن لاءِ سندس خيال هو ته پير صاحب جي خاندان ۾ فلاڻي نوجوان سان سندس شادي ٿئي، ته سنو نالو هئس گلشن خاڪي. ڊاڪٽر شمل جي مرضيءَ موجب پير صاحب سان ڳالهه ڪيم، پر هو پنهنجي خاندان جي جنهن نوجوان سان انهيءَ چوڪريءَ جي شاديءَ جو خواهشمند هو، تنهن سان وري اها چوڪري شادي ڪرڻ تي راضي ڪانه هئي. سو ڳالهه اتي ئي رهجي وئي. سال ٻه ٽيا، ته پير صاحب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي پائٽئي شمن شاهہ راشديءَ ڳالهہ ڪئي تہ گلشن سخت بيمار آهي. غالباً ڪينسر اٿس. گلشن، شمن کي ئي پيار ڪندي هئي ۽ ساڻس ئي شادي ڪرڻ تي راضي هئي.

❊ ❊ ❊

جڏهن پير صاحب پاڻ ڪئنسر جي بيماريءَ ۾ مبتلا ٿيو تہ مون کي اطلاع مليو تہ، "ڪراچيءَ اڃ. سيڻي آپريشن آهي." ڪراچيءَ پهتس تہ خبر پيم تہ ڊاڪٽر شمل بہ جرمنيءَ مان پهچي وئي آهي. ۽ پيار علي الانا وٽ ٽڪيل آهي. ساڻس مليس تہ پريشان هئي. چيائين تہ، "خدا ڪري جو MALIGNANT نہ هجي! پر، جڏهن رپورٽ آئي تہ ڊاڪٽر شمل جو اندیشو صحيح ثابت ٿيو. پير صاحب کي گلي THYROID جو ڪينسر هو.

پير صاحب اسپتال مان نڪرڻ کان پوءِ، هڪ ڏينهن مون کي شام جو نارٿ ويسٽرن هوٽل ۾ وٺي هليو ۽ رازداريءَ ۾ ٻڌايائين تہ ويهارو ورهيہ اڳ جنگهہ ۾ ڳوڙهي تي هئم. جا ڊاڪٽرن جي چوڻ تي بروقت ڪيائي هئم. اهڙيءَ طرح ڪينسر ڏانهن اشارو ڏنائين. بهرحال، سندس ٽرائيڊ جا ڪيئي آپريشن ٿيا. هڪڙي پيري، هو اسپتال مان موڪيو هو جو مان حيدرآباد مان وٽس پهتس. ادب سان رڳو ايترو چيومانس تہ، "سائين، طبيعت ڪيئن آهي؟"

اکين مان ڳوڙها وهي آيس. چيائين تہ: "ياءُ، ڊاڪٽرن جو ڇُرو آهي ۽ منهنجو گلو آهي."

جڏهن پير صاحب ڪئنسر ۾ بلڪل وڃي ويو تڏهن ڪراچيءَ ۾ روس جي سفارتخاني جي "FRIENDSHIP HOUSE" ادبي ۽ ثقافتي مرڪز جو نائب صدر هوندو هو. صدر فيض احمد فيض هوندو هو. روس وارن پير صاحب کي علاج لاءِ ماسڪو موڪليو. اتي ڊاڪٽرن سڃي جي سڃي "THYROID" مشينن وسيلي ڪڍي ڇڏي.

حُسين شاهہ راشدي بہ پنهنجي چاچي پير صاحب سان، گڏ ماسڪو ويو هو. مون سان اتان جي "برفيءَ" جي تعريف ڪندو هو. چيائين تہ چاچا اسپتال ۾ آرامي ٿيندو هو تہ مان هيٺ هوٽل ۾ اچي برفي کائيندو هئس. ڏاڍي سستي ۽ سٺي هوندي هئي." ائين چئي متان چيائين تہ، "متان اها ڳالهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن روسي ڪامريڊ سان ڪرين!"

مون چيو تہ، "چو؟"

چيائين تہ، "اصل ڪونہ مڃيندا ۽ مون کي گاريون ڏيندا."

❊ ❊ ❊

ڀارنهن مهينن کان پوءِ ايران ۾ ڪا بين الاقوامي ڪانفرنس ٿي، جنهن جي هڪ اجلاس جو صدر پير صاحب ٿيو. پاڪستان موٽي آيو تہ خوشيءَ مان چيائين تہ، "رباني، گذريل سال جنهن تاريخ تي ماسڪو جي اسپتال ۾ غم ۽ گوندر ۾ ليٽيو پيو هئس. هن سال، ساڳيءَ ئي تاريخ تي تهران ۾ **بين الاقوامي ڪانفرنس** ۾ وڏي ٺٺ سان صدارتي ڪرسيءَ تي ويٺو هئس."

ـ پر، انسان لاءِ هن دنيا ۾ خوشيءَ جون گهڙيون گهٽ آهن ۽ ڏک جا ڏينهن ڊگها آهن. ڪنهن ڏاهي چيو آهي تہ:

"FOR MEN LIKE US THERE IS NO SEASON
BUT THE SEASON OF SORROW"

سال ٻن کان پوءِ ڊاڪٽرن، پير صاحب کي چيو تہ، "ڪينسر وري منهن ڪڍيو آهي، ۽ اها جسم جي ٻين حصن ۾ ٻہ پکڙجي چڪي آهي."

اِهو ٻڌي مان بہ پريشان ٿيس. ڪراچيءَ ويس ۽ ڪيس عرض ڪيم تہ "علاج لاءِ لنڊن وڃو."

چيائين تہ، "پئسا ڪٿان آڻيان؟"

مون چيو تہ، "ٻنيءَ جو ٻارو وڪڻو."

چيائين تہ، "ڪير ونندو؟"

ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ خبر پيم تہ ڊاڪٽر شمل ڪيس لکيو آهي تہ، "جرمنيءَ هليا اچو تہ مان اوهان جو علاج ڪرايان." اهو ٻڌي، وري ڪراچيءَ موٽيس ۽ پير صاحب کي چيم تہ، "جلد جرمنيءَ وڃو."

پير صاحب اهلِ دل انسان هو. دلنواز دوست هو. سچو سخي ۽ ڏاهو شخص هو. منهنجي ڳالهہ ٻڌي، چُپ ٿي ويو. پوءِ ڏاڍي ڏک مان مون ڏي نهاري چيائين تہ، "رباني، عقل ڪر. مان اهڙو بداخلاق آهيان، جو هاڻي رن- زال وٽ وڃان، تہ منهنجو علاج ڪرائي!"

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قدرت کي ائين منظور هو جو هڪ ڏينهن پير سائين هي جهان ڇڏي ويو. مون لاءِ تہ آسمان تي غم جا ڪارا ڪڪر چڙهي ويا. منهنجا ڪيئي مهربان ۽ محسن، هڪ هڪ ٿي هن جهان مان اڳي ئي موڪلائي ويا هئا. نواب نور احمد خان لغاري جهان ڇڏي ويو هو. امداد جوٽيجو ۽ ڊاڪٽر مجتبيٰ جوٽيجو موڪلائي ويا هئا. علامہ آءِ آءِ قاضيءَ جي رحلت جو داغ تہ دل تان لهڻ جوئي ڪونہ هو:

داغ تنهنجو دائما، ماري معذورين.

عين انهيءَ وقت، قسمت منهنجو ڊاٽو پاٽي اسلام آباد لکيو هو سو اتان سرڪاري سڏ ٿيو. اهو بہ سنڌي ادبي بورڊ جهڙو ادارو هو. ائين ڪٽي چئجي تہ **"پاڪستان ادبي بورڊ"** هو. هڪ ڏينهن آفيس ۾ صدر پاڪستان جو فرمان آيو تہ:

> حڪومت پاڪستان، جرمنيءَ جي مستشرقہ ڊاڪٽر ائنيمري شمل کي ملڪ جو **"سرڪاري مهمان"** قرار ڏنو آهي. هُوءَ يورپ ۾ پاڪستان جي جڙ تہ سفير آهي. سو جڏهن بہ پاڪستان اچي، تڏهن سندس خاص خيال رکجي ۽ کيس پاڪستان جا مختلف علائقا گهمڻ لاءِ سيءَ سهوليتون ڏجن.

وزارت تعليم، صدر جو اهو فرمان، ايڪيڊمي آف ليٽرس ڏي موڪليو. جنهن جو ڊئريڪٽر جنرل تہ مان هئس، پر، چيئرمن هو ملڪ جو مشهور اردو مزاحيہ نويس ۽ پاڪستان نيويءَ جو رٽائرڊ ريئر سرجن ايڊمرل شفيق الرحمان. پٽيوالو ڊوڙندو آيو تہ، 'چيئرمن سڏي رهيو آهي. جلد اچو.'

وٽس ويس تہ فرمان منهنجي اڳيان رکي، پريشانيءَ مان چيائين تہ، "يار، **هن ڪراڙيءَ مان ڪيئن ڦاتاسين؟"**

مون کيس تسلي ڏني تہ توهان ڳڻتي نہ ڪريو مان پاڻهي ڪيس منهن ڏيندس. اهو ٻڌي اهڙو تہ خوش ٿيو جو ڪِلي چوڙ لڳو تہ، "ماڻهو سرڪاري نوڪري تڏهن ڪري، جڏهن آفيس ۾ آگري جهڙا ساڻي هجن."

مون پنهنجي آفيس ۾ اچي سرڪاري فرمان اکر اکر ڪري پڙهيو. ٻن صفحن ۾ هو ۽ شروع ۽ آخر ۾ مٿس **"خفيہ"** (CONFIDENTIAL) جا ٺپا لڳل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئس. منجهس نهايت نازڪ ڳالهيون لکيل هيون. جن جو مقصد ڊاڪٽر شمل کي پاڪستان ڏانهن مائل ڪرڻ هو. ڇو ته اسان جو پاڙيسري ملڪ به اهڙي ڪوشش ڪري رهيو هو. اتان جي وزيراعظم، ڊاڪٽر شمل کي پنهنجي پاسي ڪرڻ لاءِ هڪ بي بها سونو تحفو به ڏنو هو جو هن دهليءَ مان موٽندي، مون کي ڪراچيءَ ۾ ڏيکاريو هو. مون کيس مشورو ڏنو ته، "هت ڪنهن سان به ڳالهه نه ڪجو." هن ائين ئي ڪيو.

مون صدر پاڪستان جو فرمان پڙهي، ڊاڪٽر شمل کي خط لکي موڪليو ته فارسيءَ ۾ چوندا آهن ته، "اوهان جو هيو حڪم ڪهڙو آهي؟"

خوش ٿي لکيائين ته، "رباني، سيف الملوڪ واري ڍنڍ ڏسڻ جو سالن کان شوق اٿم. جيڪا چون ٿا ته ايڏي ته خوبصورت آهي، جو چنڊ جي چوڏهينءَ رات اتي پريون ناچ ڪرڻ ايندیون آهن."

مون ڪوشش ڪئي. خدا ڪامياب ڪيو ۽ سيف الملوڪ ڍنڍ تي وڃڻ لاءِ آرميءَ کان ڪرايي تي هيلي ڪاپٽر ملي ويو. ڊپٽي ڪمشنر کي ساڻ کنيم. هڪ ڏينهن، سڏو وڃي ڍنڍ جي ڪناري تي لٿاسين. سيارو هو. ڍنڍ اڌ برف هئي ۽ اڌ پاڻي! پر اهو به اهڙو شفاف جو ليئر پاڻ، ته منجهس آسمان جا ڪکر پيا ڏسجن!

سيف الملوڪ ڍنڍ جڙ ته بيضوي شڪل جو هڪ وڏو پيالو آهي، جيڪو قدرت، ٽڪرن مان ٽاڪي ٺاهيو آهي. ڍنڍ جي سونهن ڏسي، اعتبار آيو ته برابر چوڏهينءَ جي رات، پريون 'ڪوهه قاف' مان اڏامي، اتي رقص ڪرڻ ايندیون هونديون!

ڊاڪٽر شمل دوربينيءَ سان، هيڏي هوڏي واجهائڻ لڳي. مون ڪلي چيس ته، "ڊاڪٽر صاحبه، پريون رڳو رات جو ايندیون آهن."

پاڻ ڪِلي چيائين ته، "پر، مون واري دوربين رڳو ڏينهن جو ڪم ڪندي آهي."

ڍنڍ ڏسي، فوٽا ڪڍي وڃي جيپن ۾ ويناسين. پرسان سرڪاري ريسٽ هائوس ۾ وڃي لٿاسين، جو درياءَ جي ڪناري تي جڙ ته هڪ ننڍڙو بهشت آهي. چون ٿا ته ست بهشت ٻيا به آهن، پر اهي الائي ڪاٿي آهن؟

ڪمشنر لنچ جو وڏي خيال سان انتظام ڪيو هو. ٻيو ته ڏهيو پر، اُترين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علائقن جي مشهور ميڇي "ٽرائوٽ" ۽ ڪاڏي جي ٽيبل تي رکائي هئائين، جيڪا تمام مهانگي آهي ۽ فقط اميرن لاءِ آهي. صحيح معنيٰ ۾ DELICACY آهي. ڪائڻ کان سواءِ ان جي ذائقي جو صحيح اندازو ڪونہ ٿيندو. پر، جبلن جي وچ ۾، سو ۽ وري درياءَ جي ڪناري تي ريسٽ هائوس جو نظارو اهڙو تہ وٽندڙ هو جو مون کان تہ ماني ئي وسري وئي! وس پڇي ها، تہ منجهس ۾ ۽ چار ڏينهن ٽڪي پوان ها. بهشت جو ٽڪرو هو.

❊ ❊ ❊

ٻئي سال سڪردوءَ ويا سين. ڊاڪٽر شمل جي جرمن دوست ڪئرن متمئن ۽ مجيب ۽ گڏ هئا. مشهور معروف هوٽل شنگريلا ۾ وڃي ٽڪياسين. تمام سني پر تمام مهانگي آهي. درحقيقت، شادي ڪيل ننڍن نيٽن جوڙن جي لاءِ آهي، جن جي هر رات چوڏهينءَ جي رات هوندي آهي. هوٽل جي اڳيان هڪ خوبصورت تلاءُ نهيل هو جنهن ۾ ڪنول جا گل ٽڙيا ٻيٺا هئا. منظر اهڙو تہ سهڻو هو جو مان شام جو ڪلاڪ ۽ اتي ڪرسي رکي ويهي رهيس. رات جو جڏهن بستري ۾ ليٽيس، تہ گذريل زمانا ياد آيا ۽ دل جي آسمان تي ڪنول جو هڪ سفيد گُل اُپري آيو. پٽائي ياد آيو:

اڳڙ تازي، ٻاهر ڪنڊيون، ٻڪا پَٽِ سُونهن،
سُرهي سيج، پاسي پرين، مَرُ پيا مينهن پَوَن،
اسان ۽ پرين، شل هڻن برابر ڏينهڙا.

ٻئي سال وري ٻيهر اسان سڪردو ويا سين. تاريخي هنڌ آهي، جو اتان سنڌو درياءَ پاڪستان ۾ داخل ٿئي ٿو. اسان کي آرميءَ جون گاڏيون ايئرپورٽ تي وٺڻ آيون. سي ميل ۽ ميل درياءَ جي پيٽ مان هليون. درياءَ سياري جي ڪري سُڪو پيو هو. آرميءَ وارن شام جو اسان جي دعوت ڪئي. ۽ صبح جو وري "ست پارا" ڏنڊ تي وٺي ويا ۽ منجهس ٻيڙيءَ ۾ سير ڪيوسون. پُلجان نڪو تہ آرميءَ وارا سڪردوءَ ۾ ئي اسان کي پولو راند ۾ ۽ مڪيہ مهمان ڪري وٺي ويا. پولو دلچسپ راند آهي، ليڪن، "ڪرڪيٽ" اسان جو قومي ڪلچر آهي. تاريخ جي محققن کي تحقيق ڪرڻ گهرجي تہ قائداعظم ۽ علامہ اقبال ڪرڪيٽ ۾ ڪيترو ڪمال ڪيو هو؟ يا ڪين کا دلچسپي ئي ڪانہ هئي. ان کي فقط راند سمجهندا هئا.

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪڙي سال ڪاغان ۾ ٻئي سال سوات وياسين. ٻئي علائقا هڪٻئي کان وڌيڪ سرسبز ۽ سهڻا آهن ۽ منجهن ايڏي ساوڪ ۽ سبزي هئي، جو اکين تي بہ اعتبار نہ اچي. قدرتي نظارن جي سونهن جي انتها هئي. ڪاغان ۽ سوات جا اهي سفر ڪڏهن ڪونہ وسرندا. خاص طرح واليءِ سوات جي محل ۾ چاءِ- پارٽي. ڊاڪٽر شمل ٻاهر نڪتي، تہ پنهنجو تاثر بيان ڪندي مون کي چيائين تہ، "هر هنڌ، مقامي ثقافتي روايتن ۾ اسلامي اثرات جي آميزش آهي. اها خوشيءَ جي ڳالهہ آهي، ليڪن، سوات ۽ ڪاغان، سئنٽرلئنڊ جي سهڻن کان سهڻن علائقن جون سڪون تا لاهين."

هُنزا ۾ اسان ڳوناٽي زندگيءَ جو منظر ڏسڻ لاءِ هڪ رات تنبن ۾ گذاري، صبح جو سوير مان مسجد ڏي نماز پڙهڻ هليو ويس، تہ ڊاڪٽر شمل ۽ ڪئرن پنڌ ڪرڻ لاءِ ٻاهر نڪتيون ۽ ڳوٺ جي غريب دڪاندار کان پڇيائون تہ، "اوهان وٽ صبح جي بانگ ڪهڙي وقت ايندي آهي؟"

هن معصوم شخص کين جواب ڏنو تہ، "ڪڏهن ٻڌڻ ۾ ايندي آهي تہ ڪڏهن ڪانہ، جو تہ بانگ ڏيڻ واري کي ئي ننڊ وٺي ويندي آهي."

❊ ❊ ❊

ڪاغان، سوات ۽ هنزا گهمڻ کان پوءِ، ڊاڪٽر شمل چيو تہ، "رباني، کو بندوبست ڪر، تہ ايندڙ سال چترال هلون."

مان پاڻ بہ چترال ڪڏهن ڪونہ ويو هئس، جيتوڻيڪ اتان جا اديب هر پيري دعوتون ڏئي ويندا هئا. چترال جو مڪيہ مسئلو اهو آهي تہ اُتي رهڻ لاءِ سٺي هوٽل ڪانهي، پر مون ڊاڪٽر شمل کي خاطري ڏني ۽ سوچ ويچار ڪري، آرميءَ جي ريسٽ هائوس ۾ رهائش جو بندوبست ڪيم. اهو ٻڌي، جرمن سفير ۽ سندس بيگم چيو تہ، "اسان بہ تو سان گڏ هلنداسين." ڊاڪٽر شمل وٽن ٽڪيل هئي ۽ مون سان بہ سندن سٽي ڏيڻ ويڻ هئي. اسان سيئي گڏجي چترال وياسين. مجاهدن کي خچرن تي هٿيار کڻي افغانستان ۾ روسين سان وڙهڻ لاءِ ويندي ڏٺوسون. مجاهد ماڻهن جهڙا ماڻهو هئا. عام ماڻهوءَ ۽ مجاهد ۾ مون کي تہ ڪوبہ فرق نظر ڪونہ آيو. شايد مجاهد جو اصل بارودُ، بندوق بدران سندس مٿي ۾ پريل هوندو آهي.

مون موقعي جو فائدو وٺي سيد احمد شهيد جي مزار تي حاضري ڏني.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوبہ ماڻهو ڪونہ هو. سراسر سچ هئي. مزار شريف محمد هاشم نٿويءَ جي مزار وانگر خالص شرعي نموني تي ٺهيل هئي. ان موقعي تي وري عزيز مون سان گڏ هو.

چترال ۾ ڪافر قلاش سياهہ پوش عورتن جو رقص بہ ڏٺوسون. غريبن تي عياش ڪامورن جو ڏاڍو ظلم هو. نہ تہ ڪين عزت پريو روزگار ڪمائڻ جو موقعو هو ۽ نہ وري سندن خواتين جي عزت ۽ عصمت سلامت هئي: سندن سونهن هنن لاءِ عذاب ٿي پئي هئي. هڪڙيءَ جوانڙيءَ تہ ڊاڪٽر شمل سان پنهنجا ڏک بيان ڪندي روئي ڏنو ۽ چيو تہ، "هڪ تہ سرڪاري عياش ڪامورن جو عذاب آهي. انهيءَ عذاب جي مٿان وري ملڪ جي هڪ اسلامي جماعت تہ اسان جو جيئڻ هيڪاري حرام ڪري ڇڏيو آهي." اهو ٻڌي ڊاڪٽر شمل ڏاڍي اداس ٿي وئي!

❊ ❊ ❊

چترال جي مند ۽ موسم، مجيد لاهوريءَ جي محاوري موجب، "محبوب جي مزاج ۽ سنڊ جي سياست وانگر بي پروسي آهي." سو جڏهن موٽڻ جي تياري ڪئيسون تہ روزانو خوشخبري ملندي هئي تہ اڄ پشاور کان جهاز ايندو. پر، ٽي ڏينهن لاڳيتو موسم جي اوچتو متجڙ ڪري ڪونہ آيو. جڏهن انتظار ڪري ڏاڍا ڪڪ ٽياسين، تہ مون پنهنجي ميزبان ميجر کي چيو تہ "اسان کي لواري ٽاپ رستي ڪاغان پهچايو."

هنن بندوسبت ڪيو تہ سفر جو آغاز ٿيو. اسان کي جدا جدا جيپ ۾ وهاريائون. منهنجيءَ جيپ ۾ عزيز مون سان گڏ ويٺو. رستو تہ هئو ئي ڪونہ، پر، آرميءَ وارا نقشن جي مدد سان، پٿرن جي مٿان هلندا رهيا. الائي تہ ڪٿان ۽ ڪاڏي هليا ۽ ڪيترا ڪوهہ هليا. نہ وڻ نہ ٽڻ. نہ ساوڪ نہ ڪا ويجهو اوڏو وسندي رڳو پٿر ئي پٿر گول ۽ لسا. شايد ڪنهن سڪل نئن يا ندييءَ جي ٻيٺ ۾ سفر ڪري رهيا هئاسين. جنهن جا پٿر برساتن لسا ڪري ڇڏيا هئا. بهرحال الائي تہ ڪيترن ڪلاڪن کان پوءِ، اچي لواري ٽاپ وٽ پهتاسين.

فوجي گاڏيون جبل وٽ هلي بيٺيون. چيائون تہ جبل چوڏهن هزار فٽ بلند آهي. منجهند جي مهل هئي. آسمان نظر ڪونہ ٿي آيو چو تہ سخت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مينهن وسي رهيو هو. اسان جي ميزبانن جيپن جي مٿان چتيءَ وانگر پلاسٽڪ جو پردو جهلي، وسندي مينهن ۾ به، اسان کي گرما گرم لنچ کارائي. ڊاڪٽر شمل ڪِلي چيو ته، "هيءَ لنچ سيني کي هميشہ ياد رهندي."

ماني کائي جبل تي چڙهائيءَ جو سفر شروع ڪيوسون. سڄي شام سفر ۾ گذري وئي. رات ٿي وئي. ڏهن هارنهن هزارن فوٽن جي بلنديءَ تي پهتاسين ته برسات ۽ برف جي ڪري، گاڏيون ترڪڻ لڳيون. مون ته اهڙو خوفناڪ سفر سڄي زندگيءَ ۾ ڪونہ ڪيو آهي، ڪس ڪس لواري ٽاپ جي چوٽيءَ تي پهتاسين، ته لڳن ۾ ساهہ پيو. اوچتو جرمن سفير فرمائش ڪئي ته "هن سفر جي يادگار تصوير ڪڍايون." سندس بيگم به ڳالهہ جي تائيد ڪئي. سيءُ اهڙو هو جو جيپن ۾ ويٺي به ٺڏيءَ هوا جڙ ته چرين سان ٻُٽ پئي چيريو. اڌ رات جي مهل هئي. لاچار ڏڪندا ڏڪندا هيٺ لٿاسين ۽ تصوير ڪڍائيسين.

جبل جي چوٽيءَ تي پهچڻ کان پوءِ هيٺ لهڻ جو سفر شروع ٿيو. وري ڪيئي ڪلاڪ لڳي ويا. خدا ڪيو جو خير سان وڏي اسر مهل اچي ڪاغان جي ريسٽ هائوس ۾ منزل انداز ٿياسين. فوج جي انتظام ڪري، سيءَ کان بچڻ لاءِ باهہ جا ٻُنڊ اڳي ئي پئي ٻريا. هر قسم جا کاڌا ۽ پيتا تيار رکيا هئا. کائي پي بسترن ۾ ليٽياسين، ته منجهند جو اٿياسين. سفر جو ٿڪ لهي ويو. ناشتوڪيوسون ته اسان جون پنهنجون موٽرون به پهچي ويون، جن ۾ چڙهي اچي اسلام آباد پهتاسون.

* * *

چترال ڏسڻ کان پوءِ ورندي سال چولستان ڏسڻ وياسين. مون ان جي ايم.ڊي. آفتاب شاهہ کي بندوسبت لاءِ چئي ڇڏيو هو. انهيءَ سفر ۾ مجيبُ مونْ سان گڏ هو. چولستان جي سولیءَ سنڌيءَ ۾ سمجهاڻي هيءَ آهي ته سنڌ واري ٽر جي هڪ ٽڪنڊي چوٽي، پنجاب ۾ داخل ٿئي ٿي، جنهن کي "چولستان" ڪوٽن ٿا. منجهس واريءَ جون ننڍڙيون ننڍڙيون ٽڪريون آهن. سنڌ واري ٽر ۾ ريتون وڏيون آهن.

چولستان ۾ لال سنهارا قومي پارڪ به ناهيو اٿن، جنهن ۾ سَون جي تعداد ۾ هرڻ ڇڏيا اٿن. منجهس ننڍڙو ZOO به ناهيو اٿن. ان ۾ گهٽا ئي جانور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏناسون. هڪ جانور ٻلي کان وڏو ۽ ڪتي کان ڪجھ ننڍو ھو. پيچري ۾ قرار ڪونہ ٿي آيس. مستن وانگر ھيڏي ھوڏي ٻئي ڦريو. چيائون تہ، "ڏاڍو خطرناڪ آھي. اسان لڳ جي مند ۾، ٻہ ٻيرا، ھڪ ھڪ مادي سندس پيچري ۾ وڌي. اول تہ ساڻس دل کولي محبت ۽ لڳ ڪيائين. اھو مزو ونڊي، رات جو کين ننڊ ۾ ڏسي، کائي ڇڏيائين. صبح جو پيچري ۾ ويچارين جا رڳا ھڏا ٻيا ھئا."

چولستان جا ڪي نظارا خاص ڪري، تاريخي پراڻا قلعا ۽ سانجھيءَ مھل، چشمن تي سون هزارن اُڻن جو اچي گڏ ٿيڻ ۽ پاڻي پيئڻ ـ ڏاڍا دلفريب آھن. آفتاب شاھہ اتي ئي شام جي چاءِ جو بندوبست ڪيو ھو. ھڪ چشمي جي پرسان واريءَ جي پٽ تي غاليچا وڇارايا ھئائين ۽ انھن تي ريشمي طول وھاٽا رکايا ھئائين. کائڻ پيئڻ لاءِ تازو ۽ سڪل ميوو ڪيڪ ۽ بسڪيٽ ٽڏي پاڻيءَ جون بوتلون ۽ گرم گرم چاءِ جا ٽرماس رکايا ھئائين. اسان حالي تہ غاليچن تي آھلي پياسين. ساھي پٽي، آرام سان چاءِ پيتيسون پري پري، ھرٽن چالَ پئي ڏنا. آسمان ۾ شفق جي لالاڻ ھئي. ڏاڍو وٽندڙ نظارو ھو.

آفتاب باذوق شخص ھو. ڈاڪٽر شمل مون کي ڪن ۾ آھستي چيو تہ، "توکي خبر آھي تہ سعديءَ تنھنجن اھڙن دوستن لاءِ چا چيو آھي؟"

مون چيو تہ، "نہ"

تڏھن چيائين تہ:

"ھم آفتاب بينم، ھم آفتاب گويم."

آفتاب شاھہ شاعر بہ ھو. سو چاءِ پيتيسون تہ چولستان جي واريا سن پٽن مان ڪيڙي اچي سنڌودرياءَ جي ڪناري تي پنجند ريسٽ ھائوس ۾ ٽڪايائين. شاندار ڈنر سان گڏ "انڊس واٽر" جو بندوبست بہ ڪيو ھئائين. "انڊس واٽر" محاورو ڈاڪٽر شمل ايجاد ڪيو ھو. ڪيف ۽ سرور ۾ ڈنر کائي پي، ڏاڍي سڻي ننڊ ڪئيسون.

پنجند وٽ پنجاب جا پنج ئي درياءَ گڏجن ٿا، اڳتي سنڌو درياءَ اسان ڏي اچي ٿو جو اڳوٽي زماني ۾ تمام وڏو ھوندو ھو. ساوڻ جي مند ۾، ايڏو تہ منجھس پاڻي ھوندو ھو جو درياھہ جو ٻيو ڪنارو ڏسڻ ۾ ڪونہ ايندو ھو. آفتاب شاھہ درياھہ ۾ صبح جو سوير اسان جي سير جو بندوبست بہ ڪيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. تڏڙي هير پئي لڳي. ٻيڙيءَ جي هلڪن هلڪن لوڏن ۾ ڏاڍو مزو آيو. انهيءَ وقت مون کي هڪ فارسي شعر ياد آيو:

"هيءَ دنيا بهشت ئي سگهي ٿي، بشرطيڪ
منجهس انصاف هجي. ڪنهن ڏاهي چيو آهي
ته بهشت اهڙو هنڌ آهي، جتي ڪنهن جو به
ڪنهن ۾ ڪو به ڪم ڪونه پوندو:
"ڪسي را کسي کارِ نه باشد"

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل ۽ مون ورهين جا ورهيه اهي سير ۽ سفر گڏ ڪيا. هر هڪ سفر تي پورو "سفرنامو" لکي سگهجي ٿو. انهن سفرن دوران هوءَ ڪنهن به ڊائريءَ يا ڪتاب ۾ نوٽس ڪانه ونڊي هئي. شايد فقط ذهني تاثر قائم ڪندي هئي. هاڻي ڪتاب انگريزيءَ ۾ ڇپيو آهي. جنهن ۾ انهن سفرن کي ياد ڪري هڪ هنڌ لکيو اٿس ته:

Ghulam Rabbani Agro slowly rose on the ladder to a higher position and was a loyal companion to me on many tours and travels. I shared many a amusing event with him.

ڪتاب ۾ پير صاحب ۽ سندس پاءُ راشدي صاحب کي ته گهڻو ياد ڪيو اٿس، پر حيرت آهي ته سيد عبدالواحد کي به ياد ڪيو اٿس، جنهن کيس گهڻو ڏکايو هو. اهڙيءَ طرح اها به دلچسپ ڳالهه آهي ته "جنرل ضياءَ کيس اسٽيٽ گيسٽ" قرار ڏنو تنهن جو نالو به ڪونه ڪنيو اٿس، پر، پُٽي صاحب کيس ڇاءِ جو ڪوپ پياريو تنهن کي ياد ڪيو اٿس. سائين جي.ايم.سيد کي به ياد ڪيو اٿس. ڪتاب ۾ ڪي تصويرون به وڌيون اٿس. پر، انهن ۾ سنڌ جي اديبن مان پير صاحب جي ۽ ليڊرن ۾ سائين جي.ايم.سيد ۽ پٽي صاحب جي ڏني اٿس. سنڌ ۾ ڪٽ تي رلهيءَ تي ويهي تصوير ڪڍائي اٿس ۽ هي اُٺ تي سوار ٿي. ڪتاب جو نالو آهي: ORIENT AND OCCIDENT. انگريزي ترجمو ڪئرن مٽمئن ڪيو آهي جا اسان ٻنهي جي دوست آهي. ڪتاب اقبال ايڪيڊميءَ ڇاپيو آهي. منجهس علامه اقبال جو ذڪر ته گهڻو ڪيو اٿس، پر، سنڌ کي ياد ڪيو اٿس ۽ لکيو اٿس ته:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون کي پنهنجيءَ سنڌ (MY SINDH) سان عشق آهي.
مون ان جا گهڻا ڳوٺ ڏٺا آهن ۽ سنڌ جي اولیائن ۽
درويشن جي روضن تي حاضري ڏني آهي. سنڌي ڳائڻن ۽
موسيقارن سان منهنجي دل تي وئي آهي. مون چوڏهينءَ
جي رات ٻيڙين ۾ سندن ڪلام ٻڌا آهن."

ڊاڪٽر شمل، مشرق ۽ مغرب ۾ گهڻائي سفر ڪيا. هُوءَ سئيڊن، ترڪي، امريڪا، ڪوويت، بحرين، شام، اردن، مصر، سوڊان، تيونس، موراڪو، يمن، سعودي عرب، ايران، افغانستان، وچ اشيا، پاڪستان، هندستان، انڊونيشيا، روس، پئرس ۽ لنڊن وئي، بادشاهن، وزيراعظمن، عالمن ۽ اديبن سان ملاقاتون ڪيائين، پر جڏهن زندگيءَ جون يادگيريون لکڻ ويٺي ته کيس "پنهنجي سنڌ" ۽ سنڌي ڪلام ياد آيا، چو ته جيئن پاڻ ئي لکيو اٿس، کيس پنهنجيءَ سنڌ سان عشق هو.

❊ ❊ ❊

هڪ سال ڊاڪٽر شمل مون کي فرمائش ڪئي ته هنگلاج هلون. هنگلاج جو سفر ڏاڍو ڏکيو آهي. سو سندس فرمائش پوري ڪرڻ لاءِ وڏي جاکوڙ ڪرڻي پيم. وري به آرميءَ کان ڪرايي تي هيلي ڪاپٽر ورتم. اسلام آباد مان هوائي جهاز ۾ چڙهياسين. ڪوئٽيا وڃي لٽاسين. اتان سبيءَ وياسين. اتان جي ڪمشنر اسان جي دعوت ڪئي هئي. مون سان گڏ قراقرم جي سيمينار ۾ همسفر هو ۽ ڊاڪٽر شمل جو ته گهڻو واقف هو.

سبيءَ ۾ مند ۽ موسم ايڏا نيڪ هئي. فيبروريءَ جون ڏڏڙيون ڏڏڙيون راتيون هيون. گرمي شروع ڪانه ٿي هئي. ريسٽ هائوس جي باورچيءَ چيو ته "سائين، سبيءَ ۾ فيبروري پورو ٿيو ته گرميءَ منهن ڪڍيو. بس، ڏسندي ڏسندي اهڙي حالت ٿي ويندي، جو يارهين بجي صبح جو مکيه بازار ۾ بيهي گولي هلايو ته ڪنهن کي به ڪانه لڳندي، چو ته ڪو ماڻهو هوندو ئي ڪونه."

مون چيو ته، "يار، پوءِ ته صبح سويري هن وڏندڙ موسم ۾ اسان کي ڪا گرم گرم چاءِ پيار."

هن ريسٹ هائوس جي سبزه زار تي آرام ڪرسيون آڻي رکيون ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر شمل، ڪئرن ۽ مون لاءِ چاءِ ناهي ڪٽي آيو. ڪئرن ڪتليءَ مان ڪوپن ۾ چاءِ اوتي رهي هئي، تہ مان مٽي وٽن ڏي نهاري رهيو هوس.

ڪئرن چيو تہ، "چاءِ پيئ. وٽن ڏي چا تو ڏسين؟"

مون چيو تہ، "اسان کان اڳ هِتِ هڪ ٻيو مهمان ڪرسي وجهي وينو هو ۽ وٽن کي تکي رهيو هو. آلي قميص ۽ آلي شلوار پاتل هئس. سڻ تہ ٿهيو پر مٽي جي قراقلي ٽوپي بہ آلي هئس. مون کي ڏسي چوڙ لڳو تہ، هنن وٽن ۾ چار پنج هزار ڪانوَ ويهن ٿا. مان ڪرسي وجهي، چاءِ جو ڪوپ پيئڻ ويٺس، تہ هنن حرامزادن مٿان پنهنجا ڇڄ مٽي ڪيا. سڄو ڪوپ پرجي ويو ۽ لٺا ڪپڙا ڪِنُ ٿي ويا. هاٿي، پاڻ ڏوئي پائي آيو آهيان."

ڊاڪٽر شمل اهو ٻڌي اهڙي ڪِلي، جو چاءِ پيئندي اڙي پئي! جرمنيءَ مان بہ خط ۾ لکندي هئي تہ، "پنجن هزارن ڪانوَن وارو اهو شخص توکي وري گڏيو؟"

❊ ❊ ❊

سبيءَ مان نڪري، موٽرن ۾ هيلي ڪاپٽر جي پيڊ تي اچي رهيا هئاسون تہ ڳالهہ ڪيائين تہ، "رباني، گذريل سال لنڊن ۾ هئس، تہ سيد عبدالواحد جي ننهن ملڻ آئي. سس جا سلام ڏنائين ۽ خط سان گڏ هڪ پارسل ڏئي ويئي. جڏهن موڪلائي ويئي تہ کولي ڏٺم. اندران زيورن جو سيٽ نڪتو. سڄو سونو هو."

مون حيران ٿي چيو تہ، "اهو ساڳيو جو هن مرحوم ڪراچيءَ ۾ اوهان جي پيٽي ڦاڙي چورايو هو؟"

چيائين تہ، "نہ، پر، اهڙو ئي سونَ جو ٿهيل ۽ قيمتي هو. چنيءَ ۾ سندس گهرواريءَ لکيو هو تہ منهنجي مرحوم مڙس کي معاف ڪري ڇڏيو. غلطيون انسانن کان ٿيندیون آهن."

مون کيس چيو تہ، "ڊاڪٽر صاحب، اندرا اوهان کي جيڪو سونو تحفو ڏنو اٿو هو سو بہ لاجواب هو."

چيائين تہ، "ڪهڙو تحفو؟ مون کي تہ اندرا گانڌيءَ کوبہ تحفو ڪونہ ڏنو هو."

مون کي سندس جواب ٻڌي حيرت لڳي، جو جڏهن مون کي اهو تحفو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيکاريو هئائين. تہ مون ئي کيس منع ڪئي هئي تہ پاڪستان ۾ ڪنهن سان بہ اها ڳالھ نہ ڪجو. پاڻ تہ اندرا جون اهڙيون نازڪ ڳالھيون ڪيون هئائين جي ڪتاب ۾ لکڻ جهڙيون ڪونهن. دل ۾ چيم تہ "انسان جو مزاج الائي ڪيئن آهي؟"

اسان ڪار مان لهي، هيلي ڪاپٽر ۾ سوار ٿياسين. بلوچستان وارا جبل ٽپي، وڃي لس ٻيلي لتاسين. انهن جبلن جي چوٽين تي ننڍا ننڍا ميدان آهن، جن ۾ ماڻهن جا گهر آهن. مون کي حيرت لڳي تہ اهي ماڻهو اتان هيٺ ڪيئن لهن ٿا ۽ مٿي چڙهڻ ۾ تہ ڪين سڃو ڏينهن لڳي ويندو. اولي۽ سولي۽ کي منهن ڪيئن ڏين ٿا؟

❊ ❊ ❊

لس ٻيلي جو ڊپٽي ڪمشنر علي رضا وڏو مهمان نواز هو. خاص ڳالھ اها تہ لوڪ ناچ ڏيکاريائين. جهڙا شايد آفريڪا جي ڪن قبيلن ۾ ايا هجن. سنڌ ۾ اسان لوڪ ناچ ۽ لوڪ گيت جو نالو ٻڌو آهي. لس ٻيلي ۾ سنڌي ٻولي عام جام هئي. بلڪ، هئي ئي سنڌي ٻولي. رات جو ماني کائي واندا ٿياسين. تہ ڊاڪٽر شمل ڳڻ ۾ سرهاڻ ڪيو تہ، "رباني، هت سنڌي هندو گهٽا آهن. ٽڪاڻي ۾ هلي **سنڌي راڳ** ٻڌون."

مون چيو تہ، "ڊاڪٽر صاحب، توکي اهي خبرون ملائڪ ٻڌائن ٿا چا؟"

بهرحال، علي رضا ڊپٽي ڪمشنر سان ڳالھ ڪيم. فوراً فوج جو هڪ اعليٰ عملدار ساڻ ڪنيائين. سڏو وڃي ٽڪاڻي پهتاسون. هندن پاپڙ پاڻي ۽ ميوو آندو. ڊاڪٽر شمل جي فرمائش تي صوفي شاعرن جا ڪلام ٻڌايائون. دريا خان جو هي شعر ايا ياد اٿم:

بهشت دلاسو دوزخ دڙڪو ڊاهہ ويا سپ ڊهي ڊهي
شاهہ حُسنَ تنهنجي شوق ۾ لاڪاپا ويا لهي لهي!

رات جو دير دير سان ريسٽ هائوس تي موٽياسين. تہ فوجي عملدار گڻ ۾ اچي چيو تہ، "سائين اوهان جي وڏي مهرباني."

مون حيران ٿي چيس تہ، "ڪهڙي؟"

چيائين تہ، "اوهان اهو قرب نہ ڪريو ها، تہ اسان کي هندن جي ٽڪاڻي ۾ اندر وڃڻ جو موقعو ڪيئن ملي ها."

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صبح جو هيلي ڪاپٽر ۾ چڙهي، اچي هنگور نديءَ جي منهن وٽ SEA SCOUTS جي هيلي پيڊ تي لٿاسين. ريسٽ هائوس ۾ چاءِ پي، جيپن ۾ سوار ٿياسين ۽ هنگور نديءَ جو پيٽ ڏيئي اُتي پهتاسين، جتي اُٽ اسان لاءِ تيار بيٺا هئا.

هيلي ڪاپٽر مان لهي، اُٽ تي چڙهڻ ۾ سيني کي ڏاڍي ڪِل آئي. اُٽ آهستي آهستي هلندا هلندا، اچي آساپوريءَ وٽ پهتا. هنگلاج جا زيارتي اُتي پنهنجي دل جي ڪا نہ ڪا آس ڪندا آهن. ڊاڪٽر شمل، ڪئرن ۽ مون ناريل اڇلايو ۽ رسم موجب آس ڪئي، پر ڪنهن جي بہ آس پوري ڪانہ ٿي. هنگلاج جي زيارتين جي هڪ رسم هئي جا اسان بہ ادا ڪئي.

ڊپٽي ڪمشنر علي رضا، هنگلاج جي بريفنگ ڏيڻ لاءِ هڪ پنڊت وهاريو هو جنهن سڄي روايت ٻڌائي ۽ اهو بہ چيو تہ سري رامچندر، گرو گورک ناٿ، گرو نانڪ ۽ شاهہ پٽائي هت آيا هئا.

مون کي جنهن ڳالهہ ڏاڍو متاثر ڪيو سا اها هئي تہ هنگلاج ۾ ايڏو تہ سڪون هو جو ڪنهن پکيءَ جو آواز بہ ٻڌڻ ۾ ڪونہ ٿي آيو. سانت ئي سانت هئي. غار جي اڳيان شفاف پاڻيءَ جو تلاءُ هو. هنگلاج جي غار ۽ ان جي اردگرد سانت ۽ سڪون، روح جي راحت گيان لاءِ آئيڊيل (IDEAL) هنڌ هو. مستقبل ۾ ڪو ان جي ٻيڙي ٻوڙي، تہ اها جدا ڳالهہ آهي.

هنگلاج برصغير جو هڪ قديم مذهبي زيارتگاهہ آهي. چون ٿا تہ حضرت ابراهيم عليہ السلام واري زماني جو آهي. منهنجو خيال آهي تہ مٽس اهو نالو هنگور نديءَ تان پيو آهي. لسانيات جي ماهرن جو رايو آهي تہ ڪي اچار بدلجن ٿا. اسان وٽ ان جو هڪ مثال "ڪراچي" آهي. جڏهن ڳونڙو هئي تہ منجهس مهاڻن ۽ ڪولاچي قبيلي جي ماڻهن جا گهر گهڻا هئا. سو ڪولاچي ڪوٺيندا هئس. ڪولاچي قبيلو اڄا سنڌ ۾ عام جام آهي. ٿر جي پاسي مرحوم خان محمد پنهور اسان کي تندو ڪولاچيءَ ۾ جلسي تي وٺي ويو هو. اسان جي پنهنجي ڳوٺ کان ميل بہ پري ڪولاچين جو ڳوٺ آهي. خود ڪراچيءَ ۾ بوٽ بيسن وٽ "مائي ڪولاچي روڊ" آهي.

لام بدلجي "ر" ٿيو تہ ڪولاچي بدلجي ڪراچي ٿي. هنگور بہ ائين ئي هنگلاج ٿيو هوندو. مان چين ويس تہ چيني مون کي "غلام رباني" بدران

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"غلام لباني" ڪوٺيندا هئا. منهنجو پٽ عزيز آگرو چين پڙهڻ ويو تہ سندس چيني دوست ڪيس "آگلو" ڪوٺيندا هئا. آگرو ڪوڻ ڪوڻي سگهندا هئا. اها ماجرا اسان جو ڊاڪٽر الانا سولائيءَ سان سمجهائي سگهندو.

هندستان جي قديم تاريخ ۾ مهاتما گوتم ٻڌ جو سڃو فلسفو انهيءَ ڳالهہ تي ٻڌل آهي تہ ماڻهوءَ کي نرواڻ يا چوٽڪارو (PEACE OF MIND) تڏهن نصيب ٿيندو جڏهن "خواهش" ختم ڪندو پر هنگلاج ۾ تہ قصوئي ابتڙ نظر آيو. "آسا پوري" ڪيڏو نہ معنيٰ خيز نالو آهي! ۽ گوتم ٻڌ جي فلسفي جي صاف ترديد آهي تہ ڪابہ خواهش ۽ آس نہ ڪبي تہ دنيا جي سورن مان چوٽڪارو ملندو.

شاهہ سائين سامين سان گڏجي هنگلاج ويو هو. ڪنهن شخص ٽوڪ ڪري چيو تہ:

ڪوڙا سامي، ڪوڙا سامين پنڌ،
هوت آهي هر هنڌ، هو هليا هنگلاج ڏي

شاهہ سائينءَ جڏهن اهو بيت ٻڌو تہ فرمايائين تہ:

سچا سامي، سچا سامين پنڌ،
هوت آهي هر هنڌ، هنن ڏٺو هنگلاج ۾.

هنگلاج ڏسي، وري اچي هيلي ڪاپٽر ۾ سوار ٿياسين ۽ ڪراچي ۾ ايئرفورس جي اڈي تي اچي لٿاسين. رات ڪراچيءَ جي پرل ڪانٽينينٽل هوٽل ۾ ٽڪياسون يا شيريٿن ۾، اهو ياد ڪونهي.

❊ ❊ ❊

هڪڙي پيري ڊاڪٽر شمل اسلام آباد ۾ آيل هئي. جنرل رحيم الدين جي اهليہ، بيگم ثاقبہ صاحبہ مون کي چيو تہ، "صبح جو يارهين ڏاران مون وٽ چاءِ پيو تہ ڏاڍو سٺو." جنرل رحيم الدين سال ٻہ اڳي بلوچستان جو گورنر هوندو هو. سندس بيگم صاحبہ سان منهنجي دعا سلام هئي. هوءَ اسلام آباد ۾ مون کي سوکڙيون پاکڙيون موڪلينديِ رهندي هئي: ڪڏهن ميوو ۽ مٺايون تہ ڪڏهن گلدستا. پاڪستان جي پهرئين پهرئين وزير تعليم، مرحوم ڊاڪٽر محمود حسين جي ڏيئ ۽ هندستان جي اڳوڻي صدر ڊاڪٽر ذاڪر حسين جي پائتي آهي.

بيگم صاحبہ سان "هائو" ڪيم. ڊاڪٽر شمل اشارو ڏنو تہ رات جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪوبہ پروگرام نہ رکجو. مان واندي ڪانہ آهيان. مون ائين ئي ڪيو. ٻئي ڏينهن صبح جو ناشتو ڪري ڪا انگريزي اخبار پڙهيم. تہ منجهس خبر چپيل هئي تہ، "ڊاڪٽر شمل ڪالهہ رات جرمن سفارتخاني ۾ حڪومت جي مخالف ڏر جي اڳواڻ بينظير پٽي کي مانيءَ تي سڏيو هو."

بيگم ثاقبہ جي گهر ڇاءِ لاءِ ويندي، ڊاڪٽر شمل ڪار ۾ اها اخبار ڏني. مون کي چيائين تہ "توکان ڪير پڇي، تہ ڇنڇجانس تہ هارورڊ ۾ مون سان مل ملاقات هيس."

بيگم ثاقبہ وٽ ڇاءِ پي، اسان اسلام آباد ايئرپورٽ تي ويا سين ۽ لاهور روانا ٿياسين. ملتان جو مخدوم سجاد حسين قريشي گورنر پنجاب هو. ٻئي ڇٽا گهرا گهاٽا هئاسين. مخدوم صاحب لنچ تي قومي ۽ صوبائي اسيمبليءَ جا ميمبر، اعليٰ عملدار ۽ لاهور جا معزز شهري سڏيا هئا. ڇاليهارو ڪن مهمان هئا. سروس لنچ هئي. وڏو نَٽ ڪيو هئائين. ماني کائي اُٿياسين. مهمان موڪلائي ويا، تہ مخدوم صاحب سان ڪچهري ڪئيسون. باغ و بهار شخصيت جو مالڪ هو. ماڻهوءَ تي جادو ڪري ڇڏيندو هو. انگريزي، اردو، سنڌي ۽ سرائڪي ڳالهائيندو هو. ڪل پوڳ تہ سندس گفتگو ۾ گلاب جي گلن وانگر تڙندا هئا. مون زندگيءَ ۾ اهڙو ٻيو سخن سنج ماڻهو فقط هڪ ڏٺو. دادو ضلعي ۾، ماڏي ۾ خليفو حڪيم عبدالحميد خان چانڊيو. پر، افسوس آهي تہ مخدوم صاحب جڏهن پنجاب جو گورنر ٿيو تہ مٿس مون هلڪو اثر ڏٺو. صحيح معنيٰ ۾ وڏو انسان هو. ڪيس پاور جو اثر وٺڻ نہ ڪپندو هو. اقتدار اڇٽي ويڇٽي شيءِ آهي ۽ ڏاڍي بيڙڻي بلا آهي. ماڻهوءَ جو مٿو خراب ٿي وڃي ٿو. جڏهن پاور ڇڏائجي ويس تہ احساسِ محرومي ٿيس ۽ مخالف دشمنيءَ تي لهي آيس ۽ فالج جو عارضو ٿي پيس.

مان اهو ٻُڌي وٽس حاضري ڏيڻ ويس. فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر ۽ منهنجو ساڻي ميجر جنرل عبدالقيوم بہ گڏ هو. مخدوم صاحب وٽ ماني کاڌيسون ۽ مجلس ڪئيسون. سندس ڪچهري اڃي وانگر دل بهار هئي. پر افسوس تہ ان جا گلاب ۽ رابيل ڪومائجي ويا هئا.

* * *

لاهور ۾ ڊاڪٽر شمل ۽ مان مخدوم صاحب سان گڏ، گورنر هائوس ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صبح جو ناشتو ڪري اسلام آباد واپسيءَ لاءِ تيار ٿي رهيا هئاسين، تہ مخدوم صاحب اڪيلو منهنجي ڪمري ۾ هليو آيو ۽ خوش خير عافيت ڪري چيائين تہ "رباني، پنهنجا ڪي حال احوال ڏيون وٺون."

مون انگريزي اخبار کٽي سندس اڳيان رکي. جرمن سفارتخاني واري خبر پڙهي حالي تہ چپ ٿي ويو. ڪجهہ دير سوچڻ کان پوءِ، رازداريءَ ۾ مون کي صلاح ڏنائين تہ، "رباني، پنهنجو ڇا وڃي؟"

❊ ❊ ❊

هڪ دفعي ڊاڪٽر شمل الائي تہ ڪهڙيءَ سوچ ۾ هئي. مون کي چيائين تہ، "رباني، تون منهنجن پرن تي سوار آهين."

اهو ٻڌي مان تہ حيران ٿي ويس! ڏاڍو ڏک ٿيم ۽ ڪئرن سان ڳالهہ ڪيم. هُوءَ بہ ڏکوئجي وئي ۽ چيائين تہ هر انسان ۾ خوبيون ۽ ڪمزوريون آهن. ڪڏهن ڪڏهن مون کي بہ ائين ڏکويو اٿس! پوءِ بہ ٿي مثال ٻڌايائين.

ملڪ ۾ محترمہ بينظير صاحبہ جي حڪومت آئي، تہ وزيرِ تعليم سائين غلام مصطفيٰ شاهہ هو. مون کيس چيو تہ، "هن سال، اوهان وزير تعليم جي حيثيت ۾، اسان جي اديبن جي اڳواڻ طور، چين جو چڪر ڏئي اچو. مون چيني سفارتخاني سان ڳالهائي، سڄو بندوبست ڪري ڇڏيو آهي."

شاهہ صاحب خوش ٿيو ۽ هائو ڪيائين پر، جڏهن وزير اعظم سان ڳالهہ ڪيائين تہ هن چيس تہ، "مخالف ڌر وارن جا ارادا نيڪ ناهن. سو مان سمجهان ٿي تہ اسان جي پارٽيءَ جو ڪوبہ اهم ماڻهو ملڪ کان ٻاهر نہ وڃي." شاهہ صاحب مون کي فون تي اها ڳالهہ ڪري چيو تہ، "هاڻي، تون ئي وڃي اديبن کي چين گهمائي اچ." مان تہ اڳي ئي چين مان ٿي آيو هئس. پر، هاڻي وري وڃڻو پيو. هفتو کن ٽڪي، پنهنجي هڪ دوست اديب کي وفد جو "ڊپٽي ليڊر" مقرر ڪري، پاڻ پاڪستان موٽي آيس. پر، مان اڃا پهتو ڪونہ هئس، تہ ڊاڪٽر شمل اڳي ئي پهچي ويئي هئي. ايڪيڊميءَ جو هڪ اعليٰ عملدار ڪئبينيٽ ڊويزن مان ڪار وٺي، اسلام آباد ايئرپورٽ تي سندس استقبال لاءِ موجود هو. هُوءَ ڪار ۾ ويٺي، پر، اهو ڏسي مايوس ٿي تہ سندس گاڏيءَ جي اڳيان ۽ پٺيان هلندڙ ساين ڳاڙهين بتين وارا موبائيل ۽ سفيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يونيفارم ۾ ملبوس پائلٽ ته آهن ئي ڪونہ. ايڪيڊمي ۾ جي آفيسر جو اُن ۾ ڪو ڏوهہ ڪونہ هو. اهو سڄو بندوبست ته مان پاڻ ڊاڪٽر شمل سان، پير صاحب مرحوم جي دوستيءَ ڪري، شخصي لڳ لاڳاپا استعمال ڪري، ڪندو هئس. پوليس موبائيل ۾ پائلٽ کان سواءِ ٻيهہ پوليس وارا گاڏين ۾ سندس اڳيان پويان هلندا هئا، جڙ ته ڪو "اسٽيٽ گيسٽ" وڃي رهيو آهي. ڪيس هميشہ اعليٰ درجي واريءَ بلڪ مرسڊيز ۾ ويهاريندو هئس. هوائي سفر سولو ڪونہ هوندو هو ته فرسٽ ڪلاس جي ٽڪيٽ ونڊندو هئس. فوج کان هيلي ڪاپٽر ڪرايي تي ونڊندو هئس. "ايوانِ صدر" مان "سرڪاري مهمان" جا فرمان ته ٻين جا بہ نڪرندا رهندا هئا، پر انهن کي ڪير ٿو ليکي؟ هڪ دفعي حيدرآباد دکن مان بہ اهڙا "سرڪاري مهمان" ٿي آيا. مون کين هوٽل ۾ ٽڪائي ڇڏيو. ماني سو سڀني ملندي هئن ٻيو ٿيو خير.

ـ پر، ڊاڪٽر شمل کي غير ملڪي سربراهہ وارو پروٽوڪول ڏيارينڊو هئس. اها ڪا سولي ڳالهہ ڪانہ هئي، پر ڪيس ڪڍهن ڪونہ ٻڌايم. ته مون کي سندس دورن لاءِ ڪيڏا ڪشالا ڪيڙا پون ٿا! دل ۾ ڇيم ته مان سڀ سُور پير صاحب جي صدقي سهان ٿو. تون چوين ٿي ته، "مان تنهنجن پرن تي سوار آهيان!" هاڻي ڏسنداسون ته ڪير ڪنهن جي پرن تي سوار آهي؟"

حُسين شاهہ جي بيگم، ادي شميم ڏاڍي سياڻي آهي، تنهن هڪ دفعي ڪِلي چيو ته، "ادا، تو ڊاڪٽر شمل کي ايترو ته مٿي چاڙهي ڇڏيو آهي، جو هيءَ مائي هاڻي سولائيءَ سان هيٺ ڪانہ ايندي."

بهرحال، ايڪيڊمي ۾ جو اعليٰ عملدار اسلام آباد ايئرپورٽ تان ڊاڪٽر شمل کي آفيس ۾ وٺي ويو، جتي سندس مانَ ۾ ڏهہ ويهہ اعليٰ اديب چاءِ تي سڏيا هئائين. ڊاڪٽر شمل اسلام آباد ۾ ڏينهن بہ رهي، لاهور ويئي. اتان جو ايڪيڊمي ۾ جو آفيسر وري ڪيس خوش ڪرڻ لاءِ جانورن جي باغ ۾ وٺي ويو ۽ "نيل گاءِ" ڏيکاريائين. هن غريب جو عقل ئي ايترو هو. ڊاڪٽر شمل ڳڪ ٿي ڪراچيءَ ويئي. مان چين مان موٽي پاڪستان پهتس، ته پاڻ موٽي جرمنيءَ پهچي چڪي هئي.

ٻئي سال پاڪستان ڪانہ آئي. ڪئرن نيا پو ڏنو ته چوي ٿي ته، "رباني مون کي پاڪستان جي دوري لاءِ پاڻ دعوت موڪلي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئرن مون سان ڀُجائتي هئي. چيومانس تہ، "ڊاڪٽر شمل، صدر پاڪستان جي دعوت تي هت ايندي رهي آهي. صدر پاڪستان جي فرمان مٿان ايڪيڊمي ۽ جو ڪوبہ عملدار پنهنجو فرمان جاري ڪيئن ڪندو؟ جيئن هميشہ ايندي آهي، تيئن هن سال بہ هلي اچي. مان منهن ڏيندس، پر شڪر جو هاڻ ڪيس احساس ٿيو آهي تہ سندن دورن ۽ سفرن ۾ ڪير ڪنهن جي پَرَن تي سوار هو؟"

ڀُسين شاهہ راشدي انهيءَ سڃيءَ حقيقت کان واقف هو تہ مان سائين حسام الدين شاهہ جي ڪري ئي ڊاڪٽر شمل سان اهي پير پيري رهيو آهيان. سو "سنڌ ٽي.وي" تي هڪ انٽرويو ۾ وفات کان اڳ منهنجي خدمتن جي تعريف ڪيائين ۽ چيائين تہ، "رباني، چاچا جي قرب ۽ دوستيءَ جو حق ادا ڪيو."

بهرحال، ڪئرن ڏڪ مان چيو تہ، "رباني، تنهنجي ڳالهہ صحيح آهي. پر، شمل منجهيل آهي." پوءِ رازداريءَ ۾ ٻڌايائين تہ، "محترمہ بينظير ڀٽو وزيراعظم ٿي، تہ اسلام آباد ۾ ڪنهن ادبي جلسي ۾ صدارت ڪرڻ وئي. ڊاڪٽر شمل بہ اُنهيءَ جلسي ۾ پهرينءَ صف ۾، مون سان گڏ، سندس سامهون ويٺي هئي. جلسي هلندي، اوچتو ڪرسيءَ تان اٿي، اسٽيج جا بہ ٽي ڏاڪا ٽڪڙي ٽڪڙي چڙهي، وزيراعظم وٽ پهتي. ڪيس هڪ ڪتاب تحفتاً پيش ڪيائين ۽ واپس اچي، پنهنجيءَ ڪرسيءَ تي ويٺي. مون کي ڳڻَ ۾ سُرهاٽ ڪيائين تہ، "ٽي.وي. ڪئميرا تہ منهنجو ڦوٽو ڪڍيو هوندو."

ڪئرن چيو مان تہ سندس ڳالهہ ٻڌي واڙي ٽي ويس ۽ دل ۾ چيم تہ "انهيءَ خسيس ڳالهہ جي توکي ڪهڙي ضرورت هئي!"

مون ڪئرن کي چيو تہ، "مان ڪاٿي هئس؟"

ڪئرن چيو تہ، "تون ايڏا چين ۾ هئين."

ڪئرن چيو تہ، "محترمہ بينظير صاحبہ ساڻس ملي. ڪائنس ڪتاب ورتائين. شڪريو ادا ڪيائين، پر ڪيس ڇاءِ جي ڪوپ جي بہ صلاح ڪانہ ڪيائين. سو شمل سڀ ڪجهہ سمجهي ٿي. مان پانيان ٿي، تہ هاڻي تنهنجيءَ سرڪاري دعوت ۽ بندوبست کان سواءِ هُوءَ پاڻ مرادو پاڪستان جي سرڪاري دوري تي ڪانہ ايندي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئرن جو خيال صحيح نڪتو ڊاڪٽر شمل پاڪستان جي سرڪاري دوري تي وري ڪانه آئي.

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل سنڌ جو آخرين ديدار وري ٻه مون سان گڏ ڪيو. سو هيئن ته مسٽر آخوند، سيڪريٽري ڪلچر سنڌ، هڪ دفعي چيو ته، "ڏٻواٽم ته ڊاڪٽر شمل اقبال ايڪيڊميءَ جي دعوت تي لاهور اچي رهي آهي. حيدرآباد ۾ پاڻ وٽ ٻه ليڪچر ڏئي ته ڏيو."

مون ساڻس واعدو ته ڪونه ڪيو پر ايترو چيو ته، "ڪوشش ڪري ڏسان ٿو."

ڊاڪٽر شمل کي ڪئرن جي وسيلي جرمنيءَ ۾ نيا پو موڪليم. جواب موڪليائين ته "رياني کي چئو ته منهنجو پروگرام ته اڳ ئي فائينل ٿيل آهي، پر تنهنجو پيغام اکين تي. هاڻي هيئن ڪنديس، ته پروگرام کان ڏينهن ٻه اڳي ڪراچيءَ ايندس، پوءِ گڏجي حيدرآباد هلنداسين."

ستت، جرمنيءَ مان ڪراچيءَ پهتي. پنهنجو نئون ڪتاب ٻه مون لاءِ تحفي طور ڪنيون آئي. صبح جو سوير، نواب يوسف ٽالپر پنهنجي ذاتي ڪار مون کي موڪلي ڏني. مون اڳي ئي ساڻس ڳالهه ڪري چڏي هئي. اهو ٻه بار رکيو هو مانس ته، "حيدرآباد مان موٽ تي لنچ اوهان وٽ کائينداسون."

گوئٽي انسٽيٽيوٽ جي سربراهه مسز زمان کي ٻه ڊاڪٽر شمل جي ڪمپني ڪرڻ لاءِ چئي چڏيو هئم. جا ٻه جرمن خاتون هئي. ڪنهن پاڪستانيءَ سان شادي ڪري هتي آئي هئي. منهنجي گهرواري ۽ هارڙا ٻه ڊاڪٽر شمل سان ڪمپني ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ پهتا.

صبح جو اسان سڀ ڏٽي واري رستي کان حيدرآباد روانا ٿياسين. ڊاڪٽر شمل ۽ مسز زمان حيدرآباد جي سفر ۾ ٻه ڳالهيون دلچسپ ڪيون. پهرين ڳالهه هيءَ ته سامهون ونڊرٽ ترڪن کي اهي ڪاريون اکڙيون ٻڌل چو آهن، جيڪي پري کان جهنڊين وانگر، هوا ۾ ڦڙڪنديون نظر اچن ٿيون!

مون چيو ته، "سچي ڳالهه اها آهي ته مون کي ٻه خبر ڪانهي، پر پانيان ڏو ته اهو ڪاريءَ نظر کي ٽارڻ لاءِ هڪ سوڻ آهي." ٻئي مون سان متفق ٿيون. ٻي ڳالهه اهڙي ڪيائون، جيڪا مغرب ۽ مشرق جي سوچ ۾ فرق جي نشاني

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي.

مون چيو تہ، "اسان وٽ ازدواجي زندگي برقرار آهي، جيڪا خوشيءَ جي ڀَالهہ آهي. ليڪن، مغربي معاشرو اندران ئي اندران پَڇي پيري، ريزہ ريزہ ٿي رهيو آهي. SINGLE PARENTS SYSTEM شروع ٿي چڪو آهي."

ڊاڪٽر شمل ۽ مسز زمان ٻنهي چيو تہ، "اوهان وٽ بہ سڀ مرد ۽ زالون هڪٻئي مان خوش ڪونهن. ڪيترين ئي زالون ۽ مڙس هر ٻہ جوٽيل ڏاندن جي جوڙي وانگر مجبور آهن. اوهان جو فيملي سسٽم ائين برقرار آهي تہ عورت کي پنهنجا حق حقوق حاصل ڪونهن. جڏهن زال مڙس رضا خوشيءَ سان گڏ گذاري نٿا سگهن، تہ پوءِ لاچار زندگي گذجي گذارڻ مان فائدو؟"

منهنجو خيال هو تہ مغرب ٻہ طلاق جيڪا وبائي صورت اختيار ڪئي آهي، ۽ هارڙا SINGLE PARENTS SYSTEM جي جنهن ڏکوئيندڙ صورتحال ٻہ پلجي وڌا ٿين تا ۽ وڏي هوندي خودغرضيءَ ٻہ مبتلا ٿين تا، تنهن ضرور مغربي معاشري کي احساس ڏياريو هوندو تہ طلاق جو شوق کين مهانگو پيو. آسٽريليا ٻہ صورتحال هيءَ آهي تہ پنجاسي سيڪڙو عورتون طلاق يافتہ آهن، پر ڊاڪٽر شمل ۽ مسز زمان ٻنهي ان جي ابتڙ راءِ ڏني.

ڊاڪٽر شمل ٽين ڀَالهہ اهڙي ڪئي، جنهن جو مون وٽ ڪوبہ جواب ڪونہ هو. پڇيائين تہ علامہ اقبال پنجاب جي عظيم صوفي شاعرن جو ڪلام تہ پڙهيو هوندو. مون چيو تہ مان بہ ائين ئي سمجهان ٿو.

تڏهن وري پڇيائين تہ پوءِ پنهنجي ڪلام ٻہ پشتو شاعر خوشحال خان خٽڪ کي تہ تعريف جوگن لفظن ٻہ ياد ڪيو اٿس. پر، ڪنهن بہ پنجابي صوفي شاعر جو نالو ڪونہ کنيو اٿس؟ سو، چو؟"

حقيقت اها ئي آهي. بابا فريد، بلي شاهہ، وارث شاهہ يا شاهہ حُسين جي عظمت کان ڪوبہ انکار ڪونهي. خيرپور ٻہ سچل سيمينار ٿيو. جنهن لاءِ مون خيرپور يونيورسٽيءَ کي ايڪيڊميءَ مان بہ لک رپيا ادبي امداد ڏني. سيمينار جي خاتمي تي، "سوالن ۽ جوابن" وارو اجلاس ٿيو. مون پنجاب مان آيل وفد جي اڳواڻ شفقت تنوير مرزا کان ساڳيو سوال ڪيو. مُنجهي پيو. استيج تي آيو. ائين چئي جان ڇڏايائين تہ، "انهيءَ سوال جو جواب تہ آگري صاحب کي اسان کي سمجهائڻ کپي. هُو وري الٽو اسان کان پڇي رهيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي."

ٻئي موقعي تي مون ساڳيو سوال جسٽس جاويد اقبال کان ڪيو. هن چيو ته، "علامہ اقبال **شوکتِ اسلام** جو قائل هو."

بهرحال، اسان ائين ڳالهيون ڪندا، ڪينجهر ڍنڍ وٽ اچي پهتاسين. ڪلچر ڪاتي VIP ريسٽ هائوس بدران، هڪ HUT ۾ بندوبست ڪيو هو. جنهن ۾ پلنگ ۽ پاون ۽ هن پٽرن تي بيٺل هو جو ته ۽ پاوا ڀڳل هئس. تي. وي. ڪيس موجود هو. ليڪن، منجهس تي. وي. غائب هئي. HUT جو حال بيوس جي شعر جو عڪس هو: الا، جُهري مَر شال، غريبن جي جهوپڙي!

صبر کان سواءِ ٻيو رستو ڪونہ هو. هٽ منهن ڏوئي، مانيءَ جا ٻہ گرهہ جهڙا تهڙا وجهي ڪينجهر ۾ مائيءَ نوريءَ جي تربت، مڪليءَ ۾ پير صاحب جي مزار تي حاضري ڏئي، حيدرآباد هليا آياسين.

مون حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر شمل ۽ مسز زمان جي ٽڪڙ لاءِ "انڊس هوٽل" ۾ وي. آئي. پي. ڪمرا ورتا. مهانگا پر سٺا هئا. معزز مهمانن جي رهڻ لائق هئا.

ڊاڪٽر شمل صبح سان اوچتو چيو ته، "رباني، شاهہ سائينءَ جي مزار تي حاضري ڏئي اچون." سو پٽ شاهہ هليا وياسين. شاهہ سائينءَ جي مزار مبارڪ تي حاضري ڏيئي، ريسٽ هائوس ۾ اچي لنچ ڪاڏيسون. اتي مسٽر حميد آخوند، تڏهوڪو سيڪريٽري ڪلچر پاڻ ٻہ اچي ڊاڪٽر شمل سان مليو. اڃا اٽيو ته ڊاڪٽر شمل اوچتو مون کي هالا هلڻ لاءِ ڪَنَ ۾ سرڀات ڪيو.

مان منجهي پيس. ڊاڪٽر شمل کان ڪلاڪ ڪن جي اجازت ورتم. فون تي وٽ ونان ڪري، هالن ۾ پنهنجي دوست منگهن مل جي مائٽن کي جاڻ ڪيم، جن سڃو بندوسبت ڪري ڇڏيو. ڊاڪٽر شمل هالين پهتي، ته گلن جي هارن ۽ دهلن دمامن سان سندس استقبال ٿيو. شاهي بزار گهميائين، ته ڪيس ڏسڻ لاءِ ماڻهن جا هجوم گڏ ٿي ويا. دڪانن تي چڙهي، ته منهنجن دوستن سندس اڳيان سنڌي سوکڙين جا ڊير ڪري ڇڏيا.

حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر شمل جي دوري جا مکيہ پروگرام ٻہ هئا: هڪ ليڪچر ۽ ٻيو ڪل سنڌ خواتين مشاعري جي صدارت. ٻنهي جو انتظام سنڌي ادبي بورڊ ۽ ڪلچر کاتي گڏ ڪيو هو.

حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر شمل جو دورو پورو ٿيو ته اسان ڪراچيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موٽياسين. سڏو وڃي نواب يوسف ٽالپر جي بنگلي تي لٽاسين. سندس بيگم صاحبہ ڪجھ سال اڳ ڊاڪٽر شمل سان متعارف ٿيل هئي، سو هيئن جو جرمنيءَ جو صدر، پاڪستان جي دوري تي آيو هو تہ حڪومت پاڪستان، جرمن صدر جي اهليہ جي LADY IN WAITING جا فرائض بيگم يوسف ٽالپر کي سونپيا هئا. ڊاڪٽر شمل بہ ان موقعي تي پنهنجي صدر جي وفد ۾ شامل هئي.

اسان يوسف ٽالپر صاحب جي بنگلي تي پهتاسين. هن ۽ سندس بيگم مرحبا ڪئي ۽ خوش خير عافيت ڪري، ميز تي ماني رکائي. جهڙي شاندار لنچ کارايائون، اهڙي ئي يادگار ڪچهري ڪيائون. موڪلائڻ مهل نواب يوسف ٽالپر، ڊاڪٽر شمل سان پنهنجي بيگم صاحبہ جي هڪ تصوير AUTOGRAPH ڪرائڻ لاءِ ڏني، جا مون ڊاڪٽر شمل کان، هوٽل تي ڪرائي، کين بر وقت گهر موڪلي ڏني.

ڊاڪٽر شمل اتان سڏو شيرٽن هوٽل تي هلڻ لاءِ چيو. مسز زمان موڪلائي، پنهنجي گهر روانو ٿي. مان ڊاڪٽر شمل کي سندس ڪمري ۾ پهچائي صبح جو پروگرام پڇيو. چيائين تہ "اقبال ايڪيڈميءَ جي جلسي لاءِ صبح جو سوير پهرينءَ فلائيٽ ۾ لاهور وڃڻو آهي. سو تون پلي حيدرآباد وڃ."

ڊاڪٽر شمل سان اها منهنجي آخري ملاقات هئي ۽ سندس جو اهو سندس آخرين ديدار هو.

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل ڪراچيءَ مان لاهور وئي. اتان اقبال ايڪيڈميءَ جو جلسو ڪري جرمنيءَ وئي. پر، قدرت خدا جي جو پنهنجي گهر ۾ پهتي، تہ پير ترڪي ويس. ڊاڪ جو هڏو پڄي پيس، هوش ۾ آئي ۽ چاق ٿي تہ ايران سرڪار جي دعوت تي تهران هلي وئي.

يورپ ۾ ملعون سلمان راشدي ساٽس اتڪيو تہ اسلام جي ايتري ٿنا خواني ڇو ٿي ڪرين! پر، ڊاڪٽر شمل ماري مڃايس. سو ايراني حڪومت ڏاڍي خوش ٿي. تهران پهتي تہ تمام وڏي عزت ڪيائونس. موٽي جرمنيءَ پهتي تہ دوستن کي خوشيءَ جا خط لکيائين. پر، ستت وري غلسخاني ۾ پير ترڪي ويس. هيو آپريشن ٿيس. پر، ڪامياب ڪونہ ٿيو. بيهوشيءَ ۾ ئي **دم ڏنائين.**

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چَون تَا تہ سڪرات ۾ هئي تہ فقط هڪ لفظ سندس چپن تي آيو: **"امان"** سندس ماءُ ڪي سال ٿيا جو فوت ٿي وئي هئي. ڪئرن کان اها ڳالهہ ٻڌي، دل ۾ چيم تہ مرڻ مهل بہ ڪير ياد اچي ٿو؟ ماءُ ڪيڏي نہ عظيم هستي آهي!

❊ ❊ ❊

هاڻي، جڏهن ڊاڪٽر شمل هن جهان ۾ موجود ڪانہ آهي، تڏهن سندس ڳالهيون ياد ايندیون اٿم. سڀ کان اول هيءَ تہ سندس وطن جرمني هئو پر پاڪستان گويا سندس ٻيو وطن هو ۽ سندس ٻيو گهر. هونئن، ملڪ جي چئن ئي صوبن جي ننڍن وڏن شهرن ۾ سندس بيشمار مداح موجود هئا. سندس جي ماڻهن سان بي پناهہ محبت هئس. پٺائيءَ جي پوليءَ ۾ چئبو تہ:

"سنهيءَ سئيءَ سبيو مون مارن سين ساهہ."

هڪ ڀيري لاهور ۾ گورنر هائوس مان ايئرپورٽ وڃي رهيا هئاسون. چيائين تہ، "رباني، جهاز ۾ ايندا ڪجهہ ٽائيم آهي. پاڻ جيڪر ميان مير جي درگاهہ تي حاضري ڏئي اچون. **پنهنجو سنڌي آهي."** سندس اها ڳالهہ ياد **ايندي اٿم تہ سوچيندو آهيان** تہ سندس جي گهڻن ماڻهن کي اهو احساس آهي تہ **"ميان مير، اسان جو پنهنجو سنڌي آهي."**

ميان مير، ٽن مغل بادشاهن جهانگير، شاهجهان ۽ دارا جو مرشد هو. دارا سندس حياتيءَ جو احوال فارسيءَ ۾ لکيو آهي، جو اردوءَ ۾ ترجمو ٿي چڪيو آهي. ميان محمد نالو هئس. سادگي پسند هو. گهڻو وقت عبادت ۽ رياضت ۾ گذارينڊو هو. سيوهڙ ۾ رهندو هو. قلندر لعل شهباز جو عقيدتمند هو. سندس مان علم جي تحصيل لاءِ ملتان ۽ لاهور ويو اتي ئي ٽڪي ڀيو ۽ وفات ڪيائين. دارا سندس مقبري جي تعمير شروع ڪرائي، جيڪا اورنگزيب مڪمل ڪرائي. انگريزن جي حڪومت ۾ **"لاهور جي ڪئنٽ ريلوائي اسٽيشن"** ۽ **"جمخاني"** کي ميان مير جي نالي تي سڏيندا هئا. مان لاهور ويندو آهيان تہ ڪڏهن ڪڏهن لاهور ۾ سندس مزار تي حاضري ڏيندو آهيان.

❊ ❊ ❊

هڪ دفعي مون ڊاڪٽر شمل کان پڇيو تہ سندس "تصوف" جيڪا غير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

معمولي ڪاميابي حاصل ڪئي. اهڙو مثال اوهان ۾ئي ڪنهن هنڌ ۾ ڏٺو؟ مثلاً، سنڌ ۾ ڪي هندو مريد پنهنجي مسلمان مرشد کان وظيفا ونيا. انهن جو ذڪر ڪندا، ڪي ته وفات کان پوءِ پاڻ کي مرشد جي قدمن ۾ پورائيندا آهن. سچل جي پيراندي۽ ۾ نماڻي فقير جي تربت آهي. جيڪا هندو عورت هئي ۽ سچل سائين۽ جي مريد هئي."

جواب ڏنائين ته، "ڪٿي به نه."

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل عقيدي جي لحاظ کان عيسائي هئي يا مسلمان؟ ان باري ۾ منهنجو خيال آهي ته صوفي مزاج جي هئي. تصوف هر مذهب ۾ موجود آهي، پر هوءَ اسلامي تصوف ڏانهن مائل هئي. مولانا روميءَ، شاهه ۽ڀٽائيءَ ۽ علامه اقبال سان وڌي دل هئس. روميءَ تي ته گهڻا ڪتاب لکيا اٿس. همیشه ڪيس "اسان جو مولانا" ڪوٺيندي هئي.

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل جي ڪوشش اها هئي ته عيسائي ۽ اسلامي تهذيبن جي وچ ۾ پل ٺاهيان، ته جيئن ٻنهي مذهبن جا پوئلڳ هڪٻئي جي ويجهو اچن. ان معاملي ۾ به پاڻ روميءَ جي پيروڪار هئي، جنهن جي روضي تي هڪ قول درج ٿيل آهي ته "تون عيسائي آهين يا مسلمان، منهنجا دروازا تو لاءِ ڪُليل آهن."

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل به "احترام آدميت" کي اوليت ڏيندي هئي. رب پاڪ کي "رب العالمين" ئي سمجهندي هئي.

❊ ❊ ❊

هڪ دفعي چيائين ته "رباني، هر انسان وانگر مان به ڪڏهن ڪڏهن اوکيءَ ۾ هوندي آهيان، ته تسبيح تي، رب پاڪ جي "اسماءُ الحسنيٰ" جو ذڪر ڪندي آهيان. پلا، توکي خبر آهي ته تسبيح کي انگريزيءَ ۾ چا چوندا آهن؟

مون چيو ته، "نه".

چيائين ته: "ROSARY".

❊ ❊ ❊

پاڪستان جي عالمن ۽ اديبن سان محبت هئس. ليڪن، پير سائين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسام الدين راشديءَ سان ٻتيهه دليون هئس. پير صاحب اسان کي ٻڌايو ته ارڙنهن ٻوليون ڄاڻندي هئي. جرمن ته سندس مادري زبان هئي، پر انگريزي تمام آسانيءَ سان ڳالهائيندي هئي ۽ کجهه فرينچ پڻ. هڪ حد تائين عربي به ڳالهائي ويندي هئي. عربي پڙهڻ تي مڪمل عبور هئس. ترڪي سٺي ڄاڻندي هئي. فارسي تي به وڏو عبور حاصل هئس. اردو ۽ سنڌي لکي پڙهي ويندي هئي ۽ کي کي جملا به ڳالهائي ويندي هئي.

سنڌ سان محبت پير صاحب جي ڪري ٿيس. پير صاحب سان ايڏي ته دل هئس جو هڪ پيري خواهش ظاهر ڪئي هئائين ته، "مُئي پڄاڻان مون کي پير صاحب جي پاسي ۾ دفن ڪجي." پر، قسمت سندس اها خواهش پوري ڪانه ڪئي. جرمنيءَ ۾ ئي بيهوشيءَ جي حالت ۾ دم ڏنائين.

❁ ❁ ❁

ڊاڪٽر شمل ڪراچيءَ ۾ گهٽو ڪري پير صاحب جي گهر ٽڪندي هئي ۽ ڪڏهن پيار علي الانا جي گهر. لاهور ۾ جسٽس جاويد اقبال جي گهر ۽ اسلام آباد ۾ جرمن سفير وٽ رهندي هئي. ڪوشش ڪري سٺيءَ کان سٺيءَ هوٽل ۾ به ٽڪڻ کان پاسو ڪندي هئي. پر، جي هوٽل ۾ ٽڪڻو پوندو هئس، ته ڪمري ۾ داخل ٿيڻ شرط اول ايئرڪنڈيشنر بند ڪندي هئي، جو ڪيس پاڻ ڪونه پوندو هو.

❁ ❁ ❁

صدر ۽ وزيراعظم پاڪستان جي سرڪاري دعوتن ۾ يورپي لباس پائيندي هئي. مثال طور محمد خان جوٽيجي، وزيراعظم پاڪستان جي دٻنر ۾ مون سان گڏ هلي هئي. نيوي بلو رنگ جي اسڪرٽ ۽ جئڪيٽ پاتو هئائين، هونئن، پاڪستان ۾ عام طرح شلوار قميص پائيندي هئي. اسلام آباد ۾ مسز ثريا فرمان شاهه، مسز قيصرا علوي ۽ حيدرآباد ۾ ڊاڪٽر نسرين جوٽيجو ڪيس شلوار قميص سبي ڏينديون هيون.

❁ ❁ ❁

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪومت پاڪستان ڪيس سنہ 1966ع ۾ "ستاره قائداعظم" ڏنو ۽ سنہ 1997ع ۾ "بين الاقوامي اقبال ايوارڊ" ۽ سون جو تمغو ڏنو.

❁ ❁ ❁

اسي ورهين جي ٿي، ته جرمنيءَ جي بون شهر ۾ (GOLDEN-BOOk) ۾ سندس نالو درج ڪيائون، جيڪو اتان جو غير معمولي اعزاز آهي.

❁ ❁ ❁

هڪ پيري سبيءَ ۾ هئاسين ته ڪنڌ متي ڪٽي، تارن پرئي آسمان ڏي نهاري، ٽڏو ساهه پريائين.

مون چيو ته "ڈاڪٽر صاحب، خير؟"

ڏک مان چيائين ته "رباني، منهنجا سڀ پيارا دوست هاٽي آسمان تي آهن!"

❁ ❁ ❁

ڈاڪٽر شمل جنوري 2003ع تي هي جهان ڇڏيو. (سندس جنم جي تاريخ 7 ـ اپريل سنہ 1922 آهي.) سندس مان ۾ آڪٽوبر 2003ع تي لنڊن ۾ اقبال ايڪيڈميءَ جي تعاون سان هڪ بين الاقوامي سيمينار ٿيو، جنهن ۾ سندس عقيدتمندن ۾ اردن جو هز رايل هاءِ نيس، پرنس حسن بن طلال، جرمن عالم هبهر، مسز پاڪيزه بيگ ـ وچ ايشيا جي هڪ عالم خاتون، ازبيڪستان جو پروفيسر رضا سلطانوف، ڊئوڊ ميٿيوز ۽ بين الاقوامي شهرت جا ٻيا ڪيترائي عالم شريڪ ٿيا ۽ ڪيس زبردست خراج عقيدت پيش ڪيائون. انهيءَ بين الاقوامي سيمينار ۾ پروفيسر برزائين واڳمار نالي، اسڪول آف آفريڪن ۽ ايشين اسٽيڊيز يورنيورسٽي آف لنڊن جي مشهور محقق، اسلاميات جي ماهر، مصنف ۽ مترجم ڈاڪٽر شمل جي علمي خدمتن تي جيڪو مقالو پڙهيو تنهن ۾ سندس تصنيفات جو ذڪر ڪندي چيائين ته:

"هوءَ پاڪستان سان علامہ اقبال جي تصنيف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"جاويد نامہ" جي جرمن ۾ ترڪي ترجمن ڪري متعارف ٿي. اها سنہ 1938ع جي ڳالھ آھي.

سنہ 1958ع ۾ هوءَ پھريون دفعو پاڪستان وئي تہ سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب ۾ دلچسپي ورتائين، جنھن جو مکيہ سبب، سنڌي محقق پير حسام الدين راشديءَ سان سندس دوستي ھئي.

ڊاڪٽر شمل هندستان ۾ مغل دور جي ٻن وڏن صوفي شاعرن يعني سنڌ جي شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ (ولادت 1689ع ۽ وفات 1752ع) ۽ دهليءَ جي خواجہ مير درد (ولادت 1721ع ۽ وفات 1785) تي انگريزيءَ ۾ ھڪ ڪتاب PAIN AND GRACE جي نالي سان لکيو. جنھن جو انتساب پير حسام الدين راشديءَ ڏانھن ڪيائين."

ڊاڪٽر واگمار پنھنجي مقالي ۾ "مکلي ٽکريءَ" تي ڊاڪٽر شمل جي ڏنل "پير حسام الدين راشدي ليڪچر" جو پڻ ذڪر ڪيو. جيڪو يوروپي زبانن ۾ پنھنجيءَ نوعيت جو پھريون پھريون علمي اپياس ھو. اھڙيءَ ريت، ڊاڪٽر واگمار منھنجيءَ تجويز تي سنڌي ادبي بورڊ طرفان سنڌ تي ڇپيل ڊاڪٽر شمل جي ڪتاب PEARLS FROM THE INDUS جو پڻ ذڪر ڪيو.

* * *

ڊاڪٽر شمل جي وفات تي، سنڌ ۾ ھڪ تعزيتي جلسا ٿيا ۽ ھڪ حيدرآباد ۾ ٿيا: ھڪ سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ جي آڊيٽوريم ۾ ۽ ٻيو سنڌ ميوزيم ۾، جنھن ۾ گل محمد عمراڻي صاحب وڏو ٻھرو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورتو پٽ شاهه سينٽر کوٽه جلسو ڪونه ڪيو. توڙي جو ڊاڪٽر شمل، شاهه سائينءَ تي تحقيقي ڪم ڪيو هو.

ٽيون تعزيتي جلسو پنجاب ۾ اقبال ايڪيڊميءَ لاهور ۾ ڪيو. مون کي "خاص مهمان" طور سڏيائون. صدارت جسٽس جاويد اقبال ڪئي. سندس بيگم جسٽس ناصره صاحبه به موجود هئي، تنهن مون کي چيو ته: **"مڪليءَ تي جتي ڪيس دفن ٿيڻ جي خواهش هئي، اتي سندس ياد ۾ جيڪڏهن ڪو خوبصورت ڪتبو لڳل هجي، ته ڏاڍو سٺو."**

تعزيتي جلسي کان پوءِ جسٽس جاويد اقبال جي گهر ۾ رات جو ميٽنگ ٿي ۽ مڪليءَ ۾ ڪتبي هٽڻ لاءِ تاريخ مقرر ٿي. ڊاڪٽر شمل جي فقط خاص خاص قريبي احبابن کي اطلاع ڏنائون. مرڪزي وزيرِ ثقافت کي سڄي انتظام لاءِ چيائون. لاهور مان جسٽس ناصره ۽ مسٽر سهيل عمر هوائي جهاز رستي آيا ۽ ڊاڪٽر شمل جي ٻين ڪن عقيدتمند دانشورن کي به ونڊي آيا. حيدرآباد مان جويو صاحب، اعجاز قريشي، رياض آگرو، محمد علي ڊيپلائي ۽ ڪراچيءَ مان آغا نور محمد پٺاڻ، محبوب صادق ۽ حضور بخش آزاد جتوئي ڪٽي آيا. لنڊن مان حيدرآباد دکن جي نواب جو عزيز شهزادو محسن علي خان آيو. جرمن سفارتخاني جي نمائندگي هڪ اعليٰ عملدار ڪئي. آثار قديمه جا عملدار ۽ ٻيا ڪافي دوست آيا. ائين ڊاڪٽر شمل جا چگا عقيدتمند مڪليءَ تي گڏ ٿي ويا.

مخدوم محمد هاشم ٺتويءَ جي مزار جي برڪت پرئي احاطي ۾ سندس ياد ۾ تقريرون ٿيون. آثار قديمه کاتي سنگ مرمر جو سٺو ڪتبو ٺهرايو هو جنهن جي نقاب ڪشائي ٿي ۽ مٽس گل پاشي ٿي. اسان مخدوم محمد هاشم ٺتويءَ، پير سائين حسام الدين راشديءَ ۽ شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ جي مزارن تي به حاضري ڏني.

مڪليءَ ۾ اهو ڪتبو ڊاڪٽر شمل جي سنڌ سان محبت جو هڪ سهڻو تاريخي يادگار آهي. اقبال ايڪيڊميءَ انهيءَ نيڪ ڪم جو آغاز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو ۽ ان کي مڪمل ڪيو. ان سان گڏ ٻيو ٻه سنو ڪم ڪيائين. سو هيءُ ته ڊاڪٽر شمل جي لکيل سمورن ڪتابن جي ببليوگرافي شايع ڪيائين. گويا، وري ٻه اصل ڳالهه وڃي ٿي، ماڻهوءَ جي مزاج ۽ اخلاق جي، ته ڪير ڪنهن سان مُئي جيئري نيائي ٿو!

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر شمل هاڻي پنهنجي آبائي وطن جرمنيءَ جي بون شهر ۾ هڪ قبرستان جي سناٽي ۾ ابدي آرام ۾ آهي. هر غم ۽ هر خوشيءَ کان بي نياز! آسمان ۾ چوڌهينءَ جو چنڊ چمڪي ته چا ۽ جي اٺتيهينءَ جي اونده هجي ته چا! ڪير ڪارونيار ڪري اچن ۽ وڏ ڦڙا وسن ته چا ۽ جيڪڏهن مينهن موٽي وڃن ته چا!

ڏُريان ئي ڏارَ جي قضا ڪپي اڏ ڪيا،
تن سُڪن ڪهڙي سارَ ته اُڀا مينهن
ملير ۾.

هِتِ "بقا" فقط "فنا" کي آهي، ڇو ته هر "وجود" اڳي پوءِ "عدم" ۾ بدلجي وڃي ٿو جڏ ته ڪڏهن هوئي ڪونه. قرآن ڪريم جو ارشاد آهي:

جيڪي به (زمين تي) آهي سو فنا ٿيڻ وارو آهي ۽ رڳو تنهنجي پالڻهار جو منهن قائم رهندو جيڪو جلال ۽ ڪرم وارو آهي.

❊ ❊ ❊

هن جهان جو معمو ته نه اڳي ڪنهن کي سمجهه ۾ آيو هو ۽ نه وري هاڻي ڪنهن کي ڪا ڪل آهي. سراسر راز ۽ اسرار آهي. گذريل ويهينءَ صديءَ ۾، ڊاڪٽر شمل جي ئي هڪ جرمن هم وطن سائنسدان، آلبرٽ آئنسٽائين جي دنيا تي ڏاڪ هئي. پنهنجين يادگيرين جي ڪتاب ۾ هڪ هنڌ لکيو اٿس ته: **"هن جهان ۾ هر انسان فقط هڪ مختصر مسافريءَ لاءِ اچي ٿو. پر ڇو اچي ٿو ۽ ڇالاءِ اچي ٿو تنهن جي ڪابه خبر ڪانهي؟"**

اڪثر مسافر زندگيءَ جو بار، پنهنجن ڪلهن تي کڻي، دنيا جي صحرا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ هلندي هلندي گمنامي ۾ گم ٿي وڃن ٿا. پر ڪي پنهنجي مختصر مسافري ڪي به معني ڏين ٿا: مغربي محاوري موجب "وقت جي واري ٿي پنهنجن قدمن جا نشان ڇڏي وڃن ٿا." ڊاڪٽر شمل انهن ئي عظيم انسانن جي قبيلي مان هئي. هن زندگي جي رهگذر تي، هلندي هلندي، قدم قدم تي پنهنجا يادگار ڇڏيا. يورپ جي تجلا ڏيندڙ شهرن مان هزارين ميل سفر ڪري اسان وٽ آئي ۽ هتان جي ٽرن ۽ برن سان دل لاتائين. سنڌ جي بولي سکي، سنڌ جي شاعر، شاهه سائين ۽ سنڌي علم ۽ ادب تي ڪتاب لکيائين. سونهاري سنڌ کي مشرق ۽ مغرب ۾ اُجاري سوين چراغ ٻاري ڇڏيائين.

* * *

ڊاڪٽر شمل هاڻي هن جهان ۾ ڪانه آهي. پر، مبارڪ آهن اهي اکيون، جن کيس ڏٺو ۽ وڏا پاڳ تن جا، جن سندس گفتگو ۽ گفتار ٻڌي. ليڪن، سنڌ جي ايندڙ نسلن لاءِ هوءَ، مصر جي اهرامن وانگر، هميشه پراسرار عظمت جو هڪ لافاني يادگار ٿي رهندي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايلسا قاضي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايلسا قاضي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

28 مئي 1967ع تي سنڌ جي مايه ناز مفڪر ۽ هر دلعزيز شخصيت علامه آءِ. آءِ. قاضي (مدظلہ) جي رفيقه حيات محترمه ايلسا قاضيءَ حيدرآباد ۾ پنهنجي رهائشگاهه بنگلي نمبر 37، سول لائين ۾ وفات ڪئي. مرحومه گهڻن ڏينهن کان عليل هئي. ملڪ جا بهترين ڊاڪٽر سندس علاج ۾ مصروف هئا. پر جڏهن حياتيءَ جا ڏينهڙا پڄي اچن ٿا، تڏهن ڪنهن به ويج جو دارون ڪارگر نٿو ٿئي. تنهن ڪري آخر جي رات، آڏيءَ ڏاري هن پنهنجي لائق ۽ فائق رفيق حيات علامه قاضي صاحب ۽ مڙني عقيدتمندن کان جي احترام ڪري کيس 'مدر' (امڙ) ڪوٺيندا هئا، هن جهان مان موڪلاڻيون ڪيون.

ولادت ۽ ننڍپڻ:

'مدر' جو پورو نالو هو ايلسا گرٽروڊ لائش (Elsa Gertrude Loesch)، هوءَ جرمن نسل جي هئي. سندس ولادت جرمنيءَ جي روڊل استات (Rudel Stadt) نالي هڪ ننڍي شهر ۾ 13 آڪٽوبر 1884ع تي ٿي. سندس والد محترم اعليٰ پايي جو موسيقار هو. هن جي مرضي هئي ته پنهنجيءَ نياڻيءَ کي به موسيقيءَ جي سکيا ڏئي. پر 'مدر' جو ڌهني لاڙو مصوريءَ ڏانهن هو. سو هن موسيقيءَ کان وڌيڪ تصويرڪشيءَ ۾ دلچسپي ورتي. ننڍڙيءَ ڄمار ۾، هن سڀ کان اول پنهنجي ئي هڪ تصوير آئيني ۾ عڪس ڏسي، تيار ڪئي. ستت پوءِ شعر ۾ دلچسپي ورتائين ۽ جرمن زبان ۾ ننڍڙا ننڍڙا نظم ناهڻ لڳي. (موسيقيءَ سان هن جو شغف بهرحال ننڍپڻ کان وٺي پيرسنيءَ تائين قائم رهيو. درحقيقت، آخري عمر ۾، هن جو چاهه موسيقيءَ ۾ گهڻو وڌي ويو هو.) جيئن جيئن تصويرڪشيءَ ۽ نظمن ناهڻ ۾ سندس مشق وڌندي ويئي، تيئن تيئن سندس نالو مشهور ٿيندو ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علامہ صاحب سان ملاقات ۽ شادي:

19 صديءَ جي آخر ۾ هنن جو خاندان جرمنيءَ مان لڏي انگلنڊ آيو. هو لنڊن جي پسگردائيءَ ۾ ڊلوچ (Dulwich) ۾ گهر ڪري اچي ويٺا. اتي ئي علامہ صاحب جي پنهنجي آئينده-رفيقہ حيات سان پهرين ملاقات ٿي. علامہ صاحب جن تن ڏينهن ۾ لنڊن ۾ بئريسٽريءَ لاءِ ويل هئا. سنڊن رهائشگاهہ پڻ ڊلوچ ۾ هئي. هڪ ڏينهن جيئن پاڻ بَس ۾ سوار ٿيڻ لاءِ بس استاپ تي آيا، تہ کين سامهون هڪ نوجوان چوڪري نظر آئي. انگلنڊ ۽ ٻين مغربي ملڪن ۾ چوڪريون ۽ چوڪرا عام جام پيا هڪٻئي سان ملن ڳالهائن؛ تنهن ڪري بس استاپ تي هڪ چوڪريءَ سان ملڻ سنڊن لاءِ هڪ رواجي ڳالهہ هئي، پر قبلہ علامہ صاحب جن جو چوڻ آهي تہ، " جيئن ئي اسان ٻنهي هڪٻئي کي ڏٺو تہ الائجي چو مون کي انهيءَ گهڙيءَ ئي دل ۾ ويهي ويو تہ اسان ٻنهي کي زندگي گڏ گذارڻي آهي." اڳتي هلي ٿيو بہ ائين. ان ملاقات کان پوءِ سنڊن پي ملاقات ڊلوچ جي ريلوائي اسٽيشن تي ٿي، جنهن کان پوءِ هنن جي هڪٻئي سان ڏينهن ويٺ گهرَي ٿي ۽ آخر ڪار هنن شادي ڪئي.

انگريزي زبان ۾ تصنيف تاليف:

شاديءَ کان پوءِ علامہ صاحب پنهنجي رفيقہءِ حيات کي مشورو ڏنو تہ جيئن تہ اڳتي هلي کين سنڊ ۾ رهڻو آهي، جتي جرمن نہ پر انگريزي زبان مروج آهي، ان ڪري هُوءَ جرمن بدران انگريزيءَ ۾ تصنيف تاليف ڪري. قبلہ علامہ صاحب جو چوڻ آهي تہ، "انهن ڏينهن ۾ ايلسا کي انگريزي زبان ايتري بہ ڪانہ ايندي هئي، جو ان ۾ آساني سان گفتگو ڪري سگهي، پر ذهين ۽ شوق واري ماڻهوءَ اڳيان ڪابہ ڳالهہ مشڪل نہ آهي. سو هن ستت ئي انگريزيءَ تي ايترو عبور حاصل ڪيو جو ان ۾ شعر چوڻ لڳي." ـ سنہ 1910ع ۾ لائيپزگ جي هڪ مشهور ناشر 'مدر' جا پنج ڪتاب: هڪ ناٽڪ جو بہ شعر جا، هڪ نثر ۾ رومانس ۽ هڪ سوانح جو ڪتاب شايع ڪيا. اهي سيئي ڪتاب سندس اوائلي جرمن تحريرن جا هئا.

سنڊ ۾ اچڻ:

سنہ 1911ع ۾ علامہ صاحب ۽ 'مدر' سنڊ ۾ آيا. علامہ صاحب جن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

والد بزرگوار رئيس مرحوم قاضي امام علي صاحب پنهنجي پياري پٽ ۽ نُنهن جي رهائش لاءِ حيدرآباد جي لائينس علائقي ۾ 3 نمبر بنگلو اڳي ئي خريد ڪري ڇڏيو هو. چنانچہ، هو پيئي ان ۾ ئي اچي رهيا.

حيدرآباد ۾ سڪونت اختيار ڪرڻ بعد 'مدر' پهريون دفعو پنهنجو انگريزي شعر اشاعت لاءِ اخبارن ڏانهن موڪلڻ شروع ڪيو جو ان زماني جي مڪيہ اخبارن ۽ رسالن 'ڊيلي گزيٽ'، 'ايسٽ اينڊ ويسٽ'، ڊي. جي. سنڊ ڪاليج مخزن ۽ 'ڊيلي آبزرور' ۾ شايع ٿيڻ لڳو. 'ڊيلي گزيٽ' جي ايڊيٽر تہ 'مدر' جي شعر لاءِ پنهنجيءَ اخبار ۾ هڪ خاص جاءِ مقرر ڪري ڇڏي. 'ايسٽ اينڊ ويسٽ' ۾ 'مدر' جو پردي بابت هڪ مضمون پڻ شايع ٿيو.

1914ع ۾ جڏهن پهرين مهاڀاري لڙائي لڳي تہ علامہ صاحب ۽ 'مدر' انگلنڊ هليا ويا ۽ 1914ع کان 1920ع تائين اتي رهيا. انهيءَ عرصي ۾ 'مدر' انگريزيءَ ۾ ايترو شعر لکي ويئي، جو ان جو هڪ قابل اشاعت مجموعو تيار ٿي ويو. بعد ۾ اهو حيدرآباد جي استئنڊرڊ پرنٽنگ ورڪس جي مسٽر آر. ايڇ. آڏواڻيءَ سهڻي نموني ۾ ڇپي پڌرو ڪيو.

ڪتاب جو نالو: "AEOLIAN NOTES OF AN OVER-STRUNG LYRE" رکيو ويو. اهو 'مدر' جو انگريزيءَ ۾ پهريون ڪتاب هو. ڪتاب جي منڊ ۾ هيءُ نظم ڏنل آهي:

LOVE AND FEAR

The Crimson Secret of the rose,
Did make my heart with passion bleed;
The hoary mystery of the moon,
Did pale my heart with fear indeed.
And since I kissed the rose at morn,
And felt at night moon's eerie ray-
I love and fear, and fear and love
Until their Secrets they may say.

۽ ڪتاب جي پڇاڙيءَ ۾ هيءَ دعا آهي:

PRAYER.

Thou spirit of the infinite;
Thou great, eternal, beauteous Light;
To Thee I call; I thee implore.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

O give me 'Love' to love 'Thee' more.
To love all things that 'Thou' hast made;
The modest violet in the shade;
The brilliant tulip in the sun,
The shaggy thistle loved by none.
The lorn, the wretched and the old;
The stone, with heart so hard and cold.
The rose's softness and her thorn;
Life's sweetness, and life's bitter scorn.
O grant me 'Love'; aye, Love so great
That wooing turn to 'Love' all 'Hate':
That ever serves; that ever kneels;
And thus enthralled 'Thy' presence feels.

ڪراچي، حيدرآباد، ٽنڊي محمد خان ۽ خيرپور ۾ رهائش:

1921ع ۾ علامہ صاحب ۽ 'مدر' موتي سنڈ ۾ آيا. علامہ صاحب کي سندس عزيزن ۽ احبابن مشورو ڏنو تہ ذريعہ معاش لاءِ ڪاڻ کا مشغولي اختيار ڪريو. علامہ صاحب جن کي ڪنهن بہ پورهئي ڪرڻ کان عار ڪونہ هو پر وڪالت ڪرڻ تي سندن دل اصل ڪاڻ هئي. ساڳئي وقت ڪنهن بہ ملازمت لاءِ 'درخواست ڏيڻ' واسطي پاڻ تيار نہ هئا. سندن دوست عزيز ۽ احباب اهو ڏسي هميشہ سندن لاءِ دلپسند مشغوليون پيدا ڪندا هئا. چنانچہ، علامہ صاحب جن ڪجهہ وقت ٽنڊي محمد خان ۾ سب جج رهيا، ان کان پوءِ خيرپور ۾ اول ڊسٽرڪٽ جج ۽ بعد ۾ ميرعلي نواز خان جي اصرار تي رياست جي ايگزيڪيوتو ڪائونسل ۾ هوم ميمبر جي عهدي تي رهيا، ۽ ڪجهہ وقت حيدرآباد ۾ پبلڪ پراسيڪيوٽر جي عهدي تي رهيا. انهيءَ عرصي ۾ ڪيترائي دفعا انگلنڈ آيا ويا ۽ سالن جا سال اتي رهيا. اهو سمورو عرصو بهرحال 'مدر' ۽ پاڻ هر هنڌ_ٽنڊي محمد خان ۾، خيرپور ۾، حيدرآباد ۾، ڪراچيءَ ۾ ۽ لنڊن ۾ گڏ گذاريائون. 'مدر' جا ڪيترا اهڙا نظم آهن، جن ۾ هن انهن شهرن جا نالا آندا آهن ۽ انهن جو ذڪر ڪيو آهي.___انهيءَ وقت تائين 'مدر' انگريزي زبان جي هڪ مستند شاعره ۽ اديبہ تسليم ٿي چڪي هئي. ملڪ جي ڪا اهڙي مڪيہ اخبار ڪانہ هوندي هئي، جا کانئس تحرير نہ گهرندي هئي. ڪلڪتي جي مشهور اخبار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

'استيٽسمن' هيڪر سندس هڪ نظم 'مسلم آئوٽ لڪ' تان کٽي شايع ڪيو ۽ ادارتي نوٽ ڏنو ته "هن نظم جي اشاعت لاءِ اسان هڪ ننڍيءَ اخبار جو شڪريو مڃڻ ضروري نٿا سمجهون." اڪثر اخبارن جا ايڊيٽر 'مدر' کي پنهنجي ادارتي نوٽن ۾ "اسان جي شاعر" ڪري لکندا هئا.

1937ع ۾ علامہ صاحب ۽ 'مدر' انگلنڊ مان موٽي آيا، ته ڪن خاندانن کين گذارش ڪئي ته اسان جي ٻارن کي تربيت ڏيو. چنانچہ، هنن ڪراچيءَ ۾ 'پستنجي هائوس' ۾ سڪونت اختيار ڪئي، جتي سنڌ جي گهڻن ئي خاندانن جا ٻار وٽن رهندا هئا. انهن ٻارن جي ايڏي ته پيار سان پرورش ڪيائون، جو هنن کي پنهنجي والدين جي جدائيءَ جو احساس به نہ رهيو ۽ ورهيہ پوءِ جڏهن اهي ٻار جوان ٿيا ۽ خود شاديون ڪري ٻارن وارا ٿيا، ته علامہ صاحب ۽ 'مدر' کي اڳي وانگر پنهنجي ابي امان مثل سمجهندا رهيا.

1947ع ۾ جڏهن هندستان جو ورهاڱو ٿيو ۽ پاڪستان قائم ٿيو ته علامہ صاحب ۽ 'مدر' انگلنڊ هليا ويا ۽ اتي وڃي رهيا. سنہ 1951ع ۾ انگلنڊ مان موٽيا ۽ حضرت علامہ صاحب جن سنڌ يونيورسٽيءَ جا وائيس چانسلر مقرر ٿيا. سنڌ يونيورسٽيءَ کي حيدرآباد منتقل ڪيو ويو ۽ علامہ صاحب جن ان کي هڪ "مثالي يونيورسٽي" بٹائڻ جي ڪم ۾ لڳي ويا. سول لائن جي 37 نمبر بنگلي ۾ سڪونت اختيار ڪيائون، جتي 'مدر' تادم حيات رهي.

مکيہ شايع ٿيل ڪتاب:

سنڌ ۾ اچڻ بعد 'مدر' جيئن جرمن زبان ڇڏي انگريزي زبان ۾ لکڻ شروع ڪيو ته پوءِ هميشہ ان ۾ ئي لکندي رهي. سندس لکيل ڪتابن، مضمونن، افسانن ۽ شعرن جو تعداد تمام وڏو آهي. هن جي شايع ٿيل ڪتابن ۾ مکيہ هي آهن:

جرمن

1. Das Idol-a drama in verse.
2. Steigende und fallende Saleen_a romance in prose.
3. Erhards Leben und Ideal (in verse)
4. Lyrische und andere Gedichte.
5. Neue Gedichte.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزي

1. Old English Garden Symphony — a novel dealing with English life before and through the two world wars.
2. Temptation — a drama of Sindh Life.
3. Civilization Through the Ages — dealing chiefly with History of Muslims in Europe.
4. Terrestrial and celestial echoes — dealing with local subjects as well.
5. Risalo of Shah Abdul Latif — Selections.

سنڌ جي هاڪاري شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي منتخب ڪلام جو منظوم انگريزي ترجمو سندس آخري شايع ٿيل ڪتاب آهي، جنهن جو مهاڳ جناب اي. ڪي. بروهيءَ لکيو آهي. اهو ڪم 'مدر' ۾ علامہ صاحب، سنڌي ادبي بورڊ جي استدعا تي گڏجي هٿ ۾ کنيو هو. ان ڪتاب جي اشاعت بعد سنڌي ادبي بورڊ 'مدر' ۾ قبلہ علامہ صاحب جي سموري اڻ ڇپيل ۾ ڇپيل پر اڻلڀ ڪتابن کي شايع ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. انهيءَ فيصلي موجب سر دست ٻہ ڪتاب پريس ۾ موڪليا ويا.

تصويرون:

تصنيفن وانگر 'مدر' جي ناهيل تصويرن جو تعداد پڻ تمام وڏو آهي. گهڻيون تصويرون تہ 'مدر' پنهنجيءَ حياتيءَ ۾ ئي پنهنجي لاءِ پاڻ وارن ملڪي ۽ غير ملڪي خاندانن کي تحفي طور ڏيئي چڏيون هيون. پر ايجا کي وڏيون (آدم قد) ۽ ڪي ننڍيون تصويرون بچيل آهن، جن سان سندن حيدرآباد واري رهائشگاهہ بنگلي نمبر 37 سول لائينس جي ڊرائنگ روم سينگاريل آهي. انهيءَ ئي ڪمري ۾ 'مدر' جو پيانو ٻہ رکيل آهي، جنهن تي هوءَ موسيقيءَ جي مشق ڪندي رهندي هئي.

سياڻ ۽ سيرت:

اڪثر ڪري ذهين ماڻهو ڪنهن هڪڙي ئي فن ۾ ڪمال حاصل ڪندا آهن، پر 'مدر' کي فنونِ لطيفہ جي مڙني مکيہ شعبن، شعر، نثر نگاريءَ، مصوريءَ ۽ موسيقيءَ ۾ ڪمال حاصل هو. اها قدرت جي ذات آهي، جا ورلي ڪنهن خوشنصيب کي عطا ٿئي ٿي.

اين سعادت بزور بازو نيست

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙو هم صفت فنڪار پنهنجي صلاحيت ۾ حاصلات تي جيترو فخر ڪري اوترو ڪيس جڳائي، پر 'مدر' جو سياڻ نرالو هو. هوءَ سراپا قرب ۽ نياز هئي ۽ ہار وانگر معصوم هئي. غريبن ۽ هيٺن لاءِ هن جي دل سدائين پيار سان ڀرپور هئي. اخبار ۾ ڪا ڏک جهڙي ڳالهه پڙهندي هئي، تہ ڏينهن جا ڏينهن ڪومايل رهندي هئي. پنهنجي بنگلي جي صحن ۾ بينل وٽن هيٺ پکين لاءِ پاڻ چوڳو ۽ پاڻي رکندي هئي. هڪ برسات جي مند ۾ صحن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ڪو جهنگلي ٻوٽو نڪتو جنهن گل ڪيا. نوڪر، پنهنجي منهن، صفائيءَ جي خيال کان ٻوٽو پاڙان پٽي چڏيو. 'مدر' کي ان ڳالهه ايڏو تہ رنج رسايو جو هن جي طبيعت ڪيترا ڏينهن ناساز رهي.

مون کي 'مدر' ۽ قبلہ علامہ صاحب سان ميل ملاقات جو شرف سنڌي ادبي بورڊ طرفان سندن ڪتابن جي اشاعت جي سلسلي ۾ حاصل ٿيو. پر هيڪر ماڻهوءَ وٽن پير پاتو تہ هميشہ لاءِ سندن قرب جي ڏوريءَ ۾ ٻڌجي ويو. ۽ پوءِ سندن خدمت ۾ حاضري 'روح جي راحت' ٿي. جي مون کان ڪڏهن وٽي پئجي ويئي، تہ قبلہ علامہ صاحب جن پاڻ فون تي ياد ڪندا. مدر تہ ناراض ٿي ويندي هئي. هنن جي انهيءَ ئي قرب هر ڪنهن کي سندن گرويدو ڪري چڏيو هو.

تنهنجي زلف جي بند ڪمند وڏا، زندان هزارين مان نہ رهگو!

'مدر' جي علالت وارن ڏينهن ۾ ماڻهن جو اچڻ وڃڻ بند هو. چنانچہ، مان بہ زيارت کان محروم رهيس. اوچتو 28_ تاريخ 'مدر' جي وصال جي خبر پئي. اکيون اشکبار ٿي ويون. شام جو مان ۽ گرامي صاحب بنگلي تي حاضر ٿياسون. ہہ ٿي عقيدتمند اڳيئي موجود هئا. ڊرائنگ روم ۾ قبلہ علامہ صاحب جن پنهنجي مقرر صوفي تي ويٺل هئا. سندن پرسان 'مدر' جي ويهڻ وارو صوفو خالي ۽ اداس هو مون ان صوفي ڏي چتائي نهاريو. اکين اڳيان هڪ صورت آئي: ساڳيو مانوس دائمي مرڪ وارو چهرو، ساڳيا سونَ چانديءَ جهڙا اڇا پورا وار، سنهڙو فراک، پاسي ۾ پکو. آهستي آهستي صورت خلا ۾ تحليل ٿي ويئي. مون ٿڏو ساهہ پريو. ڊرائنگ روم ۾ خاموشي ڇانيل هئي. قبلہ علامہ صاحب ڪنڌ مٿي ڪنيو ۽ مون ڏي نهاريو چيو "ابا، رباني، 'ماءُ' کي وري نہ ڏسندين!" انهن اکرن ۾ ڪيڏو درد ۽ سوز سمايل هئو ۽ ان منهنجي دل تي ڪهڙو اثر ڪيو سو مون کان ڪڏهن ڪونہ وسرندو. مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاموش رهيس. قبلہ علامہ صاحب گھڙي رکي چيو "پوين ڏينهن ۾ هُوءَ هر ڪنهن کي ايئن چنبڙندي هئي، جو جڙ ته ان کان هميشہ لاءِ جدا ٿيڻ واري آهي۔ ڪيئن رباني؟" منهنجي اکين مان لڙڪ وهي آيا. ڊرائنگ روم ۾ وري خاموشي ڇانئجي ويئي. ڪجهہ دير بعد اسان موڪلائڻ لاءِ اٿياسين ته هڪ ڇٽي قبلہ علامہ صاحب کي چيو "سائين، اڄ پهرين رات آهي، جو اوهان اڪيلا هوندا. جيڪڏهن اجازت هجي ته اسان مان ڪو هت ٽڪي پئي." پاڻ جواب ۾ فرمايائون، "ابا، اوهين ته ڪي ٻار آهيو. مان جڏهن ماڻهن سان هوندو آهيان ته اڪيلو هوندو آهيان ۽ جڏهن اڪيلو هوندو آهيان ته ماڻهن سان هوندو آهيان." اهي اکر حقيقت جا ترجمان هئا. قبلہ علامہ صاحب ۽ 'مدر' تقريباً سڪ سال گڏ گذاريا ۽ اهڙيءَ مثالي محبت واري نموني گذاريا، جو موت جو مفاصلو سندن وچ ۾ ويڑي وجهي ئي نہ سگهندو.

هونئن ٻہ موت ڪڏهن ٻہ اعليٰ انسانن کي ماري نہ سگهيو آهي. اهي پنهنجن ڪارنامن ۽ نيڪناميءَ سان هميشہ ياد رهندا. 'مدر' ته اعليٰ انسانن ۾ ٻہ ممتاز مقام تي هئي. سندس خوبين، خصلتن ۽ نيڪ ڪارنامن جي هڪ سهڻي تصوير سندن يونيورسٽيءَ جي شعبہ اردوءَ جي صدر ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان پنهنجي هڪ قطعہ ۾ چتي آهي، جنهن مان هن جي وفات جي تاريخ پڻ نڪري ٿي:

قطع تاريخ

آه آن مخدومِ ما 'ايلسا'،	شد بہ آن دنيا ز دنيائي سقيم،
حب،حق هم داشت، حب، مصطفيٰ،	بود قائم بر صراط مستقيم،
ماهري بوده بہ هر فنِ لطيف،	عالمي بوده بہ هر علم نعيم،
در نظافت بي مثال و بي مثيل،	در لطافت بي همال و بي سهيم،
همدم و دمسازِ "علامہ" چو بود،	واقفي بوده ز اسرار عليم،
رافت و شفقت بہ هر کس داشت،	بود بر خورد و کلان هردم رحيم،
"مِثلُهاآلَم يُخلَق" است از روئي امر،	ايلسا قاضي بہ جنت، شد مقيم.
1386 + 1 =1387 هـ	1967ع
(18_ صفر)	(28 – مئي)

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سويو گيانچنداڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي زبان جو هڪ پراڻو پهاڪو آهي ته: "لاڙڪاڻو ساهه سيباڻو".

لاڙڪاڻي ۾ شڪارپور واري پٽ تي قدرت جو واقعي وڏو ڪرم آهي. پنج هزار ورهيه اڳ به منجهس اتي "موهن جي دڙي" جهڙو عاليشان شهر هو جنهن تي دنيا اڄ به اچرج ۾ آهي. اهڙا شهر جنِ ڪونه ٺاهيندا آهن. انسان اڌيندا آهن. سنڌ جي انهن عظيم انسانن کي جيترو ساراهجي، اوترو گهٽ آهي. پر ويجهڙائيءَ واري زماني ۾ به لاڙڪاڻي ۾ شڪارپور واري پٽ جان محمد جوٽيجي، پير تراب علي شاهه ۾ شهيد الله بخش سومري جهڙا اعليٰ انسان پيدا ڪيا.

الله بخش سومري، انگريزن جي مرضيءَ جي خلاف مولانا عبيدالله سنڌيءَ جهڙي انقلابي اڳواڻ کي چٽيهن سالن جي جلاوطنيءَ کان پوءِ به رڳو پنهنجي دليريءَ سان واپس سنڌ ۾ آندو توڙي جو انگريز حاڪم ان ڳالهه جي خلاف هئا.

هڪ دفعي مون رحيم بخش سومري کان پڇيو ته، "اوهان جو والد صاحب مولانا عبيدالله جي استقبال لاءِ پاڻ ڪراچي جي بندرگاهه تي ويو هو؟" چيائين ته، "هائو چو ته ڪيس انٽيليجنس وارن جي رپورٽ ملي هئي ته انگريز گورنر ڪيس ڪراچيءَ ۾ لهڻ سان ئي هيهر گرفتاريءَ جي سازش سٽي آهي. سو بابا کي چيو ويو ته وزير اعليٰ جي موجودگيءَ ۾ اها سازش ڪامياب ڪانه ٿي سگهندي"

مون مولانا تي بعد ۾ جيڪو لٽريچر پڙهيو آهي، تنهن مان معلوم ٿيو ته جڏهن مرحوم الله بخش سومري اهو احوال مولانا سنڌيءَ سان ڪيو ته هن ڪيس چيو ته، "مان پاڻ ئي انهيءَ ڳالهه جو پهه ڪريان ٿو." ڪجهه ڏينهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکي مولانا انگريز گورنر سان پاڻ وڃي ملاقات ڪئي ۽ ڪيس خاطري ڏنائين ته، "منهنجي موجودگي اوهان لاءِ ڪوبہ مسئلو پيدا ڪانہ ڪندي." انگريز گورنر ڪجھ عرصو انهيءَ ڳالھ جي خاطري ڪئي. تڏهن اطمينان ٿيو.

دهليءَ ۾ انگريزن جي خلاف هندستان جي هندن ۽ مسلمانن جي "اتحاد ڪانفرنس" جي صدارت ڪئي ۽ سندن ڏنل لقب، ورائي کين منهن ۾ هنيائين. انگريزن وزيراعليٰ جي عهدي تان برطرف ڪيس، ته ان کي ليکيائين بہ ڪونہ. پنهنجو ڪنڌ مٿي رکيائين. آخر، شهادت جو درجو پاتائين.

محمد ايوب کهڙو بہ لاڙڪاڻي واري پَٽَ جي پيداوار هو. سنڌ جو چيف منسٽر هو ته پاڪستان ٺهيو. هندستان مان مهاجر لڏي آيا. ڪراچيءَ ۾ هندن جي ملڪيتن تي قبضو ڪرڻ لاءِ فساد ڪيائون. کهڙي صاحب ڪن ڪلاڪن اندر ڪراچيءَ ۾ امن امان قائم ڪري ورتو. اهو ڏسي سازشين ماڳهن ڪراچيءَ کي سنڌ کان ڪٽي ڌار ڪرڻ جي سِٽ سٽي، ته کهڙو صاحب انهيءَ سازش جي خلاف بہ سخت مؤقف ورتو ۽ چيائين ته، "ڪراچي شهر اسان سنڌين پنهنجي خون پسيني سان تعمير ڪيو آهي."

لياقت عليءَ جي مرڪزي حڪومت جمهوريت جي نڙيءَ تي ننهن ڏيئي، ڪيس ڊسمس ڪيو ۽ قانون ٺاهيو ته ڪوبہ سنڌي، پنجابي پٺاڻ يا بلوچ يا ٻيو ڪوبہ پاڪستان جو اصلوڪو رهاڪو سنڌ جي ڪنهن بہ شهر ۾ ڪنهن بہ هندوءَ جي ڏهن هزارن کان مٿي واري جاءِ خريد ڪري ڪونہ سگهندو. پر، ڪوبہ مهاجر، اچي ہ شاهد پيش ڪري ته ڪيس لکنو ۾ باغ هڻا، جن جي قيمت هڪ ڪروڙ کان مٿي هئي ، ته هندوءَ جو اهو محل انهيءَ مهاجر کي الاٽ ٿيندو ائين سنڌ جا شهر راتو رات مهاجرن کي ملي ويا. ڪيترن ڪوڙن ڪليمن جا گهٽائي ڦاڻا پر، ڪوبہ داد فرياد ڪونہ ٿيو. چون ٿا ته نيٺ ڪن پنجابي سياستدانن لياقت علي کي هٽائي پاور هٿ ڪرڻ جي سازش ڪئي. ڪيس راولپنديءَ ۾ جلسي ۾ گولي هٽي ماريو ويو. اقتدار مهاجرن جي هٿن مان نڪري، پنجابين ڏي ويو. جن 1955ع ۾ ننڍين صوبن ۾ پنهنجي ٽر لٽ لاءِ ون يونٽ ٺاهيو.

پيرزادي عبدالستار سنڌ جي مفاد لاءِ ون يونٽ جي مخالفت ڪئي ته

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان جي مرڪزي حڪومت ڪيس بہ ڏسمس ڪيو. پيرزادي صاحب وڏا وزارت وڃائي ليڪن پيش ڪونہ پيو. هو بہ ساڻگئي پٽ جو هو. سکر جو رهاڪو هو. سکر، شڪارپور ۽ لاڙڪاڻي وارا شهر ساڻگئي پٽ ۾ آهن.

لاڙڪاڻي جي پٽ پير علي محمد راشدي ۽ پير حسام الدين راشدي جهڙا ڏهين اهل قلم پيدا ڪيا. ويجهي دور ۾ ذوالفقار علي ڀٽو پيدا ڪيو جنهن جي تہ اڄ بہ سڄيءَ دنيا ۾ ڏاڪ آهي.

❊ ❊ ❊

لاڙڪاڻي ۽ شڪارپور واري پٽ جا مڙئي مشاهيرَ بينل طبقي مان هئا. پر، سندن ئي قد قامت جو ٻيو هڪ شخص بہ لاڙڪاڻي واري ٽرَ پيدا ڪيو جنهن وچولي درجي جي هڪ هندو خاندان ۾ جنم ورتو. وڏو ٿيو تہ عمر جو ڪجهہ عرصو بنگال ۾ ٽئگور جي **"شانتي نڪيتن"** ۾ تعليم ورتائين. ڪڏهن ڪڏهن اتان جون ڳالهيون ڪندو هو تہ وٽن هيٺ ڪلاس ٿيندا هئا. ڇوڪرا ۽ ڇوڪريون گڏ پڙهندا هئا. وڏا وڏا پروفيسر پڙهائيندا هئا. هڪ دفعي سالياني جلسو ٿيو. ٽئگور آيو. پر، ڀيڙو ٿي ويو هو. جلسي هلندي، اهڙو ڪو ڪلام ٻڌائين، جو اڇي روئڙ ۾ پيو. سندس وڏو ادب ۽ احترام هوندو هو. ڇوطرف سناٽو ٿي ويو ۽ جلسو ختم ٿي ويو.

❊ ❊ ❊

سنڌ ورهاڱي کان پوءِ گهٽي قدر هندن کان خالي ٿي وئي، پر، سوپو گيانچنداڻي پاڪستان ۾ رهيو ۽ سوشلزم جي سياست ڪندو رهيو. هاڻي ڪو شخص هندو هجي ۽ سياست ۾ بہ سرگرم رهي، تہ چئبو تہ شينهن جو جگر اٿس.

هڪ دفعي ڪنهن سنڌي تنظيم جي دعوت تي آمريڪا ويو. اتي سندس هڪڙو ميزبان ڪيس ريهي ريبي، ڪنهن اهڙيءَ ڏر سان ملائڻ لاءِ وڻي ويو. جيڪي سقراط ۽ بقراط جي قبيلي مان هئا. گفتگوءَ ۾ ڪيس حرفت بازيءَ سان گهٽئي لَمَ ڏنائون تہ، "اوهان سنڌي پاڪستان ۾ ڏاڍي عذاب ۾ آهيو. اوهان کي ڇا گهرجي؟"

هي يار سڄي ڳالهہ کي سمجهي ويو. سو، کين چيائين تہ، "سنڌي برابر مظلوم آهن. پر، کين جيڪي ڪجهہ گهرجي، سو پنهنجي ملڪ پاڪستان اندر گهرجي. سنڌي غيرن جي غلامي قبول ڪونہ ڪندا."

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوپوگيانچنداڻي ڏوکري تعلقي جي هندبيءَ نالي ڳوٺ جو ويٺل آهي مون اهو ڳوٺ ڏٺو آهي. موهن جي دڙي کان گهڻو پري کونهي. سوپي جي ضمير جي ۾ گويا پنجن هزارن سالن جي سنڌي تهذيب جي سرهاڻ آهي. هاڻي لاڙڪاڻي لڏي آيو آهي. سندس وڏو پاڻ کيول، خاندان جو پني پارو سنپالينڊو هو ۽ پنهنجي گهر سان گڏ، سوپي جي گهر جي به سار سنپال لهندو هو. چوته سوپي عمر جو وڏو عرصو سياست ڪئي ۽ اڪثر جيلن ۾ گذاريو.

1958ع ۾ ايوب خان واري زماني کان ڪجهه عرصو اڳ، منهنجي ساڻس ملاقات ٿي. ڪڏهن ۽ ڪاڏي ٿي، اهو ياد ڪونه اٿم. ڪو گهڻو عرصو ڪونه گذريو ته گهرا گهاتا ٿي وياسين. ڪو عرصو هو ڪراچيءَ جي "سوامي نارائڻ مندر" جي فلئٽ ۾ رهندو هو. پاڻ ته ستت گرفتار ٿي ويو. پر، سندس هار پچا پوءِ به ساڻئي فلئٽ ۾ رهندا هئا.

مان ڪراچيءَ ۾ ايس. ايم. ڪاليج ۾ پڙهندو هئس ۽ گذر سفر لاءِ نوڪري به ڪندو هئس. شهر جي گهميل آبهوا مون کي سنڌن جو سور ڪري وڏو. اهڙو جو هلڻ چلڻ کان چڪتو ٿي ويس ۽ بستري داخل ٿي ويس. سوپي جي دوست ڊاڪٽر خورشيد (جيڪو ڪراچيءَ جي مشهور معروف ڊاڪٽر سعيد جو پٽ هو) جي علاج سان اٺن، وهڻ ۽ رڙهي، آفيس وڃڻ جهڙو ٿيس. پر، ڊاڪٽر منع ڪئي ته "گوشت کي هٿ نه لائجانءِ. فقط پاڻيءَ ۾ اُبارِيل پاڇيون کائجانءِ."

مينارام هاسٽل ۾ رهندو هئس. کاڏي جي سمورن ڪلبن ۾ رڳو چيلي ۽ ڪڙ جا طعام تيار ٿيندا هئا. سڀ شاگرد انهن تي هري ويا هئا. انهيءَ صورتحال ۾ سوچيم ته کاڏي ويجان؟ سوپي جي گهرواريءَ ليلان سان احوال ڪيم. خاطري ڏنائين ته "مان بندوبست ڪريان ٿي." پئسا مان ڏيندو هوس. ليلان اُبارِيل پاڇيون ناهي مهينن جا مهينا منهنجي پٽيوالي هٿ بورڊ جي آفيس ۾ موڪليندي هئي.

* * *

سوپو خوشقسمت آهي جو وڏيءَ ڄمار ۽ گهڻن ئي سورن سهڻ کان پوءِ به سندس صحت هڪ حد تائين ٺيڪ آهي. ان جو هڪ سبب ته اهو آهي ته هو ذهني طرح دلير آهي. مون اڳي ئي چيو آهي ته ڪيس شينهن جو جگر آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پير سائين حسام الدين شاهہ راشدي NERVES جي اهميت ٻڌائڻ لاءِ اڪثر چوندو هو تہ، **"ماڻهو رڳو آهي رڳون."** سندس مطلب هو تہ بهادري هڪ "ذهني لاڙي" جو نالو آهي. بدن ذهن جي هٿ هيٺ آهي. ماڻهو "ذهني طرح" جنهن ڳالهہ جو جيترو اثر ونندو اوترو اثر سندس بدن تي پوندو.

ڪنهن جنگ ۾ ترڪن جي فوج دشمن جي چنبي ۾ اچي وئي. سندن اڳواڻ مصطفيٰ ڪمال پاشا کي اطلاع مليو. هو ان مهل ٻُڪيءَ جي سور ڪري ڏٽڪي رهيو هو. پر خبر ٻڌي، فوجي يونيفارم پاتائين ۽ گهوڙي تي سوار ٿي، جنگ جي ميدان تي پهتو. ترڪ فوج ڪيس ڏٺو تہ منجهس بجليءَ جي لَهر ڊوڙي وئي. دشمن تي ايڏيءَ دليريءَ سان حملو ڪيائين، جو هارايل جنگ کٽي ورتائين.

بهادر ماڻهو پاڻ تہ شينهن آهي، پر هين لاءِ بہ وڏي ٽيڪ آهي.

سوپي جي سنيءَ صحت جو ٻيو سبب هي آهي تہ سندس رهٽيءَ کهٽيءَ جو طور طريقو مقرر نيمن تي ٻڌل آهي يعني انگريزي محاوري ۾ سندس زندگي ORGANIZED آهي. ڪيس کا بہ اڻ وٽندڙ عادت ڪانهي. شراب ڪونہ پئي. سگريٽ ڪونہ چکي. پان ڪونہ کائي. البت، سياسي سببن ڪري، جيلن ۾ وڃڻ ڪري، سندس پيٽ سدائين ٺيڪ ڪونہ رهيو آهي. چوندا آهن تہ جيلن ۾ (پوءِ اهي سياسي قيدي چو نہ هجن) پٽرين مليل دال کارائيندا آهن. جيل جو ماحول اهڙو آهي، جو خدا جي پناهہ! اخبارن ۾ اڪثر خبرون ايندیون رهنديون آهن. سائين جي.ايم. سيد جو 'مهراڻ' رسالي ۾ مضمون "بنديخاني جا ڏينهن" ان سلسلي ۾ پڙهڻ وٽان آهي.

سوپي جا سنگتي سڀ بااخلاق آهن. چوندا آهن تہ ماڻهو سڃاپندو آهي پنهنجي سنگت مان يا ڪتابن مان، جيڪي شوق سان پڙهندو هجي. سوپي جي سنگت مان فقط هڪ شخص جو هڪ مثال ڏيان ٿو.

سوپي جو هڪ يار هوندو هو نالو هئس حسن ناصر. حيدرآباد دکن مان هجرت ڪري آيو هو. هڪ وڏي خاندان جو ٻار هو. پر، سوپي وانگر سوشلسٽ خيالن جو هو. ايوب خان جي مارشل لا ۾ سوپي سان گڏ گرفتار ڪيائونس. سبب ڪوبہ ڪونہ هو. بس، "انڊير نگري، چوپٽ راجا." سوشلسٽ جو ٿيا، سو پڪ ئي پڪ فسادي هوندا. بس، انهيءَ الزام هيٺ ٻنهي کي لاهور واري قلعي جي بدنام جيل ۾ وڃي واڙيائون. جنهن جي تهخاني ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خاص خاص قيدي رکندا هئا. سوپي ٻڌايو تہ "تهخانو ايترو تہ تڏو هوندو هو جو سانوڻيءَ ۾ بہ ڏکندا رهندا هئاسين. شام جي ٽائيم تي قيد جي کوليءَ مان کيڏي کجهہ دير پنڌ ڪرائيندا هئا. تہ هڪ هنڌ ويهي ويهي اتي ئي سُکي ٿوڻ ٿي. مري کپي نہ وڃن. حسن ناصر کي اتر کان ڏکڻ پنڌ ڪرائيندا هئا. تہ مون کي وري اوپر کان اولهہ ۾. اسان وکون اهڙي حساب سان کڻندا هئاسين. جو هڪٻئي کي ڪراس ڪرڻ جو موقعو ملي. اهو موقعو وڏي غنيمت هوندو هو. پاڻ ۾ هڪ بہ ٻڪو ڪري ونندا هئاسين.

"انهن انهن ڏينهن هڪ فرعون مزاج شخص اسان کي پاڻ وٽ جدا جدا گهرائيندو هو ۽ سخت لهجي ۾ پڇا ڳاڇا ڪندو هو. غصو تہ ڏاڍو ايندو هو. پر، ڪجي تہ ڪجي ڇا؟ نيٺ، مان سندس ذهن کي سمجهي ويس. سو، ڪيس مناسب جواب ڏيندو هئس.

سوپي ٻڌايو تہ مون کان هڪ دفعي پڇيائين تہ، تون روسي سفارتخاني جي عملدار سان ڪار ۾ هئين ۽ مئڪلوڊ روڊ تي لٽين؟ مون سمجهيو تہ ايتري تہ خبر ڪيس آهي سو ٻڌايومانس تہ، "روزانيءَ "نئين سنڌ" اخبار جو ايڊيٽر هئس. اخبار لاءِ پنو ڪپندو هو پر پئسو ڪونہ هو. سو، ڇپائيءَ جو ڪم وڃي گهريومانس. ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ منهنجي حيثيت ڪري منهنجو لحاظ رکيائين ۽ ڇپائيءَ جو جاب ورڪ ڏنائين مان سندن سفارتخاني کان ساڻس ڪار ۾ آيس ۽ روزاني "نئين سنڌ" جي آفيس وٽ مئڪلوڊ روڊ تي لٽس."

حسن ناصر انهيءَ فوجي عملدار کي ماڻهو ئي ڪونہ سمجهندو هو. سو، سدائين سندس اڳيان خاموش رهندو هو. تنهن ڪري اهو فرعون مزاج شخص بہ حسن ناصر تي سدائين ڪاوڙيل هوندو هو. آخر ڪار غريب کي عذاب ڏيئي ماري ڇڏيائين.

غالباً سنہ 1954ع ڌاري ڪراچيءَ ۾ ٿورو عرصو منهنجي بہ حسن ناصر سان مختصر ملاقات ٿي هو حيدرآباد دکن جي نظام يا مير لائق عليءَ جي سکئي ستابي خاندان مان هو ڪيڙي لٽي جو شوقين. وجيهہ ۽ ڳالهائڻ ۾ ڏاڍو مهذبُ هو مون کان عمر ۾ ٿورو وڏو هو. جڏهن ٻڌم تہ هيئن بيگناهہ ماريو ويو تڏهن ڏاڍو ڏک ٿيم. فيض احمد فيض ياد آيم:

ہم جو تاریک راہوں میں مارے گئے!

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سويو گيانچنداڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسن ناصر "ترقي پسند اديبن جي تحريڪ" جي پيداوار هو. سجاد ظهير جي مرضي هئي ته ترقي پسند اديبن جي انجمن جي ڪا شاخ حيدرآباد دکن ۾ به نهي. مسز سروجني نائيڊو سڄي هندستان ۾ ممتاز شخصيت هئي. آل انڊيا ڪانگريس ورڪنگ ڪاميٽيءَ جي ميمبر هئي. حيدرآباد دکن جي حڪمران طبقي سان سندا تعلقات هئس. انگريزي زبان جي مشهور اديبا ۽ شاعره پڻ هئي. مخدوم محي الدين حيدرآباد دکن جو سڀني کان ممتاز ترقي پسند اردو شاعر هو. سروجني نائڊو کانئس متاثر هئي. هن ۽ سيد سبط حسن جي ڪوششن سان مسز نائيڊو حيدرآباد جي انجمن ترقي پسند مصنفين جي سرپرست ٿيڻ قبول ڪيو هئائين. حيدرآباد ۾ انجمن ترقي پسند مصنفين قائم ٿي، جنهن اڳتي هلي سبزه زار گل ڏل ۽ وڻ ٽڻ وجود ۾ آندا جن گل گوڙنج ۽ ڏار ڪيڏيا. حسن ناصر انهيءَ ئي چمن جو "گل سر سبد" هو.

هو هندستان ۾ ڪيترو عرصو رهيو ۽ هِتِ (پاڪستان) ڪيترو سو ڀڏائڻ غير ضروري آهي. پر، وڏن وڏن سوشلسٽ اڳواڻن مثال طور ڊاڪٽر اڊيڪاريءَ سان به گهرو گهاتو هو. هت آيو ته محمودالحق عثمانيءَ، غوث بخش بزنجي ۽ سائين جي.ايم. سيد جيڪا نيشنل عوامي پارٽي ناهي هئي. انهيءَ جو سيڪريٽري ٿيو. سائين جي.ايم.سيد وت ئي اسان جي ميل ملاقات ٿي.

سنہ 1952ع ۾ حسن ناصر لاهور ۾ سينٽرل جيل ۾ هو سو سندس پيٽ ۾ سوپي وانگر خراب ٿي پيو هو. ليڪن، هو لاپرواهه هو. ڊاڪٽرن ڪيس ڳاڙهي مرچ کائڻ کان منع ڪئي، پر ڪونہ مڙندو هو. خوبصورت نوجوان هو. صحت جي پرواهه نہ ڪرڻ ڪري، جواني ۾ ئي اجڙي ويو. سوپو جڏهن روزاني "نئين سنڊ" جو ايڊيٽر هو. تڏهن هُو به پيٽ جي خرابيءَ ڪري ڳاڙهو مرچ ڪونہ کائيندو هو. بلڪ هميشہ لاءِ ڇڏي ڏنائين.

حسن ناصر جي موت جي خبر سڀ کان اڳ، نومبر 1960ع ۾ ميجر اسحاق کي پئي. ميجر اسحاق اهو ساڳيو شخص هو جنهن فيض جي "زندان نامي" جو مقدمو لکيو آهي. راولپنديءَ واري ڪيس ۾ سيد سجاد ظهير، ميجر جنرل اڪبر خان ۽ فيض سان گڏ ملوث هو. ڀڏايائين ته قلعي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وارن حسن ناصر کي ايڏو تہ بيدرديءَ سان ماريو جو اتي ئي سندس دم پرواز ڪري ويو.

ميجر اسحاق ئي وڃي هاڻ ڪورٽ جو در کڙڪايو. جنهن حسن ناصر کي پيش ڪرڻ جو حڪم ڏنو. تڏهن لاچار سرڪاري وڪيل کي مڃڻو پيو تہ هو زنده ڪونهي. ڪورٽ حڪم ڏنو تہ لاش سندس ماءُ کي ڏنو وڃي. هوءَ هندستان مان لاش وٺڻ لاءِ آئي هئي. ڇيائين تہ قبر کوٽيائون، جنهن ۾ هڪ ننڍي قد جو ماڻهو پوريل هو. پر، پوءِ بہ مون سندس پير کولي ڏٺا، اتي حسن ناصر کي هڪ نشان هوندو هو. پر، قبر مان ڪيئل بندري ماڻهو کي ڪوبہ نشان ڪونہ هو. مون لاش وٺڻ کان انڪار ڪيو.

حسن ناصر منو ماڻهو هو. سوڀي جو تہ يار هو.

❊ ❊ ❊

سوڀي سالن جي سنگت ۾ مون کي ڪڏهن بہ سوشلزم تي ليڪچر ڪونہ ڏنو. البت، ڪڏهن ڪڏهن لانڊيءَ جي پاسي ليبر يونين جي ميٽنگن ۾ وڃي ويندو هو. پاڻ ليبر هو. سو يونين جا سڀ مسلمان ميمبر سندس وڏو ادب ڪندا هئا. وڏي قدڪاٺ وارا، محنتي مزدور هوندا هئا. مون ڪوبہ ڪمزور ۽ ڳريل مزدور ڪونہ ڏٺو. سڀ مذهبي طرح مسلمان هئا ۽ سوڀو نالي ۾ هندو هو. پر، سندس اڳيان پنهنجا پنهنجا مسئلا نهايت ادب سان پيش ڪندا هئا. سوڀو ڪين "لائين" ڏيندو هو تہ هيءُ طور طريقو اختيار ڪريو. ڪين هميشہ عقل واري ڳالهہ ڏسيندو هو. اجائي گوڙ ۽ وڳوڙ کان جهليندو هو. مون ڏٺو تہ انهن ميڙن ۽ ميٽنگن ۾ سوڀي جي روش وڏي پروقار هوندي هئي. پاڻ پيدائشي ليڊر (BORN LEADER) هو. منجهس آڪڙ يا وڏائيءَ جي بوءِ بہ ڪانہ هئي.

جڏهن پاڻ روزانہ "نئين سنڌ" اخبار جو ايڊيٽر هو تہ مان صبح جو سيڪريٽريٽ ۾ ڪلارڪي ۽ شام جو اخبار ۾ سب ايڊيٽر جو ڪم ڪندو هئس. غريب ماڻهو پلا ايمانداريءَ سان گذارو ڪيئن ڪري هڪ دفعي خبر ناهي تہ سوڀي ڪهڙي ڳالهہ ڪئي. مون کيس جواب ڏنو تہ "YES, BOSS". سوڀو اهي اکر ٻڌي ايڏو تہ ڏکوئجي ويو جو مون کي معافي ونڊي، کيس پرچائڻو پيو. هو مون کي "ماتحت" ڪونہ سمجهندو هو. دوست، ساٿي ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڃڙ سمجھندو ھو. عزت، قرب ۽ سچائيءَ وارا پير کٽندو ھو. منافقي ۽ سچائي پري کان پڌريون آھن. سويو سنئون سڌو سچو ۽ پروسي جوڳو ساڻي آھي.

❊ ❊ ❊

ھن دنيا ۾ بقاءَ واري ۽ پائدار حقيقت فقط ھڪ آھي: اھا ھيءَ تہ تہ **"ھن جھان جو ڪارخانو سدائين بدلبو رھي ٿو."** اسان جي ننڍڙيءَ دنيا ۾ انگريزن جي زماني ۾ سنڌ جي ڌرتي ۽ آسمان اھو ئي ھو جيڪو ھاڻي آھي. پر، حاڪم ۽ رعيت جي ريتِ نيتِ نرالي ھئي. عام ماڻھو انھيءَ نظام ۾ خوش آھي، جنھن ۾ قاعدي ۽ قانون موجب ڪم ھلي ٿو. مشھور مسلمان مفڪر شاھ ولي الله دھلويءَ چيو آھي تہ، **"ماڻھو ڪفر سان پريل معاشري ۾ تہ رھي سگھي ٿو. پر، ظلم سان پريل سماج ۾ بغاوت ڪندو."**

انگريزن جي ڏينھن ۾ امن امان ھوندو ھو. ھاڻي ڏوھ عام آھي. ڳوٺن ۾ مسلمان عورتن کي "ڪارو ڪاريءَ" جي الزام ھيٺ ڪھڙ تہ ڇت ڇاموٽ جو فئشن ٿي پيو آھي. سنڌ ۾ ھندو ۽ رھندا ھئا، تہ مسلمان ۽ رھندا ھئا. پوءِ ائين ڇو آھي، تہ ھندن ۾ "ڪاري ڪاريءَ" جي رسم ڪانہ ھئي. ھندو زالن ۽ مردن کي جنسي خواھشون ڪوبہ ھونديون آھن ڇا؟ پاڪستان ٺھڻ کان پوءِ تہ اسان وٽ "اجتماعي زوري زنا" (GANG RAPE) جو بہ فئشن پيو آھي. پنجاب ۾ منھنجو دوست آھي. اڇڪلھ لاھور ۾ آھي. ڳالھ ڪيائين تہ لاھور شھر ۾ ڏينھن ڏٺي، جو گھرن ۾ گھڙڻ چوري ڪرڻ ۽ چوريءَ جو سامان کڻي وڃڻ کان اڳ ۽ گھر جي نوجوان مالڪياڻيءَ سان زوري زنا ڪرڻ عام رواج ٿي ويو آھي.

"ڊان" اخبار جي 23 مارچ واري پرچي ۾ خبر پڙھيم تہ لاھور جي فلاڻي محلي ۾ ٽي ڇٽا گھر ۾ گھڙي ويا. گھرجو مالڪ دڪان ھلائڻ ويو ھو. ٽن لکن جي ڦر ڪيائون ۽ وڃڻ مھل، واري واري سان ٽنھي ڇڻن دڪاندار جي گھر واريءَ سان زنا ڪئي. ان جو مطلب اھو ڪونھي تہ ھندستان ۾ اھو ڏوھ ڪونھي. خدا جي پناھ! دھليءَ جي شھر ان معاملي ۾ ايڏي تہ شھرت حاصل ڪئي آھي جو ان کي ڏکڻ ايشيا ۾ "زنا جو شھر" (Rape City) جو درجو حاصل آھي. ھونئن، ھندستان جي ٻين ڪن وڏن شھرن ۾ بہ زوريءَ زنا جا ڏوھ ستر سيڪڙو وڌي ويا آھن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزن جي زماني ۾ سنڌ ۾ پکو رستو رڳو هڪڙو هوندو هو جيڪو ڪراچيءَ مان لاهور ويندو هو. ٻيا رستا جيڪي ننڍن ننڍن شهرن ۽ ڳوٺن کي ڳنڍيندا هئا، سي ڪچا هوندا هئا. مٿن متي ۽ سَرَ يا ڪک وجهندا هئا. جيڪي ڳري ويندا هئا، تہ رستو اڇ وچ لاءِ جڙ تہ پکو ٿي ويندو هو. رستي جي ٻنهي پاسن سان ڇانوَ وارا وڻ وڌا هوندا هئا، جن جي سنياڻ لاءِ مالهي مقرر ٿيل هوندا هئا. مٿن بيلدار چڪار ڪندا رهندا هئا. اسان جي تر ۾ انهن "ڪئنال پاٽ" جي ڪنارن سان سِنجهيءَ يا ٽالهيءَ يا شيشم جا وڻ هوندا هئا. تمام قيمتي هوندا هئا. هاڻي انهن رستن تان ماڳهن وڻ ئي غائب آهن.

ڪنڊيارو تعلقي ۾ پئونرن وٽان سڄو ٻيلو ڪچي ويو آهي. هاڻي قاعدي قانون کي ڪير ليکي ٻہ ڪونہ ٿو. تعليم ترين ۾ اچي پئي آهي. هاڻي تہ سنڌ لاءِ جاڻي ڪاڻي مشهور ٿي ويو آهي تہ تعليم ڪاتي جهڙي رشوت ڪاڻي ٻہ ڪانهي. هونئن ٻہ هر هنڌ رشوت جو زور آهي. اشراف جو ڪنڌ هيٺ آهي لُڇ لوفر جو مٿي آهي. چوندن ۾ وڏيرا ئي ٻيهن ٽا، ڪي ڪٽن ٽا تہ ڪي هارائن ٽا. مسڪين ماڻهو انهن مڙني ڳالهين کان بي نياز آهن. پنهنجن ئي سورن ۾ پورا آهن. اسان کي انگريزن کان آزادي ڇا ملي، جڙ تہ چڙواڳي ملي. ملڪ جو وڏيرو طبقو مادر پدر آزاد ٿي ويو.

ويهين صديءَ جي شروع ۾ وڏيرڪي زندگي ڪيئن هئي، تنهن جي تصوير پير علي محمد راشديءَ "اهي ڏينهن، اهي شينهن" ڪتاب جي پهرئين جلد جي منڊ ۾ سُني ڇڏي آهي. ليڪن، انگريز ويا تہ اها تصوير اڃا ٻہ بگڙي وئي. ائين وڃي بيني، جيئن نوابشاهہ جي نور عباسيءَ پنهنجي هڪ شعر ۾ ڇڏي آهي:

پينگ ٽي وئي آهي دلبر،
ٻيو مڙيو ئي خير آ.

سوشلزم انهيءَ ئي انڌير ۾ ايرندو آهي. چين دنيا جو وڏي ۾ وڏو سوشلسٽ ملڪ آهي ۽ هاڻي تہ دنيا ۾ ان جو ڏڏڪو آهي. خود آمريڪا ٻہ ان کان ڊنل آهي.

چيني سفارتخاني ۾ يانگ ينگلن، محڪمہ ثقافت جو سربراهہ هو ۽ منهنجو دوست هو. مون کي ٻڌايائين تہ ٽيبيٽ ۾ چيني تسلط کان اڳ وڏيرن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۾ ٻڌ مذهب جي پيرن جو زور هو پر هاڻي اتي پير يا وڏيري نالي کو جانور ٻيو ته ڪٿيو پر جانورن جي باغ ۾ پجاري ۽ رکڻ لاءِ به ڪونه ملندو.

❊ ❊ ❊

سنہ 1962ع ۾ سنڌي ادبي بورڊ ڪراچيءَ مان حيدرآباد آيو ته سوپي کان جدائي ٿي. منهنجون ساٿس مجلسون وري تڏهن ٿيون، جڏهن سنہ 1963ع ۾ سندري ۾ اتم سنڌ گهمڻ آيا. سندن ميزبانيءَ ۾ مان ۾ حميد سنڌي اڳيان هئاسين. هو سکر ۾ ايازجي پراڻي گهر ۾ ٽڪيا. سوپو لاڙڪاڻي مان آيو. هڪ ڏينهن مجلس ۾ **مهاپارت** ۾ ڪرشن جي ڪردار تي ليڪچر ڏنائين. سندس سپ ويس لاهي، ڪيس اگهاڙو ڪري بيهاريائين. چيائين ته مهاپارت جي جنگ هندستان کي صديون پوئتي ڌڪي ڇڏيو ۾ انهيءَ تباهيءَ لاءِ جوابدار ڪرشن هو.

اهو ڪهڙو هندو هوندو جيڪو سوپي وانگر تاريخ جي واقعن جو ايڈيءَ دليريءَ ۾ سچائيءَ سان (OBJECTIVE ANALYSIS) معروضي انداز ۾ تجزيو ڪندو! عام هندو ته ڪرشن کي پگوان ڪونيندا آهن. خود مولانا حسرت موهاني ڪيس پهتل سمجهندو هو. اردوءَ وارا حسرت موهانيءَ کي پنهنجو ڪعبو قبلو سمجهندا آهن. پاڪستان ٺهيو ته ڪراچيءَ آيو. پر، ڪيس ڪنهن ليکيو به ڪونه سو پوئين پيرين هندستان هليو ويو. اتي ئي وفات ڪيائين. هاڻي، اردوءَ وارا ڪراچيءَ ۾ مٽس سيمينار پيا ڪن ۾ لک پيا لٽائن.

ٽي چار سال ٽيا، ته سوپو حيدرآباد آيو. مون وٽ هفتو ڪن ٽڪيو. مون ڪيس البت، لانجهو ڏنو. سو دوستن کي اشارو ڏنم ته سندس دل وڻڻ لاءِ دعوتون ڪريو. ۽ چار ڏهاڙا اٿين کل خوشيءَ ۾ گذريا. هڪ ڏينهن نيرن ڪري، مون ڪيس آماده ڪيو ته "پنهنجون يادگيريون رڪارڊ ڪراءِ." منهنجو ارادو مٽس مفصل مضمون لکڻ جو هو. تقريباً، اڌ ڪلاڪ ڪن ڳالهائيندو رهيو. پوءِ چيائين ته "هاڻي، ٽڪجي پيو آهيان. وڌيڪ ڳالهائي نٿو سگهان." ان کان پوءِ اسان چاءِ پيتي ۽ هِتان هُتان جي هلڪي سلڪي ڳالهه ٻولهه ڪئي. بعد ۾ هو وڃي بورڊ جي ريسٽ هائوس ۾ آرامي ٿيو ته مون ٽيپ رڪارڊر هلايو. سندس ڳالهيون توجهه سان ٻڌڻ ۽ لکڻ لاءِ قلم ڪاغذ هٿ ۾ ڪنيم. پتو پيو ته ايترو ته آهستي ڳالهايو اٿس، جو ڪو اکر ئي سمجهه ۾ ڪونه ٿو اچي!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سال ۾ اڳ مان پنهنجيءَ نياٽيءَ کي موهن جو ڏڙو ڏيکاريڻ ويو ويس. رات ماڏي ۾ اعجاز چانڊئي وارن وٽ ٽکياسين. مکڙ ماکيءَ جهڙا مٺا ماڻهو آهن. صبح جو اعجاز پنهنجين ۾ پينرن کي منهنجي نياٽيءَ سان گڏ ويو موهن جي ڏڙي هليو. عينيءَ سان سندس خاوند حيدر نظاماڻي ۽ گڏ هو. اعجاز ۽ مان کين موهن جي ڏڙي جي ريسٽ هائوس وٽ لاهي لاڙڪاڻي ويا سين جو مون کي سويي سان ملڻ جو شوق هو. شهر پهچي فون ڪئي مانس. جواب ۾ چيائين ته، "چو آيو آهين؟" مون پنهنجيءَ سڃيءَ عمر ۾ ڪنهن ۽ دوست کان آجيان جي اهڙي ڪيڪار ڪانه ٻڌي آهي. بهرحال، سندس گهر پهتاسين. منجهند جي مهل هئي. پاڻ ان مهل غسل ڪري آيو هو ۽ ڪپڙا بدلائي رهيو هو. تازو شايد هندستان جي سير تي ويو هو. اتان جا احوال ڏنائين ۽ سيد مشاهد حسين جي چوڻ تي سرڪار ڪيس ادبي انعام ڏنو هو. اهو پڙ ٻڌايائين. چاءِ جو ڪوپ پياريائين. مون سندس گهر جي ننڍي ۽ارڙي کي سؤ رپيا خرچي ڏني. سويي مهاپارت جو سنڌي ترجمو منهنجي گهُرَ تي تحفي طور ڏنو. اعجاز چانڊيو ذهين شخص آهي، سو مون کي صلاح ڏنائين ته سويو صاحب ٽڪل آهي. منجهند جي مهل آهي، آرام ڪندو. اسان سويي کان موڪلائي، شهر ۾ هڪ عمديءَ هوٽل تان ماني خريد ڪئي. موهن جي ڏڙي جي ريسٽ هائوس ۾ آياسين. اسان جا ٻار ڏڙو ڏسي، گهمي ڦري ريسٽ هائوس ۾ آيا هئا. گڏجي ماني کاڌيسون ۽ پوئتي موٽياسون. اعجاز وارن کان ميهڙ وٽ موڪلائي حيدرآباد روانا ٿياسين.

سويي هڪ پورو پرآشوب دؤر ڏنو آهي. هندستان جي ورهاڱي ۽ پاڪستان جي ڦهڙ ۽ الائي ته ڪيترن اهم واقعن جو اکين ڏٺو شاهد آهي ڪي ڪتابڙا لکيا اٿس. ليڪن، هو ته معلومات جي کاڻ آهي. گذريل ڇڳي زماني جي سڃي تاريخ سندس سيني ۾ بند آهي.

جڏهن اسان ٻئي 'نئين سنڌ' اخبار ۾ هئاسين، تڏهن هڪ دلچسپ واقعو ٻڌايو هئائين، ته سرڪار کو انڊو اونڊو قاعدو ڪڍيو. مون نوجوانن کي احتجاج لاءِ تيار ڪيو. مقرر تاريخ تي هڪ هنڌ گڏ ٿياسين. سنگتين کي سمجهايو هئم. ته اڳيان مان ٽيندس. نعرو هٽندس پر. پوليس مون ۾ هٿ وجهي ته اوهان ۽ پنيان کاهي پئجو ته پوليس کي من مستي ڦٻي نه وڃي!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هنن يارن "هائو" ڪئي. اسان گڏ ٽياسين، ته پوليس، جون لاريون به اچي پهتيون. پوليس وارا لٿيون ڪٽي هيٺ لٿا. هوڏانهن انسپيڪٽر اڳتي وڌيو ته هيڏانهن مان. جڏهن آمهون سامهون ٽياسون ته مون پوليس جي ڏاڍائيءَ خلاف نعرو هنيو. پٺيان جو سنگتين جو ڪڙڪو ڪونہ ٻڌم، ته ڪين آپارٽ لاءِ، پوئتي نهاريم. ايڄا جو ڏسان، ته ڪاريءَ وارا ڪڪ! سڀ پڄي ويا. مون کي اڪيلو ڏسي، انسپيڪٽر ٻانهن کان وٺي، پوليس جي لاريءَ ۾ وهاريو ۽ چيو ته، "شور کرتا ہے، دماغ خراب ہے۔"

* * *

حافظ شيرازيءَ جو هڪ شعر آهي ته:

موجيم کہ آسودگیٔ ما عدم ماست
ما زندہ ازانیم کہ آرام نہ گیریم۔

اسان سمنڊ جي موج وانگر متحرڪ آهيون، قرار آيو ته ختم ٿي ويندا سون. اسان زنده ان ڪري آهيون، جو آرام ڪرڻ ڪونہ ڄاڻون.

پر، انسانُ بلڪ هر جاندارُ سڄي زندگي وقت جي ڇانوَ ۾ گذاري ٿو. مقرر وقت تي جمي ٿو ۽ مقرر وقت تي هيءَ دنيا ڇڏي ٿو. وقت ئي هن دنيا ۾ سندس زندگيءَ جي راهہ گهڙي ٿو. وَقِتَ جون پنهنجون تقاضائون (DEMANDS) آهن. وڏي عمر ۾ رڳا وار اڇا ڪونہ تا ٿين. ڪائڙ پيڙ ۽ اٿڙ وهڙ ۾ به ڪيس احتياط ڪرڻو پوي ٿو. سوپو به انهيءَ قدرتي قانون جي تابع آهي. چڱي عرصي کان گوشہ نشين آهي. هڪ ته عمر وڏي ٻيو ته پوئتي نگاهہ ڪري ٿو ته **رُڳو ڪاريءَ وارا ڪڪ آهن.**

چوندا آهن ته ننڍيءَ عمر ۾ ڪنهن جي ماءُ نہ مري. پيريءَ ۾ زال نہ مري. پر، موت ڏاڍو بيرحم آهي. سوپي کان گهر واريءَ ليلان سان گڏ، وڏو جوان پُٽُ ڪنعيو ڪسي ورتائين. سوپو سڀ سورَ سهي ويو. ڏهين ۽ حساس ماڻهو آهي. سو انهن ڳالهين جو مٿس وڏو اثر پيو هوندو.

* * *

سوپي سڄي زندگي سوشلزم جي تعليمَ ڏني ۽ ان کي انسانذات جي سورن ختم ڪرڻ جو سچو نسخو قرار ڏنو. سوشلزم ئي سندس دين ايمان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. جنهن جو ڪعبو ماسڪو ۾ هو پر. اڄ اهو ڪعبو قبلو ڏهي ڏيڙ ٽي پيو آهي. روس سوشلزم تان هٽ ڪٽي ويو آهي. سرمايي داريءَ جي واٽ ورتي اٿس. تازه ترين اطلاع هي آهن ته سڄيءَ دنيا جي سرمايي دار ملڪن ۾ روس ٻيو نمبر ملڪ آهي، هتي گهٽا ارب پتي سرمايي دار آهن. دنيا ۾ گهٽي ۾ گهٽا ارب پتي سرمايدار آمريڪا ۾ آهن. انگلنڊ به ٽئين نمبر تي آهي، يعني روس ان کان به اڳتي وڌي ويو آهي.

چين ۾ سوشلزم کي اهڙو پترو ۽ لچڪدار ڪيو اٿس جو پتو ڪونه ٿو پوي ته ڪير ۾ پاڻي آهي يا پاڻيءَ ۾ ڪير آهي.

سوڀي انهيءَ صورتحال کي ڪيئن قبول ڪيو آهي ۽ سندس رد عمل ڪهڙو آهي، انهيءَ باري ۾ مون کي ڪجهه به معلوم ڪونهي.

تازو اخبارن ۾ سندس بيان آيو ته، "مان ڪميونسٽ آهيان ۽ سڄي عمر ڪميونسٽ رهندس."

ڪميونزم جي تعليم موجب "عَمَلُ" ڪميونسٽن جي عقيدي جو بنيادي اصول آهي. عمل کان پري رهڻ ڪفر آهي، پر سوڀو ته عملي سياسي زندگيءَ کان سالن جا سال پري ٿي ويو آهي. گوشه نشينيءَ جي زندگي گذاري رهيو آهي. اهم ملڪي مسئلن تي به بيان ڪونه ٿو ڏئي، سراسر خاموش آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شیخ ایاز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون کي ياد ڪجو جڏهن مان دور هجان،
سدائين دور، ڪنهن خاموش دنيا ۾.
ڪرسٽينا روزيٽي

هن دنيا ۾ هر مهذب انسانُ، پنهنجي ضمير اڳيان جوابدار آهي. ضمير جو آواز الهامي ڪونہ آهي. اهو انسان جي پنهنجي اندر جو آواز آهي ۽ سندس ئي اختيار ۾ آهي: تہ ان کي ٻڌي، يا لنوائي ڇڏي.

جڏهن انسانُ هيءَ دنيا ڇڏي ٿو تڏهن سندس سڀ اختيار ختم ٿي وڃن ٿا. هو ڪنهن اهڙي هنڌ پهچي ٿو جنهن جي اسان کي ڪا بہ ڪل ڪانهي. پر، مذهبي عقيدو اهو ئي آهي، تہ مُئي کان پوءِ انسان پنهنجي خالق اڳيان جوابدار آهي ۽ هن دنيا ۾ پنهنجي قول ۽ فعل جو حساب ڏئي ٿو. پتائيءَ جو چيو آهي تہ:

همير حسابُ، ڪُهُ جاڻان ڪهڙو ٿيو؟

شيخ ايياز جڏهن ايجا زندگيءَ جي انهيءَ مرحلي ۾ هو جو سندس مٽي جا اڇا وار، سندس ڪارن وارن کان گهٽا گهٽ هئا، تڏهن هو انهيءَ نظريي جي نفي ڪندو هو. سنڌيءَ ۾ پهاڪو آهي تہ "مئي کان پوءِ سڄ اپري تہ چا، لهي تہ چا." ايياز چوندو هو تہ اها ڳالهہ اهم ڪانهي. اصل ڳالهہ هيءَ آهي تہ مئي کان پوءِ چنڊ اپري تہ چا، لهي تہ چا. انهيءَ ذهني ڪيفيت جو اظهار هيئن ڪيو اٿس:

اڳتي سڀ ڪافر جو ڪوڙ
جيڪي آهہ هتي آ هاڻ
ٻيو سڀ پاڇي جو پيڇو
جاني آءٔ جواني ماڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پر، جڏهن پاڻ جواني ماڻي پوئتي موٽيو ته کيس موت جو احساس ٿيو جنهن جو اظهار ڪندو هو. "الوداعي گيت" ڪتاب جي مهاڳ ۾ هڪ هنڌ لکيو اٿس:

"مان پنهنجن دوستن ابراهيم جويي، جمال ابڙي، غلام رباني ۽ رشيد پٽيءَ سان گڏ سنڌ گهميو آهيان. ڪئين سال اڳ اسان ٺٽي جي ويجهو هڪ ٽڪريءَ تي ڪنهن ريسٽ هائوس ۾ لٽل هياسين (جنهن جو نالو ياد نٿو اچي) ۽ يوناني فلسفين وانگر ڏوَ تي کائي پي، چهل قدميءَ لاءِ نڪتا هياسين. رات پٽائيءَ جي ڪنهن بيت وانگر ٿي لڳي: آسمان ۾ چند هڪ ازلي مسافر جي ڳڻڻيءَ وانگر وڌي رهيو هو. اوچتو منهنجي پيرن اڳيان هڪ لُنڊي نڪري وئي.

غلام رباني ڪان رڙ نڪري وئي ۽ هن پٿر ۾ هٿ وڌو ته مون هن کي جهليو: ههڙيءَ رات ۾ ڪنهن کي ماري رات جي جادو بتيءَ کي ٽڪائي وجهڻ برابر آهي. مرڻو آهي ته هيءَ نه ته هي کا لنڊي ماريندي، چوته هن ٽڪريءَ تي نانگ بي شمار آهن. غلام رباني پٿر ڦٽي ڪري ڇڏيو. اسان بنگلي ۾ موٽي وياسين.

ڪراچيءَ ۾ به مون کي پڪ هئي، ته موت هن پيري به منهنجي پيرن اڳيان ائين ئي نڪري ويندو. جيئن اڳي لُنڊي نانگ نڪري ويو هو."

* * *

پر، ائين ڪونہ ٿيو. لُنڊيءَ ڪراچيءَ ۾ اياز کي ڏنگي وڌو. وفات کان ۾ ٽي گهمرا اڳ ته چگهيءَ چگهيءَ ديرتائين مون سان رڳو موت جي موضوع تي گفتگو ڪئي هئائين ۽ چيو هئائين ته، "مون موت کي چئي ڇڏيو آهي، ته مون کي ايڏا تمام گهٽو ڪم ڪرڻو آهي: "NO ADMISSION" اياز جي اها آرزو انساني فطرت جي تقاضا موجب هئي. پَرَ، موت جنهن جاءِ ۾ گهڙندو آهي، اتي NO ADMISSION جي تختي ڪونہ پڙهندو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايار دل جي بيماريءَ کري وفات ڪئي. ان کان اڳي ڪيس پيٽ جي بہ ڪجھ تڪليف ٿي پئي هئي. جويي صاحب مون کي ٻڌايو تہ "جيئن ڪنهن ماڻھوءَ کي ڪاڏو ڪوبہ جيوري، بار ٿي پويس، تيئن شڪايت ڪندو هو." هڪ دفعي انهن ئي ڏينهن ۾ مان اسلام آباد منجهان ڪنهن ڪم سانگي ڪراچيءَ آيس. جمال ابڙي سان گڏ ايار سان ڪچهري ڪرڻ ويس. اٽياسين، تہ فيصلو ٿيو تہ رات جي ماني جمال وٽ کائينداسين. ايار چيو تہ شام جو اول ڏندن جي ڊاڪٽر وٽ ويندس، سو توهان سان گڏ رڳو سوپ پي سگهندس. پر، فون تي معذرت ڪيائين، تہ اڄي ڪوبہ ٿو سگهان.

سندس فرزند، ڊاڪٽر سليم، سندس هاضمي جي ڪمزوريءَ جي تصديق ڪندي، مون کي اهو بہ ٻڌايو تہ اسان جڏهن بابا کي اسپتال کڻي وياسين تہ ڪيس ساهہ جي نظام ۾ ڪجھ تڪليف هئي. علاج وسيلي بهتر ٿيو. ايتري قدر، جو سندس ڊاڪٽر ڪيس ڇيو تہ سياڻي اوهان کي اسپتال مان گهر وڃڻ جي اجازت ڏيندس. اها خوشخبري ٻڌي، ٻين سپني پاتين کي وڃڻ جي موڪل ڏنائين، فقط گهر واري وٽس رهي. پر، ڪيس بہ اڏ رات جو ائين ڇڏي گهر موڪليائين، تہ صبح جو موٽر موڪلي ڏجو تہ مان گهر اچان.

پر، اسر مهل ڪيس تڪليف محسوس ٿي. بستري جي پرسان لڳل گهنٽي وڄايائين، تہ اسپتال جو ملازم هڪدم وٽس پهتو. ساٽس ڳالهائي ڪوبہ سگهيو. رڳو هٿ سان دل ڏي اشارو ڪيائين. ڊاڪٽر کا دوا آڻي ئي آڻي، تنهن کان اڳي هميشہ لاءِ اکيون ٻوٽي ڇڏيائين. ڪيئن ڇڏجي تہ ان مهل سندس تاثرات ڪهڙا هئا؟

* * *

حيدرآباد ۾ جان آئزڪ نالي ڏندن جو هڪ عيسائي ڊاڪٽر آهي، ڪلٹو ملٹو سياڻ جو سليٽو. جائو نپنو حيدرآباد ۾، سو سنڌ سان محبت اٽس. هڪ دفعي مون کي ٻڌايائين تہ، پهرين پهرين سنڌي ـ انگريزي ڊڪشنري هڪڙي انگريز ٺاهي. ڏاڍي محنت ڪيائين. آخر سلهہ ٿي پيس، سو واپس وطن هليو ويو. اتان پنهنجن ناناٽن وٽ جرمنيءَ ويو. جتي دم ڏنائين. مرڻ مهل بہ ٿي اکر سنڌيءَ ۾ ڳالهايائين. شايد، اهي پهريائين پهريان سنڌي لفظ هئا، جيڪي جرمنيءَ جي سرزمين تي ڳالهايا ويا. ڳوڙهن پريل اکين سان،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آسمان ڏي نهاري، خداوند ڪريم کان دعا گهريائين تہ:

"سفر پورو ٿيو درُ پٽِ پنهنجو."

اياز بہ پنهنجيءَ زندگيءَ جو سفر پورو ٿيڻ مهل، خداوند ڪريم کي اهڙي ڪا التجا ڪئي يا نہ، سا تہ خبر ڪانهي، چوتہ سندس ويجهو اوڏو ڪير بہ ڪونہ هو. پر، پائنجي ٿو تہ هن اوڏيءَ مهل ائين ڪونہ چيو هوندو تہ:

اڃتي سپ ڪافر جو ڪوڙ

جيڪي آهہ هتي آ هاڻ.

اميد، انهيءَ ذهني ڪيفيت جو نالو آهي، جيڪا موت جي ڪارن ڪڪرن مٿان بہ چانديءَ جي لڪير وانگر چمڪندي آهي.

❊ ❊ ❊

هڪ دفعي ڊاڪٽر شمل اسلام آباد آئي. جرمن سفير وٽ ٽڪي. جنهن سندس ماڻي ڪئي ۽ مون کي بہ دعوت ڏني. سفير ڳالهيون ٻوليون ڪندي، مون کي چيو تہ اوهان جي ملڪ جا اتريان علائقا، سهڻن سرسبز قدرتي نظارن ڪري ڏاڍا وٽندڙ آهن. پر، ڪوهہ پيما زالن ۽ مردن کي وري اهي قراقرم ۽ هماليا جبلن جي ڪري، وڌيڪ وٽن ٿا.

ائين ڳالهيون ڪندي، ٻڌايائين تہ، هڪ سال جرمنيءَ مان هڪ ڪوهہ پيما ٽولي آئي، جنهن جي اڳواڻ کي نانگا پربت جي سپ کان اتاهينءَ چوٽيءَ کي سَرِ ڪرڻ جو شوق هو. شروع ۾ ڪيس وڌي ڪاميابي بہ ٿي. ڪافي مٿي چڙهي ويو. پر، اوچتو پير ٽڙڪي ويس. هزارن فوٽن جي بلنديءَ تان، پهاڙ جي پاڇي ۾ اچي ڪريو. ساهہ ئي ڪونہ ڪنيائين. سندس وصيعت موجب، لاش انهيءَ ئي هنڌ دفن ڪري، باقي زالون ۽ مرد واپس موٽيا. سندس قبر تي جيڪو ڪتبو لڳل آهي، تنهن ۾ فقط ٽي لفظ آهن، پر وڏيءَ معنيٰ وارا آهن.

مون جرمن سفير کان پڇيو تہ: "اهي ڪهڙا لفظ آهن؟" جواب ڏنائين تہ: ONE TO ONE

اياز، وفات کان پوءِ، ٻنائيءَ جي پاڇي ۾ دفن ٿيو. اها تجويز سندس اهليہ، محترمہ زرينہ صاحبہ ڏني. چيائين تہ اياز انهيءَ خواهش جو اظهار ڪندو هو. تنوير ٻڌايو تہ اياز جي وفات واري ڏينهن، حيدرآباد ۾ اديبن جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تعزيتي اجلاس ۾ به مڙني جي متفقہ راءِ اها ٿي بيني هئي. پٽ شاهہ ۾ تدفين مان هر ڪنهن جو مقصد پتائيءَ جي روضي وارو قبرستان هو.

ايياز جي وفات جو اطلاع مون کي صبح سان ڪراچيءَ جي ميٽروپول هوٽل ۾ فون تي پهريائين مسز اڪبر راشديءَ ۽ پوءِ جمال ابڙي ڏنو. مان تڏي تي پهتس تہ ڪي ٽورڙا ماڻهو هئا. ستت جويو صاحب به حيدرآباد مان پهچي ويو. جويي صاحب مون کي حميد آخوند سان ڳالهہ هولهہ ڪرڻ لاءِ ڏٽي موڪليو جو هو مهمانن سان ڪينجهر تي ويو هو. پر، موت تي رستي تي ملي ويو. مون حال احوال ڏنومانس. چيائين تہ، "اتي جاءِ ملڻ مشڪل آهي."

حميد آخوند، پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز جي ايراضيءَ ۾، ڪراڙ جي ڪپ تي، ايياز جي ابدي آرامگاهہ لاءِ جاءِ ڏني. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ، دوستن جو رايو ٻيئو تہ جيسين ڪا پڪي پختي مزار تعمير ٿئي، تيسين ڪا ڪچي قبر ٺهرائي چڏجي. سو هڪ ڏينهن وري جويو صاحب، جمال رند ۽ مان حميد آخوند سان صلاح ڪرڻ لاءِ ڪراچيءَ وياسون، چوتہ پڪي پختي قبر ۽ مٿس ڪوبہ سائبان، بهر صورت، پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز جي ايراضيءَ ۾ ئي ٺهٽو هو. ڪراچيءَ ويندي، رستي تي مون ۽ جمال صلاح ڪئي تہ، **"ايياز يادگار ڪاميٽي يا ڪائونسل ٺاهجي."**

ڪراچيءَ ۾ حميد آخوند سان ملاقات ٿي. چيائين تہ، "مزار جي پڪيءَ اڏاوت لاءِ سرڪاري ڪاميٽيءَ کان اجازت ونڊي پوندي، جنهن جو صدر سنڌ جو چيف سيڪريٽري آهي. **باقي ٺاهڻو اٿوَ تہ اڳو پوءِ ڪو فائونڊيشن ٺاهيو."**

اسان حميد آخوند کان موڪلائي حيدرآباد آياسين. پوءِ اسان جا روزانو پٽ شاهہ تي پنڌ هئا. جمال رند سيني کان سرگرم هو. هڪ ڏينهن، پٽ شاهہ تي وياسين، تہ هو مون کي ريسٽ هائوس ۾ ويهاري، پاڻ ڪچيءَ قبر جي تعمير لاءِ پنهنجي دوست، مولابخش مير بحر (ڊي.جي.ڊرپ) سان ملڻ ويو. اڪيلائيءَ ۾ مون کي ريسٹ هائوس ۾ آرام ڪونہ آيو سو اٿي ايياز جي متيءَ پنوڙي ڏي ويس.

نماشام جي مهل هئي. سانت ۽ سناٽو اهڙو هو جو وڻ جو پن ئي ڪونہ ٿي لڏيو. ايياز جي متيءَ پنوڙي تي گلن جا ڍير ڪڏهوڪو ڪومائجي ويا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئا. مان ڇڳيءَ ڇڳيءَ دير تائين ”تي اڪيلو ئي اڪيلو ايين پيرين ٻيٺو رهيس. زندگيءَ جا چاليهه ورهيه اياز سان گڏ گذريا هئا. سو الائي ته ڪيتريون ڳالهيون ياد آيون. مان اياز سان مخاطب ٿيس ۽ ڪيس اهي ڳالهيون ياد ڏياريم. جيڪي ٻڌي هو ڪلي ڏينڊو هو. دل ۾ چيم ته جيڪڏهن ڪنهن وڻ تان ڪو پکي اڏامندو ۽ مٿي لات لنوندو ته ان جو مطلب اهو ٿيندو ته اياز منهنجون ڳالهيون ٻڌي خوش ٿيو آهي. پر، ائين ڪونہ ٿيو. منهنجي اڪيلائيءَ ۽ اداسائيءَ جو احساس جيئن پوءِ تيئن وڌندو ويو. هونئن ته سانت ۽ سناٽي کي به پنهنجي زبان ٿئي ٿي، ليڪن روح تي بار وجهي ٿي. جڏهن پانيم ته هاڻي روح ماندو ٿئي ٿو تڏهن لاچار ڳورين وکن سان پوئتي ريسٽ هائوس ڏي موٽيس.

جمال رند به موٽي آيو ۽ اسان حيدرآباد ڏانهن واپسيءَ جي تياري ڪئي. موٽر، ريسٽ هائوس مان ٻاهر نڪتي، ته سانجهيءَ جا اونداها پاڇا ڏاڍا گهاتا ۽ گهرا ٿي ويا هئا. انهيءَ منهن ـ اونداهيءَ ۾ مون وري به اوڏانهن نهاريو جتي اياز اڪيلوئي اڪيلو متيءَ جي مٽن هيٺان پوريو پيو هو. پر، ڪوبہ آواز ٻڌڻ ۾ ڪونہ آيو. البت، پنهنجي اندر ۾ هڪ آواز ٻڌم: ONE TO ONE

❊ ❊ ❊

اهي ٿي لفظ وڏي وزن وارا لڳن ٿا. زندگيءَ جي اصلي حقيقت ته الائي ڇا آهي؟ ماڻهو هڪ مختصر مدت لاءِ هن دنيا ۾ اچي ٿو. هتان ڪاڏي وڃي ٿو سو معلوم ڪونهي. هت ڇو اچي ٿو اهو به معلوم ڪونهي. مذهب، فلسفي ۽ سائنس جا پنهنجا پنهنجا تعبيرَ آهن. انسان جڏهن هن ڌرتيءَ تي شعور جون اکيون کوليون، ته سڀ کان اول شايد پنهنجي خالق جو سوچيائين، سو مذهب جو بنياد تڏهن ئي پيو. پر، فلسفو ۽ سائنس گهٽو گهٽو پوءِ اسريا، نسريا ۽ زور ورتائون.

موجوده دور ۾ سائنس وڏا وڏا ڪارناما ڪري ڏيکاريا آهن. خوردبينيون آهن، جي خاموشيءَ سان رت جي ڦڙي ۾ انسان جي تخليق جو عمل پيون ڏسن. ٻئي طرف ديوَن جيڏيون دوربينيون آهن، جيڪي جاسوسن وانگر، سج، چندَ ۽ تارن جا پيرا ڪنيون پيون هلن. رات ڏينهن ڌرتيءَ ۽ آسمان جي وچ ۾ راڪيٽن جي گجگوڙ آهي. آسمان ۾ رستا ٺاهي چڏيا اٽن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شیخ ایاز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام ربانی آکرو شیخ ایاز، محمد ابراهیم جویو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي چنڊ تي وڃي لٿا آهن. تہ کي مريخ تي. رات جو آسمان جو نظارو ڏس. تہ قدرتي تارن جي وچ ۾ ماڻهوءَ جا ڇڏيل تارا پيا هلن. پنهنجين ئي اکين تي اعتبار ڪرڻ ڏاڍو ڏکيو. پر، آهي سڀ سچ، تنهن ڪري مڃڻو پوي ٿو. سڄو ڪمال سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جو آهي. اهو ئي سبب آهي، جو ترڪيءَ ۾ مصطفيٰ ڪمال جي مجسمي جي هيٺان لکيل آهي تہ، "هن دور ۾ ماڻهوءَ جو مرشد، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي آهي." مغرب ۾ سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جا تہ ڏڏڪا آهن. پر، شعر ۽ ادب جو اڳيون قدرُ ڪونهي. البت، اسان وٽ، شعر شاعريءَ جون شمعون اڃا اڳي وانگر روشن آهن.

سنڌُ، پنهنجيءَ سموريءَ تاريخ ۾، جيڪو وڏي ۾ وڏو شاعر پيدا ڪيو سو شاهہ ڀٽائي هو. شخصي اخلاق توڙي شاعرانہ ذات جي لحاظ کان، عظيم انسانُ ۽ عظيم شاعرُ هو. ڪيس هيءُ جهان ڇڏئي، ڀريون ٿي صديون گذريون آهن، پر، ايڏو ڏگهو عرصو بہ سندس مجتا ۾ ڪو فرق آڻي ڪونہ سگهيو آهي. مون هندستان ۾ امير خسرو، سرمد ۽ غالب جي مزارن تي حاضري ڏني آهي ۽ ايران ۾ حافظ، سعديءَ ۽ فردوسيءَ، پنهنجي ملڪ ۾ علامہ اقبال، خوشحال خان خٽڪ، رحمان بابا ۽ وارث شاهہ جي ابدي آرامگاهن تي حاضري ڏني اٿم. پر، ماڻهن جا ميڙا رڳو شاهہ سائينءَ جي روضي تي آهن. سو ائين ئي چئبو تہ، **"سنڌ ۾ هر دؤر ڀٽائيءَ جو دؤر آهي."**

هونئن، ويهينءَ صديءَ ۾ بہ سنڌُ وڏا وڏا شاعر پيدا ڪيا. شيخ ايازانهن وڏن نالن ۾ بہ وڏو نالو هو. ڪيس سنڌي زبان تي وڏو ملڪو هو. اڄتي هلي، جڏهن پنهنجي ڪلام ۾ ڀٽائيءَ جو اصطلاح ۽ استعارو استعمال ڪيائين تہ سونَ تي سهاڳي وارو ڪم ٿي ڏيو. سندس هڪ مشهور ڪافي آهي:

تڙي پوندا تارئين،
جڏهن ڳاڙها گُلَ!
تڏهن ملنداسين.

علڻ فقير جڏهن اها وائي، ڀٽائيءَ واري راڳ جي رنگ ۾ ڳائيندو هو تہ ايازجو ڪلام نج سونَ وانگر تجلا ڏيندا هو. ڪنهن بہ ڪلام ۾ رنگ شاهہ ڀٽائي جو هوندو ۽ پيغام سنڌ جو تہ ٻڌندڙ موهجي ويندو. ايازبہ سنڌ جي ماڻهن کي موهي ڇڏيو. خاص ڪري، نئون نسل سندس پرستار ٿي ڏيو. هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دفعي سکر ۾ جيل مان آزاد ٿيو ۽ پيادل گھر روانو ٿيو. موٽر ۾ ڪونہ چڙھيو جو سندس اردگرد نوجوانن جو وڏو گروھہ ڪيس جلوس جي شڪل ۾ ونڊي ويجي رھيو ھو. جڏھن ايازوک اڳتي ٿي ڪنئي، تہ انھن نوجوان پرستارن سندس قدمن جي متي ڪٽي، عقيدت طور پنھنجي نرڙ تي پئي ملِي.

ھاڻوڪي دور ۾ سنڌ جي نئين نسل ايڏيءَ عقيدت جو اظھار تہ ٻئي ڪنھن بہ عالم، اديب، محقق يا شاعر سان ڪونہ ڪيو آھي. اھا ڳالھہ ايازجي غير معمولي ڪاميابيءَ جي نشاني آھي.

ايازجي وفات تي عام ماڻھن بہ جنھن ڏک جو اظھار ڪيو تنھن جو بہ ڪو مثال ڪونھي. البت مٿيون طبقو يعني زميندار، پير ۽ مير بلاشڪ انھيءَ غم ۾ عوام سان شريڪ ڪونہ ھئا. پر، انھن جو عوام سان ڪھڙو واسطو؟ سنڌ سان ڇا سندن واسطو؟ انھن کي تہ ھميشہ پنھنجو پيٽُ پرٽو ھوندو آھي.

جنرل ايوب جي حڪومت ۾ جڏھن اديبن، شاعرن ۽ نوجوان شاگرد اڳواڻن ون يونٽ ۽ سنڌي ٻوليءَ واريون تحريڪون ھلايون، تہ سائين جي.ايم. سيد، پير حسام الدين راشديءَ، ھالن جي مخدوم صاحب ۽ پٽي صاحب کان سواءِ سنڌ جا زميندار، پير ۽ مير، انھن ۾ شامل ڪونہ ٿيا، ڇو تہ ھو سنڌي اديبن، شاعرن ۽ شاگرد اڳواڻن کي جيتامڙا سمجھندا ھئا. ٻئي طرف، جنرل ايوب خان سان پنھنجي وفاداري ثابت ڪرڻ لاءِ وڏا وَسَ ڪندا ھئا. سندس دعوتون ڪندا ھئا. شڪار ڪرائيندا ھئا ۽ لکين روپيا لُٽائيندا ھئا. جڏھن اسان جون اھي تحريڪون ڪامياب ٿيون ۽ جنرل ايوب خان جي حڪومت جيتامڙن جي اڳيان اچي گوڏا کوڙيا، تڏھن سنڌ جا وڏيرا، پير ۽ مير واڪا ٿي ويا. ايازجو ھي شعر انھيءَ دور جو ترجمان آھي:

اڄ لال لھوءَ جي سرگرم تي، ٿي ڏرتي منھنجي رقص ڪري،
منھن ھيڏ ٿيا غدارن جا، بيشرم وڏيرن پيرن جا.

ون يونٽ جي خاتمي وقت، تہ انھن مڙني پوتارن، حيدرآباد ۾ ھالن جي مخدوم صاحب جي سول لائينس واري بنگلي نمبر: 3 تي پنھنجي منھن تي دانگي گھمائي ۽ سنڌ جي ماڻھن کان پنھنجن ابن ڏاڏن پاران بہ ون يونٽ جي حمايت جي معافي ورتي ھئي. جلسي جي صدارت سائين جي.ايم. سيد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪئي هئي. پنهنجي ڪتاب "جنب گذاريم جن سين" ۾ لکيو اٿس، ته:

سردارن، وڏيرن، پيرن، ميرن ۽ سيدن جو مطلب ذاتي اقتدار ۽ مفاد کان سواءِ ٻيو ڪوبه ڪونهي.

سنڌ ۾ قوميت جي تحريڪ جو روح روان سائين جي.ايم. سيد هو. پر، شيخ عبدالمجيد سنڌي، حيدر بخش جتوئي، رئيس غلام مصطفيٰ ڀرڳڙي، قاضي فيض محمد ۽ ٻين سمورن قومپرست اڳواڻن جو لڏو به ساڻس گڏ هو. اديبن، شاعرن ۽ شاگرد اڳواڻن جو به سائينءَ سان سات هو. پر منجهن سرفهرست نالو ايازجو هو. جلسن ۾ نعرو لڳندو هو: "شيخ ايازـ سنڌ جو آواز".

1955ع ۾ ون يونٽ به ٿهيو ۽ "مهراڻ" رسالو به نڪتو. ايازسنڌي ادب جي آسمان تي اپريو. جيڪو شعر چيائين، تنهن سوين چراغ ٻاري ڇڏيا.

❊ ❊ ❊

ايازسان منهنجي غائبانه ملاقات گهڻو اڳي ٿي هئي. تڏهن سنڌ ۽ هند تي اڃا انگريزن جي بادشاهي هئي. مان ڏهن ٻارنهن سالن جو ٻارُ هوندس. منهنجي والد بزرگوار کي سنڌي ۽ فارسي ڪتابن ۽ رسالن جو شوق هوندو هو. هڪ دفعي "مهراڻ" رسالو آندائين. منجهس شيخ ايازجو گيت، "هاءِ پرين ياد آيا" ڇپيل هو. ان باري ۾ ايازپنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ جي ٻئي جلد ۾ هيئن لکيو آهي:

"مون کان اڳ هوندراج "دکايل" ڪجهه گيت لکي چڪو هو ۽ ڪجهه گيت هري دلگير به لکي چڪو هو. مون پهريون گيت "هاءِ پرين ياد آيا" ڪراچيءَ جي سنڌي سرڪل جي ڪنهن محفل ۾ پڙهيو هو. لعل چند امرڏنو مل، جيڪو ميڙ جي صدارت ڪري رهيو هو، جهومي اٿيو ۽ ٿوري وقت کان پوءِ اهو گيت سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي 'مهراڻ' ۾ ڇپيو. تن ڏينهن ۾ پاڻ 'مهراڻ' جوايڊيٽر هو. عثمان علي انصاري بورڊ جوسيڪريٽري هو. گيت هن ريت آهي:

رات انڌيري، واءُ ٽڌيري، اپ تي تارا چايا،
هاءِ پرين ياد آيا.
پوئين پهر فضا گهوماتي، جهلڪي تي ٿي سرد ڏياتي،
ڪاريون ڪاريون هو گهرايون، وٺ ڪائيندي جئن لهرايون،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دور ڦٽي تئن باک پليري، گرجا گھنڊ وڄايا،
هاءِ پرين ياد آيا.

ستت، "مهراڻ" جي ٻئي ڪنھن پرچي ۾ سندس ٻيو گيت پڙھيم:

منھنجا پرين!
او بانورا! او سانورا
گھر ۾ گھڙين،
چوري ڪرين، ڪلندو ورين،
مان لک چوان، پيرين پوان،
پر جو مڙين، اوشل جڙين!
منھنجا پرين!
او بانورا! او سانورا!!

"مهراڻ" جو اھو رسالو سنڌي ادبي بورڊ جي 1941ع کان 1951ع واري شروعاتي دؤر ۾ نڪتو ھو. ضخامت جي لحاظ کان ننڍو پرچو ھوندو ھو. انھيءَ ڪلام کان پوءِ اياز جا ٻہ نثر جا ڪتاب پڙھيم: ھڪ ڪھاڻين جو مجموعو "سفيد وحشي" ۽ ٻيو خطن جو مجموعو "پنھل کان پوءِ." ڪھاڻين جي ڪتاب مان برطانوي سامراج کان نفرت جي بوءِ ٿي آئي ۽ خطن جي ڪتاب ۾ رومانيت جي رنگيني چمڪي رھي ھئي. "سفيد وحشي" ڪتاب تڏھن ڇپيو ھو جڏھن ايازاڃا ڪاليج ۾ پڙھندو ھو. سندس سڀ سنگتي ترقي پسند خيالن جا ھئا. گھٽا ھندو ھئا، ڪي ٿورڙا مسلمان ٻہ ھئا. ليڪن سڀئي سياسي طرح سرگرم ھئا ۽ انگريزن کان آزادي حاصل ڪرڻ جي جدوجھد ۾ شامل ھئا. ايازان زماني ۾ انقلابي گيت چيا، جيڪي شيخ عبدالرزاق راز جي چوڻ موجب، نوجوان شاگردن ۾ ڏاڍا مقبول ٿيا. ھن گيت ۾ لفظ "لوڏ سامراج کي" ان دؤر جا يادگار آھن:

ڏوڏ ھن سماج کي،
لوڏ سامراج کي،
ناھ سو نئون نظام
جو ڇڪو ڇوي عوام
ھي نظام آخراب، انقلاب،
انقلاب! انقلاب! ڀاءِ انقلاب ڀاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر جانسن انگريزي ادب جو هڪ نامور اديب ۽ محقق ٿي گذريو هي. باسويل سندس حياتيءَ جو سربستو احوال لکيو آهي. سندّ يونيورسٽيءَ جو لائق ۽ فائق استاد، ڊاڪٽر انور فگار هڪڙو هاڻي باسويل اريءَ عقيدت ۽ محنت سان، اياز جي سرگذشت لکي رهيو آهي. هو جيڏو حنتي محقق آهي، اوڏو ئي نيڪ انسان آهي. سندس تحقيق موجب، اياز ي کهاڻين جو ڪتاب "باغي منڊل" شايع ڪرايو هو جيڪو هن موهن نجابيءَ سان گڏ قائم ڪيو هو ۽ انهيءَ اداري، سندس پيو ڪتاب "اسان سندّ" جون 1948ع ۾ ڇپايو جيڪو سياسي نوعيت جو هو.

مون لاءِ اها حيرت جوڳي ڳالهه آهي ته مون اهو ڪتاب نه پڙهيو آهي، ڏٺو آهي ۽ نه وري ڪڏهن ايازَ ئي ان جو ذڪر ڪيو. البته، "اڳتي قدم" سالي جي ٿوري گهڻي خبر آهي. ان جو هڪ به پرچو ڏٺو هئم. ترقي پسند ب جو ترجمان هو. جويي صاحب ٻڌايو ته رسالي جو نالو پاڻ ئي ايازَ کي جويز ڪيو هئائين. ڇيائين ته اصل حقيقت هيئن آهي ته: مان ۽ منهنجو يست، احمد جيواجي، ٻئي ڇنا، ايم اين راءِ کان متاثر هئاسين. احمد ـ اجيءَ **"آگي قدم"** نالي سان ڪراچيءَ ۾ پريس قائم ڪئي هئي. **مون** هيءَ ئي نسبت سان ايازَ کي صلاح ڏني، ته اوهان به پنهنجي رسالي جو نالو **ڳتي قدم"** رکو.

مان سنه 1957ع جي آڪٽوبر مهيني ۾ سندّي ادبي بورڊ ۾ اسسٽنٽ ـ يڙي مقرر ٿيس ته ست احمد جيواجيءَ جو ديدار ٿيو هو. جويي حب جو ويجهو دوست هو. بورڊ جا ڪيترائي ڪتاب سندس پريس ۾ ـ هئا. احمد جيواجي گجراتي هو، پين ڇاپيندڙن وانگر تجارتي مفاد کي ۾ ڪونه رکندو هو. اهميت هميشه صحيح ڇپائيءَ کي ڏيندو هو. شريف ٻهو هو. اهڙا بااصول انسان هاڻوکي معاشري ۾ ڪي ورلي ملندا. گهڻو ط پوءِ خبر پيم ته هو وڏو انقلابي هو ۽ گجراتي کانئس اهڙو ته بيزار هئا، ڪيس پنهنجيءَ برادريءَ مان ڪيڙي ڇڏيو هئائون. پٽس به ڪيس ملڪيت ن حق ڏيڻ کان انڪار ڪيو. پر، احمد جيواجي انهن ڳالهين جي پرواهه نه ڪئي. ترقي پسند خيالن ڪري احمد جيواجي اسان سان گهرو گهاتو ٻو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اياز ۽ انهن ڏينهن ۾ ترقي پسند ادب جي تحريڪ کان متاثر ٿيو هو جيڪا سنہ 1932ع ۾ لکنؤ ۾ شروع ٿي ۽ سڄي هندستان تي اثر وڌائين. سيد سبط حسين پنهنجي ڪتاب "شهرِ نگاران" ۾ لکيو آهي تہ:

"ترقي پسند ادب جي تحريڪ جو مقصد پڙهندڙ کي زندگيءَ جي حقيقتن کان واقف ڪرڻ هو. ترقي پسند ادب زندگيءَ جي ترجماني ۽ ڪندو هو ۽ ان تي تنقيد ۽ ڪندو هو."

سنڌ ۾ ۽ روس جي سوشلسٽ انقلاب جو اثر پيو. مون ڏهاڪو سالن جي عمر ۾ 1943ع ڌاران سنڌيءَ ۾ هڪڙو ننڍو ڪتابڙو پڙهيو هو. مٿس پيلي رنگ جي سنهي ڪاغذ جو ڪور هو. ڪتابڙو جتي پورو ٿيو اتي **"انقلاب زنده باد"** ۽ **"دنيا جي مزدورن جو اتحاد ـ زنده باد"** جا نعرا ڇپيل هئا.

پر، خالص ادبي حوالي سان ڏسبو تہ سنڌي زبان ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئيءَ جو ڪتاب "هارين جون ڪهاڻيون" صحيح معنيٰ ۾ ترقي پسند ادب جو پهريون پهريون اهم ڪتاب ليکبو. محمد امين کوسو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، سوپو گيانچنداڻي ۽ حشو ڪيولراماڻي سنڌ ۾ ترقي پسند خيالن جا مکيہ مبلغ هئا. پر، سوشلسٽ نظريي جو بنياد وجهندڙ شخصن ۾ سرفهرست نالو غالباً جمشيد نسروانجي آهي، جيڪو پارسي مذهب جو هو. ڪراچي شهر جو معمار هو. سنڌ ۾ هاري پارٽيءَ جو آغاز ڪيائين.

محمد امين کوسي سان، جڏهن منهنجي گهري گهاٽي ياري ٿي، تڏهن تمام سخت مذهبي ماڻهو هو. عمر ۾ مون کان گهڻو وڏو هو. پر، مون سان اهڙي سڪ ٿي وبس، جو ڏهن ويهن صفحن جا خط لکندو هو. جن ۾ مولانا **عبيدالله سنڌيءَ** ۽ **شهيدالله بخش سومري** جو سدائين ذڪر ڪندو هو. ڦوهہ جوانيءَ واري زماني ۾ سندس پير ۽ مرشدُ بلوچستان جو مشهور انقلابي اڳواڻ **يوسف علي خان مگسي** هو. جيڪو مذهبي ۽ انقلابي ماڻهو هو پر **اسلامي اشتراڪيت جو مبلغ هو.** ڪوٽيا واري 1935ع جي زلزلي ۾ فوت ٿيو.

محمد امين کوسو پوئين دور ۾، شهيد ذوالفقار علي ڀٽي کي ۽ ويجهو هو. ڀٽي صاحب کيس بلوچ سردارن ڏي سياسي مقصد سان موڪليو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مولانا مودوديءَ سان بہ حجائتو هو. محمد امين جي چوٽ تي مان بہ هڪ دفعو لاهور ۾ مولانا مودودي صاحب سان سندس رهائشگاهہ تي مليس ۽ ٽپهريءَ جي نماز گڏ پڙهيم. وٽس ٻيا ماڻهو بہ اڳي ئي موجود هئا. سندس گفتگوءَ جو انداز عالمن وارو ڪونہ هو. سمورو وقت پيپلس پارٽيءَ ۽ پٽي صاحب جي خلاف ڳالهائيندو رهيو تہ. "سنڌ ۾ ڪيس ڪير ڪونہ ٿو پچي. پنجابي احمق آهن. جيڪي سندس پٽيان هلن تا." تڏهن ايوب خان واريون چونڊون ڪونہ ٿيون هيون. سو ڪيس سنڌ ۾ پيپلس پارٽيءَ جي طاقت جو اندازو ڪونہ هو. محمد امين کوسو ساٽس ڏاڍي طنزيہ انداز ۾ ڳالهائيندو هو تڏهن بہ پاڻ سخت مذهبي ماڻهو هوندو هو پر هندستان جي مشهور سوشلسٽ شاعر اسرارالحق مجاز سان پوءِ بہ محبت هئس. سوشلسٽ انقلاب بابت مجاز جي هيءَ مصرع سڀ کان اول کانئس ئي ٻڌم:

گذر بھی جا کہ تیرا انتظار کب سے ہے

سنڌ جي نڊهوڪن ترقي پسند اديبن ۾ حشو ڪيولراماڻي وڏو نالو هو. حشو مون ڪونہ ڏٺو پر. سندس ڪيئي ڳالهيون سائين جي.ايم. سيد کان ٻڌم. 1947ع ۾ ورهاڱو ٿيو. حشو سنڌ ڇڏي هند نٽي ويو. زور زبردستيءَ سان تڙي ڪڍيائونس. هندستان ۾ دهليءَ ۾ گهر ڪري ويٺو ۽ روزانہ انگريزي اخبار "هندستان ٽائمز" ۾ سٽي عهدي تي هو. سنڌ جا چوندہ سنڌي افسانا انگريزيءَ ۾ ڇپايائين. منجهن منهنجو افسانو "بري هن پنيور ۾" بہ شامل ڪيائين. جيڪو پوءِ چينين پنهنجي رسالي "شرجئي ويٽشو" ۾ ترجمو ڪري ڇاپيو ۽ ان کي دنيا جي چوندہ ادبي شهپارن ۾ شامل ڪيو. "شرجئي ويٽشر" چيني زبان جو لفظ آهي. معنيٰ اٽس "دنيا جو چوندہ ادب." حشوءَ کي افسانو اهڙو ڪو وٽي ويو جو مون سان پربٽ ياري رکيائين. دهليءَ مان خط پٽ لکندو هو. منهنجو يار ٿي ويو.

ڪامريڊ عبدالقادر انديڙ ۽ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي تہ اسان سڀني جا بزرگ هئا. منهنجو ڳوٺائي، هالاڻيءَ وارو قاضي فيض محمد. قادر بخش نظاماڻي ۽ ارباب نور محمد پليجو بہ ساڻگي چمن جا ٻوٽا هئا. قادر بخش نظاماڻي بنيادي طرح "بلوچ قومپرست" هو. ميانڻيءَ جي جنگ تي ڪتاب لکيو هئائين. انگريزن جي بادشاهيءَ ۾ لطف الله گجراتيءَ جي روزنامچي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تان سنڌ جو احوال ترجمو ڪيائين، جو پوءِ سنڌي ادبي بورڊ "سنڌ جو سفر" نالي سان ڪتابي صورت ۾ ڇپيو جيڪو ننڍو پر اهم ڪتاب آهي.

قادر بخش مون سان چڱو گهرو گهاٽو هو. هڪ پيري ڪراچيءَ ۾ بلوچ قومپرست شاعر، گل خان نصير جي دعوت ڪيائين، جنهن ۾ فقط مون کي سڏيائين. اسان کي روسي بدڪون ڪارايائين ۽ ريڊ وائين پياريائين. گل خان وري اسان کي "اي بلوچان هوشيار، اي تيره روچان هوشيار" نظم ٻڌايو. قادر بخش ننڍپڻ ۾ ماسڪو مان ٽي آيو هو. ڪميونسٽ خيالن جو هو. پر، انتها پسند ڪونہ هو. اڪبر بگٽيءَ سان گڏجي لنڊن ويو. مون کي سفر دوران بغداد مان خط لکيائين. پوءِ لنڊن مان لکندو هو. لنڊن ۾ ڪافي وقت رهيو. پوين ڏينهن ۾ محمد امين کوسي وانگر سخت مذهبي ماڻهو ٿي ويو هو. ٻہ ٽي سال ٿيا تہ وفات ڪري ويو آهي.

هاڻي اهو سڄو چمن اهڙو تہ اجڙي ويو آهي، جو ائين کٽي چئجي تہ "پئي کٽي پساهہ، پسڻ کارڻ پرينءَ جي" وارو حال اٿس. هن وقت سنڌ ۾ ان دؤر جو معتبر شاهد فقط هڪڙو بچيو آهي، سوبو گيانچنداڻي. پنهنجي ڪتاب "وڏي وٽ هڪام" ۾، محمد امين خان کوسي بابت لکيو اٿس تہ:

> "محمد علي جوهر جو شاگرد، ڪميونسٽ ۽ ڪانگريسي هو. منهنجي ساڻس واقفيت 1941ع ۾ ٿي. سنڌ زميندار هوٽل، ڪراچيءَ ۾ مستقل مهمان طور رهندو هو. مون ان زماني ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ڪنهن معمولي حڪم ميڙ کان انڪار ڪيو هو. سو حڪم مليو تہ محمد امين کوسي وٽ حاضر ٿيان. نومبر جي هڪ شام جو مان هوٽل ۾ سندس ڪمري ۾ پهتس. پيار ۽ عزت سان اڻي مليو. هڪ ٽيبل تي رکيل چانهہ جي سامان طرف وڃي هليو. جتي ڪيڪ، بسڪوٽ ۽ مختلف قسمن جا سُڪا ميوا پليٽن ۾ موجود هئا. مان اڃا ويٺس ئي مس، تہ پروفيسر آصف جاهہ ڪارواڻي، قادر بخش نظاماڻي، ڪامريڊ عبدالقادر انڊڙ ۽ ٽهلراماڻي بہ اچي وارد ٿيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون کي خيال آيو تہ هي سمورا شخص شايد (UNDER-GROUND) زيرِ زمين ڪميونسٽ پارٽي آف سنڌ جا اڳواڻ آهن. ڳالهہ جي شروعات پروفيسر ڪارواٽيءَ کئي، تہ تو شاگرد فئڪشن اندر حشو ڪيولراماٽيءَ سان دوستي ٽوڙڻ کان نابري واري آهي، ان ڪري توکي جواب ڏيڻ لاءِ پارٽي ٽربيونل آڏو گهرايو ويو آهي.

مون چيو تہ مان ڪميونسٽ پارٽيءَ جو باقاعده ميمبر ناهيان. پاڻ کي توهان جي آڏو جوابدار مڃڻ کان انڪار ٿو ڪريان. مان صرف پارٽيءَ جو هڪ همدرد آهيان ۽ شاگردن جي تحريڪ ۾ حشو ڪيولراماٽيءَ جي ڪردار ۽ پيش رفت کان متاثر آهيان. مان سمجهان ٿو تہ حشوءَ سان وڙهي توهان پنهنجي تحريڪ کي هرج پهچائيندؤ.

مان بعد ۾ محمد امين کوسي سان ست مهينا سکر جي جيل ۾ گڏ رهيس. تہ معلوم ٿيو تہ محمد امين کوسو خود بہ ڪميونسٽ پارٽيءَ جو تابعدار قسم جو رکن نہ هو. آزاديءَ سان ان وقت جي نامياري آل انڊيا ليڊرن، جوشيءَ ۽ ڊاڪٽر اڌيڪاريءَ سان بحث مباحثا ڪري چڪو هو. شاعرن ۽ دانشورن ۾ سندس دوستي مخدوم محي الدين (حيدرآباد دکن) ۽ اسرار الحق مجاز (لکنويءَ) سان هئي.

سکر جيل ۾ تقريبن چار پنج سؤ سياسي قيدي ۽ اٽڪل ٽي چار سؤ اخلاقي قيدي موجود هئا. اسان کي جيل ۾ گهمڻ ڦرڻ جي آزادي هئي. جيل ۾ موجود اڳواڻن جيڪي استڊي سرڪل ورتا، تن ۾ محمد امين کوسي پڻ ڪميونسٽ تحريڪ تي هڪ بہ ليڪچر ڏنا."

سويي جو ڪتاب تمام ڪارائتو آهي، پر مختصر آهي. "اديبن جي ترقي پسند تحريڪ" جو تہ منجهس احوال ملي ئي ڪونہ ٿو. سويي کي نهيءَ تحريڪ بابت هڪ جامع (COMPREHENSIVE) ڪتاب لکڻ کپندو هو. جو تہ هاڻي فقط هوئي هن ملڪ جي گهڻن اهم تاريخي واقعن جو معتبر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاهد آهي، پر، افسوس آهي جو ڪافي عرصي کان زندگي مٿس نهايت نامهربان رهي آهي. اهو سندس ئي بلند حوصلو آهي، جو هو وقت سان گڏ اڳتي رڙهندو رهي ٿو. خدا ڪيس وڏي ڄمار ڏئي! "وڏي وٽ آهين، هاروچا پنيور ۾."

❊ ❊ ❊

"ترقي پسند ادب جي تحريڪ" جو بنياد سيد سجاد ظهير وڏو هو. بلڪ، ڪانئس به اڳ، اختر راءِ پوريءَ اهڙن خيالن جو اظهار پنهنجي افسانن جي ڪتاب ۾ ڪيو هو.

سيد سجاد ظهير ان جو منشور لنڊن مان شايع ڪيو هو. روس ۾ آڪٽوبر 1917ع واري "سوشلسٽ انقلاب" جي اثر ڪري، گهٽن ئي ملڪن ۾ "آڪٽوبر ڪلب" ٺهيا. سيد سجاد ظهير هڪ آسودي گهر جو فرد هو. لنڊن ۾ پڙهندو هو اتي "آڪٽوبر ڪلب" جو ميمبر ٿيو. 1936ع ۾ جڏهن هندستان موٽيو ته بئريسٽر به هو ۽ سوشلسٽ به هو. سندس ڪتاب "روشنائي" مشهور آهي.

هن سنه 1935ع ۾، لنڊن ۾ پنهنجن ڪن ساٿين سان گڏجي "ترقي پسند اديبن جي تحريڪ" جو بنياد وڏو. 24 نومبر 1934ع تي شام جو پهرين ميٽنگ لنڊن جي نانچنگ هوٽل ۾ ٿي، جنهن ۾ ڊاڪٽر جيوتي گهوش، ڊاڪٽر ملڪ راج آنند، پرمودسين گپتا، ڊاڪٽر دين محمد تاثير ۽ سيد سجاد ظهير شامل ٿيا. ان باري ۾، فيض احمد فيض پنهنجي هڪ خط ۾ لکيو آهي ته، "منهنجي سوشلزم سان شناسائي ٿي ته لينن ۽ ٻين جا ڪتاب پڙهيم. انجمن ترقي پسند مصنفين ٺهي، ته ان ۾ شريڪ ٿيس."

سيد سجاد ظهير ترقي پسند تحريڪ جو صحيح معنيٰ ۾ باني هو. سندس والد سر سيد وزير حسين هڪ ڪامياب بيريسٽر هو. آوڏ جي چيف ڪورٽ جو چيف جج ٿيو. سندس سڀ هار لنڊن ۾ پڙهندا هئس. سجاد ظهير به بئريسٽري لاءِ اتي ويو هو.

سبط حسن فيض جو ساٿي هو. سوشلسٽ هو. منهنجي ساڻس ملاقات، سٺ واري ڏهاڪي ۾، لاهور ۾ ٿي، فيروز سنز جي مال روڊ تي ڪتابن جي دڪان ۾ ملازم هو. پنهنجي ڪتاب **"شهرِ نگاران"** ۾ لکيو اٿس ته: "ورهاڱي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تائين، علي سردار جعفري، حيات الله انصاري، احمد نديم قاسمي، قتيل شفائي، پروفيسر احتشام حسين چغتائي، ظهير ڪاشميري، راجندر سنگھ بيدي، خواجہ احمد عباس، پروفيسر ممتاز حسن، ساحر لڌيانوي، مجنون سلطانپوري ۽ مرزا اديب پڻ تحريڪ سان وابستہ ٿي چڪا هئا."

ائين ٻہ لکيو اٿس تہ "مولوي عبدالحق، حسرت موهاني، رابندر ناٿ ٽئگور، منشي پريم چند، سروجني نائڊو، قاضي عبدالغفار، نياز فتحپوري، جوش مليح آبادي، عبدالمجيد سالڪ، صوفي غلام مصطفيٰ تبسم، مولانا چراغ حسن حسرت، غلام رسول مهر، فراق گورکپوري ۽ مجنون گورکپوريءَ ٻہ ترقي پسند ادب جي تحريڪ جو خير مقدم ڪيو هو. بلڪ، اديبن جي انهيءَ صف ۾ ڊاڪٽر رشيد جهان ۽ سعادت حسن منٽو ٻہ شامل هئا."

فيض احمد فيض، اڄڪلهه، شاعر جي حيثيت ۾ ڏاڍو چمڪيو. هندستان ۽ پاڪستان جي ادبي حلقن ۾ سندس سحر ايڏا تائين قائم آهي. جيڏو وڏو شاعر هو اوڏو وڏو انسان هو. ايڪيڈمي آف ليٽرس جو پهريون چيئرمن ايڊمرل شفيق الرحمان سندس دوست هو. فيض سان ٻيءَ مهاڀاري لڙائي ۾ فوج ۾ شامل ٿيو هو. مون سان سندس ڳالهيون ڪندو هو. سوشلسٽ نظريي وارو ماڻهو عام طرح مذهب کان پريرو سمجهيو ويندو آهي، پر، فيض وفات کان اڳ پنهنجي پاڙي واريءَ مسجد جي مرامت ڪرائي هئي.

فيض کي مون پهريون ڀيرو 1945ع ۾ ڪراچيءَ جي اسلاميہ ڪاليج ۾ ڏٺو هو. مون کي نورالدين سرڪي ساڻ وٺي ويو هو. محفل ۾ پهريائين حبيب جالبَ سندس هڪ غزل ترنم سان پڙهيو. پوءِ فيض سامعين کي پاڻ پنهنجو ڪلام ٻڌايو.

گهڻا گهڻا سال پوءِ، پير سائين حسام الدين راشديءَ جي چوڻ تي حيدرآباد جي مرڪزي اردو بورڊ جي آفيس ۾، مون ئي فيض جي مانَ ۾ جلسو ڪرايو هو. جنهن ۾ پليجي سندس ڏاڍي ساراهہ ڪئي ۽ چيو تہ "سائين، اوهان اسان وٽ هلي آيا، تہ زندگيءَ جو هڪ خواب پورو ٿيو."

مان فيض کي مير صاحب جي گهران ئي جلسي ۾ وٺي آيو هئس. فيضُ، مير علي احمد خان تالپر جو گهرو دوست هو. جيڪو پاڻ ٻہ ادب جو نهايت نفيس ذوق رکندو هو. مون سان محبت ٿي ويس. ڊفينس منسٽر هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تڏهن به خط پٺُ لکندو هو. حيدرآباد ايندو هو ته آسپاس وارن دوستن جي دعوتن ۾ به گڏ وڃي ويندو هو.

جڏهن فيض وفات ڪري ويو ته مان اسلام آباد ۾ هئس. سندس تڏي تي حاضري ڏيڻ لاءِ مرڪزي سيڪريٽري تعليم، سعيد قريشيءَ کان لاهور وڃڻ جي موڪل گهريم. چيائين ته، "اوهان ضرور وڃو ۽ سندس تدفين ۾ سرڪار جي نمائندگي ڪريو."

مان اسلام آباد منجهان رات جو لاهور فيض جي گهر پهتس. ٻئي ڏينهن فيض جي اهليه، ايليس مون کي فيض جي هڪ پياري تصوير پنهنجي نالي جي پئڊ - پيپر تي پيسٽ ڪري، تحفي طور ڏني، جيڪا مون وٽ اڃا محفوظ آهي.

ايليس فيض جرمن نسل جي هئي. سندس پيٽ ڊاڪٽر تاثير سان پرٽيل هئي. مون ايليس پهريون دفعو ڪراچيءَ ۾ فيض سان گڏ، "راڪ هائوس" واريءَ راڳ جي ماهياني محفل ۾ ڏٺي، جتي ڪراچيءَ جا ڪيئي ممتاز ماڻهو ايندا هئا. سائين جي.ايم. سيد به انهيءَ محفل ۾ شريڪ ٿيندو هو. سشيلا مهتاڻي ڪافيون ڳائيندي هئي. جوان ۽ خوبصورت خاتون هئي. شهيد حسين سهروردي مٿس مست هو.

فيض جي جنازي نماز لاهور جي هڪ پارڪ ۾ ٿي. بيشمار اديب، شاعر ۽ صحافي آيا هئا. پنجاب جا وڏا وڏا سياسي اڳواڻ پڻ ادب ۽ احترام سان صفون ٻڌي بيٺا هئا. نماز پوري ٿي. سلام ورايوسون. ڏٺم ته منهنجي ساڄي پاسي پنجاب جو مشهور اڳواڻ، ميان ممتاز دولتانه بيٺو هو.

اياز جي جنازي نماز ڀٽائيءَ جي روضي جي ويرانديِ ۾ ٿي، پر، سنڌ جو ڪوبه ننڍو وڏو ليڊر، وڏيرو يا پيرُ ۽ ميرُ ان ۾ شريڪ ڪونه ٿيو.

سنڌ ۽ پنجاب جي شعور ۾ ايترو فرق آهي!

* * *

اياز فيض کان تڏهن ئي متاثر ٿيو هو جڏهن اڃا مئٽرڪ ۾ پڙهندو هو. آتم ڪهاڻيءَ جي ٻئي جلد ۾ لکيو اٿس ته، **"مان مئٽرڪ کان پوءِ فيض جو "نقشِ فرياديِ" پڙهي چڪو هوس ۽ ڪافي متاثر ٿيو هوس."**

فيض جي شاعريءَ ۾ ڏاڍي نرمي آهي. جڙ ته گلاب جي گلن تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ماڪ جا ڏڙا. پر، ايازَ ترقي پسند خيالن جو شعلہ نوا شاعر هو. توڙي جو پاڻ نڪي ته ڪميونسٽ پارٽيءَ ۾ شامل هو ۽ نہ ورڻي ڪانگريس ۾. هو سياسي لحاظ کان ايم اين راءِ کان متاثر هو جنهن جي پوئلڳن جو ٽولو شروع ۾ "ليگ آف ريڊيڪل ڪانگريس مين" ڪوٺيو هو. ليڪن، ٻيءَ مهاپاري لڙائيءَ جي سوال تي ڪانگريس سان اختلاف ٿي پيون، ته پوءِ "ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽي" ناهيائون. سنڌ ۾ جويو صاحب ۽ شيخ ايازَ ٻئي ڇڙا ايم اين راءِ جا پوئلڳ هئا. ايازَ انهيءَ ڳالهہ جو اعتراف ڪندي لکيو آهي تہ:

> "آڳي قدم پريس ڪامريڊ احمد جيواجيءَ جي هئي، جو مون ۽ جويي سان گڏ، ايم اين راءِ جي ريڊيڪل ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ جو ميمبر هو. سنڌ ۾ صوبائي اليڪشن هئي. ڪامريڊ عبدالغفور عمرڪوٽ مان وساڻ جي خلاف بيٺو هو.
>
> اسان تن ڏينهن ۾ دنيا ڦيرائڻ جا خواب لهي رهيا هئاسين. ايم اين راءِ جيتوڻيڪ اسٽالن کان مايوس ٿي چڪو هو پر، اسان ۽ هن وانگر جاگيرداريءَ ۽ سرمايه داريءَ جا سخت دشمن هئاسين. ان ڪري مان، ابراهيم جويو ۽ ڪامريڊ وياس عمرڪوٽ وياسين ۽ سجو ڏينهن هارين ۾ تقريرون ڪيوسين. مون هنن کي پنهنجو نظم "ڳاءِ انقلاب ڳاءِ" ورڻي ورڻي ٻڌايو."

* * *

1947ع ۾ انگريز هليا ويا. هندستان ۽ پاڪستان ٻہ آزاد ملڪ ٿيا. انهيءَ کان پوءِ ڪيترا سال ايازَ جي ڪابہ سياسي تحرير سنڌ جي عوام جي اڳيان ڪانہ آئي. ان دؤر ۾ پاڻ پنهنجيءَ ادبي دلچسپيءَ ۽ سرگرميءَ بابت هيئن لکيو اٿس:

> "1949ع ۾ مان ڪراچيءَ کان سکر آيس، ته منهنجون ادبي سرگرميون اردوءَ ۾ وڌي ويون. ڇو ته منهنجا سنڌي دوست، جي شاعر ۽ اديب هئا، سڀ هندو هوندا هئا. سوڀي کان سواءِ سڀ هندستان هليا ويا."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اياز جون اردوءَ ۾ دلچسپيون وڌي ويون ته پنهنجي اردو ڪلام جو ڪتابڙو پنهنجي خرچ تي ڇپايائين، جنهن جو نالو هو: "بوئے گل نالۂ بلبل" پر، اردو ادبي حلقن ۾ ان جو ڪوبه قدر ڪونه ٿيو. اياز مايوس ٿيو. سو گهٽو گهٽو اڳتي هلي، جيڪو نظماٽو نثر لکيائين، تنهن ۾ اردوءَ تي طنز ڪندي لکيائين ته: **"عيد جو ڏينهن آهي، منهنجو پٽ منهنجيءَ قبر تي اردوءَ ۾ دعا گهري رهيو آهي."**

جڏهن وائيس چانسيلر ٿيو ته اڳوٽي تلخ تجربي ۽ متئين نظماٽي نثر لکڻ کان پوءِ به وري پنهنجي چونڊ سندي ڪلام جو اردوءَ ۾ پاڻ ترجمو ڪرائي. سنڌ يونيورسٽيءَ طرفان ڪتابُ ڇپايائين. ليڪن، اردو ادبي حلقن ۾ ان جي به پذيرائي ڪانه ٿي. مون کيس مشورو ڏنو ته "ڪن چونڊ سندي شاعرن جو ڪلام پڙهڻ پنهنجي ڪلام سان گڏ ڇپاءِ." پاڻيمر ته جيڪڏهن هو ائين ڪندو ته شايد ڪتاب کي انهيءَ ڪري اهميت ملندي، ته "اهو سڄيءَ سنڌ جي موجوده برڪ شاعرن جو چونڊ ڪلام آهي." پر، هن انهيءَ ڳالهه تي توجهه ڪونه ڏنو. وري به فقط پنهنجو ئي چونڊ ڪلام پنجابي زبان ۾ ترجمو ڪرائي، يونيورسٽيءَ کان ڪتاب ڇپايائين. ليڪن، انهيءَ جو به ڪو قدر ڪونه ٿيو. البت، سندس سمجهدار دوستن کي سندس مزاج جو پتو پئجي ويو.

پاڪستان ٺهڻ کان اڳ، اياز جو ڇپيل نثر يا نظم ترقي پسند ادب جي نظرين جو ترجمان هوندو هو. پر پاڪستان کان پوءِ اياز جي پهرئين "اردو ڪتابڙي" ۾ به ترقي پسند ادب جو ڪو اولڙو نظر ڪونه ٿو اچي.

سويو هندو آهي، اياز کان وڌيڪ سندس هندو ساٿي هندستان لڏي ويا. سويو ۽ محمد ابراهيم جويو پاڪستان کان اڳ به ترقي پسند خيالن جا هٿ ۽ هاٿي به آهن. اياز جا جهونا دوست به آهن. هو ئي ان ڳالهه جا شاهد آهن، ته اياز پاڪستان ٺهڻ کان اڳ ته **ترقي پسند ادب** ۾ ايڏي دلچسپي ونندو هو. جو اليڪشن جي جلسن ۾ ويندو هو ۽ انهن ۾ انقلابي گيت ڳائيندو هو. ليڪن، **پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جڏهن سوشلسٽ خيال جا ماڻهو سرڪاري عتاب هيٺ آيا**، تڏهن سندس سوچ ۾ سوشلزم جي خلاف

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اوچتو اهڑو ڦيرو آيو جو پنهنجيءَ آتم ڪٿاڻيءَ جي ٽئين جلد ۾ سوشلزم تي ٽوڪ ڪندي لکيو اٿس:

"الهه وڏائي چيو ته: اسان جا دوست جهنگ جا جانور هوندا آهن. هڪ نور مري ويندو آهي ته سڀ نور ڪنا ٿيندا آهن، پٽيندا آهن ۽ مٽي کي مٽي هڻندا آهن. پوءِ مٿل نورُ کي ڪڏ ڪوٽي پوريندا آهن، ان ڪري چوندا آهن ته نور ماڻهوءَ جو ڪريل آهي. نور ماکي لاهيندو آهي. پڇ اپو ڪندو آهي، ته مکيون پڇي ويندیون آهن."

"ڪامريڊ نور"، مون چپن ۾ چيو "هو ته بلڪل بالشيوڪ ٿو لڳي."

* * *

درحقيقت، اياز جي سياسي سوچ جو صحيح مطالعو ته مستقبل ۾ سندس "منصف مزاج" سوانح نگار ئي ڪري سگهندو. پر، هت اهڙي ئي هڪ ڳالهه بہ غور طلب آهي، جا پڻ سندس سوچ ۽ ذهني ارتقا سان تعلق رکي ٿي.

ايازِ زندگيءَ جي پوئين پهر ۾ نظماڻي نثر ۾ ڪي دعائون لکيون، جن جو مجموعو "تون ڇپر، تون ڇانو" نالي شايع ٿيو. انهيءَ کي پڙهڻ سان ماڻهو محسوس ڪري ٿو ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ، هن پنهنجن اڳوڻن انقلابي نظرين، سوشلسٽ ۽ قومي خيالن کي ترڪ ڪري ڇڏيو. ليڪن، 1955ع ۾ ون يونٽ واري زماني ۾ ته پاڻ هڪ سنڌ دوست ۽ ترقي پسند شاعر جي حيثيت ۾ ئي اپريو هو. سندس مخالفن کيس "ڪارو ڪافر"، "پاڪستان جو دشمن"، "هندستان جو ايجنٽ" ۽ "دين جو دشمن" قرار ڏنو ۽ انهن ئي الزامن هيٺ، مٿس تهمتون مڙهي، کيس ڪيئي دفعا جيل ۾ وڃهايو هو. سو ايازِ جي زندگيءَ جي پوئين ڦهر ۾ سندس دعائن جو ڪتاب شايع ٿيو ته ائين لڳو جڙ ته ايازِ نئين سر ڪلمو پڙي مسلمان ٿيو آهي. نه رڳو ايترو پر هن پاڻ پنهنجن اڳوڻن دوستن تي طنز ڪئي، ته هو مٿس رڳو ان ڪري جڙيا آهن، جو هاڻي پاڻ دين ايمان جي روشنيءَ سان منور ٿيو آهي.

مان ايازِ کي وڏو عرصو گهڻو ويجهو رهيو آهيان. زندگيءَ جي پوئين پهر ۾ هو جسماني طرح هيٺو ۽ ذهني طرح اهاڪو ٿي ويو هو. سندس پراڻا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دوست کيس چڏي ويا هئا. نوجوان نسل تہ سنڌ يونيورسٽيءَ واري زماني ۾ ئي کائنس دور ٿي ويو هو. سو انهيءَ مايوسيءَ واريءَ ذهني کيفيت ۾ هن مذهب جو سهارو ورتو هجي، تہ عجب کونهي. پر، شرعي لحاظ کان دين اسلام جي پيروي پوءِ بہ کونہ ڪندو هو. نماز کونہ پڙهندو هو. روزو کونہ رکندو هو. زڪوات کونہ ڏيندو هو ۽ غريب غربي کي خيرات کونہ ڏيندو هو. حج تي کونہ ويو.

فيض تہ پنهنجي آبائي شهر ۾ پاڙي واريءَ مسجد جي مرامت ڪرائي. اياز تہ شڪارپور ۾، پنهنجي پاڙي واري اسڪول يا اسپتال جي بہ سار سنڀال کانہ لڌي. تاهم، اسان کي سندس دعائيہ شاعريءَ جي معاملي تي انصاف سان سوچڻ گهرجي. مُلن وانگر امالڪ فتويٰ جاري ڪرڻ نہ کپي.

سيرت جي ڪتابن ۾ لکيل آهي تہ حضرت عليءَ عہ جو ڪنهن ڪافر سان مقابلو ٿيو. کيس دسي، سندس سيني ۾ خنجر هنيائين، تہ هن ڪلمو پڙهيو. جڏهن حضور پيغمبر صلي الله عليہ و آلہ وسلم کي اهو اطلاع مليو تہ حضرت عليءَ عہ کان پڇا ڪيائون. هن چيو تہ، "حضور، هن ڊپ کان ڪلمو پڙهيو."

حضور صلي لله عليہ و آلہ وسلم جن فرمايو تہ: "علي، تو سندس سينو چيري ڏنو هو؟"

نيتن جو مالڪ فقط خدا آهي. سو جيڪڏهن شيخ ايياز خلوص دل سان مذهب ڏانهن مائل ٿيو هجي، تہ ان ۾ حيران ٿيڻ نہ گهرجي. ايياز جي فرزند، ڊاڪٽر سليم مون کي ٻڌايو تہ، "چاچا، هڪ پيري بابا کي دل جو دورو پيو. اسان کيس اسپتال ۾ داخل ڪيو. ELECTRO-CARDIOGRAM (ECG) تي هلندي هلندي، ڏکهي ليڪ اچي وئي، جنهن جو مطلب اهو ٿيو تہ دل پنهنجو ڪم ڪرڻ ڇڏي ڏنو. اهو ڏسي مان روئندي، ڪمري مان ٻاهر نڪتس. مون سان گڏ جيڪو ٻيو ڊاڪٽر ٻيٺو هو سو ڊوڙندو ٻاهر آيو ۽ مون کي ٻانهن مان جهلي، واپس ڪمري ۾ وٺي ويو. ELECTRO-CARDIOGRAM وري نارمل نموني هلي رهيو هو. جڏهن بابا چاڪ ٿيو تہ اها ڳالهہ ٻڌي ڏاڍو متاثر ٿيو."

مان ايياز جي فرزند ڊاڪٽر سليم کي تڏهن کان سڃاڻان. جڏهن هو اڃا ٻار هو. سليم گفتار توڙي ڪردار ۾، نهايت مهذب انسان آهي، هن جيڪا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهه ڪئي آهي. سا. سورنهن آنا صحيح هوندي. مان پانيان ٿو ته پنهنجي پٽ کان اهو واقعو ٻڌڻ ۾ ٻيا اهڙا مشاهدا ماڻڻ کان پوءِ ايياز مذهب ڏي مائل ٿيو هجي. ته ان ۾ حيرت ٿيڻ نه گهرجي.

بهرحال. وقت جي گذرڻ سان جڏهن مستقبل جو نقاد. ايياز جي ڪلام ۾ پيغام کي معروضي (OBJECTIVE) انداز سان پرکيندو تڏهن هو صحيح رايو ڏئي سگهندو ته ايياز وقت ۾ واءَ کي ڏسي. پنهنجا خيال ۾ نظريا قائم ڪندو هو پر. پوءِ به ايياز جو هر عقيدتمند اها راءِ قائم ڪرڻ ۾ حق بجانب هوندو ته هر مفڪر کي اهو حق حاصل آهي ته هو ڪنهن به داخلي يا خارجي واردات کان متاثر ٿي. پنهنجا خيال ۾ رايا بدلائي ته پوءِ ايياز کي به اهو حق حاصل آهي. ته هو پنهنجا سياسي ۾ نظرياتي عقيدا بدلائي. مثال طور علامه اقبال. پنهنجي شاعريءَ جي ابتدائي دور ۾ ترانو لکيو:

سارے جہان سے اچھا ہندستان ہمارا

هن اڳتي هلي. انهيءَ نقطي نگاهه کي رد ڪري لکيو ته:

چین و عرب ہمارا، ہندستاں ہمارا
مسلم ہیں ہم، وطن ہے سارا جہاں ہمارا

ابوالڪلام آزاد جيڏو وڏو ليڊر هو اوڏو عظيم انسان هو. هن پڻ پنهنجي ڪيريئر جو آغاز هڪ مسلمان مبلغ وانگر ڪيو. ليڪن. آخر ۾ هندستاني قوميپرستيءَ جو نقيب ٿي ويو.

سو جيڪڏهن ايياز جي سوچ ۾ ارتقائي مرحلن مان گذرندي رهي. ته ان ۾ حيرت جي ڳالهه ڪانهي. نه وري ڪنهن کي مٿس لقب لڳائڻ ۾ فتويٰ ڏيڻ جو حق آهي. هر باشعور انسان جي سوچ ارتقائي مرحلن مان گذرندي آهي.

❊ ❊ ❊

ايياز جي رومانوي (ROMANTIC) ادب ۾ دلچسپي پاڪستان ٺهڻ کان اڳي توڙي پوءِ قائم رهي. ان ۾ ڪوبه فرق ڪونه آيو. ايياز جي سوچ کي سمجهڻ لاءِ اها ڳالهه به اهم آهي.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سندس پهريون ڪتاب "پنهل کان پوءِ" سکر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان"حبيب پبليڪيشنس" شايع ڪيو جنهن جو روح روان شيخ عبدالرزاق راز هو. اياز سان گڏ ڪراچيءَ ۾ پڙهندو هو. اياز سان سندس معاصرانہ نوڪ جهوڪ مڙئي هلندي رهندي هئي. هونئن، سندس دوست هو ۽ پري جو مائٽ پڻ. مان جڏهن بہ سکر ويندو هئس تہ دعوت ڪندو هو جنهن ۾ ايان ٻڌي ۽ تنوير بہ شريڪ ٿيندا هئا. جڏهن ماهنامي "نئين زندگي" ۾ ملازم هئس، تہ مٿس زور وجهي، ڪانئس سنڌي ادبي سنگت جي پاڪستان کان اڳ واري ابتدائي دؤر بابت مضمون لکائي، رسالي ۾ قسطوار شايع ڪيم.

ايان جي ڪتاب "پنهل کان پوءِ" ۾ خط آهن، جيڪي اختر شيرانيءَ جي خطن وانگر، ڪنهن خيالي محبوبہ ڏانهن لکيل ڪونہ آهن. انهن جي مخاطب شڪارپور جي هڪ خاتون هئي. مون هڪ دفعو ڪراچيءَ جي ايس ايم لا ڪاليج ۾ ڏٺي هئي. ڪنهن شاگرد سان ڳالهائي رهي هئي. منهنجي ساڻيءَ ڪن ۾ سرهاٽ ڪيو: "روشن اها ٿئي." شڪل صورت ۽ قد بت جي لحاظ کان روشن هڪ وجيهہ ۽ باوقار خاتون هئي. پر، خالص نسوانيت جي خيال کان منجهس ڪابہ غير معمولي ڳالهہ ڪانہ هئي. ڪيس ڏسي پراڻو پهاڪو ياد ٿي آيو تہ: "ليلئ کي مجنونءَ جي اکين سان ڏسجي."

چگو عرصو ٿيو جو مرحومہ روشن جي هڪ رشتيدار جو هڪ مضمون پڙهيم، جنهن مان ائين ٿي لڳو تہ ايان پنهنجي پيار ۾ سچو ڪونہ هو. حقيقت ائين ڪانهي. اهو ايان تي بهتان آهي. ايان انهيءَ خاتونءَ جو هميشہ ڏاڍيءَ سڪ سان ذڪر ڪندو هو. سندس نالو وني، هڪ غزل بہ چيو اٿس، جنهن جو هيءُ شعر تہ خاص طرح توجهہ طلب آهي:

ائين ڇو دور ۽ مجبور آهيون، گرچہ ڇاٽون ٿا،
تہ مان هان زندگي تنهنجي ۽ تون آن زندگي منهنجي.

ايان کي انهيءَ خاتونءَ سان دلي پيار هو پر، حق جي ڳالهہ ڪبي تہ سنڌ ۾، مڊل ڪلاس جي محدود پڙهيل ڪڙهيل عورتن وانگر، روشن کي بہ اول موٽر ۽ بنگلو ڪپندو هو. جيڪو ايان جهڙي تڏهوڪي سُڄي سِرَ وٽ ڪونہ هو. عشق بعد جي ڳالهہ هئي. ايان "پنهل کانپوءِ" ڪتاب ۾ پاڻ روشن کي اهي ميارون ڏنيون آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۾ مڊل ڪلاس جي پڙهيل ڪڙهيل ۽ خوبصورت ۽ ذهين خواتين سان شاديءَ جي خواهشمند مردن جي ڪمي ڪانهي. ان ڪري هو ان ڳالهه جو پورو پورو فائدو ونندیون آهن. اول کين پاڻ ڏي مائل ڪندیون آهن. ذاتي مطلب لاءِ استعمال ڪندیون آهن. ڪائنس سڀ کان وڻڪ ڪان پوءِ، هٿن جون ليڪون ڏسڻ بدران سندن "بئنڪ بئلنس" ڏسندیون آهن ۽ اهو به پڇي پڪ ڪندیون آهن ته، "اوهان کي ڪوبنيءَ ٻارو يا باغ به هوندو؟"

انهن ڳالهين جي پڪي خاطري ڪري ڪنهن ڏکهي قد واري مرد جي ڳچيءَ ۾ لوڪ ڪهاڻيءَ جي "حسن پريءَ" وانگر وڃي هار پائيندیون آهن- ايازاهڙو خوشنصيب ڪونه هو!

* * *

وصل ۽ وچوڙو مجاز جا به پاسا آهن. هڪڙو باغ بهشت مان ڏڌي واءَ جو جهوٽو آهي، ته ٻيو دوزخ جو شعلو. پر، وچوڙو به فن جي شهپارن کي جنم ڏيندو آهي. هر عظيم فنڪار، شاهه پٽائيءَ وانگر خوشقسمت ڪونهي! وارث شاهه کي مجازي راهه ۾ محرومي نصيب نه ٿئي ها، ته "هير" جهڙو شاهڪار ڪيئن تخليق ٿئي ها؟ پٽائي ائين چو چوي ها:

مون کي ماڻ مجاز پياري جيئن پچيو.

ماڻهوءَ جو ذهني سانچو ناهڻ ۾ ننڍپڻ جا نقش ڏاڍي اهميت رکن ٿا. ايازڪان پنهنجو پهريون عشق ڪڏهن به ڪونه وسريو. مون ايازجي هيءَ مصرع جڏهن به پڙهي، تڏهن ائين پاڻيم، ته هو روشن سان مخاطب آهي:

مون پرهه جي هير کي، ساجهر ڏنا تولئه سلام

ليڪن، ائين به ڪونهي، ته ايازسڄي عمر روشن جي درد ۽ فراق ۾ گذاري ڇڏي! هن نوان نوان عشق ڪيا ۽ روسي ڪلاسيڪي اديب، ليو ٽالسٽاءِ جي نصيحت تي عمل ڪيائين:

MY BOY, YOU WILL FALL IN LOVE, AGAIN AND AGAIN

ايازپاڻ ئي آتم ڪهاڻيءَ ۾ الائي ته ڪيترن "افيئرس" جو ذڪر ڪيو آهي ۽ پنهنجي سوانح نگار، مسٽر انور فگار هڪڙي کي هدايت ڪئي اٿس، " ته **"مارل موچياڻيءَ واري "افيئر" جي گهٽي ڪوٽ ڪوٽان نه ڪري، چو ته پاڻ اصلي شخصن جا نالا ڦيرائي ڇڏيا اٿس."**

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1955ع ۾ "مهراڻ" رسالو وڏي آب تاب سان شايع ٿيو. ايڈيٽر جويو صاحب هو تنهن اياز کي "اسان جو شاعر" (يعني مهراڻ جو شاعر) ڪوٺيو اهو خطاب اياز لاءِ ئي مخصوص هو. جويو صاحب سياسي سجاڳ ذهن رکندڙ شخص آهي. پر، 1955ع واري "مهراڻ" جي پهرئين پرچي ۾ اياز جي چپيل ابتدائي ڪلام پڙهي ڏسبو ته منجهس سياسي رنگ سهڻيءَ اک ۾ سرمي جي لکير برابر به نظر ڪونہ ايندو. البت، رومانوي رنگ سو ڏاڍو گهرو گهاتو ٻيٿو آهي، پري کان پڌرو آهي:

سجڻ جو ساريوم، ته آيون هيرون هنج ۾،
جيڏانهن نهاريوم، چوڏهينءَ جي چانڊاڻ هئي.

پر، جي ڪوٺ ڪوٺان ڪبي، ته تصوف جو ڪو اولڙو به نظر اچي ويندو:

اچي اوت شراب، اٿم اڄ ازل جي،
سندم روح ربابُ، سڪي پيو ڪنهن سر لئ

هن شعر ۾ اياز جنهن شراب جو ذڪر ڪري رهيو آهي، سو، "ڊمپل" يا "شواز ريگل" جي بوتل ۾ بند ڪونهي. اهو ته ڪنهن ٻئي ميخاني مان ملندو آهي، جنهن جو حافظ شيرازيءَ جي هڪ شعر ۾ به ذڪر آهي. اهو شعر مون وانگر اياز کي به ڏاڍو وڻندو هو:

دوش ديدم که ملائک در ميخانه زدند
گل آدم بسرشتند و به پيمانه زدند

(ڪالهه رات ڏٺم، ته ملائڪ ميخاني جو دروازو کڙڪائي رهيا هئا،
آدم جي مٽيءَ کي ڳوهي، منجهائس ميءِ جو پيمانو ٺاهي رهيا هئا.)

❊ ❊ ❊

سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعري صوفيانہ سوچ سان اٽيل آهي. جيڪڏهن ان جو اونهو اپياس ڪبو ته منجهس "وحدت الوجود" واري فلسفي جو رنگ جان تان چٽو نظر ايندو. سنڌ جي صوفين ان کي ڪمال ڪاميابيءَ سان سنڌي هوليءَ جي سانچي ۾ پلٽيو ۽ سنڌ جي سوچ جي ارتقائي عمل کي اڳتي وڌايو. مڙني جو امام ٻتائي هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسلامي تصوف سنڌ جي سرزمين ۾ سائي سلي وانگر ڦُٽو. سُٽت گوڻيج، گُل، پن، شاخون ۽ ڏار ڪڍيائين، وڏي وڻ ٿيو. ڦل ڦول جهليائين. اسلامي تصوف سنڌ ۾ هندن ۽ مسمانن کي هڪٻئي جي ويجهو آڻڻ ۾ بي مثال ڪرشما ۽ ڪارناما ڪري ڏيکاريا، جنهن جو مثال ڪاڏي ڪونهي.

سنڌ ۾ ڪيترا هندو مسلمان درويشن جا مريد هوندا هئا. منهنجي محسن ۽ مهربان دوست، نواب نور احمد خان لغاريءَ جا وڏا، جهوڪ جي صوفي بزرگ، شاهه عنايت شهيد جي درگاهه جا خليفا هئا. نواب صاحب مون کي ٻڌايو ته ڪيترا هندو پنهنجي مسلمان مرشد کان ذڪر فڪر ونڊندا هئا، جنهن ۾ قرآن ڪريم جون آيتون ۽ رب پاڪ جا نالا هوندا هئا. مراقبي ۾ انهن جو ورد ڪندا هئا. ڪي ته پاڻ کي مرشد جي پيرن ۾ پورائيندا هئا.

منهنجي دوست، رحيم بخش خان سومري ڳالهه ڪئي ته، "الیڪشن ۾ بيٺس. ووٽرن کي پارٽ سُفارت ڪرائڻ لاءِ جهوڪ شريف وڃڻو پيم. سجاده نشين بزرگ جو ٻڌو ته شهيد الله بخش سومري جو وڏو پُٽ آيو آهي، سو وڏيءَ سڪ سان اچي مليو. عين ان مهل مسجد مان بانگ آئي. ڪجهه دير کان پوءِ سجاده نشين انهيءَ بانگ ڏيندڙ شخص کي سڏ ڪري چيو ته، "ٽيئون مل، حويليءَ تي پيغام موڪليو ته، شهيد الله بخش سومري جو وڏو پُٽ آيو آهي. ماني خاص اهتمام سان تيار ڪري موڪلن."

رحيم بخش چيو ته مون حيران ٿي، بزرگ کي چيو ته، "سائين، مسجد مان بانگ آئي. اندران ٽيئون مل ڪيئن نڪتو؟"

بزرگ چيو ته، "چو ادا، ان ۾ ڪهڙي غلط ڳالهه آهي؟ ماڻهن کي نماز لاءِ سڏڻ چڱو ڪم آهي. ٽيئون مل ته چڱو ڪم ڪيو."

* * *

سنڌ ۾ اسلامي تصوف جي اهڙن ڪرشمن جا اسباب معلوم ڪرڻ لاءِ تاريخ جا ڪيئي ورق پوئتي ورائڻا پوندا، جنهن جي هن مضمون ۾ گنجائش ڪانهي. فقط هڪ ڳالهه ڏي اشارو ڪريان ٿو.

LEIDEN 1989ع ۾ هڪڙو ڪتاب شايع ڪيو آهي. نالو اٿس: RELIGION AND SOCIETY IN ARAB SIND ڪتاب جو لکندڙ D.N.MACLEAN آهي. هو جڏهن سنڌ ۾ آيو هو تڏهن مون سان به مليو هو ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهرو گهاتو ٿي ويو هو سو ڪتاب ۾ منهنجو نالو به وڏو اٿس. هڪ دفعي ٻئي ڇٽا گڏجي، روڊ رستي سڪر وياسين. رستي تي ڪن تاريخي جاين جو تصويرون ڪڍيائين. مون ۾ سيرت جي ڪتابن پڙهڻ جو شوق ڏسي، هڪ ڪتاب پڙهڻ جو مشورو ڏنائين. پر، ائين به چيائين ته، "يهودين جو لکيل آهي. احتياط سان پڙهجانءِ."

مڪلين پاڻ جيڪو ڪتاب لکيو آهي تنهن ۾ اسلامي تصوف جي اوسر جو جائزو وٺڻ لاءِ، عربن جي فتح کان اڳ، سنڌ ۾ ٻڌ ڏرم جي اثر جو اونهو اڀياس ڪيو اٿس ۽ چيو اٿس ته سنڌ ۾ تصوف جي اوسر لاءِ محبت جو ماحول "ٻڌ مت" اڳي ئي تيار ڪيو هو. قرآن ڪريم ۾ "ذوالڪفل" مان مراد ڪپل وستوءَ وارو آهي، جيڪو گوتم ٻڌ جي جملڻ جو هنڌ هو. اها ڳالهه مون سان مولانا قاسميءَ ڪئي هئي. پر، ساڳي ڳالهه هاڻي موجوده دور جي عظيم سيرت نگار ڊاڪٽر حميدالله جي ڪتاب ۾ پڙهيم. سندس انگريزي اکر هي آهن:

The name of Prophet of 'Dhil-kifl' (literary meaning of kifl), which has been, Arab-cized, in surt 95 of Holy Quran, we read:

"By the fig-tree, and by the olive-tree and by the Mount sina, and by this protected city..."

There is unanimity of commentators that "this city" is Mecca, "Mount Sina" is Sina of Moses, olives refers to Jesus. As to fig-tree every body knows the "Bodi tree". Fig-tree had importance in the life of no other prophet.

(Source: Muhammad Rasulullah (P.B.U.H) by Muhammad Hamidullah "Muzfia publication", 3-A Afendi Manzil Arambagh Road, Karachi, - page 107.)

❊ ❊ ❊

اياز اسلامي تصوف جو فقط مٿاڇرو مطالعو ڪيو هو. سندس گفتگو ۾ اها ڳالهه پڌري ٿي پوندي هئي. مون کي چوندو هو ۽ پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ به لکيو اٿس ته مان "ڏهريو صوفي" آهيان. "ڏهريو" معنيٰ زماني جو ماڻهو." ليڪن، صوفي زماني جو ماڻهو ڪونهي. صوفي "لاڪوفي" آهي.

اياز اهڙيون ترڪيبون رڳو "زيبِ داستان" خاطر استعمال ڪندو هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ دفعي سکر ۾ مان، پٽي ۽ تنوير، سندس آفيس ۾ ويٺا هئاسين. گرميءَ جي مند ۽ ٽاڪ منجهند جي مهل هئي. ايئر آفيس پهتو ته پگهر ۾ شل هو. ڪيس فل سوٽ پيل هو. اسان چيس ته، "هن گرميءَ ۾ فل سوٽ ڇو پاتو اٿئي؟"

اسان کي جواب ڏنائين ته، "مان گرميءَ ۾ گرم ۽ سرديءَ ۾ سرد لباس پائيندو آهيان."

اهڙيون ڳالهيون لکندو به هو. مثال طور، پنهنجي هڪ ڪتاب ۾، ابنِ عربيءَ جي ڪتابن جا نالا هِتان هُتان گڏ ڪري، لکي ڇڏيو اٿس ته، "مون هي سڀ پڙهي ڇڏيا آهن." پر، سندس ڪنهن به ڪتاب يا ڪلام ۾ ڪٿي به ابنِ عربيءَ جي فڪر جو پاڇو به ڪونهي!

ابنِ عربي ايڏي وڏي علمي ۽ ديني شخصيت هو جو پٽائيءَ جو يار، مخدوم معين ٺٽوي، سندس فلسفي کي سمجهڻ لاءِ ٺٽي مان دهليءَ ويو هو ۽ ڪيس ورهين جا ورهيه شاهه ولي الله جي قدمن ۾ وهٽو پيو.

ابن عربيءَ جي مغرب توڙي مشرق ۾ اڄ به ڏاڪ ۽ هاڪ آهي. گائي ايٽن لکيو آهي ته، "هن حضور پيغمبر صلي الله عليه و آله وسلم جي هڪ حديث قدسيءَ جو حوالو ڏئي، سڄي يورپ جو الاهيات تي اعتراض ختم ڪري ڇڏيو."

تازو مصر ۾ ابنِ عربيءَ جي هڪ ڪتاب جي اشاعت کي روڪڻ جي ڪوشش ڪيائون. عالم ۽ اهل قلم اٿي کڙا ٿيا، ته حڪومت ڏڃي وئي ۽ پنهنجو حڪم واپس ورتائين.

علامه اقبال گولڙي شريف واري سيد مهر علي شاهه کي خط لکي پڇيو آهي ته، "مون کي انگلنڊ وڃڻو آهي ۽ ابن عربيءَ تي ليڪچر ڏيڻو آهي. اوهان جي ڪريمانه اخلاق ۾ اميد اٿم ته هنن سوالن جا جواب عنايت ڪندا: (1) ابن عربيءَ "وقت جي حقيقت" بابت ڪهڙي تعليم ڏني آهي. ان باري ۾ متڪلمين کان ڪيئن مختلف آهي؟ (2) ابن عربيءَ مذڪوره تعليم ڪهڙن ڪهڙن ڪتابن ۾ ڏني آهي؟ [حوالي لاءِ ڏسو ڪتاب "اقبال نامو": مرتب: شيخ عطاالله، علي ڳڙهه]

يورپ جي مختلف ملڪن ۾ اڄ به ابن عربي جي فڪر جي هاڪ آهي. سندس سوچ کي سمجهڻ لاءِ ڪيئي سوسائٽيون قائم ٿيون آهن پر، خود

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ۾ ايازجي سوچ کي سمجهڻ لاءِ گهٽيون سوسائٽيون قائم ٿيون آهن، سا بہ لکل ڳالهہ ڪانهي. اسان ڀڄ ڊڪ ڪري هڪ "ايازفائونڊيشن" ناهيو تنهنجو حال بہ پڌرو پيو آهي! هاڻي تہ ان جو نالو بہ ميسارجي ويو آهي.

سو ڏک سان چوٽو پوي ٿو تہ ايازکي ابن عربيءَ جهڙن اڪابرن لاءِ هلڪڙيون ڳالهيون "زيب داستان" خاطر ڪرڻ نہ ڪپنديون هيون."

ابن حيات پنوهر، ايازجو وڏو عقيدتمند هو. سندس ڪتاب "ڪاڪ ڪوريا ڪاپڙي" ۾ "ڪلهي پاتم ڪينرو" جا پروف عشق ۾ عقيدت سان پڙهڻ کان پوءِ هڪ دفعي مون کي ڏاڍي ڏک سان چيائين تہ "مستقبل جو نقاد تہ ايازجي ڪَلَ لاهي ڇڏيندو."

* * *

ايازجي سوچ جو بنيادُ "اسلامي تصوف" ڪونہ هو. جديد مغربي ادب هو. اها ڳالهہ سوپي گيانچنداڻيءَ ڪيترائي ڀيرا اسان کي ذهن نشين ڪرائي هئي تہ: "ايازمغربي لٽريچر پڙهي، ان کي نچوڙي، ان جو تت، پنهنجن ڪتابن ۾ پيش ڪري ٿو."

ايازپاڻ بہ پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي تہ، "مان بئنڪ ۾ ايل سي ڪولي، آمريڪا مان "نوان ڪتاب" گهرائيندو هوس. تيرنهن ڊالرن جو ڪتاب هڪ ڊالر ۾ ايندو هو. چئن ڪتابن تي هڪ ڪتاب تحفي ۾ موڪليندا هئا."

"سنڌي ساهت گهر، حيدرآباد" سندس خطن جو هڪ ڪتاب ڇاپيو آهي. جنهن جي مخاطب خاتون ميندري سعادتيءَ کي مغربي اديبن ۾ ڪتابن پڙهڻ جو مشورو ڏيندي لکي ٿو تہ:

"توکي فرصت هجي تہ تي ڪتاب ضرور پڙهہ. MOULIN ROUGE جنهن ۾ آرتسٽ TOLOUSE LAUTREC جي زندگي آهي، هو فرانس جي IMPRESSIONIST SCHOOL OF ART جو نهايت چڱو فنڪار هو. ٻيو ڪتاب آهي SOMERSET MAUGHAM جو MOON AND SIX PENCE ان ۾ بہ مصور شايد (PAUL CEZANNE) جي زندگي آهي ۽ فن لاءِ هر شيءِ صدقي ڪرڻ جو جذبو نهايت چڱيءَ طرح چٽيل آهي ۽ ٿيون آهي VINCENT VAN GOCH جي زندگي، جا IRVING STONE لکي آهي. ڪتاب جو نالو آهي LUST FOR LIFE.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ولايت مان جيڪو لٽريچر اچي ٿو تنهن ۾ جديد دؤر جي مغربي اديبن ۽ شاعرن جي سوچ ۽ جدت آهي. زندگيءَ جا نوان نوان دلڪش عڪس آهن. اياز جي سوچ انهن مغربي اديبن ۽ شاعرن کان متاثر ٿي. منجهس ڪلام ۾ تازگي هئي. هونئن به، سندس شعر چوڻ جو انداز ئي اَور هو. منجهس شاعرانہ حُسن هو:

جتي برج بادل ڪيري ڳاءِ تون،
اتي آءٌ هوندس، نہ گهبراءِ تون.

ايازتقليدي قسم جو شاعر ڪونہ هو. احساسِ محروميءَ ۾ مبتلا ڪونہ هو. اردو شاعرن جي ذهني غلامي قبول ڪري، پاڻ کي "غالب سنڌ"، "ذوقِ سنڌ" ۽ "داغِ سنڌ" ڪوٺائڻ ۾ فخر ڪونہ ونڊندو هو.

ايازڪان اڳ ويهينءَ صديءَ جي پوئين دور جي سنڌي شاعري گهٽي قدر روايتي ۽ تقليدي بلڪ دقيانوسي هئي. منجهائنس ڪفن ۽ ڪافور جي بوءِ ايندي هئي. هڪڙا پراڻيءَ صوفيانہ روايت جي پٽيان هلندي، جهنگ جهر ۾ "الو ميان" ڪندا وتندا هئا. ٻيا وري اردو غزل جي طرز تي "گونزل" هٽندا هئا. لکنوي انداز ۾ مشاعرا ڪندا هئا. هڪ دفعي ڪراچيءَ ۾ اهڙو ڪو مشاعرو ٿيو. مان تہ ڪونہ ويس، حُسين شاهہ راشدي ويو. موٽيو تہ ٻڌايائين تہ، جيڪو شاعر اچي، سو لکنوي انداز ۾، چيلهہ کي لوڏي، چوي تہ:

لطف اندوز ڪرم، بند قبا هو مان نہ هَسِ.

ايازجو ڪلام ان ڳالهہ تي شاهد آهي تہ سندس اندر ۾ هڪ عظيم فنڪار هو. هو صحيح معنيٰ ۾ "ذات ڏٽي" هو:

ڪٽي ڪانياٽي ٽڪاءِ ڪرايئہ پيئہ نہ ڪو ڪهڪاءِ،
ننڍڙا نينگر، هن ڳيري کي، تو وانگر آ ماءِ.

ايازجي شاعرانہ ذات جو ٻيو هڪ مثال "دودي سومري جو موت" نالي اوپيرا آهي. دودو پنهنجيءَ پيٽ ڀاگهيءَ کي چوي ٿو تہ، علاؤ الدين تنهنجي ٻانهن گهري ٿو يا جنگ. تہ ڀاگهي کيس چوي ٿي:

جي تون وڙهندي ماريو ويندين،
هن وستيءَ تان واريو ويندين،
دودا، تنهن جو ساهہ تہ ويندو،
ماڻهوءَ جو ويساهہ نہ ويندو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايازجي فن ۽ پيغام تي تحقيق جي ضرورت آهي. هو تمام وڏو شاعر ۽ باڪمال نثر نويس هو. سندس جي علمي، تعليمي ۽ ادبي مرڪزن ۾ اهڙيءَ تحقيق لاءِ ڪو به شوق ذوق ڪونہ آهي. اميد آهي تہ مٽس، اڳتي هلي، ڪيئي ڪتاب لکيا ويندا.

اياز جڏهن سندس جي آسمان تي اپريو هو تہ چوڏهينءَ جي چنڊ وانگر چمڪيو هو. مولانا غلام محمد گراميءَ "مشرقي شاعريءَ جا فني قدر ۽ رجحانات" ۾ لکيو آهي تہ: "اڄ هر طرف ايازجي عظمت جا جهنڊا ڦڙڪي رهيا آهن."

مون سندس ڪلام نئڊيٽ ۾ پڙهيو هو. جو ايڏو تہ وڻيو هو. جو مون کي تڏهن کان وڻي ساڻس ملڻ جي سڪ هئي. پر، اسان جي رسمي ـ ملاقات 1950ع واري ڏهاڪي جي پوئين اڌ ۾ ڪراچيءَ ۾ ٿي. ماهنامي "نئين زندگي" ۾ مان سندس ڪلام ڇاپيندو هئس. هڪ دفعي پاڻ مون سان ملڻ لاءِ ميڻارام هاسٽل ۾ آيو. مان هاسٽل جي فرسٽ فلور تي 30 ـ نمبر ڪمري ۾ رهندو هئس، جنهن جي اوير طرف ۽ وڏيون دريون هونديون هيون. شام جا ڇهہ ست وڳا هوندا، جو هينان ڪنهن منهنجو نالو وٺي، سڏ ڪيو. دريءَ مان نهاريم تہ ايازبيٺو هو. هيٺ لٽس ۽ ساڻس سِڪ سان ملياس. پاڻ ٽڪيل تہ ڪنهن ٻيءَ هوٽل ۾ هو. پر، ڊرائيور کي ميٽروپول هوٽل هلڻ جو چيائين، جيڪا ان زماني ۾ ڪراچيءَ جي وڏي ۾ وڏي هوٽل هئي. ميٽروپول ۾ گهڙياسين، تہ سڏا "بار" ۾ وياسين. ايازبيئر گهرايو يا وسڪي، سو ياد ڪونهيم. پر، ٻہ چار گلاس پي، ڊائننگ هال ۾ ماني کائڻ وياسين. ڪيترائي ملڪي ۽ غير ملڪي ب ماني کائڻ ۾ مشغول هئا. اسان ب ماني کائڻ شروع ڪئي. ايازرکي رکي هيڏي هوڏي ڏسو تکي، نيٺ، مون کي چيائين تہ، "هي بيرا اسان ڏانهن گهوري رهيا آهن." مون کي تہ منجهن اهڙي ڪاب ڀالهہ نظر ڪانہ آئي، پر، ايازڪان رهيو ڪونہ ٿيو سو نيٺ هڪڙي بيري کي آڱر جي اشاري سان سڏيائين. جڏهن هو وٽس آيو تہ اوسي پاسي وارين ميزن تي ويٺل ڏيهي مردن ۽ زالن ڏي اشارو ڪري، مٽن ٽوڪ ڪري چيائينس تہ، "هنن ماڻهن جا ماءُ پيءُ لنڊن ۽ روم ۾ پيدا ٿيا هئا، جو چرين ۽ ڪانٽن سان کائن ٿا. اسان سنڌي آهيون. اسان جي پنهنجي تهذيب آهي. اسان هٿن سان ماني کائيندا آهيون."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بيرر سندس ڳالهه سمجهي ڪونه سگهيو سو منجهي پيو. پانيائين، ته مٿي تي نشو چڙهي ويو اٿس، سو مائڙي ڪري موتي ويو. اها ماجرا ڏسي، مون کي پَرون پيا ته، "اياز جي مزاج ۾ شڪ جو عنصر مڙئي سرس آهي."

اياز ۽ منهنجي دوستي ان ملاقات کان پوءِ وڌي وڻ ٿي. اسان اهڙا ته گهرا گهاتا ٿي وياسين، جو جويي صاحب کان وڌيڪ هيو ڪوبه شخص اياز کي مون جيڏو ويجهو ڪونه هو. رشيد پٽيءَ سان گهٽي هوندي هئس. پر، هو به کيس ايڏو ويجهو ڪونه هو. جيتوڻيڪ، ٻئي جڻا ساڳيا خيال رکندا هئا ۽ گڏجي ڏک ڏٺا هئائون. جيل ڪاٽيا هئائون. ٻنهي جا دوست دشمن ساڳيا هئا.

اياز پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ سنڌ جي سير ۽ سفر جو گهڻو ذڪر ڪيو آهي. ان ۾ پاڻ، جويو صاحب، جمال ابڙو، تنوير، رشيد پٽي ۽ مان اڪثر گڏ هوندا هئاسون. سير ۽ سفر جا انتظام، ڪڏهن جمال ابڙي، ڪڏهن تنوير ته ڪڏهن ارباب نور محمد پليجي ڪيا هئا. پر، هندستان جي سفر ۾ اياز ۽ پٽي گڏجي ويا هئا. اياز پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ کيس سِڪ سان ساري لکيو آهي ته:

> "رشيد پٽي سکر ۾ وڪالت ڪندو هو. هن جا نقرئي قهقها استاڪ مارڪيٽ ٽرٽلي ۾ وجهي سگهندا هئا. هو مون سان نه رڳو هندستان واري سفر ۾ ساڻ هو پر سنڌ جي سفر ۾ به ڪيترا ڀيرا ساڻ هو. راتين جو پورهيو ڪري، هن منهنجي ڪتاب "خط انترويو ۽ تقريرون" جي پاڻي ٻئي تي، ڏڪهو مهاڳ لکي، پاڻ کي ٽڪائي وڌو. اڳ ئي هو ضيابيطش جو مريض هو پوءِ ته هن جي شگر ليول ايترو ڪري پئي، جو ايمبولينس ۾ ڪراچيءَ پهتو مس، ته گذاري ويو. مان هن جي موت تي ڏاڍو رنو هوس. هو منهنجو رباني ۽ تنوير جو گهرو دوست هو."

اياز ۽ تنوير به گهاتا يار هئا، پر، ڪڏهن ڪڏهن الجهي به پوندا هئا. اياز پاڻ ئي ان باري ۾ نارائڻ شيام واري نظم جو واقعو آتم ڪهاڻيءَ ۾ بيان ڪيو آهي. ڪتاب ۾ ٻئي هنڌ تنوير سان پنهنجي ناتي جو ذڪر ڪندي، هنن لفظن ۾ اها ڳالهه ڪئي اٿس:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ڪڏهن ڪڏهن (خيرپور ۾) ڪيس هلائي، تنوير ۽ سندس بيگم قمر عباسيءَ جو سلام پري ايندو هئس. هنن سان منهنجا تعلقات ٽڏا ٽي ويا هئا. ان ۾ سراسر منهنجو قصور آهيم ته تنوير کي ادبي دنيا ۾ منهنجي ايتري پذيرائي پسند ڪانه ايندي آهي."

❊ ❊ ❊

اياز جا اڪثر ڪتاب ڇپائڻ جويي صاحب جي ذميواري هوندي هئي. هڪ دفعي جويي صاحب اياز جا ٻه ڪتاب سنڌ يونيورسٽي پريس ۾ ڇپائڻ لاءِ ڏنا: هڪڙو "ڪلهي پاتم ڪينرو" ۽ ٻيو "جي ڪاڪ ڪوريا ڪاپڙي" پر، مون کي چيائين ته "ناشر جو فارم تون پر". مون ائين ئي ڪيو. ڪتابن جا پروف پاڻ پڙهيائين ۽ متن نظرداري ۽ حسب دستور ڪيائين. خرچ اياز پريو. مون کي ڪا ۽ ڪل ڪانه هئي ته منجهن ڇا لکيل آهي. اڳتي هلي ڪري ڪن سنڌي سپاجهڙن سرڪار کي چغلي هنئي، ته منجهن اسلامي وحدت يعني ون يونٽ جي خلاف مسالو آهي. سرڪار ٻئي ڪتاب ضبط ڪيا.

ڊاڪٽر بلوچ بورڊ جو ميمبر ۽ سنڌ يونيورسٽي جو پروفيسر هو. بورڊ جي ميٽنگ ۾ اعتراض اٿاريائين ته، "سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ عملدار اهي ٻئي ڪتاب سنڌ يونيورسٽي پريس مان ڇپائي شايع ڪري، يونيورسٽيءَ تي بـ حرف آندو آهي. سو ان معاملي جي انڪوائري ڪري، فيصلو ڪيو وڃي."

ڪتابن جو ناشر مان هئس. مون ڊاڪٽر بلوچ کي رنجش جو ڪوبـ سبب ڪونـ ڏنو هو. اسان جي سڃيءَ سنگت مان فقط سراج سندس ڪتاب "سنڌي ٻولي" تي سخت تنقيدي مضمون لکيو هو. ان کان پوءِ وري علي احمد بروهيءَ سندس مرتب ڪيل لوڪ ادب جي هڪ ڪتاب تي هفتيوار اخبار SUNDAY POST ۾ ان کان بـ سخت مضمون ڇپايو هو. اهي ٻئي مضمون بلاشبـ ڊاڪٽر بلوچ تي زوردار حملا هئا. جن سندس شخصيت کي مجروح ڪيو. پر، مان انهن ٻنهي معاملن کان دانستـ پري رهيس. ان زماني ۾ بورڊ جون آفيسون ڪراچيءَ ۾ هيون. ڊاڪٽر بلوچ مون کي چوندو هو ته ڪراچيءَ جي صدر ۾ حڪيم نصيرالدين کان دوائون ونڻي موڪل. مان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس اهي ذاتي ڪم بہ محبت سان ڪندو هئس. بورڊ جي ميمبر ۽ عالم جي حيثيت ۾ هونئن ئي هن لاءِ عزت هئم.

مرحوم محمد اسماعيل نون، ڊاڪٽر صاحب جو پيارو دوست هو. هڪ دفعي، ڊاڪٽر صاحب ملڪ کان ٻاهر هو. نون صاحب سگهڙن جي ڪچهرين ۾ مون کي ئي بدين گڏ وٺي ويو. چو تہ نون صاحب کي خبر هئي تہ ڊاڪٽر صاحب لاءِ منهنجي دل ۾ عزت آهي.

بهرحال، ڊاڪٽر صاحب جي اڳاريل اعتراض تي، مرحوم رحيم بخش ميمڻ، ڊپٽي ڊئريڪٽر ايڊيوڪيشن حيدرآباد يونيورسٽي پريس ۾ "اياز جي ڪتابن" جي ڇپائيءَ جو انڪوائري آفيسر مقرر ٿيو. جويي صاحب جو دوست هو ان ڪري مون کي بہ پائيندو هو. مون کي آفيس ۾ سڏي، اياز جي ڪتابن جي اشاعت بابت ڪل خوشيءَ ۾ پڇا ڪيائين. مون کيس سڄي حقيقت ٻڌائي. پر، پنهنجيءَ رپورٽ ۾ بچاءَ رڳو جويي صاحب جو ڪيائين. مون تي ڪرم قدرت ڪيو. ٿيو هيئن تہ سائين غلام مصطفيٰ شاهہ اوچتو سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ٿي آيو.

بورڊ جي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ ڊاڪٽر بلوچ جي اڳاريل اعتراض وارو اسم بہ ايجنڊا تي رکيل هو. پر هاڻي ڪنهن جي مجال هئي، جو سائين غلام مصطفيٰ شاهہ جي موجودگيءَ ۾ اکر ڪُڇي! ميٽنگ ۾ ميمبر تہ موجود هئا. پر، هر ڪو هيڏي هوڏي واجهائڻ لڳو. جڙ تہ اهو اسم ميٽنگ جي ايجنڊا تي غلطيءَ سان اچي ويو هو. شاهہ صاحب جي هڪڙيءَ ئي هڪل سان ڳالهہ اتي جو اتي ختم ٿي وئي!

بهرحال، منهنجي جند تہ ڇٽي وئي! پر، قدرت جي ڪارخاني ۾ عجب راز ۽ اسرار آهن. اياز جي انهن ڪتابن تي بندش پئي تہ سنڌ جا اديب ۽ شاعر هن ڪيمپن ۾ ورهائجي ويا: "سنڌ دوست" اديب هڪ طرف ٿيا ۽ سرڪار پرست اديب (PRO ESTABLISHMENT) ٻئي طرف هئا، جي ون يونٽ جا بہ حامي هئا ۽ ان کي "اسلامي وحدت" سمجهندا هئا.

سنڌ جي بزرگ اديبن ۽ شاعرن ۾ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، پير حسام الدين راشدي ۽ محمد ابراهيم جويو "سنڌ دوست اديبن" سان سنئون سڏو سات ڏئي بيٺا. ساڳيءَ طرح، عبرت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اخبار جا مالڪ قاضي محمد اڪبر ۽ قاضي عبدالمجيد عابد پڙ اسان سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي بيٺا. سندن ايڊيٽر شيخ علي محمد ته اسان جو دوست هو. "عبرت" اخبار "سنڌ دوست" اديبن جي ترجمان بنجي وئي.

"مهراڻ" اخبار، سنڌ دوست اديبن کي هندستاني ايجنٽ، ڪميونسٽ ۽ ڪارا ڪافر ڪوٺيندي هئي. ان جو ايڊيٽر سائين سردار علي شاهه هو جو ڊاڪٽر بلوچ جو پڪو دوست هو! حيدر بخش جتوئيءَ جي ڏنل نعري "جيئي سنڌ" لاءِ چوندو هو ته اهو "جئ سنڌ" آهي.

اديبن جي محاذ آرائي وئي زور ونڊي. 1965ع واري جنگ لڳي، سرڪار پرست اديبن ايازَ تي درخواستون ڪرائي، ڪيس هندستاني ايجنٽ قرار ڏيئي، جيل ۾ وجهايو. قدرت جي غيبي هٿن جون آڱريون هميشه جنبش ۾ آهن. ٽيوائين ئي، جيئن پٽائيءَ فرمايو آهي:

سڪر سي ئي ڏينهن، جي مون گهاريا بند ۾.

ايازَ جي "مخالف اديبن" جي انهن ئي "ڪارنامن" ۽ "مهراڻ" ۽ "عبرت" اخبارن جي وچ ۾ پوڙ ڪري، سنڌ ۾ اهڙو ڪوبه شهر ڪونه رهيو جتي ايازَ جو نالو نه پهتو. بلڪ، سنڌيت جي تحريڪ سڄيءَ سنڌ ۾ پکڙجي وئي. سوين هزارين چراغ روشن ٿي ويا. فتح آخر سنڌ ـ دوست اديبن جي ٿي!

هاڻي، ايازَ جا اهي ٻئي بندش پيل ڪتاب ٻيهر ڇپيا آهن. پر، ڪنهن کي مجال آهي جو اڄ انهن تي اعتراض ڪري!

گهڻا گهڻا سال پوءِ جنرل ضياءَ جي حڪومت ۾ ڊاڪٽر بلوچ ۽ سائين سردار علي شاهه جي گروهه جو هڪ اهم سنڌي سياڻهڙو شخص مون سان اسلام آباد ۾ اچي مليو. مان ايڪيڊميءَ جو چيئرمن هُئس. ندامت سان چوڙ لڳو ته، "سائين اسان کان غلطيون ٿيون، معافي ڏيو."

* * *

ايازَ جي شهرت ته آسمان تائين وڃي پهتي. هو پاڻ گهري نه گهري، سندس مخالفن ڪيس "سنڌ جي اهم سياسي شخصيت" بنائي چڏيو. ايازَ پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ لکيو آهي ته:

"مون کي شهيد ٿيڻي سان گڏ، ساڳئي وارنٽ هيٺ نظربند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکيو ويو هو. ابراهيم جويي جا منهنجن ڪتابن تي لکيل مهاڳ، انهيءَ ڳالهه جا گواهه آهن ته ان دؤر ۾ منهنجي ڪيتري سياسي اهميت هئي."

ساهيوال جيل ۾ ايازءِ پٽي جي ميل ملاقات نالي ماتر هئي، پر جڏهن پٽو صاحب پاور ۾ آيو ته ايار کي "سندس سياسي اهميت" سببان، سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيائين. پٽو سياسي ذهن هو. ائين ڪرڻ ۾ سندس هڪ خاص مصلحت هئي. ڳالهه هيئن هئي، ته پيپلس پارٽيءَ جي نهٽ کان اڳ، سنڌ ۾ (SINDHI NATIONALISTS) سنڌي قومپرستن جي تحريڪ زور تي هئي، جنهن جي قيادت سائين جي.ايم. سيد جي هٿ ۾ هئي. پيپلس پارٽي نهي، ته هڪ "ڪل پاڪستان سياسي جماعت" سنڌ جي ماڻهن جي اکين اڳيان آئي، جنهن جو اڳواڻ به هڪ سنڌي هو. ايار سنڌي قومپرستن جي تحريڪ ۾ سائين جي.ايم. سيد کان پوءِ ٻيو نمبر حيثيت رکندو هو. اها ڳالهه پٽي صاحب کان مخفي ڪانه هئي. سنڌ يونيورسٽي، سائين جي.ايم. سيد جي "جيئي سنڌ تحريڪ" جو ڳڙهه هئي. پٽي صاحب جي هڪ مخالف سياسي اڳواڻ پريس بيان ڏنو ته، "پاڪستان ۾ هڪ هنڌ اهڙو به آهي، جتي پير پائڻ جي پٽي صاحب کي به جرئت ڪانهي." سندس اشارو سنڌ يونيورسٽيءَ ڏانهن هو.

هن پسمنظر ۾ پٽي صاحب هڪ هوشيار سياستدان وانگر، ايار کي وائيس چانسيلر مقرر ڪيو. سندس مصلحت، گرهوڙي فقير جي ٻوليءَ ۾ اها هئي ته، **"هيءَ مڙهي پڳي، ته به فتح فقير جي ۽ جي هُوءَ مڙهي پڳي ته به فتح فقير جي."** يعني جيڪڏهن شيخ ايار جيئي سنڌ جي شاگردن کي قابو ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو تڏهن به مون کي فائدو ٿيندو ۽ جيڪڏهن جيئي سنڌ جي شاگردن شيخ ايار کي هيٺو ڪري وڌو تڏهن به سندس سنڌي قومپرستيءَ واريءَ شاعريءَ مان منهنجي جند ڇٽي پوندي.

ايار پنهنجيءَ مقرريءَ بابت پاڻ مون کي هيئن ٻڌايو ته سکر ۾ گهر رات جي مانيءَ پئي کاڌم ته فون جي گهنٽي وڳي. چيائون ته پنديءَ مان پٽو صاحب ڳالهائيندو. ڪجهه دير کان پوءِ پٽي صاحب جو آواز ٻڌڻ ۾ آيو:

چيائين ته، "ايار، تو ۾ هڪڙو ڪم پيو آهي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون چيو تہ، "سائين، ڪرڙ جھڙو ھوندو تہ ضرور ڪندس."

چيائين تہ، "سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسيلري وڃي سنياڻ."

مون چيو تہ، "سائين، مون کي تجربو تہ ڪوبہ ڪونھي."

چيائين تہ، "مون کي تجربو ھو جو سڄي ملڪ جي حڪومت سنياڻي اٿم؟"

اياز چيو تہ ان کان پوءِ ساٽس ڳڙھي خدا بخش ۾ وڃي مليس. چيومانس تہ، "سائين، ڪو حڪم ھدايت؟"

چيائين تہ، "ڪرسيءَ جو خيال رکجانءِ، منجھس نشو آھي. جيسين ڪرسيءَ تي ھوندين، تيسين ماڻھو توکي چوندا تہ، "صاحب! سڄ اپري بہ تو تي ٿو لھي بہ توتي ٿو."

اياز پٽي صاحب جي نصيحت ھڪ ڪن مان ٻڌي، ٻئي مان ڪڍي ڇڏي. جامشوري پھتو. شام جي مھل ھئي. بسترا ـ بند ءِ بئگ، سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس اڳيان ڇپر تي رکي، ڏاڪڻ تي چڙھي، اچي مليو. ڪرسيءَ تي وھڻ سان چيائين تہ، "چاءِ نھراءِ" چاءِ جو ڪوپ آيو. تنھن کان اڳ ئي پاڻ حال احوال ڏيڻ شروع ڪيائين. ڳالھ پوري ڪيائين، تہ مون چيس تہ، "اياز تو کان تہ ڇڪو ڪونہ ڪيو آھي. يونيورسٽي سڪ جي سيج ڪانھي."

چيائين تہ، "DIE IS CAST... DIE IS CAST"

ڊاڪٽر بلوچ کي پنھنجيءَ آمد جو اطلاع ڏنائين، جو تن ڏينھن ۾، يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ھو. ھن چيس تہ، "مون کي چارج ڏيڻ ۾ ڏينھن اڏ لڳندو ۽ ڏينھن ۾ن لاءِ سرڪاري ڪار بہ ڪپي."

اياز پنھنجن ڪتابن "جي ڪاڪ ڪڪوريا ڪاپڙي" ۽ "ڪلھي پاتم ڪينرو" بندش واري بيان کيل پسمنظر ۾ ڊاڪٽر بلوچ تي رنج ھو. مون سان صلاح ڪيائين. مون کي بہ ڊاڪٽر بلوچ جي عجيب مزاج ۽ طبيعت جو ڇڪو تجربو ٿيو ھو. پر چيومانس تہ، "ڊاڪٽر بلوچ کي اھي رعايتون ملڻ کپن ۽ جيترا ڏينھن بہ ڪار رکي، تنھن ۾ ڪيبائڻ نہ گھرجي. وائيس چانسيلر ٿي رھيو آھي. رواداري ۽ لحاظ وڌيون ڳالھيون آھن." ـ اياز منھنجي ڳالھ مڃي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر بلوچ اسلام آباد ۾ مرڪزي ثقافتي سيڪريٽري ٿيو تہ اياز کي خوش ڪرڻ لاءِ ڪيس روس جي دوري تي موڪليائين. پر، اياز پوءِ ب سنڊس باري ۾ پنهنجي راءِ ڪاڻ بدلائي. هميشہ ڪانئس پري رهيو.

❊ ❊ ❊

ايان سائين جي.ايم. سيد جو معتمد ساٿي هو. سو ڪن ماڻهن جو رايو هو تہ ڪيس ٻيو نہ تہ ب مصلحت خاطر ئي سهي، پٽي صاحب وٽان وائيس چانسيلر جو عهدو قبول ڪرڻ کان اڳ، سائينءَ کان دعا ونڊ ڪپندي هئي، پر، سائينءَ کي سراسر نظرانداز ڪيائين. ليڪن، سائين ڪيس نظرانداز ڪرڻ وارو ڪونہ هو. هن جا قائداعظم سان اختلاف ٿيا هئا، تہ ساٿس ب الجهي پيو هو. سو ايازبابت ب ڪليل لفظن ۾ پنهنجيءَ راءِ جو اظهار ڪرڻ لڳو. هفتيوار "پرهہ ڦٽي" رسالي جي 23-مارچ 1977ع واري پرچي ۾، ايازبابت هي لفظ اهم آهن:

> "... شيخ ايازب ڪوششون ڪري رهيو آهي، تہ سنڌ تي چار شعر لکي، هاڻي انهن جي قيمت وصول ڪري، اسان وٽ پاڻ کي وڪڻڻ وارا ماڻهو پيدا ٿي پيا آهن. ڪنهن کي ليسن ڪپي، ڪنهن کي سفير جي ڪرسي ڪپي، تہ ڪنهن کي وائيس چانسيليري ڪپي."

سائينءَ جي اهڙيءَ گفتگوءَ جو نتيجو "نوشتہ ديوار" وانگر، هر ڪنهن جي اکين اڳيان هو. جيئي سنڌ جي شاگردن هڪ رات، پنهنجا کي مطالبا مڃائڻ لاءِ، انبوهہ ڪري، وي.سي. هائوس تي ويا. ايازسائٽن ملڻ بدران، وي.سي. هائوس جا دروازا بند ڪرايا ۽ چوڪيدارن کي هوائي فائر ڪرڻ جو حڪم ڏنو. شاگرد ڊپ ڏاءَ ۾ ٽڙي پکڙي ويا. ستت ايازوي.سي. هائوس جون پٽيون بلند ڪرايون ۽ متن خاردار لوهي تارن جو لوڙهو ڏياريو. بنگلي جي حفاظت لاءِ چوڪيدار هئا، پر، پوليس ب طلب ڪيائين، ٻاويهہ پوليس وارا وي.سي. هائوس جي گيٽ جي ٻاهران، رات ڏينهن لڏو لاهيون وينا هوندا هئا. پاڻ اندر قابو ٿي، ويهي رهيو.

پٽي صاحب جي سياست ڪامياب ٿي. شاگردن، ڪئمپس جي در و ديوار تي چاڪنگ ڪري چڏي تہ، "قيدي وائيس چانسيلر" ڪونہ ڪپي. ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

موقعي تي جويي صاحب عقل واري ڳالهه ڪئي ۽ هڪ بيان ڏنائين تہ:

"يونيورسٽي جا شاگرد ٻار ڪونہ آهن. عاقل بالغ مرد هن.

ساڻن انهيءَ ئي ليول تي مسئلا طئہ ڪرڻ گهرجن."

ايياز جي اديب دوستن، بهرحال، ڪيس اڪيلو ڪونہ ڇڏيو. ڪڏهن پاڻ سندن دعوت ڪندو هو. ڪڏهن هو ڪندا هئا. ائين ٻنهي ڌرين جي ميل ملاقات ٿيندي رهندي هئي. هڪ ڏينهن نعيم دريشاڻيءَ سندس دعوت ڪئي. هو ايل.ايم.سي. ۾ ڊاڪٽر هو. تن ڏينهن ۾ پرو-وائيس چانسيلر جون پوسٽون نڪتيون هيون: هڪ سنڌ يونيورسٽيءَ لاءِ، ٻي انجنيئري ڪمپس لاءِ، ٽين ٽنڈي جام واري زرعي ڪمپس لاءِ ۽ چوٿين خيرپور ڪيمپس لاءِ.

نعيم دريشاڻيءَ ايياز کي چيو تہ، "تون جامشوري واريءَ مکيہ ڪيمپس لاءِ رباني‌ءَ کي پرو-وائيس چانسيلر چونٿو ڪرائين؟"

مان ايياز واري ئي صوفي تي ساڻس گڏ ويٺو هوس. سڪ سان چڪي، پاڪر پاتائين ۽ چيائين تہ، "مون کي پاڻ تہ ڪونهي. رباني مون کي پرو وائيس چانسيلر ٿي ملي، تہ باقي چا ڪپي!"

رڳو ٽلهي ڳالهه ڪانہ ڪيائين، پر، پٽي صاحب کي چئي، مڙسان مڙسيءَ منهنجو آرڊر ڪرايائين. بعد ۾ مون سان ڳالهه ڪيائين تہ اسان جي هن ٽن سينئر دوستن بہ انهيءَ عهدي تي تنهنجي مقرريءَ جي مخالفت ڪئي هئي. مون وٽ ئي وسڪي پي رهيا هئا. رات جو يارهين بجي جو ٽائيم هو. هڪڙي جڻي تہ ان مهل ئي فون هٿ ۾ کڻي چيو تہ، "هينئر جو هينئر چيف منسٽر کي چئہ تہ مون کي رباني صاحب پرو وائيس چانسيلر ڪونہ ڪپي."

مون ايياز کان پڇيو تہ، "ان جو سبب؟"

چيائين تہ، "سنڌي سياجهڙي جو ساڙ ۽ حسد."

ايياز جي سنڌي ماڻهوءَ جي مزاج متعلق پڪي پختي راءِ هئي تہ منجهس ساڙ ۽ حسد آهي. ٻئي سنڌيءَ کي مٿي چڙهندو ڏسي نہ سگهندو آهي.

ٻئي دفعي پير علي محمد راشديءَ سان ويٺو هئس. مون سان بہ سائين حسام الدين شاهہ جي ڪري، قرب جو پير هئس. مون کيس چيو تہ، "هي روسي تہ ڪي وڏا نالائق آهن؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين تہ، "چو؟"

مون چيو تہ، "اسان سنڌ ۾ ون يونٽ جي ڪري باهيون هاريون ويٺا آهيون. اسان کي پڇن ٻہ ڪونہ ٿا. رات ڏينهن ويٺا ٿا هروچن جي مٿي تي هٿ گهمائن."

راشدي صاحب مون ڏي نهاري تمام نرمائيءَ سان چيو تہ، "بلوچ سنڌيءَ کان وڌيڪ بهادر ۽ پروسي جوگو شخص آهي."

❊ ❊ ❊

ايازِ ۽ شاگردن جو جهيڑو ٿيو تہ ڇڪو عرصو يونيورسٽيءَ جا معاملا تعطل ۾ مونجهاري ۾ پئجي ويا هئا. مون پرو ـ وائيس چانسيلر ٿيڻ شرط پهريون ڪم اهو ڪيو تہ "جيئي سنڌ" جي شاگردن وٽ هاسٽلن ۾ هليو ويس. سندن کي جائز شڪايتون هيون. اهي دور ڪيم، تہ منهنجي سرڪاري آفيس توڙي گهر ۾، اچي ڪچهري ڪرڻ لڳا. حجت ڪندا هئا تہ چاءِ پياريو ماني کارايو. مون سندن قرب جو فائدو ورتو. آهستي آهستي ڪري، ساٽن ڳالهہ چوريم ۽ سندن ئي رضامنديِ سان سنڌ يونيورسٽيءَ جي پتين تي اياز جي خلاف ڪيل چاڪنگ صاف ڪرايم. اياز سان ڳالهہ ڪيم تہ ڏاڍو خوش ٿيو.

هڪ ڏينهن سائين امير حيدر شاهہ سن مان ڪنهن ڪم سان آيو. مون سان يونيورسٽيءَ جي سرڪاري گهر ۾ اچي مليو. مون ان مهل ئي سندس مرضيءَ موجب ڪم تہ ڪري ڇڏيو. پاڻ، خوش ٿي، چيائين تہ "جيئي سنڌ جي شاگردن ۾ ڪو ڪم؟"

مون چيو تہ، "سائين، اسان جا پنهنجا ٻچا آهن."

مسٽر پيار علي الانا سنڌ جو وزير تعليم هو. سو هڪ ڏينهن حيدرآباد آيو اسان کي سرڪيٽ هائوس ۾ سڏيائين. ڊاڪٽر ايس.ايم. قريشي، عبدالقادر انصاري صاحب ۽ مان ٽئي پرو-وائيس چانسيلر وٽس گڏ ويا سين. مون کي چيائين تہ، "اسان کي خفيہ رپورٽون مليون آهن، تہ تون شاگردن وٽ هاسٽل ۾ ويو آهين، سندن مسئلا حل ڪيا اٽئي. اسان ڏاڍا خوش ٿيا آهيون." انگريزيءَ ۾ چيائين تہ:

"YOU HAVE BROKEN THE ICE"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسان موٽي اچي ايياز کي اها خبر ٻڌائي. پر، ڪيس ڪابہ خوشي ڪا نہ ٿي. چيائين تہ، "مون سمجهيو تہ مان جو جيئي سنڌ جي شاگردن سان جنگ لايون ويٺو آهيان. سو سرڪار مون کي وڏيڪ پاور ڏني، **"پاور هائوس"** ڪندي!"

ايياز جا اهي حال ڏسي، سنڌ يونيورسٽيءَ جي انجنيئرنگ ڪيمپس جا پرو - وائيس چانسيلر ڊاڪٽر ايس ايم قريشي ۽ ٽنڊي جام جي زرعي ڪيمپس جو پرو-وائيس چانسيلر ڊاڪٽر انصاري پس پرده مستر پيار علي الانا وزير تعليم سنڌ سان ملي ويا ۽خاموشيءَ سان پنهنجا پنهنجا ڪيمپس سنڌ يونيورسٽيءَ کان جدا ڪرائي، پنهنجون الڳ يونيورسٽيون ٺهرائي وائيس چانسيلر ٿي ويا. اهو ڏسي، ايياز وائڙو ٿي ويو! مون کي ۽ خيرپور جي پرو-وائيس چانسيلر مستر بخاريءَ کي وڏيڪ محبت سان قابو ڪرڻ بدران اسان جون پوسٽون ختم ڪرائڻ جي سِٽ سٽيائين ۽ اسلام آباد جا پنڌ شروع ڪيائين.

اسان کي سندس چرپر جون اسلام آباد مان ئي اهڙيون رپورٽون ملنديون رهيون. ابراهيم شاهہ بخاري ۽ مان ڏاڍا منجهياسين. مون کي خبر هئي، تہ ايياز هر ڪنهن ۾ توڙي ويجهن دوستن ۾ بہ شڪ ڪندو آهي. ستت سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ بداخلاق ماڻهن کي ويجهو ڪيائين ۽ جڏا ڪم ڪيائين. مون اعتراض ڪيو تہ چيائين تہ، "پوءِ پلا تون بہ ٽي مهينا موڪل تي هليو وڃ."

تنوير ۽ رشيد پٽيءَ سان بہ صلاح ڪيم. جن چيو تہ، "اسان تہ توکي پهرئين ئي ڏينهن جهليو هو تہ ايياز سان گڏ نوڪري نہ ڪر. هو بي پروسو ماڻهو آهي." جويي صاحب سان ڳالهہ ڪيم. سندس مشوري موجب ايياز کي ٻن مهينن جي موڪل جي درخواست ڏنم. خوش ٿيو. پر، وري کو ريڇڪ آيس، سو ٻئي ڏينهن سنئون سڌو استعيفا گهريائين. جويي صاحب سان اها ڳالهہ بہ ڪيم. چيائين تہ، "هيءُ تہ ٿيو ڪنهن کي ٻيڙيءَ ۾ چاڙهي، ڦرهو ڪيڏو." (موڪل جي درخواست توڙي استعيفا، ٻنهي جا ڊرافٽ جويي صاحب تيار ڪري ڏنا). مراد علي خان نظاماڻي عارضي سيڪريٽري تعليم وٽ ويس. منهنجو يار هو. وڙهي پيو تہ استعيفا نہ ڏيا! پر، مون منٽ ميڙ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيس. لاچار جنرل ايس.ايم. عباسيءَ، سنڌ جي گورنر کان استعيفا جي منظوريءَ ۾ بورڊ واپس مقرريءَ جو آرڊر ڪرائي ڏنائين. گورنر عباسيءَ اهو به ٻڌايو ته ايازَ مون وٽ آيو هو ته پروـوائيس چانسيلر جي سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ هڪ ٻه پوسٽ آهي، سي ختم ڪريو پر. مون سُڪو جواب ڏنس ته، "مان ڪنهن سنڌيءَ جي نوڪري ڇو ختم ڪريان!"

ايازَ ڏينهن ٻن کان پوءِ اسلام آباد مان موٽيو ته کانئس موڪلائڻ ويس. چوڙ لڳو ته، "بورڊ ۾ ظفر حسن شاهہ ويٺو آهي. ڪيئن ڪيان؟"

مون چيس ته، "تون ڳٽتي نہ ڪر. مان پاڻ سرڪار کان استعيفا منظور ڪرائي بورڊ ۾ واپس ويڙهڻ جو آرڊر ڪرائي آيو آهيان."

اهو ٻڌي پيرن هيٺان زمين نڪري ويس! سندس خيال هو ته بورڊ مان سيد ظفر حسن (مرحوم) کي پاڻ ڪونہ گهرائيندو. سو مان سندس رحم ڪرم تي هوندس!

مان موٽي بورڊ ۾ آيس. سائين قاسمي صاحب چيئرمن هو. اعليٰ انسان هو. آرڊر وٺي چيائين ته، "ادا، سيڪريٽري ٻہ تون، ته چيئرمن ٻہ تون." جيڪي چيائين تنهن تي، حرف بحرف عمل ڪيائين. عظيم انسان هو.

ايازَ پنڌيان اڪيلو ٽيو ته اهي ئي ڏينهن موٽي آيا، جڏهن هن شاگردن تي هوائي فائرنگ ڪرائي هئي ۽ پاڻ مهينن جا مهينا وي.سي. هائوس ۾ در بند ڪري ويٺو هو. اهو لقاءُ ڏسي، مون کي ملڻ لاءِ نيايل مٿان نياپا موڪليائين. ليڪن، سائين حسام الدين شاهہ جهليو ته، "متان سندس ويجهو ويو آهين. تون سندس افعال ڏسي چڪو آهين." مون پير صاحب جي چوڙ تي عمل ڪيو.

يونيورسٽيءَ ۾ حالتون جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ خراب ٿيندیون ويون. پوليس آئي ۽ شاگردن تي ڳوڙها گئس استعمال ڪيائين. يونيورسٽيءَ جي شاگردن سان گڏ استاد ٻہ ايازَ تي بگڙيا. سينيٽ هال ۾ هنگامي اجلاس ٽيو جنهن ۾ سوڙهو گهٽيائونس. برگيڊيئر مسعود، ايس.ايم.ايل.اي. حيدرآباد پڻ اجلاس ۾ موجود هو تنهن ايازَ کي چيو ته، "الزامن جا جواب ڏيو."

ايازَ خاموش رهيو. برگيڊيئر مسعود مٿي رپورٽ موڪلي ڏني. ايازَ جو يونيورسٽيءَ ۾ مدو ستت پورو ٽيڻ وارو هو پر، ملڪ جا فوجي حاڪم،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساٺس سياست ڪندا، ڪيس آسري ۾ رکندا آيا. آخرين ڏينهن تي، يونيورسٽيءَ جو هڪ استاد، (مسٽر ايلياس ابڙو) جنهن کي ايازپاڻ نوڪريءَ مان ڪڍايو هو، تنهن کي ئي سندس جاءِ تي نئون وائيس چانسيلر ڪري آندائون، تہ ايازکي بچڑو ڪري پر، هن وڏي اشرافت ڏيکاري ۽ سندس جي لڄ رکيائين.

ايازپنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ يونيورسٽيءَ ۾ پنهنجي نوڪريءَ متعلق هيئن لکيو آهي:

> "مان اسلام آباد ايئرپورٽ تي وي آئي پي لائونج ۾ ويس، تہ جنرل ضياءَ جو لامنسٽر، مسٽر اي ڪي بروهي ۽ هن جي رفيقءِ حيات اڳي ئي اتي وينا هئا. مان بروهي صاحب کي چوان ها تہ منهنجي نوڪري بچائي سگهي ها! مون سان ڏاڍو ريڊل هو ۽ پنهنجيءَ جي ورسيءَ تي مهمان خاص هو. جتي انگريزيءَ ۾ لکيل پنهنجو خطبو مون کي ڏئي چيائين تہ، "ايازهن جو اردو ۾ ترجمو ڪري، سنڌالاجيءَ مان ڇپائجانءِ!" مون ائين ڪيو پر، جڏهن هن کي اهو سنڌي ڇپيل ڪتابڑو ڏيڻ ويس، تڏهن جنرل ضياءَ منهنجي نوڪري اڳي ئي ختم ڪري ڇڏي هئي."

* * *

ايازجا اهي اکر شاهد آهن، تہ ڪيس نوڪريءَ وڃڻ جي ڪيڏي حسرت هئي!

پاڻ اڳي ئي اهو اعتراف ڪيو هئائين تہ خود پُٽي صاحب بہ ڪيس نوڪريءَ مان ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو هو.

جنرل ضياء، جڏهن پُٽي صاحب کي ڦاسي ڏني تہ اسان ٻئي ايجا يونيورسٽيءَ ۾ گڏ هئاسين. هڪ ڏينهن رازداريءَ ۾ چيائين تہ، "وائيس چانسيلرن جو ڪو وفد ٻاهرين ملڪن جي دوري تي پئي ويو. پٽي صاحب ڳاڙهي ليڪ ڏئي رهگو منهنجو نالو ڪاٽيو." ائين بہ چيائين تہ، "هُو تہ منهنجي نوڪري بہ ختم ڪرڻ وارو هو پر پاڻ اڳ ۾ ئي اقتدار تان لهي ويو."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بهرحال، جڏهن پنهنجي نوڪري بچائي ڪونہ سگهيو تہ يونيورسٽيءَ مان دلشڪستو ٿي نڪتو ۽ هر ڪنهن کان ڏار ٿي ويو. خاص ڪري، نئين نسل کان تہ بلڪل ڪٽجي ويو. سوڀي گيانچنداڻيءَ ان موقعي تي، هڪ تاريخي جملو چيو:

"شيخ ايازعظيم ٿيو پوءِ عظيم تر ٿيو پوءِ اڪيلو رهجي ويو."

❊ ❊ ❊

شيڪسپيئر انگريزن جو قومي شاعر آهي. شيڪسپيئر جي هاڪارن نقادن جي فهرست ڊگهي آهي. پر، انهن مر بہ اي سي برئڊلي ۽ ولسن نائيٽ وڏا نالا آهن. هنن سوال اٺاريو آهي تہ شيڪسپيئر پنهنجيءَ ذاتي زندگيءَ ۾ پنهنجن ناٽڪن جي ڪردارن مثلا ليئر بادشاهہ (KING LEAR) يا مئڪبيٿ يا هئملٽ کان وڌو ماڻهو هو يا نہ؟

اهو سوال هر ڪنهن وڏي اديب ۽ شاعر سان لاڳو ٿئي ٿو. شيخ ايازسان بہ لاڳو ٿئي ٿو تہ پٽائيءَ وانگر ايازبہ پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ هڪ عظيم شخص هو يا نہ؟

ايازمسڪين ماءُ ۽ پيءُ جو اولاد هو. پر، سنڌ جي جاگيردارانہ معاشري جي ڪريل قدرن کي خيال ۾ رکي، آتم ڪهاڻيءَ ۾ پنهنجيءَ غربت تي پرده پوشيءَ کان ڪم ورتو اٿس. بعضي تہ ان کي "زيبِ داستان" جو پوش پارايو اٿس. مثال طور، هڪ هنڌ لکيو اٿس تہ، "سندس والد بلغاري حقو چڪيندو هو جنهن جي نڙ کي "چانديءَ جا چلا" پيل هوندا هئا."

پر، ٻئي هنڌ لکيو اٿس تہ "بابو بيمار هو شيشي کڻي، ڊاڪٽر کان دوا وٺڻ هليو. ڊاڪٽر شيشي موٽائي ڏني ۽ چيائين تہ، اوهان اڳينءَ دوا جا پئسا ئي ڪونہ ڏنا آهن."

هڪ دفعي مون کي چيائين تہ، "مان پنهنجي آتم ڪهاڻي پنهنجي ڏاڏي جي احوال سان شروع ڪندس، جو شڪارپور جي سنڌ واهہ تي سير ڪرڻ ويو. گهر موٽيو تہ پنهنجن ڪپڙن تي ڪول ڏنائين. سو اها ڪول ڪلهي تي ويهاري، وري ان کي سنڌ واهہ تي ڇڏي آيو."

اهي سڀ "زيب داستان" واريون ڳالهيون هيون. حقيقت انهن جي برعڪس هئي، جا سندس ڪن ٿورن دوستن کي معلوم آهي. ايازجي فرزند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مونس جي والده کي گهٽي کان گهٽي معلوم آهي. ڪجهه مون کي ٻڌائي اٿس. بهرحال، چگو ٿيو جو ايياز پاڻ ٻڌائڻ کان پاسو ڪيو. اهڙي قسم جون ڳالهيون، اڳتي هلي سندس "بد_باطن نقادن" کي مسالو مهيا ڪن ها. تاريخ جي ورقن ۾ اڄ هو **عظيم شاعر** آهي. پر، ائين ڪري ها، ته ماڻهن جي نظرن ۾ ڪري پوي ها.

ايياز جي "حقيقي عظمت" اها هئي، ته غريب جو يار هو. ڪيس نندپڻ ۾ ئي غربت جا ڏنگ لڳا. پر، هن حوصلو ڪونه وڃايو. پنهنجيءَ محنت، سمجهه ۽ ڏاهپ سان پنهنجي زندگي ناهيائين.

ايياز به ڪاليج واري زماني ۾ تنگدست هوندو هو. مينڊري سعادتيءَ وارن خطن جي ڪتاب ۾ لکيل آهي ته جڏهن وڪالت پاس ڪيائين، ته وٽس ڏگري ونڊ لاءِ پئسا ڪونه هئا. ٻنيءَ جو ٽڪر هئس، جو وڪيائين. جوبي صاحب ڪيس پي ڊبليو ڊيءَ ۾ ڪلارڪي ونڻي ڏني. ايياز ائين هڪ محنت ڪش ماڻهوءَ وانگر، ڪلارڪيءَ سان پنهنجو ڪيريئر شروع ڪيو. وڪالت ڪراچيءَ ۾ شروع ڪيائين، پر، اتي پوري ساري هليس، ته سکر هليو آيو جتي پنهنجيءَ ذهانت ۽ محنت سان، سنڌ جي ڪامياب وڪيلن ۾ شمار ٿيڻ لڳو.

غريب ماڻهو ڏکيا سکيا ڏينهن گذاري جوان ٿئي ٿو ته ڪيس "دل گهريي" جِيوَن ساٿي" جي آرزو ٿئي ٿي. ايياز کي به ٿي. پر، ڪيس "محروميءَ" جي تلخي ڏسٽي پئي. سندس ڪتاب "پنهل ڪانپوءِ" جو ورق ورق سندس دل جي پڪار آهي ۽ هن حقيقت تي شاهد آهي ته ايياز کي "غمِ دوران" سان گڏ، "غمِ جانان" جو "دو آتشه" جام به پيٽو پيو.

اصل ڳالهه آهي ته آسمان جا ستارا جڏهن انسان جي قسمت ناهيندا آهن، تڏهن اڳواٽ ساٽس صلاح مشورو ڪونه ڪندا آهن. انگريزي زبان جي مشهور چوٽي آهي ته:

"MARRIAGES ARE MADE IN HEAVENS"

ايياز جي پهرين شادي ڪيئن ٿي؟ سو ڪجهه قدر معلوم اٿم. ڪيس هڪ پارسا، وفا شعار ۽ نيڪوڪار گهر واري نصيب ٿي، جنهن هر ڏک سک ۾ سندس ساٿ ڏنو. ايياز کي منجهائنس پٽڑا به ٽيا ۽ نياڻيون به، جيڪي هاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سپ شادي شده ۽ پنهنجن پيرن تي بيٺل آهن. اياز پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ جي آخرين حصي ۾ پنهنجيءَ گهرواريءَ، محترمہ زرينہ صاحبہ جي تعريف ڪئي آهي ۽ لکيو آهي تہ "منهنجي شاعري، منهنجي وڪالت ۽ منهنجي ڪامياب زندگي سڀ هن جي سبب آهن."

مان پاڻ ان حقيقت جو شاهد آهيان، تہ سکر ۾ هُوءَ نيڪ بيبي، تہ سياري ۾ اڌ رات جو اٿي، ايازَ ۽ مون لاءِ تازي ماني پچائيندي هئي.

ايازَ ٻي شادي بہ ڪئي، جنهن منجهان بہ ڪيس پٽڙا ۽ نياڻي ٿي. پر، ايازَ ۽ سندس ٻي اهليہ، محترمہ اقبال بيگم اڳتي هلي هڪٻئي کان علحدہ ٿيا. هن مينڊري سعادتيءَ واري ڪتاب ۾ پنهنجي ٻيءَ اهليہ جي بہ تعريف ڪئي آهي. مون سان بہ هڪ اڌ دفعو ملي آهي. زماني جا ڏک ڏسڻ کان پوءِ بہ منجهس ڪل پوڳ جو ذوق آهي. تمام ذهين خاتون آهي.

❊ ❊ ❊

ايازَ "مخصوص مزاج" وارو شخص هو. سندس ياري دوستي تمام محدود هئي. سندَ ۾ سندس نالي جي شهرت تہ گهڻي هئي، پر، سندس حقيقي دوست آڱرين تي ڳڻڻ جيترا مس هئا. هڪ دفعي سخت بيمار ٿيو. جناح اسپتال ۾ داخل ٿيو. ڪيس واتان رت ايندو هو. گهر جي ڀاتين مان ڪنهن کي بہ ڪوبہ سڏيائين. سو جويري صاحب، جمال رند ۽ مون سندس تيمارداريءَ جو ڪم ورهائي ڪنيو. انهيءَ بيماريءَ جو بہ پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ ذڪر ڪيو اٿس:

> **"مون زرينا کي پاڻ وٽ رهائڻ نہ چاهيو ڇو تہ مون نہ پئي چاهيو تہ هوءَ منهنجي اذيت ڏسي. سو مون فون ڪري حيدرآباد مان غلام رباڻيءَ کي گهرائي ورتو. اها ساري رات منهنجي وات مان رت اچي رهي هئي ۽ صبح تائين غلام رباني منهنجي مٿي کان ويٺو هو. ممڪن هو تہ ان رات مان مري وڃان ها. هن تن ڏينهن کان پوءِ غلام رباڻيءَ چيو تہ هاڻ مان هلان ٿو ۽ جويري صاحب کي موڪليان ٿو. جويو بہ ساڻئي ڏينهن شام جو مون وٽ هليو آيو."**

دراصل، ايازَ کا طاقت جي انجيڪشن هڻائي هئي، جنهن جو ردعمل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اها بيماري هئي. اسان مان ڪنهن سان به سچي ڳالهه ڪانه ڪيائين. ڊاڪٽر هٽي ٽڪجي پيا، پر، سندس بيماريءَ جو پتو ئي نه پوي. انهن ڏينهن ۾ مون سندس جيڪا خدمت ڪئي، سا ڪائنس ڪڏهن ڪانه وسري.

پر، جڏهن پاڻ جيل ۾ هو تڏهن مون ان کان به گهٽي پڇ ڏڪ ڪئي هئي. سندس آزاديءَ لاءِ حيدرآباد کان ڪراچيءَ، اتان سکر ۽ اتان وري حيدرآباد، هلي هلي ٽڪجي پيو هوس. جويي صاحب کان سواءِ منهنجو ٻيو ڪو به مددگار ڪونه هو. "حافظ" مبارڪ علي شاهه ته اسان ٻنهي- جويي صاحب ۽ مون کي مرڻ هٽي ويو. پير علي محمد شاهه راشدي ۽ اي ڪي بروهي رڳو دم دلاسا ڏيندا رهيا. بروهي صاحب توڻي راشدي صاحب ۾ ايڏ کي وڏيون اميدون هيون. ايڏ پاڻ راشدي صاحب جو هڪ خط مون کي ڏيکاريو هو جو هيئن آهي: اصل انگريزيءَ ۾ آهي: غالباً ناشاد وٺ هجي! پڙهڻ وٽان آهي:

منهنجا پيارا شيخ صاحب!

سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي "مهراڻ" جي تازي پرچي ۾ جپاني شعر بابت تنهنجو مضمون پڙهيم. اها ڳالهه وري وري چوڻ بيسود آهي ته جيڪي ڪجهه تنهنجي قلم مان نڪري ٿو سو آفاقي (DIVINE PRODUCTION) آهي ۽ تخليقي امنگن جو لازوال سرچشمو. مون کي توکي هيءُ چوڻو آهي ته جيسين مان هتي آهيان، تيسين تون جپان ۽ هانگ ڪانگ گهمڻ لاءِ لازمي طور- ڪجهه وقت ڪڍي اچ. مان هتي تنهنجي خدمت ڪرڻ لاءِ موجود آهيان. منهنجي شايد اها خودغرضي هجي، پو ته ان طرح سان مون کي توسان ڪجهه وقت گڏ گذارڻ جو موقعو ملندو، پر ايتري خودغرضي معاف ڪري سگهجي ٿي.

آءٌ سچ پچ توکي سڪ سان دعوت ڏيان ٿو ۽ اها دعوت يقين رک ته بي فائدي نه هوندي. منهنجا هتي هر هنڌ دوست ۽ احباب آهن. سو هن پاسي جيڪي ڏسڻ جهڙيون شيون آهن، سي تون ڏسي سگهندين. تنهن وچ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڀ جيڪڏهن توکي هتان ڪابہ شيءِ، مثلاً ڪو ڪتاب وغيرہ گهرجي، تہ تون چٺيون ہ سٺون لکي موڪلجانءِ. توکي هيءُ ٻڌائڻ جي ضرورت ڪانہ اٿم تہ مون کي تولاءِ نهايت احترام ۽ عقيدت آهي. ممڪن آهي، تنهنجي ڪلام مان اسان کي رهنمائي ملي وڃي.

نئين سال لاءِ نيڪ تمنائن سان

هانگ ڪانگ — تنهنجو مخلص

31 ـ 12 ـ 1963ع — علي محمد راشدي

* * *

راشدي صاحب جو هي خط ايياز سان سندس سڪ جو آئينہ دار آهي. پر، جڏهن ايياز جيل ۾ پيو تنهن کان اڳ هو مون سان گڏ وٽس ڪراچيءَ ملڻ هليو ۽ منٺون ڪيائينس تہ، "سائين جنگ اخبار ۾ پنهنجي ڪالم "مشرق ۽ مغرب" ۾ منهنجي باري ۾ ہ ٿي دعا جا لفظ لکو جو سکر جا اردو اخبار نويس، ورائي ويا اٿم. متان سياٽي سرڪار سندن چوڻ تي مون کي اندر ڪري" راشدي صاحب کيس دم دلاسو تہ ڏنو. پر، هڪ اکر ہ ڪونہ لکيو.

اهي محروميون ۽ مايوسيون ماڻهوءَ جي مزاج تي اثر وجهن ٿيون. ايياز جي ذهن تي ہ پيا هوندا. شايد اهو سبب آهي جو سندس هڪ وڏو مسئلو ماڻهن ۾ شڪ هو. چوندا آهن تہ شڪ ۽ وهم جو علاج تہ لقمان حڪيم وٽ ہ ڪونہ هو. مون 1958ع ۾ ميٽروپول هوٽل ۾ ساٿس پهرينءَ ملاقات ۾ ئي اهو تاثر قائم ڪيوهو. جنهن جو اڳ ۾ ذڪر ڪيو اٿم. پر بعد ۾ ساٿس دوستي گهاٽي ۽ گهري ٿي تہ پکو پختو ٿيو.

مينڊري سعادتيءَ جي فرضي نالي سان هڪ چوڪرو سندس دل ۾ ديد پائڻ ۾ ڪامياب ٿيو هڪ خط ۾ اهو چوڪر لکي ٿو تہ:

"ايياز جي طبيعت ۾ شڪ ۽ غلطفهميءَ کي وڏو دخل آهي، هر مسئلي کي شڪ جي نظرن سان ڏسندو آهي، ايتريءَ حد تائين جو ڪائنس ڪوئي واقف پچندو آهي تہ، "خوش آهين؟" تہ ايياز سندس سوال کي ئي شڪ شبهي جي نظر سان ڏسندو آهي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن زماني ۾ ساهيوال ۾ جيل ۾ هو تڏهن وٽس ڪو قيدي جيل جي قانون موجب خدمت چاڪريءَ لاءِ هو جنهن ڏاڍي خدمت ڪيس. اياز خوش ٿي لکي ڏنس ته، "بابا مان جڏهن ٻاهر نڪران ۽ ڪنهن ڇڳيءَ منزل تي هجان، ته تنهنجي مدد ڪندس."

اياز وائيس چانسيلر ٿيو ته اهو غريب شخص وڏيون اميدون رکي، پنجاب ۾ سنڌ جون سرحدون لتاڙي، اچي وي سي. هائوس جامشوري پهتو. چوڪيدارن سان مليو. تڏو پاڻي پيتائين. ساهه پٽيائين ۽ ساڻن حال احوال ڪيائين. هنن اياز کي اطلاع ڏنو. اياز چيو ته، "مان ڪونه سڃاڻانس."

هُو غريب اهو ٻڌي، ڏاڍو پريشان ٿيو. آخر ۾ اياز کي سندس جيل واري تحرير اندر موڪلي ڏنائين ۽ ڪنهن غريباڻي روزگار جو عرض ڪيائين. پر، اياز پوءِ به ڪونه مليس. لاچار هو مايوس ٿي، پنهنجي وطن موٽي ويو.

اهو ته ٿيو هڪ اجنبي، پر، اياز جو ماڻهوءَ جي مزاج متعلق روح ايڏو ته ڪٽو ٿي ويو هو جو بعضي ته پنهنجي سڄيءَ عمر جي دوستن تي به شڪ ڪندو هو. آتم ڪهاڻي جي جلد پهرئين ۾ هيئن لکيو اٿس ته:

> "مرحوم اسد الله شاهه حسيني "بيخود"، مخدوم "طالب المولىٰ" جي ڪافي قريب هو ۽ مون وٽ يونيورسٽيءَ ۾ فارسي شعبي جو ائسوسيئيٽ پروفيسر هو. هڪ دفعي، اسان وي سي. هائوس ۾ ڪچهري ڪري رهيا هئاسين. اسدالله شاهه مون کان ڪنهن "دوست" جي باري ۾ پڇيو ته: "اوهان جو هن جي باري ۾ ڇا رايو آهي؟"
>
> "ڪرست وانگر سڄي عمر پنهنجي صليب ڪلهن تي گهلي اٽائين." مون جواب ڏنو.
>
> اسدالله شاهه نهايت صاف گو انسان هو. مون کي چيائين ته، "اوهان ڪنهن کي ڪرست ٿا ڪوٺيو؟ ڪيڏا نه سادا آهيو اوهان!"
>
> **ڪيترو عرصو پوءِ مون جڏهن ان "ڪرست" جو اصلي روپ ڏٺو ته پنهنجي مردم شناسيءَ مان ويساهه ئي نڪري ويو."**

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اياز "ڪرسٽ" جو لقب پنهنجي هڪڙي قريبي دوست کي ڏيندو هو. اسان سڀني کي انهيءَ ڳالهه تي ڏاڍو ڏک ٿيو ته هن اهو طنزيه جملو انهيءَ شخص لاءِ موزون سمجهيو جنهن کان وڌيڪ زندگيءَ ۾ سندس ڪوبه دوست ڪونه هو.

❊ ❊ ❊

ليڪن، ايازپنهنجي شڪي مزاج جي باوجود، ڪڏهن ڪڏهن بردبار به ثابت ٿيندو هو. ان جا ڪي مثال ڏيان ٿو:

پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر هو ۽ مان پرو وائيس چانسيلر. ملڪ ۾ مارشل لا لڳي چڪو هو. جنرل جهانزيب سنڌ جو گورنر ۽ يونيورسٽيءَ جو چانسيلر هو. هڪ ڏينهن ايازڪنهن ڪم سان ڪراچيءَ ويو. شام جو موٽيو ۽ اڃا مون کي حال احوال پئي ڏنائين، ته فون جي گهنٽي وڳي. گورنر هائوس ڪراچيءَ مان ڪال هئي ته، "وائيس چانسيلر صبح جو ڏهين بجي اچي گورنر سان ملي."

ايازايڏو ته ٽڪل هو جو مرضي هئس، ته مون سان حال احوال ڪري، سگهو وڃي سمهي پوي، نيا پوهڙي، چيائين ته، "ڪهڙي صلاح آهي؟"

مون چيو ته، "صبح جو سوير هلنداسين."

سوچي سوچي چيائين ته، "نه، اهو جوڪو ڪير ڪٽندو؟ رستي تي ڪار جو پنچر ٿي پوي، ته ڏهين بجي ڪراچيءَ ڪيئن پهچنداسين؟ هل ته هينئر ئي هلون."

ڪار ۾ ويٺاسين، ته مون کي اهو احساس ٿيو ته ايازاڄ ڏاڍو ٽڪل آهي. ڪراچيءَ ۾ نثار ميمڻ (جيڪو معين قريشيءَ واري مرڪزي وزارت ۾ وزير ٿيو.) منهنجو دوست هوندو هو. پنهنجيءَ هوٽل ۾ ٽڪائيندو هو. وسڪي شاعر جي ڪمزوري ٿيندي آهي. ايازجي به هئي. نثار ميمڻ پوئين پيري ڊمپل جي بوتل آندي هئي، جيڪا اڌرڪ بچي پئي هئي. مون، ڪار ۾ وهڻ مهل، ڊرائيور کي ڏني ته ايازکي ڪراچيءَ ڪم ايندي، هن ٿيلهي ۾ وجهي چڏي. ڪراچيءَ ويندي، رستي تي مون کي نند ڪٽي ويئي. منهنجي اک تڏهن کلي، جڏهن ڪار بيهي رهي. ڏسان ته اوندهه ٿي ويئي آهي، پر، چوڏاري بجليءَ جون بتيون چمڪي رهيون آهن. ڊرائيور کان پڇيم ته، "چاهي؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين تہ "ڪراچي اچي ويئي آهي."

مون چيو تہ، "پوءِ ڪار چو بيهاري اٽئي؟"

چيائين تہ، "مارشل لا وارا گاڏين جي تلاشي وٺي رهيا آهن."

اها ڳالهہ ٻڌي، ڇرڪ نڪري ويو. هيٺ لٿس، تہ هڪ سپاهي اڳي ئي اچي ڪار وٽ پهتو. تلاشي ورتائين ۽ ٽيلهي مان ڊمپل جي بوتل ٻاهر ڪڍي، پڇيائين تہ، "هي ڇاهي؟"

ڪير جواب ڏئي!

بوتل کٽي پرسان بيٺل پنهنجي عملدار کي وڃي ڏنائين، جنهن اسان جي ڊرائيور کان چاٻي وٺي چيو تہ، "جيسين اسان جو اعليٰ عملدار اچي، تيسين اوهان جي ڪار اتي ئي بيٺي هوندي." ڏهاڪو ڪن ڪارون اسان کان اڳ ساڳئي ڏوهہ ۾ قطار ۾ بيٺيون هيون. ايائز پنهنجيءَ سيٽ تان چريو ئي ڪونہ، جڙ تہ اتي ئي پنڊ پاهڙ ٿي ويو. ڪوڪلاڪ ۾ گذري ويو. نيٺ، فوج جو اعليٰ عملدار آيو. ڊرائيور وڃي ساٺس مليو پر، هن ڪيس موتائي ڇڏيو.

ايائز ڪجهہ دير صبر ڪيو. پوءِ ڪار مان لٿو ۽ انهيءَ اعليٰ عملدار وٽ ويو. ساٺس پنهنجو تعارف ڪرايائين ۽ گورنر سان صبح جو ملاقات جو احوال ڏنائين ۽ ڏاڍي ڏيرج سان چيائينس تہ، "هيءَ غلطي تہ اسان جي ڊرائيور جي آهي، اسان تہ وسڪيءَ تي پيشاب ڪندا آهيون."

اهو ٻڌي، فوجي عملدار کان ڪِلَ نڪري وئي! سپاهيءَ کان بوتل وٺي روڊ تي زور سان هنيائين، پرزا پرزا ٿي وئي. ايائز کي ڪار جي چاٻي موتائي ڏنائين ۽ چيائين تہ، "اسان کي معلوم آهي تہ سڀ وڏا ماڻهو پيئندا آهن."

بهرحال، غلطي منهنجي هئي، پر ايائز مون کي ميار ڪانہ ڏني. ڪراچيءَ وياسين. جمال ابڙي سان ملياسون. ڳالهہ ٻڌي، ڏاڍو ڪليو ۽ ڏينهن جا ڏينهن ايائز جي انهيءَ ڳالهہ تي ڪلندو هو تہ، "اسان تہ وسڪيءَ تي پيشاب ڪندا آهيون."

* * *

ايائز سنگت سان ڪل پوڳ ۾ ڪندو هو. مولوي عبدالواحد سنڌي نئين زندگيءَ جو ايڊيٽر هو. سائيڪو سالن جو هو منهنجو بزرگ هو پر، ان کان وڌيڪ دوست هو. ايائز جو ڪلام شوق سان ڇاپيندو هو. هڪ پيري اسان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راشدي صاحب جي لارينس روڊ واري بنگلي تي لٽل هئاسين. هو پاڻ ته ڪجهه سالن کان هانگ ڪانگ ۾ هو. اسان جو ميزبان حُسين شاهه هو. رات جي مانيءَ کان پوءِ ڪا "غير معمولي فلم" پروجيڪٽر تي لڳايائين. ايان مان ۽ نثار ميمڻ فلم ڏسڻ ويناسين، ته عين ان مهل مولوي عبدالواحد سنڌي آيو ۽ اياز کان نئون شعر گهريائين. اياز چيس ته، "سائين، مولوي صاحب! گهڙي کن اسان سان گڏ ويهو رنگين فلم ڏسو وسڪيءَ جو ڏڪ پيئو ته نئون شعر هينئر ئي حاضر آهي."

مولوي صاحب چيس ته، "زوراور... ڏيو گلاس."

مولوي صاحب وسڪي پيتي، ماني کاڌي ۽ اسان سان گڏ رنگين فلم ڏٺي. اياز کيس واعدي موجب نئون شعر ڏنو. مولوي صاحب خوش ٿي روانو ٿيو ته اياز ان مهل ئي خود مولوي صاحب تي طويل نظم چيو، جنهن جا کي شعر اڄا ياد اٿم:

چٽا چور گرم يار،
ڏاڍو مولوي مزيدار،
جيئن سٽ، وٽ وٽ،
وهوا جو وهنوار،
ڏاڍو مولوي مزيدار،
چٽا چور گرم يار.

* * *

هڪ دفعي اياز ۽ مان ڪراچيءَ وياسين. اياز اڄا وائيس چانسيلر ڪونه ٿيو هو. جبيز هوٽل ۾ ٽڪياسين، جا نئين نئين ٺهي هئي. سائين جي.ايم. سيد نظربند هو. پر، علاج جي سانگي ڪراچيءَ آيل هو. اسان صبح سان تيار ٿي، ڪچهري ڪرڻ لاءِ سندس بنگلي تي ويناسين. اياز ٽري پيس سوت پائي هليو ته، سائينءَ کي وٽندو. سائين ته فقير ماڻهو هو. سو پاجامي ۽ ڪرتي ۾ ئي اچي مليو. بغل ۾ ٽلهو نوٽ بڪ هئس. اچڻ سان چيائين، ته نئون ڪتاب لکيو اٿم، "مجازي مرحلا، عرف داستانِ دل." نوڪر کي چاءِ جو چئي، ڪتاب پڙهڻ وارو هو ته مون کيس ادب سان عرض ڪيو ته "سائين، صدر ۾ ڪتابن جي دڪان تي وڃڻو اٿم. اوهان به هڪ ڪتاب

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گهريو هو سو شايد اڄ ملي وڃي."

چيائين تہ، "جلد اڄ. منجهند جي ماني گڏجي کائينداسين."

مان "حيدر منزل" مان نڪري، صدر پهتس. ڪيفي جارج تي پيٽيز ۽ چاءِ گهرايم. پوءِ ڪتابن جي هن ڇڻ دڪانن تي ويس. سائين جي ڪتاب ۽ يورپ مان آيل سنڌ جي تاريخ تي قديم ڪتابن جي پڇا ڪيم. بک لڳم تہ هانگ ڪانگ چيني ريسٽارينٽ ۾ ماني کاڌم. منجهند جي مهل هئي. گرمي ٿي وئي هئي. سڌو جبيز هوٽل تي هليو ويس. ڪپڑا بدلائي، پلنگ تي ليٽي پيس. ٽڏو ڪمرو هو. ڏاڍي فرحت آئي. پر، شام جا چار ٿي ويا. ايئر اڳي، نہ اوري، اٽڪل، اڌ مني ڪلاڪ کان پوءِ هو ڪمري ۾ داخل ٿيو. سندس هلڻ جو خاص انداز هوندو هو۔ ٽپ! ٽپ! سڌو غسلخاني ۾ هليو ويو. سوٽ لاهي، سلوار چولو پائي، اچي پلنگ تي پاڻ سٽيائين.

مون چيس تہ، "ڏاڍو ڪو ٽڪل ٿو ڏسجين؟"

چڙ مان چيائين تہ، "اشراف، مون سان نہ ڳالهاءِ."

"چا ٿيو؟ مان تہ سڌو هيڏي هليو آيس. سائينءَ وٽ ٻيو ڪير آيو؟"

"ڪير ڪونہ آيو." چڙ مان چيائين تہ، "اهو هن سون صفحن جو سڄو ڪتاب مون اڪيلي کي پڙهي ٻڌايائين! شام جاپورا چار ٿي ويا!"

اها ڳالهہ تڙ تڪڙ ۾ ائين ڪري ويو جو پانيم، تہ اندر پريو پيو اٽس. سو چپ رهيس. ڪجهہ دير کان پوءِ پڇيومانس تہ، "توکي مزو آيو؟"

"مزو؟ مون کي مٿي ۾ ڇُڳهہ ڪري وڌائين!"

ائين چئي، چادرمٿان وڌائين ۽ شوڪارا پرڻ لڳو.

❊ ❊ ❊

ايئر کي برمهل برجستو جواب ڏيڻ تي بہ وڏو ملڪو حاصل هو. هڪ دفعي ڪراچيءَ ۾، راشدي صاحب جي لارينس روڊ واري بنگلي تي، حُسين شاهہ وٽ، جينيٽ ڪريمر نالي هڪ جوان آمريڪي خاتون ٽڪيل هئي. منيلا مان آئي هئي ۽ آمريڪا وڃي رهي هئي. ڪا سهڻي هئي! مارلين مونرو جون سڪون ٿي لاٿائين. حُسين شاهہ اسان جو ساٽس تعارف ڪرايو. رات جو پاڻ جينيٽ ڪريمر جي پر واري ڪمري ۾ ستو. ايئر ۽ مان پريرو سامهون وارن هن ڪمرن ۾ ستاسين. حُسين جو مامو غلام شاهہ (مرحوم)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڃي رات جينيٽ ڪريمر واري ڪمري جي در تي چوڪيداري ڪندو رهيو. صبح جو ننڊ مان اٿياسين تہ مون کي اڇي سرهاڻ ڪيائين تہ. "سڃي رات اڪ ڪاڻ هوئي اٿم."

مون کيس شابس ڏني ۽ چيو تہ. "ويچاري پرديسي مهمان آهي ماما، تو سندس آبرو رکي آهي. توکي اهڙيون تہ دعائون ڏيندي جو اڏي ڇڏيندي."

صبح جو ناشتو سپني گڏجي ڪيو. ايجا ڊائننگ ٽيبل تي وينا هئاسين، تہ جينيٽ ڪريمر نيم عريان لباس ۾ لڏندي لمندي آئي. انداز دلبرانہ سان پڇيائين تہ:

HOW DO YOU DEFINE A POET?

ايازچيس:

DO YOU NEED IT, WHEN YOU SEE ONE?

جينيٽ ڪريمر کلي ڏنو.

❊ ❊ ❊

هيڙو فقير، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ گهڻو ايندو ويندو هو. ڪليليءَ جي ڪناري تي رهندو هو. دعوت ڪيائين. ايازءِ مان گڏجي وٽس وياسين. موٽر جو در اڇي کوليائين، تہ ايازاٽنديئي چيس تہ. "هيڙا فقيرا! تولاءِ هڪ ڳجهارت آندي اٿم."

هيڙي فقير مشڪي چيس تہ. "سائين فرمايو؟"

ايازچيس تہ. "مومل چيو راڻي کي تہ مان آهيان تنهنجي ماءُ."

ڳجهارت ٻڌي، هيڙو فقير واڙڙو تي ويو! ڪا دير ڪيڙي ڪنهندو رهيو. رکي رکي مون کي اڇي ڪن ۾ سرهاڻ ڪري تہ. "شيخ صاحب کي اها ڳجهارت ڪهڙي سگهڙ ڏني آهي؟"

❊ ❊ ❊

سنڌ جي سمورن سفرن ۾ ٿر کان سواءِ مان ايازسان گڏ هئس. ايازجي چوڻ تي انهن سفرن جو احوال "برسات" رسالي (1986ع) ۾ لکيو هئم. هاڻي موٽي جڏهن انهيءَ سڃي منظر تي نظر ڪريان ٿو تہ. مون کي وري وري اها رات ياد ٿي اچي، جيڪا اسان ڪينجهر تي گڏ گذاري هئي. گرميءَ جي مند هئي. پر، بهشت جي ٽڏڙي هير پئي لڳي. رات جو ڪائي، پي، هڪ پرديسيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کان ڪلام ٻڌاسون، تان جو اڳرات ٿي ويئي. هڪڙو ڪلام اڃا ياد اٿم:

لڏي ويا، ڇڏي ويا،
ڪينجهر جا ڪنارا،
پکيئڙا ويچارا.

صبح جو اياز اسان کي پنهنجو نئون ڪلام ٻڌايو:

نہ تڑ ٿي تماچي، نہ گنڈريءَ گذارا،
آسارا آسارا، ڪينجهر جا ڪنارا.

* * *

اياز وس ڪندي، منهنجو چوڻ ڪونہ موٽائيندو هو. ڪيس منهنجي سچائيءَ ۾ يقين هوندو هو. ڪن معاملن ۾ هلندو ئي منهنجيءَ صلاح سان هو. ڪلي چوندو هو تہ، "رمز رباڻيءَ جي، رعب اياز جو."

اياز کي معلوم هو تہ مون کي ساٽس ڪيڏي سڪ آهي! مون ساٽس ڪڏهن بہ رک رکاءُ ڪونہ ڪيو. جيڪي دل ۾ سو زبان تي. دوستيءَ جي تقاضا ئي اها آهي تہ ماڻهو مصلحت خاطر هڪٻئي کي ڪوڙو دلاسو نہ ڏئي. جويو صاحب منع ڪندو هو تہ تون ساٽس يونيورسٽيءَ جون اهڙيون ڳالهيون نہ ڪر، جيڪي ڪيس نہ وڻن. پر، مون ڪيس هميشہ هر ڳالهہ ٻڌائي ۽ سورنهن آنا سچي ٻڌائي.

جيڪڏهن انهن ڳالهين تي توجهہ ڏئي ها ۽ يونيورسٽيءَ ۾ لچ لوفر کي ويجهو اچڻ نہ ڏئي ها، تہ جيڪر پاڻ کي ڏکيو ڪونہ ڪري ها. پر، افسوس تہ هن ڀٽي صاحب جي مشوري کي وساري ڇڏيو. سنڌ يونيورسٽيءَ مان نڪتو تہ دل شڪستہ هو.

سکر هليو ويو. وڪالت شروع ڪيائين. پر، دل ڪانہ لڳس. بلڪ، دل جي تڪليف ٽيس. علاج لاءِ ڪراچيءَ آيو ۽ تادم حيات اتي ئي رهيو. مان حيدرآباد مان اسلام آباد ايڪيڊمي آف ليٽرس ۾ هليو ويس، پر، مهيني ماسي ڪراچيءَ ايندو هئس. اياز ڪراچيءَ ۾ آتم ڪهاڻي لکڻ شروع ڪئي. ان ۾ تڙ جو احوال لکندي، مون کي سڪ سان ياد ڪيائين:

"رباڻيءَ کي سفر ۾ ڏاڍو ياد ڪري رهيا هئاسين. هن جي خوش طبعي، دوستي ۽ اجهل آجيان! مان وڪالت ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪافي ڪمائيندو هوس. پر، جي مان پنجاهه خرچ ڪندو هئس تہ هو پنج رپيا ضرور خرچ ڪندو هو. پوءِ توڻي ڪيسي ۾ ڪيس هوندا ئي پنج رپيا هٿا. بيحد خوددار حساس ۽ سيماب صفت دوست."

اهو ذڪر گهر واريءَ سان ڪيم. ٻڌي، مون کي چيائين تہ، "ڪنهن اني ۾ تنهنجو دوست هو. هاڻي بيمار آهي. تون پڇڻ وڃينس." منهنجي واري خالص ڳوٺاڻي گهريلو عورت آهي. سندس دنيا پنهنجي گهر ۽ ڻ تائين محدود آهي. پر الله سائينءَ عقل ڏنس. سو مون کي سڃي صلاح ائين. مان وري سرڪاري ڪم سان ڪراچيءَ ويس تہ، هڪ ڏينهن "آواري ورس هوٽل" مان سنو ڪيڪ ورتم ۽ اياز جي فليٽ تي هليو ويس.

اهو ڏينهن ايازڪاڻ عيد جو ڏينهن هو. اسان جون شڪايتون ختم ٿي ون. وري يار ٿي وياسين.

ڪراچيءَ ۾، ڪجهه وقت، پاڻ روزانيءَ "برسات" جو ايڊيٽر هو. سندس ط تي، ڪيس اخبار لاءِ مضمون بہ لکي ڏنم. ڏاڍا وٽيس. هر پيري مون کي ٠٠ تي "چائنا ٽائون" ۾ وڃي ويندو هو. گڏجي ماني کائيندا هئاسون ۽ ي وانگر دنيا جهان جي هر موضوع تي ڳالهيون ڪندا هئاسون. ڪنهن نهن، گفتگو دوران، خبر ناهي تہ ڪهڙيءَ ڳالهه تي مون سندس ئي شعر هيو: "**سپ سانگ سجايو آ پيارا.**"

اهو ٻڌي، مون کي ڏاڍي ڏک سان چيائين تہ: "سپ سانگُ سجايو ڪونهي." اتي سمجهيم تہ ايازگهڻو بدلجي ويو آهي!

جڏهن سڃيءَ عمر جا پيارا دوست اکيون ڦيري چڏن ٿا. معاشري ۾ ۽ بد جا معيار ئي بدلجي وڃن ٿا. ڪارو ۽ ڪميٽو ڪنڊ ڪٽي ٿو. ئو ڪچ اگهامي ٿو ماڻڪ موتي اڇن ٿا، تڏهن غيرتمند ۽ باضمير انسان چؤطرف مايوس ڪندڙ سناٽو نظر اچي ٿو!

اياز نئين نسل جو هيرو هو. پر، پُٽو صاحب، ڪيس استعمال ڪري ويو. از سياست جي ميدان ۾ نئون نئون پير پاتو هو. پُٽو صاحب انهيءَ ميدان جو ار هو. ايازسندس هڪڙي سَٽَ بہ سهي نہ سگهيو.

ڪنهن يوناني ديوتا لاءِ قصو مشهور آهي تہ هر پيري هرڪيولس ڪيس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪر ۾ ڪٽي زمين تي ٽي اڇليو پر. هو اڳي وانگر ٽپو ڏيئي، اچي ٽي ساڻ اٽڪيو. هرڪيولس کي رمز سمجهه ۾ اچي ويئي. هڪ دفعي ڪيس ڪنيائين ۽ هيٺ ڏرتيءَ تي ڪونه اچلايائين. هو گهٽئي ڦٽڪيو. هرڪيولس ڪيس مٿي جهلي بينو رهيو. نيٺ اهو ديوتا رجڻ لڳو ۽ ڦڙو ڦڙو سندس جسم ڳرندو ويو. اهو پهلوان ڏرتيءَ مان سگهه حاصل ڪندو زمين تي ڪرندو هو ته نئون سنئون ٿي اٽندو هو.

ايازجي طاقت ۽ توانائيءَ جو مرڪز سنڌ جو نئون نسل هو. انهيءَ کي وچڙيو ته اڪيلو ٿي ويو. پوين سالن ۾ ڪراچيءَ ۾ سندس رهائش دور کي ٿورا گهٽا سنڌي اديب وٽس پيرو پريندا هئا. ڪڏهن ڪڏهن ادبي جلسن ۾ به سڏيندا هئس، پر اهو فقط سندس اڳوٽي اميج جو اثر هو.

* * *

ايازِ زندگيءَ جو پويون پهر گوشهءِ تنهائيءَ ۾ گذاريو. خاموشيءَ سان ڪنڊ ۾ ڪتاب لکندو رهيو. پر ڪن "سنڌي سپاجهڙن" کي انهيءَ تي به سٽيو. سندس خوبيون چڏي، خاميون تلاش ڪيائون. مٽس لقب لاتا' سنڌي سپاجهڙا جو ٽيا!

ايازِ مون کي چيو ته، "مان جن ڏينهن ۾ سنڌ سان محبت ڪرڻ ڪري جيل ڪاٽي رهيو هئس، تڏهن اهي سرڪار جا پٽسا ڪائي رهيا هئا. ڪن بعد ۾ انهيءَ ڏوهه ڪري جيل به ڪاٽيا. هاڻي وڏا محبِ وطن آهن. سنڌ ثقافت جا وارث آهن."

مون چيو ته، "سنڌ ۾ جاگيردارانه معاشرو آهي."

ايازِ چيو ته، "مڊل ڪلاس جو رشوتي ڪامورو وڏيري کان به وڏو آهي."

ايازِ منظر قاضيءَ کي خط لکيو آهي، جنهن ۾ سندس دل جو آواز ٻڌڻ اچي ٿو:

"پيارا ياءِ منظر!

من ڏاڍو منجهي پيو آهي. ڪراچي ڪائڙ ٿي اچي. دوست سڀ بي سبب مُنهن موڙي ويا آهن. صحت هاڻي ڪجهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چگي ٿي آهي. وچ ۾ ڏاڍي ڪمزور ٿي وئي هئي. اوهان جو ۽ ٻين دوستن جو احسانمند آهيان. دراصل، مون ايتري بي قدري ڏٺي آهي، جو بي حس ٿي ويو آهيان. هن "بيقدريءَ سنڌ" جي ڪهڙي شڪايت ڪجي!"

هڪ دفعي ذڪ مان چيائين تہ "علي احمد بروهيءَ سان سکر جي اني کان چاليهارو سال سنگت هئم. هاڻي منهنجي پاڙي ۾ ڪراچيءَ ۾ ندو آهي. هڪ ٻہ ڪتاب لکيائين، پر ڪنهن ليکيس ئي ڪونہ! ڪمشنر ور حسن کي خوش ڪرڻ لاءِ چوٽين مارچ تي سنڌي شاگردن سان غداري ڪئي هئائين، سا، هر ڪنهن کي ياد هئي.

تازو حيدرآباد جي هڪ بدنام سنڌي اخبار ۾ بيان ڏنائين تہ "ايازغلط ٿي ٻولي لکي ٿو. منهنجو وس پڄي، تہ جيل ۾ وجهايانس."

ايازناساز صحت ڪري هونئن ئي ڪمزور هو، پر پراڻن دوستن جي ڀيءَ روش ڪري هيڪاري نستو ٿي ويو.

مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ سائينءَ هڪ دفعي مون سان ڏاڍي ڳالهہ ڪئي. هوائي جهاز ۾ گڏ. لاهور پئي وياسون. ملتان جي مٽان سون تہ پاڻ ڪنهن اونهيءَ سوچ ۾ هو. اوچتو ڪنڌ ورائي چيائين: ياني، ٽڪبو آهي ماڻهوءَ جو خيال. جسم جو ٽڪ تہ ڪا ڳالهہ ڪانهي!"۔ از بہ ٽڪجي پيو هو.

* * *

هڪ پيري مان اسلام آباد مان ڪراچيءَ آيس. اياز وٽ ويس. هتان ن جون ڳالهيون نڪتيون. پڇيومانس تہ:

"سراج ايندو آ؟"

چيائين تہ "نہ."

مون چيو "نثار ميمڻ؟"

چيائين تہ "نہ."

مون چيو: "پليجو؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين تہ، "نہ."

مون چيو: "سويو؟"

چيائين تہ، "ڪڏهن، ڪڏهن."

مون چيو: "پراڻن دوستن مان ڪير ايندو آ؟"

چيائين تہ، "ابراهيم ۽ جمال ابڙو."

ٻئي ڇڙا خاموش ٿي وياسين. خاموشيءَ کي پنهنجي زبان ٿئي ٿي، پر ڏاڍي ڏکوئيندڙ!

❊ ❊ ❊

پيپلس پارٽيءَ جي حڪومت ايار کي تمغو ڏنو. مون کي ڪيائين، تہ اسلام آباد ايندس. مون چيو تہ، "توکي عاليشان هوٽل رهائيندس."

چيائين تہ، "گهر ۾ چو نہ؟"

مون چيو تہ، "منهنجو گهر غريباڻو آهي. پلي اچي ٿِڪ"

اسلام آباد آيو تہ نبي بخش کوسي جي گهر ٽڪيو. هو پاڻ ڪراچي ويل هو. ايار سمهندو اتي هو ۽ ناشتو ٻہ اتي ئي ڪندو هو. باقي سڄو ڏينهن ۽ چڱيءَ چڱيءَ رات تائين منهنجي گهر ۾ هوندو هو.

مان ۽ منهنجي گهر واري ساٽس گڏجي "ايوانِ صدر" ۾ تمغو وٺڻ ويا سين. اها تقريب "ڪرسٽل هال" ۾ ٿيندي آهي. وڏن وڏن ماڻهن کي مدعو ڪيو ويندو آهي. سندن خوبصورت خواتين زرق برق لباس ۾ ايندين آهن. چؤطرف حُسن جا تجلا ۽ خوشبوءِ جون ٻهڪارون هونديون آهن. بجلي جي چمڪ دمڪ ۾، وٽندڙ منظر نظر ايندو آهي. تقريب پوري ٿيڻ کان پو مهمان چت تي چاءِ پيڻ هلندا آهن.

صدر، وزير، امير، سفير ۽ حڪومت جا اهم اراکين ٻہ هوندا آهن جنرل نصيرالله خان بابر آيو ۽ ايار کي مبارڪباد ڏنائين. ڪجهہ دير کان پوءِ نواب يوسف تالپر اچي مليو. ايار کي وڏيءَ سڪ سان مبارڪ ڏنائين ۽ مون کي ملاقات لاءِ دعوت ڏنائين. ان رات، ايار ڏاڍو خوش هو. مون اسلام آباد جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"گريٽ وال" چيني هوٽل ۾ سندس اعزاز ۾ ڊنر ڏني. ٻئي دفعي ڪراچيءَ ويس تہ حسبِ دستور سندس فلئٽ تي ويس. گهر واريءَ کي چيائين تہ، "بيبڙ روم ۾ سڏ ڪرينس."

اندر ويس، تہ پاڻ پلنگ تي ليٽيو پيو هو. ڀر ۾ هڪڙي ٽڪل، اڪيلي ۽ اداس انسان وانگر! ڪيس انهن يارن جو قرب ڪپندو هو جن سان هن سڄي عمر گڏ گذاري هئي. پنهنجي اردگرد، نوجوان شاگردن جا ٽولا ڏسڻ ٿي گهريائين، جن لاءِ چيو هئائين تہ: **"رُتِ آئي ڀاڻهن ٻيرن جي."**

گهر واريءَ کي چيائين تہ، "مون کي ماني ڏي ۽ رباني کي چاءِ."

گهر واري ماني کڻي آيس: گوگڙن جي ياڄي ۽ ٻہ اٽيبون ڊگڙيون. مون کي اهي ڏينهن ياد آيا، جڏهن سکر وٽس ويندو هوس، تہ سندس گهر واري پاپي زرينہ ماني موڪليندي هئي: پُڳل گوشت جو ٻوڙ، قيمي جون ٽڪيون، تريل مغز ڪڙ جو ٻوڙ، سيئل مڇي، ڪوفتا، ياڄي، ڪيسري پلاءُ، ڀارهن جو شربت ۽ ميوات.

اياز ٻڌايو تہ طبيعت ٺيڪ ڪانهي. ڊاڪٽر فقط سائي ياڄي کائڻ لاءِ چيو آهي. مون محسوس ڪيو تہ، "سرڪاري تمغو" اياز لاءِ طاقت ۽ توانائيءَ جي انجيڪشن ثابت ڪونہ ٿيو.

اسلام آباد موٽيس، تہ مرڪزي حڪومت جي اعليٰ عملدار ۽ سنڌي اديب جي حيثيت ۾ نصيرالله بابر کي باضابطي سرڪاري ٻئڊ تي ليٽر لکيم تہ، "اياز چاق ڪونهي. اوهان بيرون ملڪ سندس علاج جو بندوبست ڪريو ۽ ان سلسلي ۾ مهرباني ڪري محترمہ وزيراعظم صاحبہ کي سفارش ڪريو. بلڪ، منهنجو هي خط بہ موڪليوس."

هن چا ڪيو ۽ چا نہ ڪيو سو معلوم ڪونهي، پر، جڏهن ٻئي دفعي اياز سان مليس، تہ پهرين ڳالهہ اها ڪيائين تہ، "ڪالهہ اوچتو عبدالله شاهہ گهر آيو ۽ تڙ تڪڙ ۾ ڪاغذ تي درخواست لکائي، ان مهل ئي چئن لکن رپين جو چيڪ ڏئي ويو."

اهو ٻڌي، مون بريف ڪيس مان ڪيس جنرل نصيرالله خان بابر ڏانهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لکيل پنهنجي خط جو نقل ڪيي ڏنو. پڙهي، چيائين تہ، "اڙي يار اهو ڪم تو ڪيو هو چا!"

ڪنهن زماني ۾ سنڌ سرڪار وٽان بہ ڪيس مالي مدد ملي هئي.

ان ۾ مسز مهتاب راشديءَ جي ڪوشش شامل هئي.

ڀٽسو گهٽا ئي غم دور ڪري ٿو پر ڀٽسو سڀ ڪجهہ ڪونهي. انسان کي حقيقي خوشي ۽ راحت وري بہ ٻئي انسان جي قرب ۽ محبت مان ملي ٿي. اڪيلائي وڏو عذاب آهي. حاڪم جڏهن ڪنهن تي ڪاوڙيا آهن، تہ ڪيس "قيدِ تنهائي" جي سزا ڏيندا آهن. هڪ دفعي ايازمون کي پاڻ ٻڌايو هو تہ هيمنگوي جي ڪنهن ناول ۾ تي باغي ڪنهن هنڌ، سرڪاري فوجن جي گهيري ۾ اچي وڃن تا. مشين گنون مٿن ڪڙڪنديون رهن ٿيون، پر هو پهاڙ جي دامن ۾ آهن. هڪڙو ڇڙو ڪنهن حيلي سان دشمن کان لڪي، پڇي وڃي ٿو. رات گذري تي. سج سنئون ٿئي ٿو تہ مشين گنون وري ڪڙڪا ڪن ٿيون. اوچتو هو موتي اچي ٿو. سندس ٻہ ساٿي حيران تي، کانئس پڇن ٿا تہ، **"تون هن دوزخ ۾ وري ڇو موتي آئين؟"**

هُو پريل گلي سان کين جواب ڏئي ٿو تہ، **"اوهان کان سواءِ قرار ڪونہ آيو."**

* * *

هڪ ڏينهن ڪراچيءَ آيس تہ ايازسان ملڻ ويس. سندس فليٽ کي ٻہ لوهي در آهن، جيڪي بند رکندو هو.

"ڪير آن؟"

"رباني."

ٽپ ٽپ ڪندو آيو. در کوليائين. حسبِ دستور اسان سندس استڊيءَ ۾ وڃي ويناسين. مون کيس اداس ڏٺو. چوڙ لڳو تہ، "ابراهيم ايندو آهي، پر هن پيري الائي ڇو ايڏي دير ڪئي اٿس!"

ڪراچيءَ ۾ ايازجو فليٽ ڪلفٽن برج وٽ هو.اتان سمنڊ ايڏو ويجهو ڪونهي. پر. ايڏو پري بہ ڪونهي.ايازڳالهائي رهيو هو تہ مون سمنڊ جو آواز

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏو. ڏاڍو اونهو ۽ پُراسرار. جڙ تہ کو اجگر گجي رهيو هو. ننڍي هوندي ڏٺن کان ٻڌو هوسون تہ سمنڊ جو ٻيو پار ڪنهن بہ ڪونہ ڏٺو آهي. جڏهن ڏا تياسين. تہ خبر پئي تہ پئسفڪ سمنڊ جي ڪنارن تي هي ملڪ آهن ۽ لانٽڪ سمنڊ جي ڪنارن تي هو ملڪ آهن. سو دل ۾ چيم تہ پوءِ وڏڙا ڪيئن چوندا هئا، تہ سمنڊ جو ٻيو پار ڪنهن بہ ڪونہ ڏٺو آهي! پر، انهيءَ ينهن، ايياز جي گهر، مون جنهن سمنڊ جو آواز ٻڌو، اهو واقعي "بحرِ يڪنار" هو. پٽائي ياد آيو. مون سندس لافاني نغمو علڙ فقير جي آواز ۾ ٻڌو ۽:

ڏٺي ڏياري ساموندين سڙهہ سنياهيا،
ان کي مند اتر جي، اوچتي آئي،
وڃجارن وائي، آهي پرئين پار جي.

ايياز پرئين پار وڃڙ جي تياري ڪري رهيو هو ۽ وري وري مون کان چي رهيو هو تہ، "ابراهيم ايندو آهي. پر، هن پيري الائي ڇو دير ڪئي ٿس؟"

سڄ لهڙ وارو هو. پر، ايياز کي هند ۽ سنڌ کي "الوداع" چوڙ کان اڳ براهيم کان موڪلائڻو هو.

* * *

مشاهيرن جي موت تي ماڻهن کي سخت صدمو رسندو آهي، ڇو تہ سندن ڏهن کين "لافاني" سمجهندو آهي. شاهہ سائينءَ جي هاڪاري سوانح نگار ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ يا ٻئي ڪنهن لکيو آهي تہ جڏهن وفات ڪيائين ، سندس کي فقير صدمي جي ست سهي نہ سگهيا، فوت ٿي ويا.

شيڪسپيئر جو قول آهي تہ گداگر مرندا آهن، تہ آسمان ۾ تارا ڪونہ ڙندا آهن. پر، جڏهن قومن ۽ ملڪن جا شاهہ ۽ شهنشاهہ مرندا آهن، تہ ادشاهين ۾ تاکوڙا پوندا آهن ۽ ڌرتيءَ تي زلزلا ايندا آهن۔ ايياز جي وفات ، سنڌ ۾ زلزلو آڻي ڇڏيو.

پٽ شاهہ ۾ ايياز جي دفن واري ڏينهن مون زالن جي اکين ۾ بہ ڳوڙها ڏٺا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهو ردعمل رڳو نوجوان نسل جو ڪونہ هو پر اياز جا جنم جنم جا ساٿي ۽ ان صدمي سٽي وڌا هئا. ظفر ڪاظمي ۽ تنوير عباسي، سڄي رات پٽ شاهہ تي گذاري. تربت لاءِ موزون هنڌ جو انتخاب ڪيائون ۽ پوءِ ڪنهن ٻ پيشيور گورڪن کي اها سعادت ڏيڻ بدران، تاج جويي، پنهنجي هٿن سان ڪوڙ ڪٽي، زمين هموار ڪئي ۽ اياز جي ابدي آرامگاهہ درست ڪئي. هو ان معنيٰ ۾ هاڻي تاريخ ـ ساز شخصيت آهن.

اياز جو جنازو ڪراچيءَ مان کڻي آيا تہ حيدرآباد جي ٽول پلازا تي ماڻ دوستن سان گڏ اڳي ئي سوڳوار قافلي جو منتظر هئس. پٽ شاهہ پهتاسين تہ يارن جي وڏي هجوم ۾، سندس جسم لحد ۾ لاهڻ لاءِ اڳتي وڌيس. ماٺهوءَ کي پنهنجي يارن سان مئي جيئري نيائڻ ڪپي.

پٽ شاهہ مان غم جا ڪارا ڪڪر، ستت سنڌ جي ڌرتيءَ ۽ آسمان تي پکڙجي ويا. ٻئي ڏينهن اخبارون نڪتيون تہ پُورب ۽ پڇم مان رڳو آهون ۽ دانهون هيون. سندس چاليهي جي موقعي تي ڪن اخبارن "اسپيشل ايڊيشن ٻہ" ڪيڊيا، جن ۾ سدا بهار گلابي گلن جي خوشبوءِ هئي.

جمال ابڙي مون کي اها ٻڌايہ ڪري ڏک سان چيو تہ، "جي وڏ جن سونهن، سي وڏ سي ئي ڪن. هن دور جي سنڌي صحافت جي جڏهن تاريخ لکبي تہ تڏهن هر ڪنهن جا پرڪار پڌرا ٿيندا. تاريخ ڪنهن کي ٻہ معاف ڪانہ ڪندي" جمال جي ٻڌايل ڏاڍو سوز هو.

ليڪن، سنڌي ادبين پاڻ ملهايو. نصير مرزا اهڙو ڪتاب شايع ڪيو جنهن ۾ چاندي جي چمڪ هئي. بيدل مسرور ايازجا لافاني نغما ٻڌائي، ايازجي عقيدتمندن کي وري وري رڙايو. احمد سولنگيءَ وڏيءَ دل سان سڄيءَ سنڌ ماڻ پٽ شاهہ ۾ آيل سوڳوار احبابن جي ميزباني ڪئي. هزارين رپيا خرچ ڪيائين.

مدد علي سنڌيءَ، سنڌ جي وزيراعليٰ، سنڌ جي گورنر ۽ وفاقي ۽ صوبائي وزيرن کي ايازجي مزار تي وڃي ويو جن مٿس گلن جون چادرون چاڙهيون. ايازجي دوستن پاڻ ملهايو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال ابڑو پوين ڏينهن ۾ ايياز کي گهٽو ويجهو هوندو هو. ايياز ۽ مون کي ساڻس سڪ هئي، سو مهراڻ رسالي لاءِ کيس مضمون واسطي چيم. چيائين تہ، "ادا، ايياز تي ڪير لکي سگهي ٿو؟" اهو جواب ٻڌي اول مان منجهي پيس، پر پوءِ محسوس ڪيم تہ، "جمال جي جواب ۾ حقيقت کان وڌيڪ محبت آهي."

هڪ دفعي، چيني اديبن جو وفد پاڪستان جي دوري تي آيو. حسبِ دستور، مان کين اسلام آباد مان ڪراچيءَ، لاهور ۽ ڪوٽيا گهمائڻ وٺي ويس. سرينا هوٽل ۾ ٽڪياسين. منجهند جو گورنر لنچ ڪئي. رات جو ڪنهن مهل دروازي تي ٽڪ ٽڪ ٻڌم. هڪ چيني اديب بينو هو. اک جي اشاري سان پنهنجي ڪمري ڏانهن سڏيائين. هٿ منهن ڌوئي اتي ويس. سڀ چيني اديب وينا هئا. وفد ۾ ٻہ چيني چوڪريون ٻہ هيون. اهي پنهنجن ڪمرن ۾ آرامي هيون. ادب ۽ شعر شاعريءَ جون ڳالهيون ٿي رهيون هيون. هنن مون کي چيني شعر ٻڌايا. جڏهن محفل گرم ٿي ۽ سڀ ڪيف ۽ سرور ۾ آيا، تہ منجهانئن هڪڙي ڇٽي، گرجدار آواز ۾ ڪو نظم پڙهيو. محفل کي اهڙو تہ لوڏي ڇڏيائين، جو ڇڪي ڇڪي دير سناٽو ٿي ويو. مون مترجم کي آهستي ڪن ۾ چيو تہ، "مون کي انهيءَ نظم جو ترجمو ٻڌاءِ." هن منهنجو سوال چيني زبان ۾ ورجايو. جنهن شاعر اهو نظم پڙهيو هو تنهن جذباتي آواز ۾ زور سان چيو تہ، "هن نظم جو ترجمو ٿي نٿو سگهي!" ڪجهہ دير کان پوءِ، مترجم مون کي ڪن ۾ سرڀاٽ ڪيو تہ، "چيئرمن مائوءَ جو نظم آهي."

مائوءَ کي وفات ڪئي ڪو زمانو گذري ويو هو. پر، چين جي دانشورن تي اڃا بہ سندس وڏو رعب هو. مون مسئلي تي ويچار ڪيو تہ پلا جيڪڏهن ماڻهن انجيل مقدس ۽ قرآن پاڪ جا ترجما ڪيا آهن، جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ ۽ يٽائيءَ جي ڪلام جا ترجما ڪيا آهن تہ پوءِ مائوءَ جي ڪلام جو ترجمو ڇو اڻ ٽيٽي ڳالهہ آهي؟ ماڻهوءَ کي حقيقت پسند ٽيٽ گهرجي- نہ رڳو حقيقت پسند. ليڪن انصاف پسند. سو سمجهيم تہ جمال ابڑي جو جواب جذباتي آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايار سنڌ ۾ ويهينءَ صديءَ جي مڪيہ مشاهيرن مان هو. مشاهيرن جو الميو اهو هوندو آهي، تہ سندن وفات کان پوءِ ماڻهو سندن تربتن جي مٿان سونين ۽ روپين تارُن سان طلسمي پيچرا ناهيندا آهن. سندن غيرمعمولي عظمت جا داستان بيان ڪندا آهن. بعضي تہ ڪانيون، ڪرامتون ۽ معجزا بہ بيان ڪندا آهن. اياز جي دعائن جو ڪتاب ڇپيو تہ هڪ اديب دوست مون کي چيو تہ، "اڳي تہ ڪير چا بہ سمجهندو هجي، پر هاڻي تہ ثابت ٿي ويو تہ ايار ولي هو." مون کيس تہ ڪوبہ جواب ڏيڻ مناسب ڪونہ سمجهيو. پر، اهو احساس ٿيو تہ ڪن اديب دوستن پنهنجن مضمونن ۾ حق تي دانهن ڪئي هئي تہ، "ايار کي پِيرُ نہ بنايو."

ايار سان ۽ سنڌ جي ايندڙ نسلن سان انصاف ائين ٿيندو تہ هڪ تہ کي پبلڪ پارڪ، روڊ رستا، اسڪول ۽ اسپتالون سندس ياد ۾ قائم ڪجن. ٻيو تہ ايار جا پراڻا سنڌي دوست ساٿس محبت وارو پير هيئن ڪٽي سگهن ٿا تہ جنهن يار، دوست، ساٿيءَ، اديبَ ۽ شاعر جيئن کيس ڏٺو هجي، تيئن سندس ذڪر ڪري، مٿس مضمون لکي، ڪتاب لکي ۽ سندس ڪلام تي تحقيق ڪري. ليڪن، اصول اهو ئي اڳيان رکي، جيڪو ايار پاڻ بيان ڪيو آهي:

اکيون ساهميون
ڳٽن جي ڳنيءَ ۾ سدا تور پوري
خيانت نہ ڪن، لاشعوري شعوري،
اکيون ساهميون.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال ابڑو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال ابڙو سنڌي افساني جو امام هو.

کائنس وڏو افسانہ نگار تہ مون کي اڳ سُجهي نہ پوءِ. اهو منهنجو ذاتي يو آهي. هر ڪنهن کي پنهنجي راءِ رکڻ جو حق آهي. هونئن، ان ۾ تہ ڪو ئي ڪونهي، تہ سنڌي زبان وڏا وڏا افسانہ نگار پيدا ڪيا آهن ۽ اها بہ ٿ ٿ آهي تہ هر گل کي پنهنجي پنهنجي خوشبوءِ آهي.

جديد افساني جو رواج انگريزن جي دؤر ۾ پيو. بلڪ ويهينءَ صديءَ ۾ . شروع ۾ ڪن يورپي پولين جا افسانا، ناول ۽ ناٽڪ سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي ٻ . مون پاڻ ننڍپڻ ۾ روسي، فرانسسي ۽ انگريزي ناولن جا ڪي ترجما هيا هئا.

سنڌي زبان جي اولين افسانہ نگارن ۾ عثمان علي انصاري جو نالو بہ نيو ويندو آهي. ولايت مان انگريزي ادبيات ۾ ڊگري وٺي آيو هو. ٻ ٻ ۽ جا ڪي ناٽڪ بہ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيا هئائين، جن مان ٿي جو نالو هو"گمراهہ دوست" مون پڙهيو هو. پاڻ کي اصلوڪا افسانا لکيائين. جن ۾ "ململ جو چولو" مشهور آهي ۽ "مهراڻ" رسالي ۾ ڇپيل ي.

انصاري صاحب تعليم کاتي ۾ ڊئريڪٽر هو ۽ پوءِ ڪجهہ عرصو ٿي ادبي بورڊ جو اعزازي سيڪريٽري پڻ رهيو. مان نائب سيڪريٽري . هڪ دفعي بورڊ جي آفيس ۾ چاءِ پيئندي مون کائنس سوال ڪيو تہ وهان جي خيال موجب سنڌي زبان جو اولين افسانہ نويس ڪنهن کي ٿي سگهجي ٿو؟"

ڇيائين تہ "سوچڻ ڏي."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪجهه دير رکي چيائين تہ "منهنجي خيال موجب مرزا نادر بيگ"

نصير مرزا هاڻي وڌيڪ محبت ۽ محنت سان مرزا نادر بيگ جا افسا
چپائي چڏيا آهن. ليڪن، ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ۽ سائينداد سولنگي
بہ اوائلي سنڌي افسانہ نگارن ۾ اهم نالا آهن. سائينداد سولنگي جو افسا
"انڊي ۽ جنڊ" مشهور آهي. مون ڪونہ پڙهيو آهي، پر هڪ دفعو سو
صاحب سان ملاقات ٿي هو سراسر مذهبي ماڻهو ٿي ويو هو.

شيخ ايياز جو "سفيد وحشي ۽ ٻيا افسانا" بہ اوائلي دؤر جا اصلو
افسانا شمار ٿيندا. اوائلي دؤر جي سنڌي فڪشن جو صحيح معنيٰ ۾ لافا
شاهڪار آهي نارائڻ داس پمپاٽيءَ جو لکيل ناول "مالهڻ".

هندستان جي ورهاڱي وقت جيڪو سنڌي ۾ سنو ناٽڪ لکيو ويو
آهي محمد اسماعيل عرساڻي جو "بدنصيب ٽري". سنڌي ادب جو لازوا
شاهڪار آهي.

هن پسمنظر ۾ جمال ابڙو وڏو نالو آهي. سندس افسانن سنڌ ۾ مقبو
ماڻي ۽ انهن جا ٻين ملڪن ۾ بہ ترجما ٿيا مثال طور جرمنيءَ ۽ روس ۾. جما
پاڻ بہ ترجما ڪيا. گورڪيءَ جي آتم ڪهاڻيءَ جو ترجمو ڪيائين،
جي پهرين قسط "مهراڻ" ۾ ڇپي. مون سنڌيءَ ۾ ان کان بهتر نثري ترجمو
ڪونہ ڏٺو آهي.

خدا پاڪ جي سهڻن نالن ۾ هڪ نالو "المصور" آهي. جيڪي فنڪ
تصويرون ٺاهيندا آهن، تن کي بہ انهيءَ قدرتي ذات جي ڪري "مصو
يعني تصويرون ٺاهيندڙ ڪوٺيندا آهن. آرٽسٽ، برش سان تصوير
ٺاهيندو آهي، تہ ادیب ۽ شاعر وري قلم سان. افساني نويسيءَ ۾ مکيہ
ڪردار جي شخصيت کي اپارڻ آهي. جمال کي انهيءَ فن ۾ ڪمال حا
هو بادشاهہ هو. هن جي افسانن جا ڪردار اهڙا تہ سهڻا چٽيل آهن، جو جڙ
جيئرا جاڳندا انسان آهن.

پر، ادیب هجي يا شاعر، بنيادي طرح، سندس تحرير جو مرڪ
نڪتو آهي. سندس "پيغام". ڏسڻو اهو آهي تہ هو پنهنجي قلم ذر
پڙهندڙ کي پيغام ڪهڙو ٿو ڏئي؟ جمال جو پيغام آهي "معاشري ۾ سماجي
اقتصادي انصاف قائم ڪرڻ."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال ابڑو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسان جي تهيءَ وارا لکندڙ گهٽو ڪري ويهينءَ صديءَ جي ٻئي يا اڪثر ٽئين ڏهاڪي جي پيداوار هئا. پاڪستان ٺهڻ سان اڳيون وايو منڊل بدلجي ويو سنڌ تي به اثر پيو. سنڌي هندو ليکڪ لڏي ويا. اجتماعي زندگيءَ سان گڏ انفرادي زندگي به متاثر ٿي. اياز ۽ جمال آرٽسٽ ته وڏا هئا، پر پنهنجين پنهنجين حالتن ۽ مجبورين جي تابع به هئا. اياز ته صاف لکيو آهي ته، "آزاديءَ بعد منهنجا هندو ساٿي اديب هندستان هليا ويا، ته مون چگو عرصو لکڻ ئي ڇڏي ڏنو."

آزاديءَ کان پوءِ صحيح معنيٰ ۾ پهريون اهم ادبي رسالو ماهنامو "نئين زندگي" ليکبو پر انهيءَ جي به شروعاتي پرچن کي ڏسبو ته منجهس ادبي تحريرون نالي ماتر نظر ايندیون. گهٽو ڪري مرڪزي ۽ صوبائي وزيرن جون تقريرون ۽ تصويرون ڏسڻ ۾ ايندیون. سرڪاري رسالو هو. ليٽو ۾ ڇپبو هو. ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌي هو ذات جو انڊڙ هو. ننڍپڻ ۾ سنڌ مان لڏي دهليءَ ويو هو. غريب جو ٻار هو سو ڊاڪٽر ذاڪر حسين سندس مٿي تي ٻاجهه ڀريو هٿ رکيو. ڊاڪٽر صاحب اول جامعہ ملیہ دهليءَ جو وائيس چانسيلر هو. پوءِ هندستان جو صدر ٿيو. سندس پاڇي هيٺ مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جو جامعہ ملیہ ۾ وقت سنو گذريو. اتي ئي شادي ڪيائين. اولاد ٽيئس. سندس وڏو فرزند آصف جيلاني هاڻي B.B.C تي اردو نشريات ۾ سڀي عهدي تي آهي. اڄي هت ڪراچيءَ ۾ "امروز" اخبار ۾ ڪم ڪندو هو. جتي مون سان گاهي ماهي ملاقات ٿيندي هئس.

مولانا عبدالواحد سنڌي هندستان مان ٻين مهاجر ڀائرن سان گڏ لڏي سنڌ ۾ آيو هو. سندن ئي مدد سان ڪيس حڪومت پاڪستان جي وزارت اطلاعات ۽ نشريات جي شعبي پاڪستان پبليڪيشن ۾ "نئين زندگي" رسالي جي ايڊيٽري ملي. مرڪزي حڪومت رسالي تي "نئين زندگي" نالو آزاديءَ جي نسبت سان رکيو ته هاڻي انگريز ويا، اسان آزاد آهيون نئين زندگي شروع ٿي آهي. انهيءَ لحاظ کان، رسالي ۾ شروعات ۾ رڳو وزيرن جون تصويرون ۽ تقريرون ڇپيون هيون، مولانا عبدالواحد سنڌي صاحب آهستي آهستي رسالي ۾ ادبي رنگ آندو. هڪ ڏينهن اهڙو به آيو جو "نئين زندگي" نج سنڌي "ادبي رسالو" ٿي ويو ۽ ان جي اشاعت ان زماني ۾ به ڇهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هزارن کي وڃي پهتي. همعصر اردو رسالي "ماه نو" جو علائقو سڄو پاڪستان هو ۽ "نئين زندگي" رسالي جو علائقو فقط سنڌ هئي، جنهن جون سرحدون ڪراچي ۽ ريتي‌۽ تائين محدود هيون. پر، مولانا عبدالواحد سنڌيءَ جي "نئين زندگي" رسالي سان عشق ۽ عقيدت ۾ انهن ڳالهين جي اهميت گهٽ هئي. هو انهيءَ اصول جو هو ته رسالو وقت تي نڪري ته اشاعت ازخود وڌندي ائين ئي ٿيو.

مون کي پاڻ ميناراام هاسٽل ڪراچيءَ مان ٻانهن ۾ هٽ وجهي ساڻ وٺي ويو. وزارت نشريات ۽ اطلاعات جي اعليٰ عملدار کان منهنجو آرڊر ڪرايائين. مهينو مس گذريو هوندو جو رسالي جي ايڊيٽريءَ جو ڪم مون کي سونپيائين جڏ ته مان سندس معاون ڪونہ هئس، پر پاڻ هو. مون اهڙا بهشتي انسان ٻ ڏٺا. ٻ سال گڏجي دل ۽ جان سان ڪم ڪيوسون. دوستي اهڙي ته پڪي ٿي وئي، جو پوءِ پنهنجي خانگي زندگيءَ جي نهايت نازڪ معاملن ۾ مون سان مشورو ڪندو هو. مثال طور سندس نياڻين جون شاديون. توڙي جو مان کانئس ويهہ ورهيہ ننڍو هئس.

"نئين زندگي" کان اڳ يا ساڳئي دؤر ۾ سنڌ ۾ ادبي ۽ نيم ادبي ماهوار رسالا ٻيا ٻ نڪرندا هئا: مثال طور "تقاضا"، "ڳوٺ سڌار"، "روح ادب"، "فردوس" ۽ "ادا" وغيره پر انهن گهٽو جٽاءُ ڪونہ ڪيو. مخدوم محمد زمان طالب المولیٰ صاحب جهڙيءَ عظيم شخصيت جي سرپرستيءَ ۾ "شاعر" رسالو شايع ٿيو. مولانا غلام محمد گرامي ايڊيٽر مقرر ٿيو پر اهو ٻ گهٽو عرصو ڪونہ هليو. گرامي صاحب موتي بورڊ ۾ آيو. 'مهراڻ' رسالي جو ايڊيٽر ٿيو. "نئين زندگي" رسالو مسلسل هلندو رهيو. جڏهن ون يونٽ ڏهي ويو ته، سرڪار نامدار سنڌي پڙهندڙن تان بار هلڪو ڪرڻ لاءِ 'نئين زندگي' رسالو بند ڪري ڇڏيو.

اها ڳالهہ سبق آموز آهي ۽ سوچڻ جهڙي آهي

❊ ❊ ❊

جمال ابڙي ۽ شيخ ايياز جهڙا عظيم آرٽسٽ مٽي ذڪر ڪيل ادبي ۽ نيم ادبي رسالن ۾ گهٽ لکندا هئا، پر "نئين زندگي" ۾ لکندا هئا. انهيءَ ڳالهہ جو ان وقت هڪ سبب ته "نئين زندگي" رسالي ۾ منهنجي موجودگي ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساڻن دوستي هئي، پر ٻيو ۽ مکيہ سبب هو "سنڌي ادبي سنگت" جو قائم ٿيڻ. البت، "مهراڻ" نڪتو تہ ان ۾ لکڻ هر ڪنهن لاءِ فخر جي ڳالهہ هئي.

"سنڌي ادبي سنگت" يا "سنڌي ساهت سنگت" آزاديءَ کان اڳ هڪ ادبي تنظيم هوندي هئي، جنهن ۾ نوجوان هندو ۽ مسلمان اديب ٻئي شامل هوندا هئا. ايازَ ۽ جمال بہ موتين جي انهيءَ لڙهيءَ جا داڻا هئا.

هڪ طرف ادبي سنگت ٺهي ۽ زور ورتائين، تہ ٻئي طرف سنڌي ادبي بورڊ 1955ع ۾ وڏي آب تاب سان "مهراڻ" رسالو ڪڍيو. جويو صاحب ايڊيٽر ٿيو. سنڌ ۾، هر هنڌ، جديد سنڌي افساني ۽ شعر شاعريءَ جون شمعون روشن ٿي ويون.

جمال ۽ ايازَ سان منهنجي گهرائپ ٿي، تہ ستت تڪڙيون تڪڙيون ميل ملاقاتون ٿيون. هڪ دفعي مان ۽ رشيد ڀٽي رڳو جمال سان ملڻ لاءِ ڪراچيءَ مان شڪارپور ويا سين. جتي هو جج هو. سياري جو زمانو هو. وٽس رات ٽڪيا سين. ٻئي دفعي مان وٽس ٽنڊي الهيار ويس.

جڏهن جمال حيدرآباد ۾ جج هو تہ لطيف آباد ۾ پنهنجي پيڊ جي گهر ۾ رهندو هو. جنهن جي پاسي ۾ سندس ننڍي ڀاءُ ڪمال جو بنگلو هو. سندس وڏو ڀاءُ شمس لاڙڪاڻي ۾ رهندو هو. جمال جي ڪري منهنجي سندس ٻنهي ڀائرن سان نيازمندي ٿي. جمال جي هڪڙيءَ نياڻيءَ کي ننڍي هوندي مٺي تي وار گهٽ هوندا هئا. سو اسڪول ۾ چوڪريون چيڙائيندیون هئس. الله ڪيو جو نياڻيءَ کي وار اچي ويا. پر، جمال اهي سڀ ڳالهيون ڪلي ڪندو هو. وڏي حوصلي وارو شخص هو. سندس همت ۽ حوصلي جو اندازو ان ڳالهہ مان ڪجي تہ جڏهن ڪيس دل جو دورو ٻيو ۽ سمجهيائين تہ هاڻي زندگيءَ جو سج لهڻ وارو آهي، تڏهن گهر واريءَ کي مرڪي چيائين تہ، "سائين، هاڻي خدا حافظا"

مون سان ڳالهہ ڪيائين تہ، "ادا، بس ان کان پوءِ ايترو ياد اٿم، تہ اها دعا پڙهيم، جيڪا بابي رحلت وقت پڙهي هئي. پوءِ ڪا خبر ڪانہ پيم. جڏهن هوش حواس ۾ آيس، تہ ڏٺم تہ اڄا جهان آب و گل ۾ موجود آهيان."

جمال ۽ مان ٻئي والدين جي اثر ڪري سموريءَ ترقي پسنديءَ جي باوجود هميشہ ذهني طور مذهبي رهيا سين. جمال تہ ٻہ ٽي عمرا ۽ حج بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري آيو. اسان جوان ڳالهه ۾ اصل يقين ڪونه هو ته:

اڳتي سپ ڪافر جو ڪوڙ جاني آءِ، جواني ماڻ.

چاچو علي خان ابڙو جيڪو جمال جو والد صاحب هو سو غالباً سنڌ جو پهريون گريجوئيٽ هو ۽ تعليم کاتي ۾ اعليٰ عملدار هو. قرآن مجيد جي سنڌي ترجمي سان گڏ سنڌي زبان ۾ به ڪيترا ڪتاب لکيائين. جي تڏهوڪي سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ شايع ڪيا. قرآن مجيد جي سنڌي ترجمي جو ته نئون ڇاپو به نڪتو آهي.

ڊاڪٽر ڪريم عباسي، جمال جي دل جي بيماريءَ جو علاج ڪندو هو. منهنجو نندپڻ جو يار هو. جمال کي چيائين ته رات جي مانيءَ وقت دوا طور تون ٿورڙي وسکي ونندين ته تولاءِ سٺي آهي. جمال دوا ته پابنديءَ سان ونندو هو. پر انهيءَ نسخي تي به عمل ڪندو هو. جڏهن مان وٽس هوندو هئس ته به گلاس ناهيندو هو. مون انهيءَ پاڻيءَ کي اڳ ڪڏهن به هٿ ڪونه لاتو هو. پر جمال گلاس ۾ هڪ دڪو به وڌيڪ ڪونه وجهندو هو. دوا وانگر استعمال ڪندو هو.

جمال ۽ مان سيئي ڳالهيون ڪندا هئاسين. عمر جي ٿوري گهٽي فرق جو حجاب به ڪونه هوندو هو. سندس مزاج ۾ رڳي سنجيدگي ڪانه هوندي هئي. کل پوڳ ۾ به بي نظير هو.

ڳالهه ڪيائين ته ڪو جوابدار ڪورٽ ۾ آيو. آرام سان چيومانس ته، "مٿي جوابدارن جي پيچري ۾ ٿي ٻيهه!"

گهڙيءَ کان پوءِ جو ڏسان ته پيچري ۾ گهڙي. ان جي ڪاٽ جي ڪٿهڙي تي لانگ ورائي، اڃا مٿي ٻيو چڙهي! حيران ٿي چيومانس ته، "اڙي، اهو ڇا ٿو ڪرين؟"

چيائين ته، "سائين، اوهان جو چيو ته مٿي چڙهي ٻيهه!"

چيائين ته، "ڪورٽ ۾ ويٺو هئس. پر، اهو ٻڌي ايڏي ته ڪل آيم. جو چيمبر ۾ هليو ويس."

ڪورٽن جا تجربا ٻڌائيندي چيائين ته، "شڪارپور جي پاسي هڪ ڪيس آيو. ڪنهن هاريءَ جي زال شڪي حالتن ۾ مئي. ڪيس هليو. پتو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيو تہ پاڻ ڪنهن رن سان ڪريل هو. سانجهيءَ جو منهن اونداهيءَ ۾ گهر ۾ آيو ۽ ڪٽ تي ليٽي زال کي چيائين تہ، "اندر پاري مان ٻيڙيون ۽ باڪس ڪٽي آڻي ڏي."

هوءَ ويچاري اوندهہ ۾ اندر وئي ۽ هٿوراڙيون ڏئي، پارو ڳولي لڏائين. ڏکڻ لاهي اندر ٻيڙين لاءِ هٽ وڏائين. هاريءَ پاري ۾ ڪو نانگ وجهي ڏکڻ ڏئي ڇڏيو هو تنهن امالڪ ڏنگ هنيس. مائي اتي ئي مري وئي. روج راڙو ٿيو تہ نيٺ ڳالهہ ڦاٽي تہ هيئن زال کي مارڻ لاءِ اها ترڪيب سوچي هٿائين."

ٻيو قصو ٻڌايائين تہ، "هڪڑا هاري پوڙهي پيءُ جي چوڻ تي ڪيس پاڻ ماري، فرياد ڪٽي آيا تہ فلاڻن ماريو آهي." اصل ۾ دشمن کان پلاند ونڻ لاءِ اهو ڊرامو رٿيو هٿائون، پر ظاهر ٿي پيا." اهڙا ڪيئي قصا ٻڌايائين.

ظاهر آهي تہ ماڻهن جي منافقين جو سندس ذهن تي بہ اثر پيو هوندو. ازحد حساس طبيعت جو تہ اڳي ئي هو. نتيجو اهو نڪتو تہ سندس ساڃي هٽ لکڻ ڇڏي ڏنو. ماڻهن جو مزاج منافقي ڏسي، فتوائن لکڻ کان معذور ٿي ويو.

مون سان ڳالهہ ڪيائين تہ، پاٽيءَ سان پريل بالتي ڪٽي ٿو وڃان، پر قلم ۾ هٽ وجهان ٿو تہ اڳتي رڙهي ئي نٿو! گهٽئي ڏس پنڌ ڪيائين. نيٺ فتوائن لکڻ لاءِ ٽائيپ رائيٽر استعمال ڪرڻ لڳو پوءِ هوريان هوريان ڪاپي هٽ سان لکڻ جي پرئڪٽس ڪيائين. ائين قلم ڪتابَ ۽ ڪاغذ سان حياتيءَ جي آخر تائين ياري نڀايائين. ليڪن سندس حوصلي کي شابس هجي جو پنهنجيءَ آتم ڪٿاڻيءَ جو احوال ايڏي تہ باريڪ بينيءَ ۽ جذبات سان ويهي لکيو اٿس، جو ڪير ڪونہ مڃيندہ تہ هن شخص کي ڪڏهن بہ لکڻ ۾ ڪا هٻڪ ٿي هوندي.

وفات کان مهينو ماسو اڳ حيدرآباد آيو هو. سرڪيٽ هائوس جي ائنيڪسيءَ ۾ فيملي سميت ٽڪيو هو. فون ڪيائين. شام جو ائين ڏاران وٽس ويس. نائين بجي ڪيس شاديءَ جي دعوت ۾ وڃڻو هو. سڻي ڪڇهري ڪئيسون. پچيومانس تہ لکڻ ٽئي ٿو چيائين تہ، "هائو ڪجهہ نہ ڪجهہ لکندو رهان ٿو."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال، جواني‌ءَ ۾ خاڪسار تحريڪ کان متاثر هو ان جون ڳالهيون ڪندو هو. ٻيون گهڻيون ڳالهيون ڪندو هو سنڌ جي مير صاحبن جون، جن مان گهڻن سان گهري گهاتي دوستي هئس.

جڏهن ايوب خان جي حڪومت ۾ شيخ اياز ڏکين ڏينهن ۾ آيو تہ مون کيس پٽي‌ءَ سميت ڪراچي‌ءَ ۾ پنهنجي دوست نثار ميمڻ جي ڪڪري گرائونڊ واري‌ءَ هوٽل ۾ لڪايو. ہ تي ڏينهن ساڻن گڏ هئس. پوءِ موڪل پوري ٿي تہ لاچار حيدرآباد هليو آيس. هو ہ ڏينهن ٻيا ب تڪيا پوءِ حيدرآباد آيا. منجهند جي ماني ٻنهي جڻن فاران هوٽل تي اچي کاڌي. اتان مون کي فون ڪيائون تہ تو وٽ اچون ٿا. عين ان مهل "عبرت" اخبار مان فون آئي تہ ايوب سرڪار يارهن جڻن جي گرفتاري‌ءَ جا وارنٽ ڪڍيا آهن. جن ۾ سنڌ مان اياز ۽ مير رسول بخش ب شامل آهن. ايتري ۾ اياز ۽ پٽي فاران هوٽل مان مون وٽ پهچي ويا. ٻانيان ٿو تہ ديوان پرمانند (جيڪو ڪوئيٽا ۾ انڪم ٽيڪس جي وڪالت ڪندو هو ۽ اياز جو پراڻو دوست هو) ب ساڻن گڏ هو. مون کين عبرت جي آفيس مان آيل خبر ٻڌائي. صلاح ڪري ڪنهن دوست کي موڪليوسون، تہ تصديق ڪري اچي. هن موٽي اچي چيو تہ خبر اکر ب اکر درست آهي. ايتري ۾ ڪو اوپرو ماڻهو آيو. مون اياز کي چيو تہ، "هتان هلون، هي‌ءَ جاءِ ويهڻ لاءِ موزون ڪانهي." ڪار ۾ ويناسون. حيدر چؤنڪ کان لنگهياسون تہ مير رسول بخش کي گرفتار ڪري وٺي پئي ويا. گاڏيون اسان جي اڳيان لنگهيون. مير صاحب کي ڇڪي‌ءَ ۾ گلن جا هار پيا هئا.

مان يارن کي سڏو جمال رند وٽ وٺي هليس، جو پبلڪ اسڪول لطيف آباد ۾ رهندو هو. سو پاسيري هنڌ تي هو. جمال رند کي سڄي ڳالهہ ٻڌائيسون، پر ان کي ليڪيائين ب ڪونہ! وڏي‌ءَ گرمجوشي‌ءَ ۾ ۽ خنده پيشاني‌ءَ سان استقبال ڪيائين. گهر ۾ هارڙن کي هڪڙي‌ءَ ڪوٺي‌ءَ ۾ موڪلي، اسان کي ڊرائنگ روم ۾ وهاريائين. چاءِ پاڻي‌ءَ کان پوءِ اياز لاءِ شام جي مهل گهربل سامان جو بندوبست ڪيائين. اياز پنهنجي ڊرائيور کي موڪليو تہ هت هت هوٽل تي چاءِ پي ڪن ڏئي، تہ سندس گرفتاري‌ءَ بابت ماڻهو ريڊئي جي خبر تي چا ٿا چون؟

ڊرائيور ويو تہ ڪلاڪ ب ڪلاڪ گم. اسين ڏاڍا پريشان ٿياسين!

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايازشڪي طبيعت جو ماڻهو هو. سو ڊرائيور موٽيو تہ مٽس گارين جو وسڪارو لاتائين. چيائين تہ "هي حرامي پوليس کي پاڻ ڄاڻ ڪرڻ ويو هوندو تہ فلاڻي جي گهر ۾ لڪو ويٺو آهي."

جمال رند جو گهر ايڏو وڏو ڪونہ هو جو سندس ٻار منجهس سمهن. تہ ايازجهڙو معزز مهمان، ديوان پرمانند ۽ ڊرائيور بہ اتي ٽڪن. سو خيال ڪيوسون تہ "ڪاڏي ويون؟" اوچتو خيال آيو تہ "جمال ابڙو".

ايازکي ان ڳالهہ ۾ بہ شڪ پيو تہ جمال رند مون کي گهر ۾ رات ٽڪڻ نہ ڏئي، ان ڪري جمال ابڙي وٽ ٿو موڪلي. ڪنهن ڪتاب ۾ ائين لکيو بہ اٿس. اهو پڙهي جمال رند کي ڏاڍو ڏک ٿيو. اڄ اياز۽ جمال رند هن جهان ۾ ڪونهن. مان ڏاڍي ڏک سان هي حرف لکان ٿو.

جمال ابڙي جو گهر گدوءَ جي پاسي ۾ هو يا G.O.R ۾ هو. نيٽ ڳولهي لڏوسون. اياز۽ مان اها رات جمال جي گهر ۾ تڪياسين. پلنگن تي ايڏيون تہ سهڻيون رلهيون وڇايل هيون، جو مون کي اڃان تائين ياد آهن. جمال کان پڇيم تہ چيائين تہ، "ميرپور بٹوري جي پاسي جون آهن."

جمال تمام سٹو مهمان نواز هو. وٽس گهڻائي دفعا ٽڪيا هونداسين، پر تاريخي پسمنظر ۾ اها رات بہ يادگار آهي.

جمال جديشريءَ مان سنڌ صوبائي اسيمبليءَ جو سيڪريٽري ٿيو. تيسين منهنجي وٽس اڇ وڇ رهي. پوءِ سندس نوڪريءَ جي نوعيت اهڙي ٿي وئي، جو اسان جي ميل ملاقات دير دير سان ٿيڻ لڳي. جڏهن سندس فرزند بدر کي پوليس قابو ڪيو تڏهن فوراً وٽس ويس. سڄو احوال ٻڌايائين. سندس آفيس ۾ ئي ڪچهري ڪئيسون.

اسان جون ميل ملاقاتون وري تڏهن شروع ٿيون، جڏهن ايازسنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر ٿيو ۽ مون کي پرو وائيس چانسيلر ڪرايائين. جمال ۽ نثار ميمڻ کي سنڊيڪيٽ ۽ سليڪشن بورڊ جو ميمبر ڪرايائين. جمال سان اهي ڏينهن بہ ڏاڍا سٹا گذريا.

* * *

1984ع ۾ مان اسلام آباد هليو ويس، تہ جمال سان ميل ملاقات وري گهٽجي وئي. جمال بہ اسلام آباد ۾ فيڊرل سروس ٽربيونل جو ميمبر مقرر ٿيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. پر، مون کي ياد ڪونهي ته اسان ڇو ڪونہ گڏياسون.

جڏهن جمال رٽائر ڪري ڪراچيءَ ۾ ڊفينس ۾ گهر ونڊي رهڻ لڳو ته مان گاهي ماهي، سندس حاضري ڏئي ايندو هئس، يا وري اسان جي ملاقات ايئرپورٽ تي ٿيندي هئي. ان زماني ۾ به جمال جي دل سخت زخمي هوندي هئي. پر هو ان جي گهٽي دانهن ڪونہ ڪندو هو.

انهيءَ زماني ۾ هڪ دفعي عبدالله ميمڻ واٽر ۽ پاور جو وزير ٿي اسلام آباد آيو. مون سان به گهري گهاٽي ياري هئس، پر جمال جو چوڻ هو ته سندس گهاٽو يار هو. مون جمال کي چيو ته، "تون مون سان گڏجي اسلام آباد هل ته توکي دل جي ڪنهن ماهر کي ڏيکاريان ۽ عبدالله ۾ منهنجو ڪم آهي، اهو به چئونس."

جمال هليو ۽ منهنجي غريباڻي گهر ٽڪيو. شام جو عبدالله جي آفيس ۾ ويا سون. اڏ ڪلاڪ P.A جي آفيس ۾ انتظار ڪرايائين. پوءِ به اندر ڪمري ۾ ڪونہ سڏايائين. اوچتو پاڻ P.A جي ڪمري ۾ گهڙي آيو ۽ چيائين ته، "صبح جو ڪنهن غير ملڪي گروپ اڳيان هن موضوع تي "پيشڪش" ڪرڻي اٿم. سو واندو ڪونہ آهيان. پر ڪم ٻڌايو؟"

اسان چيس ته، "ڪيڏيءَ مهل ڪم مان واندا ٿيندا؟"

چيائين ته، "رات اٺين ڏاران."

اسان چيس ته، "اسان جي گهر هليا اچو. اتي ماني گرهه به وجهون ۽ ڪچهري به ڪريون."

نهڪر ڪونہ ڪيائين. ائين به ڪونہ چيائين ته، "جمال آيو آهي اسلام آباد، سو مانيءَ گرهه ته اوهان ٻنهي کي مون کي ئي ڪرائڻ کپي."

چيائين ته، "چڱو."

اسين موٽي گهر آياسين ته جمال چيو ته، "عبدالله مڙئي سرڪي پيريندو آهي."

دل ۾ چيم ته آفيس ۾ ته اسان کي چاءِ جي ڪوپ جي سکڻي صلاح به ڪانہ ڪيائين. بهرحال، مان مانيءَ جو انتظام ڪري، عبدالله جي سرڪيءَ جو بندوبست ڪرڻ ويس.

عبدالله اٺين وڳي گهر آيو. آرام سان ٽي ويٺو. آفيس جو ڪم لاهي آيو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هو. سرڪي پريائين. مانيءَ جو گهر ۾ مڪمل اطمينان سان وڃائين. ڪم جي باري ۾ اسان کان خبر چار وٺي. واسطيدار ماڻهوءَ کي چئي ۾ چڱي لکي موڪليائين. پر انهيءَ جي پوئواري اصل ڪانه ڪيائين. جمال، ڊاڪٽر کي پاڻ ڏيکاري ڪراچيءَ موٽي ويو.

بعد ۾ مون رمز سان عبدالله ميمڻ کي ڪڏهن گل موڪليا ۽ ڪڏهن ڪيڪ، ته من اسان جي عرض جي ڪا يادگيري پويس. پر مڙئي خير. هيو ته ڏهيو مون کي ياد آهي ته جمال کان اهو ۽ ڪونه پڇيو هئائين ته، "ڪڏهن ڪراچيءَ موٽڻ جو ارادو آهي؟"

راولپنڊيءَ ۾ آرمڊ فورسز جي دل جي بيمارين جي اسپتال جي سربراهه، جنرل ڪياني‌ءَ مون سان "دل جي هڪ ماهر" جي تعريف ڪئي هئي. مان جمال کي وٺي ويو هئس. ڊاڪٽر جو مون ۾ ڪم هو جمال کي چڱيءَ طرح تپاسيائين. ڪائنس سوال ۽ ڪيائين، پر ڪيس دم دلاسو ڏيئي، مون سان پاسيرو احوال ڪيائين ۽ چٽن لفظن ۾ چيائين ته، "تنهنجو دوست دل جو نازڪ مريض آهي. خيال رکجو."

جمال ڪراچيءَ موٽي ويو. مان اسلام آباد مان ڪراچيءَ ايندو هئس، ته جمال سان ميل ملاقات ٿيندي رهندي هئي، يا وري ٻئي ڇٽا ايازوٽ ملندا هئاسين. پر هر دفعي مون لاءِ مسئلو اهو هوندو هو ته ڪچهري ساڻس ڪهڙي موضوع تي ڪريان؟ ڦري گهري سندس دل جي حالت اڪين اڳيان ايندي هئي. اسلام آباد ۾ ڊاڪٽر ڪرنل اشفاق جا چيل اڪر ياد پوندا هئا. سو ساڻس هتان هتان ڪل پوڳ جون ڳالهيون ڪندو هئس يا وري مذهبي ڳالهيون ڪندو هئس.

هڪ دفعي ايازوٽ عبدالله ميمڻ جي تعريف ڪيائين ۽ تصديق لاءِ مون کان پڇيائين ته، "رباني ڪيئن ٿو پائنئين سندس قرب."

مون صاف صاف چئي ڏنو ته، "جمال ڇا ڪيائين؟ تون ته ڪراچيءَ مان مون سان هليو هئين. ۽ ڪلاڪ آفيس ۾ وهاري مليو. ڪم ته ڪونه ڪيائين پر، چاءِ جي صلاح ۽ ڪانه ڪيائين." جمال چپ ٿي ويو حقيقت اها هئي.

جمال جو اولاد سندس فرمان ۾ هو. اها وڏي ٽيڪ آهي. ماڻهو اڪيلو ۽ تنها ڪونه ٿو ٿئي. غمگين ڪونه ٿو ٿئي. يار دوست چڏي وڃن تا ته ايازوٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وانگر اڪيلو ۽ اباڻڪو ڪونہ ٿو ٿئي.

جمال اولاد جي پيار جي چانوَ ۾ هڪ پکيئڙي وانگر آخري عمر ۾ داڻو پاڻي چڳندو رهيو سندس پويان ڏينهن ڏاڍي آرام ۽ اطمينان سان گذريا. هڪ رات، سومهاڻيءَ جي مهل، اوچتو ڪنن ۾ ازلي هانگ ٻڌائين:

اوڏڻ اوري آءُ، توکي لاکي ڪوڻيو
لهي تو متاءُ، سندو متيءَ مامرو.

"لبئڪ" چيائين ۽ هميشہ لاءِ اکڙيون هوٽي ڇڏيائين.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر جي. ايم. مهڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊاڪٽر صاحب جڏهن به ڪنهن سان ملندو هو ته پنهنجو تعارف "جي.ايم. مهڪري" لفظن سان ڪرائيندو هو. مضمونن ۾ به پنهنجو نالو ائين ئي لکندو هو. هونئن، سندس سڄو نالو غلام محي الدين هوءِ ذات جو مهڪري هو. ڏکڻ هندستان ۾ ميسور جي پاسي جو ويڙل هو.

هندستان جي ورهاڱي کان پوءِ ٻين مهاجرن وانگر ڪراچيءَ ۾ لڏي آيو هو. پر، ان کان اڳي به شايد 1941ع ڌاران ڪراچيءَ آيو هو. اڪائونٽس ۽ آڊٽ کاتي ۾ نوڪري ڪندو هو. پير علي محمد راشديءَ ۽ حشو ڪيولراماڻيءَ جون مون سان ڳالهيون ڪندو هو. محمد امين کوسي کي به سڃاڻندو هو، جو به ڪنهن زماني ۾ حشو ڪيولراماڻي ۽ سوپي گيانچنداڻيءَ وانگر سوشلسٽ خيالن جو ماڻهو هو. آخري عمر ۾ سخت مذهبي ٿي ويو هو. آزاد خيال ماڻهن سان گهري گهاتي لهه وچڙ رکندو هو.

بهرحال، انهن مڙني سببن ڪري، ڊاڪٽر مهڪريءَ جي سنڌ سان محبت هئي.

مون سان سندس ملاقات ڪڏهن ٿي ۽ ڪٿي ٿي، سو ياد ڪونهيم. پر، جلد ئي پاڻ ۾ ڏاڍا گهرا گهاتا ٿي وياسين. مان سنڌي ادبي بورڊ ۾ سيڪريٽري هئس، ته جامشوري ۾ بورڊ جون جايون، ٻهيون هيون. سائين غلام مصطفيٰ شاهه وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي، سائين ميران محمد شاهه ۽ آغا عبدالنبي "بلڊنگ ڪاميٽي" ۾ چيئرمين ۽ ميمبر هئا. ليڪن انهن جاين ٻهڻ کان اڳ ۾ گاڏي ڪاتي جي "امين منزل" ۾ بورڊ جي آفيس هوندي هئي. مون کي چٽي يادگيري آهي ته اُتي ڊاڪٽر مهڪري ڪڏهن به مون وٽ مهمان ٿي ڪونه آيو هو. پر، مان جامشوري ۾ آيس، ته مهيني ماسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اچي نڪرندو هو. پاڻ نہ پهتو تہ مان ڪيس ڪراچيءَ مان وٺي ايندو هوس.

بورڊ عالمن، اديبن لاءِ هڪ ننڍڙو مهمان خانو (GUEST BED UNIT) ٺهرايو هو. جنهن مان ہ تي ماڻهو گهڻو مستفيد ٿيا: سائين شاهہ محمد شاهہ ءِ ڊيوڊ چيزمئن (DAVID CHEESEMAN). انهيءَ مهمان خاني کي نوازڻ وارو ٿيون ماڻهو ڊاڪٽر مهڪري هو.

منهنجو مهمان هوندو هو تہ مون وٽ ئي ماني کائيندو هو. پر مهمانن وانگر ڪونہ کائيندو هو. گهر جي پاتيءَ وانگر کائيندو هو. حجاب ڪونہ ڪندو هو. ڪڏهن گوشت تہ ڪڏهن دال پاڄي. جيڪي گهر ۾ هوندو هو سو بسم الله. البت ڪٽاڻ جو ڏاڍو شوقين هو. ميسور جي پاسي ڪٽاڻ گهڻي کائيندا آهن.

هاڻي جو اچڻ وڃڻ لاءِ سهوليت آهي تہ حيدرآباد کان ڪراچي پري پنڌ ڪونهي، پر ڪڏهن هفتو تہ ڪڏهن ڏهہ ڏينهن مون وٽ ٽڪيو پيو هوندو هو. گهر واريءَ کي تسلي ڏيڻ لاءِ فون ڪري چڏيندو هو تہ، "تاج، مان رياني صاحب وٽ آهيان. ڪابہ ڳڻتي نہ ڪجانءِ." پلا جي ڪيس مون وٽ ڏهن ڏينهن کان بہ وڌيڪ عرصو ٽي ويو تہ پوءِ سندس گهر واري فون ڪندي هئي تہ، "هاڻي موڪليوس."

ڊاڪٽر مهڪري ڪراچيءَ ۾ پنهنجو غريباڻو گهرڙو ناهيو هو. پر، نوڪريءَ ۾ آيو تہ پنهنجي سڄي عمر هڪ سرڪاري گهرڙي ۾ گذاريائين. رٽائرمينٽ کان پوءِ کا معمولي پينشن ملندي هئس. سندس گهر واري بہ ڪنهن آفيس ۾ نوڪري ڪندي هئي. ڏکيو سکيو سندن وقت مڙئي پيو گذرندو هو.

مون کي گهڻو گهڻو پوءِ پتو پيو تہ ڪراچيءَ ۾ سندس بہ سڳا پائر بہ رهندا هئا، جن سان پوت ڪانہ هئس. ڇو تہ مهڪريءَ هٿ پير هڻي جيڪو پنهنجو غريباڻو گهر ٺهرايو هو، انهيءَ ۾ سڪ سان پائرن کي بہ وٺي آڻي گڏ رهايائين، پر، هنن ئي اڳتي هلي، ساڻس جهيڙو ڪيو ۽ گهر تي قبضو ڪيو. نيٺ، گهر وڪامي ويو. ڊاڪٽر مهڪري شريف ماڻهو هو، سور پي ويو. شريف ماڻهوءَ کي ئي پيڙو پوي ٿو.

اسان ۾نهي جي سنگت جو بنياد "سوچ جي آزادي" هئي. منهنجو هڪ مائٽ ڪنهن اسلامي جماعت سان وابستہ هو. اتيءَ ويڻيءَ ٿوريءَ گهڻيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳالهه ۾ عباسين ۽ امين جي زماني جو ڪو مثال ڏيندو هو. اورتي پير ئي ڪونه رکندو هو. هڪ پيري مون وٽ مهينو ماسو مهمان هو. انهن ئي ڏينهن ۾ ڊاڪٽر مهڪري به مون وٽ تڪيل هو. منهنجا ٻارڙا ڳوٺ ويل هئا. گهر خالي هو. هو ٻئي ڇٽا پاڻ ۾ گهرا گهاٽا ٿي ويا. پر، مون وارو مائٽ سوچ جي لحاظ کان اتر قطب تي، ته ڊاڪٽر مهڪري ڏکڻ قطب تي! ٻنهي جو پاڻ ۾ ڪنهن به ڳالهه ۾ اتفاق ڪيئن ٿئي؟ بحث ڪري ڪري، جڏهن ٻئي ڇٽا ساٽا ٿين، ته اڌ رات ڏاران وڃي ڪتن تي ڪرن.

صبح جو آءٌ ننڊ مان اٿان، ته چاءِ ناهي پاڻ ۾ پيان ۽ هنن ٻنهي کي به ڪوپ ڪوپ ڏيان. پر، ايڏا پهرين سرکي مس پرن، ته جڙ ڪڙڻ کي ويڙهه لاءِ ڦوهارو مليو. بحث وري شروع. هڪ ڏينهن صبح سويري سويري اهڙي هڪ بحث مباحثي ۾ مون واري مائٽ پنهنجي تاريخي معلومات موجب حجاج بن يوسف جو سنڌس ڪارنامن جو فخر سان ذڪر ڪيو ته، هي هي ملڪ فتح ڪيائين!

ڊاڪٽر مهڪريءَ چڙ مان چيس ته، "ماڻهو موٽر ۽ ٽيليفون ٺاهن هوائي جهاز جوڙن، ريل گاڏي ٺاهن، ڪمپيوٽر ڪين، چنڊ تي لهن. پر، اسان هزار سالن کان وٺي حجاج بن يوسف جهڙي شخص ۾ هٿ وجهي، چنبڙيا پيا هجون!"

مون وارو مائٽ اهو طعنو سهي نه سگهيو. ڊاڪٽر مهڪريءَ سان ڳالهائڻ هولهائڻ ڇڏي ڏنائين. ٻه چار ڏهاڙا ته گهر ۾ ڏاڍي هوست رهي، پر پوءِ مون ڊاڪٽر مهڪري ۽ پاڻ واري مائٽ کي پرچائي ڇڏيو. ٻنهي ڇٽن پوءِ بحث ڇڏي ڏنو. رڳو مند ۽ موسم جون ڳالهيون ڪندا هئا. يا ان ڳالهه تي گفتگو ڪندا هئا ته "سنڌڙي" انب کائڻ ۾ وڌيڪ لذيذ آهي يا پنجاب جو "انور ـ رٽول؟"

ڊاڪٽر مهڪري مڪمل ۽ پرپور آزاديءَ واريءَ سوچ جو قائل هو. منافقيءَ ۽ جهالت جي خلاف "جهاد"! سنڌس مذهب هو. چوندو هو ته "مُلو" کو شخص نه آهي. اهو هڪ ذهنيت جو نالو آهي. مون کيس ٻڌايو ته سنڌ جي ڏاهن چيو آهي ته "ملو مجاور ڪانهَ ٿئي اکر هڪڙو." تنهن تي پاڻ چيائين ته، "لا مذهب ملو" ته وري مذهبي ملي کان به بچڙو آهي. ڪُتِي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جڏهن گُلر ڏيندي آهي تہ انهن جون اکيون بند هونديون آهن. ڪجهہ ڏينهن کان پوءِ ڪلنديون اٿن، پر "لا مذهب مُلو" عقل جو اهڙو تہ انڌو هوندو آهي، جو سندس اکيون سچي عمر ڪونہ ڪلنديون آهن." ڪميونزم جو تہ سخت دشمن هو. چيائين تہ روس ۾ ڪميونزم جو جنازو کٽي قبرستان ۾ دفن ڪري آيا. چين ۾ سوشلزم جي هوست کي ختم ڪرڻ لاءِ در دروازا کولي ڇڏيائون ۽ ان کي "OPEN DOOR POLICY" نالو ڏنائون. پر، اسان جي ملڪ ۾ ڪامريڊ يعني لا مذهب ملا اڃا انهن ڏڃن وانگر پيا ڳَهن، جيڪي نار ۾ جوٽيل هوندا آهن. اکين تي کوپا چڙهيل هوندا اٿن، تہ ڏسي نہ سگهن! ڳچيءَ ۾ جيڪا تلي هڏل هوندي اٿن ان جي آواز تي پيا هلن."

چيائين تہ، "عقل جا اهڙا انڌا ملا شايد اڃا يورپ ۾ گهٽا آهن." تازو هڪ رسالي ۾ ڪارٽون ڏٺم، تہ روس ۾ وڏي ۾ وڏو بجلي گهر ڌهي ڍير ٿي پيو هو. اتان جيڪا بجليءَ جي تار پري پري ٿي ويئي، سا ڪن ٽنين تي اڃا ٽنگي پئي هئي. هڪڙو شخص، تمام پري پنڌ تي، ٽيليفون ڪن تي رکي، رڙيون ڪري رهيو هو: "ڪامريڊ، هتي بجلي ڪانہ ٿي پهچي، قصو ڪيئن آهي؟ نسوري اوندهہ لڳي پئي آهي. هلو.... ڪامريڊ.... هلو.... منهنجو آواز ٻڌو ٿا؟... جواب چو نٿا ڏيو؟ ڪامريڊ، ڪهڙن خيالن ۾ آهيو؟"

مون کيس ٻڌايو تہ جلال الدين روميءَ "مُلي جي ڏهينت" جو انهيءَ کان بہ وڌيڪ مؤثر ڪارٽون ڪيو آهي. پنهنجي ڪتاب "فيهہ ما فيهہ" ۾ لکيو اٿس تہ، "هڪ ڏينهن ڏٺم تہ بزار ۾ جاءِ جي دري کلي. هڪڙو انڌو شخص، منهن ٻاهر ڪيئي، اهو ڏسڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو. تہ ڪير ڪاڏي ويجي رهيو آهي؟"

ڊاڪٽر مهڪري پاڻ بہ پنهنجين تحريرن، تقريرن ۽ مضمونن ۾ اهڙا ئي ڪارٽون ڪيندو هو. ڪراچيءَ ۾ شام واريءَ هڪ روزاني انگريزي اخبار ۾ ڪالم لکندو هو. هڪ دفعي منجهس کو ڪالم لکيائين، جيڪو ڏسي، اخبار جو مالڪ ڊڄي ويو تہ متان سرڪار ڪاوڙجي. شام جو ڊاڪٽر مهڪري جيئن ئي سندس آفيس ۾ گهڙيو تہ مٽس چڙهي ويو. ست سريون ٻڌايائينس. ڊاڪٽر مهڪريءَ اخباري ڪالم ئي لکڻ بند ڪري ڇڏيا. اهو ڏکوئيندڙ داستان مون کي پاڻ ئي ٻڌايو هئائين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

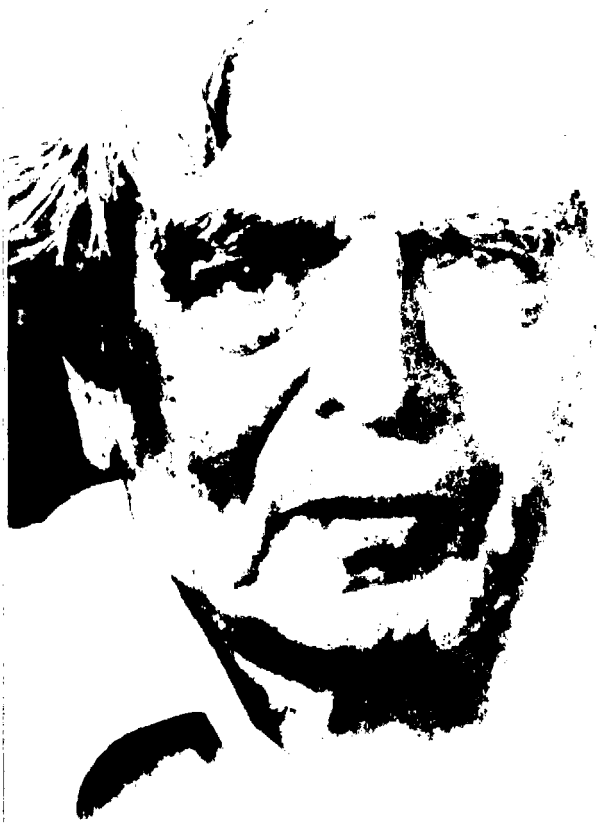

ڈاڪٽر جي ايم مهڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس اهي اخباري ڪالم ڪتابي صورت ۾ چپيا. پر، متن پيش لفظ اهڙو لکيل هو جو ڊاڪٽر مهڪري خاموش ٿي ويو. البت، هڪ ڏينهن حسين شاهه راشديءَ سان ڳالهه ڪيائين. هن چيس ته بچاءَ لاءِ پبلشر تي ڪيس وجهو ته سرڪاري الزام اوهان تي ڪونه ايندو. ڊاڪٽر مهڪري ڊڄي ويو ۽ حسين شاهه کان منٿون ميڙون ڪري ڪيس ٿهرايائين. پر، پوءِ خبر ڪانهي ته ڇا ٿيو؟

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر مهڪريءَ کي مزاح جو نهايت نفيس ذوق هو. جڏهن موج ۾ ايندو هو ته اهڙو ڪلندو هو اهڙو ڪلندو هو جو باغن ۾ گل ٽڙي پوندا هئا. سائين غلام مصطفيٰ قاسمي هڪ پيري اسان کي پراڻن هالن ۾ پنهنجي دوست قاضي غلام محمد قريشيءَ وٽ وٺي هليو. قاضي صاحب پنهنجي ٻنيءَ ۾ ٻاري وارو هو. قدرت مٿس مهربان هئي. علم جي دولت سان نوازيائينس. باغ بستان ڏنائينس ۽ اولاد صالح عطا ڪيائينس. وٽس ڏاڍي سهڻي لئبرري هئي. سندڙ جي مهمان نوازيءَ جون روايتون ويهين صديءَ ۾ ڄام ڪانيو خان زنده رکيون. پر اسان جي زماني ۾ نواب نور احمد لغاري سندس نقشِ قدم تي هليو. پر، سندڙ ۾ سکيا ستابا ته ٻيا بہ گهٽا هئا. پر وٽن رُڳي بک هئي. بقول حفيظ قريشي: "اسان وٽ ڪي ڪينهي."

هر سال، هڪ پيرو سائين قاسمي صاحب سان گڏ، اسان پنج ست ڇڪا ـ جن ۾ ڊاڪٽر مهڪري ۽ مظهر يوسف اڪثر ڪري هوندا هئا ـ قاضي صاحب وٽ ويندا هئاسون. سانجهڙيءَ ڏاران هالين پراڻين پهچندا هئاسون. اهي مجلسون اڪثر ڪري سرءُ يا سياري جي مند ۾ ٿيندیون هيون. قاضي صاحب سان اهي مجلسون رات جي مانيءَ کان پوءِ ٿيندیون هيون.

رات جي مانيءَ جنهن ميز تي لڳندي هئي، سا ننڍي هوندي هئي. سو ان تي پليٽ رکڻ جي گنجائش ڪانه هوندي هئي. چو ته سڄي طرح طرح جي طعامن سان ٻريل هوندي هئي. مختلف قسم جا هوڙ پلاءَ، ڪباب، چاپون، ڪوفتا، تاندن تي پڪل ٻوٽيون، جيرا، ٻڪيون، پاڄيون، زردو، مٺي ۽ خالص ماهئي کير جون چونئريون. الائي ته چا چا هوندو هو. پر، ان سموري ڪاڌي جو سواد ۽ لذت هڪ طرف ۽ قاضي غلام محمد صاحب جي مٺي مرڪ ٻئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

طرف! الله سائينءَ سونهاريءَ سنڌ ۾ ڪيڏا نہ مٿا ماڻهو پيدا ڪيا.

قاضي غلام محمد صاحب جي ڊاڪٽر مهڪريءَ سان ڏاڍي دل ٽي ويئي. توڙي جو پنهي جي خيالن ۾ عقيدن ۾ زمين آسمان جو ضد هو. پر، پنهي ۾ هڪ ڳالهه ساڳي هئي- "ذهن ۾ فڪر جي آزادي."

ڊاڪٽر مهڪريءَ جي پنهنجي وطن ميسور سان ڏاڍي محبت هئي. اونهاري جي چوماسي ۾، جڏهن حيدرآباد ۾ جامشوري جي آسمان تي ڪڪر وسڻ جا ويس ڪري ايندا هئا ۽ مان ڊاڪٽر مهڪريءَ کي چوندو هوس تہ "اڄ ڪهڙي نہ پياري موسم آهي!" تڏهن تڏو ساهہ پري چوندو هو تہ، "هائو ميسور جي موسم آهي." ڪڏهن چوندو هو تہ "هائو بئنگلور جي موسم آهي."

ميسور ۽ بئنگلور جي موسم وانگر اتان جي ميون جو بہ گهٽو ذڪر ڪندو هو. قاضي غلام محمد صاحب وٽ هڪ سٿو باغ هوندو هو. هڪ دفعي اسان کي ان جو سير ڪرايائين. قاضي صاحب پنهنجي باغ جي ميون جو ذڪر ڪيو تہ "هي ميوو سٿو ٽئي ٽو ۾ منجهس اها لذت ڪانهي، هيءُ ميوو تمام مٺو ٽئي ٽو."

تڏهن ڊاڪٽر مهڪري پڇيس تہ "اوهان وٽ دُريانُ بہ ٽئي ٽو؟"

قاضي صاحب حيران ٽي چيس تہ، "اسان تہ ان جو نالو ئي ڪونہ ٻڌو آهي!"

ڊاڪٽر مهڪريءَ انهيءَ تي دُريان جون خوبيون بيان ڪيون. اسان سڀ متوجهہ ٿياسين. ڊاڪٽر مهڪري چوڻ لڳو تہ دُريان جي سڀ کان اول هيءَ خوبي آهي تہ "مردانا طاقت" لاءِ اڪسير آهي. سڀ ورهين جو مرد کائيندو تہ سورنهن ورهين جي ڇوڪريءَ سان شادي ڪندو ۽ ڪيس تمام خوش رکندو. دريان کائڻ ۾ وري اهڙو آهي جو جڙ تہ اوهان انب جي وڻ مان لٽل تازي ماکي لاهي وات ۾ وڌي.

اهو ٻڌي قاضي صاحب جو دُريان لاءِ اشتياق وڌي ويو ۽ چيائينس تہ، "ڊاڪٽر صاحب، ڪيئن بہ ڪري دريان جو ٻج ونئي ڏيو."

تڏهن ڊاڪٽر مهڪريءَ آهستي چيو تہ، "البت دريان ۾ هڪ عيب آهي، سو هيءُ تہ انهيءَ جي بَدبوءِ ڏاڍي بيڇڙي آهي. اوهان کائڻ لاءِ ڪپيندا،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نہ سجو گھر ڏونڊي ٿي ويندو. سو هوائي جهازن وارا ڏُريان کڻڻ کان انکار ڪندا آهن. ٻيو ته ڏُريان ڪيي کائبو ته ڪاڪ وات ۾ وجهڻ مهل، نڪ کي جهلي بند ڪرڻو پوندو. ليڪن، جڏهن به اوڳرائي ايندي ته اٿين پائبو ته بيٺ ۾ ڪو مئل ڪُئو ٻيو آهي."

قاضي صاحب اهو ٻڌي، موڪلائڻ مهل ڈاڪٽر مهڪريءَ کي نرڙ ۾ گهنج وجهي ڪن ۾ سرڀات ڪيو ته، "درياڻ جو ٻڌ نہ موڪلجو."

❊ ❊ ❊

مان ڈاڪٽر مهڪريءَ کي، موقعي ملڻ تي، سندس گهمائڻ ونڊي ويندو هوس. ڪيس سندس سان هونئن به ڏاڍي محبت هوندي هئي.

هڪ دفعي ڪيس خيرپور ۾ سچل سيمينار تي ونڊي ويس ۽ ٻئي دفعي سکر ٻُراج جي جشن ۾ ٽئين دفعي وري شڪارپور جي جشن ۾ ويو هاسين. اتي جلسي جو صدر مان هئس. سو جلسي ۾ ڪائنس تقرير به ڪرايم. موٽ تي لاڙڪاڻي مان لنگهياسين ۽ اتان ڪينيڊي مارڪيٽ مان ماهوٽن جي مشهور زيتونن جو ڪارو ورتوسون. رستي تي زيتون ڪائيندا، اچي سيوهڻ پهتاسين ۽ سڪندر بادشاهه واري پراڻي قلعي جي مٿان ريسٽ هائوس ۾ رات رهڻ جو فيصلو ڪيوسون.

اسان جو اهو يادگار سفر هو. نماشام جو ريسٽ هائوس ۾ پهتاسين. ڊرائيور جو نالو ياد ڪونهيم پر پانيان ٿو ته محمد بخش مگريو هو. هٿ منهن ڌوتو سون، ته ريسٽ هائوس جو ڪيپر ٻاهر اڱڻ ۾ ڪرسيون ۽ ميز رکي ويو. اسان سولا ٿي ويٺا سون، ته گرم گرم پڪوڑا ۽ چاءِ ڪٽي آيو.

ريسٽ هائوس جو مٿي قلعي تي آهي ته نگاهه پري پري پوي ٿي. آسمان ۾ ميندي رتا ڪڪر ست سرمائي ويس ڍڪڻ لڳا ۽ سيوهڻ جون بتيون روشن ٿيون ته قلندر لعل شهباز جي روضي جو گنبذ تجلا ڏيڻ لڳو. سامهون درياه جو پريون پار نظر ڪونہ ٿي آيو.

ڈاڪٽر مهڪري چاءِ پي اٿيو. آهستي آهستي هلندو قلعي ۾ سيمنٽ جي ٽلهي تي وڃي ٻيٺو. مان ڪرسيءَ تي ئي ويٺو رهيس. چڱيءَ چڱيءَ ديڙ کان پوءِ موٽيو ته سندس اکيون آليون هيون.

مان حيران ٿي ويس. چيو مانس ته، "ڈاڪٽر صاحب، خير ته آهي؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين تہ، "ڪهڙي خبر تہ هڪ ڏينهن سڪندر اعظم هن قلعي ۾ هيئن هن هنڌ ٻيهي، سامهون نهاريو هوندو. هو دنيا جو فاتح هو. مان فقير آهيان."

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر مهڪريءَ کي اولاد ڪونہ ٿيو. سو ڪيس ٻارن سان ڏاڍي محبت هئي. منهنجي نياڻي قرة العين تڏهن پنڌ ۾ ڪاڪ ڪندي هئي. مان ڪيس هنج ۾ ڪٽي ريسٽ هائوس ۾ ڊاڪٽر مهڪريءَ سان ڪچهري ڪرڻ ويندو هوس. ڊاڪٽر صاحب عينيءَ کي پنهنجي پاسي ۾ ويهاريندو هو. جا سندس عينڪ، پين، ڪنجين ۽ ڪيسي ۾ پيل سڪن سان راند ڪندي رهندي هئي.

منهنجي ننڍي پٽ مجيب سان تہ ڏاڍي دل هئس. ڪيس "ترڪ" ڪوٺيندو هو. ڪڏهن "بهادر" سڏيندو هوس. جڏهن مان اسلام آباد بدلي ٿي ويس تہ مجيب لاءِ هڪ تاريخي دوربين تحفي طور موڪليائين ۽ پنهنجيءَ ڪئميرا سان ڪيبل سندس تصوير پنهنجي ڪنهن مضمون ۾ "ڊان" اخبار ۾ ڇپايائين.

منهنجو وڏو پٽ عزيز ٽئين درجي انگريزيءَ جي ڪچي امتحان ۾ فيل ٿيو. اسڪول مان موٽيو تہ ڏوڙندو آيو ۽ مون سان اها ڳالهہ ڪيائين. مون سندس ڳٽتي لاهڻ ۽ خود اعتمادي بحال ڪرڻ لاءِ ڪيس پاڪر ۾ ڪٽي، چمي ڏني ۽ چيو تہ، "ڪا ڳالهہ ناهي، تون پڪي امتحان ۾ پاس ٿيندين."

اهو ڏسي ڊاڪٽر مهڪريءَ اکين ۾ پاڻي اڇي ويو. مون کي ڏک مان چيائين تہ، "منهنجي پيءُ مون کي ڪڏهن بہ ائين پيار ڪونہ ڪيو."

هڪ دفعي اسلام آباد ۾ سندس سڪ لڳم. ڪنهن ادبي سيمينار جو پروگرام هو. ڪيس ۽ مظهر يوسف کي جهاز جون ٽڪيٽون موڪليم. ۽ ٽي ڏينهن ٽڪيا، ڏاڍيون رهاٽيون ڪيونسون.

ڊاڪٽر مهڪريءَ جو دنيا جهان ۾ هڪ ئي دوست هو۔ مظهر يوسف! ٻيءَ مهاياريءَ لڙائيءَ واري زماني ۾ پهريون دفعو شملي ۾ مليا هئا. شملو جو اونهاري جي مند ۾ هندستان وائسراءِ جي گاديءَ جو هنڌ هوندو هو. سياري ۾ گاديءَ جو هنڌ دهلي هوندي هئي. مظهر يوسف چيو تہ انهيءَ ملاقات ۾ دوست ٿي ويا سون. وري دهليءَ ۾ مليا سون. هندستان پاڪستان ٿيو تہ ڪراچيءَ ۾ گڏياسون. ان کان پوءِ قسمت ٻنهي جو ساهہ سنهيءَ سئيءَ سان سِبي ڇڏيو. سنڌ جي سمورن دوستن سان ڊاڪٽر مهڪريءَ جي ملاقات مظهر يوسف جي معرفت ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مظهر يوسف چوندو هو ته ڊاڪٽر مهڪريءَ کي هندو ديومالا تي وڏو ڪلڪو هوندو هو. هڪڙي دفعي، شيخ ايان ڊاڪٽر مهڪري، مظهر يوسف ۽ ٻيا کي دوست ميٿيءَ واري ريسٽ هائوس ۾ ويا سين. سڄو ڏينهن اتي رهياسين. ڊاڪٽر مهڪري ڳالهائيندو رهيو. اسان ٻڌندا رهياسين. هن رامائڻ ۽ مهاڀارت مان کي ٽڪرا بيان ڪيا ۽ جن ۾ علم ۽ اعليٰ اخلاق جي تعليم ڏنل هئي.

هونئن، ته ڊاڪٽر مهڪري سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي تعليم جي تلقين بلڪ تبليغ ڪندو هو. پر، ساڳئي وقت، غير سائنسي علمن جو به ڪوڏيو هوندو هو. E.S.P ۾ به ڏاڍي دلچسپي رکندو هو. COFEE CUP READING ۾ سندس يقين هو.

هڪ دفعي حيدآباد ۾ هڪ صوفي بزرگ وٽ مون سان گڏجي هليو. ٻنهي جي گفتگوءَ جو مرڪزي موضوع "ڪشف" هو. ٻئي دفعي مون سان گڏجي مبين اسحاق جي زيارت لاءِ ملاڪاتيار هليو. ڪليل ذهن، ڪليل دل ۽ ڪليل دماغ وارو شخص هو. ڪيس ڪنهن به "ازم" سان وابسته ڪرڻ ساڻس وڏي ۾ وڏو ظلم ٿيندو. صحيح معنيٰ ۾ "صوفي لا ڪوفي" هو.

مان اسلام آباد مان جڏهن ڪراچيءَ ويندو هوس ته مظهر يوسف مانيءَ تي سڏيندو هو. ڊاڪٽر مهڪري به اچي شريڪ ٿيندو هو. پوئينءَ ملاقات ۾ چيائين ته هن کان پوءِ شايد پاڻ وري ملي نه سگهون.

مون چيو "چو؟"

چيائين ته "مان هن جهان ۾ ئي ڪونه هوندس."

مون چيو "ڊاڪٽر صاحب ائين نه چئو."

سال کن پوءِ ڪراچيءَ ويس ته مظهر يوسف ڳالهه ڪئي ته ڊاڪٽر مهڪري چاق ڪونهي. هڪ ته سنڌن جو سور ٻيو ته سڄو وقت بستري تي ليٽيو پيو آهي. سو ڪا ڳالهه مزو ئي ڪانه ٿي ڏئيس. مون چيو ته، "ٻئي دفعي گڏجي وٽس هلنداسون." مان موٽي اسلام آباد هليو ويس. اهو ٻيو دفعو ڪڏهن به ڪونه آيو.

هڪ ڏينهن شام جو فون جي گهنٽي وڳي ته ڪراچيءَ مان ڪال آهي. فون تي آيس ته مظهر يوسف هو. پريل گلي سان چيائين ته، "ڊاڪٽر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهڪري اڄ هي جهان ڇڏي ويو."

مون ڪيس ڇا چيو ۽ هن ڇا چيو سو هاڻي ياد ڪونهيم. پر ايترو ياد
اٿم، ته جڏهن مظهر يوسف سان ڳالهائي، موتي پنهنجي ڪمري ۾ آيس، ته
دريءَ وٽ بيهي، اسلام آباد مان اداس نگاهن سان سنڈ ڏي ڏٺم.

ڊاڪٽر مهڪري سيوهڻ واري قلعي ۾ سيمنٽ جي ٿلهي تي سڪندر
بادشاهه سان گڏ بيٺو هو. هڪ دنيا جو فاتح هو ۽ هيو فقير هو. ٻئي ڇڙا ڪن
سفيد پرن وارن پُراسرار پکين کي ڏسي رهيا هئا، جي اڏامندا اڏامندا، "دريا
جي پرئين پار؟" آسمان جي نيراڻ ۾ گم ٿيندا پئي ويا:

سامي ڪٽي سنک، وڃائي وات ٽيا

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

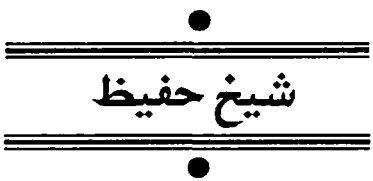

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

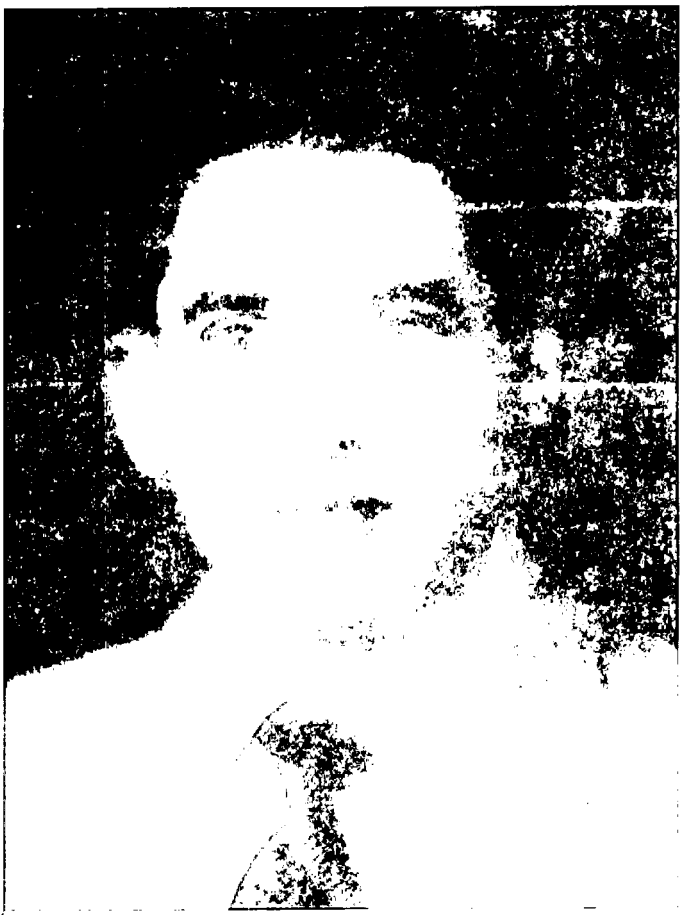

شیخ حفیظ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪالهوڪو ڏينهن آهي، جو نوشهري فيروز مان مٿترڪ جو امتحان ڏئي، حيدرآباد ۾ اچي، ڪليليءَ واري ڪاليج ۾ داخلا ورتي اٿم. ڪاليج جي داخلا ته سولي، پر، ان جي هاسٽل جي داخلا ڏاڍي ڏکي. جڙ ته ٽڪر ٽاکي، شيرين سان ملڻو هو. فرهاد ٽڪر ٽاکيندي مري ويو. مان لڪ لنگهي پار پيس ۽ ڪليلي ڪاليج جي پراڻيءَ هاسٽل جي ڇهين نمبر ڪمري ۾ وڃي واڙ جي ڪٽ رکيم. پنج ڇٽا اڳ ئي پنهنجون ڪٽون وڇهيون وينا هئا. پهرينءَ رات ننڊ مزي جي ڪانه آئي. ڪٽ ته نئين هئي، پر، آس پاس اورين ڪٽن مان منگهڙ اچي پهتا. بٽ ۾ ڪرڙو پئجي ويو. سڄي رات ننڊ ڪانه آئي.

صبح جو ايڇا اوباسيون پئي ڏنم، ته هاسٽل جي وارڊن جو ماڻهو آيو. تڙ تڪڙ ۾ منهن تي ڇنڊو هٽي، سندس آفيس ۾ پهتس. ڳاڙهين اکين، جهنڊولن وارن ۽ بيڇڙن افعالن واري هڪ نوجوان تي نظر پيم. وارڊن چيو ته، "هن کي وٽي وڃ ۽ سمهڻ لاءِ هنڌ بسترو ڏيئنس."

هاسٽل منهنجي اوطاق ڪانه هئي ۽ نه وري ان جو نگران هئس. اهو ڪم اسان جي هڪڙي پروفيسر جي بلي هو. پر هن بار مون تي رکيو. نوجوان کي ڪمري ۾ وٽي آيس. ڪيس پنهنجي ڪٽ ۽ هنڌ ڏنم. پاڻ ڪاليج هليو ويس. ڪاليج جا پيريڊ ختم ٿيا، ته ڪينٽين تي منجهند جي ماني کائي، اتان ئي پرهاهرو شهر هليو ويس. رات جو اٺين نائين بجي موٽيس، ته اهو بدافعالو نوجوان بہ ننڊ مان جاڳيو هو. هٿ منهن ڌوئي، منهنجي بستري ۾ سولو ٿي وينو هو. ڪو ڪتاب وينو پڙهيائين. جڙ ته ڪيس منهنجو ئي انتظار هو. سو جيئن ئي ڪمري ۾ داخل ٿيس، ته پاڻ اٿيو. وارن کي ڦٽي بہ ڪانه ڏنائين. بوٽ پائي، ڪهيون ڇڪي ٻڌائين ۽ پوءِ سگريٽ دکائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چيائين تہ "مان هلان ٿو. ڪو پڇڙ اچي تہ چئجوس تہ صبح جو ڏهين بجي ايندو."

رات جو يارهين بجي ڏاران هڪ فوجي سفيد يونيفارم ۾ آيو. غالباً، نيوي ۾ هو. چيائين تہ "حفيظ شيخ آهي؟"

مون چيو تہ "صبح جو ڏهين بجي ايندو."

اهو ٻڌي چيائين تہ "اچي تہ چئجوس تہ ڪيپٽن قدوس آيو هو." (بعد ۾ خبر پئي تہ سندس پيٽويو هو.)

مون چيو تہ "اوهان کي خبر ڪانهي، تہ هينئر ڪاٽي هوندو؟"

چيائين تہ "ويچاري جو ڪو گهر گهات ئي ڪونهي!"

غريبن ۽ مظلومن سان مون کي محبت آهي. پوءِ اهي ڪير ۽ هجن. ڪٽان جا ۽ هجن. سو وڌيڪ تعارف جو ڪو ضرور ئي ڪونہ هو. حفيظ ۽ مان گهرا گهاٽا يار ٿي وياسين. سندس ڳالهين مان سمجهيم تہ يار ڪجهہ اتڪلي ۽ آهي. ڳالهہ ڪيائين تہ مون کي خبر هئي تہ هاسٽل ۾ داخلا سولي ڪانهي. سو لاءِگيتيون ۽ راتيون ننڊ ڪانہ ڪيم. ٽئين ڏينهن، ڇاڻي ٻجهي، صبح سان ڳاڙهين اکين ۽ بچڙن افعالن سان، پرنسيپال جي آفيس ۾ هليو ويس ۽ چيومانس تہ اوهان جي ڪاليج جو شاگرد آهيان. ۽ن راتين کان سمهيو ڪانہ آهيان. دل ڪچي ٿي رهي آهي. ڄانيان ٿو تہ الٽي اچي رهي آهي. مهرباني ڪري ڪجهہ دير آرام لاءِ ڪو بندوبست ڪري ڏيو."

پرنسيپال منهنجي منهن ۾ نهاريو. منهنجون ڳاڙهيون اکيون ڏٺائين تہ هڪدم گهنٽي وڄايائين. هاسٽل جي وارڊن کي گهرائي چيائين تہ "هن شاگرد جي آرام ۽ رهائش جو هڪدم بندوبست ڪريو." (وارڊن وري اهو بار مون تي رکيو هو).

پرنسپال ڈاڪٽر ائڊرين ڊيوآرٽ هو. عيسائي هو. اصل ۾ گوا جو باشندو هو. ملائڪن کي جو آدم کي سجدي ڪرڻ جو حڪم مليو هو سو ان ڪري جو جهان جي خالق ۽ مالڪ کي معلوم هو تہ آدم جي اولاد ۾ ائڊرين ڊيوآرٽ جهڙا سدورا پٽ پيدا ٿيندا. هو ڪنهن ٻئي ملڪ ۾ جمي ها، تہ هاڻي سينٽ ائڊرين ڊيوآرٽ سڏجي ها. سڄي عمر سنڌ جي تعليم ڪاتي ۾ گذاريائين. اسان جا انگريزيءَ جا ڪلاس ونڊندو هو. جيڪو پهرين پهرين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سبق ڏنائين. سو مون کي ايڏا تائين ياد آهي. ان جو پهريون جملو هو ته "انسانذات هن مهل تائين جيڪو به تهذيبي سفر ڪيو آهي، ان جو پهريون قدم "سهپ" (TOLERENCE) هو."

ڊاڪٽر ڊيوآرٽ رگوڪاليج ڪوٺ هلايو. سنڌ تي عاليشان ڪتاب به لکيائين. پر، سرنديءَ وارا سنڌي سپاجهڙا پاڻ کي قلم ۽ ڪتاب کان پري رکندا آهن. انگريزن جي ڏينهن ۾ منجهن جان تان لحاظ هو. ان دؤر جو تنڊي باگي واري مدرسي جو مير صاحب، ڊيري وارو سائين الهه آندو شاهه، جنهن نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول جو بنياد وڌو يا حسن علي آفندي صاحب، جنهن سنڌ مدرسو ناهيو ۽ مرحوم نور محمد وڪيل جنهن حيدرآباد وارو هاءِ اسڪول قائم ڪيو سي سڀ وڏا نالا آهن. پر، هاڻي سنڌ جي تاريخ جا اڳواڻ آهن.

❊ ❊ ❊

حفيظ منهنجي همٿائڻ تي ڏهين رپين واري واٽ جي ڪٽ وٽي آيو ۽ پاسي ۾ اچي وڃائين. وٽس بجليءَ جو هيٽر هو جنهن تي چانهه جي ڪتلي چاڙهيندو هو. پوءِ رات جو اسان جي ڪچهري ٻين ٽين بجي تائين هلندي هئي. ائين وقت گذرندو رهيو. سڄو سال حفيظ ۽ مان گڏ رلندا رهياسين. سائنس پڙهڻ جو شوق نه ڪيس هو نڪو مون کي. حفيظ کي اقبال جا الاهي شعر ياد هئا. سي مون کي ٻڌائيندو هو ۽ اهو به ٻڌايائين ته سندس نندپڻ ڪيئن گذريو.

سندس پيءُ گمبٽ جي پاسي وٽنري ڊاڪٽر هو. سندس والده غير سنڌي هئي. حفيظ اڃا ٻار هو ته گهران ڀڄي ويو. ڇو ڀڄي ويو، سو مون کي ڪونه ٻڌايائين. البت، ايترو ڏسيائين، ته پيٽ گذر لاءِ اول بوٽ پالش ڪيم، پوءِ ٻيا ڏنڊا ڪيم ۽ آخر ۾ ڪيسا ڪترڻ سکيس. هڪ دفعي بمبئيءَ ۾ ڪنهن دڪان جي اڳيان ٻيٺو هوس، ته ڪنهن جيب ڪتري پٽيان اڇي ڪيسي کي ڪينچي هنئي. ڪچيم پچيم ڪونه جيئن ٻيٺو هئس، تيئن آرام سان ٻيٺو رهيس. تمام آهستي پنهنجو هٿ جيب ڪتري جي هٿ تي رکي چيم ته "استادن سان!"

جيب ڪترو ڦري اڳيان آيو ۽ پيرين پئي، معافي ورتائين. پاسي واريءَ هوٽل تي وٽي هليو. ڏاڍي سٺي دعوت کارايائين.

اهو ٻيءَ مهاڀاري لڙائيءَ جو زمانو هو. حفيظ چيو ته، "موقعو مليو ته ملٽريءَ ۾ پرتي ٽيس. ناگپور جي پاسي موڪليائون. ڪجهه عرصو رهيس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ جان ڇڏائي آيس. مزو ڪونہ آيو."

پاڪستان ٺهڻ کان ستت اڳ پاڻ حيدرآباد آيو. اول گاڏي ڪاتي ۾ سائڪلن جي پنچرن ڳنڍڻ جو دڪان کوليائين. پوءِ انڊس گلاس فئڪٽريءَ واري علائقي ۾ ڪٽمنڊن ۽ ريزڪي سامان جو دڪان کوليائين. اتي هڪ خاتون سان عشق ڪيائين، جا پوءِ سندس هڪ دوست سان پرڻي. هڪ دفعي، حفيظ مون کي ڏيکاري ڏاڍي سهڻي هئي!

انهيءَ زماني جا سندس تي گهاٽا دوست هئا، جي ٽئي مون سان ملايائين. هڪ يونيورسٽيءَ ۾ استاد ٿيو. ٻيو محمد اسماعيل، جو زميندار هو ۽ ٽيون ولي محمد، جو مذهبي ماڻهو هو. اشراف انسان هو. ٽنهي جو ساڻس ذاتي تعلق هو. هڪ دفعي حفيظ ۽ مان ولي محمد جي ڳوٺ وياسين. حيدرآباد شهر کان ڇڪو پري هو. اسر سان پنڌ پياسين. نيرن وٽس وڃي ڪئيسون. مکڙ، ماکيءَ، ڪڪڙ جي اوڙاڻن ۽ گرم گرم چاءِ ڏاڍو مزو ڏنو.

❊ ❊ ❊

حفيظ کي ٻہ پائر هئا. حميد سيني ۾ وڏو هو ۽ الڳ رهندو هو. سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ نوڪري ڪندو هو. سدائين انگريزي ڳالهائيندو هو. فليٽ هئٽ پائيندو هو ۽ چروٽ چڪيندو هو. ٻنهي ننڍين پائرن سان ڪونہ ڳالهائيندو هو. ٻئي پاڻس جو نالو بشير هو حفيظ کان ٻہ ننڍو هو. مير غلام علي خان تالپر جو پي.اي ٿيو جنهن ڪيس ٽيڪسٽائيل انجنيئرنگ ۾ ڊپلوما لاءِ انگلستان موڪليو. اتان ڊپلوما جي بدران اها اسڪيم کڻي موٽيو تہ سنڌ جي هارين کي سڌارڻ لاءِ ڪين مشيني هر وٹي ڏجن. اسڪيم هلي ڪانہ سگهي، سو انگلستان موٽي ويو. پوءِ ڪاڏي ويو تنهن جي اڄ تائين ڪا خبر ڪانهي.

حفيظ کي پينر ٻہ هيون. هڪ پنهون خان سان پرٽيل هئي، جو سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ سپرنٽنڈنٽ هو. نهايت شاندار ماڻهو هو. ٻي ڪيپٽن قدوس سان پرٽي. ٽين شايد عالماڻين ۾ پرٽي.

حفيظ هڪ دفعي اوچتو منهنجي ڳوٺ اچي نڪتو. ڳوناڻي زندگي ڏکيري آهي، مون کي چيائين تہ، "اڄ مون کي خبر پئي آهي تہ تون ڏسڻ وائسڻ ۾ تہ ڏاڍو نرم ۽ نازڪ آهين. ليڪن، ڏک سک تي هريل آهين."

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ سال کن حيدرآباد جي ڪاليج ۾ مون سان گڏ پڙهيو. پوءِ ڪراچيءَ هليو ويو. خط لکيائين تہ تون بہ ڪراچيءَ هليو اچ. مان ڪراچي پهتس. پاڻ مينارام هاسٽل ۾ رهندو هو. پاڻ بہ خيرپور رياست جو هو سو خيرپوري شاگردن کان سندن ہن ٽن ڪمرن جون چابيون وٺي چڏيون هئائين، جو ڪاليجن ۾ وٺيشن هئي. هو ڳوٺ هليا ويا هئا. هڪڙي ڪمري جي چابي مون کي ڏنائين ۽ درخواستن جو ٿهو ٽائيپ ڪرائي ڏنائين. پوءِ سمجهايائين تہ، "صبح جو نيرن ڪري نڪر. سنڌ سيڪريٽريٽ جي هڪ هڪ آفيس ۾ وچ ۽ فقير وانگر سئن هٽي. پڇ تہ ڪا ڪلارڪيءَ جي جاءِ خالي آهي؟ ڪٽي نہ ڪٽي ملي ويندئي."

پاڻ بہ ائين ئي ڪلارڪي هٿ ڪئي هئائين.

مون سندس نسخو آزمايو. هڪ ڏينهن ڊئريڪٽر انڊسٽريز سنڌ جي آفيس ۾ ويس. آفيس سپرنٽنڈنٽ تہ الائي ڪير هو. پر، وڏو بااخلاق شخص هو. وچولي عمر جو هو. ان زماني ۾ سنڌي ماڻهن ۾ اڃا لحاظ هو ۽ رشوت جو مرض ايڏو ڪونہ پکڙيو هو. صبح جو اچڻ لاءِ چيائين. ٻئي ڏينهن مون کي ڪلارڪيءَ جو آرڊر هٿ ۾ ڏنائين. عيد ٽي وئي! حفيظ سان ڳالهہ ڪيم. ڏاڍو خوش ٿيو. پر، ائين بہ چيائين تہ، "هفتي کن ۾ خيرپوري شاگرد موتندا. پنهنجا پنهنجا ڪمرا والارينداً. تنهنجا ٽپڙ ڪٽي ٻاهر اڇلائيندا."

اهو ٻڌي مان تہ ڏاڍو پريشان ٿيس. پر، حفيظ تي ڪوبہ اثر ڪونہ ٿيو. مينارام هاسٽل ۾ مان ڪل ٻہ مهينا رهيو هئس. انهيءَ عرصي ۾ نبي بخش دائوديوٽي سان سنگت ٿي وئي هئي، تنهن ڇيو تہ، "مون سان اچي رهہ." اول ساٺس ۽ پوءِ مقبول سومري سان گڏ وڃي رهيس، جو ٽيهين نمبر ڪمري ۾ اڪيلو رهندو هو. ان ڪمري ۾ رهائش جي يادگيرين جو مضمون لکيو اٿم، جيڪو "مهراڻ" ۾ ڇپيو آهي. گهٽن کي وٽيو آهي.

حفيظ بہ هاسٽل ۾ رهندو هو. پر، سندس گهڻو ٽڻو وقت 29 نمبر ڪمري ۾ گذرندو هو، جتي ڊاڪٽر هاشمي رهندو هو. ڊيموڪريٽڪ استوڊنٽس فيڊريشن جو سيڪريٽري جنرل هو. جيڪا ليفٽيست خيالن جي شاگردن جي جماعت هئي. 1953ع وارا فساد انهن ڪرايا هئا جن ۾ نواب مشتاق احمد گرماڻي، وزيرِ داخلا حڪومت پاڪستان جي ڪار ساڙي وئي هئي. دائوديوٽو انهيءَ ڏينهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شام جو مون کي اُنهيءَ هنڌ وٺي ويو هو. سڑيل ڪار پوليس کڻائي وئي. پر، هر هنڌ هٿياربند پوليس بيٺي هئي. سخت خوف ۽ هراس هو.

❊ ❊ ❊

هڪڙي ڏينهن هاسٽل ۾ حفيظ وٽ ويس، تہ ڪجهہ ويٺي لکيائين. مون چيس تہ، "چا ٿو لکين؟"

جواب ڏنائين تہ، "افسانو."

جڏهن حيدرآباد ۾ هو تہ هڪ دفعي سندس موجودگيءَ ۾ سندس هڪ نوٽ بڪ کڻي پڙهڻ ويٺس، جنهن ۾ ڪي افسانا لکيا هئائين. سڀ رومانوي طرز جا هئا. اها ڳالهہ ياد هئم. سو پڇيومانس تہ، "چا جي لاءِ؟"

چيائين تہ، "ڪراچيءَ جي سنڌي ادبي سنگت افسانن جي چٽاپيٽي ڪرائي آهي، انهيءَ لاءِ لکي رهيو آهيان."

مون چيو تہ، "مان بہ لکان؟"

چيائين تہ، "پلي لک."

مون افسانو لکي کيس ڏنو. سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ جو سيڪريٽري هو عبدالغفور انصاري ۽ جج هئا بيگم زينت عبدالله چنا، پير حسام الدين راشدي ۽ عثمان علي انصاري. تڏهن منهنجو منجهائن ڪير بہ واقف ڪونہ هو.

ڏهن ڏينهن کان پوءِ عبدالغفور انصاري مليو ۽ ٻڌايائين تہ تنهي ججن پهرين ستن افسانن ۾ تنهنجو افسانو شامل ڪيوآهي. اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيس. رزلٽ نڪتي تہ منهنجي ئي افساني کي پهريون نمبر مليو. حالانڪ جمال ابڙي جهڙو وڏو افسانہ نگار بہ چٽاپيٽيءَ ۾ شريڪ ٿيو هو.

انهيءَ کان پوءِ مان سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ جي هفتيوار گڏجاڻين ۾ باقائدگيءَ سان وڃڻ لڳس، جنهن جا ٻيا مکيہ ميمبر هئا: نورالدين سرڪي، ايياز قادري ۽ دادا موتي رام. حفيظ متن هميشہ تنقيد ڪندو هو ۽ کين سنڌي ادبي سنگت جي "ٽمورتي" ڪوٺيندو هو.

ٻين سينئر ميمبرن ۾ احسان بدوي شامل هو جيڪو ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ باقاعدي ايندو هو. عبدالغفور انصاريءَ جي دلچسپي جيئن پوءِ تيئن گهٽبي ويئي. سويو لاڙڪاڻي رهندو هو. سو قسمتي ايندو هو. جويو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صاحب پيرو پريندو رهندو هو. هر ڪو سندس لحاظ ڪندو هو. حفيظ رشيد پٽي، رشيد آخوند، جمال رند، خواجہ سليم، حسين عادل ڪتري، اياز قادري ۽ ٻيا ڪيترائي سرگرم ڪارڪن هئا.

اياز قادري ڪجھ عرصي کان پوءِ سنگت جو سيڪريٽري ٿيو ته گڏجاڻيون سنڌ مدرسي بدران سندس جاءِ 6- ڏني رام بلڊنگ تي ٿيڻ لڳيون. انهن گڏجاڻين ۾ ادبي ڳالهيون ته خير خوبيءَ سان ٿي ويندیون هيون. پر، انتظامي ۽ ڪاروباري ڪاميٽيءَ جي گڏجاڻين ۾ حفيظ شيخ هر آئٽم تي اختلاف ۽ واک آئوٽ ڪندو هو. خواجہ سليم سندس سات ڏيندو هو. منهنجي راءِ موجب سليم جون ساٿس ٻٽيھ دليون هيون. حفيظ تي مضمون لکڻ جو حق ڪيس ئي جڳائي ٿو.

خواجہ سليم ۽ جمال رند سان حفيظ جا دوستانہ لاڳاپا خيرپور رياست جي پسمنظر ۾ هئا. خواجہ سليم خيرپور جو ويٽل هو. پر، جمال رند اتان جي رڳو ناز هاءِ اسڪول ۾ پڙھيو هو.

❊ ❊ ❊

حفيظ 1962-1963ع ۾ سنڌ جا وڻ ڇڏي لاهور هليو ويو. اتي اي.پي.پي. ۾ نوڪري ملیس. پر، انهيءَ کان اڳ هت سنڌ ۾ خانبهادر کهڙي جو پرنسپل ڪلارڪ مقرر ٿيو. پگهار طئي ڪرڻ کان اڳ کهڙي صاحب کي فقط هڪ شرط وڌو هئائين تہ "نيرن تي ڪڏڻ جا ٻہ آنا ڪائيندس. هڪ ملندو تہ نوڪري ڇڏي ويندس."

کهڙي صاحب شرط ٻڌي، کلي ڏنو. سندس شرط قبول ڪيائين ۽ بورچيءَ کي ان مهل ئي اهڙو آرڊر ڏنائين. اها ڳالهہ اسان کي خانبهادر کهڙي جي اخبار "نواءِ سنڌ" جي ايڊيٽر، مولوي عبدالغفور سيتائيءَ ٻڌائي. مولوي سيتائيءَ کي حفيظ سان ڪچهري ڪرڻ ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو. ساٿس چرچا گهڻا ڪندو هو. سندس نيوز ايڊيٽر غلام قادر لاکير کي رونشو لڳندو هو. سو غلام قادر ۽ مقبول سومرو هيڪاري محفل کي مچائيندا هئا. مقبول سومرو لاکير سان گڏ "نواءِ سنڌ" ۾ سب ايڊيٽر هوندو هو. پوءِ بئنڪ جي نوڪري ڪيائين ۽ آخرڪار ترقي ڪري حبيب بئنڪ ۾ سڄي پاڪستان جو صدر ٿيو. سونّ جهڙو سچو ماڻهو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ اڃا سنڌ بلڪ ڪراچيءَ ۾ هو تہ "ون يونٽ" نهيو. حفيظ ان تي هڪڙو طنزيہ افسانو لکيو جنهن جو عنوان هو "اڇو تہ گهر گڏيون." تمام سٺو افسانو لکيو هئائين. سنڌي هوليءَ کي سرڪاري درجو ڏيارڻ جي تحريڪ ۾ تمام سرگرم رهيو. پتين تي، سنڌي هوليءَ جي حمايت ۾ لوهي پليٽن سان نعرا ڇاپڻ ۾ ڪمال ڪري ڇڏيائين. مون کي هاڻي ڇٽي يادگيري ڪانهي، پر انهيءَ ڪم ۾ مرغوب بخاري ۽ منصور عباسي سندس ڀانهن ٻيلي هئا. ٻئي عجب انسان هئا. جيڪر متن دل کولي مضمون لکجي، هاڻي هو ٻئي هي جهان ڇڏي ويا آهن.

حفيظ جي يارن ۾ هڪڙو ٻيو نوجوان بہ هو قادر صديقي، جيڪو جويي صاحب جي دوست جمال صديقيءَ جو ننڍو پاءُ هو. پر، ستت حفيظ سان چرچا گهڻا ڪرڻ لڳو سو سندن ياري تڏي تي ويئي. البت، قادر صديقيءَ جي مون سان گهري گهاتي سنگت تي ويئي. اڄتي هلي، سنڌ سرڪار جو سيڪريٽري قانون ٿيو. اسان جون چٽيون پاتيون ملاقاتون ٿيندیون رهيون. پوءِ مان اسلام آباد هليو ويس. جويي صاحب ٻڌايو تہ تنهنجو يار هي جهان ڇڏي ويو آهي. ڏاڍو ڏک ٿيو. قادر سان ملي ۽ سندس ڳالهيون ٻڌي ڪيٽس (Keats) جو هاڻي انگريزي ڪلاسيڪي لٽريچر ۾ وڏو نالو آهي.

❊ ❊ ❊

حفيظ اي.پي.پي. جي نوڪريءَ جي سلسلي ۾ لاهور مان سکر بدلي ٿي آيو. سن ۽ سال ياد ڪونهي. ان کان اڳ شيخ ايياز کي ادبي ناتي ڪري ڏاڍا پيار پريا خط لکندو هو. ڪيس "مبن يار"، ڪوٺيندو هو. مبن مان سندس مطلب مبارڪ هو. جو شيخ ايياز جو اصلي نالو هو. پر، سکر آيو تہ ٻنهي جي دوستي دشمنيءَ ۾ تبديل ٿي وئي. حفيظ سندس خلاف طنزيہ افسانو لکيو ۽ ايياز وري مٽس هجو جا شعر لکيا.

❊ ❊ ❊

حفيظ پوئين نوڪري پاپوليشن پلاننگ ۾ ٻين ڪن ڪاتن ۾ بہ ڪئي. ڪجهہ عرصو رحيم يار خان ۾ بہ رهيو. هڪڙي مائي انهيءَ کاتي ۾ ملازم هئي، تنهن سان (يا سندس همشيره) سان شادي ڪيائين. پوءِ سکر بدلي ڪرايائين. ٻئراج جي پاسي ۾، بہ ٽي جريب زمين جا مائٽاٽي ورثي ۾ ملي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هئس. اتي جھوپڙي اڌايائين ۽ منجھس رھڻ لڳو. صبح جو سرڪاري گاڏي ڪيس آفيس کڻي ويندي هئي ۽ شام جو موڪائي کڻي ايندي هئي. ٻڪرين جو هڪ ڊڻ رکيائين، جو ڪنھن صلاح ڏسن تہ ٻکري ڦر گھٽا ٿي ڏئي. ماڻھو ڊڻ ڏاري، تہ جيڪر الاهي پيسا ڪمائي. اهي پيسا تہ ڪمايائين الائي ڪونہ، پر ڪنڊ پاسي سان پنھنجو وقت پئي گذاريائين. دنيا کي پاڻ وساري ڇڏيائين ۽ دنيا بہ ڪيس وساري ڇڏيو. وقت گذرڻ سان سندس سڀ اصول ۽ آئيڊيل بدلجي ويا. سندي ادبي سنگت، سندي لٽريچر، سندي ٻولي ۽ خود سنڌ تان ئي دل کڄي وئي هئس. پورالي ۽ طبيعت جو ھو.

❊ ❊ ❊

هڪ ڏينھن مان حيدرآباد ۾ سندي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ ويٺو هئس، تہ حفيظ جي مائٽن جي گھران فون آئي، تہ "فوري پھچ". مان رکشا تي چڙھيس ۽ سڌو لطيف آباد ۾ ٻڌايل ايڊريس تي پھتس. ٻڌايائون تہ حفيظ گذاري ويو آهي. سندس لاش سکر مان کڻائي آيا آهن. جڏھن گھر ۾ گھڙيس، تہ کٽ تي اڇي ۽ چادر سان ڍڪيل هڪ لاش نظر آيو. جنھن جي پرسان ڪي عورتون روئي رهيون هيون. سندس مائٽن گويا مون تي ذميواري وڌي تہ. "تون ئي سندس دوست هئين. هاڻي تون ئي معاملي کي منھن ڏي"

مون حفيظ جا ٻيا ڪي ساٿي ۽ دوست گڏ ڪيا، جن ۾ نياز همايوني بہ شامل هو. اميدن پرئي قبرستان ۾ هڪ هنڌ پاڻ وڃي قبر کوٽيسون. ڪچيون سرون هٿ ڪري، حفيظ جو لاش سندس مائٽن جي گھران کڻي آياسون، جنھن کي پنھنجن هٿن سان لحد ۾ لاهي، دفن ڪري، ڪچي ۽ قبر جي بناوت بہ پاڻ ڪئيسون.

❊ ❊ ❊

هاڻي انهي ۽ ڳالھ کي ورهيہ وري ويا آهن. حفيظ جي قبر جو ڪو نشان بہ بچيو آهي الائي نہ! هڪ پيري مان اڪيلو ئي اڪيلو اميدن پرئي قبرستان ۾ ويس. پر، قبر هٿ ڪانہ آئي. جڏھن قبرستان مان موٽيس تہ هڪ ڳالھ ياد آئي، جا ننڍپڻ ۾، ڳوٺ ۾ ٻڌي هيم، تہ جڏھن سڪندر بادشاھہ مري ويو تہ ماڻس پنڊي ۽ ڪٽڪ جون بہ مانيون ۽ لوٽي ۾ ڪير ڪٽي قبرستان ۾ ويئي. ڳوڙھن پريل اکين سان واکو ڪيائين، "او ابا سڪندر؟"

قبرستان مان جواب آيس تہ. "مائي، تون ڪھڙي سڪندر کي سڏين ٿي؟ هت تہ سوين سڪندر پوريا پيا آهن."

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سڪندر کي هڪ چٽو پٽو مقصد اکين اڳيان هو تہ ڪيس زندگيءَ مان ڇا گهرجي؟ هن روءِ زمين جو بادشاهہ ٿيڻ پئي گهريو. سو ڪيئي ملڪ فتح ڪيائين. پر، دنيا جو ڪارويار سڪندر بادشاهہ ۽ ملڪ پاڪستان جو ڪارويار سڪندر مرزا کان سواءِ هلندو رهي ٿو. شايد ان ڪري ئي سياڻي سعديءَ چيو آهي تہ،

"خليفا ايندا ويندا، دجلو درياهہ وهندو رهندو."

حفيظ غريب کي تہ سڪندر جهڙو سوداءُ مٿي ۾ ڪونہ هو. شايد "ماڻهوءَ جو مقدر" سندس حالتون ناهي ٿو. نہ تہ پلا سڪندر مرزا سرڪاري ملازم مان ملڪ جو صدر ڪيئن ٿئي ها؟

حفيظ غريب جو ٻار هو ۽ سڄي عمر غريبن وانگر گذاريائين. ڪنهن زماني ۾ پنهنجي افسانن جو ڪتاب ڇپائڻ جو شوق هئس. پر پوءِ تہ سنڌي ادب ۾ ئي دلچسپي ڪانہ رهيس. لاهور ويو تہ ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ٻہ ويس.

* * *

لاهور ۾ اي پي پي. ۾ ملازم هو تہ مان هڪ دفعي اتي ٻہ وٽس ويس. پر، سنڌ ۾ ڪنهن ٻہ ادبي دوست ۽ سنگتيءَ جو ڪونہ پڇيئاين. مون کي ٻيڻن روڊ تي "امرتسر لنچ هوم" ۾ منجهند جي ماني کارايائين ۽ چيائين تہ "الحمرا آرٽس ڪائونسل ۾ شام جو ٻيوتي پئريڊ ڏسڻ هلنداسون، جا شاهہ ايران جي راڻيءَ ملڪہ فرح ڊيبا جي اعزاز ۾ ٿي رهي آهي. لاهور جون چوندہ حسينائون ايندیون. اسان ٻہ دل پشوري ڪنداسين."

شام جو گڏجي اهو پروگرام ڏٺوسون. هڪ خاتون فوڪر فرينڊ شپ هوائي جهاز جيتريءَ ڏگهيءَ ڪار مان سبز رنگ جي ساڙهيءَ ۾ لٿي. چؤطرف ڇٽ تہ خوشبوءِ جون هٻڪارون ٿي ويون. زندگيءَ ۾ گهٽيون ئي حسين زالون ڏٺيوسين، پر، اها خاتون ٻہ پنهنجو مٽ پاڻ هئي.

وہ آئے اور پھر چراغوں میں روشنی نہ رہی

علم ۽ فن کي اظهار جي ضرورت آهي. پر، سونهن ۽ سرهاڻ پنهنجو اثر پاڻ ڪنديون آهن.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حفيظ جڏهن ڪراچيءَ ۾ مون سان گڏ ميناراام هاسٽل ۾ رهندو هو تہ هوندو هو تہ "هڪ گهر نهرائيندس. جو قيڊن تي بيٺل هوندو. ان تي چڙهي سڄي دنيا گهمندس."

مون چيو تہ "گهٽو ڪائيندو؟"

چيائين تہ "اسي لک روپيا."

پوين ڏينهن ۾ تہ اهي خواب لهڻ بہ ڇڏي ڏنائين. هڪ دفعي مون کي چيائين تہ "توکي خبر آهي تہ ويڙهہ ۾ ڪير سوپارو ٿيندو آهي."

مون چيو تہ "نہ."

چيائين تہ "اهو جيڪو گهٽي مار ڪائي سگهي."

حفيظ زماني جي مار کائي ايڏو تہ ٽڪجي پيو جو گوشہ نشين ٿي ويو. هڪ ڏينهن مون کي چيو هئائين تہ "هم خيال دوست گڏ ٿيون ۽ منڊ ڪوٽ مان هلي لات پئون. درياءَ جي سِير تي ترندا، سڄي سنڌ پار ڪري هلي سمنڊ تي پهچون."

اڄ مان پوئتي نگاهہ ڪريان ٿو تہ، ائين پايان ٿو تہ جڏهن زماني کيس ماري ڪُٽي نستو ڪري وڌو تڏهن هو وقت جي ڌار تي رڳو لڙهندو رهيو. مان جو سندس لڳن مان ساهہ نڪري ويو. بي روح جسم لاهور رحيم يار خان ۽ سکر کان لڙهندو حيدرآباد ۽ لطيف آباد تائين پهتو هو.

حفيظ منهن مهانڊي جو ايڏو وجيهہ ڪونہ هو. پر، جڏهن فوٽو ڪيرائيندو هو تہ ڏاڍو پيارو لڳندو هو. سو شايد ان ڪري جو سندس اندر ۾ جيڪو انسان هو سو سهڻو هو. هر اهو انسان جنهن جي من ۾ ٻيائي ڪانہ هوندي آهي، تنهن جو اندر چوڏهينءَ جي چنڊ کان بہ سهڻو هوندو آهي. حفيظ ڪنهن جو مَدو ڪونہ هو. منافق ڪونہ هو جيڪي اندر ۾ سو ٻاهر. پوءِ بہ دنيا ۾ وک وک تي بيوفائي، دغابازي، مطلب پرستي ۽ منافقي ڏٺائين، تہ اڪثريون ٻوٽي ڇڏيائين. جڏهن هي جهان ڇڏيائين، تہ پنجاهہ ورهين جو بہ ڪونہ هو.

سنڌ جي شهزادي شاعر، مير عبدالحسين سانگيءَ اهڙن ئي انسانن لاءِ هڪ غزل چيو آهي، جنهن جا ڪي شعر هي آهن:

اڃا هاڻ هتي ها يار پرين،
دلبند سڄڻ دلدار پرين،
غمخوار منا منڌار پرين،
جي پيڇ پيارل پائي ويا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جن هر ڪنهن ساڻ رهائي ڪئي،
تن پنهنجي پاڻ رهائي ڪئي،
جن سھڻن ساڻ سچائي ڪئي،
سي ڪنهن سان ڪين وڃائي ويا.

❊ ❊ ❊

حفيظ کي هي جهان ڇڏئي ڪيئي سال گذري ويا آهن. اڄ هو ڪنهن کي ياد به ڪونهي. پر، نصير مرزا، حفيظ جهڙو اشراف انسان آهي. سيني سان سان نيائيندو آهي. "بامسلمان الله الله، بابرهمڻ رام رام." هن هڪ ته سنڌي زبان جي مبينہ اولين افسانہ نگار مرزا نادر بيگ جا افسانا گڏ ڪري، ڪتاب ڇپايو. ٻيو ته حفيظ کي ياد ڪيائين. سندس افسانا ۽ مٿس سندس همعصرن اديبن کان مضمون لکائي، سھڻو ڪتاب شايع ڪيائين. ڪتاب جو نالو آهي: "اڇو پکي واءَ ۾."

هي ڪتاب ڇپائي نصير مرزا هڪ عظيم ڪارنامو سرانجام ڏنو آهي. هڪ طرف حفيظ شيخ جي مٿن مائٽن ۽ دوستن جون دليون ناريون اٿس ته ٻئي طرف سنڌ جي علمي ۽ ادبي حلقن ۾ پنهنجي غيرمعمولي ڪاميابيءَ وسيلي اها حقيقت هڪ دفعو وري ثابت ڪئي اٿس: "Room at the top is always vacant."

سنڌي ڪلچر ۾ دوستيءَ جو مفهوم اهو آهي ته ماڻهو پنهنجي يارن سان مُئي جيئري نيائي. حفيظ انهيءَ معنيٰ ۽ مفهوم ۾ منهنجو دوست هو. سندس هڪ تربت ته اُها آهي جنهن ۾ مون، نياز همايونيءَ ۽ هڪ ٻن ٻين دوستن سان گڏجي ڪيس ڳوڙهن ۾ريل اکين سان پوريو هو ۽ ڪچين سرُن جي گاري سان لنباوت ڪري، جوڙي راس ڪئي هئي. سندس ٻي تربت اُها آهي جيڪا منهنجي دل ۾ موجود آهي. 'صائب' جي لفظن ۾ اُن جو بيان سھڻو لڳي ٿو:

بعد از وفات تربت ما، در زمين مجوي،
در سينهاي مردم عارف مزار ماست.

(وفات کان پوءِ منهنجي تربت زمين ۾ نہ ڳولھ،
منهنجي مزار اهلِ دل انسان جي سينن ۾ آهي.)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تاهم مون کي انهيءَ حقيقت جو اعتراف آهي تہ سنڌ جي بيقدر معاشري ۾ حفيظ غريب پنهنجي سموريءَ سچائيءَ ۽ سڄي زندگيءَ جي جدوجهد کان پوءِ بہ اهڙو کو اعليٰ مقام هٿ ڪري ڪونہ سگهيو هو جو ڪيس موضوع سُخن بنائي ۽ سندس مُئي کان پوءِ ماڻهو سندس گمنام مزار تي کو تاج محل تعمير ڪري سگهي. پر نصير مرزا ڪري ڏيکاريو! جيڪڏهن نصير مرزا ڪتابن ڇاپڻ جو ڪاروبار ڪندو هجي ها ته مون کي ان ڳالهہ تي عجب اصل ڪونہ ٿئي ها. تہ هن ايڏو سهڻو ڪتاب ڪيئن ڇاپيو. ڪتاب جي ڇپائي جُز بندي ۽ جُلد بندي ۽ سرِورق جي وٽندڙ تناسب کي ڏسي مون کي سمجهہ ۾ آيو تہ دنيا جي ڏاهن خوبصورتيءَ (Beauty) جي بنيادي وصف 'تناسب' (Symmtery) کي ڇو قرار ڏنو آهي. پر هر شئي جو 'وجود' سندس 'جوهر' مان ئي پرکبو آهي. ڇوتہ سهڻا ٿُوهہ تہ پَٽن ۾ بہ پيا آهن. تڏهن تہ سچل سائينءَ فرمايو هو:

صورت ۾ جاءِ دم جي،
دم ري نہ صورت ڪم جي
دم ۾ جا لذت غم جي،
وه واهہ ڳالهہ خاصي.

نصير انهيءَ اصول کان واقف آهي سو هن وڏي قابل ڪاريگر وانگر سونَ جي مُورتيءَ مٽان ورهين جي متيءَ جا تهن مٽان تهہ هٽائي اُن کي صاف ڪري سينگاري پنهنجي مسيحائيءَ سان منجهس جوت جاڳائي. دنيا جي طلسم ۾ ائين آڻي رکيو آهي. جو يانئجي ٿو تہ شيخ حفيظ ٻيو جنم ورتو آهي.

هن اڄي اُجري ڪتاب جي اشاعت جي اُميد ان ڪري بہ ڪانہ هئي. جو سنڌي معاشري جون حالتون ڏينهون ڏينهن ابتر ٿي رهيون آهن. جڏهن ڪنهن بہ قوم. قبيلي يا فرد تي حد کان وڌيڪ ظلم ٿيندو آهي. تڏهن سندس 'حِسَ' ختم ٿي ويندي آهي. استحصالي طبقا وڏي ڪاميابيءَ سان سنڌين کي ريڍ انديين ۾ تبديل ڪري رهيا آهن. ۽ سندن اصل ڪمال اهو آهي تہ هنن سنڌين جي ميس ماري ڇڏي آهي. هاڻي آرام ۽ فرحت سان اهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نظارو ڏسي رهيا آهن تہ خود سنڌي سنڌين جي ڏاڑهي ڪيئن پٽي رهيو آهن! اهڙي اونداهي ماحول ۾ جيڪڏهن سنڌ جو ڪوبہ محقق، اديب يا دانشور وڏو وس ڪري ڪا روشن شمع ڪري تہ بلاشبہ اهو عظيم ڪارنامو چئبو. نصير مرزا کي قدرت اها ڏات ڏني آهي. ڪيس اهو ڏاڻ بہ آهي، تہ اهل دل انسان ڳولهي، پنهنجي يارن ۽ احبابن جو حلقو وڏائيندو ويجي. پسمانده ۽ مظلوم قومن جا عظيم فرزند پنهنجي قافلن کي ائين ئي اڳتي نيندا آهن. عشق جي راهہ تي هلندي کين ضرور ڪي مشڪلاتون درپيش ايندیون هونديون، پر زهر پياڪ عاشق انهن جي پرواهہ ڪونہ ڪندا آهن:

ڪس ڪو شڪوه هي گر شوق ڪي سلسلي
هجر ڪي قتل گاهون سي، سب جاملي
قتل گاهون سي چُن ڪر هماري عَلم
اور نڪلينگي عشاق ڪي قافلي
جن ڪي راه طلب سي هماري قدم
مختصر ڪر چلي درد ڪي قافلي.

* * *

پر اصل ڳالهہ اها آهي تہ اڇو پکي واءَ ۾ پرڙا هڻي هڻي ٽڪجي پيو هو. سو آرام ۽ اوٽ لاءِ ڪنهن وڻ تي وڃي ويٺو هو. هاڻي تہ نڪي انهيءَ پکيءَ جو پتو آهي، نہ وري وڻ جو ڪو نالو نشان آهي. هيءَ دنيا انهيءَ دردناڪ ماجرا جو ڏاڍو ڏگهو داستان آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نورالدين سرڪي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

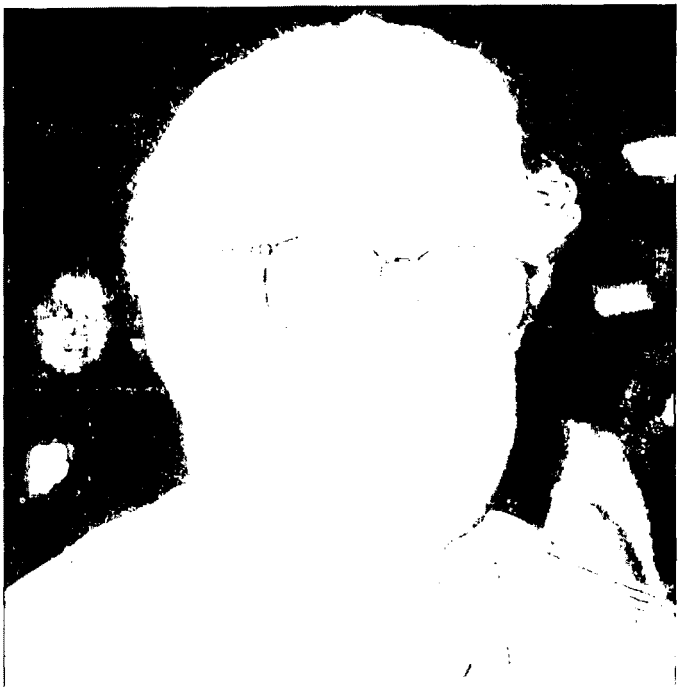

نورالدين سركي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي تاريخي شهر شڪارپور ۾ جائو. روزانه "ڊان" ڪراچيءَ ۾ ڇپيل خبر موجب سندس عمر اسي ورهيه ٿي. انهيءَ حساب سان سن 1927ع ۾ جائو هو. اسڪولي تعليم شڪارپور ۾ ورتائين. ڪاليجي تعليم لاءِ ڪراچيءَ آيو جتي گذر سفر لاءِ نوڪري به ڪندو هو ۽ تعليم به جاري رکيائين. "ايم.اي" سان گڏ "لا" جي ڊگري به ورتائين، پر وڪالت ڪچ عرصو پوءِ شروع ڪيائين. سالن جا سال اسلاميه ڪاليج ۾ ليڪچرار طور پڙهائيندو رهيو.

ماڻهوءَ جي نفسيات ناهڻ ۾ نسلي اثر وڌيڪ اهم آهي يا ماحول جو اثر، اهو متنازعه مسئلو آهي. اسان جي اڳوڻن عالمن ۾ ابن خلدون، هاڻوڪي دؤر جي مشرقي عالمن ۾ ابوالڪلام آزاد ۽ مغربي عالمن ۾ آلبرٽ آئنسٽائن انهيءَ راءِ جا هئا، ته "ماڻهو جيڪي ڪجهه آهي، سو پنهنجي ماحول موجب آهي." جيڪڏهن انهيءَ ڳالهه کي ڪسوٽي قرار ڏبو ته پوءِ نورالدين سرڪيءَ جي شخصيت کي شڪارپور شهر جي پسمنظر ۾ به ڏسڻو پوندو.

شڪارپور جي شهر کي سنڌ جي تاريخ ۽ ثقافت ۾ خاص اهميت حاصل آهي. ڪنهن زماني ۾ مڪيه تجارتي مرڪز هو. روس مان واپاري قافلا بخارا ۽ تاشقند مان ٽيندا، افغانستان ٽپي اچي شڪارپور ۾ منزل انداز ٽيندا هئا. ايران ۽ عراق مان واپاري قافلا بولان لَڪُ ٽپي ايندا هئا. هندستان جا واپاري قافلا اوير مان ايندا هئا. اسان وٽ اتر ۾ ملتان ۽ ڏکڻ ۾ حيدرآباد مڪيه مارڪيٽ هئا. ملتان جو مالُ درياهه مان ٻيڙين رستي ايندو هو ۽ حيدرآباد جو خشڪيءَ جي قافلن وسيلي. خشڪيءَ وارن قافلن ۾ اُڻن تي مال کڻي ايندا هئا. انهن قافلن جي هڪ سٽي تصوير سکر ايئرپورٽ جي عمارت ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏسي سگھجي ٿي. پاسي ۾ بار بردار ٻيڙين جي تصوير ۾ ٺاهي اٽن، جيڪي واپاري وکر ڪڍي، درياهه رستي اچي رهيون آهن. ٽيٽ واپاري ٻولي‌ءَ ۾ چئبو ته "شهر جو وڏو چلتو هو." ايڏي اهم تجارتي مرڪز هٺ ڪري، شڪارپور گھڻين ئي ثقافتن جو سنگم ٿي پيو.

شڪارپور اهو اوج ۽ اقبال پوريون ٻه صديون ماڻيو. انگريزن جي حڪومت شروع ٿيڻ کان پوءِ ۾ شڪارپور جي وڏي لئه هئي. برطانوي دؤر ۾ چپيل گزيٽيئرن ۾ لکيل آهي ته "سنڌ ۾ سنيون ۽ مهانگيون لعلون يا برما ۾ ملنديون هيون يا وري شڪارپور ۾."

انگريزَ اسان ماڻهن کان گھڻو وڌيڪ سياڻا هئا. مُٺ جيترن گورن پنهنجي عقل ۽ لٽ بائي سان هندستان جي ڪروڙين ماڻهن کي سٽي ڪُٽي مٿن صديون حڪومت ڪئي.

سنڌ جي فاتح سر چارلس نيپئر جي عقابي اکين کان نڪي ته شڪارپور مخفي هئي ۽ نه وري حيدرآباد ليکن، هن سوچي سمجهي، پنهنجي‌ءَ حڪومت جي گاديءَ لاءِ مهاڻن جي هڪ ڳوٺڙي جو انتخاب ڪيو سو هن ڪري جو سمنڊ جي ڪناري تي هو ۽ وڏو ساموندي بندر ٽيڻ لاءِ موزون هو. ڪولاچي سنڌ جي هڪ ذات آهي. سنڌن ڳوٺڙا ميرپورخاص کان ڪجهه مفاصلي تي آهن، مثلاً ٽنڊو ڪولاچي، تعلقي ڪنڊياري، نوشهري فيروز ضلعي ۾. اسان جي ڳوٺ آڪرن کان ميل ڪن تي به ڪولاچين جو ڳوٺ آهي.

لسانيات جو ڪو ماهر، مثلاً اسان جو ڊاڪٽر الانا ٻڌائي سگھندو ته ائين ڇو آهي ته صوتي اثرات جي سبب ڪري، يا ٻئي ڪنهن ڪارڻ ڪري، "لام" جو اُچار بدلجي "ر" جي شڪل وٺي ٿو. ڪولاچي‌ءَ مان ڪراچي ڇو ٿيو؟ "بوٽ بيسن" وٽ اڄ به "مائي ڪولاچي روڊ" جو بورڊ، انهي‌ءَ حقيقت جي ثابتي آهي ته ڪراچي‌ءَ جو اصلوڪو نالو "ڪولاچي" آهي.

ساڳي‌ءَ طرح "ر" جو اُچار بدلجي "لام" جي صورت وٺي ٿو سو ڇو؟

مان حڪومت پاڪستان طرفان اديبن جي اڳواڻ جي حيثيت ۾ چين جي سرڪاري دوري تي ويس. چيني ميزبانن منهنجي انهي‌ءَ منصب ڪري،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏيءَ عزت ۽ احترام سان هر هنڌ مون کي سر، غلام لباني ڪوٺيو. سرڪاري تقريبن ۾، توڙي غير رسمي دعوتن ۾، نانچنگ، بيجنگ، شانگهائيءَ سوچو ۽ ڪٺنڪ جي چيني اديبن سان تعارف ڪرائيندي، مون کي سر، "غلام لباني" ڪوٺيائون. يعني هر هنڌ "ر" جي جاءِ تي "لام" جو اُچار ڪيائون.

ماهوتا به سنڌ جي هڪ ذات آهي. اسان جي ڳوٺ کان مني ڪوهه جي پنڌ تي ماهوتا وينا آهن. ڪراچيءَ ۾ سنڌ جي ثقافت جو هڪ وڏو مرڪز قائم ڪيو اٿن. ليڪن، پنهنجيءَ اڻ ڄاڻائيءَ ڪري انهيءَ جاءِ کي "موهاتا پئليس" ڪوٺن ٿا.

علامہ قاضي صاحب انهيءَ ڳالهه تي احتجاج ڪندو هو ته سنڌي هوليءَ جي صورت ۾ گرامر نہ بگاڙيو. مثال ڏنائين ته ائين ڪونہ چئبو ته، "مان مورو کان ٿو اچان." چئبو ته "موري مان ٿو اچان."

سرچارلس نيپئر ڪراچيءَ کي سنڌ جي گادي ڪيو ته شڪارپور جي اهميت ازخود گهٽجي وئي. بلڪل ختم ته ڪانہ ٿي، پر شڪارپور کان سکر ئي زور وڌي ويو. هونئن، تاريخي لحاظ کان حقيقت اها آهي ته جڏهن بکر جو قلعو اوڄ تي هو تڏهن کان سکر به ساهه پئي کنيو. ڪراچيءَ لاءِ سر چارلس نيپئر جيڪا اڳڪٿي ڪري ويو سا حرف بحرف صحيح ثابت ٿي، ته "تون مشرق جي راڻي ٿيندينءَ." هاڻي مهاڻن جي اُنهيءَ ڳوٺڙي جي آدمشماري لڳ ڀڳ هڪ ڪرور پنجاهه لک ٿي وئي آهي.

هر وڏي شهر ۾ ڪيئي شهر ٿين ٿا. گلستانِ جوهر، فيصل ڪالوني، ناظم آباد، ڊفينس سوسائٽي، سنڌ مسلم سوسائٽي، لالو ڪيت، نئون آباد، چاڪيواڙو ليارِي ۽ ٻيون الائي ته ڪيتريون قديم ۽ جديد بستيون ڪراچيءَ ۾ "شهر در شهر" جا مثال آهن. ليڪن، انهيءَ جغرافيائي تقسيم کان سواءِ، هر شهر ۾ هي به هڪ اهم تقسيم ٿئي ٿي، جا ان کي ٻن حصن ۾ ورهائي ٿي: هڪڙا امير ٻيا غريب، هڪڙا سُڄا ٻيا ساوا. هوند وارن جو جهانُ. اڻ هوندَ وارن کان جدا ٿئي ٿو.

سرڪي، شڪارپور ۾ پيدا ٿيو پليو ۽ جوان ٿيو. انهيءَ ئي شهر ۾ پاڪستان کان سؤ سال اڳُ، سنڌ ورڪي سيٽين جي گهرن ۾ سنگمرمر جا صحنَ ۽ ڪمرن ۾ بخارا جا قالين هوندا هئا. پر، سرڪي غريباڻي گهر ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پيدا ٿيو. سندس ماما ڊڪٽ هوندا هئا. سرڪيءَ کي سندس امڙ پورهيا ڪري پاليو. غريبيءَ جو داغ دل تي دائما رهي ٿو. ماڻهو وڏو ٿئي ٿو، پوءِ به ننڍ ۾ ڇرڪ پري ٿو. پر، انهيءَ هوندي به سرڪي "مينارام هاسٽل" ۾ اسان سان جڏهن ننڍپڻ جون ڳالهيون ڪندو هو تڏهن سندس اکين ۾ شڪارپور جي اڳوٽي اوڄ ۽ اقبال جو عڪس نظر ايندو هو ۽ شهر جي گهٽين ۾ ننڍپڻ جي ڏينهن جي اکير ليئا پائيندي هئي. چوندو هو ته "لکي در" تي روز شام جو ميلو متل هوندو هو. راڌي جون چاپون ۽ سِڪَ جي قلفي ڪنهن کان وسرندي؟ ڪيئن سنڌ واهه تي پڪنڪ ڪرڻ ويندا هئاسين! ننڍيءَ ۽ وڏي عمر وارا مرد ۽ زالون، هندو توڙي مسلمان، پنهنجن گهرن مان کاڌا پچائي کڻي ايندا هئا. انبن ۽ کجور جا کارا آڻيندا هئا. سنڌ واهه جي ڪپ تي گهاٽن وڻن جي هيٺان، کاٽي هڪڙا تاس جي پتن کي ٽاپي پيا ڏيندا هئا، ته ٻيا يڪتاري جي تارَ ۽ چير جي چمڪي تي بيدل ۽ بيڪس جا ڪلام پيا ڳائيندا هئا. نوجوان ڳائڻا هڪڙو ڪلام ته وڏيءَ سڪ سان ڳائيندا هئا:

شڪارپور جون چوڪريون، او شڪارپور جون چوڪريون!
ڪنڊُ، پتاشا، ماکيون مصريون کائن کارائِنِ!

ايران جي تاريخي شهر اصفهان ۾ هڪ عاليشان ڏِڪ بزار آهي. مٿان خوبصورت نموني ۾ ڪاٺ سان ڍڪيل آهي. انهيءَ وانگر، شڪارپور ۾ به ڪجهه ننڍي "ڍڪ بزار" آهي. مون ٻئي ڏٺيون آهن. پاڪستان کان اڳي، شڪارپور جي ڏِڪَ بزار ۾ رات جو دير دير تائين ماڻهن جي پيهه هوندي هئي. انگريزن جي زماني ۾ شهر ۾ بجلي ڪانه هئي. گولا ٻرندا هئا. بزار جي دڪانن تي جيڪا پيهه پوڪرداس جي دڪان تي هوندي هئي، سا ڏسڻ وٽان هئي. پوڪرداس هو ته برابر ڪتابن جو هڪ واپاري، پر سنڌي ادب ۽ ثقافت جي اهم انسٽيٽيوشن هو.

سرڪي ڏڏو ساهه پري چوندو هو ته شڪارپور جون اُهي سڀ رؤنقون سنڌي هندو پاڻ سان گڏ کڻي هليا ويا.

سرڪيءَ سان منهنجي ملاقات سنه 1954ع ۾ ٿي. مان به هن وانگر ڪراچيءَ ويس. اتي پڙهندو به هئس ۽ گذر سفر لاءِ نوڪري به ڪندو هئس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اول سنڌي اخبارن "الوحيد"، "نئين سنڌ" ۾ "نوائي سنڌ" ۾ صحافي ٿيس. پوءِ سنڌ سيڪريٽريٽ ۾ نوڪري مليم. وڏن سورن سان مينارام هاسٽل ۾ رهائش لاءِ ڪمرو مليم. ڪمرو نمبر ٽيهه فرسٽ فلور تي هو. سرڪي گرائونڊ فلور تي رهندو هو. سرڪيءَ جي ڪمري ۾ شاگردن جا ميڙا متل هوندا هئا. قسم قسم جا پکي اچي گڏ ٿيندا هئا: طوطا، ڪيرا، ڪبوتر، ڪاٽ ڪتا، ڪانوَ من موسڙا، چيها، جهرڪ، ٻٽير ۽ تتر وغيره. پر، محفل جو مور نورالدين سرڪي هوندو هو. انسانن جي انهيءَ قبيلي مان هو جيڪي زندگيءَ ۾ رڳو دوست ناهيندا هئا. سندس دوستن جي انهيءَ هجوم ۾، جيڪڏهن مان سرفهرست هئس، تہ ٻئي نمبر تي نالو شمس سومري جو ايندو. شمس کي طوطو ڪوٺيندا هئا. هو شڪارپور جي پرسان ڇڪَ شهر جو ويڙل هو. جتي ابو شوڪت حمزي نالي وڏو ڪو مجاهد "خلافت تحريڪ" ۾ ساماڻو هو. پير علي محمد راشديءَ پنهنجي ڪتاب "اهي ڏينهن اهي شينهن" ۾ سندس ذڪر ڪيو آهي. شمس ڊاڪٽري پڙهندو هو. سندس دلپسند موضوع عورت ذات ۽ جنسيات هوندا هئا. سيڪس تي سڄيءَ دنيا ۾ مڃيل ماهرَ ۽ عالمَ هيولاڪ ايليس کي مرشد جو مان ڏيندو هو.

سرڪيءَ جي ڪمري ۾ هڪ وڏي وال ـ پينٽنگ Wall-Painting هوندي هئي، جنهن لاءِ سندس چوڻ هو تہ اهو شاهڪارُ ڪنهن هندو شاگرد جو يادگارُ آهي، جو پاڪستان کان اڳ انهيءَ ڪمري ۾ رهندو هو. پينٽنگ هڪ عورت جي هئي، جا پريءَ جهڙي سهڻي هئي. رنگين ۽ نفيس لباس ۾، پاسيري ويڙل هئي ۽ ڪو ساز وڄائي رهي هئي. سندس زلف پريشان هئا ۽ اکيون اڌ ڀريون خماري، جو ڏسڻ سان مير تقي مير جو شعر چپن تي ٻئي آيو:

میر ان نیم باز آنکھوں میں
ساری مستی شراب کی سی ہے۔

سرڪيءَ جي محفل ۾ گفتگو جا موضوع مختلف هوندا هئا. انهن ۾ ادب، صحافت ۽ سياست وڏي بحث مباحثي جو باعث بڻبا هئا. پر، جڏهن شمس سومرو ايندو هو تہ موضوع بدلجي ويندو هو. شمس "عورت جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عظمت" ۽ "جنسيات" تي عالمانہ انداز ۾ ڳالهائيندو هو. سڀ دوستَ سندس گفتگو وڏي چاهہ سان ٻڌندا هئا. شمس جڏهن ڳالهائي بس ڪندو هو تہ اُجايل اکڙين سان پينٽنگ واريءَ حسينہ ڏانهن نهاري، ڏاڍي سوز سان هڪ ڪلام ڳائيندو هو:

مشتاقن جي مارڻ لئہ،
ناز سکيو آهين نوان نوان.

ميناراام هاسٽل ۾ ڪاڏي لاءِ شاگردن جون ڪيئي ڪلبون هونديون هيون. سرڪي، شمس ۽ مان ولي محمد واريءَ ڪلب جا ميمبر هوندا هئاسين. جو وڏو بورچي هوندو هو. طرح طرح جا طعام تيار ڪندو هو. آچر ڏينهن شام جو سڀ ڪلبون بند هونديون هيون. بورچي موڪل ڪندا هئا. سرڪي، شمس ۽ مان صدر ۾ "ڪيفي جارج" تي ويندا هئاسين. هميشہ آمليٽ ۽ ڊبل روٽي کائيندا هئاسين. بل سدائين سرڪي ڏيندو هو. اتان اٿي "زيلنس" ڪافي هائوس ۾ ويندا هئاسين، جنهن جي ڪافي مشهور هوندي هئي. ڪنهن زماني ۾ "انڊيا ڪافي هائوس" ڪوٺيندا هئس. جغادري اردو اديبن جو مرڪز هوندو هو. سرڪيءَ جي نامور نقادَ ممتاز حسنَ سان دوستي هوندي هئي، هونئن حبيب جالب سان بہ دعا سلام هئس. هڪ دفعي سرڪيءَ واري اسلاميہ ڪاليج ۾ فيض احمد فيض آيو. سرڪي مون کي بہ ساڻ وٺي هليو. مخصوص ماڻهن جي نشست هئي. اول حبيب جالب فيض جو ڪلام "اب يہاں کوئی نہیں، کوئی نہیں آئیگا" ايڏي تہ دلسوز ترنم سان ٻڌايو جو محفل ۾ موجود گهٽن ئي ماڻهن جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا. ان کان پوءِ فيض پنهنجو ڪلام ٻڌايو. مون فيض احمد فيضُ پهريون دفعو ائين ڏٺو ۽ ٻڌو.

سرڪي leftist خيال جو هو. شڪارپور ڇڏي ڪراچيءَ اچڻ کان پوءِ سندس سرگرميون کهڙيون هيون. تن جو ذڪر ڪڏهن ڪونہ ڪيائين، پر ايترو ٻڌائيندو هو تہ ڪجهہ عرصو Under Ground هليو ويو هو جو ٻڌو هئائين، تہ سندس گرفتاريءَ جا آردر ٿيا هئا. لاڙ جي پاسي، هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ بہ ٽي مهينا لڪل هو. جڏهن حالتون سازگار ٿيون تہ موٽي ڪراچيءَ آيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"صداقت" سنڌي هفتيوار اخبار سان وابستہ ٿيو جا سرمايہ داريءَ جي سخت مخالفت ڪندي هئي. ان جون گهڻيون ڳالهيون ڪندو هو. مون کي پڪ ڪونهي تہ هو پارٽيءَ جو باقاعده ميمبر هو يا نہ. ليڪن "صداقت" اخبار کان پوءِ هن "سنڌي ادبي سنگت" ناهڻ لاءِ تحرڪ ورتو ۽ ان ۾ ڪامياب ٿيو.

"سنڌي ادبي سنگت" جو خيال ڪيس ڪيئن آيو اها سوچڻ جهڙي ڳالهہ آهي. مون کي ائين سُجهي ٿو تہ هو Leftist خيالن جو تہ هو. پاڪستان کان اڳ ڪا "سنڌي ساهت سنگت" هوندي هئي. شيخ ايان شيخ عبدالرزاق ران ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند مالهي ۽ ٻيا ترقي پسند اديب ۽ شاعر ان جا سرگرم ڪارڪن هوندا هئا. انهيءَ جو مطلب اهو ٿيو تہ سجاد ظهير 1936ع ۾ جڏهن هندستان ۾ ترقي پسند ادب جي تحريڪ جو بنياد وڌو تہ ان جو اثر سنڌ تي بہ پيو. "سنڌي ساهت سنگت" غالباً ائين نهي. سرڪيءَ انهيءَ سان ڪجهہ قدر وابستہ هو. هن پسمنظر ۾ Leftist هئڻ ۽ "صداقت" اخبار سان وابستہ رهڻ کان پوءِ ڪيس "سنڌي ادبي سنگت" ناهڻ جو خيال آيو هوندو.

مون شيخ عبدالرزاق راز کان سنڌي ساهت سنگت واري دور جو احوال لکائي. 1956ع ۾ ماهنامي "نئين زندگيءَ" ۾ ڇپايو هو. رسالي جو ايڊيٽر مولانا عبدالواحد سنڌي هو. مان سندس معاون هئس. شيخ عبدالرزاق راز، مقبول صديقيءَ، تنوير عباسيءَ ۽ رشيد پٽيءَ سان گهرو گهاٽو هئس. شيخ اياز سان سنگت جو آغاز ٿيو هو پر، گهرا گهاٽا ڪونہ ٿيا هئاسون. سرڪي بہ انهن سينيءَ جو دوست هو. بلڪ، پاڻ ئي سڀ کان اول مون کي شيخ اياز سان ملايو هئائين.

سرڪيءَ اهو ڪڏهن بہ ڪونہ ٻڌايو تہ سنڌي ادبي سنگت ناهڻ جو خيال ڪيس ڪيئن آيو؟ اهو تہ پڌرو پيو آهي تہ اها ترقي پسند ۽ روشن خيال نوجوان اديبن ۽ شاعرن جي تنظيم آهي، جن جي اڪثريت Nationalist & Socialist آهي، سنڌ جي ڌرتيءَ ۽ ماڻهن سان محبت اُن جي سوچ جو بنيادي انگ آهي.

بهرحال، سنڌي ادبي سنگت ڏاڍي مؤثر تنظيم ثابت ٿي ۽ سنڌي ادب ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوان لاڙا آندائين. سرڪيءَ جڏهن ڪراچيءَ ۾ ان جي ابتدا ڪئي، تہ ڪيس تمام ٿوري موٽ ملي. سنڌس ساٿين ۾ عبدالغفور انصاري، احسان بدوي، دادا موتيرام راماواڻي، ايياز قادري، پوهو مل، رشيد پٽي، جمال رند، شيخ حفيظ، خواجہ سليم، رشيد آخوند هن وقت ياد پون ٿا. هونئن، بيشمار دوست ۽ ساڻي هئا ۽ سڀ سرگرم هئا. اسان جون هفتيوار ادبي گڏجاڻيون ٽيندڙيون هيون، جن ۾ شعر، افسانا ۽ مضمون پڙهندا هئاسين، جن تي حاضرين محفل تنقيد ڪندا هئا ۽ انهن جي خوبين ۽ خامين کي اجاگر ڪندا هئا. جويو صاحب ۽ سويو گيانچنداڻي بہ ڪڏهن ڪڏهن پيرو پريندا هئا. سڀ سنڌن احترام ڪندا هئاسين. سنڌي ادبي سنگت جو روح روان، بهرحال، نورالدين سرڪي ئي هوندو هو. سالن جا سال، "اهو ادبي محاذ"، اسان جي سرگرمين ۾ اوليت جو درجو رکندو هو.

ليڪن، جڏهن سرڪيءَ ازدواجي زندگيءَ ۾ پير پاتو ۽ وڪالت شروع ڪيائين تہ پاڻ ئي سنڌي ادبي سنگت کان پاسيرو ٿي ويو. بلڪ، ائين ڪٽي چئجي تہ دوستن جي سڄي لڏي کان پرپرو ٿي ويو. خانگي زندگيءَ کي اوليت ڏنائين. اجتماعي زندگيءَ کي سراسر نظرانداز ڪيائين. مثال طور سنڌ مدرسي ۾ "سنڌي هوليءَ جو ڏينهن" پيڪيدار نموني ۾ ملهايو ويو. سرڪي ايڏي وڏي اجتماع ۾ بہ ڪونہ آيو. نوڙهي ڪاتڪ تي سنڌي شاگردن کي دردناڪ حادثو پيش آيو. حسين شاهہ راشدي، حفيظ لاکي ۽ ڪراچيءَ جي ٻين وڪيلن سنڌي شاگردن جو ساٿ ڏنو پر سرڪي سنڌن ويجهو ڪونہ آيو. پير حسام الدين راشديءَ ۽ شيخ ايياز جي وفات تي سنڌن تڏي تي ڪونہ آيو. ٻيو تہ ڇهيو سائين جي.ايم.سيد جي رحلت تي ئي، تڏي تي غائب هو. توڙي جو اسان سڀ سن پهچي وياسين. وٽس موٽر بہ هئي ۽ ڪراچيءَ کان سن ايڏو پري بہ ڪونہ هو. سنڌس اها روش ڏکوئيندڙ هئي. مون ڪنهن مضمون ۾ سڪ سان سنڌس ذڪر ڪيو ۽ اڳوٽين سرگرمين جو ذڪر ڪندي لکيو تہ:

"Not for Bread Alone"

سرڪي ڪٽي اهو مضمون پڙهيو هوندو يا ڪنهن ساٿس ڳالهہ ڪئي هوندي، جا سنڌس دل ۾ رهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بورڊ 1962ع ڏاري جڏهن حيدرآباد ۾ ڪجي آيو ۽ سول لائينس جي بنگلي نمبر 3 ۾ ان جي آفيس هئي، تہ سرڪي ڪنهن ذاتي ڪم سان حيدرآباد آيو ۽ مون وٽ رات رهيو. اسان جي پوئين ملاقات سال ڏيڍ اڳ ٿي هئي. مون کي ڪنهن اهڙي ماڻهوءَ سان ملڻ جي ضرورت ٿي پئي، جو وڪالت جي پيشي سان وابستہ هجي ۽ قانوني راءِ ڏئي. حسين شاهہ راشديءَ سان وڃي مليس. ڇڪي دلچسپي ورتائين. ساڻس ملي، وري وڃي سرڪيءَ سان مليس. وٽس پراڻي زماني جي بلوچ ڪامريڊ عبدالله خان جمال دينيءَ جو پائيٽو يا پاٽيجو وينو هو. ساڻس ڪوٽيا ۾ وئڪيشن جا ڏينهن فرحت سان گذاريڻ جو پروگرام ٺاهي رهيو هو. مون سان قرب سان مليو. حالي احوالي ٿياسون. پاڻ تہ منهنجي مسئلي ۾ هٿ ڪونہ وڌائين، پر ڪنهن دوست کي فون ڪيائين، ۽ مون کي چيائين تہ "وڃي ملينس." پر، مان ان شخص سان ڪونہ مليس. مون کان پنهنجي ڪنهن بہ اڳوٽي دوست جو ڪونہ پڇيائين. البت، پاڻ شمس سومري جو سو تمام مختصر ذڪر ڪيائين، پر، ان ۾ بہ خبر ناهي تہ ڇو مٿس ڪو ڪل پوڳ ڪيائين! مون کي سندس انهيءَ روش ڏاڍو ڏکويو. ان ڪري بہ جو شمس هي جهان ڪڏهوڪو ڇڏي ويو هو. موڪلائڻ مهلَ، ڪل پوڳ جي نموني ۾ مشڪي وري مون کي بہ چيائين تہ:

"Not for bread alone"

مون کيس ڪا بہ ورندي ڪانہ ڏني، پر، سندس بدليل طرزِ زندگيءَ بابت بہ پنهنجي راءِ ڪانہ بدلايم. مون کي پنهنجيءَ راءِ تي محڪم رهڻ لاءِ سبب بہ هو. ڏاهن جو چوڻ آهي تہ "جسماني آسودگي بلاشبہ تمام وڏي ڳالهہ آهي. پر، انسان لاءِ حقيقي خوشيءَ جي ڳالهہ ذهني تسڪين آهي."

سرڪيءَ پنهنجن آئيڊيلس کي جسماني آسودگيءَ خاطر قربان ڪيو. تتيءَ ٽڏيءَ ڪاهڻ بدران، ڇَنَ جي چانوري کي پسند ڪيو.

سالن کان هاڻي منهنجو اهو نيم ٿي ويو آهي، تہ ننڍ مان اٿي، ڏندڻ ڪري هٿ منهن ڌوئي، ٽيپ رڪارڊر تي قاري عبيدالرحمان جي آواز ۾ قرآن شريف جي تلاوت ٻڌندو آهيان ۽ چاءِ پيئندو آهيان. ايتري ۾ هاڪر "ڊان" اخبار ڏئي ويندو آهي. اخبار کوليم تہ اندرئين صفحي تي خبر پڙهيم:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"نورالدين سرڪي رات گذاري ويو." اخبار هٿن مان ڇڏائجي ويم ۽ ڪجھ دير لاءِ هٿ پير ٺري ويم. اھو سڄو ڏينھن ڏاڍو اُداس گذريو. سانجھيءَ جو غم غلط ڪرڻ لاءِ جويي صاحب وٽ هليو ويس. ڪافي دير روح رهاڻ ڪئيسون ۽ نورالدين سرڪيءَ جون ڳالهيون ڪيوسون. غالباً ٻئي ڏينھن ساڳيءَ "ڊان" اخبار ۾ شمشير الحيدريءَ جو بيان آيو. ممڪن آهي ته ٻين ڪن اديبن شاعرن ۽ سنڌي ادبي سنگت جا بيان به آيا هجن، پر مون ڪونہ ڏٺا.

هفتي ڏيڍ کان پوءِ اتفاق سان وري ساڳي "ڊان" جي پرچي تي نظر پئي. سرڪيءَ جي رحلت جي خبر ورائي پڙهيم. سرڪي آسودو ٿيو ته ڊفينس ۾ گھر ورتائين يا ٺهرايائين ۽ هاءِ ڪورٽ سان لاڳيتو وڪالت جي آفيس ناهيائين. ڪيترن ئي ملڪن جا چڪر ڏنائين. هندستان ۾ سينيئر سنڌي اديبن سان به ملي آيو. ننڍڙو ڪتابڙو به ڇپايائين. ولايت به ويو. تازو آمريڪا مان موٽيو هو پر، انهن مڙني ڳالهين جو "ڊان" واريءَ خبر ۾ ذڪر ته ڇا، معمولي اشارو به ڪونہ هو. فقط ايترو لکيل هو ته، "هن سنڌي ادبي سنگت جو بنياد وڌو هو." نورالدين سرڪيءَ جي اسي سالن جي ڄمار ۾، "ڊان" جي رپورٽر کي ڳڙ جي ڳالھ اها ئي نظر آئي، ٻيو ٿيو ڇلو.

مون اخبار رکي، دل ۾ چيو ته ڳالھ ته وري به آئيڊيل جي بيٺي. سوين سال اڳ ڇلارو ڀتائي ڪيڏي نہ وڏي ڳالھ ڪري ويو هو:

"دلبر! هن دنيا ۾ ويجي رهندو واسُ"

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنوير عباسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنوير عباسيءَ جو سنڌي ادب ۾ وڏو درجو آهي. سندس صحيح تعارف اهو آهي ته سنڌ دوست شاعر هو.

خيرپور رياست ۾ صوبي ديري جو ويڙل هو. پر، پنهنجي والد چاچي گل حسن جي ڪراچيءَ ۾ ملازمت ڪري اتي "اين.جي.وي. هاءِ اسڪول" ۾ تعليم ورتائين ۽ مئٽرڪ پاس ڪيائين. سندس ٻن هم ڪلاسين جا نالا مون کي سجهن ٿا: هڪ نارو شاهه جي پرسان ڳوٺ اچي مسجد جو ويڙل رحمت الله قاضي، جنهن کي "قاڙهو" ڪوڻي چيڙائيندو هو ۽ ٻيو امين ببري، جيڪو ڪراچيءَ ۾ ڄائو نپنو. پر، وڏو ٿيو ته بئنڪ ۾ نوڪريءَ ڪري، ڪراچيءَ مان بدلي ٿي حيدرآباد آيو ۽ تنوير سان گڏ رهندو هو. امين ايڏو ته سادو هو، جو نياز همايوني کيس چوندو هو ته "سنڌ جي ڳوٺن ۾ ٻه، بنگال وانگر، وٽن تي اهڙا طوطا هوندا آهن، جيڪي ماٺهن وانگر ڳالهائيندا آهن. پر، ماستر چندر جو هيءُ ڪلام ته ڏاڍي سُرَ سان ڳائيندا آهن:

"منهنجو هاڻي سهڻن کي آهي سلام."

اهو ٻڌي امين جو حيرت ۾ وات ڦاٽي ويندو هو. تنوير جو ٿيون دوست، رشيد آخوند هو جو اڳتي هلي ايس.ايم. ڪاليج ڪراچيءَ ۾ منهنجو ٻه دوست ٿيو. وڏي سنڌي نقاد جون سڀ خوبيون هئس. پر، وڪيل ٿيو ته سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب وساري ڇڏيائين. هو تنوير کي "نور" ڪوٺيندو هو، چو ته تنوير جو اصل نالو نور نبي هو.

تنوير، نئين ويڙ ۾ پنهنجي نانيءَ جي ياءُ (مرحوم) امام الدين "ضامن" کي شعر شاعري ڪندي ٻڌو هو، جنهن جا پاڇا سندس ذهن تي پيا هئا. سو پاڻ ٻه وڏو ٿيو ته شعر شاعري ڪرڻ لڳو. "مغموم" تخلص هئس. لفظ "مغموم"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نندپٹ ۾ سندس ڏهني مزاج جي عڪاسي ڪري ٿو. "تنوير" تخلص گهڙو پوءِ اختيار ڪيائين.

مون سان ميل ملاقات 52-1951ع ۾ ٿيس. جڏهن مئٽرڪ پاس ڪري حيدرآباد آيو ۽ قليليءَ جي گڙ تي، ڊي.جي. ڪاليج ۾ اسان ٻنهي داخلا ورتي. هم ڪلاسي ٿياسين، ته هڪٻئي جي ويجها آياسين. عبدالله شاهه به اسان جو هم ڪلاسي هو. گهرو گهاتو دوست هو. وڏو ٿيو ته وڪالت سان گڏ سياست ڪيائين. سندّ جو چيف منسٽر ٿيو پر ڪرسيءَ جو اثر ٿيس، سو اڳي وانگر گهرا گهاتا دوست ڪونه رهياسين. وزارت تان لٿو ته ولايت پڄي ويو. موٽيو ته سخت بيمار هو. ڏک ٿيو غريب کو ٿورڙو عرصو زنده رهيو.

تنوير انهن ڏينهن ۾ ئي شعر شاعريءَ جي شوق ۾ حيدرآباد جي "بزمِ خليل" ۾ ويندو هو جتي منظور نقويءَ، سرور علي سرور ۽ مظفر حسين جوش سان دوستي ٿيس، جن سان پوءِ مون کي به ملايائين. جڏهن پاڻ ۾ گهرا گهاتا ٿياسين ته هيڪر، مون کي به "بزمِ خليل" ۾ وٺي ويو. چو ته مان به پڙهندو ته سائنس هئس، پر شوق لٽريچر ۾ هئم. "بزمِ خليل" ۾ جيڪو شعر پڙهيائون، تنهن ۾ مون کي ته مزو ڪونه آيو. سمورا ڪلامَ پوءِ اهي گيت هئا، غزل هئا، توڙي نظمَ هئا، جڏ ته ڪمند جون چوسيل ڳريون هيون. البت، شعر شاعريءَ کان پوءِ جليبيون ۽ پڪوڙا کارايائون. اهي سڀ هئا.

اسان جي ڪلاسيڪي شاعرن کان پوءِ موجوده دور ۾ سندّي شعر شاعريءَ جو حق ڪنهن به ادا ڪيو آهي ته اهو شيخ ايازَ ۽ سندس هم خيال ۽ هم سخن شاعرن ادا ڪيو آهي. تنوير ستت ئي بزمِ خليل کي خدا حافظ چئي، سندّ دوستيءَ جي واٽ ورتي. سندس به مڪيه همسفر شيخ ايازَ ۽ رشيد ٻٽي هئا.

تنوير نندپٹ ۾ ئي هڪ دفعي مون کي خيرپور رياست ۾ پنهنجي ڳوٺ صوبي ديري به وٺي ويو. اتي سندس نانو مرحوم عيسيٰ مون سان اڇي ملير ۽ پڇيائين ته: "ذات جو آڳرو آهين؟"

مون چيو ته، "هائو"

چيائين ته، "منهنجو مائٽ آهين. توهان جي ڳوٺ ۾ وڏيري محمد خان جي خاندان ۾ منهنجون به ماسيون پرٽيل هونديون هيون."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڳوٺ ويس، تہ وڏيري چاچي الاهي بخش خان سان ڳالهہ ڪيم. ڪلي ڏنائين. چيائين تہ ڳالهہ صحيح آهي، پر اهو وڏيرو محمد خان اسان جي والد مرحوم جو بہ ڏاڏو هو. اهو بہ چيائين تہ انهن ٻن ماين مان هڪڙي مائي وڏي پڙهيل هئي. انهيءَ زماني ۾ اسان جي ڳوٺ ۾ ڇوڪرين کي سنڌي ۽ فارسي پڙهائيندي هئي. سندس نالو هاڻي تنهنجيءَ گهر واريءَ تي رکيل آهي. جا بہ ساڳئي وڏي وڏيري محمد خان جي خاندان مان آهي.

تنوير سان حيدرآباد ۾ مليس ۽ ساڻس ڳالهہ ڪيم تہ ڪلي چيائين: "حق تي چوندا آهن تہ دنيا ڪيڏي نہ ننڍي آهي!"

اسان تنوير جي صدر واري گهر ۾ رات جي ماني کائي، ڪالهہ جا نصابي ڪتاب پڙهي ٽڪ ڀرڻ ۽ چاءِ پيئڻ واسطي "ڪراچي هوٽل" ۾ ويندا هئاسين. هوٽل جي اندرئين هال ۾ هتِ هُتِ ميزون رکيل هونديون هيون، جيڪي ٽهيل تہ ڪاٺ جون هونديون هيون، پر مٿن ٽاپ (TOP) سنگ مرمر جا رکيل هوندا هئا. آزاد بڪ ڊيپوءَ جو مالڪ پير محمد، ڏنل شاهہ، سرائي اميد علي، عبرت اخبار جو ايڊيٽر شيخ علي محمد ۽ "مهراڻ" رسالي جو ايڊيٽر مولانا غلام محمد گرامي هڪڙيءَ ميز تي چونڪڙي لايو ويٺا هوندا هئا. سندن سنگتي ايوب ڪشميري، مڇيءَ وانگر وڇون تري ڪائيندو هو. ڪڏهن ڪڏهن خود سيٺ ممن صاحب، ڪراچي هوٽل جو مالڪ بہ دخل تان اُٿي، اچي سندن مجلس ۾ شريڪ ٿيندو هو.

ڪراچي هوٽل هاڻي بند ٿي وئي آهي، پر، انهيءَ زماني يعني 1953ع ۾ حيدرآباد جي سڀ کان سٺي هوٽل هوندي هئي.

مٿيان سڀ سنگتي تڏهن چاليهارو ورهين جي پيٽي ۾ هوندا هئا. سندن ڪچهريءَ جا موضوع مختلف هوندا هئا. جڏهن محفل رنگ تي ايندي هئي، تہ ڪڏهن ڪڏهن تنوير ۽ مان بہ آهستي آهستي، ڪرسيون ريڑهي، وڃي سندن ويجهو وهندا هئاسين. شروع ۾ خاموشيءَ سان سندن ڳالهيون ٻڌندا رهندا هئاسين. جڏهن ساٽن گهائل مائل ٿي ويا سين، تہ هڪ دفعي مون مهل ۽ موقعو ڏسي، کانئن سوال ڪيو تہ: **"انسان جي زندگيءَ جو مقصد ڇاهي؟"**

هنن کي ارڙهن اٽويهن ورهين جي نوجوان مان اهڙي ڏکئي سوال جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

توقع کانہ هئي. سو حالي تہ محفل ۾ سناٹو ٿي ويو. گھڙيءَ کن کان پوءِ مولانا گراميءَ کنگھي، نڙي صاف ڪئي ۽ گفتگو شروع ڪئي، پر، لفظ گھٽا معنيٰ ۽ مطلب ٿورو. ان ۾ سندس ڏوھہ ڪونہ ھو. سوال ئي اھڙو اٽائو ھو. گرامي صاحب جي گفتگوءَ ۾ عقل جي ڳالھہ ڪل هيءُ هئي تہ: **"زندگي ھڪ اھڙو ڪتاب آھي، جنھن جا اڻيان ۽ پويان ورق ڦاٽل آھن."**

پر، اھا بہ سندس سوچ ڪانہ هئي. اھو فارسي زبان جو ھڪ مشھور شعر آھي، جيڪو ابوالڪلام آزاد، ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن هندستان جي اڳوڻي صدر جي ڪتاب جي "پيش لفظ" جي آغاز ۾ لکيو آھي. ڪتاب انگريزيءَ ۾ آھي. پورو نالو اٿس:

A HISTORY OF EASTERN AND WESTERN PHILOSOPHY

❊ ❊ ❊

حيدرآباد جي ڪليلي ڪاليج ۾ مان تنوير وانگر شيخ حفيظ سان بہ گھرو گھاٹو ٿيس. انٽر سائنس ۾ هئس، تہ حفيظ جي صلاح تي ڪراچيءَ هليو ويس. اتي ادبي دلچسپيءَ جي ڪري، سنڌ مسلم آرٽس ڪاليج ۾ داخلا ورتم، پر تنوير ڪليلي ڪاليج مان انٽر سائنس جو امتحان پاس ڪري، لياقت ميڊيڪل ڪاليج حيدرآباد ۾ داخلا ورتي. هفتي ٻن ۾ ڪراچيءَ رڳو مون سان ملڻ ايندو هو يا وري مان وٽس حيدرآباد هليو ويندو هئس.

تنوير ذهين شاگرد هو. پڙھڻ ۾ مون کان وڌيڪ هوشيار هو. ٻيو تہ محنت ڪندو هو. لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۾ ٻہ ڪم ڪيائين: ھڪ تہ M.B.B.S جي ڊگري ورتائين ۽ ٻيو تہ عشق ڪيائين. انگريز اھڙي عشقيہ معاملي کي AFFAIR ڪوٺيندا آھن. سندن عشق شايد 'معاملي' تائين مختصر ۽ محدود هوندو آھي. ليڪن مشرقي روايت موجب، عشق ان کان مٿيرو آھي. ناصر علي شاھہ دهلويءَ، عشق جي ڪيفيت هيئن بيان ڪئي آھي:

بنام خداوند ناز آفرين،
جگر هاي عاشق گداز آفرين.

❊ ❊ ❊

تنوير جي پھرين شادي مائٽن ننڊپڻ ۾ ڪرائي هئي. انھيءَ اھليہ، ادیءَ نور بيبيءَ مان ھڪ نياڻي بہ ٿيس، روبي. ليڪن تمام ننڊيءَ عمر ۾ بلڪ بي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تنویر عباسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سمجهائيءَ واري جمار ۾ ٻارن جون شاديون نہ ڪرائڻ ڪين. اها ڳالهہ پنهنجي جاءِ تي، پر روپي تمام پياري هئي. معصومڙي، سهڻي ۽ ڏاڍي ڏاهي هئي.

ڪالیج ۾ عشق ۾ ڪامیابيءَ ۽ شاديءَ ڪان پوءِ، اديءَ قمر مان ٻہ نياڻيون، پارس ۽ مارئي ۽ هڪ پٽڙو ٽيس. نالو رکيائينس سرمد، جيڪو امريڪا مان اعليٰ تعليم ونڊي موٽيو آهي ۽ پنجاب ۾ ڪنهن اداري ۾ آهي.

تنوير ڊاڪٽريءَ جو امتحان پاس ڪري حيدرآباد ۾ پريڪٽس شروع ڪئي. رهندو ٽنڈي آغا ۾ هو. 1962ع ۾، سنڌي ادبي بورڊ جون آفيسون سرڪار جي حڪم هيٺ حيدرآباد ڪڇي آيون. سو مون لاءِ ٻہ پنهنجي گهر جي پاسي ۾ ڪرائي تي ڪمرو ورتائين. ڇڪو عرصو ماني ٻہ سندس گهران ايندي هئي. ادي نور بيبي رڌ ـ پچاءَ جي ڪاريگر هئي. صحيح معنيٰ ۾ سگهڙ زال هئي.

اديءَ قمر سان سندس نڪاح جي تقريب بسنت هال حيدرآباد ۾ ٿي. مخدوم امير احمد صاحب نڪاح پڙهايو. تنوير، نڪاح نامي ۾، منهنجو نالو شاهد طور لکايو. ادا عبدالنبي گهر جي وڏي جي حيثيت ۾ تقريب ۾ شريڪ ٿيو.

تنوير جي وفات ڪان پوءِ مون شوڪت جماٽيءَ جي مدد سان سندس ياد ۾ تعزيتي اجلاس ٻہ بسنت هال ۾ ڪوٺايو ۽ ان جي صدارت ٻہ ادا عبدالنبيءَ ڪئي. قدرت جي ڪارخاني ۾ عجب اسرار آهن!

ڊاڪٽر ٽيٽ ڪان پوءِ تنوير مستقل پريڪٽس ۽ رهائش لاءِ سوچي سمجهي خيرپور ميرس جو انتخاب ڪيو. اديءَ قمر سان گڏجي، "سنڌ ـ اسپتال" نالي هڪ خانگي شفاخانو کوليائين، جاءِ جي اڏاوت، پنهنجي حال آهر، وڏي ذوق شوق سان ڪرايائين ۽ مٿس "سرمد جو گهر" نالو رکيائين. جاءِ جي اولي تي "سنڌي اجرڪ" جي ڊزائين تي سيمنٽ جي جاري نهرايائين. سندس ضمير جو خمير سنڌ جي مٽيءَ ۽ پاڻيءَ مان ٻوهيل هو.

ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان تہ تنوير ۽ قمر ڪيڏي ذوق ۽ شوق سان جاءِ جوڙائي هئي ۽ ڪيڏي آرام سان ان کي ڇڏي ويا. قليچ بيگ چيو آهي:

هي محل ماڙيون ۽ بنگلا،
خواب آهي يا خيال!

---

* سڄو ۽ صحيح شعر شايد هيئن آهي.

ڇا ڪندو ڪو اهل تي يا نسل تي پنهنجي غرور،
هي بزرگيون باغ بنگلا، خواب آهي يا خيال؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ اسپتال جي پٺئين پاسي، ڇهر جو ٻارو ۽ ان جي پاسن سان گلڙا رکايائين. اسپتال جي عمارت ميرواهه جي ڳڙ تي ٺهرايائين، جتي وڏا ساوا وڻ، وهندڙ پاڻيءَ جي مٿان ڇانوَ ڪري بيٺا آهن. ٻين لفظن ۾ ائين چئجي ته حافظ شيرازيءَ جي سنت ادا ڪيائين:

ڪنار آب رکناباد، گلگشت مصلیٰ را

مون ايران ۾ حافظ جي مزار تي حاضري ڏني آهي ۽ "رکناباد" ڏٺي آهي. ميرواهه ته وڏو ويڪرو وهندڙ واهه آهي. "رکناباد" ان جي اڳيان هڪ وهندڙ ڳسي آهي.

تازو هاڻي هڪ دفعي خيرپور وڃڻ ٿيو. ڏٺم ته تنوير جي ٺهرايل "سنڌ اسپتال" واري عمارت اڃا ٻه ٻيٽي آهي. ميرواهه ٻه وهندو رهي ٿو. گويا، مڪان موجود آهي، پر، مڪين منجهس موجود ڪونهن، دل ۾ چيم ته انسان جون مسرتون ۽ حسرتون ڪيڏيون نه عارضي آهن!

تنوير، خيرپور کي مستقل پريڪٽس ۽ رهائش لاءِ شعوري طرح ان ڪري منتخب ڪيو هو جو سندس آبائي شهر سوپوديرو اتان گهٽو پري ڪونهي. سنڌ جي روايت موجب، اهو ئي شهر سندس ذهن کي ويجهو هو، جتي سندس وڏڙا آسوده خاڪ هئا. پر، جيئن اڳ عرض ڪيو اٿم ته قدرت جي هن ڪارخاني ۾ عجب اسرار آهن. حيرت جي ڳالهه آهي ته وفات کان پوءِ سندس متيءَ پنوڙو وڃي اسلام آباد ۾ ٺهيو!

خيرپور ۾ ميڊيڪل پريڪٽس ڪيائين ته گذر سفر لاءِ وٽس ڪجهه پئسو ٿيو. انهيءَ تي ئي قناعت ڪيائين. اعليٰ تعليم لاءِ ولايت ڪونه ويو. اهو عقل جو ڪم ڪيائين، يا چڪ ڪيائين؟ ڪيئن چئجي! ماڻهوءَ جي قسمت الائي ڇا آهي؟

هڪ دفعي، مان اسلام آباد مان وٽس، خيرپور ويس، ته سچل جو سجاده نشين، صوفي قبول محمد مون کي دعوت ڏني، درازين وٽي ويو. قرب پري ڪچهري ڪيائين ۽ پنهنجي لئبرري ڏيکاريائين. موڪلائڻ مهل، فرانس جي معروف دانشور مارسينو جو منصور حلاج تي لکيل مشهور ڪتاب ۽ هڪ خوبصورت نيڪ ـ تاءِ تحفي طور ڏنائين.

درازن مان خيرپور موٽي آيس، ته تنوير چيو ته، "نيڪ تاءِ ڏاڍي سهڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آهي، اتليءَ جي ٻيلي آهي، پر، اها تون رڪ، مارسينو جو ڪتاب مون کي ڏي" منصور حلاج تڏهن سندس مطالعي جو موضوع هو. ٻين ٻ گهٽن جي مطالعي جو موضوع رهيو آهي. عالم اسلام کان علاوه مغرب ۾ ٻ مٿس ڪيئي ڪتاب لکيا ويا آهن. پر، تازو هڪ اهم ڪتاب پڙهيو اٿم. جنهن جي مصنف جو منصور حلاج بابت لکيل احوال مروجه روايتن جي خلاف آهي. ڪتاب جو نالو: "الفخري" آهي. تاليف محمد علي ابن علي ابن طبابا جي آهي.

تنوير، گهر ۾ سهندڙي لئبريري ٺاهي هئي جنهن ۾ تصوف، تاريخ، تذڪري، ادب، شعر ۽ فلسفي تي ڪتاب جمع ڪيا هئائين. ڪنهن موقعي تي، مون کي ٽئگور جو ڪتاب "گيتانجلي" ڏيکاريائين ۽ ان جي پڙهڻ جو شوق ڏياريائين. سندس اهو احسان عمر پر ياد رهندو. مون ورهين کان پوءِ بنگلہ ديش جي "ڍاڪا شريٽن هوٽل" ۾ گيتا نجليءَ جون ٻ ڪاپيون ڪتابن جي دڪان تان خريد ڪيون. رات جو بستري ۾ ليٽي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيم ته اَسُرَ جو پورو ڪيم. تيسين بستري جو وهاڻو منهنجن اکين جي ڳوڙهن سان آلو ٽي ويو هو.

ٽئگور وڏو شاعر آهي... تمام وڏو شاعر آهي! ڪيس پنهنجي عظمت جو احساس هو. ڪنهن ڪتاب ۾ سندس هڪ قول پڙهيم ته، "مون کي ته شيڪسپيئر ٻ ٻارُ لڳي ٿو."

* * *

خيرپور ۾، سانجهيءَ جو جڏهن آسمان مان شفق جا ڪکر غائب ٿيندا هئا ۽ تارا چمڪڻ لڳندا هئا، تڏهن مئي جو جام ۽ ٽئگور جو ڪلام، تنوير جي ڪيف ۽ سرور جو سامان هوندو هو. سندس ذهني عياشي اها ئي هئي. انتها درجي جو اشراف انسان هو. سندس شخصيت ۾ محبت جي ماکي هئي. نفيس ۽ نرم مزاج هو. ويڑ ته ڪونہ ونندو هو. پر ميار ٻ ڪونہ ڏيندو هو. گلا غيبت ڪونہ ٻڌندو هو. پر، پلا جي ڪو شخص ڪٽي سندس اڳيان اهڙي ڪا ڳالهہ ڪندو ٻ هو ته چوندو هئس: "وتائي فقير جو پراين ڳالهين ۾ ڪهڙو ڪم؟"

پنهنجي اهڙي اعليٰ اخلاق، قرب ۽ اخلاص سان، بيشمار دوست ۽ مداح پيدا ڪيائين، جن ۾ پير حسام الدين راشديءَ جهڙا هاڪارا عالم ٻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شامل هئا: سچل جي ميلي تي، راتين جون راتيون وٽس وڃي ٽڪندا هئا، رشيد پٽي، شوڪت جمالي ۽ مان سندس گهر جا ياتي هئاسون.

سڻو دوست خدا جي نعمت آهي. سندس دوستن ۾ هونءَ ته گهٽا ئي آبدار موتي آهن، پر شوڪت جماڻي ڪيس ۾ين کان وڌيڪ ويجهو هو. تنوير ئي مون کي اهڙو تاثر ڏنو هو. شوڪت جماڻيءَ جي خصوصيت سندس "غيرمعمولي ذهانت" آهي. هو بزنيس بدران سياست ۾ پير پائي ها، ته اڄ ملڪ جي ليڊرن ۾ مٿاهون مقام حاصل ڪري ها. وزارت ته هن لاءِ خسيس ڳالهه آهي.

مون ڪيس تڏهن وڌيڪ ويجهو ڏٺو جڏهن حيدرآباد ۾ "لساني جهڳڙن" جي ڪري ڪرفيو لڳو هو. لطيف آباد ۾ گهر ورتو هئائين. شام جو ڪلاڪ ٻن لاءِ ڪرفيو لهندو هو ته ڪار ڪٽي، باز وانگر اڏامندو مون وٽ گاڏي ڪاٽي ۾ ايندو هو. پنهنجي گهر وانگر، منهنجي گهر لاءِ به سايون ياڇيون، بصر، پٽاتا ۽ ٽماٽا وٺيون ايندو هو. چاءِ جو ڪوپ به ڪونه پئندو هو. خير خيريت جو حال احوال ڏيندو وٺندو هو. ڪرفيو شروع ٿيڻ کان ويهه پنجويهه منٽ اڳ اٽندو هو ۽ وري باز وانگر اڏامندو پنهنجي گهر پهچندو هو.

اڇڪلهه ڪراچيءَ ۾ رهندو آهي. ڪجهه عرصو اڳ، منهنجي گهر واري بيمار ٿي پيئي. سندس علاج لياقت نيشنل اسپتال ڪراچيءَ ۾ ٿيندو هو. سو اچڻ وڃڻ جو مسئلو هوندو هو پر شوڪت مون کي ڪراچيءَ مان پنهنجي ايئرڪنڈيشنڈ ڪار موڪلينڈو هو. سو مون کي ڪابه ڏکيائي ڪانه ٿي. منهنجي گهر واري صحتمند ٿي، ته اسان جي اعزاز ۾ پنهنجي گهر وڏي شوق سان ڊنر ڪيائين. پاڃائيءَ ناهيد، ڪاڏي جي ميز تي طرح طرح جا طعام رکايا. ديسي به، ولائتي به. پر، جڏهن اسان ماني کائي، ڏءُ ڪيو ۽ ڪاڏي جي ميز تان اٺڻ وارا هئاسين، ته شوڪت جي اندر ۾ "ستل سنڌي" ڪر موڙي جاڳيو. سو بورچيءَ کي چيائين ته، "هاڻي اسان کي ٻُسري پچائي ڏي"

سنڌ ۾ ٻُسري سياري ۾ نيرن تي ڪائيندا آهن. ان مهل رات جا ٻه ڏائي ٿئي وڳا. مون گهر واريءَ جي صحت جي ڪمزوريءَ ڪري ڪائنس موڪل ورتي.

❊ ❊ ❊

تنوير، جڏهن اسلام آباد ۾ بيمار ٿيو ته شوڪت ئي سڀ کان اول مون کي اهو اطلاع ڏنو. پوءِ جيئن ڪنهن VIP جي باري ۾ ڪلاڪ ڪلاڪ کان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ بليٽن جاري ٿيندي آهي، تيئن مون کي مسلسل سندس طبيعت بابت واقف ڪندو رهيو. پوئين فون ڏاڍي ڏکاري لهجي ۾ ڪيائين:

"سانجهيءَ جو اسلام آباد ۾ اسپتال جي پرسان مسجد وٽ جنازي نماز ٿيندي. جهاز جون ٻه ٽڪيٽون وٺي چڏيون اٿم. سگهو ڪراچي پهچ. مان ايئرپورٽ تي تنهنجي انتظار ۾ اُڀين پيرين بيٺو هوندس."

وڌيڪ ڳالهائي ڪونہ سگهيو. سندس گلو پرجي آيو. اسلام آباد ۾ اسان ٻنهي کان سواءِ سنڌ مان تنوير جو ٿيون دوست ڪير ڪونہ آيو. هاٽي، سندس ياد ۾ جيڪي جلسا ٿين ٿا، تن ۾ انهن کي صدارت لاءِ سڏين ٿا، جن تنوير کي زندگيءَ ۾ ڏاڍا ڏک ڏنا.

اسلام آباد ۾ جنازي نماز کان پوءِ جڏهن تنوير جو منهن ڏيکاريائون، تہ شوڪت اوچنگارون ڏئي رنو. مون ۾ همت ڪانہ هئي جو تنوير جو منهن ڏسي سگهان. ڏک ۾ پري بيٺو رهيس. دوستن ۾ قرب جو ايڏو جذبو تہ ڪو غيرمعمولي ماڻهو جاڳائي سگهي ٿو. تنوير جيڏو وڏو شاعر هو. انهيءَ کان گهٽ تمام گهٽو وڏو انسان هو.

تنوير جو شوڪت کان ٻہ اڳ پيارو دوست رشيد پٽي هو. جيڪو پوءِ شوڪت جو ٻہ پيارو دوست ٿي ويو. ٻنهي جڻن ۾ تنوير جي دوستيءَ جو اولين شرف پٽيءَ کي آهي. هونئن ڪيئي دوست هئس. شعوري طرح هر ماڻهوءَ کي "موتي جو داڻو" سمجهندو هو. پر. حقيقت ائين ئي آهي جيئن شاهہ سائينءَ بيان ڪئي آهي:

"ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهہ اچي بوءِ بهار جي."

هرڪو ماڻهوءَ موتيءَ جو داڻو ڪونهي. وفات کان اڳ تنوير کي ٻہ ان ڳالهہ جو احساس ٿيو. حيدرآباد ايندو هو تہ مون وٽ ئي مهمان هوندو هو. هڪ دفعي رات جي ماني کائي، گلاس پيئندي، ڪچهري ڪندي، ڪن ويجهن دوستن جي شڪايت ڪيائين تہ هنن سنڌي ادبي بورڊ ۾ سندس هڪ ڪتاب جي ڇپائيءَ ۾ ڄاڻي واڻي، ورهين جا ورهيہ رندڪون وڌيون. تڏهن مان بورڊ ۾ ڪونہ هئس. اسلام آباد "پاڪستان ايڪيڊمي آف ليٽرس" ۾ هئس. ائين ڳالهيون ڪندي، دوستن ۽ عام ماڻهن متعلق هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"عجيب تاثر" ڏنائين. دوستن جو ذڪر ڪري ڏاڍي ڏک سان چوڻ لڳو ته، "هو دوستيءَ جي لائق نہ هئا. مون وٽ خيرپور ۾ راتين جون راتيون اچي ٽڪندا هئا. مان سندن الائي ته ڪيتريون خدمتون ڪندو هئس."

پوين ڏينهن ۾ ته خيرپور ۾ رهندي، پنهنجي هڪ تمام پراڻي ادبي دوست سان سخت اٽڪٻٽ ٿيس. ان حقيقت جي گهٽو ڪري، سندس سمورن دوستن کي خبر آهي. انهيءَ دوست جي همنام هڪڙي اڻ-پڙهيل، ليڪن سنڌ سرڪار جي هڪ ڪاموري سان ته سخت نفرت هئس.

پر، ڪي دوست پچاڙيءَ تائين ساٿس سچا رهيا. انهن مڙني ۾ رشيد پٽيءَ جو نالو نمايان آهي. تنوير ۽ پٽيءَ جي سنگت سات ۾ مون کي هڪ به اهڙو واقعو ڪونہ ٿو سُجهي، جو هڪٻئي کان رنج ٿيا هجن. جيئن وقت گذرندو ويو تيئن سندن سنگت ۾ صندل جي سرهاڻ وانگر واڌارو ٿيندو ويو. تنوير ڪيترا دفعا، مون سان پرپٽ، پٽيءَ جي اخلاق جي ڏاڍي نيڪي ڪئي. پٽي سکر رهندو هو ۽ تنوير خيرپور. پر، ملندا روزانو هئا. پٽي جاگيراڻي محلي ۾ رهندو هو. ڳالهہ ڪيائين ته هڪ ڏينهن ڪورٽ ٽي ويس، ته هڪ مائيءَ چڙ سان اچي چيو ته، "ادا پٽي اهو ڪير آهي، جو روزانو اچا شام مس ٽئي ٽي، ته اچا لٽا پائي، موٽر ڪنيو "پان" "پان" ڪندو پمپ وڃائيندو سڏو تو وٽ ٿو اچي؟"

"پان" "پان" تي ياد آيم ته هڪ دفعي مان ۽ تنوير نو لکي واهہ جي ڪپ سان صوپي ديري کان منهنجي ڳوٺ پئي وياسين ته ڪٻنال پاڻ تي مينهون وينيون هيون. رستو بند هو. ميهار چوڪري ڏاڍي ڪوشش ڪئي، پر، اُٽن ئي ڪونہ. جڏهن وس ڪري ٽڪجي پيو ته ڪار ڏي اشارو ڪري، تنوير کي چيائين ته، "دانهن ڪرائينس."

تنوير مس مس ڳوٺ پڳي ته چوي ٿو ته، "هارن ڏي"

تنوير ۽ پٽيءَ ۾ گهٽيون ڳالهيون هڪ جهڙيون هيون. هئي "سنڌ دوست" هئا. غريبن جا همدرد هئا. هئي خيالن ۾ PROGRESSIVE هئا. پٽي تنوير کان وڌيڪ LEFTIST هو. هنهي کي مُلن واريءَ مذهبي تنگ نظريءَ توڙي ڪامريڊن واري پاڻ کي "عقلِ ڪُل" سمجهڻ واريءَ ذهنيت کان بچان ايندي هئي. هونئن هئي جڏهن، هر ڪنهن جي عزت ڪرڻ وارا، انتهائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اشراف، ياروبس، مهمان نواز ۽ دل جا کليل هئا. اندر ۾ هڪڙي ته باهر ۾ ٻي يعني سنڌ جي مثالي عالمن جي منافقيءَ واري پاليسيءَ کي، عملي طرح ننديندا هئا. پٽي دشمن کي معاف ڪرڻ وارو نه هو تنوير دشمن کي به درگذر ڪرڻ وارو هو. سندس زندگيءَ ۾ "لحاظ" (GRACE) کي سڀ کان وڏي اهميت هئي.

مان ورهين جا ورهيه علامه آءِ. آءِ قاضيءَ جي قدمن ۾ ويٺو آهيان. هن ئي مون کي اهو سبق ڏنو هو ته انساني تهذيب ۽ تمدن جو روح هڪڙي لفظ ۾ سمايل آهي. اهو آهي: لحاظ (GRACE). الله سائينءَ، تنوير کي انهيءَ نعمت سان نوازيو هو.

هندستاني اديبن، سندريءَ به مون کي اهو تاثر ڏنو هو. هوءَ غالباً سنه 1964ع ۾ اتم سان گڏ سنڌ گهمڻ آئي هئي. ٻئي سنڌ جو دؤرو پورو ڪري، لاهور وڃي رهيا هئا. سکر ۽ خيرپور جي اديبن جو چڱو هجوم، کين روهڙي ريلوي اسٽيشن تي خداحافظ چوڻ هليو. منجهن اياز تنوير، پٽي ۽ ٻيا شامل هئا. پليٽ فارم تي ٻيٺا هئاسين، گاڏي آئي ته سندري اوچتو مون کي ٻانهن کان جهلي، پاسيرو وٺي وئي ۽ چيائين ته:

"رباني، کي ماڻهو ننڍيا آرٽسٽ پر وڏا انسان هوندا آهن.
۽ کي ماڻهو وڏا آرٽسٽ، ليکن ننڍيا انسان هوندا آهن."

تنوير جي "لحاظ" ۽ اياز جي "ڪلام" کيس ڏاڍو متاثر ڪيو هو. پر اياز جي شخصيت کان اوترو ئي مايوس ٿي. خود اياز کي به ان ڳالهه جو احساس هو. مون کي پاڻ ئي کي رازدارانه ڳالهيون ٻڌايون هئائين، جي مان هت لکي نٿو سگهان. ليکن، پاڻ ئي پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو اٿس، ته "هندستان ۾ فلاڻيءَ دعوت ۾ هيٺ لٽاسين، ڏٺم ته سندري منهنجو انتظار ڪرڻ کان سواءِ ئي گهر هلي وئي هئي."

چو هلي وئي؟ گهر ۾ پاڙ پچائڻ هلي وئي. يا اياز جي بي لحاظيءَ کري، سندس روح کٽو ٿي ويو هو؟ ايازَ پاڻ ئي مون کي ان جا سبب ٻڌايا هئا ۽ مڃيائين ته، "ڏوهه سندس هو."

اياز جي وفات تي اتم پنهنجي رسالي "نئين دنيا" جو "خاص نمبر" ڪڍيو جنهن ۾ مهڙ تي اياز جي تصوير ڏنل آهي ۽ پٺ تي سندري ۽ اتم سان گڏ رشيد پٽي، مغل ستار ۽ منهنجي تصوير آهي. اندر رسالي ۾ هند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي اديبن ۽ شاعرن جا مضمون ڏنل آهن. پر رسالي ۾ ڪاڻي ٻ سندريءَ جو ڪو مضمون ته ڇا، رڳو ٻ سٽون ٻ تاثر طور ڏنل ڪونهن. ان ڳالهه جو ڪو ته سبب هوندو؟ سندري معمولي لکندڙ ته ڪانهي. سنڌي زبان جي اعليٰ اديبہ آهي. غالب چيو آهي ته:

بے رخی بے سبب نہیں غالب۔

پٽيءَ ۽ شوڪت وانگر، تنوير جو مون سان ٻ وڏو قرب هو. هڪ اڌ مثال ڏيان ٿو. هڪ دفعي حيدرآباد ۾ ٻُڪيءَ جي سور جي سخت تڪليف ٿيم. حيدرآباد ۾ سنڌ ڊاڪٽر هئا ۽ منهنجا يار هئا، پر فون تنوير کي خيرپور ڪيم. ان مهل، رات جا ٽي وڄي رهيا هئا. چيائين ته صبح سان تو وٽ پهچي ويندس.

بعد ۾ خيرپور ۾ سندس اسپتال جي نرس ٻڌايم ته، "ابا، تنهنجي فون آيس، ته اکين مان ننڊ اڏامي ويس. چوڻ لڳو ته، "ماسي دعا ڪر، منهنجو ياءُ چاق ڪونهي، وڏيءَ فجر جو توڏي آيو." حيدرآباد آيو ته ڏينهن جو ته ڪاڏي ڪونہ ويندو هو پر رات جو ٻ آڏيءَ تائين بعضي اسر تائين جيسين مون کي ننڊ اچي، تيسين پاسي ۾ ڪرسي وجهي وينو هوندو هو. مان چاق ٿيس، ته هفتو ڏهہ ڏينهن ڪن پوءِ ٻ مون وٽ هو. حيدرآباد ۾ بيشمار دوست هئس، پر ڪنهن ڏي ڪونہ ويو.

اسلام آباد ۾ ٻ مون کي اهڙو ڪو صحت جو مسئلو ٿيو ته اتي ٻ پهتو. چاق ٿيس، ته بيماريءَ جي ڪري ڪجهہ ڏينهن ضعيف هئس، سو روز شام جو هٽ ڪان وٺي مون کي پنڌ ڪرائيندو هو.

قدرت جي ڪارخاني ۾ عجب اسرار آهي. ڪهڙي خبر ته مان پندرنهن سالن کان پوءِ اسلام آباد مان سنڌ ۾ موٽي ايندس، ته پاڻ سنڌ ڇڏي اتي ئي ويندو ۽ هميشہ لاءِ قبر جي لحد ۾ ليٽي پوندو!

سندس پٽڑو سرمد آمريڪا مان موٽيو ته قائداعظم يونيورسٽيءَ ۾ سٽي نوڪري مليس. خيرپور ۾ ٻيا ٻ ڪي ڊاڪٽر آيا هئا. چار مريض انهن وٽ ٻ ويندا هوندا. سو تنوير جي آمدنيءَ تي اثر پيو. سندس گهر جي آمدنيءَ جو مکيہ ذريعو وڃي ادي ءَ قمر جي ڊاڪٽري پريڪٽس بيٺي!

اسلام آباد سندس لڏي وڃڻ جو ظاهري سبب سرمد جي قائداعظم

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

يونيورسٽيءَ ۾ مقرري ٿي. تنوير سوچيو ته پٽڙي سان گڏ ساڻگئي گهر ۾ رهبو. پاڻ ۾ ادي قمر خانگي اسپتالون کوليندا، ته چار مريض وٽن به ايندا رهندا. خير جو وقت پيو گذرندو. هو اها ڳالهه صفا وساري ويٺو ته کيس ڪجهه سال اڳ دل جو دورو پيو هو ۽ ڊڪٽرن تي به سگريٽ نوشيءَ جو خراب اثر پيو هو. لنڊن مان علاج ڪرائي آيو هو. اسلام آباد جو سيارو تمام سخت ٿئي ٿو. کيس پاڻ ڪونه پوندو.

ڪيترو عرصو اسلام آباد ۾ رهيو سو ياد ڪونه آهي، پر سال کن کان وڌيڪ ڪونه هوندو. مان اوچتو ڪنهن دوست جي سڏ تي بن ڏينهن لاءِ اتي ويس. منهنجو دوست منسٽري آف ايڊيوڪيشن ۾ جائنٽ سيڪريٽري هو. ٽئين ڏينهن واندو ٿيس ته تنوير کي موٽر موڪليم. چو ته پهرئين ڏينهن اطلاع ڪيانس ها، ته ان مهل ئي گهر وٽي وڃي ها. دوست جو ڪم رهجي وڃي ها. آيو ته پنهنجي دوست سان متعارف ڪرايومانس. ٻئي شاعر هئا. ٻنهي جي شعر شاعريءَ ۾ ڪيف و سرور جي محفل اڌ رات تائين هلي. زور ڀريائين ته "گهر هل".

مون چيو ته، "اڌ رات ٿي وئي آهي. سخت سيءُ آهي. صبح جو ايندس."

صبح جو منهنجي دوست جو ڊرائيور نئون هو. جنهن کي تنوير جي گهر جي خبر ڪانه هئي. مون کي سڏو آڻي هوائي اڈي تي لاتائين. لاچار حيدرآباد هليو آيس. وچ تي ڏاڙو ئي هڪڙو گذريو. جو مائٽ شوڪت اطلاع ڏنو ته تنوير اسپتال ۾ آهي ۽ سخت بيمار آهي. مان توکي ڪلاڪ ڪلاڪ کان پوءِ فون ڪندو رهندس. ادیءَ قمر بعد ۾ ٻڌايو ته تنوير منجهند جو گهر جي پاسي نانوائيءَ وٽان نان خريد ڪرڻ ويو. موٽيو ته ٽڪاوٽ جي دانهن ڪيائين. ڏيٽس چيو ته، "الشفا" اسپتال پاسي ۾ آهي. اتي هلون. ڊاڪٽرن تنوير کي تپاسي، ادیءَ قمر کي تشويشناڪ رپورٽ ڏني. هُوءَ گهبرائجي وئي ۽ اسلام آباد جي PAKSITAN INSTITUTEE OF MEDICAL SCIENCES اسپتال ۾ کڻائي ويس. دل ته اڳي ئي زخمي هئس. پر، ڦڦڙن تي به سگريٽ نوشيءَ جو تمام خراب اثر پيو هئس. اسپتال ۾ ڏينهن ٻه ٽيڪ هو. پوءِ هيٺي حال ٽيو ۽ جان انهيءَ جي حوالي ڪيائين، جو "جان آفرين" آهي. هاڻي انهيءَ ئي قبرستان ۾ ابدي آرام ۾ آهي، جتي منهنجو ٻيو پيارو يار صديق سالڪ ستل آهي. آسپاس، جوش مليح آبادي ۽ پروين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاکر جون تربتون آهن.

خاک میں کیا صورتیں ہونگیں کہ پنہاں ہو گئیں

تنویر مکڻ ماکيءَ جهڙو منو ماڻهو هو. الله سائينءَ جو نوازيل ٻانهو هو سنگت سات ۾ حقيقي خوشي ۽ لطف محسوس ڪندو هو. سندس اصول هو. "هم ياران بهشت".

اسلام آباد ۾ پاڪستان ايڪيڈمي آف ليٽرس ۾ هڪ نه ٻئي سال ملڪ جي اديبن جو وفد چين جي دؤري تي ويندو هو. هڪ ڏينهن تنوير مون وٽ آفيس ۾ موجود هو. مون کي چيائين ته، "ڇڏ انهيءَ فائيل کي. اٺ ته ڪنهن دوست سان ملي اچون."

مون چيو ته، "بس، پنج منٽ ترس. اديبن جو وفد چين وڃي رهيو آهي. ان باري ۾ ڪا صلاح سباب ۽ ڏي. سنڌي اديبن شاعرن مان تنهنجو لکان؟"

جواب ۾ چيائين ته، "تون هلندين؟"

مون چيو ته، "مان ۽ دفعا چين گهمي آيو آهيان. تون ڏسي اڇ. چين ڏسڻ وٽان آهي."

چيائين ته، " شرط آهي، ته تون ۽ هلندين، ته مان ۽ هلندس. اڪيلو وڃي ڇا ڪندس؟" مون کيس گهٽو ئي سمجهايو ته من "هائو" ڪري ۾، سندس "نه" کي نوَ ڪوٽ هڻا.

تنوير جي ييٽ ۾ لاهور جو هڪ جغادري اردو اديب ۽ شاعر ۽ ناٽڪ نويس، جنهن جو نالو ٻڌي هتِ اسان جا گهٽا سنڌي اديب ۽ شاعر سندس دهشت ۾ بيهوش ٿي ويندا آهن. سو يَڻَ فقير وانگر منهنجي درَ تي صبح شام سئن هٽي بينو هجي، ته "مون کي چين موڪل." مون چيو ته وفد تشڪيل ڏئي ڇڏيو اٿم. ليڪن جِنُ ڇڏي پوت ڇڏي ۾ جغادري اردو اديب نه ڇڏي لاچار چيني سفير کي چيم، جنهن سندس نالو اضافي اديبَ طور وفد ۾ شامل ڪيو.

❊ ❊ ❊

ون يونٽ جي خلاف مهم هلائڻ مذاق ڪانه هئي. شينهن جو جگر ڪپندو هو. ۾، انهيءَ مهم ۾ توڙي سنڌي ٻوليءَ جي بحاليءَ واريءَ تحريڪ ۾ تنوير جو رول سونهري اکرن ۾ لکڻ لائق آهي. هڪ دفعي تنوير مون وٽ مهمان هو. ان دؤر جون ڳالهيون نڪتيون. چيائين ته، "تون اهو سڄو داستان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لک، تہ اسان کيڏي جدوجهد ڪئي." پر، تنوير وانگر مون کي بہ احساس هو تہ، سنڌ جي تاريخ "ابتو پاسو" ورائي چڪي آهي. بيشمار پگهہ پکي، نقلي پَر پائي هنج بنجي ويا آهن. ڪاريءِ ڪميٽي ڪنڌ مٿي ڪنيو آهي. ماڻ پلي آهي. سو وقت جو انتظار ڪجي. پتائيءَ بي سبب تہ ڪونہ چيو هو:

آڇو پاڻي لڙ ٿئو ڪالوڙيو ڪنگن،
ايندي لڄ مرن، تنهن سر مٿي هنجڙا.

❊ ❊ ❊

ون يونٽ واري ئي زماني ۾ خبر ناهي تہ ڪنهن ڇيو تہ اسان رات ڏينهن "سنڌ سنڌ" پيا ڪيون. پر سنڌ گهمي ڏسون تہ سهي. ائين سنڌ گهمڻ جو پروگرام ٺهيو. اونهاري ۾ سول ڪورٽن کي وئڪيشن ملندي آهي. ايازءِ پٽي وڪالت ڪندا هئا. سي سکر مان ايندا هئا. تنوير خيرپور مان. جويو صاحبءِ مان حيدرآباد مان. جمال ابڙو جتي بہ هوندو هو اتان ايندو هو. سڀ ڇڙ تہ هڪ ئي ڪٽنب جا پاتي هوندا هئاسين. هڪ نئون ساڻي بہ پاڻمرادو اچي اسان سان شريڪ ٿيو. ارباب نور محمد پليجو. اسان کي جاتيءَ جي پاسي گهمائڻ وڻي ويو. رستي تي مومل جي پيءُ، راجا نند جي "ڪوٽ" جا قديم آثار ڏٺاسين. سخت گرمي هئي. واپسيءَ تي ٺٽي وٽان درياهہ ٽپي ڪينجهر جي ڪنڌيءَ تي اچي منزل انداز ٿياسين. اتي هڪ HUT ۾ رات رهياسين. جيڪا نواب ڪالا باغ گورنر اولهہ پاڪستان واسطي سينگاريل هئي. پر، هو ڪينجهر تي اچڻ بدران سڌو ڪراچيءَ هليو ويو هو. تڏي تڏي هير پئي لڳي. ڪينجهر جي ڪپ تي گذاريل اها رات عمر پر ياد رهندي.

ٻئي سال "کارو چاڻ" ڏٺوسون. اتي ئي سنڌو درياهہ سمنڊ ۾ پوي ٿو. پر، سمنڊ ۾ ڪرڻ کان اڳ هٺ جي تريءَ مان نڪتل آڳرين وانگر، شاخن ۾ ورهائجي وڃي ٿو. هر شاخ جو الڳ الڳ نالو آهي. کاري چاڻ ۾ رات رهي، ٻيڙيءَ رستي، حجامڙي درياهہ جي شاخ ڏٺي، ڪيٽي بندر روانا ٿياسين. ڪيٽي بندر ۾ سيٺ نور محمد جي اوطاق تي رات ٽڪياسين. اوطاق سادي سودي هئي. ڪاٺ مان ٺهيل هئي. ڇانئٽ تي فوٽ اوچي هئس. لانگ ورائي اندر گهڙندا هئاسين. ٻڌايائون تہ سامونڊي پوسل وارو علائقو آهي. آهستي آهستي ڪاٺ جون پتيون زمين ۾ هيٺ ٽيندیون ويندیون. ڪجهہ سالن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کان پوءِ چائڻ نظر بہ کانہ ايندي.

سيٺ نور محمد وارن ٻڌايو تہ ڪيئي سال ٿيا جو اوهان جي آرين پارين هڪڙو پڙهيل ڪڙهيل ماڻهو هن اوطاق ۾ رهي ويو آهي، پر اهو سياسي ڪم سان آيو هو نالو هئس: پير علي محمد راشدي.

ڪيٽي بندر ۾ درياهہ مان پيئرٽ جو ڇڙيو پاڻي ٻيڙين تي ايندو هو. متيءَ جهڙو ميرو اوطاق ۾ بہ اهو ئي ڦٽڪي هڻي استعمال ڪندا هئا. پر، ڪيٽي بندر وٽ سمنڊ جي بيچ جو نظارو ڏاڍو سهڻو هو. تنوير ۽ مان سانجهيءَ جو سمنڊ جي ڪناري تي ويا سين. مون بنگلاديش ۾ ڪاڪس بزار واري دنيا جي مشهور بيچ بہ ڏٺي آهي، پر، ڪيٽي بندر واري بيچ (BEACH) پڻ سهڻي آهي.

سانجهيءَ جو اولهہ طرف سڄو آسمان شفق جي ڪرن سان ڍڪيل هو. سج سونيءَ ٽالهيءَ وانگر، آهستي آهستي سمنڊ جي چولين کي چُهي رهيو هو. رات ۽ ڏينهن جي ميلاپ جو عجيب منظر هو. قدرت جو هڪ شاهڪار هو. تنوير ۽ مان دير دير تائين اهو منظر ڏسندا رهياسين!

* * *

ٻئي سال تنوير اسان کي دادو ضلعو گهمائڻ ونيو هليو. سندس وڏو پاءُ ادا عبدالنبي، اُتي انجنيئر هو. اسان جي سير سفر جو سڄو بندوسبت پرفيڪٽ رکيو هئائين. انهيءَ سفر ۾ اسان پهريون پهريون دلچسپ نظارو بوبڪن ۾ ڏٺو جتي پنگ پوکيندا آهن. رستي جي پاسن سان بيشمار طوطا وٽن جي هيٺيان ڪريا پيا هئا. پايونسون تہ مُئل آهن. چيائون تہ، "نشي ۾ آهن. جاڳندا، تہ اڏامي وٽن تي ويهندا. ٻُک لڳندن تہ هيٺ لهي ايندا ۽ پنگ چُڳندا. پوءِ وري وٽن تي وڃي ويهندا. نشو جو چڙهندن، تہ ٻڪو ڏئي اڇي پٽ تي ڪرندا. ڪلاڪن جا ڪلاڪ ائين ئي پيا هوندا. جيئن هينئر ڏسو ٿا. پکا موالي ٿي ويا آهن."

تنوير ڪِلي چيو تہ، "پوءِ تہ پکا سنڊي آهن." سندس ڳالهہ ٻڌي مون سنڊ تي نگاهہ وڌي: ڏٺم تہ واقعي منهنجيءَ متيءَ سنڊ جا منا ماڻهو بوبڪن جي طوطن وانگر صدين کان وٽي، ڪنهن نشي ۾ ٻُڌيا پيا هئا. ڪي ميرن تہ ڪي پيرن ۽ پوتارن جي اوطاقن ۾ بوبڪن جي طوطن وانگر بُکُن ۽ بيمارين ۾ ستيا پيا هئا. سندن ڏٺي سائين ڪير بہ ڪونہ هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ سفر ۾ اسان نئينگ وياسين. ’اتي سائين صالح شاهہ پنهنجيءَ اوطاق تي قربائتي ڪچهري ڪئي. نئينگ جي خصوصيت هڪ قدرتي چشمو آهي. اسان سڀ ان ۾ وهتاسين. تنوير جي ننڍي پاءُ الطاف اسان جي تصوير ڪيڙي. نئينگ جي باغات، وڻڪار، سونهن ۾ ساوڪ انهيءَ چشمي جي ڪري ئي آهي. الائي ته ڪيتري زماني کان اهو علائقو انهيءَ چشمي جي ڪري آباد آهي. ايتريقدر جو آثار قديمہ بہ آهن. اسان انهن ۾ رڳو لاکي لکمير جي ماڙي ڏسي سگهياسين. ٻيو سنڌس نياڻيءَ جو ديدار ڪيوسون، جيڪا ايامن کان پنڌ پاهڙ آهي، چو ته منع جي باوجود ڪنڌ ورائي پوئتي ڏئو هئائين.

سنڌ جي ڳوٺن ۾ هاري ناري ڳالهيون ڪٽندا آهن. چوندا آهن ته ٻوءِ سبز پريءَ چيس ته ”ڪنڌ پوئتي ورائي ڏسندين ته پنڌ پاهڙ تي ويندين.“ سنڌي ڏاهن جو مطلب آهي ته پوئتي نهاريڻ بدران، اڳتي مستقبل تي نگاهہ رکڻ کپي.

منڇر جو ديدار بہ انهيءَ ئي سفر ۾ ٿيو. چون ٿا ته سنڌ ۾ انساني تهذيبي سفر جو آغاز جن آڪاڻن هنڌن ماڳن تي ٿيو هو تن ۾ منڇر اهم آهي. منڇر جي ڪناري تي اسان شاهہ حسن واري بنگلي ۾ منزل انداز ٿياسين. تڏهن منڇر پنهنجي عروج تي هئي. هاڻي پنجاب جي ڪارخانن جي زهريلي پاڻيءَ سان پريل آهي اتان اهو زهريلو پاڻي سنڌ جي ماڻهن جي پيٽ ۾ وڃهن ٿا. ڊاڪٽر دانهون ڪري ٽڪجي پيا آهن. ٻڌڻ وارو ڪير ڪونهي! سنڌ ۾ وڏيرن جي حڪومت آهي. اهي ته غسل لاءِ بہ منرل واٽر استعمال ڪندا آهن.

نئين گاڄ واري بنگلي تي بہ ڪي ڪلاڪ لٽاسين، جتي ون يونٽ جي گورنر، نواب ڪالاباغ جي حڪومت ۾ بلوچستان تي هميشہ وانگر ڏاڍو ظلم ٿيو هو. سو مينگل قبيلي جا ماڻهو انهيءَ بنگلي تائين ڪاهي آيا هئا ۽ ڦر ڪري ويا هئا.

تنوير جي پاءُ ادا عبدالنبيءَ، انهيءَ بنگلي ۾ اسان جي ضيافت جو خاص اهتمام ڪيو هو: قسم قسم جا طعام ۽ سڄا پهاڙي چيلا پڇرايا هئائين. پهاڙ تي ڪيترن ئي قسمن جون جهنگلي ٻوٽيون ٿين ٿيون. حيدرآباد ۾ منهنجو بورچي هڪ دفعي گوشت وٺي آيو. ان جي هوڙ ۾ ڪو سواد هو. ٽاڻي بولا خان مان ڪو چيلو مارڪيٽ ۾ وڪامڙ آيو هو. ان جو گوشت هو. نئين گاج جي پڪل چيلن ۾ ساڳيو سواد هو. چيائون ته اهو ان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪري آهي. جو چيلن ڪي خوشبودار جهنگلي ٻوٽيون کاڌيون آهن.

تازو مان خليفي حڪيم عبدالحميد چانڊئي ۽ سندس فرزند حڪيم اعجاز چانڊيي ۽ سندن ٻين احبابن سان گڏ وري ساڳئي بنگلي تي ويس. ڏٻرو ڪيوسون. نئين گاج جو پاٽي سڄو سال وهي ٿو. پر، گھٽي پاڻي ضايع ٿئي ٿو. عقل کان ڪم ونجي ته جيڪر سڄو ڪاڇو سرسبز ٿي وڃي. انگريز سرڪار سکر بئراج ناهيو ته سنڌ سڏري پئي. سو سکر بئراج کي "سنڌ ـ سڏار" ٻ ڪوٺيندا هئا. انگريز هليو ويو. هاڻي سنڌ جي سڏارڻ جو ته ڪنهن کي ٻ اونو ڪونهي. سنڌ جا مالڪ وڏيرا آهن ۽ سڀ رڳو پنهنجو پيٽ ڀرڻ وارا آهن

نئين گاج ڏسڻ کان پوءِ، ڪاڇي ۾ هڪ عجيب قبرستان ڏٺوسون. اسان باتصوير ڪتاب ۾ رسالا ته گھڻا ڏٺا هئا، پر زندگيءَ ۾ "باتصوير قبرستان" اڳي ڪڏهن ڪونہ ڏٺو هو. سنڌ ۾ اهڙا قبرستان ٻين هنڌن تي ٻ ٻڌجن ٿا، پر، سنڌي سڀاجهڙن کي انهن ۾ ڪا ٻ دلچسپي ڪانهي. سنڌ جي ڪنهن ٻ مثالي عالم انهن تي مضمون ڪونہ لکيو آهي. البت، ڊاڪٽر شمل سئزرلينڊ مان شايع ٿيندڙ رسالي "فڪر و فن" ۾ انهيءَ قبرستان تي هڪ سٺو مضمون لکيو آهي.

ڪاڇي واري قبرستان ۾ قبرن تي، گلن ٻوٽن جي رنگين چتسالي هئي. اسلامي روايت ۾ قبرن تي ته چا، هونئن ٻ ساهواري جي تصوير ڪيڙ جي منع ٿيل آهي. پر، قبن ۾ اندر ته عجيب نظارا چٽيل هئا. ڪاٽي اُٺ، گھوڙا، هاٿي ۽ ماڻهن جا انبوهہ شڪار تي پئي ويا. ڪاٽي رقاصائن جي راڳ ۽ ناچ جي شاندار محفل پئي هلي. سڀ رنگين نظارا هئا ۽ ڏاڍا سھڻا هئا.

انهيءَ ئي سير سفر ۾ اسان لکيءَ جا چشما ڏٺا ۽ انهن ۾ غسل ڪيو. سيوهڻ ۾ قلندر شهباز ۽ باغبان ۾ مخدوم بلال جي روضن جي چانئٽ چميسون. آخر ۾ سن اڇي سائين جي.ايم.سيد جي حاضري ڏنيسون. وٽس رات رهياسون. ڪيس پيرين پئي، روح کي فرحت آئي. پٽائي ياد آيو:

پسندي چام پنهونءَ کي، اڇي اکين آرام.

* * *

تنوير جي شعر ۽ شاعريءَ جا گھڻا ڪتاب هاڻي ڇپجي ويا آهن. نصير مرزا مون کي ٻڌايو ته شاهہ سائينءَ تي تنوير جي تحقيق تمام وڏو وزن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رکي ٿي. پر، مجتا وري ڪن مثالي عالمن کي ملي آهي. مون ئي شاهہ سائينءَ تي تنوير جي تحقيق جو اهو ڪتاب سائين غلام مصطفيٰ شاهہ جي شاهہ لطيف ڪائونسل کان ڇپايو هو. تنوير کي خوش خير محمد فقير ۽ سچل سائينءَ جي نانڪ فقير تي تحقيق جو ڪم پڻ بورڊ کان منظور ڪرائي ڏنو هئم. تنوير خوش ٿيو. واقعي وڏو تحقيقي ڪم ڪيائين. پر، مثالي عالم اهڙن ماڻهن کي ايرڻ ڪونہ ڏيندا. هو کين ڇوڪرو ۽ شيخ ايياز جهڙن عظيم شاعرن کي **"يوڳائي مڙس"** ڪونيندا هئا. کين مرڻ کان پوءِ بہ ڪونہ بخشيو اٿن. تفصيل نصير مرزا کي معلوم آهي.

تنوير جي پنهنجي ڪلام جو پهريون پهريون ڪتاب "رڳون ٿيون رباب" نالي سان شايع ٿيو هو. ڪلام جو سڃو مسودو منهنجي حوالي ڪري، چيو هئائين تہ "ڪلام جو انتخاب تون ڪر." اها 1950ع واري ڏهاڪي جي ڳالهہ آهي. پيش لفظ ۾ لکيو اٿس تہ:

"ڪلام جي چونڊ جو سڃو بار، رباني ۽ تي آهي،
جنهن جي راءِ منهنجي لاءِ ڳريءَ قيمت واري آهي."

پيش لفظ ۾ اڳتي هلي، شعر شاعريءَ جي مقصد ۽ هن جهان ۾ انسان جي وجود بابت لکيو اٿس تہ:

> "هن جڳ ۾ انسان متعلق هڪ تعبير هيءُ بہ آهي تہ جڙ ڪيس بيهوش ڪري ڪنهن ڪاڪ محل ۾ پهچايو ويو هجي ۽ هوش ۾ اچڻ سان سندس دل تان سموريون گذريل يادگيريون ميٽجي ويون هجن ۽ هو واتڙو ٿي هيڏي هوڏي واجهائي، هن ڪائنات جي مانڊاڻ کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪندو هجي. واقعن، تجربن ۽ مشاهدن جڏهن انسان جي ذهن تي ڪي اڻ منڊندڙ عڪس وڌا، تڏهن هن چاهيو تہ اهي عڪس هو ٻين جي ذهنن ۾ پلٽائي ۽ ائين شاعري وجود ۾ آئي."

* * *

مستقبل جو محقق، تنوير جي زندگيءَ تي نگاهہ وجهندو تہ کيس اها ڳالهہ نوشتہ ديوار وانگر نظر ايندي، تہ "مانجهاندي جي ماڳ" ۾ تنوير

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجيءَ حياتي اجري گذاري. آخر اوڏانهن ويو جيڏانهن هر ڪنهن کي هلڻو آهي. پنهنجو دامن داغدار ڪونہ ڪيائين. گلاب جي گل وانگر سڄي عمر سرهو رهيو. قدرت مٿس مهربان رهي کيس هر نعمت نصيب ڪيائين. والدين جو فرمانبردار پٽ هو ۽ پنهنجي اولاد جو شفيق پيءُ هو. مٽن مائٽن ۽ يارن دوستن سان آخر تائين نيبايائين. سنڌ جي ڌرتيءَ ۽ ماڻهن سان پيار ڪيائين. سدائين پاڻ چوندو هئو:

جيئن ڪنڌيون منجهہ ڪنڌير
تيئن مون من ماروئڙن سين!

مون سان سندس دوستيءَ جو عرصو پنجاهہ سالن کان بہ مٿي هو. ڪيئي ويرا اچن ٿا. ماڻهو ڪن دوستن سان عارضي طرح يا هميشہ جيئري ئي چڄي بہ ٿو. پير علي محمد راشديءَ هڪ خط ۾ سائين جي.ايم. سيد کي لکيو آهي تہ "دلين کي درياهہ جون سيرون بہ ڏار ڪري ڪونہ سگهنديون." قدرت تنوير ۽ منهنجي دلين جي تارَ بہ ائين ڪنديءِ چڏي هئي.

تنوير سنهيءَ ڪل وارو ماڻهو هو. جڏهن هر شخص کي "موتيءَ جو داڻو" سمجهڻ ۽ ڪوڙ کان پوءِ بہ. سنڌ ۾ وک وک تي بي وفائي ۽ حسد ڏٺائين، تہ پريءَ محفل مان مات ميڙ ۾ اتي هليو ويو. الائي ڪاڏي ويو؟ ڏاڍو ڪو پري هليو ويو! انگريزي محاوري ۾ ان کي چئبو آهي تہ

HE — WENT — THAT — FAR - AWAY

مان تہ ڏاڍو اڪيلو ٿي پيو آهيان. کيس ڳولي ڳولي ٿڪجي پيو آهيان. ڪڏهن ڪڏهن دل ۾ چوندو آهيان تہ "من، هڪ دفعو کيس ڏسان. خواب ۾ ئي ڏسان!" راڻيپور جي سائين صالح شاهہ هيءَ ڪافي الائي تہ ڪهڙيءَ ذهني ڪيفيت ۾ چئي هئي:

مٺامارو الله آڻئي، دلين جا داغ وڃ ڏوئي!

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حميد سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عبدالحميد ميمڻ جو ذڪر ڪبو تہ ماڻهو منجهي پوندو. پر حميد سنڌي ڪنهن بہ تعارف جو محتاج ڪونهي. پاڻ کي "سنڌي" چوسڏايائين، ان بابت، مان تہ ايترو چئي سگهان ٿو تہ ڪائنس گهٽو گهٽو اڳ هين ڪيترن اڪابرن بہ پاڻ کي "سنڌي" ڪوٺايو هو. جن جي لسٽ ڇڱي ڏگهي آهي. ليڪن، مڙني ۾، مشهور نالو عبيدالله سنڌي آهي. پير علي محمد راشديءَ پنهنجي ڪتاب "اهي ڏينهن اهي شينهن" ۾ ڪيس پنهنجي دؤر جي سنڌي مشاهيرن ۾ اوليت جو درجو ڏنو آهي ۽ اعتراف ڪيو آهي تہ، "اسان جي دؤر ۾ سندس سوچ ئي سيني ۾ صحيح هئي."

عبيدالله سنڌي اصل ۾ پنجابي هو ۽ سک ڌرم جو هو. ٻاراڻيءَ عمر ۾ اسلام ڏانهن مائل ٿيو ۽ سنڌ آيو. ۽ پرچونديءَ ۽ امروٽ جي بزرگن سندس مٿي تي شفقت جو هٿ رکيو. ڪيس پنهنجي اولاد وانگر پاليو. مٿس عبيدالله نالو رکيو. اڳتي هلي، پير جهنڊي جي بزرگن ڪيس پنهنجي جيءَ ۾ جايون ڏنيون. سو انهيءَ پسمنظر ۾، پاڻ کي شعوري طرح "سنڌي" ڪوٺايائين.

هونئن، عام طرح سان ڪنهن بہ ماڻهوءَ کي پرديس ۾ "سنڌي" سڏيندا آهن، ڇوتہ سنڌ سان سندس نسبت هوندي آهي: مثال طور ابومعشر سنڌي سندس خاندان سنڌ جي ڪهڙي شهر مان ڪهڙي زماني ۾ عربستان ويو سو تہ معلوم ڪونهي، پر عرب دنيا ۾ ايڏو تہ نالو پيدا ڪيائين، جو وفات ڪيائين، تہ اسلامي دنيا جي هاڪاري خليفي هارون رشيد خود سندس جنازي نماز پڙهائي.

ابو معشر سنڌي بغداد ۾ دفن ٿيو. هين اسلامي علومن ۾ تہ اڪابر هو. پر، حضور پيغمبر صلي الله عليہ و آلہ وسلم جن جي اولين سيرت نگارن ۾ بہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس نالو اهم آهي. "مغازي" جي نالي سان سيرت رسول ﷺ لکي هئائين، جا هاڻي ناياب آهي. جرمن عالم جوزف هورو وٽس پنهنجي ڪتاب ۾ اهڙو ذڪر ڪيو آهي، جنهن جو اردو ترجمو نثار فاروقي، "سيرت نبوي کي اولين کتابيں اوران کے مؤلفين" نالي سان دهليءَ مان شايع ڪيو آهي.

❊ ❊ ❊

مون هڪ دفعي هڪ ڊچ عالم کان پڇيو ته، "اسان ۾ ڪو وڏو ماڻهو پيدا ڪيو آهي؟ يا هر هنڌ لپي هينان واري آهي."

هو حيدرآباد آيو هو. دهليءَ ۾ قرآن ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿي، واپس موٽيو هو. مون سان ۾ قاسمي صاحب سان مليو هو. چيائين ته، "اوهان شاهه ولي الله دهلوي پيدا ڪيو آهي، جيڪو واقعي وڏو ماڻهو هو."

اها ته هر ڪنهن کي خبر آهي. پر، ٿورن کي هيءَ خبر هوندي ته شاهه ولي الله ننڍپڻ ۾ جڏهن قرآن ڪريم حفظ ڪيو هو تڏهن سندس استاد هڪ "سنڌي" هو. محمد فاضل نالو هئس. ايڏو ته وڏو عالم هو. جو شاهه عبدالرحيم دهليءَ ۾ پنهنجي پٽ کي قرآن پڙهائڻ لاءِ ڪيس ئي منتخب ڪيو. جڏهن شاهه ولي الله پاڻ وڏو ٿيو ۽ درس تدريس شروع ڪيائين، ته سنڌ جي سائين، شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جو پڳ مٽ يار، مخدوم معين ٺٽوي وٽس علم پرائڻ لاءِ اٽڪ ۽ گهوڙن تي سفر جا ڏک ڏاکڙا برداشت ڪري دهليءَ ويو ۽ ورهين جا ورهيه سندس قدمن ۾ ويهي ابن عربيءَ جو فلسفو سمجهيائين. مون 'مهراڻ' 2003ع ۽ 2004ع جي رسالن ۾ مخدوم معين ڏي شاهه ولي الله جا لکيل خط ۽ مخدوم معين جو هڪ دستاويز شايع ڪيا آهن.

❊ ❊ ❊

پاڪستان ٿيو ته هندستان مان جيڪي شخص مهاجر ٿي سنڌ ۾ آيا، تن ۾ مولانا عبدالواحد "سنڌي" به شامل هو. عمر جو وڏو حصو جاميه مليه، دهليءَ جي تڏهوڪي وائيس چانسيلر ڊاڪٽر ذاڪر حسين جي سرپرستيءَ هيٺ گذاريائين، جو پوءِ هندستان جو صدر ٿيو. مولانا عبدالواحد پاڪستان ۾ هجرت ڪري آيو ته دهليءَ جي سندس مهاجر دوستن پاڪستان ٺهڻ جي نسبت سان ڪيس "نئين زندگي" رسالي جو ايڊيٽر مقرر ڪرايو. عمر ۾ مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کان ويهہ ورهيہ کن وڌو هو. پر، اهڙي محبت ٿي ويس، جو مون کي پاڻ ئي نئين زندگيءَ ۾ مقرر ڪرايائين ۽ رسالو منهنجي حوالي ڪيائين. مون کان وڌيڪ دوست ڪير ٻ ڪونہ هئس. نياڻين جي شادي ۾ ٻ مون سان ئي صلاح ڪيائين.

نئين زندگيءَ ۽ ڪن ٻين رسالن ۾ منهنجون جيڪي شروعاتي تحريرون ڇپيون، تن ۾ مان ٻ پاڻ کي "سنڌي" لکندو هئس. ليڪن، ڪجهہ سالن کان پوءِ فقط سنئون سڌو پنهنجو نالو لکندو هئس.

اسان جي ٿهيءَ ۾ سنڌ جي محب وطن اديبن ۾ حميد نالو ڪڏيو ۽ شعوري طرح پاڻ کي "سنڌي" ڪوٺايو. هونئن، عمر ۾ مون کان ۽ رشيد پٽيءَ توڙي تنوير کان ڪجهہ سال ننڍو هو پر گڏ وهندا هئاسين، تہ اهو فرق محسوس ڪونہ ٿيندو هو. چرچا گُهٻا ۽ هِتان هتان جون ڳالهيون هوليون ڪندا هئاسين. هر معاملي ۾ حجائتا هوندا هئاسين. حميد سنڌيءَ کان ٻ اڳ سنڌ ۾ شيخ عبدالمجيد "سنڌي" مشهور هوندو هو. پر، هو بزرگ سياستدان هو ۽ حميد سنڌي نوجوان اديب.

❊ ❊ ❊

حميد سنڌيءَ جي والد بزرگوار ڊپٽي ڪمشنر جي عهدي تان رٽائر ڪيو. پر، حميد سنڌيءَ پنهنجي زندگي پاڻ ٺاهي. جڏهن سندس عمر ۾ اڃا چوڏهينءَ جي چنبڙ جي چانڊاڻ هئي، تڏهن ئي زندگيءَ جي غم جو "دو- آتشو" جام پيٽو پيس. مون کي پاڻ ئي پنهنجي جوانيءَ جي "غمِ روزگار" ۽ "غمِ جانان" جو سربستو احوال مختلف موقعن تي ٻڌايائين. پر انهن ڏکن ڏاکڻن هوندي ٻ هڪڙو ڪم ڪيائين، جو اسان مان ڪير ٻ ڪري ڪونہ سگهيو. ماهوار "روح رهاڻ" رسالو ڪڏيائين. اها معمولي ڳالهہ ڪانہ هئي. هونئن تہ سنڌي زبان ۾ خانگي طرح ماهوار رسالا ٻين ٻ ڪڏيا هٿا ۽ حميد کان اڳ ڪڏيا هٿا، پر سندن قبلو ڪونہ هو. هر قسم جو ويس ڏيکيندا هٿا. سندن پيٽ ۾، حميد سنڌيءَ هڪ اهڙو رسالو ڪڏيو، جنهن جو خاص مقصد هو: "سنڌ جي حقن جي حفاظت."

جنرل ايوب خان ۽ سندس ٽولي ون يونٽ واري زماني ۾، مارشل لا کي لٺ باڻي وانگر استعمال ڪري، ڪوٽڙي ٻراج توڙي سکر ٻراج ۾ سنڌ جي زمينن جي ڦرلٽ ڪئي. سنڌ جا ميرِ، پيرِ ۽ وڏيرا تہ سدائين چڙهندڙ سج جا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوڄاري هوندا آهن. اهي سندس بہ ٻڌا ٻانها هئا. ڪيس سنڌ ۾ شڪار ڪرائيندا هئا ۽ لک لٽائيندا هئا. تن ڏينهن ۾ ايوب خان جي هڪ هڪ شڪار تي گهٽ ۾ گهٽ اڏ لک رپيا خرچ ايندو هو. مون کي هڪڙو شخص سُجهي، جنهن شڪار جي خرچن کي منهن ڏيڻ لاءِ حيدرآباد ۾ پنهنجو بنگلو ايڏائن لکن رپين ۾ وڪيو. ٻيو وڏيرو هو جنهن کا تمام پلي مينهن، ايوب خان کي تحفي طور راولپنڊيءَ موڪلي. سوچ ويچار ڪري، مينهن جي سگُن ۾ سون جو قيمتي هار وجهي موڪليائين.

سنڌ جي محب وطن اديبن سنڌي وڏيرن جي انهيءَ ڪريل ذهنيت کي پرپور انداز ۾ نديو ۽ سندن چوڏا لاٿا. پر، مٿن ڪو بہ اثر ڪونہ ٿيو. جو هو نود هئا. جمال ابڙي پنهنجي ڪتاب "ٿوهر ۾ ڳاڙها گل" ۾ انهيءَ دور جو ذڪر ڪندي لکيو آهي تہ:

> "مان 1965ع کان وٺي 1969ع تائين حيدرآباد ۾ پريا چار سال رهيس. سنڌ ۽ سنڌين لاءِ تمام نازڪ ۽ هنگامي دؤر هو. هڪ تہ جنرل ايوب جي مارشل لا، مٿان وري ون يونٽ جو ڀُت، هندوستان سان لڙائي، تاشقند ناهہ. پٽي جي وزارت تان استعيفا ۽ ٽپال جي لفافي تي ايڊريس وجهڻ مهل لفظ "سنڌ" جي استعمال تي بندش. حيدر بخش جتوئيءَ جو جيئي سنڌ جو نعرو ۽ سائين جي.ايم. سيد جو سنڌو ديش جو اعلان، بزم صوفياءِ سنڌ جي تحريڪ، "روح رهاڻ" رسالو ۽ حميد سنڌي وارن جي باهڙي دڪائڻ ۽ ڪانفرنسون ڪوٺائڻ. پٽي صاحب ۽ شيخ اياز جو قيد ٿيڻ. ڪمشنر مسرور جون ڏاڍايون ۽ فرعونيت. شاگردن جو چوٽين مارچ وارو هنگامو... ڏاڍو پُر آشوب دؤر هو.

جمال ابڙي اڳتي هلي لکيو آهي:

> **اياز سان ملڻ جا گهٽا موقعا بہ حميد سنڌيءَ پيدا ڪيا. ڪيس جس هجي، جو "ميمڻ هوندي بہ نفعي نقصان کان بي نياز ٿي" باهہ سان کيڏندو رهيو. اهڙي ڏکئي دؤر ۾ بہ هڙان وڙان خرچ ڪري ڪانفرسون ڪوٺائيندو هو.**

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي هڪ ضلعي مان ماڻهو اچي گڏ ٿيندا هئا.
مير مجلس شيخ ايياز هوندو هو. اهڙو هڪ شاندار جلسو 31_ مئي 1967ع ۾ بسنت هال ۾ ڪوٺايائين جنهن ۾ ايياز پنهنجو مشهور نظم پڙهيو:

هيءَ سڻ نہ ڏينديِ چين، اٿي ڏس ڪوئي آيو آ
پيارا، هي شايد ساڃيو رمتو آ، اڳ جيئن اجايو آ پيارا.

ماڻهو جهڙوڪر منڊجي ويا. سڄو نظم پڙهي، آخري بند پڙهيائين تہ:

هيءَ پنهنجي ڪرٽي پرٽي آ، پر سنڌ ايياز نہ مرٽي آ،
آخر تہ رات گذرٽي آ، تو ڇو گهبرايو آ پيارا.

هال ۾ تاڙين جا ڦهڪا ٿي ويا. ماڻهو جوش ۾ اٿي بيٺا ۽ جيئي سنڌ جا نعرا لڳا."

* * *

جمال پُرآشوب دؤر جو جيڪو نقشو ڪڍيو آهي، انهيءَ دؤر ۾ ايوب سرڪار ايجان بہ طاقت جي انڊ ۾ هئي، سو هڪ ٻيو بہ ٻڇڙو ڪم ڪيائين. سندس تعليمي سيڪريٽريءَ شريف خان سنڌي ٻوليءَ جي نڙيءَ تي ننهن ڏنو. ايوب خان کان اعلان ڪرايائين تہ اڄتي هلي وقت گذرڻ سان هڪ نئين ٻولي ازخود ٺهي ويندي، جيڪا "هندستاني" وانگر "پاڪستاني" ڪوٺبي. سنڌي، پنجابي، پشتو ۽ بلوچي ازخود ختم ٿي ويندیون. سندس اصل مقصد هو تہ سنڌيءَ کي چٽيان ۽ اردوءَ کي زور وٺايان پاڪستاني ۽ هندستاني ٻولين جا ٻهانا پئي ورتائين.

گويا، اهو بيان بنگالين کي بيوقوف بنائڻ ۽ اولهہ پاڪستان جي علاقائي ٻولين کي ختم ڪرڻ لاءِ چيائين. بنگالي شاگردن مظاهرا ڪيا. پوليس مٿن گوليبازي ڪئي. شهيدن جا منارا ٺهيا. نفرت زور ورتو. اوپر پاڪستان جي جدائيءَ جو ٻج پيو.

سنڌ ۾ بہ ايوب خان جي انهيءَ بيان باهہ تي پيٽرول وارو ڪم ڪيو. غصي ۾ مچريل سنڌي عالم اديب ۽ شاگرد باهہ تي اٿيا. ايڏي تہ زوردار تحريڪ هلايائون، جو آخر ڪار فيلڊ مارشل جي حڪومت سندن آڏو اچي گوڏا کوڙيا.

انهيءَ تحريڪ توڙي "روح رهاڻ" جا سالياڻا جلسا حيدرآباد جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بسنت هال ۾ ٿيندا هئا. جن جو روح روان حميد سنڌي هوندو هو ۽ سمورا سنڌ دوست اديب سندس مددگار هوندا هئا. مکيہ مهمان، شيخ ايار هوندو هو. جنهن پنهنجيءَ آتم ڪهاڻيءَ ۾ انهن جلسن جو ذڪر هيئن ڪيو آهي:

"حميد سنڌيءَ جي رسالي "روح رهاڻ" ئي ون يونٽ خلاف، صحيح معنيٰ ۾ باهہ ڀڙڪائي هئي. هن بسنت هال حيدرآباد ۾ ٿيل جلسن جا احوال، منهنجون تقريرون ۽ ٿر بابت منهنجا ٽي ڳٽڪا، "هي گيت اجايل مورن جا" ۽ "جل جل، مشعل جل جل" ۽ "رُت آئي ڳاڙهن ٻيرن جي" شايع ڪري، سنڌي قوميت جو ڪلہ ڪلا پرچار ڪري، حڪومت جون وايون بتال ڪري ڇڏيون هيون."

❊ ❊ ❊

ون يونٽ واري دور، "روح رهاڻ" رسالي ۽ بسنت هال ۾ سالياڻن جلسن بابت خود حميد سنڌيءَ جا پنهنجا تاثرات هي آهن:

"ون يونٽ جو پاور پلانٽ الائي ته ڪيترا يونٽ ساڙي چڪو هو. ايوب خان جي مارشل لا ۾ ٽپال جي لفافي تي ايڊريس ۾ "سنڌ" نہ لکڻ جو حڪم، سنڌ جي زبان بندي، عام بيروزگاري ۽ سرڪار جي ٻين اهڙن ڪڌن ڪمن، ماڻهن ۾ سخت احساس محرومي پيدا ڪيو هو.

سنڌ جي محب وطن اديبن ۽ شاعرن ٻاڻ ملهايو ۽ سنڌ جو ساڻ ڏنو. هنن اهڙو ادب تخليق ڪرڻ شروع ڪيو جيڪو سنڌ ۾ سجاڳيءَ جو سبب بڻجي. ان سلسلي ۾، سنڌي ادبي بورڊ جي رسالي "مهراڻ" سجاڳيءَ جي شمع جو ڪم ڪيو. مهراڻ جي شروع ڪرڻ ۽ هلائڻ ۾ هونئن ته ڪيترن ئي سنڌ جي سڄڻن جو هٿ هو، پر، سائين جي.ايم.سيد، ميران محمد شاهہ، محمد ابراهيم جويو، غلام رباني آگري، مولانا گراميءَ، شمشيرالحيدريءَ ۽ امداد حسينيءَ جا نالا هن وقت ياد اچن ٿا.

ٻيو اهم رسالو ماهوار "نئين زندگي" هو. مولانا عبدالواحد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حميد سنڌي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌي انهيءَ جو ايڊيٽر هو. هن سرڪاري ملازم هوندي
بہ رسالي جي وسيلي، سنڌ ۾ سماجي، سياسي ۽ اقتصادي
بيچينيءَ جو ڪليل اظهار ڪيو. وڏو مجاهد ماڻهو هو.
محمد عثمان ڏيپلائيءَ جو رسالو "انسان" ماڻهن ۾ عام
سجاڳيءَ ۽ بيگم زينت چنا جو ماهوار "مارئي"، عورتن ۾
سجاڳي آڻڻ جو واحد ذريعو هو. جنهن جي وسيلي
ڪيترين ئي سنڌي لکندڙ خواتين مثال طور، ثميره
زرين، ڊاڪٽر درشهوار سيد ۽ ٻيون اڳتي آيون. انهن
سمورن مردن ۽ خواتين لکندڙن جي سوچ هئي، "سنڌ ۾
ذهن ۽ فڪر جي آزادي" اهڙو اقتصادي نظام جو سنڌ
جي عام ماڻهن کي حق ملن ۽ انصاف پلئه پوي.
اها ڳالهه من ۾ رکي، ڪي دوست مون وٽ آيا ۽ هڪ آزاد
ماهوار رسالي "روح رهاڻ" ڪيڊٽ لاءِ چيائون. رسالو
ڪيڊٽ تمام وڏو ڪم هو. هر ڪنهن مدد جو واعدو ڪيو
پر، 1960ع کان 1969ع تائين پورن نوَن سالن جي عرصي
۾ هڪ رُپئي جي بہ مدد ڪانه ملي.
سنہ 1960ع ۾ "روح رهاڻ" رسالو ائين نڪتو پر، ٽي چار
پرچا نڪرڻ سان ئي منهنجي مالي حالت سقيم ٿي وئي.
مون وليج ايڊ ڪاتي ۾ نوڪري ڪري پرچي کي بچايو.
سڄو سال هليو. پر، اسان جو ڊڪلئريشن رد ڪيو ويو.
سرڪار چيو ته وري نئون ڊڪلئريشن فائيل ڪيو.
هفتيوار انسان، ماهوار مارئي ۽ ماهوار روح رهاڻ جون
نوَن ڊڪليئريشن لاءِ درخواستون ڪيئي ورهيه بي
دريافتون پيون هيون. جڏهن اسان واسطيدار آفيسن ۾
ڪامورن جا هٿ سٽيا ڪرايا، تڏهن مس مس وڃي "روح
رهاڻ" کي ٻن سالن بعد مارچ 1963ع ۾ ڊڪليئريشن
مليو. پر، رسالي لاءِ پئسا ڪونہ هئا. مٿان منهنجو ايم.اي.
جو امتحان هو. غياث جوٽيجو ۽ مان گڏ پڙهندا هئاسين.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن سؤرپيا ڏنا، جيڪي مون کي اڃا ياد آهن.

"روح رهاڻ" لڏندي لمندي پئي هلي. منهنجيون نوڪريون ۽ پورهيا ۾ جاري هئا، 1965ع کان پوءِ "روح رهاڻ" پنهنجي خاص مقصد سان ظاهر ٿي ٻيئي. هاڻي "روح رهاڻ" سنڌيت جي هڪ تحريڪ هئي، جا سڄيءَ سنڌ ۾ ڦهلجي وئي. "جشنِ روح رهاڻ" رڳو هڪ سالياڻو ميڙ ڪونہ هو. پر، سنڌ جي نئين فڪر کي فروغ ڏيارڻ جو ذريعو هو. سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ مان سوين ليکڪ سالياڻن جلسن ۾ اچي مڙندا هئا. شيخ اياز هي نظم اهڙي هڪ جلسي ۾ پڙهيو هو:

ماروئڙن کان منهڙو ڦيريان؟
ڏاهپ ٻي ڪا ڏس ميان.

اياز جا ٽي شعري مجموعا، "جل جل مشعل جل"، "هي گيت اڃايل مورن جا" ۽ "رُت آئي ڪاڙهن ٻيرن جي." ماهوار "روح رهاڻ" ۾ ڪيترائي ٻيرا وري وري ڇپيا.

"روح رهاڻ" جو ڪم ڪنهن ۾ اڪيلي ڇڪي جي وس کان مٿي هو. مولي گهٽا مددگار پيدا ڪيا. ڪنهن جا نالا ڪٽي، ڪنهن جا ڪٽان؟ پر، سائين عبدالله چنا، بيگم زينت چنا ۽ منهنجي گهر جي ٻاتين وڏي سرپرستي ڪئي. هم قلم ساٿين ۾ اشفاق قاضيءَ، ناصر مورائيءَ، غلام رباني آگري، غلام محمد گراميءَ، تنوير عباسيءَ، امداد حسينيءَ، خواجہ سليم، نياز همايونيءَ ۽ خاص طرح انڊس پرنٽرز جي مالڪ مطيع الرحمان جا نالا منهنجي دل تي اڄ ۾ نقش آهن. ٻيا ۾ ڪيئي محسن هئا.

پير حسام الدين راشديءَ هڪ موقعي تي چيو تہ، "حميد سنڌيءَ جا ايڊيٽوريل دشمن جي دل تي داغ آهن." پير صاحب ڏاهو شخص هو. سندس ڳالهہ هڪ ڏينهن صحيح ثابت ٿي. سرڪار کي آخرڪار "روح رهاڻ" تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

بندش وجهڻي پئي.

٭ ٭ ٭

حميد سنڌيءَ "روح رهاڻ" رسالو ڪڍيو ۽ "زندگي پبلڪيشنس" قائم ڪيائين، جنهن سنڌي ڪتاب شايع ڪيا. پنجاهه ۽ سٺ وارن ٻنهي ڏهاڪن ۾ سنڌي افسانه نگار ايريا. جمال ابڙو، شيخ حفيظ، رشيد آخوند، ابن حيات پنهور، ايياز قادري، رشيد پٽي، خواجه سليم، جمال رند، ثريا ياسمين، جميله نرگس، ثميره زرين، رشيده حجاب ۽ ٻيا ڪيئي نمايان نالا هئا. حميد سنڌيءَ اول جمال ابڙي جو ڪتاب "پشو پاشا" ڇاپيو ۽ پوءِ منهنجو ڪتاب "آب حيات ۽ ٻيا افسانا" شايع ڪيائين. حميد ۽ منهنجيءَ دوستيءَ جو آغاز ائين ٿيو.

ايياز قادريءَ جي افسانن جو ڪتاب "بلو دادا" غالباً ٻئي ڪنهن ناشر ڇاپيو. خواتين لکندڙن ۾ ثميره زرين جي افسانن جو ڪتاب "هي گيت اجايل مورن جا" پڻ ٻئي ڪنهن ناشر ڇاپيو. البت، حميد پنهنجو ڪتاب "اداس واديون" ۽ ناصر مورائيءَ جي افسانن جو ڪتاب "راتيون جاڳن جي" ڇاپيو. سندس ڇاپيل سڀ ڪتاب سندس چوڻ موجب "هٿئون هٽ ڪپي ويا." حميد سنڌيءَ جا ڇپايل اهي افسانوي مجموعا هاڻي سنڌي ادب ۾ هڪ خاص دور جا تاريخي يادگار آهن. پر، انهن تاريخي يادگارن جي حفاظت شمشيرالحيدريءَ ڪئي، جنهن ماهنامي "نئين زندگيءَ" ۾ ڇپيل جملي سنڌي افسانن جو هڪ نهايت سهڻو انتخاب شايع ڪيو. ان زماني ۾ سنڌي افسانو عروج تي هو. ڳوٺاڻي زندگيءَ جي تصوير عبدالقادر جوٽيجي ۽ شهري زندگيءَ جي تصوير غلام نبي مغل پنهنجن افسانن ۾ اهڙي ته ڏاڍو سان ڪئي، جو پڙهندڙن کي آسمان ۾ انڊلڪ جا سمورا رنگ نظر اچي ويا. پوءِ ته سنڌيءَ ۾ ڪيئي اعليٰ پايي جا افسانه نگار پيدا ٿيا، جن جي افسانن جا مجموعا هاڻي سنڌي افسانه نويسيءَ جا سنگ ميل آهن.

٭ ٭ ٭

سماجي ۽ سياسي جماعتن ۽ تحريڪن ۾ ڪيئي دوست ۽ ساٿي اچي گڏ ٿين ٿا. پر، جڏهن اهو دؤر گذري وڃي ٿو ته هو هڪٻئي کان اهڙو ته وڇڙي وڃن ٿا، جو جڙ ته ڪڏهن گڏ ٿيا ئي ڪونه هئا. مثال طور "ون يونٽ" واري زماني ۾ ميرپور بٺوري جو عبدالفتاح اسان جو ڏاڍو ويجهو ساٿي هو. هاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سالن کان سندس نالو ئي ڪونہ ٿو ٻڌجي. اسان ٻئي ڇٽا سائين جي.ايم سيد جي "بزمِ صوفياءِ سنڌ" جو سڄو لٽريچر وڏيءَ محنت ۽ محبت سار شايع ڪندا هئاسين. مان سرڪاري نوڪري ڪري، هر هنڌ ڪتابڙين مار پنهنجو نالو ڪڍي ڇڏيندو هئس. عبدالفتاح اهو ڏسي ڏاڍو ڪلندو هو. ڪيسر ڪوبہ ڊپ ڊاءُ ڪونہ ٿيندو هو. وڏو مجاهد ۽ مخلص انسان هو.

❊ ❊ ❊

حميد سنڌي نوشهري فيروز جو ويڙل آهي ۽ مون بہ نوشهري جي هاءِ اسڪول مان مئٽرڪ ڪئي. اها حميد سنڌيءَ ۽ منهنجي دوستيءَ جي ٻي نسبت آهي. حميد نوشهري جو ويڙل آهي ۽ مان ڪنڀياري جو.

پاڪستان نئون نئون ٺهيو تہ روڊن تي بس ۽ ويگن سروس عام ڪوڊ هئي. ٻئي ڇٽا، عيد جهڙن موقعن تي، ريل ۾ سفر ڪري، پريا روڊ اسٽيشن تي وڃي لهندا هئاسين. اڳتي نوشهري ۽ ڪنڊياري وچ هڪ مسئلو هوندو هو ٽئڪسين ۾ ايڏي تہ رش هوندي هئي، جو انهن ڏي پير پائڻ جي همت ڪانہ ٿيندي هئي. حميد سان سندس بيگم ۽ مون سان منهنجي گهر واري گڏ هوندیون هيون. حميد هر ڀيري پنهنجي والد صاحب کي تڪليف ڏيندو هو چاچو (مرحوم) دادوءَ ۾ ڊپٽي ڪمشنر هوندو هو. جيپ موڪلينڊو هو. اول حميد ۽ سندس گهر واري نوشهري لهندا هئا. پوءِ اها ئي جيپ مون کي ۽ منهنجيءَ گهرواريءَ کي اسان جي ڳوٺ لاهي ايندي هئي.

حميد سنڌيءَ ڪنڀياري جي پرسان هالاڻيءَ جي هڪ معزز ميمڙ خاندان مان شادي ڪئي. هالاڻي اسان کان ڇهہ ميل پري آهي ۽ ڪنڊيارو بہ هالاڻيءَ کان اوتري ئي پنڌ تي آهي. بيگم حميد جا ڪي بزرگ، درياءَ جي پرئين پاسي لڏي وڃي دادوءَ ۾ سڪونت پذير ٿيا هئا. واپار ڪندا هئا. سيڻيون سڏبا هئا. مون سيٺ شمس الدين ۽ سيٺ يعقوب جا نالا نندپڙ ۾ ٻڌا. منهنجن وڏن جا سيٺ شمس الدين ۽ سيٺ يعقوب سان لاڳاپا هوندا هئا، ان جو مکيہ سبب اهو هو جو اهي ميمڙ بزرگ اسان جي وڏي ڏاڏي مخدوم محمد دائود آگري جا نهايت عقيدتمند هوندا هئا، جنهن جي ابدي آرامگاهہ هالاڻي شهر جي ٻاهران نيشنل هاءِ وي جي ڪپ تي آهي.

مخدوم محمد دائود عظيم انسان هو. پير صاحب پاڳارن جي متبرڪ خاندان جي مؤسس اعليٰ، پير سائين روضي ڌڻي، سيد محمد راشد رحمتہ الله

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عليہ ڪوٽڙي ڪبير جي مدرسي ۾ هم درس هو. اهو مدرسو ان زماني ۾ سنڌ جي وڏي درسگاهه هو. انهيءَ سبب سان ٻنهي ڄڻن جي سڄي عمر پاڻ ۾ محبت رهي.

هڪ دفعي منهنجي والد مرحوم جو ڊاڪٽر دائودپوٽي ۾ ڪو ڪم پيو جو تڏهن سڄيءَ سنڌ جو ڊي پي. آءِ. هو. انگريزن جو زمانو هو. منهنجو چاچو ٻيڙيءَ ۾ چڙهي درياهه پار ڪري دادوءَ ويو. سيٺ محمد يعقوب يا سيٺ شمس الدين سان حالي احوالي ٿيو. هن هڪدم ڊاڪٽر صاحب مرحوم جي والد صاحب کي پاڻ وٽ سڏايو. جنهن پنهنجي فرزند سان احوال ڪيو. ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب فوراً ڪم ڪيو.

❊ ❊ ❊

سنڌ جي مشهور تاريخ نويس، مير علي شير قانع پنهنجيءَ تاريخ "تحفة الڪرام" ۾ مخدوم محمد دائود آگري جي والد مخدوم عبدالله آگري کي پنهنجي دؤر جي سنڌ جي چونڊ مشاهيرن ۾ شمار ڪيو آهي. تڏهن ريل گاڏيون ڪونه هيون. تار ۽ ٽيليفون ڪانه هئي. ٽپال جو ئي انتظام ڪونه هو. پوءِ به مخدوم عبدالله آگري جي دينداريءَ جي شهرت سنڌ جي هاڪاري تاريخ نويس مير علي شير قانع تائين ڪٿي ۾ پهتي! هاڻوڪي دؤر جي ڪنهن محقق، وري ٻي هڪ اهم روايت بيان ڪئي آهي ته "شاهه پٽائي ڪهڙن ڏانهن ويندي، مخدوم عبدالله آگري وٽ رات رهندو هو."

نثار احمد آگري ٻڌايو ته شاهه پٽائي چمڙي جو هڪ ٿيلهو مخدوم عبدالله آگري کي ڏئي ويندو هو جنهن ۾ سندس شعر ڪاغذن تي لکيل هوندا هئا. ته ڏسي پڪ ڪري ڏيو ته ڪنهن به شعر ۾ شريعت جي خلاف ڪا ڳالهه ته ڪانهي. واپسيءَ تي وري اهو ٿيلهو ساڻ کڻي ويندو هو. غالباً، شاهه پٽائي ٻين ڪن عالمن کي به ساڳئي مقصد سان پنهنجو ڪلام ڏسڻ ۽ اسلي ڏيندو هوندو. ٿورا سال ٿيا، جو ڪنهن سوال ڪيو ته ڪيئن خبر پوي ته هي ڪلام شاهه سائينءَ جو آهي؟ ڪنهن عالم اتي جو اتي ٿهه پهه جواب ڏنو ته، 'جيڪو شعر شريعت مطابق نه هجي، سو شاهه سائينءَ جو ڪونهي."

نثار احمد آگري اهو به ٻڌايو ته، "جڏهن شاهه پٽائيءَ هي جهان ڇڏيو ته ان وقت جي دستور موجب، سندس قريبي حلقي ۾ مخدوم عبدالله آگري کي به اطلاع ڪيائون. هن هڪدم پنهنجن طالبن جو تعزيتي اجلاس ڪوٽايو ۽ دعا گهرڻ کان پوءِ فرمايو ته، "سنڌ هڪ الله واري کان خالي ٿي وئي."

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن پسمنظر ۾ هالاڻيءَ جا سادات ۽ ميمڻ خاندان جا برک ماڻهو مخدوم محمد دائود آگري سان دلي صدق رکندا آهن. دادوءَ مان بيگم حميد سنڌيءَ جا مٽ مائٽ مون کي اسلام آباد ۾ خط پٽ لکي، تاکيد ڪندا رهندا هئا، ته "مخدوم محمد دائود آگري جو احوال لکي چپايو." دادوءَ وارن انهن بزرگن جي اولاد مان محمد يوسف سان منهنجي سڪ رهي آهي. پاڻ اسلام آباد ۾ رهندو هو. ڪجهه وقت جرمنيءَ ۾ ڪنهن اعليٰ عهدي تي ويل هو. بيگم حميد سنڌيءَ جو ويجهو مائٽ آهي.

❊ ❊ ❊

حميد سنڌي هڪ اديب جي حيثيت ۾ قومي خيالن جو ماڻهو ۽ سنڌ جي روشن مستقبل جو آرزومند آهي. مٽيءَ جي خوشبو ۽ ڌرتيءَ جي ڪشش ته پيرن ۽ پيغمبرن کي به متاثر ڪيو آهي. سو حميد جو پاڻ کي "سنڌي" ڪوٺائڻ سمجهه ۾ اچي ٿو.

هونئن، حميد جو ذات پات، رنگ نسل ۽ مذهب جي ڪري، ڪنهن سان به ڪو به متييد ڪونهي. 1963ع ۾ ايياز ۽ رشيد پٽي هندستان گهمي آيا، ته سال پوءِ اتم ۽ سندري سنڌ گهمڻ آيا. هندستان ۽ پاڪستان جا تعلقات تڏهن خوشگوار ڪونه هئا. هڪ خاص مذهبي جماعت سان وابسته سنڌي اديب، هتان جي سنڌ دوست اديبن تي هندستان جي ايجنٽيءَ جو الزام هڻندا هئا ۽ سدائين مٿن چغلخورن وانگر درخواست ڪندا هئا. هنن هڪ دفعو شيخ ايياز کي حيدرآباد ۾ هڪ جلسي جي صدارت ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ شهر نيڪالي پڻ ڏياري هئي. پنهنجين اهڙين سنڌ دشمن حرڪتن ۾ ڪين شرم حياءُ ته ڪونه ٿيندو هو بلڪ انهن حرڪتن کي ئي عين "اسلام" سمجهندا اهئا.

ٻئي طرف، ان زماني ۾ سرڪاري آفيسن ۾ سنڌ دشمن ته سٽيا پيا هوندا هئا، تن کي هر ڳالهه ۾ صوبائي تعصب جي بوءِ ايندي هئي. سو ايياز ۽ رشيد پٽيءَ، ٻنهي ڇٽن کي، "هند ـ ياترا" جي ڪري، ڪجهه عرصو جيل وڃڻو پيو. هن پسمنظر ۾، سنه 1964ع، جڏهن اتم ۽ سندري سنڌ گهمڻ آيا ته سندن آڏرياءُ سڃيءَ سنڌ ۾ وري به فقط سنڌ دوست اديبن کيو. حميد سنڌي انهن ۾ سرفهرست هو. اسان جا هاڻوڪا "سڀاجهڙا سنڌي اديب" تڏهن ايڏو ته ڏڃندا هئا، جو سؤ ڪوهن جي مفاصلي تي به نظر ڪونه ايندا هئا. سندري ۽ اتم حيدرآباد آيا، ته سڄو انتظام حميد سنڌيءَ، مون ۽ جمال رند ڪيو. حيدرآباد ۾ حميد سندن رهائش جو انتظام بيگم زينت چنا جي گهر ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيو. ڪراچيءَ ۾ حسين شاهه راشدي ڪيو ۽ سکر ۾ ايازِ پٽي ۽ تنوير ڪيو. ڪراچيءَ ۾ سائين جي.ايم. سيد ۽ پير حسام الدين راشديءَ، حيدرآباد ۾ سائين مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ ۽ سچل ڪاليج جي روح روان محترم شيخ صاحب ۽ محبوب علي چنا سنڌن دعوتون ڪيون. سکر ۾ مغل عبدالستار ۽ ٻين سنڌ دوستن ڪيون. پر، ڪوبہ سرڪار پرست سنڌي عالم سنڌن ويجهو ڪونہ آيو.

❊ ❊ ❊

حميد جڏهن ٽنڊي جام زرعي يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسيلر ٿيو تہ مان اسلام آباد ۾ هئس. فون تي ڪيس واجبي ڪم ڪار جي تڪليف ڏيندو هئس. اوڏيءَ مهل ئي ڪري ڇڏيندو هو. اتان خيرپور وائيس چانسيلر ٿي ويو تہ اتي بہ منهنجي چوڻ تي ڪيئي قرب ڪيائين. خيرپور ايندو هئس، تہ ڳوٺ وڃڻ لاءِ موٽرون تہ ڏيندو هو پر، خيرپور، روهڙيءَ ۽ شڪارپور جون مشهور مٺايون ۽ تازي لٽل ڪجور بہ تحفي طور موڪليندو هو. سنڌس ننڍو ياءُ شمس اوڏيءَ ئي سڪ سان ملندو هو.

هڪ دفعي حميد ۽ مان شمس سان سکر ملڻ وياسين. شمس، شام جي چاءِ لاءِ ٻيو تہ سڀ اهتمام ڪيو ليڪن پنجهتر ميلن جي مفاصلي تان، خاص نموني سان پڪل ڪڙ بہ گهرايائين ۽ ڪائڻ پيڻ جي ٻئي مال ۽ مٺاين سان گڏ اسان جي اڳيان چاءِ جي ميز تي رکيائين.

ٻئي دفعي حيدرآباد ۾ مان حميد سان ملڻ ويس، جو عيد جو موقعو هو. پاڻ ۽ سندس بيگم نوشهري مان عيد ڪري آيا هئا. حميد گهر ڪونہ هو. پر، سندس بيگم هئي. دستور موجب نوڪرياڻيءَ بسڪوٽ، پاپڙ ۽ پاٽي آڻي، منهنجي اڳيان رکيو. مون ٽڏو ساهہ ڀري چيو تہ، "نوشهري ۽ هالاڻيءَ جي ميٺڻ مون سان ڪاڻ نہ ڪئي. عيد جي موقعي تي بہ ڪير پڙا ڪونہ مليا. اهو ئي واڻڪو رڳو پاپڙ پاٽي مليو."

بيگم حميد اهو ٻڌي اچي ٿهڪن ۾ پئي. نوڪرياڻيءَ کي ڊب ڪڏيائين. هُوءَ ٽڪڙي ٽڪڙي، نوشهري فيروز جا "ڪير پڙا" ڪٽي آئي.

حميد سان اها ڳالهہ ڪيم تہ چيائين تہ نوشهري فيروز جي ڪيرپڙن وانگر اتان جو "ملڪ روز" بہ مشهور هوندو هو. پر، هاڻي اهي ماڻهو ڪونہ رهيا. ملڪ ۾ "مٺائي" ۽ "ملڪ روز" تہ نهيو محبت ۽ سچائي بہ ڪانہ رهي.

حميد اهلِ دل انسان آهي. سورنهن آنا سچ چيائين. برابر سڀ ماڻهو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪجهڙا ڪونهن. پر، سندس فرزند ارشد سونَ جهڙو سچو ماڻهو آهي.

1947ع ۾ اسان جي تعليم واري زماني ۾ نوشهري فيروز ۾ پير نول گهوٽ جو ڏاڏو نالو هو. چون ٿا ته سنڌ ۾ تمام وڏو حڪيم هو. انهيءَ کان اڳ واري زماني ۾ وري شاهه نصير جو نالو هو. هاڪارو شاعر هو. جنهن جي ڪلام جون هي ٻه سٽون عاشقن جي دلين تي نقش آهن:

ڪن کي دين مليو ڪن کي دنيا،
عشق اصل ڪنڪون انعام ڏئي وئين، يار اسان کي،
يار اسان کي، دوست اسان کي.

* * *

زمانو سدائين هڪ حال تي ڪونهي. حميد سنڌيءَ ۾ سندس بيگم صاحبه جي صحت، سکئي ستابي گهر، آرام ۽ آسائش جي باوجود صحيح ڪانه ٿي رهي. پر، زماني کي منهن ڏيڻ ۽ پراون بلڪ انهن کان وڌيڪ پنهنجن جا زخم کائڻ جي باوجود، مون ڪڏهن به سندن قرب ۽ محبت، اخلاص ۽ اخلاق ۾ ڪمي ڪانه ڏٺي. بيگم حميد جيتريءَ وڏيءَ همت ۽ حوصلي واري آهي، اوتري ئي ذهين ۽ شگفته مزاج آهي. پر، شايد آهي حميد کي جوناساز طبيعت هوندي به هن زماني ۾ هر ڪنهن سان پير کڻي ٿو. تازو دل جي بيماريءَ جو آپريشن ڪرايو اٿس. پر، مجال آهي جو ملول هجي. هر وقت سرهو ۽ سهڻو.

ايران جي هاڪاري شاعر حافظ شيرازيءَ کي "لسان الغيب" ڪوٺيندا آهن. ايرانين ايڏو بلند رتبو پنهنجي ٻئي ڪنهن به شاعر کي ڪونه ڏنو آهي. حافظ جو هڪ شعر آهي ته:

خلل پذير بود هر بناکه مي بيني
بجز بنائي محبت که خالي است

يعني هن جهان ۾ جيڪا به شيءِ ڏسين ٿو تنهن ۾ نيٺ خلل پوي ٿو سواءِ محبت جي، جو اها خلل کان خالي آهي.

مسلمان جي گهر ۾ ٻار ڄمندو آهي، ته سڀ کان اول سندس ڪن ۾ بانگ چوندا آهن. حميد ڄائو هو ته مائٽن سندس ڪن ۾ بانگ ڏيڻ سان گڏ، حافظ جو اهو شعر به پڙهيو هو جيڪو سڄي عمر کانئس ڪونه وسريو آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال رند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال رند سان پهرين ملاقات ڪراچيءَ ۾ سنڌ مدرسي جي هاسٽل ۾ ٿي. ٻئي ڇٽا سنڌي ادبي سنگت جا ڪارڪن هئاسين. جنهن جي جمعي جمعي جي ڏينهن، مدرسي جي هاسٽل ۾ احسان بدوييءَ وٽ هفتيوار "گڏجاڻي" (MEETING) ٿيندي هئي. انهيءَ زماني ۾ سڄيءَ سنڌ ۾ ڪراچيءَ واري ادبي سنگت ئي سرگرم هئي، جنهن جو "روح روان" نورالدين سرڪي هو. حيدرآباد ۾ به ادبي سنگت ڪنهن حال ۾ هئي پر، ڪڏهن اهو پڪيءَ طرح ياد ڪونهي. ان جو روح روان وري مقبول پٽي هوندو هو. محب وطن ماڻهو هو ۽ هفتيوار يا پندرنهن روزه "وطن" اخبار ڪيندو هو. انهن ۾ ڪان سواءِ ٻيو ڪاٿي به ادبي سنگت ڪانه ٻُڌبي هئي. پر اڳتي هلي، سنڌ جي ڇٽيهن شهرن ۾ ادبي سنگت جون شاخون ٿهيون. ايترو به ياد اٿم ته هالن جو معصوم هالائي وڏو سرگرم ڪارڪن هوندو هو. "سنڌ سنگت" جو ٿهڙ ته جمعو جمعواٽ ڏينهن اڳ جي ڳالهه آهي.

سنڌ مدرسي جي هاسٽل ۾ ادبي سنگت جي هفتيوار گڏجاڻين ڪوٺائڻ جو سبب رڳو منجهس مرحوم احسان بدوييءَ جي رهائش هئي. سڀ گڏجاڻيون سندس ئي ڪمري ۾ ٿينديون هيون. مرحوم احسان سنڌ مسلم ڪاليج ۾ پڙهائيندو هو ۽ ان جي مدرسي واريءَ هاسٽل جو نگران به هوندو هو. سنڌ مسلم ڪاليج جو پرنسيپال پروفيسر سيد غلام مصطفيٰ شاهه هوندو هو. جنهن جو متس راز هوندو هو. احسان مرحوم کي سنڌي ادب ۾ دلچسپي پنهنجي والد لطف الله بدوييءَ کان ورثي ۾ ملي هئي. مرحوم احسانُ هونئن ئي قربائتو شخص هو پر، منهنجين ادبي صلاحيتن کي ڏسي، مون کي "سنڌ مسلم ڪاليج مئگزين" جي سنڌي سيڪشن جو ايڊيٽر مقرر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيائين. سو هڪڙي کي وڏيڪ ويجها ٿياسين.

جمال رند وانگر منهنجو ٻيو پيارو دوست رشيد پٽي بہ سنڌ مدرسي جي هاسٽل ۾ رهندو هو ۽ ادبي سنگت جو ACTIVE ميمبر هو. اها سنہ 1954ع جي ڳالهہ آهي. مان وري نورالدين سرڪيءَ وانگر مينارام هاسٽل جي ٽيهين نمبر ڪمري ۾ مقبول سومري سان گڏ رهندو هوس. هاسٽل جي انهيءَ ڪمري تي هڪ مضمون بہ لکيو اٿم. ناشاد "مهراڻ" ۾ ڇاپيو آهي.

احسان بدوي ۽ نورالدين سرڪي اسان کان عمر ۾ ڪجهہ وڏا هئا ۽ سنڌي ادبي سنگت جا سينئر ميمبر پڻ هئا. ٻئي ڇٽا شڪارپور جا ويٺل هئا. احسان بدوي خاموش طبيعت هو پر سرڪي رلٽو ملٽو ۽ مجلسي مزاج جو هو. اسان جي سڄي گروپ ۾ هردلعزيز هو. مينارام هاسٽل ۾ سندس ڪمري ۾ سڄو ڏينهن دوستن جو ميڙو متل هوندو هو. ڪي سائنس پڙهندا هئا، تہ ڪي آرٽس. پر سڀ سندس گرويده هئا. زندگيءَ جي گرميءَ ۽ سرديءَ جي باوجود مون ڪيس هميشہ خوش مزاج ڏٺو. سڀي دوست جون سڀ خوبيون هئس. پر، جڏهن "ازدواجي زندگيءَ" ۾ پير پاتائين ۽ معاشي مسئلن کي منهن ڏيڻ لاءِ درس تدريس ڇڏي، وڪالت جو ڌنڌو اختيار ڪيائين، تڏهن سنڌي معاشري ۾ وچولي طبقي جي معيار مطابق آسودو تہ ٿيو پر، سمورن دوستن کان توڙي پبلڪ لائيف مان صفا ڪٽجي ويو. مينارام هاسٽل تہ شاديءَ کان پوءِ ڇڏي ويو هو. اڳي ادب، سياست ۽ صحافت ۾ دلچسپي هئس. پوءِ اهي سڀ شوق ۽ شغل ختم ڪري ڇڏيائين. فارسيءَ ۾ چوندا آهن تہ، لوڻ جي کاڻ ۾ جيڪو گهڙيو سو پاڻ بہ لوڻ ٿي ويندو." سرڪيءَ جو بہ اهو ئي حال ٿيو. جيڪڏهن اڳي وانگر پبلڪ لائيف ۾ پنهنجي دلچسپي قائم رکي ها، تہ سنڌ جو وڏو ليڊر ٿئي ها. قدرت کيس قيادت جي سمورين لياقتن سان نوازيو هو. کيس ماڻهن کي پاڻ سان گڏ رکڻ جو وڏو ڏاڻ هو.

* * *

شهرن ۾ خوبصورت گلن ۽ سرسبز ٻوٽن جون نرسريون (NURSERIES) هونديون آهن. سنڌي ادبي سنگت ڪراچي بہ نئينءَ ٽهيءَ جي اديبن ۽ شاعرن جي نرسري هئي. اڳتي هلي، جڏهن "سنڌ سنگت" ٽهي تہ سنڌي اديبن ۽ شاعرن جو مؤثر آواز ۽ ترجمان ٿي پئي. روشن خيالي، ان جي اظهار جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آزادي ۽ سماج ۾ اقتصادي انصاف لاءِ جدوجهد ان جا بنيادي اصول هئا، ان ڪري سنڌ جي رجعت پسند دقيانوسي اديبن، عالمن ۽ شاعرن لاءِ ڪُڪِ جو ڪانُ هئي.

اسان ادبي سنگت جي گڏجاڻين ۾ افسانا ۽ شعر پڙهندا هئاسين، جن جي سامعين کليءَ دل سان چندچاڻ ڪندا هئا. هڪ دفعي ڪراچي ادبي سنگت سڃي سنڌ ۾ افسانن جي چٽاپيٽي ڪرائي. غالباً 1954ع جي ڳالهه آهي. حفيظ ۽ مان به اُن ۾ شريڪ ٿياسين. انهيءَ چٽا پيٽي ۾ جملي پنجاهه ٻيا افسانا نوبس به شريڪ ٿيا. جن ۾ جمال ابڙو به پڻ شريڪ هو. ٽي جج هئا، هڪ بيگم زينت چنا، ٻيو عثمان علي انصاري ۽ ٽيون پير حسام الدين راشدي. هنن منهنجي افساني کي پهريون نمبر ڏنو پر سنگت وٽ پئسا ڪونه هئا، سو مون کي اعلان ڪيل انعام ڪونه مليو. البت، حوصلہ افزائي وڏي ٽي. اهو به ياد اٿم ته انهيءَ ئي زماني ۾ رشيد پٽيءَ "بُڙ" افسانو لکيو هو جيڪو "مهراڻ" ۾ ڇپيو. وڏي معيار جو افسانو آهي. جمال رند لکڻ ۾ سست هو پر "مانيءَ ڳچيو" نالي شاندار افسانو لکيائين، جنهن کي وڏي مڃتا ملي. جمال رند عمر ۾ مون کان سال ٻه ننڍو ۽ رشيد پٽيءَ کان سال ٻه وڏو هو.

1958ع واري ايوب خان جي مارشل لا کان پوءِ، ايس.ايم. ڪاليج جي شاگردن کي هاسٽل خالي ڪرڻ لاءِ چيائون. چو ته ميناراام هاسٽل ڊي. جي. سائنس ڪاليج جي شاگردن لاءِ هوندي هئي. رشيد پٽي اڳيئي ڪن گهريلو سببن ڪري ڪراچي چڏي سکر هليو ويو هو. سنڌ مدرسي جي هاسٽل ۾ جمال رند اڪيلو ٽي ويو. 1958ع واري مارشلا کان پوءِ سراج گانڊي گارڊن جي پرسان ڪرائي تي فليٽ ورتو. مان، جويو صاحب ۽ جمال رند به ساٿس گڏ وڃي رهياسين. سنت سراج جي بدلي ٽي وئي. جويو صاحب هڪ چوڪرو پنهنجي ڳوٺان وٺي آيو. سو روزانو گوبيءَ جي ياڃي چاڙهيندو هو جا مون کي توڙي جمال کي اصل ڪاڻ وٽندي هئي. سو اسان کي ڀهانو بنائي، جويي صاحب کي چوندا هئاسين ته، "اوهان ماني ڪائو. اسان پوءِ ٽا ڪائون." جويو صاحب ماني ڪائي ليٽندو هو ته جمال هيٺ وڃي، ايراني ريسٽارنٽ تان "چڪن اسٽو" جون ٻه پليٽون وٺي، انهن ۾ مڪڙ جون ٻه ٽڪيون وجهائي، ٻيري کان ڪٽائي ايندو هو. "شو مارڪيٽ" واري انهيءَ فليٽ ۾ سالن جا سال مون ۽ جمال ائين "چڪن اسٽو" جا مزا ورتا. بعد ۾ سالن کان پوءِ حيدرآباد ۾ به گڏجي ماني ڪائڻ ويندا هئاسين، ته جمال رند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوٽل ۾ پري کانِ چوندو هو تہ، "چڪن استوُ۔ ۾ پليٽون!"

"مست جتي ۾ ويندا آهن، اتي ميخانا ساڻ ڪٽي ويندا آهن." سو جمال پٽ حيدرآباد پهچڻ شرط دونهيون ڏکايون. غالب جو هيءُ شعر سندس دل جي ڳڻهيءَ تي لکيل هو:

ايڪ هنگامي پہ موقوف هي گهر کي رونق

جمال سونَ جهڙو سچو ماڻهو هو. سخن ڏنائين تہ پاڙيندو پوءِ پلي مٽس ڳَرَڻَ چو نہ وهي وڃن! يارن جو يار ۽ دشمنن لاءِ ڪُک جو ڪانُ هو. سنڌ جو محب وطن تاريخ نويس سندس نالو سنڌ دوست اديبن جي "پهرينءَ صف" ۾ لکندو. ليڪن اهو ۾ ممڪن آهي تہ بي قدري سنڌ ڪيس صفا وساري ڇڏي. سنڌ اهڙا ڪيئي ڪِيسَ ڪيا آهن.

جمال، اجايون سجايون ڳالهيون ڪرڻ بدران پڪو پختو ڪم ڪندو هو. ڪم ڪهڙو ۾ ڏکيو چو نہ هجي، پاڻ ان کي سرانجام ڏيڻ لاءِ وڏو وس ڪندو. ڪراچيءَ واري زماني ۾ ڪيس سيني کان ويجهو دوست خواجہ سليم هو جيڪو پاڻ ۾ سنو لکندڙ ۽ ادب جو پارکو آهي. نهايت قربائتو شخص آهي. منهنجو ۾ پيارو يار آهي. پر، شيخ حفيظ کي اسان سيني کان وڌيڪ ويجهو هوندو هو. نيت جو نيڪ، هر ڪنهن جو خير گهرندڙ ڳالهائڻ ٽورڙو ڪم گهٽو نهايت سچو انسان۔ اها خواجہ سليم جي سچاڻپ آهي. افسوس آهي جو دوستن سان سچائيءَ ۽ پنهنجين مڙني خوبين ۽ نيڪين جي باوجود زندگي مٽس نامهربان رهي آهي.

جلسن ۾ جمال رند هڪڙي لولي سُرَ سان ڳائيندو هو جنهن جي هڪ سٽ هيئن هوندي هئي:

اسان ناڙي نہ جلسون، ناڙي ڏاڍيان دا ڏيهہ هي!

حقيقت اها آهي تہ سنڌ ڏاڍين جو ڏيهہ آهي. هتي سني ماڻهوءَ کان سني ڪڪڙ ۽ ڪتي جو قدر وڌيڪ آهي!

* * *

جمال رند سنڌي ادبي سنگت ۾ اسان سيني کان ACTIVE هو. سنڌ جي حقن جي حفاظت لاءِ هڪ طرف اسان سان گڏ هلندو هو تہ ٻئي طرف وري سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌ دوست استادن خاص ڪري محمد عمر ميمڻ ۽ محمد حسن ٻُٽي سان ڏاڍو گهرو گهاتو هو. شاگرد اڳواڻن ۾ يوسف لغاريءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ يوسف ٽالپر سان سنگت هئس.

يوسف ٽالپر مرڪزي وزير ٿيو. گهٽن گهٽن سالن کان پوءِ، اسان جي "ايوانِ صدر" ۾ ملاقات ٿي. ٿيو هيئن ته اياز کي ادبي خدمتن جي اعتراف ۾ تمغو مليو هو. ايياز اسلام آباد آيو ته چارئي پهر مون سان گڏ هوندو هو. رات جو البت، نبي بخش کوسي جي جاءِ تي وڃي سمهندو هو. ماني ته ٿئي ويلا مون وٽ ئي کائيندو هو. مقرر ڏينهن تي چيائين ته، "گڏجي هل ته تمغو ونِي اچون." تمغن واري تقريب "ايوانِ صدر" جي ڪرسٽل هال ۾ وڏي ٽڪ سان ٿيندي آهي. تقريب پوري ٿيڻ کان پوءِ سڀ مهمان ٽريس (TERRACE) تي، صدر ۽ وزيراعظم سان گڏ چاءِ پيندا آهن. وڏي وقار وارن مردن ۽ خوبصورت خواتين جو وڏو هجوم هوندو آهي.

ايياز ۽ مون خوشبوءِ جي هڪارن ۾ چاءِ پئي پيتي، ته يوسف ٽالپر آيو ۽ سڀ سان اچي ياڪر پائي مليو. مٿس وزارت جي واءَ جو نالي ماتر به اثر ڪونہ ٿيو هو.

ايياز ڏينهن ۾ اسلام آباد ۾ ٽڪي، ڪراچيءَ موٽي ويو پر يوسف ٽالپر سان اسلام آباد ۾ منهنجي ميل ملاقات ٿيندي رهي. ڪڏهن سندس گهر ته ڪڏهن سندس وزارت واريءَ آفيس ۾. وڏو عهدو وسڪيءَ کان وڌيڪ نشو ڏيندو آهي. منهنجن ڪن دوستن کي چئن ڏينهن لاءِ ٿورا گهٽا چگيرڙا عهدا ملايا، ته هوش مان نڪري ويا. ڪن وٽ چار پئسا ٿيا، ته منجهانئن ماڳهن ماڳهپو ٻي موڪلائي ويو. جڏهن شاگرد اڳواڻ هوندا هئا تڏهن ڪن جون ته مجلسون ۽ محفلون مون سان ئي هونديون هيون. نوجوان شاگرد اڳواڻن کي جنهن ڳالهه سنڌي ديبن جي ويجهو آندو هو سو هو سنڌ کي "ون يونٽ" مان آزاد ڪرائڻ! ڪم ڏاڍو ڪيو هو. پر، الله سائينءَ اسان سيني کي سوپ ڏني. ون يونٽ چٽ ٿي ويو.

ڪنهن زماني ۾ ته ون يونٽ جو هوائي جهاز وانگر آسمان ۾ غوغاءُ هو. سڪندر مرزا ون يونٽ کي "استيم رولر" ڪوٺيو. رود تي پٿر وڇائي مٿان استيم رولر گهمائيندا آهن، ته پٿر ريزه ريزه ٿي وبندا آهن. سڪندر مرزا جو طلب هو ته جيڪي به ون يونٽ جي مخالفت ڪندا، سي واريءَ جا داڻا ٿي ويندا. پر اسان سنڌ جي محبت ۾ سرشار هڪاسين پٽائيءَ جو بيت اسان جي لين جو ترجمان هو:

"جي تون پهڻ پهه، ته لڳ به منهنجا لوهه جا"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ون يونٽ" پنجاب جي ڪن بدنام سياستدانن ناهيو هو جن ۾ غلام محمد منڊو ممتاز دولتانہ ۽ مشتاق گرماڻي ٻين کان وڌيڪ اڳيرو هڪا. مودودي لاهور ۾ رهندو هو سو ڪيس ۾ "ون يونٽ" مان "اسلامي وحدت" جي خوشبو آئي. ليڪن "ون يونٽ" تہ سنڌ ۽ بلوچستان جي حقن تي سنئون سڌو ڏاڙو هو. سو حيدر بخش جتوئيءَ "جيئي سنڌ" جو نعرو هنيو! مودوديءَ کي ڳالهہ ڪانہ وڻي. سو ڪيس اُتر ڏنائين تہ "جيئي سنڌ" جي معنيٰ آهي "مري پاڪستان."

پر، خدا جي ڪرم سان اڄ ۾ سنڌ ۽ پاڪستان ٻئي قائم آهن. البت "ون يونٽ" جو مثال هاڻي انهيءَ ناجائز ٻار وارو آهي، جنهن جو پيءُ سڏائڻ لاءِ ڪير ۾ تيار ڪونهي.

سنڌي ليڊرن مان سائين جي.ايم. سيد ون يونٽ جي ولادت کان اڳ ئي ڪاٽ ۾ پيو هو تہ متان کا حرڪت ڪري ۽ ون يونٽ جو ڪچو ٻار کيرائي وجهي! سيد تہ ٽيو سوگهو پر ٻيو ۾ هڪ سنڌي ليڊر ساماڻو... ذوالفقار علي ڀٽو جنهن ۾ "ون يونٽ" جي خلاف پنهنجن هم عمر ساٿين سان گڏجي دليريءَ سان فرنٽ ناهيو ۽ پهريون پهريون انگريزي ڪتابڙو ڇپايو:

"PEOPLE AND PRESS OF SINDH,
OPPOSE ONE UNIT TO ONE MAN."

پر، اڳتي هلي ڀٽو صاحب مرڪز ۾ وزير ٽيو تہ "ون يونٽ" جي خلاف ڳالهائڻ ڇڏي ڏنائين. دلي طرح تہ هو ون يونٽ جي سخت خلاف هو پر مرڪزي وزير هو ۽ حڪومت ون يونٽ جي حق ۾ هئي.

جڏهن "ون يونٽ" جي خلاف نفرت پڙڪي پڙڪي ٻيڙ ٽي پئي تہ مودوديءَ ۾ ون يونٽ جي خلاف وات مان ٻڙڪ ڪيڙي اهو ڏسي، ڀٽي صاحب کي ۾ ون يونٽ جي مخالفت ڪندي دير ئي ڪانہ لڳي. هي سڀ تاريخي حقيقتون آهن، جن جي تصديق ڪري سگهجي ٿي.

❊ ❊ ❊

"ون يونٽ" ختم ٽيڻ کان ڪي سال اڳ، هڪ ڏينهن جمال رند مور وٽ آيو تہ يونيورسٽيءَ جا استاد، عمر ميمڻ وارا چون ٿا تہ، "سائين جي.ايم سيد سان ڳالهيون ڪرڻ لاءِ تون اسان سان گڏجي سن هل." ڪين خبر هئي تہ منهنجي سائينءَ سان گهٽي نيازمندي آهي. سومهاڻيءَ جي مهل هئي. ج

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

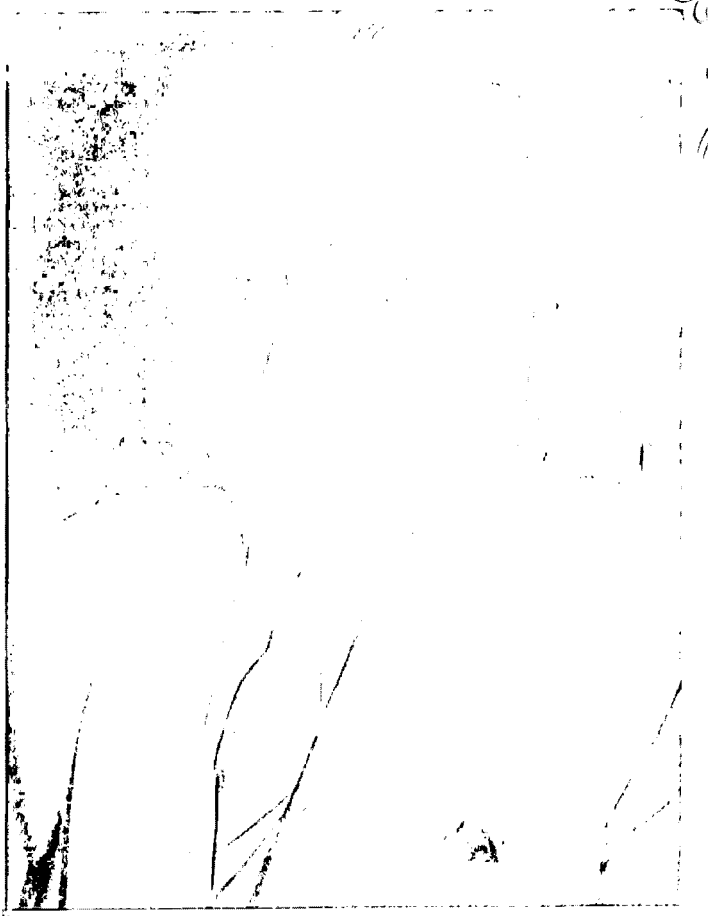

جمال رند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏهه پارنهن ڇٽا حيدرآباد مان ويگن ۾ چڙهياسين ۽ وڃي ڪلاڪ ٻن ۾ سن پهتاسين. سائينءَ کي اطلاع ٿيو. مانيءَ جو بندوبست ڪري بنگلي تي آيو. دير تائين ڳالهيون ٻوليون ٿيون. فيصلو ٿيو سڀ گڏجي جدوجهد ڪن. ڇو ته سڃيءَ سنڌ جو چوٽڪارو "ون يونٽ جي خاتمي" ۾ آهي. اڌ رات تائين ڳالهيون ڪري مانيءَ گهر وڃي، اسان وڏي اسر مهل، سائينءَ کان موڪلايو ۽ حيدرآباد روانا ٿياسين. مان ويگن جي دريءَ جي پرواريءَ سيٽ تي ويٺس. ويگن پراٽي هئي، سا سن کان لوڏا لما کائيندي رڙهندي رهي. هاڻوڪو شاندار روڊ تڏهن اڃا ڪونه ٺهيو هو. رات جو پويون پهر ٿي ويو. ٽڏڙي هير پئي لڳي ڪنهن مهل اوچتو منهنجي نگاهه اوير طرف رات جي اونداهيءَ ۾ چنڊ تي پئي جيڪو آسمان ۾ ڇڪيل ڪمان وانگر چمڪي رهيو هو. دل کي ڇهندڙ اهو منظر جڏ ته قدرتي نويد هئي ته، "اوهان جون دعائون قبول! ون يونٽ ڇٽ ٿي ويندو."

تاريخي طرح ون يونٽ يحيٰ خان جي ايامڪاريءَ ۾ ختم ٿيو. هڪ ٻيو ٻه سئو ڪم ٿيو جو پاڪستان جي تاريخ ۾ پهريون پيرو آزاد چونڊون ٿيون. اوير پاڪستان ۾ عوامي ليگ ڪٽيو ۽ اولهه پاڪستان ۾ پيپلس پارٽيءَ.

ليڪن، اڪثريت ۾ بنگالي چونڊجي آيا. سندن ليڊر شيخ مجيب هو. پر، يحيٰ خان جي بدنام ٽولي کي ڪين اقتدار ڏيڻو ڪونه هو. سو شيخ مجيب کي پاور ڏيڻ بدران قيد ڪيائون.

پاڪستان ايڪيڊمي آف ليٽرس ۾ ايڊمرل شفيق الرحمان منهنجو چيئرمين هوندو هو. چوندو هو ته، "يحيٰ خان ڏاڍو سئو جنرل هوندو هو پر پاور مليس، ته خراب ٿي ٻيو."

مون اڳ ۾ ئي عرض ڪيو آهي ته پاور جو نشو وسڪيءَ کان وڌيڪ هوندو آهي. هونئن ته ڪوبه ماڻهو بشري ڪمزورين کان آجو ڪونهي. يحيٰ خان به پاور ملڻ کان اڳ سئو شخص هوندو. ليڪن، اوير پاڪستان ۾ بنگالين کي هيسائڻ لاءِ مٿن فوجي ائڪشن ڪرايائين ۽ جماعت اسلاميءَ کي پاور جي آڇ ڪيائين. جنهن "هائو" ڪئي، جماعت اسلامي چونڊن ۾ ٻئي نمبر تي ووٽ ڪنيا هُئا، پر بنگالي ڇتا ٿيا ويٺا هئا. سو جماعت کي پاور به ڪونه مليو ۽ بدنامي به ڏاڍي ٿي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پٽو صاحب ان وقت اوپر پاڪستان ويو هو. اتان جڏهن اولهه پاڪستان ۾ پهتو ته بيان ڏنائين ته "ملڪ بچي ويو". ملڪ بچي ڪونه ويو. ٻه ٽڪر ٿي ويو اهو دردناڪ داستان ڏڳهو آهي. هت تفصيل ۾ وڃڻ نامناسب آهي.

يحيٰ خان جون ذاتي ڪمزوريون ٻه هيون. هڪ اعليٰ درجي جي وسڪي ۽ ٻي خوبصورت ليڪن بدن ۾ پريل عورت. وسڪيءَ جي ڪهڙي برانڊ ڪيس پسند هئي سو ته معلوم ڪونهي. پر، عورتن جي باري ۾ هر ڪنهن کي معلوم آهي ته اداڪاره راڻيءَ ۽ ملڪ ترنم نورجهان تي مست هو. سو ڪنهن محفل ۾ پري کان اهڙي ڪا عورت نظر ايندي هئي، ته جمال رند واکو ڪندو هو ته "وارو ڪريو جنرل يحيٰ خان کي اطلاع ڪيو!"

❊ ❊ ❊

جمال رند ون يونٽ جي خلاف تحريڪ ۾ پمفليٽن جي پنارڪ ساڻ ڪٽندو هو. ڪو سنگتي ساڻي ساڻ ڪري ريل ۾ چڙهندو هو. رستي تي جنهن جنهن شهر ۾ دوست هوندا هئس، اتي پمفليٽون ورهائيندو هو لاڙڪاڻي ۽ سکر کان ڦرندو حيدرآباد اچي بوچڙ ڇنڊيندو هو.

مون کي ياد آهي ته هڪ دفعي حيدرآباد جي ڪاب پريس اهڙي قسم جون پمفليٽون ڇپڻ لاءِ تيار ڪانه هئي. مرحوم عمر ميمڻ کو ڪيمياگر ڳولهي لڏو جنهن نسخو ڏنس، ته هڪ چوڪنڊياري ٽين جي ٽن ڇڻن انچن واري ايڪپري پليٽ ڪٽو. ان کي رجيل ميڙ سان پريو. جڏهن ميڙ ٺري وڃي، ته ڪاغذ تي مواد لکو. ان تي ڇنبڙايو ۽ جلدي لاهي وڌو. ڪاغذ تي اکر ڦهي پوندا. پوءِ ان تي پنا رکي ڪيندا ويو. الاهي ڪاپيون ڦهي ويندیون. اسان ائين ڪيو. ڪجهه ڪاميابي ٿي. محمد حسن پٽي، جمال رند ۽ مون اِهي پنا رات جي اونداهيءَ ۾ گاڏي ڪاتي حيدرآباد ۾ پٽين تي هنيا. پري کان ڪو پوليس وارو ايندو ڏسندا هئاسين، ته ڪجهه دير لاءِ پاسيرا ٿي ويندا هئاسين.

مان فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر هئس ته پرائيم منسٽر صاحب پوليس ۾ سڌارن لاءِ ڪاميٽي ٺاهي. ڇڻ ئي صوبن جا انسپيڪٽر جنرل پوليس، ايف. آءِ. اي جو ڊائريڪٽر، وزارت داخلا جو سيڪريٽري ۽ ايسٽبلشمينٽ سيڪريٽري ان جا ميمبر هئا. پبلڪ سروس ڪميشن مان مون کي ميمبر ڪيائون. ميٽنگ ۾ ويٺو هئس، ته گاڏي ڪاتي ۾ پٽين تي پنا چنبرائڻ ۽ پوليس وارو ڏسي، ڪانئس لِکڻ وارا ڏينهن ياد آيا!

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"ون يونٽ" جي ڍڪ سان سنڌ آزاد ٿي، جنهن ۾ سنڌي اديبن ۽ ناگردن مڙسان مڙسيءَ پاڻ ملهايو. پر، پوءِ به ساڻن اها ئي جڪ ٿي، جيڪا امبي پريزيڊنسيءَ مان سنڌ کي آزادي ملڻ تي شيخ عبدالمجيد سنڌيءَ هڙي محب وطن ليڊر سان ٿي هئي. شيخ صاحب جو اسان وانگر اهو هوائيءَ جو زمانو هو. هن بمبئي پريزيڊنسيءَ خلاف باهيون ٻارين هيون ۽ تحريڪون هلايون هيون. پاڻ سُجو سِرُ هو. پر سر شاهنواز پٽي کي سندس ڀر، لاڙڪاڻي ۾ وڃي چونڊن ۾ شڪست ڏنائين. دهلي ڪانفرنس ۾ سنڌ جي آزادي لاءِ آواز اٺاريائين ۽ "الوحيد" اخبار کي اگهاڙيءَ ترار وانگر سنڌ جي آزاديءَ لاءِ استعمال ڪيائين. "سنڌ آزاد نمبر" ڪڍيائين.

پر، سنڌ آزاد ٿي ته سنڌ جا بي ضمير پوتار، وڏيرا ۽ زميندار انگريزن جا خطاب يافته خانصاحب ۽ خانبهادر آزاد سنڌ تي ڇانئجي ويا. شيخ صاحب ڪيلو رهجي ويو! مون حيدرآباد جي رستن تي ڪيس اڪيلو ئي اڪيلو سنڌ هلندي ڏٺو. سندس ساڻي رڳو سندس لڪ هو.

هاڻي به بلڪل ائين ٿيو. ون يونٽ کي ٽوڙائڻ لاءِ جن نوجوانن پاڻ ٻتوڙيو ڏک ڏٺا، رات ڏينهن جدوجهد ڪئي، تن کي ته ڪنهن ليکيو به ڪونه. سنڌ جا مالڪ اهي ئي وڏيرا ٿي ويا، جن ووٽ ڏئي ون يونٽ ناهيو هو ۽ سنڌ کي عذاب ۾ وڌو هو. مون سائين جي. ايم. سيد واري مضمون ۾ ان ڳالهه جو ذڪيو ڪيو آهي. پر، هي سنڌ جي تاريخ جو اهڙو ته اهم باب آهي جو وري وري ان جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

1960ع واري ڏهاڪي جي شروعاتي سالن ۾ مان سائينءَ وٽ، مهيني ٻاسي، سن ۾ ملڻ ويندو هئس. پاڻ نظربند هو. هڪ دفعي چيائين ته، "اسان جيسين ڪجهه به ڪونه هئاسون. جيسين اوهان ڪونه سڃاتو هو." سندس مطلب هو ته سنڌ جي نوجوانن کيس سڃاتو پنهنجو رهبر ڪيو. سندس پيغام کي ڦهلايو ۽ انهيءَ کي زور ونايو. وڏيرا ته کيس ڪڏهوڪو چڏي ويا هئا.

حقيقت به اها هئي ته سائينءَ جي سڃيءَ سنڌ ۾ ميڙتا سندس عشق ۾ ورتل نوجوانن جي مڇايل مڇ سببان هئي. سو 1959ع ۾ حيدرآباد ۾ سائينءَ "ائنٽي ون يونٽ ڪنوينشن" جي صدارت ڪئي، ته وڏيرا سندس لئه ڏسي واڙڙا ٿي ويا. انهن انهيءَ ڪنوينشن ۾ پنهنجن ابن ڏاڏن طرفان به ون يونٽ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي فائدي ۾ ووٽ ڏيڻ جي معافي ورتي. خانبهادر کهڙي ۽ پير علي راشديءَ به سائين جي. ايم سيد جي اها لئ ڏسي اچي سندس پاسو ورتو. جا نوجوان اهو ڏسي ڏاڍا بگڙيا. چيائون ته، "اهي ٻئي ڇٽا ته ون يونٽ معمار آهن. سائين انهن سان چو ٿو ڳالهائي؟"

پر، حيرت آهي ته سائينءَ نوجوانن جي احتجاج کي ليکيو به ڪونہ ماڳهن رکو جواب ڏنائين. "يا ته مان ڪري منهنجيءَ مرضيءَ موجب هلو يا مون کي ڇڏي وڃو"

نوجوان سندس ڳالهہ ٻڌي، وائڙا ٿي ويا! هنن لاءِ ڪوبہ رستو نہ بچيو. ڪٽو ڪٽو ٿي ويا. ون يونٽ جي ڌرڻ کان پوءِ سندن حشر به اهو ٿيو. جيڪو عبدالمجيد سنڌيءَ جو بمبئيءَ کان سنڌ آزاد ٿيڻ بعد ٿيو هو.

هيڏانهن سائينءَ هيئن ڪيو ۽ هوڏانهن پٽو صاحب ميدان ۾ لٿو. سائينءَ جي پيرن هيٺان سنڌ ڪيڻ ۾ دير ئي ڪانہ لڳي! هن وڏيرن زمينداڻن کي ڪنگهيو به ڪونہ. سندس نعرو هو: **"منهنجا نوجوانو منهنجا شاگرد ساٿيو منهنجا مزدور ساٿيو ۽ هاري پائرو."**

"جيئي سنڌ" جو نعرو بدلجي "جيئي پٽو" ٿي ويو. تاريخ جو هڪ وري ويو. سائين وڏيرن جي ڪري نوجوانن کي ڇڏيو هو. وڏيرا ڪيس ڇڏ پٽي صاحب جي پٺيان هليا ويا. سائين اڪيلو رهجي ويو.

❊ ❊ ❊

ون يونٽ جي ڌرڻ ۽ يحييٰ خان وارين آزاد چوندن جو سنڌ ۾ بلڪ پوري ملڪ ۾ فائدو فقط ذوالفقار علي ڀٽي ورتو. هو ويهينءَ صديءَ جي سڀ جو سياڻي ڪان وڌيڪ ذهين سياستدان ثابت ٿيو.

ايوب خان وزارت مان ڪڍيس، تہ دلشڪستو ڪونہ ٿيو. پنهنجي سڄي ڪابي نهاريائين. سنگتين ساٿين ۽ ايوب خان جي مخالفن سان صلاح مشورو ڪري، پنهنجي آل پاڪستان پارٽي ناهيائين. جڏهن پنجاب مان جلسہ ڪري سنڌ ۾ داخل ٿيو تہ اعلان ڪيائين تہ "وساڻ کي ڪسان بنائي ڇڏيندس. خانبهادر وساڻ کي اليڪشن ۾ اڳي ڪنهن به شڪست ڪانہ ڏني هئي. پر وسا صاحب تہ درڪنار، پٽي صاحب وڏا وڏا سياسي وڻ پاڙئون پٽي، پري اڇلائي ڇڏيا سنڌ جي ڌرتيءَ تي جڙ تہ زلزلو اچي ويو.

❊ ❊ ❊

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ دفعي پٽو صاحب حيدرآباد جي سرڪٽ هائوس ۾ لٽل هو. اسان هوڪن نوجوان اديبن ۽ يونيورسٽيءَ جي استادن جو سڄو گروپ ٽينجيز هوٽل واري ٽڪنڊي پارڪ ۾ ويٺو هو. سانجهيءَ جي مهل هئي. ۽ پي رهيا هئاسين، ته اوچتو آسمان ۾ ڪڙڪو ٿيو. ٽي ديوَ قامت هيلي پٽر اُڏاٽا. چيائون ته، "پٽو صاحب مير صاحبن جي دعوت تي ٽنڊي محمد ن وڃي رهيو آهي."

هيلي ڪاپٽر گجگوڙ ڪندا اڏامندا اوپر طرف ويا. جمال رند حسرت ن چيو: **"سياست ائين ڪجي... واهه پٽا واها!"**

جمال رند انهيءَ کان پوءِ سائين جي.ايم.سيد کي ويجهو ڪونہ ويو. · س سياسي رفاقت فقط يوسف ٽالپر سان رهي. جڏهن يوسف ٽالپر ڪزي وزير ٿيو تڏهن هن جمال رند کي پيپلس پارٽيءَ جي اخبار روزانہ بختور" جو ايڊيٽر ڪيو.

روزانہ اخبار سنڌيءَ ۾ هجي يا اردوءَ ۾، ملڪي مسئلن کي حل ڪرڻ ۾ ٿر آواز ۽ عوام جو ترجمان ٿي سگهي ٿي، پر، مڪيہ ڳالهہ اها آهي تہ لڪن جي دلچسپي ڪهڙيءَ ڳالهہ ۾ آهي؟ منجهس ڪو حق جو ڪلمو ٠ط جي نيت بہ آهي؟ يا رڳو عورتن جي نيم عريان تصويرن کي شايع ي، وڪري وڌائڻ جو شوق آهي. جمال رند اخبار جي ايڊيٽريءَ مان يوس هو. ڏاڍي ڏک مان چوندو هو تہ محترمہ جي اخبار ۾ دلچسپي ڪانهي. ل روزنامہ "بختور" ڪڏهن چڏي، سو تہ مون کي معلوم ڪونهي، پر، بتري خبر اٿم تہ ان کان چگو اڳ ڪيس هڪ ٻيو تلخ تجربو پڻ ٿيو هو.

پٽي صاحب شيخ اياز کي سياسي مقصد لاءِ استعمال ڪندي سنڌ ونيورسٽيءَ جو وائيس چانسيلر مقرر ڪيو. اياز جا خاص دوست اسين ہ ي ڄڻا هئاسين. يونيورسٽيءَ ۾ سنڊس مقرريءَ تي خوش ڪونہ هئاسين، پر ساٽس ياري هئي ۽ سنڊس شاعريءَ جا مداح هئاسين. سنڊس مضمون ۾ ڪ هنڊ ذڪر ڪيو اٿم. تہ اياز سخت بيمار ٿيو هو ۽ واتان رت اڇڻ ڪري جناح اسپتال ۾ داخل ٿيو هو تڏهن سنڊس تيمارداري سنڊس فيملي کانہ ڪندي هئي. اها ذميواري تن ڄڻن جي هئي: هڪ محمد ابراهيم ٽويو ٻيو مان ۽ ٽيون جمال رند. چوٿون ڄڻو ڪير بہ ڪونہ هو. حال ڀائي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪو ڪو ٿيندو آهي.

هڪ رات ايياز تمام سيريس هو ۽ گهڙيءَ گهڙيءَ وات مان رت پئي آيس. مون اها سڄي رات نند ڪانه ڪئي. مٿائنس وينو رهيس. گهڙيءَ گهڙيءَ ڊاڪٽرن ۽ نرسن کي وٺي ٿي آيس. ايان پنهنجي ڪتاب ۾ پاڻ ئي ذڪر حرف بحرف ڪيو اٿس. جمال بہ انهيءَ ئي محبت ۽ سڪ سان اسپتال ۾ سندس خدمت چاڪري ڪئي. سندّ ۾ هن وقت جيڪي جغادري اديب سڏجن ٿا، تن مان ڪير بہ ڪيس ويجهو ڪونہ آيو. بهرحال ايياز چاق ٿيو تہ اسپتال ڇڏي گهر ويو.

ايياز يونيورسٽيءَ ۾ وائيس چانسيلر ٿيو تہ پٽي صاحب کي چئي مون کي پرو- وائيس چانسيلر ڪرايائين، چيائينس تہ "مون کي SECOND IN COMMAND منهنجو دوست ڏيو." اهڙيءَ ريت جمال رند کي بہ سنو عهدو ڏنائين. مطلب هئس، تہ "تيم ورڪ ٿي ڪم ڪجي." جوئي صاحب کي وڏو عهدو ڏنائين پر هن پاڻ ڇڏي ڏنو. نثار ميمڻ، سراج ۽ جمال ابڙي کي سئنڊيڪيٽ جو ميمبر ڪرايائين. ڪن استادن کي ايياز جي مقرري پسند ڪانہ هئي، سو سندس خلاف چرپر ڪيائون. ايياز ويو سو پٽي صاحب کي وڃي ڳالهہ ڪيائين. پٽي صاحب وزير اعليٰ سندّ جتوئيءَ کي چيو تہ، "ڪين نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏ." هن ائين ئي ڪيو. انهن ۾ هڪ ڇٽو جمال رند جو گهاٽو دوست هو. اڳتي هلي، ايان جمال تي الزام هنيو تہ هو درپرده انهيءَ شخص جي معرفت سندس خلاف سازش ۾ شامل هو. سو ڪيس سڏي چيائين تہ "تو مون کي پٽيءَ ۾ چرو هنيو آهي. اشرافت سان استعيفا ڏئي هليو وڃ." حقيقت اها هئي، تہ جمال سراسر معصوم هو ۽ ايياز جو ورهين جو يار هو. سُورُ پي ويو. ڪچيائين پچيائين ڪونہ ايياز کي استعيفا ڏيئي گهر هليو ويو.

جڏهن ڳالهہ ٻڌي ۽ مهينو بہ گذري ويا، تہ مون ايياز کي سندس غلطيءَ جو احساس ڏياريو. اول تہ ڪيس جمال جي معصوم هجڻ تي اعتبار ئي ڪونہ اچي، پر آخرڪار غلطي قبول ڪيائين. جمال جو ڪو عزيز فوت ٿي ويو هو. مان فاتحہ ڏيڻ جي بهاني سان ايياز کي وٺي جمال جي جاءِ تي ويس. پر، غلام فريد جي ٻوليءَ ۾:

رڻي يار ڏاڍي اوکي منيندي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جمال ملڙ کان انکار ڪيو. اياز سخت پشيمان ٿيو. پر، ڪري ڪجهه ڪونہ سگهيو. ڏاڍو اداسڪو ۽ اداس ٿي پوئتي موٽيو. گهٽو پوءِ مون کي خبر پئي تہ جمال کي ڪو شڪ هو تہ ايازمون سان ڳالهہ ڪري پوءِ سندس وڪري ختم ڪئي هئي. جڏهن خبر پيس تہ رڳو وقت جو ٿورو گهٽو فرق هو. اياز پنهنجي خودغرضيءَ جو جيڪو نسخو مٽس آزمايو هو، سو مون تي ۽ استعمال ڪيائين، تڏهن پنهنجو زخم تہ وسري ويس، پر ڪيس مون سان همدردي ٿي وئي.

هڪ ڏينهن ٽڏو ساهہ کڻي چيائين تہ "جيڏو وڏو شاعر آهي، اوڏو ننڍو ماڻهو آهي. هڪ ڏينهن ماڻهن کان هي سڀ ڳالهيون وسري ويندیون. هو سندس ڪلام تي ڪنڌ ڏوڻي چوندا تہ سائين، سنڌ واهہ جو ماڻهو پيدا ڪيو هو."

جمال رند، اياز کان ڏکويل تہ ڏاڍو هو. پر، سندس باري ۾ بغض سانڍڻ ۽ارو ڪونہ هو. جڏهن ايازوفات ڪئي، تڏهن وري بہ اسان ٽيئي ڇٽا ـ يعني جويو صاحب، مان ۽ جمال رند. ڪراچيءَ حميد آخوند سان، ڪراڙ ڏنڊ جي ڪپ تي ايازجي مزار تي ڪا چٽي، ڪو چاپرو ٺهرائڻ لاءِ ملڙ وياسين. آخوند سيڪريٽري ڪلچر هو. جمال رند ڪراچيءَ ويندي، "ايازيادگار ڪميٽي" ٺاهڻ جي تجويز ڏني، پر، حميد آخوند فائونڊيشن ٺاهڻ جو مشورو ڏنو. ايازفائونديشن تہ ٺاهيوسون، پر پئسا ڪٺان اچن؟ اسين سڀ سُڃا سِرا! هزار هزار روپيا بہ الائي ڪيئن فائونڊيشن جي رجسٽريشن لاءِ پرياسين!

مدد علي سنڌيءَ، شاهہ محمد شاهہ ۽ سندس دوست راڄپر جي ڪوشش سان پٽ شاهہ ۾ ايازجي ياد ۾ جلسو ڪيو. چيف منسٽر جلسي ۾ آيو. مهتاب راشديءَ سائٽس اڳواڻ ڳالهہ ٻولهہ ڪئي هئي، سو چيف منسٽر جلسي ۾ فائونڊيشن لاءِ ڏهن لکن جي مدد جو اعلان ڪيو. مهتاب مرڪي ڪنڌ وراڻي، اسان ڏي داد طلب نگاهن سان نهاريو. اسان پوئينءَ قطار ۾ وينا هئاسين. سندس شڪريو ادا ڪيوسين. پنڊال ۾ وڏڙي مينهن وانگر تاڙين جا وسڪارا ٿي ويا، پر اڳتي هلي فائونڊيشن کي مليا ڏهہ رپيا بہ ڪونہ!

جويي صاحب مسز مهتاب راشديءَ کي گهٽئي دفعا چيو تہ تڏهوڪي چيف منسٽر لياقت جتوئيءَ کي يادگيري ڏياري، جو پاڻ ئي اها امداد ڪانئس منظور ڪرائي هئائين، پر وريو ڪجهہ بہ ڪونہ.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لياقت جتوئي سيني جو مٿو ڪُوڙي ويو.

ايار جي دوستن ۾ سڀ سڃا ڪونہ هئا. ڪي آسودا ٻہ هئا، پر، جيتريقدر مون کي معلوم آهي تہ ايار جي مقبري نهرائڻ لاءِ فقط نثار ميمڻ، جويي صاحب کي ڏهاڪو هزار روپيا امداد ڏني. اها ڳالهہ مون سان نثار پاڻ ڪئي هئي. ٻيو ٿيو پلو.

فائونڊيشن ٻڌڻ جي مُٺ تي ڪونہ هلندا آهن. انهي کي هلائڻ لاءِ پئسا کپن اهي اسان وٽ ڪونہ هئا. تنهن هوندي ٻہ فائونڊيشن ايار جا ٻہ چار ڪتاب ڪڍيا ۽ جلسا ڪيا. مون هٿ پير هڻي، جنرل معين الدين حيدر، گورنر سنڌ سان ملاقات ڪئي ۽ڪانئس پنجاهہ هزار روپيا ونڊي فائونڊيشن کي ڏنم. جنهن مان ايار جي "آتم ڪهاڻي" جو آخرين جلد ڇپجي ويو.

فائونڊيشن ٺهيو هو تہ جويي صاحب ايار جا چونڊ دوست چونڊي ويهارو کن ڇڻا ميمبر ڪيا هئا. پر، آهستي آهستي سڀ پوئتي ٽيندا ويا. نيٺ، رڳو ٽي چار ڇڻا وڃي بچياسون. اهو ڏسي مون جويي صاحب کي مشورو ڏنو تہ ٽي چار نوجوان کڻون، تہ ڪجهہ ڪم اڳتي هلي، پر هن ائين ڪونہ ڪيو. حيرت جي ڳالهہ اها آهي تہ مس مس هڪ اهڙي ڇڻي جو نالو ڪنيائين، جنهن نڪي تہ ايار ڏٺو هو ۽ نہ وري ڪيس سڃاڻندو هو. بلڪ، فائونڊيشن ۾ سندس ڪا دلچسپي ئي ڪانہ هئي. نتيجو اهو نڪتو تہ فائونڊيشن ۾ اهي ئي ٽي چار ڇڻا رهياسين.

اڳتي هلي فائونڊيشن جو هڪ ٻہ جلسو ٿيو جنهن جو مورڳو مون کي ٻہ اطلاع ڪونہ مليو توڙي جو فائونڊيشن جو سيڪريٽري جنرل مان ئي هئس. ائين جمال رندؒ وانگر منهنجو روح ٻہ فائونڊيشن مان ڪٽو ٽي ويو. نيٺ، فائونڊيشن جا ٽپڙ پورا ٽي ويا.

سالن کان پوءِ، سنڌ يونيورسٽيءَ شيخ ايار ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ ايار جو فقط نالو استعمال ٿيو.

فائونڊيشن جي خاتمي کان اڳ، جمال رند جي هڪ ڳالهہ ياد ٽي اچي تہ سال کن لاڳيتو دانهون ڪيائين تہ لوهہ هينئر تتل آهي، پبلڪ کي ايار فائونديشن جي مدد لاءِ اپيل ڪجي. تہ ڪم هلائڻ لاءِ چار پئسا ملندا ۽ انهن مان ڪونہ ڪو ڇڪو ڪم ٽي ويندو. پر، الائي ڇو جويو صاحب ان ڳالهہ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سخت خلاف هو. سو ڳالهه تڏي تي وئي. بلڪ مري نري وئي. ان کي ڪيئي سال گذري ويا. هڪ دفعي جويي صاحب جمال ۽ مون کي چيو ته، "هاڻي ٻيلڪ کي چندي لاءِ اپيل ڪريو."

اسان ته وائڙا ٿي وياسين "هري پُڑ سال ۾ پٽجي هن سال" واري ڳالهه ٻي! پر جوئي صاحب جمال کي چيو ته دير نه ڪريو. اپيل جاري ڪريو سندس زور ڪري لاچار ڪئيسون. پائي به ڪانه ملي.

اهو به شڪر جو ايياز جي عزت آبروءَ واري تربت ٺهي ويئي، جنهن ۾ وڏو ڪنٽريبيوشن حميد سنڌيءَ جو آهي. سندس ننڍي پاڻ شمس وڏيءَ سڪ سان قبر تي ڪاشيءَ جي جڙاوت ڪرائي، پر، سنڌ جي ڪنهن به سماجي تنظيم، سياسي جماعت يا ادبي اداري يا سنڌ جي ڪنهن به يونيورسٽيءَ، ڪا به دلچسپي ڪانه ورتي. مدد علي سنڌي چيف منسٽر هائوس ۾ ملازم هو. ڪا پنهنجي ڪوشش ڪيائين، پر اسان سان صلاح سباب ئي ڪانه ڪيائين.

ايياز هن دؤر ۾ سنڌ جو وڏي ۾ وڏو شاعر هو پر مئي پچاڻان اهو ٿيو! سندس تازو جم جو ڏينهن هو سو هڪڙيءَ اخبار ٽوڪ ڪري لکيو ته نڪي نه ڪلچر ڪاتي سندس قبر تي ڪو گل رکيو ۽ نه وري سندس اولاد مان ڪو تربت تي حاضري ڏيڻ ويو.

ماڻهن جا اهي پرڪار ڏسي، جمال رند جي پوين ڏينهن ۾ سياست، صحافت ۽ ادب ۾ نالي ماتر دلچسپي وڃي بچي. مذهبي ماڻهو هو. پر، ان جي نمائش ڪونه ڪندو هو. سندس مامو مرحوم غلام عباس اهل تشيعت هو جنهن جو مٿس وڏو اثر هو. هن ئي پاليو پڙهايو هئس. جمال صبح جي نماز پابنديءَ سان پڙهندو هو. مون تي ٽوڪ ڪندو هو ته، "تون سست آهين. رڳو سانجهيءَ جي نماز پڙهين ٿو." جڏهن خبر پيس ته هاڻي ڪڏهن ڪڏهن نجر ۽ جمعي جي نماز به پڙهان ٿو ته ڏاڍو خوش ٿيو.

مان سانگهڙ ضلعي ۾ به دفعا سندس ڳوٺ ويس نالو رکيو هئائينس: 'سهڻي ڌرتي" سندس ڳوٺ جي ٻاهران سندس اوطاق هئي. اتي ڪچهري ڪئيسون. اوطاق جي ٻاهران وڏو جهنڊو لڳل هو. ٻئي دفعي يا ٽئين دفعي سندس پاڻيجي الطاف رند جي دعوت تي وياسين. ايڪڙن ۾ شاميانو هڻايو هئائون. غالباً شاديءَ جي ڪا تقريب هئي. موٽرون ۽ پجيرا گاڏيون بيئيون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هيون. جمال جو پاٽيجو وڏو آسودو ماڻهو هو پر جڏهن ننڍو هو تہ جمال رند پبلڪ اسڪول ۾ استاد هو. وٽس رهندو هو. سو مون سان جمال جي پٽ قائم وانگر گهرو گهاتو هو.

جمال زندگيءَ جي پوئين پهر ۾ پنهنجي ڏنڈي روزگار تي توجهہ ڏنو. حيدرآباد ۾ پنهنجي جاءِ جوڙايائين. ٻني ٻاري ڏي نگاهہ ڪيائين. پبلڪ اسڪول تہ ڪڏهوڪو ڇڏي ڏنو هئائين. اول وندسر هوٽل وٽ ۽ پوءِ قاسم آباد ۾ پنهنجو خانگي اسڪول کوليائين. اهو جهڙو تهڙو هلي رهيو هو تہ بيمارين وٺي ويس. شگر جو گهٽي زماني کان مريض هو پوءِ دل جو عارضو بہ ٿيس. علاج ڪندو رهيو. پوين ڏينهن ۾ اکثر ناچاق هوندو هو. اسان ٻنهي جي ميل ملاقات ۾ ڪڏهن بہ ناغو ڪونہ آيو. سو سدائين ٻڌائيندو هوتہ "رات بہ بخار آيو هو. اڄ بہ طبيعت خراب آهي."

مون ڏاڍيون منٽون ڪيس تہ اهي ڳالهيون سپ ڳٽتيءَ جون ڳالهيون آهن. تون هڪ پيرو ڪنهن سٽي ڊاڪٽر کي ڪراچيءَ ۾ پاڻ ڏيکار. مون کي جواب ڪونہ ڏنائين. پوين ڏينهن ۾ فقط مان جمال ۽ حسن پٽووجي پاڻ ۾ گڏ رهياسين.

قدرت تہ پنهنجو حساب ڪتاب پورو رکي ٿي. انگريزيءَ ۾ چوٽي آهي تہ "زندگيءَ جي گهڙيال کي چاهي رڳو هڪ دفعو ايندي آهي. انهيءَ جا ڪانٽا هلي هلي، آخر ڪٽي تہ بيهندا." نيٺ اهو ڏينهن آيو. مان ڪراچيءَ ۾ هئس ۽ ڪنهن صاحب سان ذاتي مجبوريءَ ڪري ملڻ ٿي ويس. اڃا گاڏي سندس گهر جي دروازي وٽ مس پهتي، تہ حيدرآباد مان منهنجي گهران فون آئي تہ "جمال رند اڄ هيءَ جهان ڇڏي ويو!" غم ۾ ٻڏي ويس. اکين جا ڳوڙها لڪائي، صاحب موصوف سان مختصر ڳالهہ ڪري، موٽي پنهنجي ريسٽ هائوس ۾ آيس ۽ سڄو ڏينهن ڏک ۾ گذاريم. ڪمري مان ڪاڏي ڪونہ نڪتس. جمال جي فاتحہ پنهنجي پاڻ کي ڏني.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

استاد اظهار حسین

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نوشهري فيروز جو مدرسو هاءِ اسڪول، ڊيري جي سخي مرد، سيدالله آندي شاهہ ٺهرايو هو. انهيءَ کان اڳي سنڌ ۾ مسلمان شاگردن لاءِ فقط حسن علي آفنديءَ جو ڪراچيءَ ۾ ٺهرايل "سنڌ مدرسو" هوندو هو. هونئن ته سنڌ ۾ هاءِ اسڪول گهڻا هئا. پر، هندن جي تسلط هيٺ هئا، جن ۾ مسلمان شاگردن کي داخلا ملڻ ڏاڍي ڏکي ڳالهہ هئي.

نوشهري مدرسي کي ٺهئي هاڻي سو سال ٿي ويا آهن. سو سائين الله آندي شاهہ جي پوٽي، سيد ظفر علي شاهہ، ڪجهہ عرصو اڳ، انهيءَ جو "سو سالہ جشن" ملهايو. جنهن جي صدارت ملڪ جي تڏهوڪي صدر فاروق لغاريءَ ڪئي. ڊاڪٽر دائودپوٽي سميت مدرسي جي پيدا ڪيل ڏهاڪو ڪن ڏهين شاگردن کي شيلڊون ڏنائون: جنهن ۾ منهنجو نالو بہ شامل ڪيائون ۽ "شليڊ" مون کي اسلام آباد ڏيهاري موڪليائون. مان انهن ڏينهن ۾ اتي پاڪستان ايڪيڊمي آف ليٽرس ۾ چيئرمين هئس.

جڏهن نوشهري مدرسي ۾ پڙهندو هئس تڏهن اظهار حسين ڪاظمي منهنجو استاد هو. هندستان جي يو.پي. پرڳڻي ۾ ڪنهن ڳوٺ جو ويٺل هو. اتي ئي بي.اي ۽ ايم.اي ڪيائين. 1947ع ۾، پاڪستان ٺهيو ته بين مهاجرن وانگر هجرت ڪري آيو ۽ نوشهري فيروز ۾ ماستر مقرر ٿيو. قد جو ڊگهڙو. بت ۾ پورو پنو. رنگ جو ڪجهہ سانورو. پر، منهن مهانڊي وارو ۽ ڳالهائڻ هولائڻ ۾ چست چالاڪ. چهري تي اڪثر مرڪ هوندي هئس. محبتي ماڻهو هو. غريبن سان همدردي هئس. لٽي ڪپڙي ۾ سادو پر، پڙهائڻ ۾ هوشيار هو. قلم ۽ ڪتاب سان دل هئس.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

1947ع ۾ هندو استادن جي هندستان لڏي وڃڻ ڪري ساهتي پرڳڻي جا اڪثر انگريزي هاءِ اسڪول، مثال طور هالاڻيءَ، ڪنڊياري ۽ پرين وارو بند ٿي ويا. سو انهن اسڪولن مان گهڻا ئي شاگرد اچي نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول ۾ داخل ٿيا. مان به انهن ۾ هڪڙو هئس. نوشهري مدرسي ۾ وڏي سهوليت اها هئي، ته اسڪول سان گڏ، رهائش لاءِ سڻي هاسٽل به هئي. پهرين تاريخ جي چنڊ جي شڪل ۾ ٺهيل هئي.

جڏهن مون نوشهري مدرسي هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتي تڏهن هيڊ ماسٽر، ڪي. ٽي. نندا هو جو سڪ هو. پر، اهو به ستت هندستان هليو ويو. فقط سنڌي مسلمان ماسٽر رهيا ۽ هندستان مان ٽي مهاجر استاد اسڪول ۾ آيا: استاد اظهار ڪاظمي آخر ۾ آيو.

❊ ❊ ❊

اظهار حسين ڪاظمي به ٻين مهاجرن وانگر اڪثر ڪري، ڪڙتو پاجامو ۽ ڏاڙهي ڪاري شيرواني پائي اسڪول ۾ ايندو هو. سندس مادري زبان اردو هئي. پر، انگريزي تمام سڻي ڄاڻندو هو. اسان کي اردو انگريزيءَ کان وڌيڪ سولائيءَ سان سمجهه ۾ ايندي هئي، سو اردوءَ ۾ پڙهائيندو هو سنڌ ۾ اردو اڇا عام ڪانه ٿي هئي ۽ نڪي وري ڪڙتي پاجامي ۽ شيروانيءَ جو لباس رائج ٿيو هو. اڇا به ڪونه ٿيو آهي. پر، شاگرد سندس لباس نظرانداز ڪري، استاد اظهار حسين ڪاظميءَ جي شخصي اخلاق قرب ۽ اخلاص ڪري، شاگرد رفته رفته ساٿس مانوس ٿيندا ويا. کين ذهني طرح هوشيار ڪرڻ لاءِ، نصابي ڪمن کان علاوه، ڊبيٽنگ ـ سوسائٽي ناهي، جنهن جي بحث مباحثن ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو. سو اسڪول ۾ سندس مقبوليت روز بروز وڌندي وئي. هو اسان کي ڪلاسن ۾ ته ڪڏهن به ڪنهن غير نصابي موضوع تي ڪوبه ننڍو وڏو سبق ڪونه ڏيندو هو. پر، ڊبيٽنگ سوسائٽيءَ ۾ بحث مباحثي جا موضوع مختلف هوندا هئا. سو عام شاگرد نصابي ڪتابن کان علاوه علمي معاملن ۽ زندگيءَ جي ٻين ڳالهين ڏانهن به متوجهه ٿيا. اهو سڀ استاد اظهار ڪاظميءَ جي محنت جو نتيجو هو.

نوشهري مدرسي جي هاسٽل ۾ رهندڙ شاگردن لاءِ مفت ڪاڏي جو انتظام هوندو هو ۽ نماز لاءِ مسجد هوندي هئي، جنهن ۾ حاضريءَ جو رجسٽر رکيل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندو هو. جيڪو شاگرد نماز ڪونہ پڙهندو هئا، سي، معتوب ٿيندا هئا. هاڻ اسڪول جي مٿين ڪلاسن ۾ ته عربي ۽ فارسي بہ پڙهائي ويندي هئي. عربيءَ جو استاد مولانا جان محمد پٽو هوندو هو. جو بہ استاد اظهار ڪاظميءَ وانگر شاگردن ۾ ڏاڍو مقبول هوندو هو. سخن جو سچو ۽ دلير شخص هو. اڳتي هلي ہڏڻ ۾ آيو ته مولانا جان محمد پٽو جماعت اسلاميءَ جو ڪارڪن هو. هڪ ڏينهن اوچتو ماڻ ميڙ ۾ سرڪاري ملازمت ڇڏي هليو ويو. جماعت اسلاميءَ جي قائم ڪيل منصوري واريءَ درسگاهہ ۾ وڃي منتظم ٿيو.

استاد اظهار حسين ڪاظميءِ لاءِ وري عام رايو اهو ہڏڻ ۾ ايندو هو ته مذهبي معاملن ۾ ماڻهن آزاد آهي. شهر جي وٽنري ڊاڪٽر سان دوستي اٽس، جيڪو بہ پنهنجن آزاد ۽ سوشلسٽ خيالن ڪري، نوشهري فيروز جهڙي ننڍڙي شهر ۾ مشهور هوندو هو. روزانو شام جو ٻئي ڇٽا ميل بہ ميل شهر ڪان ٻاهر پنڌ ڪرڻ ويندا هئا.

استاد مولانا جان محمد پٽو ۽ اظهار حسين ڪاظمي، ٻئي ڇٽا، مون ڪي ٻهين شاگرد هڻڻ ڪري پائنيندا هئا. مولانا پٽو جماعت اسلاميءَ جا ننڍا ننڍا سنڌي ڪتاب پڙهڻ لاءِ ڏيندو هو. گهٽا گهٽا سال پوءِ 1976ع ۾ مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرووائس چانسيلر ٿيس، ته جماعت اسلاميءَ سان وابسته ڪن شاگردن ڪو مسئلو اٽاريو. مون مولانا جان محمد پٽي ڪي منصوري ۾ ماڻهو موڪليو پاڻ جامشوري آيو ۽ شاگردن کي اهڙي هدايت ڪري ويو جو هنن ڀري ڪڍهن بہ ڪو مسئلو ڪونہ اٽاريو. مولانا پٽو صاحب منهنجن مائٽن ۽ دوستن جي دعوت تي بہ چار دفعا منهنجي ڳوٺ بہ آيو هو. وڏو لائق انسان هو.

اظهار ڪاظمي صاحب، مولانا پٽي وانگر مون کي ڪتاب ته ڪونہ ڏيندو هو. پر، چوندو هو ته "ترقي پسند اديبن" ۽ شاعرن جا ڪتاب پڙهڻ ڏين، مثلاً فيض جو اردو ڪتاب "نقش فرياد" ۽ ملڪ راج آنند جو انگريزي ڪتاب "ڪولهي" تمام سڻا آهن. اهڙيءَ ريت، اظهار صاحب منهنجي دل ۾ ترقي پسند ادب ڏانهن رغبت پيدا ڪئي ۽ پروڙ پيم ته، **"ترقي پسند ادب جو پيغام، سماجي ۽ اقتصادي انصاف لاءِ جدوجهد آهي."**

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اظهار صاحب کي هن ٽن سالن کان پوءِ لاهور ۾ ريڊيو اسٽيشن تي نوڪري ملي. اها خبر ٻڌي، شاگردن سندس مانَ ۾ الوداعي پارٽي ڪئي انهيءَ ۾ ڏاڍيون دل ڇڪائيندڙ تقريرون ڪيائون. نہ رڳو ايترو پر شاگردن ج وڏو ڊنبُ، نوشهري فيروز جي ريلوائي اسٽيشن تان ساڻس گڏجي ريل گاڏي ۾ چڙهيو ۽ پڊعيدن جنڪشن اسٽيشن تي ڪيس چڏڻ هليو. گاڏي آئي، ننڍڙا شاگرد، سندّ جي روايت موجب، ڪيس پيرين پئي مليا. منجهانئن ڪ جي اکين ۾ ڏک جا ڳوڙها هئا. معصومن جي اها محبت ڏسي، استاد اظها صاحب جون اکيون به پرجي آيون.

ستت مون کي اسڪول ۾ لاهور مان ٽپال رستي سندس خط اچي ملي انگريزيءَ ۾ لکيل هو. ڏاڍي خوشي ٿي. پنجاهه ورهيه گذري ويا آهن، پ سندس خط جو پهريون جملو مون کي اجا ياد آهي ته، "لاهور پهتس، ته تما سخت برسات وسي رهي هئي."

مون پنهنجيءَ جڏيءَ سڏيءَ انگريزيءَ ۾ ڪيس خط جو جواب لکيو. ائين اسان جي خط و ڪتابت شروع ٿي. هو مون کي سڀا ڪپڑا پائڻ جي شو ڪرڻ کان جهليندو هو. اعليٰ اخلاقي قدرن جي تعليم ڏيندو هو. خا طرح غريبن سان همدردي ۽ محبت جو درس ڏيندو هو.

اسان جي اها خط و ڪتاب ورهين جا ورهيه هلي. جيڪڏهن پٽر ج مٽان به پاٽيءَ جو ڦڙو ڦڙو ڪرندو رهندو ته نيٺ پنهنجو اثر ڇڏيندو. انهي ذهني تربيت سببان "اعليٰ اخلاقي قَدُرَ" منهنجو آدرش بنجي ويا. وڏيرن رشوتي ڪامورن لاءِ ڏينهون ڏينهن نفرت وڌندي وئي. پئسو مون لاءِ "ب معنيٰ" ٿي ويو. سڀ ڪجهه "اخلاقي قدر" هئا. سرڪاري نوڪريءَ مان سه سالن جي عمر ۾ رٽائر ڪيم ته رهڻ لاءِ (ڳوٺ جي ڪچيءَ جاءِ کان سوا ڪنهن به شهر ۾ مٽي ڇانوَ کانه هيم ڇو ته پگهار پيٽ ۾ پوري ٿي ويند هئي. هارن کي به سرڪاري اسڪول ۾ پڙهايم. بيڪن هائوس ۽ گرامَ اسڪول جو سوچي به ڪونه سگهيس. ڪنهن به شهر ۾ جاءِ ڪيئن ڪٽان ٺهرايان؟ سمجهه ۾ ڪونه ايندو هو ته مون جهڙا ٻيا سرڪاري ملاز عاليشان جايون ڪيئن ٿا جوڙائن؟ غلام مصطفيٰ شاهه ڪنهن سرڪار سهوليت پلاٽ وغيره جي الاٽمينٽ لاءِ مرحومه شهيد بينظير ڀٽي صا سان ڳالهه ڪيي هئي ته ڪيس جواب ۾ چيائين ته، "سڄي عمر چا ۾ ويجاءَ اٽس؟" جواب ٻڌي چپ ٿي ويس.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان ايڪا نوشهري ۾ مئٽرڪ جي ڪلاس ۾ پڙهي رهيو هئس تہ هڪ دفعي استاد اظهار صاحب کي سرڪاري طرح لاهور مان ڪراچيءَ اچڻ جو موقعو مليو. واپسيءَ تي سڌو لاهور موٽڻ بدران پڌعيدن اسٽيشن تي لٿو جتان نوشهري ۾ آيو ۽ پنهنجي دوست وٽتري ڊاڪٽر وٽ رهيو. مون لاءِ تحفي طور، چارلس ڊڪنس جو ناول لاءِ هڪ ڪتاب وٺي آيو. ساڻس ملي ڏاڍي خوشي ٿي.

اظهار صاحب ڪجهہ عرصي کان پوءِ لاهور مان راولپنڊيءَ بدلي ٿي ويو. اتي ريڊيو جي ڊرامن ۾ حصو وٺڻ لڳو جن ۾ عورتون ۽ مرد ٻئي شريڪ ٿيندا هئا. ائين هڪ ڇوڪريءَ سان سندس دعا سلام ٿي، جنهن سان آخرڪار شادي ڪيائين. سندس پنهنجا والدين لاهور ۾ هوندا هئا، جيڪي ٻڌيا ٿي ويا هئا. هڪڙي ڀيٽ هئس، جنهن جي شادي ڪرائي ڇڏي هئائين. اهي سڀ ڳالهيون پاڻ ئي مون کي خطن ۾ لکيون هئائين.

❊ ❊ ❊

مان نوشهري فيروز مان مئٽرڪ پاس ڪري، اول حيدرآباد ۽ پوءِ ڪراچيءَ ويس. سنڌي ادبي سنگت ۽ سنڌي اديبن سان لڳ لاڳاپو ٿيم. تڏهن ادبي سنگت فقط ڪراچيءَ ۾ ئي هئي. شروع شروع ۾ افسانا لکيم، جن جو مرڪزي موضوع "اقتصادي انصاف" هو. حميد سنڌيءَ انهن افسانن جو مجموعو "آب حيات" شايع ڪيو، جنهن جو انتساب اظهار صاحب کي ئي ڪيم. خوش ٿيو. نيڪ تمنائن جو اظهار ڪيائين.

پر، حيدرآباد جي ڪاليج ۾ پڙهندي، آهستي آهستي احساس ٿيم، تہ اسان جي ورهين کان هلندڙ خط و ڪتابت آهستي آهستي ڇڻي پاڻي ٿيندي ٿي وئي. جڏهن مون وٽان پنج ست خط ويندا هئا، تڏهن استاد صاحب وٽان جواب ۾ هڪڙو خط ايندو هو. هڪڙي خط ۾ لکيائين، تہ "هاڻي تون پاڻ عاقل ۽ بالغ آهين. توکي ڪنهن بہ درس تدريس جي ضرورت ڪانهي."

تاهم، مان اڳي وانگر ڪيس پابنديءَ سان خط لکندو هئس، جن ۾ اڳي وانگر ڪيس هر ڳالهہ لکندو هئس. ساڻس جيڪا عقيدت هئم. ان ۾ رتيءَ برابر بہ فرق نہ آيو.

هڪ دفعي، قسمت سانگي مون کي ڪنهن سرڪاري ڪم سان لاهور

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڃڻ ٿيو. موت تي رڳو اظهار صاحب سان ملڻ لاءِ لاهور لٽس. ڇاڪاڻ ؛ سال کن ٿيو هو جو پاڻ بہ پنديءَ مان وري لاهور بدلي ٿي ويو هو. لاهور ۾ ما| رود تي "انڊس هوٽل" ۾ ٽڪيس. اتي آيو. هوٽل ۾ ڪچهري ڪئيسون چيائين تہ "صبح جو توکي ايئرپورٽ تي ڇڏي ويندس، پر هينئر ماني کائ لاءِ گهر هلون ٿا." "انڊس هوٽل" جي ماني عمدي هئي، پر، سندس خواهش موجب، ڪار ۾ ويناسون. مون رستي تي کيس ٻڌايو تہ "ڪن مهينن کان گڙدي جي تڪليف ۾ مبتلا آهيان، جنهن جو سور ايڏو تہ سخت ٿئي ٿو. ج اصل ڪهڪائجي ويو آهيان. سو ڪاڏي پيتي ۾ سخت پرهيز ڪريان ٿو."

اظهار صاحب جو گهر چگو پريرو هو. هو منهنجي ڳالهہ تہ ٻڌندو رهيو پر، هلندي هلندي، هڪ هنڌ ڪار بيهاري، رستي جي فٽ پاٽ تان هڪڙي ڪبابيءَ کان درجن کن ڪباب ورتائين. ڏڳي جي گوشت جا هوندا. سندس گهر پهتاسون. منجهند جو رکيل ساڳ ۽ سڪل ماني ڪٽي آيو. مان مسڪير ماڻهو آهيان. جائي جواري جيڪا آئي، سا بسم الله. فٽ پاٽ تان جيڪي ڪباب ورتا هئائين، تن کي تہ مون رڳو سندس دل رکڻ لاءِ نالي ماتر هڻ لاتو. پوءِ بہ اڌ رات جو اچي ٿو هوٽل ۾ گڙدي جو سور پويا نہ اوهي، نہ واهي. نہ دوا نہ درمل. بس، الله ڏئي ۽ بندو سهي. سڄي رات ڦٽڪندو رهيس. اظها صاحب صبح جو آيو. ساٽس ڳالهہ ڪيم. فقط خاموشيءَ سان ٻڌندو رهيو ٻيو تہ نهيو همدرديءَ جو اکر بہ ڪونہ چيائين. البت ايئرپورٽ تي سو چڏي ويو.

* * *

1976ع ۾ مان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پرو - وائيس چانسيلر مقرر ٿيس، تہ ايران سرڪار مون کي پير سائين حسام الدين راشديءَ جي مشوري موجب پنهنجي ملڪ جي ثقافتي دوري جي دعوت ڏني، جنهن ۾ تهران، اصفهان شيراز ۽ مشهد گهمڻ جو پروگرام شامل هو. انهيءَ سفر ۾ ٻيو همسفر منهنجو دلنواز دوست ۽ محسن نواب نور احمد خان لغاري هو. پاڻ اڪثر ڪري سعودي عرب ايندو ويندو هو. پر، منهنجو اهو پهريون پهريون غير ملڪي دورو هو. نواب صاحب مشورو ڏنو تہ اسلام آباد وڃي، ايراني سفارتخاني مان ويزا پاسپورٽ ٽڪيٽ وغيره جو سڄو ڪم ڪار لاهي اچو تہ "الاتوهار'

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪيون ۽ هلي ايران گهمي اچون.

مان اسلام آباد ويس. ڪنهن هوٽل ۾ ٽڪيس. پر، اظهار صاحب کي ون ڪيم. پاڻ ٻ، اسلام آباد بدلي ٿي آيو هو. ڪار ڪاهي آيو ۽ مون کي وٽل مان گهر وٺي هليو. ڏينهن ٻ وٽس ٽڪيس. ڪم پورو ٿيو ته حيدرآباد وٽڻ جي تياري ڪيم. جهاز جو ٽائيم ٿيو ته بئگ ڪنيم. سندس گهر مان ڪرڻ کان اڳ سندس هر هڪ نياڻيءَ ۽ پٽ کي پنج پنج سؤ رپيا خرچي نم. مون وٽ پئسا گهٽا ڪوٺ ٿيا هئا. پر، ائين ڇاڻي ٻجهي ڪيم، ته هو ئين نه سمجهن، ته منهنجي ڏينهن اڏ رهائش مٿن ڪا بار هئي. زماني جا ڱ ڏسي مان ٻ هاڻي ڪجهه ڪجهه دنياداري سکيو هئس.

سال ٻن کان پوءِ، وري اسلام آباد وڃڻ ٿيو. منهنجو ڪو تمام ضروي ڪم هو. ايم.اين.اي. هاسٽل ۾ ٽڪيس. اظهار صاحب کي فون ڪيم، آيو. هن تي سندس انگريزيءَ جو اجا ٻ اثر هو. سو چيومانس ته، "ڪنهن ضروي ڪم سان حڪومت پاڪستان جي ڪنهن اعليٰ عملدار کي صبح جو هيءُ وٺ ڏيٽو اٿم. خيال سان لکيو اٿم. پر، اوهان صبح جو اچي، رڳو مٿس نظر ڇهي وڃو."

صبح ٿيو. مان ناشتو ڪري، سندس انتظار ڪرڻ لڳس. نو ڏهه، ارنهن، ٻارنهن ٿي ويا. اظهار صاحب اڃي نه اوري. فون ٻ ڪانه ڪيائين، ته ۽ مجبوري ٿي پئي اٿم. سو اچي ڪوٺ ٿو سگهان لاچار ڪاغذ ڪٽي ڇي واسطيدار آفيسر کي ڏئي، ڏکويل دل سان حيدرآباد موٽيس. سندس وش ٿي ڏاڍو غم ٿيو. پر، غم پي ويس. پيٽو پوي ٿو! پر دل تي دائمي داغ ڇڏي و.

الائي ته ڪيترن ورهين جي وٽيءَ کان پوءِ اسان جي وري ملاقات ٿي. سو هيئن، ته قسمت منهنجو داڪٽر پاڻي ڪو اسلام آباد لکيو هو. سرڪار مون ئي ايڪيڊمي آف ليٽرس ۾ وڏي عهدي تي مقرر ڪيو. اسلام آباد وڃڻو پيو. ڪجهه ڏينهن ترسي، ڪيس فون ڪيم. مليا سين، حالي احوالي ٿيا سين. ڇيائين ته، "اسلام آباد جو مکيه مسئلو آهي رهائش جي جاءِ. سو ڳٽتي ڪانهي، جو سرڪار توکي تمام سٺو گهر ڏنو آهي. [اهو قرب الاهي بخش خان سومري ڪيو هو جو اتي وزير هو.] باقي رهيو ان لاءِ ٽورو گهٽو فرنيچر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اظهار صاحب سان ميل ملاقات کي هاڻي ويهن ورهين کان وڌيڪ عرصو گذري ويو آهي. پر، کيس وساري ڪونہ سگهيو آهيان. مون کي سندس ڪوبہ احوال معلوم ڪونهي. پر، سندس آواز ٻڌڻ جي ڌاڙي سڪ اٿم. شايد پاڻ ڪن مسئلن ۾ مبتلا آهي. پر، مسئلا ڪنهن کي ڪونهن؟ هر ڪو سورن ۾ ورتل آهي. هڪڙئي سان حال پائي ٿيڻ سان ئي هيانءُ هلڪو ٿيندو آهي.

جيڪڏهن اصول اهو ئي آهي تہ هر شخص کي پنهنجو صليب پاڻ پنهنجن ڪلهن تي کڻڻو آهي، تہ پوءِ تہ دنيا ۾ دوزخ ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي. پر، پايان ٿو تہ حقيقت ائين ڪانهي. ماڻهوءَ جي هڪ ماڻهوءَ ۾ اميد ٿئي ٿي. مهر ۾ محبت ۾ عجب خوشبو آهي، بلڪ، اها ئي زندگيءَ جو روح آهي. هونئن پلا، ماڻهوءَ ۾ چيڙوءَ ۾ ڪهڙو فرق آهي؟

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارنیسٹ ٹرمپ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي عام ڪرڻ ۾ سنڌ جي عوامي ڳائڻن ۽ فنڪارن وڏو رول ادا ڪيو. ليڪن، سندس ڪلام صحيح ۽ مقدس نموني ۾ ماڻهن تائين پهچائڻ ۾ سڀ کان قابل تعريف ڪردار سندس فقراءَ جو آهي، جي درگاهه ۾ رات جو سومهاڻيءَ مهل مخصوص سياهه لباس پائي مخصوص ساز تي سندس ڪلام ڳائيندا آهن. ايڏو ته دلپذير هوندو آهي، جو ٻڌندڙن جون اکيون آليون ٿي ويندیون آهن، جنهن هڪ دفعو اهو نظارو ڏٺو هوندو تنهن جي دل تي سو هميشه نقش رهندو. اهڙو دلگداز منظر مون ته پنهنجيءَ سڄيءَ عمر ۾ ٻيءَ ڪنهن به درگاهه تي ڪونه ڏٺو آهي. اسان وٽ درگاهن جو تقدس وري به ڪنهن حد تائين قائم آهي. پر، ايران ۾ شيخ سعديءَ جي ابدي آرامگاه تي ماڻهن جي نازيبا روش ڏسي مون کي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. حافظ ۽ فردوسيءَ جي مزارن تي وري به صورتحال بهتر هئي. دهليءَ ۾ غالب جي مزار تي صفا سُڄ هئي!

شاهه سائين پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي LEGEND ٿي ويو هو. شهيد عبدالرحيم گرهوڑي سندس همعصر هو. شريعت جو صاحب، پرهيزگار، نيڪوڪار درويش، عالم، اديب ۽ تمام وڏو شاعر هو. مولانا قاسمي صاحب مون کي ٻڌايو ته شاهه سائينءَ سان ايڏي ته سڪ هئس، جو فرمايو اٿس ته:

پلو آهي پٽ ڏٽي ساروئي سبحان،
جوڙي جنهن قرآن سنڌيءَ ۾ صحي ڪيو.

* * *

سنڌ هڪ مهذب ملڪ آهي، جنهن جي قديم تهذيب چين، مصر ۽ عراق جي تهذيبن جيتري پراڻي ۽ شاهوڪار آهي. پر، عام طرح سان اها موهن جي دڙي جي زماني کان شمار ڪئي وڃي ٿي، يعني اڄ کان تقريباً پنج هزار ورهيه اڳ. پر سوال آهي ته خود موهن جي دڙي واريءَ تهذيب کي اُسرڻ ۽ نِسرڻ ۾ گهٽيون صديون لڳيون هونديون؟ هينئر ته اسان آمريءَ ۽ مهر ڳڙهه جا نالا کڻون ٿا، پر، انهيءَ دور جو وري ڪو ٻيو پراڻو اهم ڏڙو کوٽيندا ته صورتحال بدلجي ويندي.

درياهه شاهه جي هڪ طرف جڏهن موهن جي دڙي جهڙو عاليشان شهر هوندو، ته ٻئي طرف صفا سُڄ ته ڪانه هونديا هاڻي، آثار قديمه جي ماهرن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان ۾ موهن جي ڏڙي جا ايڏائي سو همعصر پراٽا ماڳ ڳولي لڌا آهن. جيڪي ثابت ڪن ٿا، ته سنڌ ان زماني ۾ به ڪيڏي آباد ۽ مهذب هئي.

موهن جي ڏڙي جو هيٺيون حصو شهر جي پاسي سان وهندڙ سنڌو درياهه جي اثر، گپ ۽ چڪ جي ڪري، ماهر کوٽي ڪونه سگهيا آهن. تنهن ڪري، ڪاڪي پيرو مل "قديم سنڌ" ڪتاب ۾ چيو آهي ته، "سنڌ جي تهذيب ٻيو نه ته به ڏهاڪو هزار سال ته قديم آهي."

ايڏيءَ قديم تهذيب ڪيترا نه وڏا معمار ۽ فنڪار پيدا ڪيا هوندا. پر اسان کي انهن جي ڪابه خبر ڪانهي. روئڙ ۽ ڳائڙ هر ماڻهوءَ کي ايندو آهي. ماڻهو به خوشيءَ جي موقعن تي ڳائيندا وڄائيندا ۽ ڏک جي موقعي تي غم جو اظهار ڪندا آهن. سنڌ جي قديم تهذيب جا خوشيءَ ۽ غم جا اهي گيت شاعرن جوڙيا هوندا، جن ۾ ڪي رگ وید جي رشين جهڙا عظيم انسان هوندا. پر، انهن مڙني مشاهيرن جي به اسان کي خبر ڪانهي.

هن ڳالهه جو مطلب اهو هرگز ڪونهي، ته اسان اڪيون ٻوٽي تصور ڪريون ته ان زماني ۾ به شاهه سائينءَ جهڙو بلند پايه شاعر پيدا ٿيو هوندو. شاهه سائينءَ سان اسان جو عشق آهي. عشق سان ڪوبه دليل ڪونه لڳندو آهي. علامه آءِ. آءِ. قاضيءَ جي گهرواريءَ مڏر ايلسا قاضيءَ جو هڪ شعر آهي ته:

"قدرت هر قوم کي هادي ۽ رهبر موڪليو.
جڏهن سنڌ جو وارو آيو ته لطيف جي چيچ جهليائين."

پر، حقيقت اها آهي ته موهن جي ڏڙي جي زماني کان وٺي سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم ۽ هندو ڌرم جي حڪومتن تائين سمورو زمانو اونداهيءَ ۾ آهي. "موهن جي ڏڙي" تي البت ڪي معياري ڪتاب موجود آهن. مثلاً

1. THE SKY-GRAMENT: A STUDY OF HARRAPPAN (MOHAN-JO-DARO) RELIGION BY ASKO PARPOLA, HELSINKI-1985.

2. FORGOTTEN CITIES ON THE INDUS
Early civilization in Pakistan from the 8th century to the 2nd Millennium BC edited by Michael Jansen, Maire Mulloy and Gunter Urban (Germany).

ٻيا به ڪيئي ڪتاب هوندا. ليڪن، انهن ڪتابن ۾ گهٽو ٽٽو احوال موهن جي ڏڙي جي تهذيب ۽ تمدن جو آهي. موهن جي ڏڙي ڪان اڳ يا پوءِ واري زماني جو پيرائتو احوال موجود ڪونهي ته سنڌ ۾ ڪهڙيون قومون ۽

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهي وئي آهي. آسڪو پارپولا "CORPUS OF INDUS SEALS" نالي ڪتاب ڇاپيو آهي تہ مُهرن کي پڙهڻ ۾ سولائي ٿئي. پر، ان ۾ ڌلي‌ءَ جي ميوزيم ۾ رکيل مُهرون شامل ڪونہ آهن. ڪراچي يونيورسٽي‌ءَ مان "جريدہ رسالو نڪري ٿو. منجهس هن پرچن ۾ ابو جلال ندوي‌ءَ جا مضمون ڇپيا آهن جن ۾ انهن مهرن کي پڙهڻ جي دعويٰ ڪئي وئي آهي. خبر ناهي تہ سراج ۽ ڊاڪٽر الانا کي ابو جلال ندوي‌ءَ جي تحقيق سان ڪيتريقدر اتفاق آهي؟

موهن جي دڙي جي لپي‌ءَ ۾ لکت پڙهت ڪيترو وقت هلي؟ اها بہ خبر ڪانهي! انهي‌ءَ لکت پڙهت جا ڪنهن بہ قسم جا دستاويز: نڪر تي يا هير ڪن پڙڇن تي يا ڪي بہ ٻنا، پستڪ، پوٿيون ۽ عام لکٽيون ڪاٿي آهن؟ اهي املهہ تاريخي اوراق ڪيئن ناس ٿيا؟ ڪنهن ڪيا؟ سنڌ جي انهي تهذيبي تباهي‌ءَ جو جوابدار ڪير هو ۽ هاڻي ڇا ڪري سگهجي ٿو؟

اهي سڀ ڳالهيون ايڏا تائين جواب طلب آهن. فضل برمڪي‌ءَ جي دربار ۾ ڪو سنڌي وفد ويو. زماني جي دستور موجب وفد ۾ سنڌ جو شاعر بہ شامل ڏي جنهن سندس شان ۾ قصيدو پڙهيو تہ:

"اسان وٽ ڇڳاين ۽ پلاين جو جڏهن بہ ذڪر ٿئي ٿو تہ اوهان جو نالو مثال طور بيان ٿئي ٿو."

روايت هي‌ءَ آهي تہ شاعر جا اصل لفظ هي آهن:

بره ڪنڪره، ڪراڪري مندره

سنڌ جي شاعر اهو قصيدو ڪهڙي ٻولي‌ءَ ۾ پڙهيو؟ عربي‌ءَ ۾؟ تہ پوءِ تہ اها عربي ڪانهي. سنڌي‌ءَ ۾؟ تہ پوءِ سنڌي زبان جي اها صورت اهڙي آهي. جو هڪ اڪر بہ سمجهہ ۾ ڪونہ ٿو اچي. خود ڇچ نامو عربي‌ءَ ۾ لکيل آهي. جنهن مان معلوم ٿئي ٿو تہ سنڌي لفظ، اول "معرب" ٿي ويا هوندا ۽ پوءِ "مسخ" ٿي ويا هوندا. هاڻي، ڏهي ۾ نڪريون آهن.

ڇچ نامي ۾ خود راجا ڏاهر جا بہ بہ لفظ آيل آهن، تہ جنگ جي ميدان ۾ پنهنجي لشڪر کي چيائين تہ، "نسي من، نسي من"، يعني "مان هت آهيان، هت آهيان." عام عقل جي ڳالهہ آهي تہ هن اهي لفظ اهڙي‌ءَ ٻولي‌ءَ ۾ چيا هوندا، جيڪي سندس لشڪر وارا ٻڌن ۽ سمجهن. پر، اهي اڪر اڄ بہ سمجهہ ۾ ڪونہ ٿا اچن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارنیسٹ ٹرمپ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چچ نامي پڑهڻ سان ته ائين معلوم ٿئي ٿو ته عربن جي فتح کان پوءِ سنڌيءَ ۾ لکڻ پڑهڻ کي جڙ ته ٻُنجو اچي ويو. هونئن، عربن جي فتح ۽ طلوع اسلام کان پوءِ به سنڌ ۾ صدين جون صديون تصنيف تاليف ٿيندي رهي. پر، سنڌي زبان ۾ لکيل ڪنهن به ڪتاب جو ڪو سراغ ئي ڪونه ٿو ملي.

سڄيءَ سنڌ ۾ حضور پيغمبر ﷺ جن جي خطن جو پهريون پهريون مبارڪ مجموعو ديبل جي هڪ عالم مرتب ڪيو. عربيءَ ۾ آهي. سنڌ جي ڪنهن به عالم يا اداري مجموعو هٿ ڪري سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ڇپائڻ جي ڪوشش ڪانه ڪئي آهي. چون ٿا ته دمشق جي ڪتبخاني "ظاهريه" ۾ قلمي نسخي جي صورت ۾ رکيو هو. تازو حضور ﷺ جن جي ٻين خطن سان گڏ، ڇپجي ويو آهي.

پر، ان مان ايترو ته ثابت ٿئي ٿو ته ان زماني ۾ به سنڌ ۾ وڏا وڏا عالم موجود هئا. انهن ۾ ڪي اصل نسل ۾ سنڌي هوندا. ڪي نو مسلم سنڌي هوندا، ته ڪي عراق ۽ ايران يا ٻين مسلم ملڪن مان هجرت ڪري آيا هوندا ۽ ممڪن آهي ته ٿوري گهڻي سنڌي به ڇاڻندا هجن. اهڙو هڪ عالم "عجائب الهند" وارو عراقي عالم آهي، جنهن تي اسان جي محققن تهمت مڙهي هئي ته هن سڄي قرآن شريف جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري، ڪشمير جي پاسي تاڪيه رياست جي راجا کي ٻڌايو هو. اهو راجا به شايد ڊاڪٽر شمل وانگر ارڙنهن ٻوليون ڄاڻندو هو جن ۾ سنڌي به شامل هئي! اهو ترجمو هاڻي ڪاڏي آهي؟ ڪوبه جواب ڪونهي.

عربن جي نئين ٻڌايل گاديءَ جي شهر منصوري جي قاضين، فقهه ۽ ٻين موضوعن تي، عربيءَ ۾ ڪتاب تصنيف ۽ تاليف ڪيا. انهن جو لاهور جي اداري ثقافت اسلاميه جي ڇپايل ڪتاب "فقهائي هند" ۾ تفصيل سان ذڪر آهي.

هنن ڳالهين جو مطلب اهو ٿيو ته سنڌ ۾ عربيءَ ۾ تصنيف ۽ تاليف جو ڪم ته ٿيندو رهيو پر سنڌي ٻولي جڙ ته هڪ "متروڪ" زبان ٿي وئي. اڄ ان زماني جو ڪو به سنڌي ڪتاب ڪونهي.

ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي حڪومت ۾ به سنڌي ٻوليءَ سان ساڳي جُٽ جاري رهي. تڏهن وري عربيءَ جي جاءِ فارسيءَ ورتي. بلاشڪ، قاضي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضن، مخدوم نوح ؒ، شاهہ عبدالڪريم ؒ بلڙيءَ واري جهڙا ڪيئي اهلِ دل انسان سنڌيءَ ۾ شعر چوندا هئا (۽ سندن زبان پڪي پختي سنڌي آهي) جيڪو ان ڳالهہ جو ثبوت آهي، تہ هو سنڌ جي ماڻهن سان مخاطب هئا ۽ اهي سنڌي ڳالهائيندا هئا.

ليڪن پهريون پهريون قابلِ صدِ احترام، باڪمال شاعر (Committed Artist) شاهہ عبداللطيف پٽائي پيدا ٿيو جنهن هڪ غير تمند "فرزندِ زمين" (Son of the Soil) وانگر احتجاج ڪيو ۽ فرمايو تہ:

جي تون فارسي سکيو تہ گولو توءِ غلام،
اُجيو تان "آب" گهري، بکيو تان "طعام".
هي عامن سندو عام، خاصن منجهان نہ ٿيو.

نٽي شهر ۾، مير علي شير قانع جهڙا مشاهير موجود هئا، تن بہ جيڪا تصنيف ۽ تاليف ڪئي، سا رڳو فارسيءَ ۾. مير علي شير قانع جي فقط هڪڙي ڪتاب "مقالات الشعراء" ۾ ست سؤ شاعرن جو ذڪر آهي. اهي سنڌي شاعر پنهنجي پنهنجي علم جا درياءَ فارسيءَ ۾ وهائيندا هئا، جن تي اڄ ڪو نگاهہ وجهڻ واروبہ ڪونهي.

مير علي شير قانع "تحفة الڪرام" جهڙي اهم تاريخ لکي، "شاهہ عبداللطيف تارک" جي باري ۾ صفحو بہ مس لکي ٿو. سنڌ جي عظيم ترين شاعر جي سنڌ جي عظيم تاريخ نويس وٽ بہ مجتا ۽ اهميت اها هئي!

سنہ 1960ع ۽ 1970ع واري ڏهاڪي ۾ تهران جوهڪ وڏو ڪُتب فروش، اسدي هت حيدرآباد آيو. مون سندس دعوت ڪئي ۽ ادبي بورڊ جي فارسي ڪتابن جو سيٽ ايران ۾ وڪري لاءِ ڏنو. ٻن چئن سالن کان پوءِ اسدي مون کي تهران ۾ مليو. چيائين تہ آغا، اهو سيٽ سامهون ڪٻٽ هيٺان ائين ئي رکيو اٿئي. ڪتابن جي زبان اهڙي تہ فضول فارسي آهي. جو هت تہ ڪير اهڙو ڪتاب وٺڻ وارو ئي ڪونهي. ٽڏو ساهہ پيري دل ۾ چيم تہ، "سنڌ جا عالم ڏينگرن تي اڇو هاري ويا."

سنڌ جي ڪن اهلِ دل انسانن اوائلي ڏينهن ۾ شاهہ سائينءَ جي ڪلام جا قلمي نسخا ٺهرايا. مون سان مير علي احمد خان تالپر ڳالهہ ڪئي تہ اڳي سنڌ جي وڏن خاندانن ۾ اها روايت هوندي هئي تہ نياڻيءَ کي ڏاج ۾ ٻئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ري سامان سان گڏ ۾ متبرڪ تحفا ڏيندا هئا:

(1) ڪلام الله ۽ (2) شاهه جو رسالو.

شاهه سائينءَ تي پهرئين باضابطه ڪتاب تصنيف ڪرڻ جو نيڪ غالباً انگريزن جي زماني ۾ ٿيو. مرزا قليچ بيگ جي شاهه تي انگريزي ان ۾ لکيل ڪتاب ۾ به سانگيءَ جي ڪتاب جا حوالا آهن. سو سانگيءَ ڪتاب ئي شاهه سائينءَ تي اولين ڪتاب چئبو. مير عبدالحسين خان نگيءَ، شاهه سائينءَ تي "لطائف لطيفي" نالي سان ڪتاب لکيو.

پر، ان کان اڳي ڪن انگريز ڪمشنرن پنهنجن هارن لاءِ شاهه سائينءَ حياتيءَ تي مضمون لکايا هئا. البت، ڪتاب جو ذڪر ڪبو ٿو ميڙو ندو ٿو شاهه سائينءَ تي انگريزي زبان ۾ "شاهڪار ڪتابُ" ڊاڪٽر سورلي جو ي، جنهن ۾ مرزا قليچ بيگ ۽ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي تعريف ڪئي اٿس.

هن سڄي تاريخي پسمنظر تي غور ڪبو ٿو ذهن ۾ سوال اٿندو ٿو اهو ڪهڙو محقق هو جنهن جي محنت ۽ محبت سان عظيم ترين سنڌي شاعر، شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحمة الله عليه جو رسالو پهريون پيرو سنڌي ٽائيپ ۾ شايع ٿيو؟ قسمت اهو اعزاز ارنيسٽ ٽرمپ جي نالي لکيو هو جيڪو هڪ جرمن باشندو هو.

ٽُرمپ بابت سنڌيءَ ۾ ڪو به مستند ڪتاب يا احوال مون ڪونہ ڏٺو ي. سنہ 1960ع ڌاران سائين حسام الدين راشديءَ ۽ مرحوم ممتاز حسن ۽ کي ٽرمپ بابت ڊاڪٽر شمل جو هڪ انگريزي ڪتابڙو ڏنو ٿ سنڌيءَ ترجمو ڪر، ٿ ڇپايون. جيڪڏهن ترجمي لاءِ مون کي وسيلا به مهيا ڪن ٿ جيڪر مان ڪم ۾ هٿ وجهان ها، پر هنن اهڙي مدد ڪا به ڪانہ ۽ . مون ڪتابڙو هِتان هُتان پڙهي رکيو ٿ الائي ڪاڏي گم ٿي ويو. مون گهٽي ڳولا ڪانہ ڪئي. تڏهن افسانا لکندو هئس ۽ اهڙن ڪتابن ۾ چسپي ڪانہ هئي. هاڻي جڏهن دلچسپي پيدا ٿي ٿ هن جرمن عالم بابت ۽ ن هُتان احوال گڏ ڪري مضمون لکڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارنيسٽ ٽرمپ 13 ـ مارچ 1828ع تي جائو هو. سندس جم جو "السفيلڊ" نالي هڪ ڳوٺ هو جنهن جي رهاڪن جو گذر سفر پو راهيءَ تي هو. اڳتي هلي، اتي باغن جو رواج پيو. باغ ايڏا ته ڪامياب ويا، آسپاس جا باغائي به پنهنجن ڳوٺن مان لڏي آيا ۽ "السفيلڊ" ۾ گهر ٺاهي ويٺا. اهڙي ته سوڙهه ٿي وئي، جو السفيلڊ جا ڪيئي اصلوڪا رهاڪو به تنگ ٿي ڪي ڪوه ڪاف جي پاسي لڏي ويا، ڪي ڏکڻ آفريقا، ته ڪي آمريڪا هليا ويا.

آرنيسٽ ٽُرمپ جي پيءُ جو نالو جارج ٽُرمپ ۽ ماٽس جو نالو ساران سڄو خاندان سخت مذهبي هو. بلڪ "السفيلڊ" جي سڄي علائقي عيسائي مذهب جو غلبو هو.

اسان جي ملڪ ۾ ڪيترا مسلمان تبليغ جي ارادي سان پري پري ويندا آهن، تيئن "السفيلڊ" جي ٽَر وارا ماڻهو به عيسائي مذهب جي تبليغ پري پري نڪري ويندا هئا. منجهن پرهيزگاريءَ ۽ اخلاق جون سپ و هوندیون هيون، جن جو ارنيسٽ ٽرمپ تي به ننڍيءَ عمر ۾ ئي وڏو اثر پيو.

آرنيسٽ ٽرمپ ڇٽن سالن جي عمر جو ٿيو ته اسڪول ۾ داخل ٿيو. سندس توجهه جو مرڪز اهي "خانه بدوش" (GYPSIES) ماڻهو هئا. . . سندس ڳوٺ جي ٻاهران تنبو ۽ رانڌيون هڻي رهندا هئا ۽ عجيب ٻو ڳالهائيندا هئا. ڪجهه ڏينهن ڳوٺ جي ٻاهران ٽِڪي، لڏو پٽي، وري هنڌ وڃي پکا هڻندا هئا.

ارنيسٽ جو شوق ڏسي پٽس ڪيس ٻوليون سکڻ جي اسڪول ۾ دا ڪرايو. جتي هو لاطيني (لئٽن) ۽ يوناني (گريڪ) ٻوليون سکيو. پر، خ بدوش ماڻهن مان پوءِ به سندس دلچسپي ختم ڪانه ٿي. سو جڏهن به ڪٽي خانه بدوش ماڻهن جي ڪنهن ٽولي سان ملڻ جو موقعو ملندو هو وڏي شوق سان سندن ٻولي سکڻ جي ڪوشش ڪندو هو ۽ سندن ٻوليءَ هڪ جڏو سڏو گرامر به ٺاهيائين.

---

[11] انهن يوروپي خانه بدوش GYPSIES لاءِ عام مشهور آهي ته هو اصل ۾ سنڌ مان ويا آهن ۽ سندن ٻوليءَ ۾ انهن علائقن جي ٻولين جا اڪر اڃا موجود آهن. هندوستان جي روزنامه Times of India ۾ ڪنهن زماني ۾ هڪ آرٽيڪل شا ئع ٿيو هئي، جنهن ۾ جپسين جي ٻوليءَ ۾ چور، پاڻي، ڪارائي ۽ ڦٽيءَ جهڙا لفظ مٿ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آرنيسٽ ٽرمپ جي والدين پنهنجي پٽ کي عيسائي مبلغ بنائڻ ٿي
ھو. سندن مرضيءَ موجب ھڪ اعليٰ ڪاليج ۾ داخلا ورتائين ۽ ھيبرو
ياني ھولي) سکيو. ان کان پوءِ پروفيسر روڊولف وون روٽ کان
ت سکيو ۽ ھاڪاري پروفيسر ايچ. اوالڊ کان عربي سکيو. ڪجھ
ت کان پوءِ موقعو مليس، تہ ايٿوپيا جون سامي صفت ھوليون سکي
نائين. ھندوستاني ۽ سامي صفت ھوليون ڇاڻڻ ڪري، ڪيس "ھندي
مي ھولين" (Indo-Muslim Languages) سکڻ ۾ سھوليت ٿي پئي.

ٽرمپ جو سياست ۾ بہ شوق ھو. انھيءَ شوق ۾ ھڪ دفعو جيل بہ ويو ھو
ڪنھن بہ وڏيءَ سزا کان بچي ويو. ھو انھن نوجوانن جو ساٿي ھو جيڪي
منيءَ کي ھڪ متحد ملڪ بنائڻ جا حامي ھئا. ان زماني ۾ جرمنيءَ جي
علاقن تي وڏن زميندارن ۽ سردارن جو غلبو ھو جيڪي پاڻ کي ملڪ
حاڪم سمجھندا ھئا. جاگيردارانہ نظام ۾ عام ماڻھن کي آسانيءَ سان انصاف
نہ ملندو آھي. اسان جي عام سنڌي ماڻھن وانگر، سدائين ڏتڙيل ھوندا آھن.

ارنيسٽ ٽرمپ کي انھن مڙني سببن جي ڪري، ڪنھن اھڙي ھنڌ
ڻ جو شوق ٿيو جتي ڪيس سياسي آزادي بہ ميسر ھجي ۽ ھولين سکڻ جو
قعو بہ ملي. سوچي، سوچي، نيٺ لنڊن ھليو ويو ڪجھ عرصو "ايسٽ
يا ھائوس" ۾ نائب لئبررين جي عھدي تي ڪم ڪيائين.

"چرچ مشن سوسائٽي" سندس ذوق شوق کان متاثر ٿي. ڪيس آڇ
ئين، تہ تون ھندستان وڃ ۽ اتان جي ھولين جو اونھو اڀياس ڪر.
ڙيون ڊڪشنريون ۽ گرامر جا ڪتاب ٺاھ. جيڪي اسان جي عيسائي
درين ۽ مبلغن کي اتان جون ھوليون سکڻ ۽ عيسائي مذھب جي تبليغ
ڻ ۾ ڪم اچن.

انگريز سرڪار انھيءَ آڇ سان گڏ، ڪيس خاطري ڏني، تہ تون جيڪي
ڪتاب تيار ڪندين، انھن جي ڇپائيءَ ۽ اشاعت جي سڄي خرچ جي
ھواري اسان تي آھي.

ڏنل ھئا. يورپي "جيسين" جي سردار ڊاڊي ڏڪ سان پنڊت جواھر لعل نھروءَ کي
راپو ڏنو ھو تہ، "تو جھڙي عظيم دانشور- پنھنجي ڪتاب Discovery of India ۾
ن کي ڪيئن وساري ڇڏيو؟ ڇا اسان اوھان جا قديم غريب پائر ڪونہ آھيون؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اَرنيسٽ ٽرمپ کي باقي ٻيو ڇا ڪپندو هو؟ هن خوشيءَ سان آڇ ڪئي ۽ ساموندي رستي، 1854ع جي سانوڻيءَ جي مند ۾ هندوستان روا ٿيو. سندس هڪ خط هٽ آيو آهي، جنهن مان معلوم ٿئي ٿو ته هو شروع ۾ پونا يونيورسٽيءَ ۾ سنسڪرت ڪاليج ۾ داخل ٿيو هو جتي جاهل پنڊتن کيس سخت مايوس ڪيو. ايترو سو ٿيو ته انهن کي "ديوناگري" لکڻ سکي ورتائين.

پونا يونيورسٽيءَ ۾ منهنجي هڪ دوست ڈاڪٽر روما پڙهائيندي هئي، جڏهن اسان جا لڳ لاڳاپا گهرا گهاتا هئا ۽ مسلسل خط و ڪتا ڪندا هئاسون، تڏهن ٽرمپ ۾ منهنجي دلچسپي ڪانه هئي، نه ته ... پونا يونيورسٽيءَ ۾ هُوءَ ٽرمپ جي رهائش جو ڪو احوال موڪلي ڏئي ها.

لوڪ ادب جي ماهر هئي. آمريڪا ۾ ڪنهن ڪانفرنس ۾ لو ڪهاڻيءَ بابت هڪ علمي مقالو پڙهيو هئائين. جيڪڏهن اهو سنڌيءَ ترجمو ڪري ڇپايان ها ته سنڌي سڀاجهڙن کي خبر پوي ها ته لو ڪهاڻي ڇاکي ڇئبو آهي.

ٽرمپ 4- سيپٽمبر 1854ع تي پوني مان روانو ٿيو. جرمنيءَ ۾ پنهنجي دوست کي جيڪو خط لکيائين. تنهن تي (Kurachi in Sindh) لفظ لکيل آهن.

بمبئيءَ کان ڪراچيءَ جو ساموندي سفر چوماسي جي مند ۾ ڪيائين جو سندس چوڻ موجب نهايت اڻ وٽندڙ هو. ڪراچيءَ جو شهر به ڪيس اهڙ ئي اڻ وٽندڙ لڳو. لکي ٿو ته، "منيءَ جي ڪچن گهرن ۽ ڪونڙين جو ميڙ آهي." البت، ميل به پريرو انگريزن جي ڇانوٽي آهي، جيڪا وري ڪنهن حال ۾ آهي.

پر، پاڻ ڪراچيءَ جي شهر ۾ ئي رهيو. سندس گهر وٽ وڏو بڙ جو هو جنهن جي هيٺان هندو فقير گڏ ٿيندا هئا. رات ڏينهن دهلن دمامن سا هل هنگامو مچائيندا هئا ۽ ينگ پيئندا هئا. اهي "هنگلاج" جا ياتري هوندا هئا، جيڪو مڪران ۾ هنڌن جو قديم تيرٿگاهه آهي. هنگلاج جي ڏ سفر ۾ ڪراچيءَ ساهي پتي، اڳتي ويندا هئا. منجهن کي مسلمان رؤنشي خاطر شريڪ ٿي ويندا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي فاتح سر چارلس نيپئر، مستقبل ۾ ڪراچيءَ جي وڏي شهر ٿيڻ ۽ يوروپي ۽ ايشيائي تجارت ۽ آمد و رفت جو مرڪز بنجڻ جي پيشن گوئي ڪئي هئي، پر جڏهن ارنيسٽ ٽرمپ ڪراچيءَ پهتو تہ ان بابت نيپئر جي پيشن گوئي ايڏا هڪ خواب خيال هئي.

ٽرمپ لکيو آهي تہ ڪراچي شهر تمام ردي هو منجهس اڏ لک ماڻهو هئا. پر، آبهوا خراب هئي ۽ پاڻي اهڙو تہ کارو هو جو پيٽ شرط ماڻهو سوريءَ جي مرض ۾ ڦاسي ويندو هو. ازانسواءِ، گرميءَ ۽ مچرن جو آزار هو. ماڻهو منگهي پير تي آسائش لاءِ ويندا هئا، جتي هڪ وڏو تلاءُ هو جنهن ۾ سؤ کن مانگر مڇ هوندا هئا. کين ڏسڻ سان ٽرمپ کي ڪراهت ايندي هئي.

سنڌ ڏسي ٽرمپ کي کاٻ فرحت کانہ آئي. لکيائين تہ سخت کاڙهو تتو آهي. سڄو ملڪ هڪ سُڄو بُڪ آهي، جنهن ۾ هر هنڌ، بيشمار بلائون ۽ نانگ آهن.

ڪراچي، ٽرمپ جهڙي نوجوان محنتي محقق لاءِ موزون کانہ هئي. کيس وري وري يورپ جو علمي ماحول ۽ ڪتبخانا ياد آيا. سنڌ جو قديم علمي شهر ٺٽو سؤ سال اڳ اجڙي ويو هو. حيدرآباد جو بنياد غالباً 1768ع ۾ پيو. پر، عربي سمنڊ کان ايتري تہ پري هئي، جو انگريزن جي ڏينهون ڏينهن وڌندڙ ساموندي تجارت ۾ ڪوبہ رول ادا ڪري ڪونہ سگهي. چوڏاري بمبئيءَ جو ڏڏڪو هو جيڪا برطانوي تجارت جو مرڪز هئي (سڄي سنڌ بہ انهيءَ جي تسلط هيٺ هئي). ڪراچي آهستي آهستي اُسري رهي هئي.

حيرت آهي تہ انهن مڙني مشڪلاتن جي باوجود، ٽرمپ جلديءَ ۾ سنڌي ڪيئن سکي ويو؟ فقط هڪ سال جي عرصي اندر سنڌي ڪتابُ "سنڌي ريڊر" لکي ورتائين. نہ رڳو ايترو پر، پنهنجيءَ اورچائيءَ سان انگريزن ۽ سنڌين ۾ مشهوري حاصل ڪري ورتائين ۽ سنڌيءَ تي سموري توجهہ جي باوجود، هڪ منشيءَ کان فارسي بہ سکي ورتائين، جو تہ هندوستان جي دانشورن جي تصنيف ۽ تاليف جي زبان ايڏا بہ فارسي هئي. ستت، ٽرمپ جي محنت رنگ لاتو ۽ بمبئيءَ جي گورنر، ايلفنسٽن (جنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي نالي تي اڄ بہ ڪراچيءَ جي صدر ۾ مکيہ بزار "ايلفنسٽن اسٽريٽ" سڏجي ٿي) کيس "بمبئي شهر جي آزاديءَ جو تمغو" عطا ڪيو.

ٽرمپ کي ڪراچيءَ جي آبهوا جو بيمار ڪري وڌو هو. سو عيسائين جي سوسائٽيءَ کيس علاج لاءِ فلسطين موڪليو. اتي هن عربيءَ ۾ وڌيڪ مهارت حاصل ڪئي.

2 ـ آڪٽوبر 1856ع تي صحتياب ٿيڻ بعد ٽرمپ سئزرلئنڊ جي هڪ نوجوان خوبصورت خاتونءَ سان شادي ڪري ڪراچيءَ موٽيو. تہ سونپيل ڪم وڃي پورو ڪريان. انهيءَ زال مان هڪ پٽ ڄائس. پر، سندس گهر واري ڏاڍي ڪا نازڪ ۽ نفيس هئي، سا ڪراچيءَ ۽ سنڌ جي آبهوا برداشت ڪري ڪانہ سگهي. آڻي باقي جو هندوستان ۾ بلوي جي خبر ٻڌائين، تہ هن ٽن ڏينهن ۾ دم ڏنائين. ٽرمپ لاءِ نندڙي ٻار کي پالڻ بہ مسئلو ٿي پيو. سو ولايت مان وري بي شادي ڪري آيو.

ٽرمپ پنهنجي تحقيقي اشاعتن جو سلسلو سنڌي ٻوليءَ سان شروع ڪيو. سنڌيءَ سان سندس سدائين اُنس رهيو. توڙي جو بعد ۾ هن ٻين ٻولين جو اڀياس بہ ڪيو ۽ انهن تي ڪتاب لکيا. هندوستاني زبانن ۾ سندس پهريون پهريون ڪتاب "سنڌي ريڊر" هو. جيڪو "عيسائي تبليغي سوسائٽيءَ" عربيءَ ۽ سنسڪرت ٻنهي ٻولين جي اکرن ۾، لنڊن مان 1858ع ۾ ڇپايو. ٽرمپ سنڌي ٻوليءَ بابت پنهنجا رايا اول "سنڌي ريڊر" ۽ پوءِ پنهنجي ٻئي ڪتاب "سنڌي گرامر" ۾ ظاهر ڪيا. سندس گرامر جي ڪاپي تہ ايڏا بہ شايد ڪٿان نہ ڪٿان ملي وڃي. پر، "سنڌي ريڊر" جرمنيءَ ۽ يورپ جي ٻين ملڪن ۾ بہ اٽلي آهي.

سنڌي ٻوليءَ بابت سندس راءِ هئي تہ "سنڌي ڪا سولي زبان ڪانهي. ڏاڍي ڏکي آهي بلڪ پنهنجين ٻين پراڪرت پيئرن کان بہ ڏکي آهي. پر، زبانن جي ماهر PHILOLOGIST کي سندس محنت جو پرپور اجورو ڏئي ٿي.

ٽرمپ ڪراچيءَ مان پشاور ويو. ريل گاڏيءَ جي سهوليت رڳو ڪراچيءَ کان ڪوٽڙيءَ تائين هئي. پوءِ لاهور تائين ست سو پنجاهہ ميلن جو سفر درياهہ رستي ڪيائين، جيڪو ڏاڍو ڏکيو ۽ تڪائيندڙ هو. ايڏو تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪڪ ٿي ڀيو جو ڀويان ڏيڊ سو ميل سفر ڊڳي گاڏيءَ ۾ ڪيائين. اڳتي ته سفر هيڪاري ڏکيو هو پر، پشاور پهتو ته ڏاڍو خوش ٿيو. پشاور ۾ ڪيس رونق ۽ رنگيني نظر آئي. قصه خواني بزار ته ڏاڍي وٽيس.

پشاور ۾ هن پشتو گرامر تي ڪم ڪيو ۽ ان کي مڪمل ڪيائين. ترمپ جي صحت هندوستان جي ڪنهن به شهر ۾ سلامت ڪانه رهي. ڪيس ٻڙُ تپُ ايندو هو. جنهن سندس صحت کي لوڏي ڇڏيو. پر، انهيءَ ڪمزور صحت هوندي به هو هندوستاني ٻوليون سکيو ۽ انهن جا گرامر لکيائين. ڪمال ڪري ڇڏيائين. سنڌيءَ، پنجابيءَ، پشتو گجراتيءَ، مرهٽيءَ، هنديءَ ۽ ين ٻولين جي گرامر تي تحقيقي ڪم ڪيائين. ڪائنس اڳ ڪئپٽن استئڪ سنڌي ٻوليءَ جي ڊڪشنري ناهي هئي. ترمپ وري سنڌي گرامر ناهيو.

ترمپ، شاهه پٽائيءَ جي ڪلام گڏ ڪرڻ ۽ ڇپائڻ جو ڪم سنڌ جي محسن ۽ هردلعزيز ڪمشنر سربارٽل فريئر جي همٿائڻ تي هٿ ۾ ڪنيو. سربارٽل فريئر جو نالو تاريخ ۾ سونن اکرن ۾ لکڻ لائق آهي. پر، سنڌ ۾ سياسي طرح بااثر ماڻهو وڏيرا آهن، جيڪي انهن ڇڪن ڪمن کان بي نياز آهن. سوڀا بي ميار آهن.

ترمپ، شاهه جي رسالي ايڊٽ ڪرڻ جو ڪم هٿ ۾ کڻڻ کان اڳ سورٺ راءِ ڏياچ جي ڪهاڻيءَ تي جرمن زبان ۾ تحقيقي ڪم ڪيو هو جيڪو هڪ طرح خود شاهه جي رسالي تي به سندس "تعارف" ڇئي سگهجي ٿو. رچرڊ برٽن جو ذڪر ڪيائين ته:

> رچرڊ برٽن، مشهور سياح، جنهن سنڌي زبان جو اڀياس ڪيو هو ۽ "سنڌ ۽ ان جي ماڻهريءَ ۾ وسندڙ قومون" ڪتاب لکيو هو تنهن هڪ رمارڪ ڏنو هو (جنهن تي اختلاف به ٿيو هو) ته "انگريزن جي فتح وقت هندوستان ۾ ڪوبه اهڙو ملڪ ڪونه هو جنهن ۾ سنڌي زبان کان وڌيڪ اصلوڪو ادب (ساهت) هجي!

---

* برٽن جو اهو ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ ڇاپيو آهي. اسان ڪتاب مان ڪجهه ٽڪرا ڪڍيا هئا، جن ۾ برٽن سنڌي عورتن بابت شرارت واريون ڳالهيون لکيون هيون. ڪيس اهڙين ڳالهين لکڻ ۾ مزو ايندو هو.

ماڻهو شهر پنهور جا: 473

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٽرمپ جو خيال هو ته هندوستاني هولين تي اڳتي هلي جيڪو علمي اپياس ٿيو آهي، ان جي روشنيءَ ۾ برٽن جو رمارڪ صحيح ثابت ٿيو ۽ بيشمار اصلوڪا ڪلام هٿ آيا آهن. هن مثال ٻڌايو ته مون، پاڻ جتن جي هوليءَ تي تحقيقي ڪم ڪندي سوين هزارين نايابَ بيت هٿ ڪيا آهن ۽ سنڌ جي ٻڌن فقيرن وٽان به قديم تاريخ بابت اهم بيت حاصل ڪيا اٿم."

ٽرمپ سنڌ جي سائينءَ، شاهه عبداللطيف ٻٽائيءَ جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته:

> "شاهه جي باري ۾ مشهور آهي ته 1161 هجريءَ ۾ وفات ڪيائين. هاڪارو صوفي هو ۽ پنهنجي رياضت ۽ پرهيزگاريءَ لاءِ مشهور هو. ڪيس صوفياءِ ڪرام جي عظيم مشائخن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو.
>
> چون ٿا ته ڪنهن به ملا ۽ مڪتب وٽان ظاهري تعليم ڪانه ورتائين. پر، بلاشڪ پاڻ باڪمال شخصيت هو. بيشمار ماڻهو سندس مريد هئا. ڪي ته سندس ايڏا عقيدتمند هئا، جو جڏهن شاهه صاحب جي رحلت جي خبر پيئن، ته صدمو سهي نه سگهيا ۽ پاڻ به هي جهان ڇڏي ويا. شاهه جي تربت تي هڪ شاندار قبو اڏيل آهي، جتي هر سال سندس وفات جي ڏينهن ميلو لڳي ٿو.
>
> شاهه صاحب عام مشهور لوڪ داستانن کي ڪٽي منجهن تصوف جي تعليم ڏني آهي. مون کي حيرت لڳندي آهي ته منهنجا منشي جڏهن شاهه جا بيت نقل ڪندا آهن، ته هُو ڪن ڪن بيتن ۾ شاهه جي شاعرانه ذات ڏسي، وجد ۾ اچي ويندا آهن."

ٽرمپ جي حيرت جو سبب غالباً اهو هو ته پاڻ "اسلامي علومن" کان اڻ

** "مهاپارت جي لڙائيءَ ۾ سنڌ جي راجا جندرٽ جو ذکر آيو آهي. اهو به جتن ۽ ميدن جو راجا هو. گويا، سنڌ جا جت ۽ پٽ فقير، جيڪي قديم قصا ڪٿندا هئا، سي سنڌ جي قديم تاريخ معلوم ڪرڻ جو اهم ذريعو هئا. پر، شمس العلماء ڊاڪٽر دائوديپوٽي کان سواءِ ٻئي ڪنهن به تاريخنويس يا لوڪ ادب (Folklore) جي ماهر ان طرف توجهه ڪونه ڏنو، سو، اهو خزانو تباهه ٿي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

واقف هو. ڪيس عربيءَ جو گرامر تہ ايندو هو پر، قرآن ڪريم جي تعليم جي جاڻ ڪانہ هئس ۽ نہ وري حضور پيغمبر ﷺ جن جي حديث ۽ سنت جي ڪا خبر هئس. اسلامي تصوف کان ئي سراسر اڻ واقف هو. هوڏانهن، شاهہ سائينءَ جي ڪلام جو تاجي پيٽو اسلامي تصوف سان اُٽيل آهي. جيڪو شخص اسلامي تصوف جي "الف ـ ب" بہ ڪونہ ڄاڻندو هوندو سو لازمي طرح شاهہ سائينءَ جي ڪلام جي آفاقي پيغام کان آشنا ڪونہ ٿيندو. جلال الدين رومیءَ تڏهن تہ فرمايو آهي:

تا نہ گردي آشنا زين پرده رمزي نشوي
گوش نامحرم نہ باشد جاي پيغام سروش

شاهہ جا شارح ۽ محقق اڄ بہ پنهنجي اپياس ۾ ڈاڪٽر سورلي کي تہ وڏيءَ عقيدت ۽ احترام سان ياد ڪن ٿا ۽ سندس ڪتابن مان حوالا ۽ اقتباس ڏين ٿا. سو ان ڪري جو سورلي "اسلامي تصوف" جو اونهو اپياس ڪيو هو. پر، ترمپ جو نالو ئي ڪونہ ٿا کڻن، ڇو تہ هڪ اعليٰ پايي جي محقق جي حيثيت ۾ سندس ڪشڪول ۾ وري بہ ويدانت جي فلسفي جا ڏاڍا ڪٽا تہ ملي ويندا. پر، اسلامي تصوف نالي ماتر بہ نظر ڪونہ ايندو. هن جو خيال هو تہ اسلامي تصوف ويدانت مان نڪتو آهي. ليڪن اها سندس پُلَ هئي. تصوف دنيا جي سمورن مذهبن ۾ آهي ۽ ان بابت معياري ڪتاب پڻ موجود آهن. پر پوءِ بہ خبر ناهي تہ اهڙو غلط نظريو ڪيئن قائم ڪيائين؟ هڪڙو ڪتاب مون بہ خريد ڪيو هو. هڪڙو سائين جي.ايم.سيد لاءِ بہ ورتم. نالو هئس:

CREATIVE IMMAGINATION IN THE PHILOSOPHY OF IBN-E-ARABI

ليڪن، شاهہ جي محققن وٽ ترمپ جو نالو هميشہ عزت ۽ احترام سان ڪنيو ويندو. ڇو تہ هو ئي اهو شخص هو جنهن شاهہ جو رسالو وڏيءَ محنت ۽ مشقت سان سڀ کان اول سهڻيءَ سنڌي ٽائيپ ۾ ڇپايو جيتوڻيڪ ان ۾ بيشمار غلطيون بہ ڪيائين. مثلاً ترمپ جي رسالي جي سُر سورٹ ۾ هڪ بيت بہ پنهنجي صحيح هنڌ تي نظر ڪونہ ايندو.

ترمپ، شاهہ جو رسالو جرمنيءَ جي ليپزگ شهر مان سنہ ١٨٦٦ع ۾ هيٺئين عنوان سان شايع ڪرايو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

Sindhi Literature. The Divan of Shah Abdul Latif, known by the name of 'Shah-Jo-Risalo'. 739 Pages, Printed by F.A.B. Brockhus, Leipzig, 1866.

[سنڌي ادب: شاھ عبدالطيف جو ديوان (جيڪو "شاھ جي رسالي جي نالي سان مشھور آھي)، 739 صفحا، ڇپيندڙ: ايف. اي. بي. بروڪحس، ليپزگ، سنہ 1866ع]

❊ ❊ ❊

آخر ۾ ھڪ اھم سوال ھيءُ آھي تہ ترمپ کي آخر ڪھڙو لاچار پيو ھو جو شاھ جو ڪلام گڏ ڪري، ان کي ترتيب ڏئي، ڇپائيءَ لاءِ ولائت ۾ وڃي، سنڌي ٽائيپ نھرائي ۽ ڪيئي ڏاڪڙا سھي؟ رسالي جي ڇپائي عيسائين جي تبليغي پروگرام ۾ تہ شامل ڪانہ ھئي.

منھنجي خيال موجب سوال جو جواب ھيءُ آھي، تہ ترمپ بااخلاق شخص ھو. اخلاقي لحاظ کان اھا ڳالھ ھن لاءِ روحاني تقويت جو باعث ھئي تہ مان شاھ جھڙيءَ برگزيده شخصيت جو رسالو ڇپائي، ھڪ مقدس ۽ غيرمعمولي ڪم سرانجام ڏئي رھيو آھيان. ھن انھيءَ ئي جذبي ھيٺ پنجاب ۾ سک ڏرم وارن جي گرنٿ صاحب تي بہ تحقيقي ڪم ڪيو ھو جنھن جي اڄ بہ وڏي تعريف ڪئي وڃي ٿي. البت، سکن کي انھيءَ ڳالھ تي سخت چڙ ايندي ھئي، تہ ھو سندن مقدس ڪتاب، گرنٿ صاحب تي تحقيقي ڪم ڪندي، سگريٽ بہ ڇڪيندو رھندو ھو.

سنڌ ۾ جڏھن ڪيس سربارٽل فريئر جھڙو محسن ۽ ھردلعزيز ڪمشنر مليو جنھن ڇيس تہ "شاھ جي رسالي" جي اشاعت جو ڪم ھٿ ۾ ڪڙ، تہ مان توکي سموري مالي مدد ڏيندس، تہ پوءِ تہ ترمپ لاءِ ھڪ غيرمعمولي ڪارنامو سرانجام ڏيڻ لاءِ خدا جي رحمت جا سيپ دروازا کُلي پيا. اھڙيءَ ريت، سنڌي زبان جو لافاني شاھڪار **"شاھ سائينءَ جو رسالو"** پھريون دفعو جرمنيءَ مان ڇپجي شايع ٿيو.

ڪنھن بہ سنڌي محبِ وطن عالم ۽ اديب اڄ ڏينھن تائين ارنيسٽ ٽرمپ جو اھو احسانُ ڪونہ ساريو آھي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دئوِد چیزمئن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انگريزن سنڌ تي سؤ سال حڪومت ڪئي. پر، سندن نئين نسل جي ڀيءِ بہ سنڌ ۾ ڪا دلچسپي رهي يا نہ؟ اها ڳالهہ مون کي ڊئوڊ چيزمئن سان لاقات کان پوءِ معلوم ٿي.

انگريءَ ۾ دائود کي ڊئوڊ چوندا آهن. مون سان سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ 197ع ڌاران ملیو. ڈاڪٽر حميده کهڙو تاريخ جي پروفيسر هئي، سا هڪ ٻنهن ڪيس پاڻ سان مون وٽ وٺي آئي هئي. مان ان زماني ۾ سنڌ نيورسٽيءَ جو پرووائيس چانسلر هئس. ڊئوڊ جو تعارف ڪرائيندي ۽ ئين تہ، "هي نوجوان سنڌ جي تاريخ تي تحقيق ڪرڻ لاءِ انگلستان مان ٻو آهي. اوهان ڪيس يونيورسٽيءَ جي هاسٽلن ۾ رهائش لاءِ ڪمرو ڏيو."

مون ساڻس "هائو" ڪئي، پر ڈاڪٽر حميده جي ڳالهہ ۾ عقلمندي نہ هئي. نوجوان انگريز شاگرد کي يونيورسٽيءَ جي هاسٽل ۾ اڪيلو ائڻ سراسر حماقت هئي. ان زماني ۾ يونيورسٽيءَ جي هاسٽلن ۾ رهندڙ شاگرد هٿيار رکندا هئا ۽ ڏوهہ جا ڪم ڪندا هئا. غير ملڪي انگريز گرد سنڌ بابت غلط اثر وٺي ها.

مون آفيس جا فائيل نيڪال ڪيا. واندو ٿيس، تہ ڊئوڊ لاءِ چاءِ گهرايم ۽ س حالي احوالي ٿيس. هن ٻڌايو تہ لنڊن ۾ رهندو آهيان. هِت تحقيق ڻ آيو آهيان. منهنجو موضوع آهي: "عيسويءَ اٺويهينءَ صديءَ جي ئين اڌ ۾ سنڌ جي سياست ۽ سماج" هيڏي اڇڻ کان اڳ لنڊن ۾ ڪستاني سفارتخاني ۾ مسٽر الاهي بخش سومري سان مليو هئس، جو اتي ۔ کان پوءِ ٻئي نمبر عهدي تي هو. هن جام صادق عليءَ کي پارٽ ڪئي. ر صاحب ڈاڪٽر حميده کهڙي کي چيو جيڪا اوهان وٽ وٺي آئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون ڊئوڊ کي آفيس ۾ وهاريو ۽ شيخ ايياز وائيس چانسيلر سان وڃي ڳالهه ڪيم. چيائين ته "پاڻ وڃي معاملي کي منهن ڏي"

مان آفيس ۾ موٽي آيس ۽ ڊئوڊ کي چيم ته "انگريزن 1843ع ۾ سنڌ فتح ڪئي هئي. تنهنجي تحقيق جو موضوع اٽويهين جي پوئين اڌ ۾ سنڌ جي تاريخ آهي. منهنجي به ان ۾ دلچسپي آهي. سنڌ سرڪار سنڌ جي تاريخ، تمدن ۽ ادب تي تحقيق ڪرڻ لاءِ سنڌي ادبي بورڊ نالي هڪ ادارو ناهيو آهي. مان انهيءَ جي ڪم کان واقف آهيان. بورڊ ۾ ننڍو گيسٽ هائوس آهي. اتي تنهنجيءَ رهائش جو بندوبست ڪريان ٿو. پر، منجهه بورچيخانو ڪونهي. سو ٽئي ويلا مقرر وقت تي منهنجي گهران تو لاءِ مانو ايندي رهندي. اڄ کان تون منهنجو مهمان آهين."

ڊئوڊ اهو ٻڌي ڏاڍو خوش ٿيو. گيسٽ هائوس ۾ رهندو هو. نيرن ڪر روزانو لئبررين ۾ هليو ويندو هو. اتي تاريخ تي ڪتاب پڙهي، نوٽس وٺندو ه موٽي منجهند جي ماني کائي ڪلاڪ به آرام ڪندو هو. شامَ گهٽو ڪري سان گڏ گذاريندو هو ۽ رات جي ماني کائي وري گيسٽ هائوس ۾ ويندو هو.

قدرت ڪيس جوانيءَ، سونهن ۽ سمجهه جي نعمتن سان فياضيءَ سا نوازيو هو. سنڌ ۾ پهتو ته بَس ۾ چڙهي سيڊ کان اول، ميرپور خاص، خيرپو سکر، شڪارپور، لاڙڪاڻي ۽ دادوءَ جو اڪيلي سر چڪر ڏئي آيو. !" ڪنهن شهر ۾ هڪڙي عملدار سندس مانَ ۾ دعوت ڪئي. ٻيا دوست سڏيائين. ماني کائي، هٿ ڏوئندي، مهمانن مان ڪنهن شخص ٻئي کي ۽ ته "هي انگريز ڇوڪرو ته ڪيڏو سهڻو آهي؟"

ڊئوڊ اهو ٻڌي انهيءَ مهمان کي اردوءَ ۾ چيو ته "هتان روڊ ر حيدرآباد ڪيترن ڪلاڪن جو سفر ٿيندو؟"

ڊئوڊ جي واتان اردو ٻڌي، مهمان جي منهن جو پنو ئي لهي ويو. مون سڪ جنهن دوست اها ڳالهه ڪئي، سو انهيءَ دعوت ۾ شريڪ هو. چيائين "انگريزن جو اسان تي سؤ سال حڪومت ڪئي، سو لڪ ٻاڻي سان گ پنهنجي عقل جي زور تي به."

ٻئي ڏينهن، مون ڊئوڊ کان پڇيو ته "سنڌ گهمڻ ويندين؟"

چيائين ته "اڳي ئي گهمي آيو آهيان."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

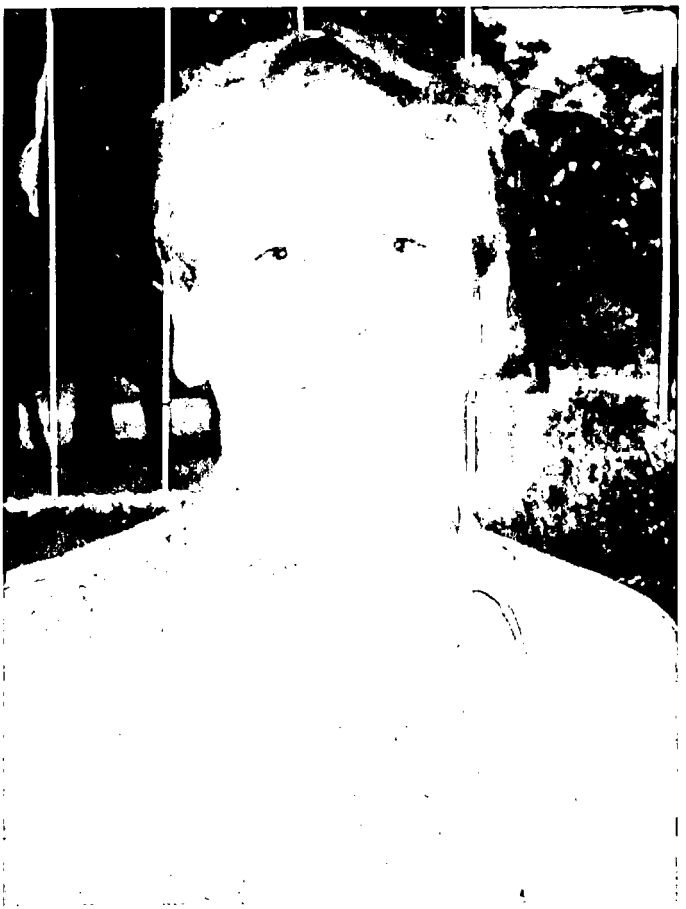

ڊئوڊ چيزمين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ون چيو تہ، "توکي ڏکيائين تہ ڪاڻ ٿي؟"

ڄيائين تہ، "اردو ڄاڻندو آهيان، سو سنڌي سولائيءَ سان سمجهي ويندو آهيا."

❊ ❊ ❊

ستت، پي.اين.اي. سڄي ملڪ ۾ پٽي صاحب جي خلاف تحريڪ هلائ جنهن جا هر هنڌ جلسا ٿيندا هئا. حيدرآباد ۾ به ٿيندا هئا، جن ۾ اردو ڳڙي سنڌيءَ ۾ تقريرون ٿيندڙيون هيون. ڊئوڊ کي چٽيءَ طرح سمجهه ۾ ايندڙ ن هيون. منهنجا دوست ٻڌائيندا هئا، ته ڊئوڊ صبح جو قلعي وٽ ڪنڊ ن جلسي ۾ بينو هو ۽ شام جو هيرآباد واري جلسي ۾ هو. جلسن ۾ ويندڙ هو ته شام جو مون وٽ چاءِ پيڻ ڪوٺ ايندو هو. ۽، رات جو مانيءَ تي انهن جلسن جا احوال پاڻ ئي ڏيندو هو.

ون ڏکهي نظر ڪري، جامشوري جي صوبيدار کي پاڻ وٽ سڏيو ۽ اطلا ڏنو تہ، "هيئن هڪ انگريز اسان وٽ تاريخ تي تحقيق ڪرڻ آيو آهي. شام و شهر چڪر تي ويندو آهي. پرديسي آهي. اوهان سندس خيال رکو. ڪا ڳالهہ پيڇي هجي، ته مون سان ملو."

❊ ❊ ❊

ڊئوڊ پنهنجيءَ تحقيق جي سلسلي ۾ جيڪي نوٽس ونندو هو تن جا اکر ا ڙا ته سنها هوندا هئا، جو پڙهي نہ سگهجن. مون ڪائنس سبب پڇيو ته، چ ن ته، "سنها اکر لکڻ تي هري ويو آهيان. هونئن، هتـ اکر ماڻهوءَ جي ڪ ر جي نشاني آهن. جيڪو ماڻهو محنتي ۽ ڪفايتي هوندو، سو سنها اکر ن ندو. جيڪو وڏا ڊانڊا اکر لکندو، سو ذهني انتشار ۾ مبتلا هوندو."

ڪجه دير رکي چيائين تہ، "هرو پرو ائين به ڪونهي. مون ڪن ماڻهن جي تحر ڏٺي آهي، جن جا اکر اهڙا سهڻا جهڙا موتيءَ جا ڏاڻا. ۽ وري جو سندن افعال ۽ ارڪان ڏس، تہ ڇڙ ابليس جو اولاد آهن."

مون ڊئوڊ کان پڇيو تہ، "اهي ڳالهيون انگلستان ۾ پنهنجي مشاهدي جي ياد تي ڪرين ٿو يا ڪن ٻاهرين ملڪن ۾ به ويو آهين؟"

ڄيائين تہ، "فرانس ويو آهيان، اُتان آلجيريا ويو هئس، جتي ڇڪو عرب رهيس."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون چيو تہ، "فرانس ۾ آلجيريا چو ويو هئين؟"

چيائين تہ، "روزگار جي لاءِ ويو هئس. پر، فرانس ۾ مزو ڪونہ آيو سو آلجيريا هليو ويس. اتي ماستري ڪيم. انگريزي پڙهائيندو هيس."

مون چيو تہ، "ڏئو ايڏا تہ تنهنجيءَ زندگيءَ ۾ چوڏهينءَ جي چنڊ جي چانڊاڻ آهي. پر، انهيءَ هوندي بہ ٻڌاءِ تہ تو پنهنجي آزمودي مان ڪهڙو سبق پرايو آهي؟"

چيائين تہ، "مسٽر رباني، مون هن عمر ۾ ئي ڏاڍو ڏکُ ڏٺو آهي، آلجيريا ۾ پگهار مان پورت ڪانہ پوندي هئي. بک تي ويلا گذرندا هئا. پر، مان پانيان ٿو تہ، ڪنهن بہ معاشري ۾ سپ ماڻهو نڪي تہ پلا آهن ۾ نہ وري بيڇڙا ـ چڱا ۾ برا شخص هر هنڌ موجود آهن. بلڪ مان تہ هن نتيجي تي پهتو آهيان تہ ماڻهوءَ جو مزاج ۾ معاشرو هر دؤر ۾ ساڳيو رهيو آهي. اڄي چنگيز خان اڳرائي ڪري، رتو چاڙ ڪندو هو ۾ هاڻي مغربي ملڪن مان ڪونہ ڪو سندس نقشِ قدم تي هلي ٿو. امن جي نالي ۾ ماڻهو ماري ٿو.

سو، اهو چوڻ اجايو آهي تہ اڄي زمانو سونو هو. هاڻي اسان اچي ڪلجگ ۾ ڦاٿا آهيون. اڳيون زمانو سونو هجي ها، تہ پوءِ مسيح کي صليب تي چو چاڙهن ها؟"

مون چيو تہ، "اها تہ تو وڏي ڳالهہ ڪئي."

ڪِلي چيائين تہ، "عيسائين جي ديول ۾ آچر ڏينهن ڪنهن پادريءَ واعظ پئي ڪيو. آخر ۾ دعا گهريائين ۾ معاشري جا عيب بيان ڪري چيائين تہ، "او مسيح، جلدي موٽي اچ ۾ اسان کي وري ڏوئي پوئي، پاڪ ڪري وڃ."

اهو ٻڌي، پٽيان هڪڙي شخص زور سان دانهن ڪئي تہ، "مسيح، متان موٽيو آهين. هي حرامي توکي وري صليب تي چاڙهيندا."

❊ ❊ ❊

ڏئو ۾ منهنجي سنگت ڏينهون ڏينهن گهري گهاتي ٿيندي وئي. هو هر موضوع تي دل کولي ڪچهري ڪندو هو. هڪ ڏينهن ٻڌايائين تہ، "لنڊن ۾ هڪ بنگالي چوڪريءَ سان گڏ پڙهندو هئس. ساٿس محبت ٿي ويم. هاڻي شادي ڪنداسين. هفتي ڪن ۾ لاهور ويندس. اتان وري انڊيا ويندس، پر، ٽڪندس ڪونہ. سڌو ريل رستي بنگلاديش هليو ويندس."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون چيو تہ "پوءِ هتان سڌو هوائي جهاز ۾ چونہ ٿو وڃين؟"

چيائين تہ "هوائي جهاز جو سفر مون کي مهانگو پوندو. پر وڃڻو ضرور
مر. جو منهنجي بنگالي دوست چوي ٿي، تہ هاڻي اتي آيو آهيان، تہ اڳو پوءِ
ـ. کن لاءِ مون وٽ بہ اچ."

ڊئوڊ حيدرآباد مان ريل رستي لاهور ويو. مهيني کن جو چئي ويو هو.
. بہ چار مهينا ٻيا گذري ويا. نکي تہ خط لکيائين ۽ نہ وري فون
ـ ئين.

هڪڙي ڏينهن شام جو بورڊ جي بنگلي جي اڳيان چهر ۾ اکيلو ئي
کيلو پير پسار پئي ڪيم، تہ پري کان ڊئوڊ کي ايندي ڏٺم. هميشہ شلوار
ـ پائيندو هو. انهيءَ ڏينهن بہ هلکي هيڊي رنگ جي شلوار قميص پيل
ء . هڪ هٿ ۾ شاپر هئس ۽ ٻئي ۾ نندڙي ٻگ سڪ سان ملياسين.
. کيس چيو تہ "تون گيسٽ هائوس ۾ هل تہ مان تنهنجي وهنجڻ لاءِ گرم
ٻيءَ جي بالٽي ۽ چاءِ نهرائي ٿو موڪليان. ڪلاڪ کن آرام ڪري گهر
ج، تہ رات جي ماني کائون ۽ حال احوال بہ ڏيون ونون."

ڊئوڊ رات جي مانيءَ تي آيو. چيائين تہ "بہ گلاس، برف ۽ ٿڌو پاڻي
اءِ، تو لاءِ وسڪي آندي اٿم."

مون چيس تہ "ڊئوڊ ورهيہ ٿيا، جو مون وسڪي ڇڏي ڏني. مون کي
ٿهن بہ ڪاڻ وڌي. دوستن جي ڪمپنيءَ ۾ لاچار ڏڪ ٻرينڊو هوس، پر
قعو ڏسي، باهر هاري، گلاس پاڻيءَ سان ٻري، اڇي ساٽن گڏ وهندو هئس.
نهنجي ڳالهہ بي آهي. تون پنهنجي معاشري جي رسم ۽ رواج تي هريل
هين. هاڻي، پنهنجي سفر جا حال احوال ڏي."

ڊئوڊ چيو تہ "هتان ويس تہ لاهور ۾ هفتو کن ٽڪيس، جو لنڊن کان
وست آيل هو."

مون چيو تہ "ڇا ڪندو آهي؟"

چيائين تہ "بي.بي.سي. جو نمائندو آهي، پي.اين.اي. جي تحريڪ جي
ڪوريج لاءِ آيو آهي."

مون چيو تہ "ڪهڙي خبر ڪيائين؟"

چيائين تہ "جنرل ضيا جي حڪومت پٽي صاحب کي ڦاسي ڏيڻ جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارادو رکي ٿي. مٿس وطن سان غداريءَ جو الزام مڙهي، ڪانئس ڪاغذن ۾ زوريءَ صحيحون وٺندا."

انهيءَ زماني اهڙو ڪو چوپول ڪونہ هو. سو مون ڪيس چيو: "تنهنجي دوست کي ڪا پڪي خبر آهي، يا ٻڌ ٻڌ تي اندازو آتس؟"

چيائين تہ، "هن جا برطانيہ جي فارين آفيس سان لڳ لاڳاپا آهن."

ٻئي ڏينهن مون وٽ ڪراچيءَ مان ڪو دوست آيو جنهن سان پٽي صاحب بابت ڏئوڊ جي ٻڌايل ڳالهہ ڪئي. هن يارَ بنا سوچ ويچار ۾ ڳوت جي ڪراچيءَ ويجي هڪ اعليٰ عملدار وٽ اها ڳالهہ ڦهڪائي! ۽ هڪدم اسان کي سرڪاري ليٽر لکي پڇا ڳاڇا ڪئي.

اسان ڪيس سنئون ٻڌو جواب موڪليو تہ هن طرح هڪ انگر. محقق اسان وٽ ٻڌ تي تحقيق ڪرڻ آيو. اسان احتياط ڪري ۽ شاگردن سان گڏ هاسٽل ۾ ڪونہ رهايو. سندس ڪاڏي جو انتظام بہ ڪيو. مقامي پوليس عملدار کي بہ اطلاع ڪيو جنهن چيو تہ مون کي سند باري ۾ ڪا بہ غلط رپورٽ ڪانہ ملي آهي. پر، جيڪڏهن ملي، تہ اوهان ٻڌائيندس. وٽانئس ڪابہ غلط خبر ڪانہ آئي."

اسان جو جواب پڙهي، سرڪاري عملدار تہ مطمئن ٿي ويو ۽ ڳالهہ ٽي وئي. پر، مون کي ڏئوڊ سان ملڻ جو موقعو ڪونہ ملیو هو جو مهينو ما ڪراچيءَ هليو ويندو هو. سو ساٿس ڪابہ ڳالهہ ڪري ڪونہ سگهيس جڏهن اهو ليٽر آيو هو تڏهن بہ پاڻ ڪراچيءَ ۾ هو. اتي ٽڪندو سدائين جام صادق عليءَ جي بنگلي تي هو.

مان ٻئي دفعي ڪراچي ويس، تہ ڪم ڪار لاهي، رات جي مانيءَ ڪائي ڏئوڊ وٽ هليو ويس. جام صاحب جو بنگلو هل پارڪ وٽ هو. ڏئوڊ موجو هو. چيومانس تہ، "ويجهو اوڏو ڪا چڱي جاءِ هجي، تہ آئيس ڪريم هلي ڪائون."

چيائين تہ، "هل پارڪ تي شيزان ريسٽارنٽ آهي."

اتي وڃي آئيس ڪريم ڪاڏيسون. بل ڏئي، ٻاهر نڪتاسون. پاڻ ئي چيائين تہ، "هل پارڪ ۾ چڪر ڏيون."

ڳالهيون ڪندي، مون کيس چيو تہ، "ڏئوڊ تون هت ڪنهن جي مالهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

داد تي ريسرچ ڪرڻ آيو آهين؟"

اهو سوال ٻڌي هُو وائڙو ٿي ويو.

مون کي ياد آهي ته هل پارڪ ۾ هلندي هلندي، هڪ هنڌ بيهي رهيو. سمان ۾ چوڌهينءَ جو چنڊ چمڪي رهيو هو. ڏئوڊ جي مٿي جا وار سونهري ڏڳها هوندا هئا. ٻنهي هٿن سان وارن کي پوئتي ڇڪي، کا دير آسمان ۾ ڏانهن نهاريندو رهيو. ڪجهه دير کان پوءِ، مون ڏي نهاري ڏکويل آواز ۾ ئين ته، "لنڊن ۾ هڪ سوسائٽي آهي، جا تاريخي تحقيقي پروگرامن لاءِ لي مدد ڏيندي آهي. پر، تون اهو چو ٿو پڇين؟"

مون کي خبر هئي ته هن جي مون سان ڪيتري سڪ آهي. سو ڳالهه هڙ لاءِ مون کيس چيو ته، "ملڪ ۾ مارشل لا آهي. جام صادق علي ملڪ ن کسڪي ويو آهي. تون پرديسي آهين. سندس بنگلي ۾ اڪيلو ٽڪيو يو آهين. اهو تو لاءِ مناسب آهي؟"

اهو ٻڌي ڇرڪ پريائين ۾ چيائين ته، "ترس، مون کي هينئر ئي هلي Y.M.C. جي هاسٽل ۾ لاهه."

بنگلي ۾ ويو. پنهنجو سامان ڪپڙا، ڪتاب وغيره لوهه جي پيٽيءَ ۾ جهي، ان کي گهليندو گيندڙيندو باهر آيو. ڊرائيور پيٽي کٽي گاڏيءَ ۾ کي.

مون ڏئوڊ کي Y.M.C.A جي هاسٽل ۾ وڃي لاٿو. موڪلائڻ مهل چيائين ، "هفتي ڪن ۾ حيدرآباد ايندس، ڪراچيءَ اچڻ مهل اوهان جي بورچيءَ فن باڪس ۾ لنچ ڏني هئي. اهي ٽانوَ به ڪنيو ايندس ۾ تو کان هڪ ڪتاب رتو هئم. اهو به ڪنيو ايندس. ڪچهري به ڪنداسين."

هو واعدي موجب هڪ ڏينهن کان پوءِ حيدرآباد آيو. پر، مان ميٽنگ ۾ ئس. سو خط ڇڏي ويو ته توکي ٻڌايو هئم ته فلاڻي تاريخ لنڊن وڃڻو هيان. جيڪڏهن تون اڳي ڪراچيءَ اچين، ته ضرور ملجانءِ. ٻيءَ صورت ۾ نهنجو ڪتاب، هاسٽل ۾ Reception وٽ ڇڏي ويندس. ٽانوَ بورچيءَ کي ڏنا ٿم."

مان جڏهن ڪراچيءَ ويس ته هاسٽل جي آفيس وارن مون کي ڪتاب ۽ ڏئوڊ جا سلام ڏنا ۽ ٻڌايائون ته هو مقرر تاريخ تي لنڊن روانو ٿي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهينو ٻه مهينا گذريا هوندا، ته مون کي لنڊن مان سندس خط پهتو. مختصر پر محبت ڀريو. وري ٻيو خط لکيائين ۽ ميار ڏنائين ته، "تو جواب ڪونہ موڪليو." مهيني ۾ ڪان پوءِ وري ٽيون خط لکيائين. تمام ڏاڍو منجهيل پنهنجا سڀ احوال لکيا هئائين. اهو ٻه ٻڌايو هئائين ته، "سڀ نوڪري ملي اٿم. شادي ٻه ڪئي اٿم. پر، سنڌ تي تحقيقي ڪم پورو ڪري ڪونہ سگهيو هئس. ان جو ارمان اٿم. تون ڪو بندوبست ڪري سگهين، ته اچي پورو ڪريان. خط جي آخر ۾ تاڪيد ڪيو هئائين ته جواب جلد ضرور موڪلجانءِ."

مون کي ياد آهي ته اهو خط ٽن چئن صفحن تي مشتمل ۽ ٽائيپ ٿيل هو. اڳيان خط هٿ سان لکيائين.

مون سوچيو ته ملڪ ۾ مارشل لا آهي. پر، اي.ڪي. بروهي مرڪزي وزير آهي. سندس آهي. شايد هو انهيءَ ناتي سان سندس ڪا مدد ڪري سگهي! پر، ڪجهہ ڪونہ ڪري سگهيس.

سال ڪن گذري ويو. پر، ڏئوڊ جي ڪابہ خبر چار ڪانہ ملي. يونيورسٽي مان هڪ خاتون رفيعہ محمد علي سرڪاري اسڪالر شپ تي اعليٰ تعليم لاءِ لنڊن پئي وئي. مون کيس ڏئوڊ جي ايڊريس هٿ ڪري موڪلڻ لاءِ چيو. لنڊن جي پاڪستاني سفارتخاني ۾ هڪ دوست تي ٻه ڪم رکيم. پر، ٻنهي مايوس ڪيو.

سال ڪن ڪان پوءِ لنڊن مان هڪ مهاجر پروفيسر حيدرآباد آيو. منهنجو واقف هو. پاڻ اچي مليو. ساڻس ڏئوڊ جو ذڪر ڪيم. چيائين ته، "منهنجو شاگرد تي رهيو آهي. نهايت محنتي ۽ شريف انسان آهي. صحيح معنيٰ ۾ محقق آهي. ٻڌو اٿم ته هاڻي لنڊن آرڪائيوز ۾ ڪيس سڻي نوڪري ملي آهي. شادي ڪئي اٿس. خوش آهي."

مون چيو ته، "منهنجا سلام ڏجانس."

وقت گذري ويو. ورهين جا ورق وري ويا. مون کان ڏئوڊ وسري ويو.

هڪ ڏينهن اسلام آباد ۾ ڪتابن جي هڪ دڪان تي سبز رنگ جي جلد سان سنڌ تي انگريزي ڪتاب نظر آيم. نظر پوڻ سان ڇڪ ته دل کي ڏڪو آيو. ڏئوڊ جو لکيل هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪتاب پڙهيم. ته ڊئوڊ جي ڇهري جو ٻيو خوبصورت روپ نظر آيو. هو ايڊورڊ برائون جهڙن اعليٰ محققن جي قبيلي مان هو جنهن ايران جي باري ۾ LITERARY HISTORY OF PERSIA جهڙو شاهڪار ڪتاب لکيو هو. ايڊورڊ برائون جو موضوع ايران هو. جتي عالمن جو قدر آهي. ڊئوڊ جو موضوع "سنڌ" هئي. سنڌ جي جاگيردارانه معاشري ۾ اديبن ۽ عالمن جو قدر ڪونهي. هڪ دفعي مان هڪ وڏي سنڌي وڏيري وٽ مهمان هئس. مون سان ڏاڍو گهرو گهاتو هو. ميز تي ماني لڳي ته مون شوڪيس ۾ رکيل سندس بندوقون پئي ڏٺيون. چيائين ته "اڄ ته ماني کائون. بندوقن ۾ تنهنجو ڪهڙو ڪم؟ تنهنجو ڪم قلم ۽ ڪُتُ ڪُپڙيءَ سان."

قلم سان محبت قرآن جي تعليم آهي. پر، سنڌ جي وڏيري کي ان ۾ دلچسپي ڪانهي. البت، ريچ ڪُتي جي بَچ تي اٿس.

❊ ❊ ❊

ڊئوڊ ڪتاب جي منڊ ۾ پنهنجن محسنن جي لسٽ ڏني آهي، جنهن ۾ ويهارو کن نالا هئا. منجهن مسٽر الاهي بخش سومري ۽ جام صادق علي ۽ ٻين جا نالا به شامل آهن. پر، پاڻ پهرئين نمبر تي ڪراچيءَ جي هوٽل "اواري ٽاورس" جي پارسي مالڪ جو نالو رکيو اٿس ۽ ٻئي نمبر تي منهنجو نالو. مون کي رڳو اهو اعزاز ڪونه ڏنو اٿس. پر ڪتاب ۾ اندر پڙ سنڌ جي جاگيردارانه طبقي بابت پنهنجيءَ ڳالهه جي پٽيرائيءَ ۾ منهنجي هڪ افساني مان اقتباس ڏنا اٿس.

ڊئوڊ سنڌ جي روز بروز ڪرندڙ حالتن ۽ مفلوڪ الحال ماڻهن جي مفلسيءَ ۽ مسئلن جو سبب "سنڌ جو جاگيردارانه نظام" قرار ڏنو آهي.

ڪتاب ۾ انگن اکرن سان وڏي معلومات ڏني اٿس. ويهين صديءَ جي سنڌ تي اهم تاريخي دستاويز تيار ڪيو اٿس. ڪتاب پڙهي پورو ڪيم، ته ڊئوڊ ڏاڍو ياد آيو. پر، ايڊريس ڪانه هئم، سو ڪجهه ڪري ڪونه سگهيس.

هڪ ڏينهن اسلام آباد ۾ ورهين کان پوءِ وري اهو ئي ساڃيو پاڪستاني مهاجر پروفيسر لنڊن مان آيو ۽ مليو جنهن جو ڊئوڊ شاگرد ٿي رهيو هو. چيائين ته، "انگلستان ۾ اڇڪلهه نئون رواج پيو آهي، ته ننڍا ننڍا پروجيڪٽ ناهن تا ۽ ڏهين ۽ محنتي شاگردن کي اسڪالرشپ ڏئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنهن نہ ڪنهن پروجيڪٽ تي ڏارين ملڪن ۾ تحقيق لاءِ موڪلن ٿا. ڈئوڈ اهڙي ڪنهن پروجيڪٽ تي آفريڪا جي ڪنهن ملڪ ۾ ريسرچ ڪرڻ ويو آهي. وڌيڪ ڪابہ خبر ڪانهي ۽ نہ وري سندس ايڈريس معلوم آهي."

٭ ٭ ٭

گهر آيس، تہ ڈئوڈ کي ياد ڪري احساس ٿيم، تہ ڪيس سنڌ تي تحقيقي ڪم ڪرڻ جو وڏو شوق هو. انگريزن سنڌ تي سؤ سال حڪومت ڪئي هئي. شايد هن ان بابت کي ڪتاب پڙهيا هئا، سو سنڌ ۾ اچڻ جو سوچيائين. ولايت مان تہ ڪنهن طرح مقرر مدي لاءِ مالي مدد وٺي هت پهتو. معاملي ۾ ڪوبہ مونجهارو ڪونہ هو. پر، منهنجي مرحوم دوست سنڌ سرڪار جي عملدار کي خواهہ مخواه چرڪ ڏنو تہ اهو انگريز ڪا وڏي آفت آهي! لارينس آف عريبيا جي قبيلي مان آهي. خبر ناهي تہ ڪهڙو خُلم ڪرڻ لاءِ سنڌ ۾ آيو آهي؟ اسان سرڪار کي خاطريءَ وارو جواب موڪليو. سو انهيءَ يار جو اڳاريل افواهہ تہ اتي ئي ختم ٿي ويو. پر هو هت جام صادق عليءَ جي ٽيڪ تي هو. جيڪو ملڪ ۾ مارشل لا لڳڻ بعد ڪسڪي لنڊن هليو ويو هو. سو پاڻ ئي ڪم کي مختصر ڪيائين ۽ لنڊن هليو ويو. ائين سونهاري سنڌ اعليٰ پايي جي هڪ انگريز محقق جي تحقيقي ڪم جي تڪميل کان محروم رهجي وئي.

هڪ مغربي محقق جي ڪتاب ۾ ڈئوڈ جو ذڪر ڏٺم. اهو ڪتاب "سنڌ ورڪين" تي لکيل آهي. لکندڙ جو نالو ڪلارڊو مارڪو وٽس آهي. ڪتاب جو سنڌي ترجمو حسين بادشاهہ ڪيو آهي. روشني پبليڪيشن، ڪنڊياري، جي مالڪ ان کي سهڻي نموني ۾ ڇپائي شايع ڪيو آهي.

مون کي گهڻي عرصي کان سنڌ ورڪين تي مستند معلومات هٿ ڪرڻ جو ڏاڍو شوق هو. پر، ڪتان بہ ڪانہ ٿي ملي. "سنڌ ورڪي سنڌ جا اهي ئي واپاري هئا، جن کي شاهہ سائينءَ جي زماني ۾ وڻجارا ڪوٺيندا هئا. پنهنجي آفاقي ڪلام ۾ هڪ هنڌ فرمايو اٿس تہ:

وڻجاري جي ماءُ، وڻجارو نہ پلئين،
تہ پڙ آيو هاڻ ٽوويڙ جون وايون ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خيرپور يونيورسٽيءَ ۾ پروفيسر نيلوفر شيخ "موهن جي ڏڙي" جي واپار بابت تحقيق ڪئي آهي. ايامن کان سنڌ جو واپار ڏيساورن سان هلندو هو. سنڌ جا وڻجارا الائي ته ڪاڻي ڪاڻي واپار ڪرڻ ويندا هئا.

ڪلارڊو مارڪو وٽس پنهنجي ڪتاب ۾ لکيو آهي ته هو نيپلز جبرالٽر قاهره (مصر) الجزائر، يوڪوهاما، سينگاپور، منيلا، اليگزينڊريا، چين، هانگ ڪانگ، سيرالون، پورٽ سعيد، جاوا، ڪولون، تيونس، مالٽا، پاناما، شڪارپوري سنڌورڪي تاشقند ۽ بخارا ته گهٽو ايندا ويندا هئا. ڪي ته عربي، اسپئنش، لاطيني ۽ ٻيون هوليون به ڄاڻندا هئا.

هندستان مان هڪ سنڌ ورڪي فيملي سائگان وئي ۽ اتان لڏي اول فرانس ۽ پوءِ وري بمبئيءَ آئي. انهيءَ فيمليءَ جي ڪا پروفيسر پونا يونيورسٽيءَ ۾ پڙهائيندي هئي. مون کي اسلام آباد ۾ اوچتو هڪ ڏينهن سندس خط اچي مليو ته، "مس مس اوهان جي ايڊريس ملي اٿم." ڳالهه هيءَ آهي ته اوهان سان ڪا واقفيت ته ڪانهي. پر، عرض آهي ته ڪيئن به ڪري مون کي سنڌي پهاڪن تي ڪتاب وٽي موڪليو جو منهنجي ماءُ پيءُ جو زور آهي ته سنڌي پهاڪن تي فرينچ ۾ پي.ايڇ.ڊي ڪريان. چون ٿا ته اوهان پڪا سنڌي (SOLID SINDHI) آهيو. (خط انگريزيءَ ۾ لکيو هئائين).

مون ڪيس ڪجهه ڪتاب هٿ ڪري موڪليا. ائين اسان جي غائبانه دعا سلام شروع ٿي. ڪجهه گهرا گهاتا ٽياسين ته مون ڪائنس پڇيو ته، "سنڌ ورڪي ڪير آهن؟ ڪين "سنڌ ورڪي" چوٽا ڪوٽن؟"

جواب ۾ پنهنجي تصوير موڪليائين ۽ لکيائين ته، "اجهو هي آهن. عجائب گهر ۾ رکڻ جهڙي ڪا عجيب مخلوق ڪانه آهن. مان پاڻ هڪ سنڌ ورڪي فيمليءَ جي آهيان. سائگان ۾ ڄاوس. ماءُ پيءُ اتي واپار ڪندا هئا. اتان پئرس آيا. مون فرينچ ۾ تعليم ورتي ۽ ايم.اي ڪيم. پائرن شاديون ڪري وڃي ڪئنري ٻيٽن ۾ دڪان کوليا. اهي ٻيٽ سڄيءَ دنيا ۾ مشهور ۽ مهانگا آهن. منهنجا ماءُ پيءُ بمبئي هليا ويا. مون کي يونيورسٽيءَ ۾ نوڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ملي."

اسان جي دعا سلام ڏينهون ڏينهن گهري گهاتي ٿي ۽ خطن مان ڦري ٽيليفون تي پهتي. پوءِ ته هوءَ پنهنجي ذاتي معاملن ۾ به مون کان مشورو ونڊ لڳي. سندس تصوير مان ٿي لڳو ته هوءَ نوجوان ۽ خوبصورت خاتون آهي، پر چهري مان ڏاڍي غمزده ٿي لڳي.

ڪنهن پيري مان سرڪاري ڪم سان ڪوئيٽا ويس. اسلام آباد ۾ سندس خط آيو هو سو ڪيس ڪوئيٽا جي سرينا هوٽل مان فون ڪيم ۽ ساٽس خوش عافيت ڪري چيم ته، "وري ٻئي دفعي."

اهو ٻڌي ڪومائجي وئي ۽ ليلائڻ لڳي ته، "ٻيلي اهو ته مناسب ڪونهي. مون سان ڪا گهڙي ته ڳالهه ٻولهه ڪر. اڄ سجو ڏينهن آسمان جهڙ سان پريو ٻيٺو هو. مان ڏاڍي اداس آهيان. مون کي معلوم آهي ته تون رڍ پٽ جي هڪ ڪناري تي آهين ۽ مان ٻئي تي آهيان. تون مون کي اتان مدد لاءِ هٿ ۾ هٿ ته ڏئي ڪونه ٿو سگهين. پر، اهڙي ڪا ڳالهه ته ڪر، جو منهنجو من سرهو ٿئي.

اها خاتون به مون کي سنڌ ورڪين تي ڪو مستند ڪتاب ڏسي ڪونه سگهي. البت، ڪلارڊو مارڪو وٽس جي ڪتاب ۾ گهربل معلومات مليم. لکيو اٿس ته:

> "حيدرآباد سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. صوبي جو انتظامي ڪاروبار عاملن جي هٿن ۾ هو. اهي ٻن آکهين ۾ ورهايل هئا. خدا آبادي عامل ڪلهوڙن جي گاديءَ خدا آباد مان لڏي آيا هئا ۽ ٻيا غير خدا آبادي هئا، جن جو رتبو خدا آبادين کان ٿورو گهٽ هو. شهر ۾ پائيبند ۽ واٽيا به هئا. واپاري بينڪار کي سنڌ ۾ ٽهيل سامان جو وڪرو ڪندا هئا. انهيءَ ۾ ننڍڙا واپاري ترقي ڪري مٽي ايريا."

ارڙهينءَ صديءَ جي پوئين اڌ ۾ پنج هزار سنڌ ورڪي سڃيءَ دنيا جي مختلف ملڪن ۾ واپار ڪندا هئا ۽ جام ٻئسو ڪمائيندا هئا. هڪ سؤ سال

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پوءِ بہ يعني هندستان جي ورهاڱي کان کي سال اڳي، سنڌ ۾ هڪ عام چوٽي هوندي هئي تہ "جيڪي ويا جاوا، سي ويجي ٿيا ساوا."

جاوا ۽ سوماترا ڏور- اوير ۾ انڊونيشيا جي پاسي مشهور ٻيٽ آهن.

سنڌ ورکين جي آمدني يا پئسي ڪمائڻ جو ذريعو وياج هوندو هو. مختلف ملکن ۾ جيڪي فرمون قائم ڪيون هئائون، تن مان ڪن جو ڪاروبار انهيءَ زماني ۾ لکن ڪروڙن ڊالرن ۽ پائونڊن ۾ هلندو هو.

ڪتاب ۾ ڪلارڊومارڪو وٽس، چيزمئن جو ذڪر ڪيو آهي ۽ "وڻجارا" جي عنوان هيٺ لکيو آهي تہ:

> "ڊئوڊ چيزمئن سنڌ ۾ وياج توڙي ڪاروبار تي تفصيل سان لکيو آهي. ۽، پنهنجيءَ تحقيق جو دائرو اٺويهينءَ صديءَ تائين محدود رکيو آهي. چيزمئن جو دليل هي آهي تہ واڻيا بنيادي طور واپاري هئا. ماڻهن کي قرض ڏئي کانئن زرعي پيداوار وياج جي عيوض ونڊندا هئا. وياج جي اصل رقم (مُورَ) ۾ دلچسپي ڪونہ رکندا هئا، ڇو تہ کين وڌيڪ فائدو زرعي پيداوار مان هو. ٻيو تہ هو ڏڻن، جهيڙن، ڇڪتاڻ ۽ عدالت کان پري رهندا هئا."

ڪلارڊو مارڪو وٽس وڌيڪ لکيو آهي تہ:

> "ڊئوڊ چيزمئن جي هيءَ چنڊ ڇاڻ نيلا دري پٽاچاريا طرفان پنجاب جي صورتحال بابت ڪيل تحقيق سان ٺهڪندڙ آهي. ڊئوڊ اٺويهينءَ صديءَ جي سنڌ بابت جيڪا تحقيق ڪئي آهي، تنهن جو بنياد سرڪاري دستاويزن تي آهي، ۽ سندس خيال سرڪاري عملدارن کان الڳ آهن."

مون کي ڊئوڊ چيزمئن ۽ ڪلارڊو مارڪو وٽس ٻنهي جا ڪتاب وڻيا. يورپي محققن جي خاص خوبي اها آهي تہ جنهن بہ تحقيقي ڪم ۾ هٿ وجهندا آهن، ان کي ڪوشش ڪري، هر طرح مڪمل ڪري، "شاهڪار" بنائي ڇڏيندا آهن. اسان وٽ هينري پاٽنجر، پوسٽنس، ريورٽي، جيمس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

برنس، سورلي، لئمبرڪ، ڪئپٽن ايسٽ وڪ، ارنيسٽ ٽرمپ، رچرڊ برٽن، مڊر ايلسا قاضيءَ، ائنيمري شمل ۽ هاڻي ڊئوڊ چيزمئن قابلِ قدر اضافو ڪيو آهي.

ڪلارڊو مارڪو وٽس انهيءَ ڳالهه تي افسوس جو اظهار ڪيو آهي، ته ڊئوڊ چيزمئن پنهنجو ڪتاب* اٽويهينءَ صديءَ جي سنڌ تائين محدود رکيو آهي. ويهينءَ صديءَ ۾ پير ڪونه پاتو آهي، پر، منهنجو رايو آهي ته ان لاءِ ڊئوڊ تي ڪا به ميار ڪانهي.

ڊئوڊ جو ڪتاب سنڌ تي تحقيق جو تازه ترين شاهڪار آهي.

★

* "Landlord Power and Rural Indebtness in Colonial Sind", 1865-1901, By David Cheesman, first published in 1997 by Curzon Press, St. John's Studios, Church Road, Richmond Surrey, TW9 2QA, Great Britain.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليڊي ڊايانا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عورت ۽ مرد انساني نسل جا هڪجهڙا فرد آهن. پر، مشرق توڙي مغرب ۾ ايامن کان وٺي "مرد جي برتري" (MALE CHAUVINISM) وارو معاشرو قائم آهي. چون ٿا ته ويهينءَ صديءَ عيسويءَ ۾ ڪن سوشلسٽ ملڪن ۾ عورتن کي مردن واريون ذميواريون، رعايتون ۽ اوترائي حق حقوق ملڻا هئا. اهڙن ملڪن ۾ مکيہ مثال چين جو ڏين ٿا، جيڪو دنيا جو وڏي ۾ وڏو ملڪ آهي. پر، اتي به چيئرمن مائوءَ اکيون ٻوٽيون، ته سندس مخالف طاقت ۾ آيا ۽ سندس زال کي قومي مجرم قرار ڏئي، قاسيءَ جي سزا ڏنائون. سرمايي دار ملڪن ۾ مکيہ مثال انگلستان جو ڏين ٿا. انگلستان ۾ مردن توڙي عورتن ۾ ڳ ڀڳ سؤ سيڪڙو تعليم آهي. منجهن سياسي ۽ سماجي شعور جي به ڪمي ڪانهي. سو چون ٿا ته اتي مرد ۽ عورتون هڪجهڙا حق ماڻن ٿا. ملڪ ۾ بادشاهي نظام آهي، پر، پوءِ به دنيا جي ڪنهن به ٻئي ملڪ ۾ نگلستان جيتري جمهوريت ڪانهي. ملڪ جو تخت ۽ تاج به مرد لاءِ خصوص ڪونهي. شاهي خاندان جو وڏو ٻار تاج پائي ٿو، پوءِ اهو مرد هجي ا عورت. مثال طور، انگلستان ۾ هن وقت شاهي تاج راڻيءَ ايلزبيٿ جي متي ي آهي. هونئن، اصل طاقت عوام جي چونڊيل عيوضين يعني پارليامينٽ ي ميمبرن وٽ آهي.

* * *

شهزادي ڊايانا، راڻيءَ ايلزبيٿ جي ننهن هئي. راڻيءَ، ساٺس پنهنجي ٽ چارلس جي شادي ايڊيءَ ته ڏام ڏوم سان ڪرائي، جو ماڻهن کي الف يلي جا رنگين داستان ياد اچي ويا. 29 جولاءِ 1971ع تي، لنڊن ۾ ڇهن لکن ردن ۽ عورتن، گهوٽ ڪنوار جو شاهي جلوس ڏٺو ته دنيا جي پنجهتر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪروڙ ماڻهن، ٽيليويزن تي، انهيءَ شاديءَ جا هوشربا منظر ڏٺا. ڏهاڪو سالر جي عرصي اندر شهزادي چارلس کي شهزاديءَ ڊاياناِ مان ٻہ پٽ جاوا: وڏي جـ نالو وليم ۽ ننڍي جو هيري رکيائون. پر، پوءِ ٻہ اها شادي ناڪام ٿي ۽ راڻي ايليزبيٿ، 1991ع ۾، پاڻ ئي پنهنجي پٽ کي چيو تہ، "هاڻي ڪٽي شاديءَ جـ قصي کي ختم ڪريو."

شهزادي چارلس، پنهنجي ماءُ جي چوڻ تي، پنهنجي زال شهزادي ڪـ طلاق ڏني. شهزادي ڊاياناِ شاهي محل ۾ ڏاڍي ڪا ڏکي هئي. سو ٻاهـ نڪتي، تہ پنهنجا تاثرات بيان ڪندي چيائين تہ، "محل جو ماحول اهڙو هو جو منهنجو تہ ساهـ ٿي گهٽيو." راڻيءَ جي ٻـ ڪا ساڻس پوري ساري پوَتہ هئي. سو سندس بيان پڙهي، سڙي وئي ۽ ڪائنس شاهي لقب کسي ورتائين.

ڊاياناِ مٿس ٽوڪ ڪندي ٻيو بيان ڪيو تہ، "مون کي ڪنهن ٻـ شاهـ لقب جي ضرورت ڪانهي. مان ماڻهن جي دلين جي راڻي آهيان." راڻيءَ تـ طنز ڪندي چيائين تہ "شاهي خاندان" وٽ هاڻي باقي وڃي رسمون ۽ رواجـ بچيا آهن."

پنهنجي شاديءَ جو ذڪر ڪندي چيائين تہ، "اها ان ڪري ڪامياب ڪانہ ٿي، جو منجهس اسين ٻہ زالون ۽ هڪ مڙس هئاسين. سندس اشار مڙس جي يارِ ڪوميلا پارڪر، ڏانهن هو. مڙسس چارلس انهيءَ الزام ڪار انڪار ڪونہ ڪيو. (ڊاياناِ جي الزامن ۾ صداقت هئي، ڇو تہ سندس موٽ ڪان پوءِ چارلس نيٽ ڪوميلا پارڪر سان شادي ڪئي).

شروع شروع ۾ ڳالهـ هيئن ڦاٽي، جو ڊاياناِ پنهنجي مڙس وٽ هڪ قيمتي سوني چوڙي ڏٺي، جا مڙس پنهنجيءَ يار ڪوميلا پارڪر لاءِ خريا ڪئي هئي. ڊاياناِ انهيءَ ڳالهـ تي هنگامو ڪيو. مڙسس ٻڇڙو ٿيو ڇو تہ ڳالهـ سچي هئي. انهيءَ واقعي ڪان پوءِ زال مڙس جو وري ٻيو جهيڙو ٿيو. ار جو سبب اهو هو تہ ڪنهن هنڌ چارلس جي ڊائريءَ مان ڪوميلا پارڪر جـ ٻـ فوٽو اچي پٽ تي ڪريا، جن لاءِ هو ڊاياناِ کي ڪاب سمجهاٽي ڏئي ڪونہ سگهيو. زال مڙس جي انهن جهيڙن تڏهن هيڪاري زور ورتو جڏهن عام پبلڪ جلسن ۾، چارلس جي مقبوليت ڏينهون ڏينهن ڪرندي وئي ۽ ڊاياناِ جي شهرتہ آسمان تي چڙهندي وئي. سو نتيجو نيٽ طلاق جي صورت ۾ نڪتو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ليدي دايانا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڊايانا شاهي محل جي پابندين کان آجي ٿي، پر ٻاهر نڪتي ته سک جو ساهه پوءِ ٻه ڪٽي کائڻ سگهي. سندس مثال انهيءَ ڏنل هرڻي وارو ٿي پيو جيڪا عجائب گهر جي پيچري مان نڪري ڪنهن جهنگل ۾ اچي ڦاسي پئي. هر وقت شڪارين جي اک ۾ هجي. سندس ساهيڙيءَ، روزا مانڪتن، "ڊايانا منهنجي دوست" نالي سان هڪ مضمون لکيو آهي، جنهن جا شروعاتي اکر هي آهن:

"روزا، هي شڪار آهي شڪار! تون مون تي مضمون لکي خلق کي ٻڌاءِ ته شڪاري مون اپاڃيءَ کي ڪيئن شڪار ڪري رهيا آهن."

روزا لکيو آهي ته اهي (ڏکويل) لفظ منهنجي پياري دوست شهزادي ڊايانا جا هئا، جيڪا انگلستان جي ولي عهد جي ماءُ ۽ ويلس جي شهزادي هئڻ کان پوءِ ٻه سڄي دنيا جي اکين اڳيان، هڪ ڏنل هرڻيءَ وانگر شڪارين کان لڪي رهي هئي، پر شڪارين کي جهلڻ پلڻ وارو ڪير ڪونه هو. اهي شڪاري گهٽا ئي هوندا پر، سرفهرست ست اخبارن جا مالڪ ۽ سندن فوٽو گرافر هئا.

ولايت ۾، هڪڙا فوٽوگرافر آهن، جن کي انگريزي ۾ "PAARAXI" (پاپارازي) ڪوٺيندا آهن. اهي هر هنڌ ڊايانا جون تصويرون ڪيندا هئا. اخبارون اهي تصويرون وڏي ملهه سان خريد ڪري ڇاپيندڙيون هيون، ڇو ته جنهن ٻه اخبار ۾ ڊايانا جي ڪا نئين تصوير ڇپبي هئي ته اها ڏاڍي وڪامندي هئي.

پاپارازي فوٽوگرافرن جو هونئن ٻه ڏنڊو ئي اهو آهي ته نالي واري مردن ۽ عورتن جون خاص خاص تصويرون ڪڍي، اخبارن ۽ رسالن کي وڪڻن. ماڻهو ڪڏهن ڪيئن وينو آهي ته ڪڏهن ڪيئن! ڪڏهن مناسب لباس ۾ آهي ته ڪڏهن بي خيالي ۾ وينو آهي. هاڻي جي ڪو فوٽوگرافر هميشه موقعي جي تلاش ۾ هجي ۽ گاهه بيگاهه ڪنهن عورت جون اهڙيون تصويرون ڪيندو رهي، جيڪي زيبائتيون نه هجن، ته انهن جي ڇپجڻ سان مسئلو ٽيندو پلا جي اها عورت وڏ گهراڻي هجي، جوان هجي ۽ حسين هجي ته هيڪاري وڏو مسئلو ٽيندو. پر جي اها عورت ماڃهين شهزادي هجي ۽ ڪنهن ملڪ جي ولي عهد جي ماءُ هجي ته پوءِ اهڙي تصوير انهيءَ عورت لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

باهر ۾اري وجهندي! پاپارازي فوٽوگرافرن ۾ ڊايانا لاءِ باهر ۾اري وڌي.

ڊايانا جتي ۾ ويندي هئي، پاپارازي فوٽوگرافر، نوس نوس ڪندا ڪانئس اڳي ئي اتي پهچي ويندا هئا. هو ڪارن، ريل، هوائي جهاز هيلي ڪاپٽر رستي سفر ڪندا هئا. ڊايانا ڪنهن باغ ۾ سهيلين سان گڏ گهمڻ ويندي هئي، تہ باغ جي وٽن جي پنن ۾ لڪي، پنهنجون ڪئميرائون بندوقن وانگر سڌيون جهليون وينا هوندا هئا. ڪلبن ۽ هوٽلن ۾ ويندي هئي، تہ پتين جي اوٽ ۾ چپيا وينا هوندا هئا.

پر حقيقت اها آهي تہ ڊايانا جي اوچتي موت سڄيءَ دنيا کي اداس ڪري ڇڏيو آهي. ڪن لکيو آهي تہ ماڻهن کي ان ڪري ۾ ڊايانا سان عقيدت هئي، جو هوءَ خير خيرات جي ڪمن ۾ دل کولي حصو ونڊندي هئي. ڪن لکيو تہ ڊيانا کي ماڻهن جي شعور تي مسلط ڪرڻ ۾ پريس جو وڏو هٿ هو. جنهن کيس هڪ اهڙي طلسمي شهزادي بنائي ڇڏيو. جنهن جي حسن ماڻهن جو عقل چرخ ڪري ڇڏيو.

پر اڪثر مغربي مبصرن جو خيال آهي تہ سيني راين جو تجزيو ڪرڻ کان پوءِ ڊايانا جي جيڪا شخصيت ايري تي، سا هيءَ آهي تہ هو ايڏي تہ سهٽي هئي، جو هڪڙي ئي مرڪ سان ڪنهن ۾ ڏاڍي کان ڏاڍي مرد کي ڊاهي، ڊير ڪري ڇڏيندي هئي.

❊ ❊ ❊

ڊايانا جون آخرين رسمون "ويسٽ منسٽر ايبي" ۾ ادا ڪيائون. غمزده ماڻهن جو هجوم ايڏو تہ وڏو هو جو ديول کان ٽپي، هائيڊ پارڪ ۽ هارتس گارڊنس پئريڊ تائين وڃي پهتو هو. برطانيا جي اخبارن لکيو تہ 1945ع واري ٻي مهاڀاري لڙائي ۾ جرمني جي شڪست ۽ انگريزن جي فتح واري جشن واري هجوم کان پوءِ هي وڏي ۾ وڏو هجوم هو. ٻنهي ۾ فرق رڳو اهو هو تہ اهو خوشي جو هجوم هو ۽ هي ڏک جو.

هر طرف درياءَ جي لهرن وانگر ماڻهو ئي ماڻهو هئا. ڊايانا جي ياد ۾ گلدستا کڻي آيا هئا. انهي کان علاوه انهن لکين ڪروڙين ڏکويل انسانن جو ڳاڻاٽو تہ ڏاڍو مشڪل آهي. جيڪي ڏرتيءَ جي گولي تي، ڊايانا جي جنازي تي. وي جي پردي تي تمندڙ اکين سان ڏسي رهيا هئا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هن پسمنظر ۾ انگلستان جا اخبارن وارا شاهي خاندان تي ڪاوڙجي
يا ۽ ڪين ڏڪو ڏنائون تہ "پنهنجون رسمون ۽ رواج ختم ڪريو."
ڳالهہ هيئن تہ "بڪنگهام پئليس" وارن ڊايانا جي وفات تي شاهي
محلات تان جهنڊو لاهڻ کان انڪار ڪيو چيائون تہ:
"تاجدار راڻي ايلزبيٿ محلات ۾ موجود آهي هي جهنڊو
رڳو برطانيا جو قومي جهنڊو "يونين جيڪ" تہ ڪونهي.
هي تہ تاجدار راڻيءَ جو جهنڊو به آهي"
پر جڏهن پبلڪ ۽ پريس جو دٻاءُ وڌيو تہ شاهي محلات وارن جا
موصلا خطا ٿي ويا. نہ رڳو بڪنگهام پئليس تان جهنڊو ويو پر انگلستان
تاجدار راڻي ايليزبيٿ سهڪندي سهڪندي ٿي وي تي آئي ۽ ڊايانا
جي ياد ۾ تقرير ڪري سندس ساراهہ ڪري، ماڻهن جي ڏکويل دلين تي ٺڏو
ڪو وجهڻ جي ڪوشش ڪيائين.

* * *

سيپٽمبر مهيني جو هڪ تابناڪ صبح هو. شهزادي ڊايانا جو جنازو
توب گاڏيءَ تي شاهي اعزاز سان ڪنيائون. توب گاڏيءَ کي گهوڙا ڇڪي
هيا هئا. ڪنگسٽن محلات کان ويسٽ منسٽر ايبيءَ تائين مفاصلو سادا
ٻي ميل آهي. ڊايانا جو جنازو ڪاريءَ پيتيءَ جي تابوت ۾ هو جيڪا ڳاڙهي
۽ سونهري شاهي جهنڊي سان ويڙهيل هئي. تابوت جي مٿان فقط ٽي گلدستا
رکيل هئا: هڪ سندس وڏي پٽ وليم جو ٻيو سندس ننڍي پٽ هيريءَ جو ۽
ٻيون ڊايانا جي پيڪن واري خاندان اسپينسر جو جيڪي پاڻ ادب سان
توب گاڏيءَ جي پويان پيادل پئي آيا. رستي جي ٻنهي پاسن کان، برطانيا جا
هزده باشندا، قطار در قطار بيٺا هئا. توب گاڏي آهستي آهستي سندن وچ
مان اڳتي هلندي رهي. چؤطرف سناٽو هو. انهيءَ سناٽي ۾ رڳو گهوڙن جي
سنبن جو آواز ٻڌڻ ۾ ٿي آيو يا وري، رکي رکي، ماڻهن جا سڏڪا!

ويسٽ منسٽر ايبي ديول ۾ ڊايانا جي ياد ۾ غم جا گهنڊ وڄي رهيا هئا.
ديول ۾ غم جا گهنڊ تہ ڪنهن جي موت تي وڄندا آهن. ان ڪري هيمنگوي
ڪيو هو: FOR WHOM THE BELL TOLLS

جنازي جي پهچڻ کان اڳ ئي ويسٽ منسٽر ايبيءَ جي ديول ماڻهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سان پرجي ويئي هئي. انهن ۾ برطانيا جي شاهي خاندان سان گڏ ٻاهران آيل مهمانن ۾ ملڪن جا صدر ۽ دنيا جا ڪيئي مشاهير موجود هئا.

مذهبي رسمون شروع ٿيون، ته برطانيا جي وزيراعظم ليڊي ڊايانا خراج عقيدت پيش ڪئي. هن انجيل مقدس مان ڪي ٽڪرا پڙهيا جيڪي چيائين تنهن ۾ پيغام اهو ڏنائين ته: "پيار جهڙي دنيا ۾ ٻي طاقت ڪانهي. ماڻهن کي ڊايانا سان پيار هو."

ڊايانا جي پاءُ ارل اسپينسر نهايت مؤثر تقرير ڪئي. چيائين ته: "ڊايا زندگيءَ جي پوين ڏينهن ۾ انگلستان کان پري رهڻ لڳي، جو ڪيس پاپارازي فوٽو گرافرن ۽ اخبارن تنگ ڪري وڌو هو."

هن سندس طلاق جو ذڪر ڪندي چيو ته "ڊايانا پنهنجي ذڪ، اڪيلائي ۽ اداسائيءَ ۾ غريبن سان پيار ڪيو جيڪي سدائين ڏکن ۾ هوندا آهن.

ڊايانا انهن اجڙيل گهرن ۾ همدرديءَ جا ڏيئا ٻاريا، جن ۾ مرد پنهنجيءَ برتريءَ (MALE - CHAUVINISM) جي غرور ۾ پنهنجين عورتن کي طلاقون ڏئي، گهرن مان ڪڍي ڇڏيو هو.

ڊايانا ڪينسر ۽ ڪوڙهه جي بيمارن وٽ هلي ويئي. هيرن ۽ جواهر سان مڙهيل، پنهنجا قيمتي ڪپڙا وڪيائين ۽ سندن مدد ڪيائين. ٻيو نهيو پر، ايڊز جي مريضن کي آڻت ڏيڻ لاءِ جڏهن ڪين هٿ ۾ هٿ ڏنائين، خود اسپتالن جا ڊاڪٽر به سندس جرئت ڏسي، واڪڙا ٿي ويا.

هوءَ دنيا جي ڏورانهن ڏيهن ۾ وئي، جتي ماڻهو جنگ جي تباهي ڪري، زخمي ٿي، معذور ماڻهوءَ وانگر زندگي گذاري رهيا هئا.

هوءَ هر قسم جي تنگ نظريءَ ۽ تعصب کان پاڪ هئي. بوسنيا ويئي جتي عيسائي ڪروٽن اتان جي مسلمان ڪروٽن تي ظلم ڪيو هو.

هن غريبن جا ڳوڙها اڳهيا، اڃايل ۽ بکايل ماڻهن کي پنهنجن هٿ سان کاڌو کارايو.

ڊايانا پاڻ ته سڄي زندگي ڏکويل انسان وانگر گذاري، پر معصوم پار کي پنهنجن ٻچن وانگر پيار ڪيو."

* * *

ارل اسپينسر جي تقرير کان پوءِ برطانيہ جي سڀ کان مشهور موسيقار

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايلٽن جان، ڊايانا جي ياد ۾ "الوداعي گيت" ڳايو جنهن جو عنوان هو:
"نگسلتان جا گلابي گُل، الوداع!" سندس گيت جا لفظ ڏاڍا دل کي ڇهندڙ هئا:

YOU LIVED YOUR LIFE LIKE A CANDLE IN THE WIND

تو پنهنجي زندگي ائين گذاري، جيئن طوفان ۾ ڪا شمع ٻرندي هجي!

AND YOUR FOOT-STEPS WILL AWYAS FALL HERE.
ALONG ENGLAND'S GREENEST HILLS.

تون سدائين هتي ئي پير رکندينءَ
انگلستان جي سڀ کان سرسبز ٽڪرين تي.

ايلٽن جان جو الوداعي گيت ٻڌي، ماڻهن جا هيانءَ ڦِسي پيا. ڪليل فضا ۾ تيز هوا ۾ هزارين شمعون جلي رهيون هيون! حد نگاهه تائين، ماڻهن جي انبوهه جي هٿن ۾ گلدستا هئا ۽ اکين ۾ ڳوڙها. ديول جي اندر ڊايانا جو ننڍڙو ٻڍڙو هيري، سڏڪا پري رهيو هو. ايلٽن جان ڏک پرئي آواز ۾ ڳائي رهيو هو:

YOUR CANDLE'S BURNT OUT.
LONG BEFORE YOUR LEGEND WILL LIVE.

تنهنجي (زندگيءَ جي) شمع ٻري وئي،
پر تنهنجون ڳالهڙيون ياد رهنديون.

YOU LIVED YOUR LIFE
LIKE A CANDLE IN THE WIND.
LIKE A CANDLE IN THE WIND.

تو پنهنجي زندگي ائين گذاري،
جيئن طوفان ۾ ڪا شمع ٻرندي هجي،
جيئن طوفان ۾ ڪا شمع ٻرندي هجي!

* * *

ڊايانا جي زندگيءَ جو آخري سفر لنڊن کان ستهتر ميل پري، سندس پيڪن واري اسپينسر خاندان جي رهائشگاهه تي پورو ٿيو. اتي هڪ ننڍڙي ڍنڍ ۾ هڪ ننڍي ٻيٽ تي، گهاٽن وڻن جي ٽڏيءَ ڇانو ۾ ڪيس دفن ڪيائون. سندس قبر تي جيڪو ڪتبو هنيائون، تنهن ۾ ايلٽن جان جي لفظن ۾ ڪيس "انگلستان جو سونهري ٻار" لکيائون.

* * *

ڊايانا جي پيڪن واري اسپينسر خاندان، سندس تدفين کان پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس آخرين آرامگاهہ تي حاضري ڏيڻ جي واسطي ماڻهن جي سهولت لا
ء سؤ ٽيليفون لائينون لڳايون ۽ واري واري تي نمبر ونڊي اڇن. حاضري ڏئ
وڻن. پر، ٽيليفون لائينن جي کلڻ جو اعلان ٿيو ۽ ستت ٽيليفون آپريٽر
اعلان کيو ۽، "پهرئين ڪلاڪ جي اندر ئي هڪ لک ٻاونجاهہ هزار ماڻهہ
بکنگ ڪرائي ورتي آهي. سو جڏهن اهي ڏايانا جي ابدي آرامگاهہ ۾
حاضري ڏيئي موٽندا، تہ پوءِ ٻين کي وارو ملندو."

پر، جن ماڻهن کي پهرئين ڪلاڪ ۾ وارو مليو سي ۽ انهيءَ ٻيٽ ۾
وڃي ڪونہ سگهندا، جتي ڏايانا جي تربت آهي. البت، هو پري کان انهي
ٻيٽ تي بيٺل سرسبز وڻن ٽڻن جي جهڱٽي جو ديدار ڪري سگهندا، جہ
جي ٽڏيءَ ڇانوَ هيٺ، ڏايانا هينئر قدرت جي هنج ۾ ابدي آرام ۾ آهي.

* * *

اسپينسر خاندان وارن تدفين کان پوءِ ٻئي ڏينهن ئي پنهنجہ
ڪمپائونڊ وال جو ٻاهريون دروازو بند ڪري ڇڏيو. تاهم، روزانو بيشما
ماڻهو ڏايانا جي ياد ۾ رنگ برنگي گلدستا کڻي اچن ٿا ۽ بند ٽيل دروازي جہ
ڇارين ۾ چنبڙائي وڃن ٿا. ڪن گلدستن تي اهڙا ٽ دل کي ڇهندڙ "الوداعہ
لفظ" لکيل آهن، جن کي پڙهي ماڻهن جون اکيون ڳوڙهن سان ڀرجي وڃہ
ٽيون.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڱت ڪنوَر رامُ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پگت کنور رام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پاڪستان نهڙ کان اڳ، سنڌ جي ڳوٺن ۽ ننڍن شهرن ۾ "پڳڙتِ" جو عام رواج هوندو هو. چو ته پڳڙتَ سڀ هندو هوندا هئا. مون کنهن به مسلمان پڳڙتَ جو نالو ڪونه ٻڌو. پر، پڳڙتِ ۾ راڳ روپ جو مزو وٺڻ لاءِ هندو توڙي مُسلمانَ سَڀُ شريڪ ٿيندا هئا. راڳ روپ جون مجلسون ته ايڏا به اسان جي ڳوٺن ۾ ٽين ٽيون پر، اهي پڳڙتِ ڪان نرالي نوع جون آهن.

"پڳڙتِ" جو خاص مقصد اهو هوندو هو ته راڳ روپ وسيلي، عام ماڻهن کي هڪ هنڌ گڏ ڪري، محبت ۽ ميڙاج سان نيڪ ڪمن جي نصيحت ڪئي وڃي. هاڻوڪين راڳ جي مجلسن جو مکيه مقصد رڳو وندر ورونهه آهي.

پڳڙتن جو لباسُ به نرالو هوندو هو. گيڙو رنگ پسند ڪندا هئا. ڊگها جاما ۽ پڙڇا پائيندا هئا. متي سان پڳڙي ٻڌندا هئا. پڳڙت ۾ ڪاڻ ڪا ڳالهه ڪٽندا هئا جا سر ۽ لئ سان ٻڌائيندا هئا. سندن آواز مٺو ۽ سريلو هوندو هو ساز جو استعمال ان ۾ هيڪاري دلڪشي پيدا ڪندو هو. ڳالهه بيان ڪندي ڪلام چوندا هئا. جيڪي اڪثر مسلمان صوفي شاعرن جا هوندا هئا.

مون به ننڍپڻ ۾ هڪ پڳڙتِ ڏٺي. عمر ڏهه ٻارنهن سال هوندي. "قومي شاهراهه" تي ساهتيءَ پرڳڻي ۾، هالاڻي نالي ننڍو شهر آهي. جيڪو اسان جي ڳوٺ ڪان ڇهه ميل پري آهي. سڄيءَ سنڌ ۾ وڏي ۾ وڏو عاليشان مندر هالاڻيءَ ۾ آهي، جتي ويساکيءَ جو ميلو لڳندو آهي.

مون کي اهو مندر گهمڻ جو موقعو مليو. ٻاهران عمارت عاليشان آهي، پر، اندر منجهس ڪو گهڻو ڪجهه ڏسڻ لاءِ ڪونه آهي. البت ٽهيل سٺو آهي. غالباً منجهس گرو نانڪ جو گرنٿ هڪ سهڻي ننڍي هندوري ۾ پڙهڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

لاءِ رکيل آهي. ڪن پٽين تي موڙتون ٺهيل آهن، جي ڏرمي شخصيتن جون آهن. مندر جي ٻاهران ڪجهه هندو خاندان رهن ٿا. پر، ٽورو پريرو الڳ ايراضيءَ ۾ ڪن مسلمان خاندانن جا گهر به آهن. سموري ايراضي مندر جي ملڪيت آهي.

اهو مندر هندو ڏرم جي هڪ مهاپرش ٺهرايو هو جو ٽنڊي الهيار جي باني ميرَ صاحب سان گڏجي، غزنيءَ (افغانستان) مان سنڌ ۾ آيو هو. ميرَ صاحب جي ساٿس ايڏي ته عقيدت هئي، جو ٽنڊي الهيار ۾ سندس رهائش ۽ عبادت لاءِ مندلي ۽ ننڍو مندر ٺهرايائين. گهڻن سالن کان پوءِ انهيءَ سنت کي سنڌ گهمڻ جو شوق ٿيو. ٽنڊي الهيار مان پيادل نڪتو. ڪجهه چيلا (پوئلڳ) ساڻ هئس. درياهه جو اولهه وارو پاسو گهمندو مانجهند ۽ سن وٽ وڃي پهتو. ٻيڙين جي وسيلي درياهه پار ڪيائين ته دولتپور جي ويجهو اچي لٿو. اڳتي وڌيو ڪنڊيارو پهتو. پر، هالاڻيءَ ويندي ڪيس وڏي جهنگ مان لنگهڻو پيو. سو پاڻ ۽ سندس چيلا جهنگ ڪپيندا، رستو ناهيندا، اڳتي هليا ۽ نيٺ اچي هالاڻيءَ وٽ پهتا. پر، اهڙو ٽڪجي پيا جو اتي ئي ڪکن پنن کي صاف ڪري، ڇپر ۽ ڇانوَ لاءِ جهوپڙي اڏيائون. ستت، هر طرف هندو مهاپرش جي هاڪ پکڙجي وئي. ماڻهن جا ٽولا سندس درشن ۽ دعا لاءِ ايندا رهيا. هالاڻي وٽ ئي حياتيءَ جا باقي ڏينهن گذاريائين. سندس وفات کان پوءِ، اتي اهو عاليشان مندر ٺهيو. جنهن ۾ وقت بوقت مختلف سنت شيواداري ٽيندا رهيا. هڪڙو اسان جي پاسي، ڳوٺ ساجن شاهه جو سنت به هو. "ساجن شاهه" اسان جي ڳوٺ کان فقط اڌ ميل جي پنڌ تي آهي.

ڪنڊيارو تعلقو انهيءَ زماني ۾ شايد خيرپور جي مير علي مراد جي رياست ۾ هوندو هو. مير صاحب هالاڻي آيو ۽ مندر لاءِ زمين وقف ڪري ڏئي ويو. سندس پوٽي، وري اها زمين لکت پڙهت ڪري، شيوادارين کي ڏني ۽ خرچ پکي لاءِ ٻيا ڪي ايڪڙ زمين به ڏني.

هيءَ ننڍڙي ڳالهه انهيءَ وڏيءَ حقيقت جي نشاني آهي، ته مير الهه يار خان ۽ مير علي مراد تالپر جي زماني ۾ به سنڌ ۾ هندن ۽ مسلمانن ۾، هڪٻئي جي نيڪ مردن لاءِ ڪيڏي نه محبت ۽ عزت هوندي هئي.

هالاڻيءَ ۾ هر سال، ويساکي جو ميلو ايجا به لڳندو آهي، هڪڙي سال،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اسان جي ڳوٺ مان ويهن پنجويهن ورهين جي جوانن جو ٽولو ميلو ڏسڻ هليو. مڙئي منهنجا مِٽ مائٽ هئا. مان ۾ ۽ تي ٻار ۽ ساٽن گڏجي وياسين. ميلي ۾ هر طرف رنگ برنگي جهنڊين واريون بزاريون هيون. جن ۾ ماڻهن جي ڏاڍي ڀيڙ هئي. هر طرف کاڌي پيتي جا دڪان هئا، جن ۾ ڪائڻ پيئڻ جو سامان ۾ منايون رکيون هيون. اسان ۽ ناريل جي مٺائيءَ جو مزو ورتو.

اسان جي وڃڻ رات جو "پڳڙِ" ڏسڻ جو فيصلو ڪيو. اسان ۽ ساٽن گڏ وياسون. وهڙ لاءِ ڪرسيون رکيون هيون.

"پڳڙ" رات جو سومهاڻيءَ کان پوءِ شروع ٿي. ۽ "پڳت" هئا، واري واري سان ڳالهه ڪٽي رهيا هئا ۾ ڳالهه ڪندي ڪلام ڳائي رهيا هئا. ڏاڍو وٽندڙ ماحول هو. سازن جي چمڪي ۾ ڏڪڻ جي ڏڏڪي ان ۾ هيڪاري جان وڌي. پڳتِن سان تيرنهن چوڏهن سالن جو هڪڙو خوبصورت چوڪرو ۽ گڏ هو. جنهن کي عورتن وانگر سبز رنگ جي ريشمي ساڙهي پاتل هئي ۾ پنين ۾ چير ٻڌل هئي. جڏهن ڪنهن ۽ شخص ڪنهن ڪلام کان متاثر ٿي، پنجن ڏهن رپين جو نوٽ ٽي ڏنو ته اهو چوڪرو نچندو چير چمڪائيندو انهيءَ شخص کان نوٽ ونڊي ٽي آيو ۾ پڳتن جي اڳيان ٽي رکيائين. چوڪري کي "چيهو" ٽي ڪوٺيائون. چيهي گهٽي رقم گڏ ڪئي، سا ته خدا کي خبر. پر، پڳتِ سڄي رات هلندي رهي. ماڻهو ڪرسين تي ويٺا رهيا. اسان جي مائٽن کي فڪر ٿيو ته متان ٻارن کي ننڊ اچي. پر، اسان سڄي رات پڳتِ ڏسندي گذاري.

صبح جو نانوائيءَ جي هوٽل تي وڃي ناشتو ڪيوسون. کاڌو لذيذ هو. ڏاڍو مزو آيو. پر، پڳتِ ۾ وڌيڪ مزو آيو. پڳتن جيڪي ڪلام ڳايا، تن ۾ دريا خان ۽ شاهه سائينءَ جا هئا. ڪنهن ۽ هندو شاعر جو ڪلام ڪونه ڳايائون. پڳت هندو هئا ۽ پڳتِ ۽ مندر جي پاسي ۾ وڌائون. پر، نالي کاڻ ڪٽي ساميءَ جو ڪو سلوڪ ڳائن، سو ۽ نه.

هاڻي پنجاهه ورهين کان پوءِ ان ڳالهه تي سوچيندو آهيان ته ان جو سبب ڪهڙو ٽي سگهي ٿو؟ سوچي سوچي انهيءَ نتيجي تي پهتو آهيان، ته ساميءَ جي سلوڪن جي هولي اڌ سنڌي ته اڌ هندي آهي. سو سندس شاعري سنڌي عوام ۾ عام ڪانه ٽي سگهي. ڪتابن تائين محدود رهي. اسان جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ئي ڪن دوستن، شاهه سچل ۽ سامي "ٽمورتي" ناهڙ لاءِ پاڪستان کان پوءِ به ڪيئي ڪتاب ڇپايا. پر، پوءِ به عام ماڻهن ۾ فقط شاهه ۽ سچل ئي مقبول آهن.

❊ ❊ ❊

هالاڻيءَ واريءَ انهيءَ ڀڳتِ جهڙيون ڀڳتون سنڌ ۾ عام جام پونديون هيون. ڪڏهن ڪاڻي ته ڪڏهن ڪاڻي. ڀڳت به جام هئا. سنڌ جي مختلف شهرن ۾ رهندا هئا. آسپاس توڙي پري پنڌ تي به ڀڳتِ وجهڻ ويندا هئا. ڪن جو وڏو نالو هو ته ڪن جو گهٽ هو.

ڪوئل پنهنجيءَ منيءَ ڪُوڪَ ڪري مشهور آهي، مورُ مڙني پکين ۾ سهڻو سڏبو آهي ڪنور رام به ڀڳت جي فن ۾ ائين ئي مشهور هو. سندس مٺ ثاني ڪونه هو. قدرت کيس سٺو سيڪاءِ ۽ مٺو آواز ڏنو هو. جنهن ۾ عجب تاثير هو. ماڻهن تي جادو ڪري ڇڏيندو هو.

اتر سنڌ ۾ جروار نالي، هڪ ننڍي ڳوٺ جو ويڙل هو. مان هڪ دفعي الاهي بخش سومري صاحب سان گڏجي، زماني جي ڪنهن ڪم ڪار سان ميرپور ماٿيلي جي طرف لنڊ قوم جي سردار نورمحمد خان سان ملڻ ويس. تڏهن الاهي بخش صاحب تجارت ۽ صنعت جو مرڪزي وزير هو.

سانوڻ جي مند هئي. منجهند جي مهل هئي، پر مينهوڳيءَ جي موسم هئي. آسمان ۾ اڇا، ڪارا ۽ پورا بادل پئي تريا. ٽڏي ٽڏي وڻندڙ هوا پئي لڳي. الاهي بخش صاحب موٽر هلائي رهيو هو. منجهس فقط به ڄڻا هئاسون. رستو صاف ۽ سٺو هو پر ور وڪڙ هئس، سو ڪنهن مهل ڦرندو گهرندو هڪ ننڍي ڳوٺ مان اچي لنگهيو. الاهي بخش صاحب چيو ته، "ڀڳت ڪنور جو ڳوٺ اهو اٿئي. نالو اٿس جروار."

مون تي هڪ سمو طاري ٿي ويو! چؤطرف سڪايل اکين سان نهاريم. ڪچا پڪا گهر. ڪاڻي ڪاڻي لوڙها. بزار جو نالو نشان ڪونه. ٻيو ته نٿيو چاءِ پيئڻ جي ڪا ننڍي وڏي هوٽل به ڪانه. البت، هتِ هُٽِ سيڏي جا دڪان نظر آيا. چون ٿا ته ڀڳت ڪنور جو به هڪ سيڏي سامان جو دڪان هوندو هو. پئسي ڏوکڙ ۾ غريب هو پر، دل جو اميير هو.

وڏو ٿيو ته پري پري ڀڳتِ وجهڻ ويندو هو. مشهور آهي ته لڙيءَ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سومهاڻيءَ مهل ۾ بعضي اڌ رات کان پوءِ ٻڌَتِ وجهندو هو. آسپاس وارن شهرن ۾ ڪونن مان ماڻهن جا هشام اچي مڙندا هئا. ڪنور رام به ٻين ٻڌَتن وانگر، ڏکوجامو پائيندو هو. گيڙو رنگ جو پٽڪو ٻڌندو هو. نماڻو ۾ درويش صفت انسان هو. جهڙو ٻاهر، تهڙو اندر. حَدَ درجي جو نهنو هو. ٻئي ٻانهون ٻڌي ڳالهائيندو هو. سنڌ جي هندن ۾ جيڪڏهن ڪنهن به شخص ۾ مذهبي پيد پاءُ ڪونه هو، تہ اهو ڪنور هو. ماڻهن جو منجهس ويساهہ ڪونہ هو ساهہ هو. جڙ تہ سندن پيرُ هو پر، حق جي ڳالهہ اها آهي تہ پاڻ مڙني جو فقير هو. سنڌ ڪنور جهڙا اعليٰ انسان ٿورڙا پيدا ڪيا.

ڪنور جڏهن ٻڌَتِ وجهندو هو تہ راڳ عبادت جو روپ ونندو هو. اول رب پاڪ جو منو نالو ونندو هو **"شل ڪا ہاجهہ پويئي"** جي اکرن سان ڳائڻ شروع ڪندو هو:

نالي الک جي، ٻيڙو تار منهنجو
نڏر آهيان نماڻي، تون آڌار منهنجو
نالي الک جي، ٻيڙو تار منهنجو

ڪنور گهڻو ڪري شاهہ پٽائيءَ ۾ درياخان جا ڪلام ڳائيندو هو. ڪلام ڳائيندي، سندس پنهنجون اکڙيون به مينگهہ ملهار ٿي ويندیون هيون. جڏهن شاهہ پٽائيءَ جو نالو کڻندو هو تہ عقيدت جي ڪري بيحال ٿي ويندو هو. سندس اکين مان ڳوڙها مينهن وانگر وسندا هئا ۾ چپن تي آلاپ هوندا هئا:

ڪين وڃن، او ڪين وڃن،
تنهنجون ماڙيون بنگلا.

ڪين وڃن، او ڪين وڃن
سون، ڪڙيون، ڪنمال.

آ، ڪانگا ڪر ڳالهہ
مون سان تن ماروئڙن جي

ماروئڙن جي، او سانگيئڙن جي،
آ، ڪانگا ڪر ڳالهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنور ته دنيا جهان کان بيخبر، موج ۾ مستيءَ ۾ ڳائيندو رهندو هو. پر، ماڻهن جا هيانءَ ڦِسي پوندا هئا. ڪي سڏڪا پريندا هئا، ته ڪي اوچنگارون ڏئي روئندا هئا.

جيڪڏهن ڀڳتِ "ڀڳتي تحريڪ" جي پيداوار هئي ۽ ان جو اصل مقصد الله جي مخلوق کي محبت جي لڙهيءَ ۾ پوئڻ هو ته پوءِ سونهاريءَ سنڌ جي هندن ۽ ڪنور کان وڌيڪ اهو حق ٻئي ڪنهن به ادا ڪونه ڪيو.

ڪنور سڄي رات ڀڳتِ وجهي، پرڀات مهل جهولي جهليندو هو. ماڻهو مٿس فدا هئا. سوين هزارين روپيا سندس جهوليءَ ۾ پوندا هئا. ليڪن ڪنور سڄي رقم مسڪينن، بيواهن، محتاجن ۽ غريبن ۾ ورهائي، بوڇڙ ڇنڊي اڇندو هو. حرام جو ڪا پائي به پنهنجي لاءِ رکي!

جيڪڏهن ڪو مسڪين سيد سگهورو وٽس لنگهي ويندو هو ۽ ساڻس حال پائي ٿيندو هو ته نياڻي اڻارڻي اٿم، پر پلئه ۾ پائي به ڪانهي، ته ڪنور ڪيس دلجاءِ ڏيندو هو. جهوليءَ ۾ پيل رقم مان نوٽن جون مٽيون پري سڀ کان اول انهيءَ مسڪين سيد کي ڏيندو هو جيڪو ڪيس دعائون ڪندو ويندو هو. سيدن جو سدائين وڏو ادب ۽ احترام ڪندو هو ۽ مسجدن جي اڏاوت لاءِ به پئسا ڏيندو هو. سندس مذهب انسانيت هو ۽ راڳ سندس عبادت هئي.

❊ ❊ ❊

سنڌ جا هندو گهڻو ڪري نانڪ پنٿي آهن، يعني گرو نانڪ جا پوئلڳ آهن. ڪنور پاڻ به هڪ نانڪ پنٿي هو. گرو نانڪ صوفي هو. نه رڳو ڪاشي ۽ مٿرا جا تيرٿ پيٽي آيو هو پر مڪي شريف مان به ٿي آيو هو.

لاهور ۾ جسٽس جاويد اقبال مون سان ڳالهه ڪئي، ته سيالڪوٽ ۾ گرونانڪ جي مزار آهي، جنهن جا مجاور گرو نانڪ کي مسلمان مڃيندا آهن. سيالڪوٽ جسٽس جاويد اقبال جو آبائي شهر آهي، جو علامه اقبال اتي ڄائو هو.

گرو نانڪ جو چوڏهون گادي نشين مهندر سنگهه بيدي هندستان سرڪار جو ڀارنهن ڄڻن جو ادبي وفد وٺي، پاڪستان جي سرڪاري دوري تي آيو هو. حڪومت پاڪستان مون کي وفد جو سرڪاري ميزبان مقرر ڪيو. بيديءَ هڪ دفعي ٻڌايو ته اسان سڪ به هڪ خدا کي مڃيندا آهيون.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻين ٻه گھٽين ڳالهين ۾ هندن کان وڌيڪ مسلمانن کي ويجها آهيون. مثلاً، اسان ٻه اوهان وانگر پنج وقت عبادت ڪندا آهيون.

ڀڳتي تحريڪ ۾ گرو نانڪ کي ته سک ڌرم جو پيشوا ليکيو وڃي ٿو پر، ميران ٻائي، ڀڳت ڪبير، خود دادو ديال ٻه ڀڳتي تحريڪ جا آبدار مڻيا هئا.

شاهه سائينءَ ۽ ٻين عظيم صوفي شاعرن سنڌي مسلمانن جي ذهن کي متاثر ڪيو ته هندن کي وري ڀڳتي تحريڪ ماڻهپي جو سبق ڏنو. سنڌ جا ڪيترا هندو تعصب ڇڏي، مسلمان درويشن جا مريد ٿيا. کي مرشد جي سيکاريل ذڪر فڪر موجب، رب پاڪ جي "اسماءُ الحسنيٰ" جي تسبيح پڙهندا هئا. هندو زالون توڙي مرد مرڻ کان پوءِ ساڙيا ويندا آهن. پوربا ڪونہ آهن. ليڪن، سچل سائينءَ جي قدمن ۾ سندس عقيدتمند هڪ هندو عورت جي قبر آهي.

تاجپور جو نواب نور احمد خان لغاري ٻه منهنجو گهرو گهاٽو دوست ۽ محسن هو. اسان ٻئي ايران سرڪار جي دعوت تي تهران، شيراز اصفهان ۽ ٻين شهرن ۾ وياسين. ايران جو دورو پورو ڪري، پنهنجي خرچ تي ڏيئءَ وياسين. اتي نواب صاحب جا هندو الاهي مريد هئا. نواب صاحب پاڻ ٻه گادي نشين هو ۽ جهوڪ شريف جي درگاهه جو پانڌيڙو هو. ڏيئءَ ۾ نواب صاحب جي مريدن پنهنجي مرشد کي ڪنهن ٻه سڀءَ هوٽل ۾ ٽڪائڻ بي ادبي سمجهي. پنهنجي گهر ۾ ٽڪايائون. مون پنهنجين اکين سان ڪين نواب صاحب جي هٿن ۽ پيرن کي چمندي ڏٺو.

* * *

ڀڳت ڪنور جنهن سونهاريءَ سنڌ ۾ اکيون کوليون، ان جو ماحول ائين هو. منجهس تعصب ڪونہ هو. سندس پيءُ جو نالو پائي تاراچند هو ۽ ماڻس جو شريمتي تيرٿ ٻائي. ڪنور سترام داس نالي هڪ درويش جي دعا سان ڄائو. سو ماڻس ۽ پٽس پنهنجو پٽڙو وڃي درويش جي گود ۾ وڌو. هو ڀڳت هو ۽ ڪلام چوندو هو. سندس اثر ڪنور تي پيو هوندو. ڪنور پنهنجي پيءُ جي چوڻ موجب، هاسارام نالي هڪ شخص کان "راڄ ويديا" جي تعليم ورتي، جو ڳوڙ حيات پتافيءَ ۾ هندن جي درٻار جو شيواڙاري هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هندن جي مذهب ۾ راڳ عبادت آهي. هندو ڌرم جا پاڪ ڪتاب مثال طور، "رگ وید" ۾ گهٽي قدر، قدرت جي حمد ۾ ثنا جا گيت آهن: اسان جي عقيدي موجب پڙ نبين ۾ حضرت دائودؑ جو آواز ڏاڍو مٺو هوندو هو. لحن دائودي حُسنِ يوسف وانگر مشهور آهي. هندستان جي مسلمانن ۾ چشتي سلسلي جا بزرگ راڳ ۾ سماع جا شوقين هوندا هئا.

اسان جو شاهه سائين ۽ راڳ جو شوقين هو. چون ٿا ته هڪ پيري نٿي جي مُلنِ جو هڪ وفد وٽس ويو ۽ ادب سان عرض ڪيائين ته، "سائين اوهان ته پاڻ هيڏا پرهيزگار بزرگ آهيو. پوءِ راڳ ۾ ساز جي وندر ورونهن ڪيئن ٿا ڪريو؟"

شاهه سائينءَ کين محبت سان جواب ڏنو ته، "ادا، منهنجي اندر ۾ هڪ وڻ آهي. جڏهن راڳ ٻڌان ٿو ته ان ۾ گوڙنج ۾ گل ڦل ڦٽن ٿا، پر، جي نٿو ٻڌان، ته گل ڦل ۾ گوڙنج ڪومائجي وڃن ٿا."

شاهه سائينءَ پنهنجي ڪلام ۾ مولانا جلال الدين رومیءَ کي ساراهيو آهي. هو عالمِ اسلام جو سڀني کان هاڪارو شاعر هو. راڳ ۾ سماع جو شوقين هو. ڪيس انهيءَ رنگ ۾ رڱڻ وارو بزرگ، شمس تبريزي هو. ساڻس ملاقات کان اڳ مولانا رومي شريعت جو جيد عالم هو. جڏهن ٻاهر نڪرندو هو ته سوين ماڻهو سندس اڳيان ۽ پويان ادب سان پيادل هلندا هئا. مولانا رومي عبا ۾ قبا سان وڏي شان شوڪت سان ايندو ويندو هو. سندس وڏو رعب هو. هڪ دفعي وعظ ٻڌي ڏنائين، ته ماڻهن جي ميڙ ۾ پراڻن ميرن ڪپڙن ۾ ويڙهل هڪ فقير، ڪيس چيو ته، "اوهان جيڪا ڳالهه هيئن بيان ڪئي، سا ته هونئن آهي."

رومیءَ ڏانهس نهاريو ۽ فرمايو ته، "فقير هيءَ ڳالهه تنهنجي سمجهه کان مٿي آهي."

اهو ٻڌي، فقير رومیءَ جي ٻي ٻها قلمي ڪتابن جي ڍير ڏي نهاريو ته منجهائنس دونهان نڪرڻ لڳا. رومیءَ دانهن ڪئي ته، "فقير تو هي چا ڪيو؟"

فقير جواب ڏنس ته، "اها ڳالهه وري تنهنجي سمجهه کان مٿي آهي."

ٻي روايت هيءَ آهي ته رومیءَ ڪنهن چمن ۾ وهندڙ ڪسيءَ جي ڪناري تي واعظ ٻڌي ڏنو ته ڪنهن فقير ڪانئس ڪو سوال ڪيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رومیءَ چیس تہ، "فقیر، هیءَ ڳالھہ تنھنجي سمجھہ کان مٿي آھي."

فقیر چا کیو جو رومي جي پاسي ۾ رکیل قلمي ڪتابن مان ھڪڙو کڻي وھندڙ ڪسيءَ ۾ اڇلایائین. رومیءَ دانھن ڪئي تہ، "فقیر، توھي چا کیو؟"

فقیر ڪسيءَ ۾ ھٿ وجھي، ڪتاب ڪڍي رومیءَ جي اڳیان رکیو. ٻئس پاڻيءَ جو ھڪ قطرو بہ ڪونہ ھو. رومي اھا ماجرا ڏسي، وائڙو ٿي ویو.

اھو ڏينھن ۽ اھو شينھن! رومیءَ عبا ۽ قبا ڦٽي ڪئي. شمس تبریزيءَ جو ٻڌو ٻانھو ٿي ویو. کائنس معرفت جا سبق ورتائین. اڳتي هلي، شمس تبریزي غائب ٿي ویو. ڪن ماڻھن جو خیال آھي تہ جلال الدین رومیءَ جي فرزند کیس لڪ چوريءَ ماراڻي ڇڏیو چو تہ رومیءَ اڳوڻو عالمانہ "مخرج" ڇڏي ڏنوھو. فقیري اختیار ڪري راڳ ۽ سماع شروع ڪیو ھو.

رومیءَ جي راڳ ۽ سماع جو اھو سلسلو اڄ تائین ھلندو اچي ٿو. فارسيءَ ۾ ان کي "رقصِ درویشان" ۽ انگریزيءَ ۾ "Dancing Derveshes" ڪوٺیندا آھن. رومیءَ کي شمس سان عشق ۽ عقیدت ھئي. کیس سڪ سان ساري، فرمایو اٿس:

مولوی ہرگز نہ شُد، مولائی روم،
تا غلامِ شمسِ تبریزی نہ بود.

* * *

مان جڏھن ڏھن ڀارنھن ورھین جو ٻار ھئس تہ بابا سائینءَ سان گڏ پنھنجي ڳوٺ آڪرن کان ڇھن ستن میلن تي ڪنڊیاري جو شھر گھمڻ ویندو ھئس. تعلقي جو ھیڈ ڪواٽر آھي. ضلعو تڏھن نوابشاھہ ھو ۽ ھاڻي نوشھرو فیروز آھي. ڪنڊیاري ۾ چاچي محمد ھاشم میمڻ وٽ پراڻي پرائمري اسڪول ۾ ٽکندا ھئاسون. اسڪول وڏي ڏڙي جي مٿان ٽھیل ھو. ڪچین سرن جي ٽلھین پتین سان اُٽویھین صدیءَ جي آخر ۾ اڏیو ھو. اڏاوت جو ڪتبو ڪاشيءَ جي سرن سان پت تي لڳل ھو. سن 1880ع ھو یا ڪو ٻیو. پر، منو سؤ سال گذرڻ جي باوجود اسڪول اڃا ڏاڍو بیٹو ھو. اسڪول جي اتر ۾ ھندن جو ٽکاٽو ھو. رات جو سومھاڻيءَ مھل ٽکاڻي ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

راڳ ۾ ساز شروع ٿي ويندا هئا. چوندا هئا ته "اها هندن جي عبادت آهي."

راڳ گهٽن ئي قومن ۾ خدا جي عبادت آهي. هن دنيا جا انسانَ، پوءِ اهي ڪهڙي به دين ڌرم جا هجن، پنهنجيءَ پر ۾ رب پاڪ کي مٺي آواز ۾ ياد ڪندا رهن ٿا. بيوس ڪهڙو نه سٺو چيو آهي:

ساهه اندر جو ساهه ڪجي ٿو
بيوس سائينءَ ناد وجي ٿو
نوبت نينهن نقارا
سپ ڪن تنهنجي ساراهه
پياراقدرت وارا

هندستان جي هاڪاري عالم ابوالڪلام پنهنجي مشهور ڪتاب "غبارِ خاطر" ۾ لکيو آهي ته:

"رگ وید جي فڪري زمزمن جو مواد ان وقت تيار ٿيڻ لڳو هو جڏهن ايجا تاريخ جو صبح به رات جي تاريڪيءَ مان ظاهر ڪونه ٿيو هو. مصرين انهيءَ ئي زماني ۾ خدا کي طرح طرح جي مٺن نالن سان پڪاريو هو حتين ۾ ريڪيءَ اعلامين پنهنجي تصوري عبادتگاهن جا نقش و نگار به ڪونه ناهيا هئا. انساني تهذيب ۾ تمدن ايجا جوانيءَ ۾ پيرُ به ڪونه پاتو هو ته ڪالديا جي ڪاريگرن مٺيءَ جي ڪچين سرن تي رب جي حمد ۾ ثنا جا اهي ترانا لکيا هئا، جيڪي اڄين قومن کان کين ورثي ۾ ملیا هئا."

ابو الفضل ڪشمير ۾ جيڪو عبادتخانو ٺهرايو هو ان تي هي ڪتبو هنيو هئائين:

الٰهی به هر خانه که می نگرم جویائے توانه،
و به هر زبان که می شنوم گویائے تو!

ڪنور جو راڳُ به انهيءَ رنگ ۾ روپ ۾ رب پاڪ کي سڪ جا سڏڙا هئا:

نالي الڪ جي ٻيڙو تار منهنجوا

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڪنور صحيح معنيٰ ۾ هڪ فقير هو.
ليڪن سندس قسمت کي ٻيو ڪجھ منظور هو.
سائين جي.ايم. سيد "جنب گذاريم جن سين" جي ٻئي جلد، (ڇاپو 197ع) ۾ لکيو آهي تہ:

"سکر ۾، ڪن ناعاقبت انديش هندن پرچونديءِ جي ڪنهن پير صاحب جي وڏي فرزند، جي بيعزتي ڪئي. پير صاحب جي مريدن فيصلو ڪيو تہ هندن جي انهيءَ حرڪت جو بدلو سندن ڪنهن پير فقير کان ونجي. جيئن تہ هندن ۾ پڳَت ڪنور رام کي هڪڙي پيرَ يا گروءَ جهڙي عزت هئي. سو هنن ڪيس قتل ڪرڻ جو فيصلو ڪيو.

هندن کي انهيءَ ڳالھ جي ڪا ٻاڦور پئجي وئي، تن اختياريءَ وارن وٽ پڪاريو جن هڪدم پڳت ڪنور جي بچاءَ لاءِ سندس ڳوٺ پوليس موڪلي. پڳت ڪنور جي نالي سرڪاري طرح بندوقن جا ٻہ ليسن نڪتا، سو ٻہ هٿيار بند راکا هميشہ ساڻس گڏ ويندا هئا."

هڪ دفعي ڪنور، دادوءَ ضلعي جي مانجھند شهر ۾ پڳت وجھڻ ويو. نان، پهرين نومبر 1939ع جي شام جو پنجين بجي واريءَ گاڏيءَ ۾ دادوءَ روانو يو. جتان ڪيس سکر وڃڻو هو ۽ پوءِ روڊ رستي پنهنجي ڳوٺ جروار پهچڻو و. ساڻس سٹ ماڻهو گڏ هئا. ريل گاڏي دادوءَ کان هلي رڪ اسٽيشن تي هتي، جيڪا جنڪشن اسٽيشن هوندي هئي. مون نئين پٽ ۾ ڏٺي. تڏهن وڏي ئہ هئس. ريل گاڏي ڇڪو وقت بيهندي هئي. ريلوائي اسٽيشن جو بابو ڪنور جو عقيدتمند هو تنهن کاڏي پيتي جون ڪجھ شيون نذراني طور ڳيان آڻي رکيس. پر، ڪنور اهو نذرانو پنهنجي ماڻهوءَ کي ڏنو تہ سيني کي رهائي ڏيو. ايتري ۾ ٻہ ماڻهو گاڏيءَ ۾ چڙهيا. ٻنهي کي بندوقون هيون. ڪنور ن مهل گاڏيءَ جي در وٽ بيٺو هو. ٻنهي جڻن، دستور موجب، هٿ جوڙي کيس سلام ڪيو. هن ٻہ هٿ جوڙي کين سلام ڪيو. انگور جو ڇڪو ۽ ٻہ کير پڙا ٻہ ڪائڻ ڪاڻ ڏنائين.

ماڻهو شهر پنيور جا: 515

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گاڏي هلڻ واري ٿي، تہ ھڪ ڇٽا گاڏيءَ مان لھي ويا ۽ ڪنور وڃي بينچ تي ويٺو. گاڏي رڙھي ۽ ايڏا آھستي آھستي ھلي رھي ھئي، تہ ھڪ بندوق وارا گاڏيءَ جي پٺيان ڊوڙي آيا. ھڪڙي ڇڪي، پري کان نشانو ونڊي ڪنور کي ڪنڌ ۾ گولي ھنئي. ھو ڏڪ لڳڻ شرط ڪري پيو ۽ بيھوش ٿي ويو. ھڪ بندوقن وارا جھنگ ۾ پڇي ويا. ڪنور بندوق لڳڻ کان پوءِ بہ منو ڪلاڪ کن جيئرو ھو. پر، گاڏيءَ ۾ علاج ممڪن ڪونہ ھو. باگڙجيءَ اسٽيشن تائين سندس رت وھندو رھيو. ان کان پوءِ دم ڏنائين. ھندو ڌرم موجب، سندس اگنيءِ سنسار جي رسم جروار ڳوٺ ۾ ادا ڪيائون.

* * *

ڪنور سنہ 1858ع ۾ ڄائو ھو. ان حساب سان ايڪاسي سال عمر ماڻيائين. ھن جھان ڇڏڻ کان اڳ، جو پاڻ مانجھند ۾ پڳڙِ وجھي موٽيو ھو تنھن جو مطلب اھو ٿيو تہ صحت سڀ ھئس ۽ پنھنجي زندگي جنھن کي لاءِ وقف ڪئي ھئائين، ان تي آخري دم تائين پابند رھيو. سائين جي.ايم.سيد سندس قتل تي راءِ زني ڪندي لکيو آھي تہ:

"ھن قسم جا واقعا سنڌ جي صوفيائيءَ سرزمين تي ڪٿر پٽي جي شروعات ھئا. ستت، سکر ۾ مسجد منزل گاھ وارا ھندو مسلم فساد ٿيا، جن جي نتيجي ۾ عام قتل ٿيا. پروفيسر پمناڻيءَ ۽ الله بخش سومري جي شھادت جا واقعا ٿيا."

مسجد منزل گاھ وارو فساد ۽ عام ماڻھن جو قتلام تہ ھڪ سازش جو نتيجو ھو جنھن ۾ **"سنڌي سياستدان"** شريڪ ھئا. مون سائين جي.ايم.سيد واري مضمون ۾ اھڙو ذڪر ڪيو آھي. سندن سازش ڪامياب ٿي ۽ سنڌ ۾ ھندو مسلم فساد ٿيا.

اسان جي ڳوٺ ۾ اڪرم موالي نالي ھڪ شخص ھوندو ھو. مون ڏٺو ايڏا ھار ھئس، تہ ھو اڇيءَ ڏاڙھيءَ سان ھو. ٿورو گھٽو ٻني ھارو ھئس، جو وڪڻي، پئسو پنگ ڀڳڙي ۾ ڪپائي ڇڏيائين. ڳوٺ ۾ ڪيس "اڪرم موالي' ڪونيندا ھئا. سکر ۾ مسجد منزل گاھ وارن فسادن جي خبر ٻڌي اوڏانھن ويو. موٽ تي ڳالھ ڪيائين، تہ ھڪڙي واٽئي تي گاسليٽ ھاري، باھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

نائونس. مون بہ مٿس گاسليٽ سان پريل ڪُپو هاريو. باهہ جو پيڙ واڙئي ڪي ڪوڙي ويو. ٻين بہ گهڻن ئي عام ماڻهن اڪرم موالیءَ وانگر ڪيو هوندو. ر، اصل ڏوهي اهي ٽيا، جن سازش ڪري سنڌ ۾ اهو **"سياسي زلزلو"** آندو. سندن اصل مقصد اهو هو تہ الله بخش سومري جي وزارت ڪيرايون. سنڌي ماڻهوءَ جو ساڻ ۾ حسد مشهور آهي. انهيءَ فساد جو نتيجو اهو بہ نڪتو تہ سنڌ ۾ مسلم ليگ زور ورتو.

سائين جي.ايم. سيد ان وقت سنڌ جو مڪيہ سياستدان هو. سو ڪيس ۾جي خبر هوندي، تہ لنڪا کي باهہ ڏيڻ وارا ڪير ڪير هئا؟ پر، انهن جا الا ڪونہ ڪنيا اٿس.

پاڪستان ٺهڻ لاءِ سنڌ اسيمبليءَ ۾ ٺهراءُ سائين جي.ايم.سيد پاس ڪرايو هو. ليڪن پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ سرڪار ڪيس ٽيهہ سال نظر بند ڪيو. رحيم بخش سموري مون کي ٻڌايو تہ نظر بنديءَ مان عارضي مهلت ٿي شڪارپور آيو. مون وٽ ٽڪيو. بابا جي تربت تي هليو. دعا گهري، چيائين تہ، **"الله بخش تون درست هئين اسان غلط هئاسون!" مان پنهنجي ڪناهہ جي معافي وٺڻ آيو آهيان."**

مان جڏهن ويهن پنجويهن ورهين جو ٿيس، تہ ڪراچيءَ نوڪري ڪرڻ ۾ پڙهڻ ويس. ميٺارام هاسٽل ۾ رهندو هئس، جيڪا سياسي ذهن رکندڙ شاگردن جو مرڪز هئي. ڪڏهن ڪڏهن مسجد منزل گاهہ جي سڪر وارن فسادن جو ذڪر نڪرندو هو. اسان کان وڏيءَ عمر ۾ پختي ذهن جا شاگرد، ڪن سنڌي سياسي اڳواڻن ڏي آڱريون ڪٽندا هئا. ايترو چٽيءَ طرح سان ياد اٿم، تہ انهن ۾ سر حاجي عبدالله هارون، سر غلام حسين هدايت الله ۽ سر شاهنواز پٽي جا نالا ڪڏهن بہ ڪونہ ڪنيائون، توڙي جو انهن مان ڪن جو سنڌ جي مسلم ليگ کي زور ونائڻ ۾ وڏو رول هو.

هر ڪنهن کي اهو معلوم هو تہ مسجد منزل گاهہ وارا فساد مسلم ليگي ذهنيت وارن اڳواڻن الله بخش سومري جي وزارت کي ڪيرائڻ لاءِ رٿيا هئا. شهيد الله بخش سومرو انگريزن جو ڪٽر دشمن هو. سندن پرواهہ ڪونہ ڪندو هو. سندس جيئري مسلم ليگ زور ڪانہ وٺي ها. انگريز بہ سندس شهادت تي خوش ٿيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رحيم بخش خان سومرو شهيد الله بخش سومري جو وڏو فرزند منهنجو چالیهن سالن جو دوست هو. سو پاڻ ۾ گهرا گهاٽا هئاسين. ڪراچيءَ کان شڪارپور ويندي ۽ موٽندي، مون وٽ ٽڪندو هو. پراڻي دؤر جي اهم واقعن جو ذڪر ڪندو هو.

هڪ دفعي مون سان ڳالهه ڪيائين ته، "جن بابا کي ماريو هو تن پو پڇتايو هو. هر سال انهيءَ تاريخ تي بابا جي تربت تي اچي، توبهه تائب ٿيندو هئا ۽ قرآن شريف جو ختمو ڪيندا هئا. ختمو ڪڍي، امان کي پيرين پئي هر پيري معافي ونڊي، واپس ويندا هئا. ڪل چار ڇٽا هئا. هڪ مري ويو ته ٻي ايندا هئا، ٽيون مري ويو ته ٻه ايندا هئا. آخر ۾ هڪڙو ڇٽو بچيو. جيسين جيئرو هو، تيسين ايندو هو.

* * *

سويو گيانچنداڻي سنڌ ۽ هند ۾ گذريل اڌ صديءَ جي اهم واقعن ۽ سياسي لاهن چاڑهن جو معتبر شاهد آهي. هن لکيو آهي ته: "جنهن وقت ڪنور پڳٽ شهيد ٿيو ان وقت مان ٽئگور جي **شانتينڪيتن** ۾ پڙهندو هئس. اتي خبرون پهچنديون هيون ته سنڌ ۾، خاص ڪري سکر ضلعي ۾ قتلِ عام ٿي رهيو آهي. جن شهرن ۾ هندن جي گهٽائي آهي، اتي مسلمان ماريا وڃن ٿا، جتي مسلمانن جي گهٽائي آهي، اتي هندو ماريا وڃن ٿا.

سويي لکيو آهي ته مسلم ليگ، جو بنياد 1906ع ۾ پيو هو. جنهن جو هڪ وفد ان وقت جي هندوستان جي وائسراءِ "لارڊ منٽو" سان مليو ۽ زور ڏئي، اها ڳالهه ڪيائين ته، "مسلمان هڪ جدا قوم آهن مسلمانن جا ووٽ جدا ڪيا وڃن."

ان زماني ۾ سياسي تحريڪون ايڏيون طاقتور نه هيون، پر، ڪانگريس جي اڳواڻيءَ ۾، 1881ع کان جنهن تحريڪ جي شروعات ٿي هئي، سا، ويهين صدي جي شروعات تائين طاقتور ٿي وئي هئي.

سويي ان دؤر جي سياسي منظر جو ذڪر ڪندي چيو آهي ته: "1921ع ۾ گانڌيءَ جي اڳواڻيءَ ۾ "عدم تعاون" جي تحريڪ هلي، جيڪا اهنسا تي ٻڌل هئي. اهنسا جو مطلب آهي ته "رتوڇاڻ نه ڪريو." ساڳئي وقت، "خلافت تحريڪ" هلي. خلافت تحريڪ ۾ هزارين مسلمان شريڪ ٿيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مسلمان علمائن ڳوڻن اندر پرچار ڪيو تہ حڪومت سان تعاون ڪرڻ ڪفر آهي. اسلام جي خلاف آهي. فوج جي اندر جيڪي مسلمان آهن سي ڪِريل آهن، منڪر آهن. انهن کي کپي تہ انگريزن جي حڪمن کي ميڙ ڪان انڪار ڪن. مهاتما گانڌيءَ بہ خلافت تحريڪ جي پٽيرائي ڪئي. هندن ۾ مسلمانن جي انگريزن جي خلاف ڳڙيل تحريڪ جيتوڻيڪ هلي صرف ٽي سال، پر انگريزي سلطنت جا بنياد لڏي ويا.

انگريزن وري ان جو توڙ اهو ڳوليو جو هنن بہ مذهبي تحريڪون شروع ڪرايون. مثال طور هندن ۾ شڌي ۽ سنگٺن جون تحريڪون، مسلمانن ۾ انگريزن جي ڪن وظيفي خور مولوين تحريڪ شروع ڪئي. اهڙيءَ ريت ساري هندوستان ۾ ننڍا وڏا فساد ٿيا. اخبارن غلط پروپيگنڊا ڪئي. سو هندن ۽ مسلمانن ۾ نفرت وڌندي ويئي. هندوستان جو جيڪو ماحول هو تنهن جو اثر سنڌ جي سياست تي بہ پيو. سنڌ اسيمبليءَ جي سڀ ميمبرن مان ستاويهہ هندو ۽ ٽي خاص چيمبر آف ڪامرس يا زميندارن جا نمائندا هئا. سنڌ جي هڪ مستحڪم حڪومت بنائڻ توڙي ڌاهڙ ۾ سنڌ جي انگريز گورنر جو وڏو هٿ هوندو هو.

الله بخش سومري کي ڪانگريس جي ميمبرن جي سپورٽ هئي. هن انگريزن کان مليل لقب ساڻن نفرت ڪري واپس ڪيا هئا. سو سندن مٿس وڏي ڪاوڙ هئي. ٻيا بہ ڪيئي ڪارڻ هئا. مثال طور هن انگريزن جي حڪومت ۾ سندن مرضيءَ جي خلاف مولانا عبيدالله سنڌيءَ جي جلاوطني ختم ڪري ڪيس غالباً ڇٽيهن سالن کان پوءِ واپس سنڌ ۾ آندو. هن پسمنظر ۾ نڏهوڪيءَ سنڌ مسلم ليگ ڪيس ڪيرائڻ ۽ هندو-مسلم ڇڪتاڻ پيدا ڪرڻ لاءِ رٿ ڪئي تہ هندن جو ڪو معتبر ماڻهو ماريو ويجي. ڀُڪو ڪنور جي نالي نڪتو.

سنڌ ۾ ائين فساد ٿيا. هاسارام پمناڻيءَ جو قتل هندن ۽ مسلمانن کي ويڙهائڻ جي پاليسيءَ جو منطقي نتيجو هئو الله بخش سومري کي شهيد ڪيو ويو. ڪنور جو قتل بہ ان ئي سلسلي جي هڪ ڪڙي هو.

"بمبئيءَ کان سنڌ جي جدائي" جي تحريڪ ڪري بہ سنڌ ۾ هندو مسلم ڇڪتاڻ گهٽي وڌي ڇو تہ هندن سنڌ جي آزاديءَ جي مخالفت ڪئي.

* * *

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سوپي گيانچند چنداڻيءَ سياسي منظر بيان ڪرڻ کان پوءِ پنهنجو رايو ڏنو آهي تہ صوفين جو اثر سنڌ ۾ گهڻي وقت کان وٺي آهي ۽ اڃا گهڻو وقت رهندو. انهن صوفين ۾ اسان جا امر شاعر لطيف، سچل ۽ سامي اچي وڃن ٿا. انهن سان گڏ اسان جي ڳائڻن ۽ ڪلاڪارن به وڏو رول ادا ڪيو. جيڪي صوفيانہ ڪلام ڳائيندا هئا. صوفين جو اثر ايترو ٿيو جو هندو ۽ مسلمان گڏجي ويا. ڪيترن ئي هندن مسلمانن جون درگاهون ساڳيون ۽ مرشد ساڳيا هئا. شاهہ لطيف سيني سنڌين لاءِ اڪين جو نُور هو. هندن ۽ مسلمانن کي هڪجهڙو پيارو هو. هندن ۽ مسلمان محققن سندس ڪلام تي عشق ۽ عقيدت سان ڪم ڪيو. پر، پوءِ به سڄي هندستان جي سياست جو اثر سنڌ تي پوندو رهيو. ڪانگريس ۽ مسلم ليگ جي چڪتاڻ وڌندي وئي. نيٺ هندستان ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو.

سنڌ ۾ هندو ۽ مسلمان اڄ به ڪنور کي ياد ڪن ٿا، جوتہ پنهنجي ملڪ سان محبت ۽ پنهنجن ماروئڙن ۽ سانگيئڙن سان پيار ڪرڻ سنڌ جي قديم ڪلچر جي شاندار روايت آهي.

* * *

ڪنور جو قتل 1857ع واريءَ بغاوت کان پوءِ انگريزن جي "ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو" واريءَ پاليسيءَ جو نتيجو هو. سنڌ ۾ ڪي مسلم ليگي اڳواڻ انهيءَ پاليسيءَ تي عمل ڪري رهيا هئا. انگريز سرڪار کين سر، خانصاحب ۽ خانبهادر جا لقب بي سبب ڪونہ ڏيندي هئي.

الله بخش جي وزارت مضبوط هئي، سو انهيءَ کي ڪيرائڻ لاءِ فساد ضروري هو. ڪن به ٻن ڌرين ۾ نفرت پيدا ڪرڻ جو مؤثر طريقو هي آهي تہ کين پاڻ ۾ ويڙهائجي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حُسين شاھ راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسين شاهہ ۽ منهنجيءَ دوستيءَ جو عرصو پنجاهہ سال آهي. انهيءَ عرصي ۾ ڪيئي لاها چاڙهَا آيا، پر، دلين کي درياهہ جون سيرون بہ ڏار ڪري ڪونہ سگهيون.

هُئي ڇٽا سنڌ مسلم ڪاليج ڪراچيءَ ۾ پڙهندا هئاسون. عمر چوويهہ پنجويهہ ورهيہ هوندي.

اسان جو ٽيون دوست علي محمد گمبواٽي هوندو هو، جو آمريڪن سفارتخاني ۾ ملازمت ڪندو هو ۽ پڙهندو سنڌ مسلم ڪاليج ۾ هو. اڳتي هلي، سندس سنگت ڪري، حسين شاهہ بہ آمريڪن سفارتخاني ۾ نوڪري ورتي جتي ڪرسٽافر ۽ ورنر نالي بن آمريڪين سان دوستي رکيائين ۽ کين مون سان بہ متعارف ڪرايائين. هُئي آمريڪي گهرا گهاتا يار ٿي ويا. ايتريقدر جو ٻہ سال پوءِ بورڊ جون آفيسون بدلي ٿي حيدرآباد آيون، تہ هُئي آمريڪي دوست پنهنجين زالن ۽ حسين شاهہ سان گڏ مون وٽ هر آچر ڏينهن حيدرآباد ايندا هئا. حيدرآباد اچڻ مان سندن مکيہ مقصد WEEK-END تي ڪراچيءَ جي گوڙ گهمسان مان نڪري، OUTING ڪرڻ لاءِ ٿٽي واري رستي سان ڳوٺن، باغن، پوکن ۽ ڏنڊين جو نظارو ڪرڻ ۽ حيدرآباد اچي ٻہ ٽي ڪلاڪ مون سان گڏ گذارڻ هوندو هو. حيدرآباد ۾ تڏهن سڀ ۾ سڀ هوٽل "رٽز" هوندي هئي منجهس ڪاڏي جو هڪ ايئرڪنڈيشنڈ ڪمرو بہ هوندو هو. جنهن ۾ بيئر ملندو هو. آمريڪي دوست لنچ کان اڳ ٻہ ٽي گلاس پيئندا هئا. پر، حسين شاهہ ان کي هٿ بہ ڪونہ لائيندو هو. جڏهن مان ڪراچيءَ ويندو هئس تہ ڪڏهن ورنر تہ ڪڏهن ڪرسٽافر ڊنر ڪرائيندا هئا. ورنر ۽ سندس زال سخي هئا. هڪ دفعي ڪراچيءَ مان منهنجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

BIRTH-DAY تي، گهر ۾ وڏو نهايت وٽندڙ "فروٽ ڪيڪ" ٺاهي، ان کي هڪ خوبصورت باڪس ۾ وجهي کٽي آيا. مان سندن قرب کان ڏاڍو متاثر ٿيس. حجاب کان کين اهو ڪوٺ ٻڌايم ته مون ته پنهنجي فيملي ميمبرن سان به ڪڏهن BIRTH DAY ڪوٺ ملهايو هو. اسان وٽ اهو رواج ئي ڪونهي.

❊ ❊ ❊

حسين شاهه جو والد سائين علي محمد شاهه راشدي مرڪزي وزير اطلاعات هو. سو مون کي ائين سمجهڻ لاءِ واجبي سبب هو ته حسين شاهه سنڌ جي "حڪمران خاندانن" "RULING FAMILIES" سان تعلق رکي ٿو. پر، هڪ دفعي چيائين ته، "ادا، اسان لوئر مڊل ڪلاس جا ماڻهو آهيون" مان اها ڳالهه ٻڌي، منجهي پيس. سو وضاحت لاءِ به ٿي ڳالهيون ٻڌايائين. چيائين ته، "هاڻي ته خوشحال آهيون پر، پاڪستان ٺهڻ وقت جڏهن بابا "سنڌ آبزرور" (SIND OBSERVOR) جو ايڊيٽر هو ۽ سندس وڏو ٽٻ ٽانگر هو تڏهن هڪ پيري امان موڪليو ته، "پيءُ کان ڏهه روپيا وٺي اچ، جو گهر ۾ پوڙ ياڄيءَ لاءِ پيسو ڪونهي". بابا وٽ آفيس وڃڻ لاءِ بس جو ڪرايو ڪوٺ هو سو پيادل جمشيد روڊ کان گهٽو پري سندس آفيس ۾ ويس. ڳالهه ٻڌي، تڙ تڪڙ ۾ سڪو جواب ڏنائين، "مون وٽ پئسا ڪونهن." موٽي اچي، امان کي احوال ڏنم.

حسين شاهه جي والده صابرين خاتون هئي. سائين حسام الدين مون سان ڳالهه ڪئي ته، "منجهند جي ماني پڄائي، بورچيخاني ۾، پر پاسي سان تڏي وڃائي، اُتي ئي آهلي پوندي آهي."

حسين شاهه ننڍپڻ جو ڪو ٿورو عرصو والد سان گڏ گذاريو. سائين حسام الدين راشدي کي اولاد ڪوٺ هو. سو حسين شاهه ۽ پيٽس حسنا بيبيءَ کي پٽ ۽ ڌيءُ ڪري نازنعمت سان پاليائين. سندن والده به حسام الدين راشديءَ جي گهر ۾ رهڻ لڳي تڏهن حسام الدين شاهه ۽ علي محمد شاهه جي والده گوهر بيبي به ساڻن گهر ۾ رهندي هئي. ٻڌڻي عورت هئي. هڪ دفعي مون کي حيدرآباد مان سڏائي ڪو ڪم چيائين. سندن مقعطيدار کين پورو فصل ڪوٺ ٿي ڏنو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسين شاهہ راشدي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسين شاهه جو نندپٽ سڄو ئي ڪراچيءَ ۾ گذريو هو. ڏاڏيءَ جي واتان ڪٽڪ جي فصل جون ڳالهيون ٻڌي، جڏهن اسان ٻئي ڇٽا سندن گهران ٻاهر نڪتاسين، تہ مون کان پڇيائين تہ:

"ڪٽڪ جو وڻ وڏو ٿيندو آ؟"

❊ ❊ ❊

ڪاليج ۾ حسين شاهه بي.اي ڪري "لا" جو امتحان پاس ڪيو ۽ چاچي جي مشوري موجب پريڪٽس لاءِ دادوءَ هليو آيو. علي محمد راشدي اتي ڪرايي تي گهر ورتو هو جو ديهه ڪن ۾ فارم هئس. حسين شاهه کي چيائين تہ "مون واري فارم تي به نظر داري ڪجانءِ"

بورڊ جون آفيسون غالباً 1962ع ۾ حيدرآباد ۾ آيون هيون ۽ گاڏي ڪاتي جي، "امين منزل" ۾ هيون. حسين شاهه، دادوءَ ۾ رهائش دوران ڏهين پندرهين ڏينهن حيدرآباد ايندو هو. منهنجي آفيس ۾ لئبرريءَ جي وڏيءَ ميز تي هنڌ وڇائي سمهندو هو. ماني سدائين "اورينٽ هوٽل" ۾ کائيندو هو. مون وٽ رڳو صبح جي چاءِ پيئندو هو. اسان جا ڪجهه سال ائين گڏ گذريا. تن ڏينهن ۾ رات جو يارهين بجي هڪ ريل گاڏي ڪراچيءَ مان دادوءَ ويندي هئي، ان ۾ ويندو هو. هڪ دفعي مان ڪيس ڪوٽڙي اسٽيشن تي اماڙ ويس. سامان گارڊ جي ڪمري ۾ رکيائين، جيڪو تمام ننڍو هو. وهڻ لاءِ رڳو هڪ سوڙهي پر گدي واري بينچ هئس. بينچ جي اڳيان منجهس فرش کان چت تائين هڪ ٿلهو اسٽيل جي پائيپ جو اپو ٽنيو هو. حسين شاهه بت ۾ تڏهن به پريل هو. ٻڌايائين تہ "بينچ تي پاسو ٽڪائي، ٽنيي کي مٿان ٻنهي هٿن سان جهليندو آهيان. ريل گاڏي، رڙهندي رهندي آهي. نيٺ ائين اڌ رات جو وڃي دادوءَ پهچندو آهيان."

منجهس جفاڪشيءَ جي وڏي صلاحيت هئي. اها ڳالهه ان جو هڪ مثال آهي.

مون سنہ 1969ع ۾ شادي ڪئي تن ڏينهن ۾ ون يونٽ جي خلاف سنڌ جي تحريڪ ۾ سرگرم عمل دوستن سان گهٽو وقت گذ گذرندو هو. دوستن جي قطار اڻ کٽ هئي. ڳوٺ ۾ ڪين ٽڪائڻ جو خاطر خواه بندوبست ڪونہ هو. سوچي سمجهي ڪنهن به دوست کي شاديءَ جو ڪونہ ٻڌايم. رڳو حسين شاهه سان ڳالهه ڪيم. شاديءَ واريءَ رات مان تہ وڃي آرامي ٿيس. حسين

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شاھ بنا ڪنھن اطلاع جي اوچتو دادوءَ مان جيپ ڪٽي نڪتو رات جو اوچتو ھڪ ٻي بجي. الائي ته ڪتان ڪتان منھنجي ڳوٺ جي پڇا ڳاڇا ڪندو اچي نڪتو. رات جي ماني کائي، اسان جي اوطاق ۾ لت ڏيئي سمھي پيو. مون کي صبح جو ٻڌايائون. ناشتو گڏجي ڪيوسون.

سندس شادي سائين حسام الدين ڪرائي پر، ان معاملي ۾ فقط مون سان صلاحي ھو. سائين علي محمد راشدي سان ٻہ ڪا ڳالھ ڪونہ ڪندو ھو. انھيءَ سلسلي ۾ پڊ عيدن جي پاسي ٻہ ويا سين. بھرحال، بيگم چنا جي معرفت معاملو راس ٿيو تڏھن اسان جو مشترڪ دوست حميد سنڌي ٻہ ان معاملي ۾ شريڪ ٿيو اھڙيءَ ريت حسين شاھ ۽ حسنا بيبيءَ جون شاديون پير غلام رسول شاھ جيلانيءَ جي خاندان ۾ ٿيون.

ھڪ دفعي ادي شميم جو سڪ سان ذڪر ڪندي مون کي چيائين تہ، "شميم سان منھنجي شادي ڪونہ ٿئي ھا تہ منھنجو گھر ڪونہ ٺھي ھا".

ادي شميم سنڌي محاوري موجب، صحيح معنيٰ ۾ "سگھڑ عورت" آھي. گھر تہ ھلائي ٿي. پر، سائين مرحوم حسام الدين شاھ جا سوين ڪتاب، تاريخي خط ۽ تصويرون ايڏي تہ سليقي سان محفوظ ڪيون اٿس، جو جڙ تہ پاڻ سڄي عمر ڪتبخانن ۾ گذاري اٿس. ٻارن کي پڙھايائين ۽ بعد ۾ سندن شاديون ڪرايائين. مون کي ان ڳالھ تي خاص خوشي ٿي تہ علي رضا کي نماز پڙھائڻ تي ٻہ ھيرايائين.

❊ ❊ ❊

حسين شاھ دادو ڇڏي ڪراچيءَ وڪالت ڪرڻ لڳو. سکيو ستابو ٿيو. نھايت ذھين ۽ محنتي ھو. سائين حسام الدين جي وفات کان پوءِ "الحمرا سوسائٽي" وارو گھر وڪڻي، ڊفينس سوسائٽيءَ ۾ بنگلو ورتائين. اعليٰ درجي واري فرنيچر سان آراستہ پيراستہ ڪيائينس. گذريل دفعي بنگلي جي پورچ ۾ قيمتي ڪارون ھڪيئي پٺيان قطار ۾ بيٺل ڏٺم.

❊ ❊ ❊

حسين شاھ پيءُ ۽ چاچي ٻنھي جي شخصيتن جو اثر ورتو. علي محمد شاھ سندس والد، سياست ۾ ھو. پاڻ ٻہ سينيٽر ٿيو. سائين حسام الدين ادب ۾ ھو تہ پاڻ ٻہ سنڌي ادبي بورڊ جو چيئرمين ٿيو. سائين حسام الدين شاھ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مهيني ماسي سنڌي ۽ اردو اديبن جون پروقار دعوتون ڪندو هو. حسين شاهہ چاچي جي اها سنت بہ جياري. والد ۽ چاچي جون ورسيون وڏي اهتمام سان ملهائيندو هو. هن پيري سائين علي محمد شاهہ جي ورسيءَ جي تقريب جو بندوبست "جيو" (GEO) جي آڊيٽوريم ۾ ننڍي ياءُ عادل شاهہ راشديءَ سان گڏجي ڪيائين. منهنجو وڏو مائٽ ڪيائين جو تقريب جو "مهمان خصوصي" ڪيائين. پوءِ رات جو گهر دعوت لاءِ وٺي هليو. جنهن ۾ فقط سندس خاندان جا مرد ۽ خواتين هئاسين. ان موقعي تي سندس لئبرري بہ ڏٺم. نفيس احمد ناشاد ورسيءَ جي تقريب ۾ تہ شريڪ ٿيو. پر، پوئتي موٽڻو هئس. سو حسين شاهہ جي گهر دعوت ۾ هلي ڪونہ سگهيو.

ستت حسين شاهہ سنڌي ادبي بورڊ جي تعاون سان حيدرآباد ۾ سائين حسام الدين شاهہ جي ورسيءَ جي تقريب رکي ۽ مون کي ان جو تاڪيد ڪيائين. مان تہ هونئن ئي سائين حسام الدين جو عقيدتمند آهيان. حاضر ٿيس. انهيءَ تقريب ۾ بہ مون کي "مهمان خصوصي" جو اعزاز ڏنائين. اڄ ڪنڌ ورائي پوئتي ڏسان ٿو تہ ڪالهوڪو ڏينهن آهي.

حسين شاهہ تقريب لاءِ ڪراچيءَ مان اچي ڪونہ سگهيو جو اوچتو عليل ٿي پيو. پر، ٻئي ڏينهن، فون تي جلسي جو احوال ورتائين. سندس علالت ڪري ڪيس فون ڪندو رهندو هئس. ڳالهائڻ ٻولهائڻ ۾ ڪڙو تڙو هو. پوئين ڀيري چيائين تہ "سڀ ٺيڪ صحيح آيون آهن اڄ آخرين ڪرائڻ وڃان ٿو."

ٻن ڏينهن کان پوءِ فون ڪيم تہ ٻڌايائون تہ. "علي رضا لنڊن کان آيو هو سو اسپتال ۾ ڪڍائي ويو آٿس."

اسپتال مان خبر پئي، تہ ڏينهون ڏينهن حالت سڌرڻ بدران بگڙي رهي آهي. هفتي کان پوءِ امجد شاهہ جيلانيءَ ڪراچيءَ مان اطلاع ڏنو تہ. "ادا حسين شاهہ اڄ آچر ڏينهن صبح جو هي جهان ڇڏي انهيءَ جهان ۾ ويو جيڪو هتان کان بهتر آهي." اکيون پرجي آيون. ڪراچيءَ جنازي نماز لاءِ روانو ٿيس.

حسين شاهہ 15 جنوري 1938ع تي ڄائو هو. ان حساب سان لڳ ڀڳ ستر ورهيہ عمر ماڻيائين. اهو ڇڪو وڏو وقت آهي. وقت نہ رڳو ماڻهوءَ جي زندگيءَ جا سڀ معاملا طئي ڪري ٿو بلڪ سندس وجود جو "تسلسل" برقرار رکي ٿو. سائنسدانن جو چوڻ آهي تہ انسان جي تخليق جو مقصد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پنهنجي نسل جو تسلسل قائم رکڻ آهي. پر، دنيا جي هاڪاري سائنسدان آئنسٽائين چيو آهي تہ اسان انسان مختصر مسافريءَ لاءِ هِن گپ ڇڪ جي جهان ۾ اچون ٿا. پر، اها خبر ڪانهي تہ ڇو اچون ٿا؟"

ڏاهن انسانن جو چوڻ آهي تہ ماڻهوءَ جي مسافري، موت سان ختم ڪانہ ٿي ٿئي. اها جاري رهي ٿي. موت تہ هڪ "مرحلو" آهي. اها سوچ اڄ ڪلهہ جي ڪانهي. پنج هزار ورهيہ اڳ، مصر ۾ نهيل هڪ بادشاهہ جي اهرام (مقبري) مان هاڻي هڪ تحرير هٿ آئي آهي، جنهن ۾ لکيل آهي تہ:

THOU HAS DEPARTED BY LIVING

THOU HAS NOT DEPARTED BY DYING

هزارين ورهيہ اڳ ڏاهن جون ہ ستون ہ انسان جي هن دنيا جي زندگيءَ ۽ پوءِ واريءَ زندگيءَ جي تسلسل جو تصور پيش ڪن ٿيون

اها صورتحال جيڪڏهن هر انسان سان لاڳو آهي تہ سائين حسين شاهہ سان ہ لاڳو آهي. هو سنڌ جي هاڪاري راشدي خاندان جو چشم و چراغ هو جنهن جو موسس اعليٰ پير سائين محمد راشد روضي ڌڻي رحمة الله عليہ، پنهي جهانن جي سردار، حضور پيغمبر صلي الله عليہ وسلم جي متبرڪ خاندان جي سدا بهار درخت جي سر سبز شاخ هو.

هاڪاري سيرت نگار مارٽن لِنگس، حضور پيغمبر صلي الله عليہ وآلہ وسلم جي سيرت تي پنهنجي تاريخي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ "پاڻ سڳورن جي اُمتين کي اها اميد نہ پر يقين آهي، تہ هو هڪ ڏينهن وري ساڻن آبِ ڪوثر جي ڪناري تي ملندو." پٺائي صاحب انهيءَ ئي پسمنظر ۾ فرمايو آهي تہ:

پاڻان چوندئي پيءُ، پيري جام جنت جو.

اسان عاصين کي ہ اميد آهي، تہ اسان سپ اتي پاڻ سڳورن صہ جي رحمت جي سايي هيٺ گڏ هونداسين ۽ سائين حسين شاهہ اسان جي وچ ۾ هوندو.

بيشڪ قدرت جي لاءِ اها ڪابہ وڏي ڳالهہ ڪانہ آهي! جيڪو موت ۽ حياتي ڏئي ٿو سو هر ڳالهہ تي قادر آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروین شاکر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروين شاڪر ويهينءَ صديءَ جي پوئين اڌ واريءَ اردو شاعريءَ ۾ وڏو الو آهي. سندس مداحن جي قطار بہ تمام ڊگهي آهي: هڪڙا سندس ڪلام نا ثنا خوان هئا، تہ ٻيا سندس سونهن جا پرستار. سندس ڪلام جي مداحن نو هڪ مثال هي آهي:

پاڪستان ايڪيڊمي آف ليٽرس، اسلام آباد، هر سال اردو نظم ۽ نثر ۾ سٺن ڪتابن تي انعام ڏيندي آهي. انعامن جو فيصلو سڄي ملڪ مان نوندبل جج ڪندا آهن، جيڪي پاڻ بہ شاعر ۽ اديب هوندا آهن. سندن نوند ۾ مقرري ايڪيڊمي ڪندي آهي.

هڪڙي سال ججن وٽان فيصلو آيو جنهن موجب پهريون نمبر انعام روين شاڪر کي مليو. پر، "انعام ڪاميٽيءَ" اعتراض واريو تہ، "هڪڙي نج پروين کي سؤ مان سؤ مارڪون ڏنيون آهن. هن پاس خاطري ڪئي هي. سؤ مان سؤ مارڪون تہ رڳو حسابن (MATHS) ۾ ملنديون آهن."

ايڪيڊميءَ جو چيئرمين ايڊمرل شفيق الرحمان هو ۽ مان ڊائريڪٽر نرل هئس. ميٽنگ ۾ مسئلي تي ڏاڍو بحث ٿيو. مون کان بہ راءِ ورتائون. ون چيو تہ، "جيڪڏهن ايڪيڊميءَ سمورا جج سوچ ويچار ڪري مقرر ڪيا هئا، تہ پوءِ هاڻي سندن فيصلي جو احترام بہ ڪري ڇڏيو تہ اهو جج وڏو ديب ۽ ايماندار شخص آهي، جنهن پروين کي گهٽي ۾ گهٽيون مارڪون نيون آهن."

ڪاميٽي مون سان يڪراءِ تي ۽ پروين شاڪر جي ڪتاب تي انعام اعلان ڪيائين. ڪيس اها خبر پئجي وئي. سو ڏاڍي خوش ٿي. بهرحال هو ٿيو سندس ڪلام جي ڪمال جو مثال.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سندس سونهن جي سحر جو هڪڙو مثال هيءُ آهي ته هڪڙي سا ڏاکا ۾ ادبي ۽ ايشيائي شاعري ميلي ۾ پاڪستان سرڪار پنهنجو وف موڪليو. پنج ڇٽا پاڪستاني وفد جا رڪن هئا. چار صوبائي هولين جا پنجون اردوءَ جو. حڪومت ايڪيڊميءَ جي ڊائريڪٽر جنرل جي حيثيت مون کي ئي وفد جو اڳواڻ مقرر ڪري بنگلاديش موڪليو. ٻيا وفد چير هندستان، ايران، ترڪيءَ ۽ اتر ڪوريا ۽ ٻين ايشيائي ملڪن مان آيا هئا.

جنرل ارشاد بنگلاديش جو صدر هو. پهرئين ڏينهن اسان کي رسيپشم ڏنائين ۽ پوئين ڏينهن تي ڊنر. ڏاکا ۾ پاڪستاني سفارتخاني ۾ اسان جم اعزاز ۾ لنچ ڪئي، جنهن ۾ چاليهارو ڪن بنگالي اديب ۽ شاعر ۽ سڏيائور اتي هڪ پاڪستاني سفارتڪار اچي مون کي ڪن ۾ پڌڪو ڪيو : "پروين شاڪر کي ۽ آڻيو ها ته سنو."

مون چيو ته، "وفد سرڪار تشڪيل ڏنو سو اسان ڇا ٿي ڪري سگهياسين؟"

اهو ٻڌي، هو ڪرسي ريڙهي، وڌيڪ ويجهو ٿيو ۽ وري سرڀاڻ ڪيائين ته، "جيڪڏهن اسان پنهنجن پئسن مان جهاز جي ٽڪيٽ وني ڏيون ۽ هن سندس رهائش وغيره جو سڄو خرچ پڻ ڀريون، ته پوءِ اوهان ڪيس گهرائيندا؟"

اهو ٻڌي، مان سندس منهن ۾ تڪڙ لڳس! مانڙي ڪري اتي هليو ويو ڏاڍو شڪي ٿيو. پنهنجي وفد جي هڪ ساٿيءَ ضمير جعفريءَ سان ڳالهه ڪيم. ڪلي چيائين ته:

يڪي از عاشقانِ پروين

اسلام آباد ۾ هڪ ڏينهن ڪنهن ملڪ جي پاڪستاني سفارتخاني مان خط آيو ته، "جديد اردو شعر جا ترجما موڪليو ته هت ڪتابن ۽ رسالن ۾ چپايون ۽ ملڪ جو ناماچار وڌايون."

مون محنت ڪري، مواد گڏ ڪري موڪليو ته وري سفارتڪار وٽان جوابي خط آيو ته، "پروين شاڪر جو ڪلام ته ڪونه موڪليو اٿوَ؟"

پروين اسلام آباد ۾ هئي. مون وٽ ايندي رهندي هئي. سو مون ڪيس فون ڪئي. ٻئي ڏينهن هُوءَ پنهنجي ڪلام جي انگريزي ترجمي جا ڪجهه

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صفحا کٽي آئي. پچيائين تہ، "ڪنهن گهريا آهن؟"

مون چيو تہ، "فلاٽي ملڪ ۾ اسان جي سفارتخاني."

چيائين تہ، "ماڻهوءَ جو نالو معلوم آهي؟"

مون فائيل گهرايو ۽ ڪيس نالو ٻڌايم. ڏاڍي ڀچان لڳس. چڙ مان چيائين تہ، "توبهہ، اهو اتي ڪيئن پهتو؟"

ٻہ چار مهينا گذريا هوندا، تہ ايڪيڊميءَ جي نئين چيئرمن مون کي فون ڪئي تہ، "اوهان ۽ ضمير جعفري ايڊيٽر "ادبيات"، يارهين بجي صبح منهنجي آفيس ۾ اچو جو فلاٽي ملڪ ۾ اسان جو سفير صاحب پاڻ وٽ اچي رهيو آهي."

سفير صاحب آيو. ساٺس گڏ ڪيڪ پيسٽري ڪاڏيسون. سندس ڳالهين ٻولين مان مون کي شڪ پيو سو ڪيس چيم تہ، "اوهان ڪجهہ عرصو اڳ، اسان کان ادبي مواد گهرايو هو؟"

چيائين تہ، "هائو تمام سٺو هو پر، ڪن شاعر عورتن ۽ مردن جون تازيون تصويرون ۽ موڪليو ها تہ چڱو. اوهان وٽ آهن، تہ هاڻي ٻہ ڏيو. پروين شاڪر جي تہ ضرور ڏيو."

مون ميز تان ڪاغذ جي پرچي کنئي ۽ ان تي ڪجهہ لکي جعفري صاحب کي هٿ ۾ ڏني. جڏهن سفير صاحب موڪلائي ويو تہ جعفري صاحب اسان جي چيئرمن کان پڇيو تہ، "سفير صاحب اوهان سان پنهنجو تعارف پوريءَ طرح ڪرايو هو؟"

چيئرمن منجهي پيو. جعفري صاحب کي چيائين تہ، "سفير ڪير آهي؟"

جعفري صاحب مرڪي چيس تہ:

يکے از عاشقانِ پروين

* * *

چون ٿا تہ پروين شاڪر ايجا ڪراچيءَ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي هئي، تہ شعر شاعريءَ ۾ نالو ڪڍيائين هڪ شاگرد سان معاشقو ڪيائين. جنهن لاءِ چيو هئائين تہ:

تم کو ديکھا تو خدا ياد آيا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اڳتي هلي ڪنهن سبب ڪري ٻئي ڇٽا هڪٻئي کان الڳ ٿيا.

ہارڙو پروين کي مليو پروين C.S.S جي امتحان ۾ ويني ۽ ڪامياب ٿي اول ڪراچيءَ ۾ مقرري ٿيس. پوءِ پاڻ اسلام آباد بدلي ڪرايائين. ڪوڙيز ڪنين ہٽڙ ۾ آيو ته سي.ايس.ايس. جي امتحان ۾ عمر جو مسئلو هئس صدر پاڪستان جي پريس سيڪريٽريءَ صديق سالڪ اها رندڪ دور ڪري ڏنس ۽ اسلام آباد بدليءَ ۾ ٻه مدد ڪيائينس. سالڪ سان ٻه اڳتي هلي. اٽڪٻت ٿيس. اهو هڪ جدا داستان آهي.

هڪ ڏينهن مان پنڊي ايئرپورٽ تان ڪو سرڪاري ڪم لاهي سالڪ جي آفيس ۾ ويس. ڪافي ويٽيسون. مون موڪلائڻ جي ڪئي، ته هن ويهڻ لاءِ زور ڪيو. چيائين ته "گڏيا تا هلون. مون کي، اسلام آباد ايوانِ صدر وڃڻو آهي." رستي تي هڪ لفافو ڏنائين ته "هن ۾ اخبار آهي. اها پڙهي ڏسجانءِ"

مون گهر اچي، اها اخبار پڙهي، ته منجهس پروين شاڪر جي خلاف هڪ خبر ڇپيل هئي. ڪنهن ڪسٽم ايجنٽ مٿس الزام هنيو هو ته، "هن مون سان شادي ڪرڻ جو واعدو ڪيو هو ۽ هيترا پئسا ڦريا اٿس. هاڻي مون سان شادي نٿي ڪري."

پروين تن ڏينهن ۾ اسلام آباد ايئرپورٽ تي ڪسٽم ۾ نوڪري ڪندي هئي. مون کي اخبار جي خبر پڙهي ڪاوڙ لڳي هئي ۽ بي آرامي ٿي هئي. ٻئي ڏينهن سالڪ مليو ته مون کيس چڙ مان چيو "اها فضيلت ڪانهي، جو اسان جي معاشري ۾ ويچاري ڪا عورت ايڏا ڪنڊ مٿي کڻي ٿي، ته توهان مٿس گند اڇلايو ٿا."

سالڪ چيو ته، "تون هن عورت کي ڪونہ سڃاڻين. هوءَ سخت مطلبي ۽ خود غرض آهي."

ضمير جعفري ٻه ڪار ۾ گڏ هو. هن ٻه منهنجو پاسو ڪنيو سالڪ ڏاڍو ڏکوئجي ويو. پريل گلي سان ايترو سو چيائين ته، "هڪ ڏينهن منهنجي ڳالهه سچي ٿيندي. اوهان ٻئي ٻه مون سان متفق ٿيندا."

❊ ❊ ❊

پروين شاڪر ٻه چار سال اڳ مون سان ڪراچيءَ جي هڪ اردو مشاعري ۾ متعارف ٿي هئي. سو هيئن ته هندستان مان ہارهن اديبن جو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ وفد پاڪستان جي دوري تي آيو هو. سندن پروگرام ۾ ڪراچيءَ، لاهور ۽ اسلام آباد ۾ اردو ڪتابن جون نمائشون ڪرڻ ۽ پارت ۾ اردوءَ جي ترقيءَ بابت تقريرون ڪرڻ شامل هيون.

وفد ظاهر ۾ ادبي هو. پر، ان جي دوري جو اصل مقصد "سياسي" هو. ان ڪري سالڪ، صدر پاڪستان کي ذهن نشين ڪرايو ته معاملو نازڪ آهي. ڪامورڪيءَ ۽ ڪلارڪيءَ ذهنيت جو آفيسر يا هندستان جي لابيءَ جو ڪو ايجنٽ اسان کي ڪم ڪونہ ايندو. سالڪ کي خبر هئي ته ايڪيڊميءَ جهڙن ادارن کان وڌي، ملڪ جي وزارتن ۾ به هندستاني ۽ آمريڪي ايجنٽ موجود هوندا آهن.

صدر کي چيائين ته، "هن ڪم لاءِ اسان کي آگري جهڙو تجربيڪار ۽ ملڪ سان وفادار ماڻهو گهرجي." صدر ساڻس متفق ٿيو. مون کي هندستاني وفد جي سرڪاري ميزبان جو آرڊر مليو ۽ خفيہ هدايتون مليون ته، "پرڏيهي معاملن جي وزارت جي ڪا آفيسر اوهان کي بريفنگ ڏيڻ ايندي."

ڏينهن ٻن کان پوءِ هڪ خوبصورت خاتون فارين آفيس مان آئي. مون سان اڪيلائيءَ ۾ ملي. ٻڌايائين ته، "هندستان ۾ اردوءَ کي ڪير پڇي ٻہ ڪونہ ٿو. هت پاڪستان ۾ رائين لڳي ٿو ته، اسلام ۽ مسلمانن جو رڳو نالو هو. دراصل، هي ملڪ اردوءَ کي زور وڌائڻ لاءِ نهيو هو. هندستان ۾ هندستاني مسلمانن جي اڪثريت ڪانگريس کي ووٽ ڏئي ٿي. جڏهن ٻہ ڪو هندستاني مسلمان هت پاڪستان ۾ اچي ٿو ته اردو زبان جي لئہ ڏسي، حيران ٿئي ٿو. واپسيءَ تي هندستان ۾ پنهنجن مٽن مائٽن توڙي يارن دوستن سان اها ڳالهہ ڪري ٿو جا، منجهن، "احساسِ محرومي" پيدا ڪري ٿي. ڇو ته اتي اردوءَ کي ڪير پڇي ٻہ ڪونہ ٿو. نتيجي طور، ڪانگريس کي هر سال ملندڙ مسلمانن جا ووٽ هر سال گهٽندا وڃن ٿا. ڪانگريس هاءِ ڪمانڊ انهيءَ سبب ڪري هيءُ وفد اسان وٽ اردوءَ جي ترقيءَ بابت هندستان سرڪار جي ڪوششن ۽ اردوءَ ۾ ڇپايل ڪتابن جون نمائشون ڪرڻ لاءِ موڪليو آهي، ته هت ٻہ مهاجر سمجهن ته ڪانگريس سرڪار هندستان ۾ اردوءَ کي هٿي ڏيارڻ لاءِ وڏا وس ڪري رهي آهي."

مون چيو ته، "مون لاءِ ڪهڙو حڪم ۽ هدايت آهي؟"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رازداريءَ ۾ چيائين تہ "هندستاني سفارتخاني جا اسان جي ملڪ ۾ پگهاردار ايجنٽ آهن. وفد جي ميمبرن کي انهن سان ملڻ نہ ڏجو."

مون چيو تہ "اهو ڪم ڪيئن ٿيندو؟"

چيائين تہ "اسان جي جاسوسن جي اڻ ٿي پهرَ وفد تي چوڪسي هوندي. سو هندستاني سفارتخاني جا ايجنٽ وفد جون پنهنجن گهرن ۾ دعوتون ڪندا، تہ ساڻن اڪيلائيءَ ۾ ڪين ڪا ڳالهہ ڪرڻ جو موقعو ملي. پر اهڙين دعوتن جي منظوري ڏيڻ يا نہ ڏيڻ جو اختيار اوهان وٽ آهي. اوهان ئي سرڪاري ميزبان آهيو. ڪين اهڙي موڪل اصل نہ ڏجو."

مون ڪيس آخرين سوال ڪيو تہ "مون کي انهن هندستاني ايجنٽن جا نالا ٻڌائي سگهو ٿيون؟"

ڪلي ڏنائين. چيائين تہ "مون کي ٻڌائڻ ۾ اعتراض ڪونهي، ڇو تہ ايوانِ صدر کي اوهان تي مڪمل اعتماد آهي. اوهان کي سڀ ڪجهہ ٻڌائڻ لاءِ مون کي حڪم مليو آهي. وفد جي دوري کان پوءِ صدر پاڪستان پاڻ ۽ اوهان سان اڪيلائيءَ ۾ ملاقات ڪندو ۽ احوال ونڊندو. اهو اسان جو سرڪاري دستور آهي."

هن ان کان پوءِ مون کي ٽيهارو ڪن نالن جي لسٽ ڏيکاري. چيائين تہ "هي شخص پڪا هندستاني ايجنٽ آهن." مون کان هاڻي اهي نالا وسري ويا آهن. ڪي مري ۽ ويا آهن. پر، ايترو چٽيءَ طرح ياد اٿم، تہ انهن ۾ ڪنهن ۽ عورت جو نالو ڪونہ هو ۽ ڪو ۽ سنڌي شخص ڪونہ هو." ۽ اهو ۽ ياد اٿم تہ انهن ۾ هڪ اردو شاعر جو نالو سرفهرست هو. جنهن سنڌ ۾ اردو- سنڌي لساني فساد ڪرائڻ ۾ ڪراچيءَ جي هڪ اردو اخبار ۾ وڏو ڀرو ورتو هو ۽ چيف منسٽر هائوس ۾ ڪوڙايل اعليٰ سطح تي هڪ ميٽنگ ۾ سرڪار کي مشورو ڏنو هو تہ "جيئي سنڌ جا ٽي سئو ورڪر گوليون هڻي ماري ڇڏجن تہ سنڌ ۾ ڪو مسئلو ئي ڪونہ رهندو."

حسين شاهہ راشديءَ مون کي ٻڌايو تہ هڪ مهاجر شاگرد ڪيس قتل ڪيو هو جو شاعر جون عادتون گنديون هيون.

* * *

مون هندستاني وفد جو ڪراچي ايئرپورٽ تي استقبال ڪيو. منجهن ڊاڪٽر ذاڪر حسين، صدر هندستان جو پائٽيو ۽ هو جو صحيح معنيٰ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروین شاکر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

وڏو اسڪالر هو. هندستان ۾ اردوءَ جي ترقيءَ جي اداري جو سربراهه خليق انجم به هو. وفد جو اڳواڻ ڪنور مهندر سنگهه بيدي هو. جيڪو گرونانڪ جو چوڏهون جانشين هو. پر "اصل شخص" گوپي چند نارنگ هو. جيڪو بلوچستان جو هندو آهي. هندستان ۾ سندس مقابلي جو ٻيو اردو ادیب ڪونهي. مون کي مير تقي مير تي پنهنجو ڪتاب "اسلوبيات مير" تحفي طور ڏنائين. جيڪو سندس علم ۽ دانش جو ثبوت آهي. جهڙو سٺو لکي ٿو. اهڙي سٺي ادبي تقرير ڪري ٿو. مون کي صدر پاڪستان لاءِ ملاقات لاءِ عرض ڪيائين پر. سالڪ جهليو ته سندس نالو ئي نه ڪٽجاءِ. هن جا آمريڪي توڙي روسي ايجنسين سان لڳ لاڳا آهن. مون سالڪ جي چوڻ موجب خاموشي اختيار ڪئي.

مون پهرئينءَ ئي رات سائين غوث علي شاهه چيف منسٽر سنڌ کي "خاص مهمان" ڪري. وفد جي اعزاز ۾ ڏنر تي سڏيو ۽ مشاعرو ڪرايم. جنهن ۾ پروين شاڪر سان پهرين پهرين ملاقات ٿيم. سهڻي ته اڳي ئي هئي. پر. مشاعري لاءِ هيڪاري نٿي نڪي آئي هئي. جيڪو ڪلام ٻڌايائين. ان تي ڪيس سيني کان گهٽو داد گوپي چند نارنگ ڏنو.

ڪجهه عرصي کان پوءِ پروين ڪراچيءَ مان بدلي ٿي اسلام آباد آئي. ته شام جو آفيس مان واپس موٽندي. روزانو مون وٽ ايڪيڊميءَ ۾ ايندي هئي. ڪڏهن چاءِ ته ڪڏهن سيون-اپ پيئندي هئي. ڪلاڪ ڪن ادب ۽ ڪتابن تي ڪچهري ڪري گهر ويندي هئي. هڪ دفعي لنڊن وئي. ته اتان به مون لاءِ ڪو تحفو وٺي آئي.

* * *

آمريڪي سفارتخاني ۾ ڪلچرل اتاشيءَ هيلن سان منهنجي دوستي هئي. مون هڪ دفعي هاٽوڪيءَ ميرٽ هوٽل ۾ سندس اعزاز ۾ "سروس ڊنر" ڪئي. پاڻ اڳي ئي منهنجي دعوت ڪئي هئائين. هيلن ڊپلومئٽ ڪئي. سو چيائين ته. "توتي چڏيو اٿم. ته دعوت ۾ ٻيو ڪنهن کي سڏين ٿو."

مون پروين شاڪر ۽ انجم رياض الحق ڏنر ۾ سڏيون. ٻئي هڪٻئي کان وڌيڪ خوبصورت هيون ۽ نهايت ذهين ۽ باوقار خواتين هيون. ۽ مجلس شورا جا ميمبر به سڏيم: هڪ پنجاب مان ۽ ٻيو سنڌ مان. مون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پانيوتہ پروين جي هيلن سان دوستي ٿي ويندي ۽ محفل ۾ به جان وجهندي پر، حيرت ٿيم جو پروين محفل ۾ هڪ اکر به ڪونہ ڪڍيو. سڄو وقت خاموش رهي، جڏ تہ هيلن کان هيسجي وئي. گهٽ تہ پاڻ به کانہ هئي، پر هيلن وڏي رعب تاب سان آئي. جواني، حسن ۽ وڏي ملڪ جي سفارتخاني ۾ وڏو عهدو. محفل تي ائين چانئجي وئي جو چئجي تہ:

وہ آئے اور پھر چراغوں میں روشنی نہ رہی

* * *

هڪ ڏينهن پروين حسب دستور مون وٽ آفيس ۾ آئي تہ ساڻس نظرياتي لحاظ کان سوشلزم تي علمي بحث ٿيو. مون چيو تہ، "اوهان چين يا روس ڏسي اچو تہ اتي سوشلزم ڪيئن آهي؟"

هوءَ ٿورڙي دير تہ خاموش رهي، پوءِ معنيٰ خيز مخصوص نموني ۾ مرڪي چيائين تہ، "آڪرا صاحب! اوهان ائين ٿا چئو؟"

مون سندس مطلب سمجهي ورتو. پر وات مان اکر به ڪونہ ڪڍيم. چو تہ چوندا آهن تہ، ACTOINS SPEAK LOUDER THAN WORDS.

ايڪيڊمي اديبن جا وفد چين موڪليندي هئي. ٻئي سال پاڪستاني اديبن جو وفد چين ويو تہ مون مهتاب اڪبر راشديءَ ۽ پروين شاڪر کي وفد ۾ شامل ڪيو. ايڪيڊميءَ جي نئين چيئرمن ضد ڪيو تہ ٻنهي مان هڪ کي رکو. پر، مون چيو تہ "وڃن تہ ٻئي وڃن." منهنجي ڳالهہ مٿي منظور ٿي. وفد چين گهمي واپس آيو. پروين اڪيلائيءَ ۾ ملي تہ چيائين تہ اوهان تمام چڱو ڪيو جو اسان ٻنهي کي موڪليو. چين ۾ مون اوهان جي ڏهانت جو دل ئي دل ۾ داد ڏنو. موڪلائڻ مهل ايڪيڊميءَ جي رسالي "ادبيات" لاءِ "چيني گڏي" عنوان سان پنهنجي نظم ڏٽائين جنهن جومطلب هو تہ:

"چين ۾ رهندڙ چوڪريءَ کي چئجو تہ سندس
هڪ گهر هماليہ جي هن پاسي ۾ آهي."

* * *

سال کن گذريو تہ ثقافتي معاهدي موجب چيني وفد پاڪستان جي دوري تي آيو. مان ڪئبينيٽ ڊويزن مان موٽرون گهرائي، اسلام آباد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ايئرپورٽ جي VIP لائونج تي ويس. چيني مهمان اڃا ٻاهر نڪتا ئي ڪونہ هئا، تہ اوچتو پروين کي ايئرپورٽ جي مکيہ عمارت مان VIP لائونج ڏي ايندو ڏٺم. هوءَ اتي نوڪري ڪندي هئي. ڏاڍو خوش ٿيس، دل ۾ چيم تہ، "چڱو ٿيو. چينين جي استقبال لاءِ ٻہ ڇڻا ٿي پياسين. گذريل سال هوءَ پاڻ ٻہ چين مان ٿي آئي آهي. ڳالهہ ٻڌندي تہ خوش ٿيندي ۽ وفد جي سامان ۾ CUSTOM CLEARNCE ۾ مدد ٻہ ڪندي."

ويجهي آئي، تہ هٿ سان اشارو ڪري، پري کان پڇيائين تہ، "اوهان هت ڪيئن؟"

مون کيس چيني وفد جي اچڻ جي ڳالهہ ٻڌائي. چرڪ پري، يڪدم چيائين تہ، "منهنجي ڳالهہ اصل نہ ڪجون." ائين چئي، تڪڙي تڪڙي ڪنهن پاسي هلي وئي. مان تہ سندس روش تي حيران ٿي ويس. سندس نظم ياد آيو تہ:

"چيني چوڪريءَ کي چئجو تہ سندس
هڪ گهر هت پاڪستان ۾ ٻہ آهي."

مان انهيءَ ئي وفد کي ڪراچيءَ ٻہ وٺي ويس. مسز مهتاب راشديءَ کين پنهنجي گهر وڏي سليقي سان چاءِ پياري. چينين مون سان سندس اخلاق جي تعريف ڪئي.

* * *

ٻہ ٽي سال گذريا، تہ پروين، پاڪستاني شاعره جي حيثيت ۾ ڏاکا ۾ "ايشيائي شاعريءَ جي ميلي" ۾ وئي. علاقائي ٻولين مان ڪوبہ ادیب وفد ۾ شامل ڪونہ ڪيائون. سڀ اردوءَ وارا شريڪ ڪيائون. مان ايڪيڊمي چڏي، فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن ۾ ويو هئس. سرڪار جڏهن مون کي وفد جو اڳواڻ ڪري ساڻئي شاعري ميلي ۾ ڏاکا موڪليو هو تہ مان ملڪ جي قومي ۽ علاقائي ٻولين جي ادبي ترجمن جي اسڪيم منظور ڪرائي آيو هئس. بنگلاديش جي سرڪار مون کي پنهنجو "سرڪاري مهمان" ٻہ قرار ڏنو هو ۽ ميلي پوري ٿيڻ کان پوءِ مون کي چاٽگام ۽ ڪاڪس بزار جو دورو ڪرايو هو. صدر بنگلاديش جنرل ارشاد مون کي GOLDEN-PEN تحفي طور ڏني هئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پروين شاڪر وارن جو وفد جڏهن بنگلاديش مان موٽيو تہ هڪ رات هوٽل پي.سي. ڪراچيءَ ۾ ترسيو. ساٽن منهنجو ڪو واقفڪار اديب مليو جنهن بعد ۾ مون سان ڳالهہ ڪئي تہ ناشتي تي گڏ وينا هئاسين تہ ڏاڪا جون ڳالهيون نڪتيون. چيائون تہ "بنگالين ترجمن واريءَ ڪاميٽيءَ ۾ آگري صاحب جو نالو لکيو هو پر اسان ڪاتائي چڏيو. سو هاڻي فقط اردو زبان جا ادبي ترجما بنگلاديش موڪلينداسين. مؤج ٿي وئي."

مون پنهنجي دوست کي چيو تہ "پروين بہ ائين چيو؟"

چيائين تہ "ٻيو ڪو ڏڪير هو جنهن کي اوهان ڪونہ سڃاڻو. وڏو واهيات شخص آهي! رانوڙ جهڙي شڪل اٿس. ليڪن پروين سندس پاسي ۾ ويٺي هئي. لنگور جي پاسي ۾ حور وارو مثال هو. سيڪجهہ آرام سان ويٺي ٻڌائين."

مون کي صديق سالڪ جا اکر ياد آيا.

☼ ☼ ☼

پروين ڪافي زمانو ايڪيڊمي ۾ تقريباً روزانو مون وٽ ايندي رهي هئي. تہ اتي ڪو آفيسر ڪيس ڏسندو هو جيڪو ڪنهن زماني ۾ ساٽس گڏ ڏاڪا ۾ پڙهندو هو. ڪيس فون ڪري تنگ ڪندو هو تہ "اوهان جو يار خوش آهي؟ هن وقت چا ڪري رهيو آهي؟"

هوءَ غريب آفيس مان نڪري، پريشان ٿي. اسڪول پڇندي هئي. هارڙو تہ خوش باش ويٺو هوندو هو. هڪ ڏينهن ڪڪ ٿي. آرمي ۾ وارن کي دانهن ڏنائين. هنن مون کي چيو. ٻئي ڏينهن پروين آئي تہ ڳالهہ ڪئيمانس. مون ڪيس چيو تہ "توهان ٺيڪ ڪيو. پر جنهن آفيسر جو نالو ڪنيو آهي، سو تہ شريف ماڻهو آهي."

چيائين تہ "مان بہ ائين سمجهان ٿي. پر جيڪو شخص فون ڪري ٿو اهو پنهنجو نالو اهو ٻڌائي ٿو."

مون چيو تہ "اوهان سمجهو ٿا تہ اسان جي آفيس مان فلاڻو شخص ٿي سگهي ٿو؟"

ڪلي چيائين تہ "هائو."

مون کي معلوم هو تہ هو غريب بہ "عاشقان پروين" جي لسٽ ۾ شامل آهي. سو مهل موقعي سان ساٽس دوستانہ نموني ۾ ڳالهہ ٻولهہ ڪيم. چپ ٿي ويو ۽ پروين جي شڪايت هميشہ لاءِ ختم ٿي وئي.

☼ ☼ ☼

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مان ايڪيڊمي جڏي، فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن ۾ ويس، تہ آهستي آهستي پروين شاڪر سان ميل ملاقات پڻ گهٽبي وئي. هڪ دفعي سو ڪم پيس تہ فوراً فون ڪيائين. C.S.S جي امتحان ۾ ڪنيل مارڪن جي لسٽ ڪپندي هئس. وٺي ڏنيمانس. پر، سندس "سرد مهري" ڏسي، محسوس ٿيو تہ جڙ تہ ڪڏهن واقف ئي ڪانہ هئي. مرحوم صديق سالڪ جا لفظ وري وري ياد آيا تہ، **"هيءَ خاتون سخت خودغرض آهي. هڪ ڏينهن منهنجي ڳالهہ سچي ٿيندي ۽ اوهان بہ مون سان متفق ٿيندا."**

❊ ❊ ❊

انهيءَ کان ڪجهہ عرصو اڳ، مان ايجا ايڪيڊميءَ ۾ هئس تہ اردوءَ جي هڪ ڪالم نگار پروين جي ايڪيڊميءَ ۾ آمدورفت بابت مٿس ٽوڪ ٽهول جو ڪالم لکيو ۽ مون کي بہ ان ۾ ملوث ڪيو. ڪالم پڙهي، آفيس مان مون وٽ آئي. ڏاڍي ڏک مان چيائين تہ: "آگرا صاحب، اسان کي اوهان جو شهر اسلام آباد بہ راس نہ آيو."

اسلام آباد منهنجو شهر ڪونہ هو مان تہ پاڻ نامي گرامي اردو اديبن شاعرن جي وچ ۾ ائين هئس، جيئن ٻٽيهن ڏندن جي وچ ۾ زبان. پر انهيءَ اخبار جي مالڪ محترم مجيد نظاميءَ سان دعا سلام هئم. ڪيس خط لکي ڏوراپو ڏنم. هن جواب ۾ مون کي تہ ڪجهہ ڪونہ چيو پر پنهنجي اخبار بلڪ اردو صحافت جي اهڙي آبرو رکيائين، جنهن جو مون کي مثال ئي ڪونہ ٿو سجهي. پنهنجي پنڊيءَ واري ايڊيٽر کي فون تي حڪم ڏنائين تہ "انهيءَ ڪالم نگار جو فوٽو ڏيئي هيڊنگ لکوس تہ: "هن حرامزادي جو اڄ کان وٺي اسان جي اخبار سان ڪو بہ تعلق ڪونهي."

مان ڏاڍو خوش ٿيس. اخبار جي ڪاپي پروين شاڪر کي موڪلي ڏنم. سندس منهن مٿي ٿيو ليڪن، پاڻ رسمي طرح شڪريي جا ٻہ اکر بہ ڪونہ چيائين.

مٿس ٻيا بہ اهڙا بلڪ ان کان بہ وڌيڪ احسان ڪيا هئم جيڪي لکڻ مناسب ڪونہ ٿو سمجهان. ڇو تہ هوءَ ويچاري هاڻي هن جهان ۾ ئي ڪانهي!

❊ ❊ ❊

پروين جوانيءَ ۽ شهرت جي اوج تي هئي، تہ ڪيس دردناڪ حادثو پيش آيو. چون ٿا تہ صبح جو سوير گهران تيار ٿي، ڪار ۾ چڙهي آفيس ٿي ويئي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌس ڪار گهٽيءَ مان نڪري روڊ تي چڙهي ته پري کان ڪا تيز رفتار وڏي گاڏي ٽي آئي. سا سنڌس ڪار سان زور سان ٽڪرائي ۽ ان کي چڪي پنڌ تائين گهليندي ويئي. پروين موت جو پيالو پيتو.

اسلام آباد جو اهو ڏينهن ڏاڍو اداس هو. دردناڪ خبر باهه وانگر سڄي شهر ۾ پکڙجي وئي. ڏسندي ڏسندي آسمان ڏک جي ڪارن ڪڪرن سان ڍڪجي ويو. مون انهيءَ ڏينهن ڪن ادیبن سان ملاقات ڪئي. سڀ اداس هئا. هڪڙي جي چپن تي فيض جي هيءَ مصرع ڏاڍي ڏکويل لهجي ۾ هڏم:

تم کیا گئے کہ روٹھ گئے دن بہار کے

مان پاڻ ۾ ڪومائجي ويس. سنڌس ڏک ۾ريا لفظ وري وري ياد آيا:

"آگرا صاحب، اسان کي اوهان جو اسلام آباد شهر ۾ راس ڪونہ آيو."

❊ ❊ ❊

پروين شاڪر ملڪ جي نامور شاعره هئي ۽ ڪائنس گهڻا متاثر ٿيا. پر، پاڻ وري هڪ ايراني شاعره کان متاثر هئي، جنهن جو نالو هو قرت العين "طاهره". انسان جو مزاج شايد ائين آهي ته جنهن کان متاثر ٿئي ٿو تنهن جي زندگيءَ جا سنڌس نشست برخواست تي ۽ اثر پون ٿا. قرت العين ۽ پروين ۾ هڪجهڙائي هڪ ته اها هئي ته هئي خوبصورت خواتين هيون ۽ هئي باڪمال شاعر هيون.

پروين مڙس کان علحده ٿي، ته اڪيلي ٿي وئي. ليڊي ڊايانا جي دردناڪ موت تي هاڻي متفق رايو اهو بينو آهي ته مرد جي بالادستيءَ واري معاشري ۾ اهڙيءَ عورت جو مثال هرڀي وارو آهي جا شڪارين جي ور چڙهي وڃي!

هڪ دفعي، پروين شاڪر پاڻ ۽ چيو هو ته، "بگهڙن جا ولر پڻيان اٿم."

قرة العين هڪ نيٺ مذهبي عالم جي گهر ۾ پيدا ٿي هئي. ننڍيءَ عمر ۾ علم ۾ نالو ڪڍيائين. قسمت ڦٽل هئس، سو بابي فرقي جي ڪنهن عالم جي چڪر ۾ اچي وئي. ايران ۾ بابي فرقي وارا ايئن آهن جيئن اسان وٽ قادياني. مٿن ڪات ڪهاڙا هئا. ملڪ تي قاچاري خاندان جي حڪومت هئي. بادشاهه سنڌس حُسن جي هاڪ ٻڌي ته چوائي موڪليس ته، "مون سان

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شادي ڪر، تہ توکي ايران جي راڻي ڪيان.“

قرة العين جواب ڏيارڻ موڪليس تہ:

تو و ملک و جاه سکندري
من و رسم و راه قلندري
اگر آن نکوست تو در خوري
و گر اين بد است مرا سزا

بادشاهہ تہ پوءِ بہ ڪيس بخشي ڇڏيو ۽ چيائين تہ، ”خوبصورت آهي، ڇڏي ڏيوس.“ پر، ايران ۾ بہ پاڪستان وانگر دين جا ٺيڪيدار وينا هئا. تن فتويٰ ڏني تہ ”سنگسار“ ڪيوس.

پٽائيءَ بي سبب تہ ڪونہ چيو هو:

ملو مجاور، ڪانءُ، ٽئي اکر هڪڙو.

14 سيپٽمبر جي تاريخي رات هئي. قرة العين غسل ڪري، سفيد ريشمي لباس پاتو. عطر عنبير مکيا. گهر جي هڪ هڪ پاتيءَ کان سڪ سان روئي موڪلايو ۽ پوءِ اڌ رات تائين، هڪ بند ڪمري ۾ ويهي خدا کي ٻاڌايو. اسر مهل، پوليس وارا آيا جي ڪيس پاڻ سان وٺي ويا. جلاد تيسين شراب پيئندو رهيو. جڏهن ڪيس خبر پئي، تہ قيديءَ کي وٺي آيا آهن، تڏهن نشي ۾ مست اٿيو هو. قرة العين جو ريشمي رئو يا حجابُ، سندس مٿي تان لاهي، نوڙيءَ وانگر وٺي، ڪيس ڇڪيءَ ۾ وجهي زور سان اهڙو تہ گهوگهو ڏنائين، جو هُوءَ هيٺ ڪري پئي ۽ ڦٽڪڻ لڳي. جلاد ڪيس زمين تان مٿي ڪنيو ۽ سڪل ڪوهہ جي تري ۾ زور سان اڇلايو. پوءِ پاڻ ڪوهہ جي مٿان بيهي ڪيس پٽرن سان تيسين ڪٽيندو رهيو، جيسين هن ڦٽڪي ڦٽڪي دم ڏنو.

❊ ❊ ❊

قرة العين جي، موت ايران کي لوڏي ڇڏيو. پر، ٻين ملڪن ۾ بہ گهٽا ئي اهل دل انسان متاثر ٿيا، جن ۾ سرفهرست پاڪستان جو قومي شاعر علامہ اقبال آهي. چيو اٿس تہ:

غالب و حلاج و خاتون عجم
شورها افگنده در جان حرم

قرة العين جي ٻين مداحن ۾ قرآن ڪريم جي مشهور تفسير ”روح

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

المعاني" جو مفسر سيد محمد آلوسي، هندستان جو وائسراءِ لارڊ ڪرزن، دنيا جو هاڪارو عالم ۽ ايراني ادب جي تاريخ جو بي مثال محقق ۽ مصنف ايڊورڊ برائون، ترڪيءَ جو هاڪارو شاعر سليمان نظم بيگ ۽ فرانس جو ممتاز دانشور ينگ هيڊ تہ گھٹو مشهور آهن.

❁ ❁ ❁

پاڪستان ۾ پروين شاڪر بہ قرةَ العين جي مشهور پرستار هئي. سندس اهو غزل، جيڪو علامہ اقبال 'جاويدنامي' ۾ شامل ڪيو آهي، سو پروين شاڪر جو ورد زبان هو:

گر بتو افتدم نظر چهره بہ چهره روبرو
شرح دهم غم ترا نكته بہ نكته مو بہ مو

از پي ديدن رخت هم چون صبا فتاده ام
خانہ بخانہ در بدر كوچہ و كوچہ كو بہ كو

در دل خويش طاهره گشت ونديد جز ترا
صفحہ بہ صفحہ لا بہ لا پرده بہ پرده تو بہ تو

❁ ❁ ❁

قدرت جي هن ڪارخاني ۾ عجب راز ۽ اسرار آهن. قرةالعين ۽ پروين ٻوهہ جوانيءَ ۾ پنهنجي حُسن ۽ هاڪَ ۽ عروج تي هيون، تہ دردناڪ نموني ۽ موت جو پيالو پيتائون!

قرة العين کي جلاد پٽرن سان تيسين ڪٽيندو رهيو جيسين هن پکيڙي وانگر ڦٽڪي ڦٽڪي دم ڏنو.

پروين شاڪر کي تيز رفتار گاڏي، پٽرائين روڊ تي تيسين بيدرديءَ سان گهليندي رهي، جيسين ڇڇرجي وئي ۽ آخرين ساهہ پساهہ ڪنيائين!

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڈاکٹر نجم الاسلام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قدرت مون کي جن اعليٰ اديبن، نامور محققن ۽ بااخلاق شخصن جي زيارت ۽ صحبت نصيب ڪئي، تن ۾ ڊاڪٽر نجم الاسلام به هڪ منفرد شخصيت جو مالڪ هو: خاموش مزاج ۽ خلوت پسند هو. شيخ سعديءَ جو قول آهي ته "جمالِ همرَ نشين" جي اثر سان مِٽي به مشڪ ٿي ويندي آهي. ڊاڪٽر نجم الاسلام اسان جي دؤر جي وڏي ۾ وڏي اردو عالمَ، اديبَ ۽ محقق ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جي علمَ ۽ اخلاق جي سرهاڻ سان واسيل هو.

ڊاڪٽر نجم الاسلام سان منهنجي ملاقات غالباً سنہ 1970ع واري ڏهاڪي ۾ ٿي. تڏهن مان سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشوري ۾ سيڪريٽري هئس. بورڊ جي ڪتبخاني (لئبريريءَ) ۾ تقريباً چار سؤ عربي ۽ فارسي قلمي ڪتاب رکيل هئا، جن جو ڪوبہ "ڪئٽالاگ" نهيل ڪونہ هو. سو، ڪا خبر ڪانہ هئي ته منجهن علمَ جا ڪهڙا ڪهڙا خزانا پوشيده آهن؟ اهي قلمي ڪتاب 1950ع ۽ 1960ع وارن ۾ ڏهاڪن ۾، پير سائين حسام الدين راشديءَ، ڊاڪٽر بلوچ ۽ محمد ابراهيم جويي گهٽي قدر ڏٺي جي قديم خاندانن جي هاڻوڪن وارثن ليکن مسڪين حال ماڻهن کان ملهہ تي ورتا هئا. گهڻو ڪري، تالپرن، ڪلهوڙن ۽ مغلن جي زماني جا آهن. گهڻي قدر فارسي زبان ۾ آهن. ڪي عربيءَ ۾ بہ آهن. سنڌيءَ ۾ هڪ بہ ڪونهي. نہ وري اردوءَ ۾ آهي. انهيءَ جو مطلب ته انهيءَ زماني جي عالمن ۽ اديبن جي تصنيف ۽ تاليف جي زبان سنڌي ڪانہ هئي. اردو ته ليکي ۾ ئي ڪانہ هئي. اها عام مروج روايتن موجب، پوين مغل بادشاهن جي دؤر ۾ دهليءَ جي آسپاس وارن علائقن جي مقامي هولين ۽ فارسي زبان جي ميل ميلاپ وسيلي، اُسري ۽ نسري. تڏهن سنڌي عالمن جي تصنيف ۽ تاليف جي زبان پڙ سڄي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هندستان جي عالمن ۾ اديبن جي تصنيف ۾ تاليف جي زبان وانگر، فارسي هوندي هئي. قرآن ڪريم جو مخدوم نوح رحمة الله عليه وارو فارسي ترجمه انهيءَ ڳالهه جي چٽي نشاني آهي. مخدوم صاحب سنڌي ٻوليءَ جو وڏو شاعر هو. پر، قرآن ڪريم جو ترجمو فارسيءَ ۾ ڪيائين. سنڌيءَ ۾ ڪو ڪيائين.

ٻيو مثال هي آهي ته سنڌي ادبي بورڊ پير سائين حسام الدين راشدي جو ترتيب ڏنلُ، سنڌ جي فارسي شاعرن جو تذڪرو "مقالات الشعراء" شايع ڪيو آهي. منجهس سنڌ جي سوين شاعرن جو ڪلام آهي. سندن مادريِ ٻولي ته سنڌي هئي پر شعر فارسيءَ ۾ چوندا هئا اهو ڪتاب به سنڌ ۽ فارسيءَ جي اهميت جو مثال آهي، جنهن لاءِ ٻهاڪو نهي ويو هو ته "فارسي گهوڙي چاڙهسي."

انگريز آيا، ته فارسيءَ جي جاءِ انگريزيءَ ورتي. غالباً سن 1843ع هو اهو مرڪز گهرجي، ته انگريزن فارسيءَ کي ته ڏڪ هنيو پر سنڌي زبان جي ترقيءَ لاءِ تعريف جوڳو ڪم ڪيو. ان سلسلي ۾ سر بارٽل فريئر جو نالو سونهري لفظن ۾ لکڻ لائق آهي.

بهرحال، عربي ۾ فارسي قلمي نسخا جڏهن بورڊ ۾ آيا، ته نهايت ضعيف حالت ۾ هئا. انهن کي محفوظ ڪرڻ وڏو مسئلو هو. حيدرآباد دکن جي نواب جي ڪتبخاني جو جلد سازُ شيخ محبوب پڻ ٻين وانگر هندستان مان هجرت ڪري ڪراچيءَ آيو هو ۽ گذر سفر لاءِ ڪراچيءَ ۾ "ڪارخاني محبوبيه جلد سازي" نالي سان دڪان کوليائين. پير صاحب ۽ جويي صاحب جي ساڻس واقفيت ڪيئن ٿي؟ اها مون کي خبر ڪانهي، پر اهي ضعيف نسخا ڪيس، جلد بنديءَ لاءِ ڏنائون. هن انهن کي پنهنجيءَ مهارت سان بٽر پيپر ۾ ورق ورق ڪري، وجهي، اهڙي شاندار جلد بندي ڪئي جو سئو ٻن سئو سالن لاءِ وري محفوظ ٿي ويا. اڄا تائين انهن قلمي نسخن مان عربيءَ توڙي فارسيءَ ۾ ڪي ٿورڙا شايع ٿي سگهيا آهن. پايان ٿو ته عربيءَ ۾ پنج ست ۽ فارسيءَ ۾ چاليهارو ڪن ڇپيا آهن. "تاريخ مظهر شاهجهاني" به فارسي قلمي نسخو هو جنهن کي پير صاحب ايڊٽ ڪيو. سنڌ جي تاريخ تي اهم ڪتاب آهي. سو ان جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو ته هٿئون هٽ وڪامي ويو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

صل قلمي فارسي نسخو ٿيڻ مان ڪونہ ملیو هو. پير صاحب کي حيدرآباد کن جي ڪنهن عالم تحفي طور ڏنو هو. ٻيا فارسي ۽ عربي ڪتاب ب سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿين ها، تہ سنو ٿئي ها. پر، ائين ڪونہ ٿيو. البت، مخدوم سير احمد صاحب سنڌ جي تاريخ جي ٽن بنيادي ڪتابن: چچ نامي، تاريخ معصوميءَ ۽ تحفة الڪرام جا سنڌي ترجما ڪيا. جيڪي ڊاڪٽر بلوچ ساحب جي ڪوشش سان بورڊ شايع ڪيا.

قلمي نسخا ڳولڻ، خريد ڪرڻ، انهن جي جلد بندي ڪرائڻ، کين يڊٽ ڪرڻ ۽ ڇپائڻ لاءِ وڏو خرچ کپي. اها رقم مرحوم ممتاز حسن بورڊ کي مدد طور ڏني. هو مرڪزي حڪومت جو مالي سيڪريٽري هو ۽ پير صاحب جو گهرو گهاتو دوست. ايتريقدر جو پنهنجين نياڻين جون شاديون پير ساحب جي مشوري موجب ڪرايائين. علم دوست ماڻهو هو ملڪ جي لائي تہ ڪيترن علمي ۽ ادبي ادارن جو صدر يا سرپرست هو. پر، سنڌي ادبي ورڊ جو خاص طرح معترف هو. انهن عربي ۽ فارسي قلمي نسخن جي لاءِ سرڪاري قانون جي پورائي ڪرڻ ۽ مالي مدد ڏيڻ لاءِ هڪ باضابطہ سڪيم ٺهرايائين. جنهن کي ٺاهڻ ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب مخدوم امير حمد صاحب جي مدد سان قابل قدر محنت ڪئي. پر ممتاز حسن رٽائر ڪري ويو تہ مرڪزي حڪومت جي نون عملدارن جي هن سنڌي اداري مان .لچسپي گهٽجي وئي.

مرحوم ممتاز حسن بورڊ کي چئن لکن جي امداد ڏني هئي. پوءِ سائين سيران محمد شاهہ ۽ مون ڏاڍي ڪوشش ڪئي. تڏهن مس مس مرڪزي حڪومت ڏيڍ لک رپيا وڌيڪ منظور ڪيا. اهي کپي ويا تہ حڪومت ٻيا ڀسا ڏيڻ کان جواب ڏنو. عربي ۽ فارسي ڪتابن جي ڇپائي رڪجي وئي.

پير صاحب جي وفات ۽ جويي صاحب جي ڪوهات بدلي ٿيڻ کان پوءِ سان ڏاڍو اڪيلو ٿيس. مخدوم صاحب بورڊ جو چيئرمن ۽ سرپرست هو. پر، وڏو ماڻهو هو ۽ سياست ۾ بہ پيرُ هئس. هونئن بہ اداري جو انتظامي عملدار سيڪريٽري هوندو هو. سو روزمره جي مسئلن کي منهن ڏيڻ پنهنجو فرض هو. هڪ ڏينهن ڳڻپ ڪري، سائين قاسمي صاحب سان وڃي مليس. هو تڏهن بورڊ جو اسڪالر هو چيئرمن ڪونہ ٿيو هو. ڪيس عرض ڪيم تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عربي ۽ فارسي قلمي نسخن جو ڪيٽالاگ ناهيون. ڳالهه ٻڌائين. پر، دلچسپي ڪانه ورتائين ان کان پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جي رٽايرڊ لئبرين قاضي محمد علي سان مليس. سندس وڏي هاڪ هئي. بورڊ ۾ آيو. ڪتاب بہ ڏٺائين. پر، ڪيٽالاگ ناهڻ ۾ ڪابہ دلچسپي ڪونہ ورتائين. سراسر مايوس ڪيائين. يونيورسٽيءَ جي ٻئي هڪ رٽايرڊ سنڌي سباجهڙي پروفيسر بہ مايوس ڪيو. توڙي جو پاڻ فارسيءَ جو ماهر هو.

هن پسمنظر ۾ ڏاڍو منجهس. ٻيو ڪو سنڌي عالم ڪونہ ٿي سُجهيو. هڪ ڏينهن يونيورسٽيءَ ۾ اردوءَ جي پروفيسر ڈاڪٽر غلام مصطفيٰ خان وٽ هليو ويس. نوڪريءَ مان رٽائر ڪيو هئائين. اولاد ڪئمپس ۾ رهندو هو. اسان ٻنهي جي لڳ لاڳاپن جو ذريعو علامہ آءِ. آءِ. قاضي صاحب هو. ڈاڪٽر غلام مصطفيٰ بہ مون وانگر سندس معتقد هو. ڳالهه ٻڌائين ۽ بورڊ ۾ اڇي قلمي نسخا ڏسڻ جي حامي ڀريائين. نياز نوڙت جو تہ پاڻ مثال هو. پر، سندس علمي مان مرتبي جي خبر مون کي تڏهن پئي، جڏهن اسلام آباد ۾ ايڪيڈمي آف ليٽرس ۾ ويس. لاهور جو وحيد قريشي ۽ ڪراچيءَ جو مشفق خواجہ تہ سڄي پاڪستان ۾ اردوءَ جا مڃيل محقق هئا. ڈاڪٽر جميل جالبي ۽ ڈاڪٽر فرمان فتحپوري بہ ايڏائي وڏا محقق هئا. مان سيني سان گهرو گهاتو هئس. پر، سڀيئي ڈاڪٽر غلام مصطفيٰ خان جو نالو وڏي ادب ۽ احترام سان کڻندا هئا. قرآن شريف جي مخدوم نوح واري فارسي ترجمي جو پهريون پاڙو بہ سڀ کان اول ڈاڪٽر غلام مصطفيٰ خان ئي شايع ڪيو هو. خود سنڌي ادبي بورڊ بہ انهيءَ اهم قلمي نسخي ڏي توجهہ گهٽو گهٽو پوءِ ڏنو. پوين ڏينهن ۾ پاڻ تصوف ڏي مائل ٿي ويو ۽ سندس مريدن ۽ معتقدن جو تعداد هزارن ۾ وڃي پهتو. پر علامہ صاحب واري لڳ لاڳاپي ڪري، مون سان هميشہ محبت سان ملندو هو. منجهس وڏائيءَ جي بوءِ بہ ڪانہ هئي. وڏي علم، اخلاق ۽ اخلاص جو صاحب هو.

سنڌ يونيورسٽي، ڄامشوري جو علائقو سنگلاخ آهي. سانوڻ جي مند ۾ گرمي ٺيڪ ناڪ جلوو ڏيکاريندي آهي. هڪڙو مڪيہ سبب اهو بہ آهي تہ يونيورسٽي ڪيمپس تي وڻُ ٽڻُ ڪو نالي ماتر آهي. جڏهن يونيورسٽي ناهڻ لاءِ اهو هنڌ چونڊيائون، تڏهن جيڪڏهن جاين جي تعمير کان اڳ سموري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

علائقي ۾ ڪثرت سان وڻ پوکي ڇڏن ها ۽ پوءِ جاين جي اڏاوت ڪن ها تہ، جيڪر ساوڪ جي ڪري يونيورسٽيءَ جي ماحول تي سٺو اثر پوي ها، پر ائين ڪونہ ٿيو.

اهو وقت تہ گذري ويو ليڪن هاڻي بہ جيڪڏهن سنڌ يونيورسٽي جي ڪئمپس تي، باضابطہ نموني "شٽل بس سروس" هلي، تہ گرميءَ جي مند ۾ شاگردن ۽ شاگردياڻين کي هڪ عمارت کان ٻيءَ عمارت تائين اڇ وڇ جي جيڪر وڏي آساني ٿئي، ڇو تہ يونيورسٽيءَ جون مختلف عمارتون هڪٻئي کان ڇڪي مفاصلي تي پري آهن.

سانوڻ جي اهڙيءَ ئي مند ۾ هڪ ڏينهن تاڪ منجهند جو ڪا رڪشا اچي بورڊ جي عمارت اڳيان بيني. منجهائنس ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان لٽو. پٽيوالي مون کي جاڻ ڪونہ ڪئي. سڏو ئي سڏو ڪيس وڻي، منهنجيءَ آفيس جي ڪمري ۾ آيو. مان تکڙو تکڙو وڃي ساڻس ادب سان ملڻيس. ويٺو. ساهي پٽياڻين. پگهر سڪايائين. ٽڏي پاڻيءَ جو گلاس پيتائين. چيائين تہ "قلمي نسخا ڏسون."

اسان اٿي لئبريريءَ ۾ آياسين. ڪجهہ نسخا ڏٺائين. موٽي منهنجيءَ آفيس ۾ آياسين. شربت جو گلاس پيتائين. چيائين تہ، "انشاءَالله، آپ کي حڪم کي تعميل هوگي". منهنجي پيٽ ۾ ساهہ پيو. جتي سنڌي عالمن مايوس ڪيو هو، اتي اردو عالم ڪم آيو. ڪيس ڏاڍيون دعائون ڏنم.

ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ وري ساڳيءَ رڪشا ۾ حيدرآباد روانو ٿيو. بس وڃ تي ڏينهن ئي هڪڙو گذريو تہ مون وٽ ٻہ ملائڪ آيا: ڊاڪٽر نجم الاسلام ۽ پروفيسر صغير. ٻئي سنڌ يونيورسٽيءَ جي اردو شعبي ۾ استاد هئا. چيائون تہ، "ڊاڪٽر صاحب جي حڪم جي تعميل لاءِ آيا آهيون."

. مون کين بي سبب ملائڪ ڪونہ ڪوٺيو آهي. پر، هن ڳالهہ جي وضاحت کان اڳ، ٻي هڪ ڳالهہ ڪرڻ گهران ٿو. 1957ع جي آڪٽوبر مهيني ۾ بورڊ ۾ منهنجي مقرري بطور اسسٽنٽ سيڪريٽري ٿي. پگهار مان پورت ڪانہ پوندي هئي، سو شام جو ريڊيو پاڪستان تي انگريزي خبرن کي سنڌي بليٽن لاءِ ترجمو ڪرڻ واسطي پارٽ ٽائيم جاب ڪندو هئس. انگريزيءَ ۾ خبرون غالباً ايرڪ ورنر نالي کو انگريز پڙهندو هو. هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دفعي مون کي چيائين تہ، "مسٽر رباني! تون گهرين ٿو تہ ماڻهو تنهنجي عزت ڪن؟"

مون چيو تہ، "هائو"

چيائين تہ، "پوءِ ڪڏهن بہ واعدو نہ ڪندو ڪر. پر، جيڪڏهن واعدو ڪرين، تہ پوءِ آنڌاري اچي، طوفان اچي، وڏ ڦڙو وسي، ڪڙو پوي يا زمين ۾ زلزلو اچي- هر حالت ۾، پنهنجو واعدو پاڙيندو ڪر. ائين ڪندين، تہ ماڻهو چوندا تہ تنهنجو سُخنُ لوهہ تي ليڪو آهي. هنڌين ماڳين تنهنجي عزت ٿيندي."

ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان مون سان هڪڙي ڏينهن واعدو ڪري ويو تہ ٻئي ڏينهن ئي ان تي عمل ڪيائين. ڊاڪٽر نجم الاسلام ۽ صغير صاحب قلمي نسخا ڏسي هليا ويا ۽ مون کي چئي ويا تہ، "سياڻي کان ڪم شروع ڪنداسون."

ٻئي ڏينهن، منجهند جو اڍائي بجي ڏاران آيا. غالباً بورڊ جي آفيس جي پرسان اسٽيشن روڊ تي، يونيورسٽيءَ جي بس مان لٿا ۽ آفيس ۾ پيادل پهتا. مون سندن آڌر ڀاءُ ڪيو ۽ چاءِ شربت جو پچيو. چيائون تہ، "ماني کائينداسون ۽ اها اسان کي ساڻ آهي. رڳو هڪڙو ڪمرو ٽيبل ۽ ٻہ ڪرسيون ڏيو."

مون آفيس ۾ مخدوم صاحب لاءِ هڪ ڪمري ۾ پلين غالچو وڇايو هو ۽ ايئرڪنڊيشن هڻايو هو. اهو ڪمرو سندن حوالي ڪيم. ٻنهي کي پنهنجي آندل مانيءَ جي الڳ الڳ ڳنڍي ڪپڙي ۾ ٻڌل هئي. ٽڏي پاڻيءَ جا ٻہ گلاس گهريائون. پر، خالي پليٽون بہ نہ ورتائون. هڙ مان ماني ڪڍي، ميز تي، پراڻيءَ اخبار تي رکي کاڌائون. ڪا سبزي ۽ ٻہ ٻہ اڏيون مانيون ساڻ هئن. ماني کائي، پاڻي پي، پٽيوالي کي چيائون تہ لئبرريءَ مان ٻہ چار قلمي نسخا کڻي اچ. ٻہ هڪڙي ڪنيا ۽ ٻہ ٻئي. دروازو بند ڪري ڪم ۾ لڳي ويا. شام جو پنجين ساڍي پنجين بجي اٽيا ۽ وري پيادل اسٽيشن روڊ تي وڃي، يونيورسٽيءَ جي بس ۾ ويٺا ۽ شهر روانا ٿيا. اهڙيءَ طرح، هو آچر کي ڇڏي، باقي هر ڏينهن بورڊ ۾ ايندا هئا. سندن ڪم ڪرڻ جو طريقو اهو ئي هوندو هو. ڪاڙهو تتو هجي تہ چا، برسات هجي تہ چا، يونيورسٹي جي بس سروس بند هجي تہ چا، ٻئي ملائڪ سڳورا ٽيڪ اڍائي بجي منجهند جو بورڊ ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڈاکٹر نجم الاسلام

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پهچندا هئا ۽ ڪم ۾ هٿ وجهندا هئا. ٽن سالن جي عرصي ۾ ڪٿالاگ ناهي پورو ڪيائون.

هڪ ڏينهن، انڊيا آفيس ۽ برٽش ميوزيم جي ڪٿالاگ، بادلڊين لئبررين جي ڪٿالاگ ۽ رامپور لئبرري (انڊيا) جي ڪٿالاگ جا نمونا کٽي آيا. مون سان باضابطه ميٽنگ ڪيائون. سيني ڪٿالاگن کي ڏسڻ کان پوءِ هڪڙو نمونو طئي ڪيوسون. هن چئن ڏينهن کان پوءِ فل اسڪيپ سائيز ۾ ڪاري جلد جو هڪ ضخيم ڪٿالاگ آٽي، منهنجي اڳيان رکيائون، جو سوين صفحن ۾ هو. هر صفحي تي پين سان قلمي نسخي ۽ ان جي لکندڙ جو نالو ۽ قلمي ڪتاب جو سڄو تفصيل هو. چيائون ته هاٽي هن کي چپائڻ بورڊ جو ڪم آهي. ٻنهي اشرافن سڏيءَ اڻ سڏيءَ طرح پنهنجيءَ محنت ۽ معاوضي جو اکر به چپن تي ڪونہ آندو.

1984ع ۾ منهنجي اسلام آباد بدلي ٿي وئي ۽ مرڪزي سرڪار وٽان هڪدم اتي چارج وٺڻ جو حڪم مليو. سنڌ سرڪار حڪم جي تعميل ڪرڻ لاءِ تاڪيد ڪيو. مخدوم صاحب بورڊ جو چيئرمن ٿيو هو ۽ مون کي ميمبر نامزد ڪيو هئائين. سو مان اسلام آباد مان بورڊ جي ميٽنگ ۾ ايندو هئس. هڪ ميٽنگ ۾ پڇيم تہ، "ڪٿالاگ جي چپائيءَ جو چا ٿيو؟" ڪنهن کي ياد به ڪونہ هو وري پڇيم تہ، "ڊاڪٽر نجم الاسلام ۽ صغير صاحب کي ڪو معاوضو مليو؟" جواب ڪونہ مليو. سو مون مخدوم صاحب کي سڄي ڳالهہ ڪري ٻڌائي. هن هڪدم ڏهہ هزار رپيا معاوضي طور ادا ڪرڻ جو حڪم جاري ڪيو. آفيس کي ڪٿالاگ جي اشاعت جي هدايت ڪيائين.

جڏهن مان اسلام آباد مان موٽي بورڊ ۾ اعزازي سيڪريٽري مقرر ٿيس تہ خبر پئي تہ ڪٿالاگ کي ڪنهن وري ڏٽو به ڪونہ هو. ڊاڪٽر نجم الاسلام کي احوال ڏنم. هن اشراف ڪٿالاگ جو ٽائيپ ٿيل نسخو چپائيءَ لاءِ موڪلي ڏنو. مون سڄو نسخو لئبرريءَ ۾ رکائي، فقط شروعاتي پنجاهہ صفحا پريس جي هڪ ڪمپوزر جعفريءَ کي ڪمپوزر ڪرڻ لاءِ ڏنا. جعفري صاحب ڪم کي رلائي چڏيو. ستت پاڻ هي جهان چڏي ويو.

هڪ ڏينهن ڊاڪٽر بلوچ صاحب بورڊ جي آفيس ۾ آيو ۽ چيائين تہ سنڌي لغات جي ڪم کي ON GOING PROJECT ڪريو. اسان سندس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چوڻ موجب ڪلچر ڪاتي سان ڳالهه ڪئي، جو بورڊ تڏهن ڪلچر هيڻان هوندو هو. ڪلچر ڪاتي جي واسطيدار عملدار چيو ته ڊاڪٽر بلوچ صاحب کي چئو ته P.C.I فارم ٽاهي ڏئي ته وڌيڪ ائڪشن کڻون."

P.C.I فارم ڊاڪٽر بلوچ صاحب موڪلي ڪونه سگهيو. ليڪن، اوچتو پتو پيو ته 'سنڌي لغات' سنڌي لئنگيج اٿارٽيءَ بورڊ کان اجازت ورڻ کان سواءِ ئي ڇپائي ڇڏي آهي. سنڌي لغات جا سمورا حق حقوق ته بورڊ وٽ محفوظ هئا. بورڊ ئي ان کي تيار ڪرائڻ تي لکين رپيا خرچ ڪيا هئا. ڇپائيءَ تي جدا خرچ ڪيو هو. بورڊ جي انهيءَ ڪوشش ۽ ڪاميابيءَ کان پوءِ سنڌي زبان اٿارٽي ان تي قبضو ڪيئن ڪيو؟

ڪنهن زماني ۾ بورڊ ۾ ڪنهن خانگي پبلشر جو ليٽر آيو ته بورڊ اسان کي اجازت ڏئي ته سندس اڻ لڀ ڪتاب ڇاپيون ۽ ڪجهه رايلٽي ب ڪٽي ڏيون. ميمبرن جي مشوري تي مون ڪاپي رائيٽ جي رجسٽرار کان راءِ ورتي.

هن ڪراچيءَ ۾ پنهنجي آفيس ۾ مون سان ميٽنگ رکي ۽ پڇيو ته بورڊ انهن ڪتابن جي تيار ڪرڻ تي ڪيتري رقم خرچ ڪئي هئي؟ مون کيس ٻڌايو ته سنڌي لغات تي هيترا لک. لوڪ ادب تي هيترا لک ۽ هنن ڪتابن تي هيترا. تڏهن وائڙو ٿي ويو. چيائين ته "انهيءَ زماني ۾؟" مون چيو ته "هائو." قانوني راءِ ڏنائين ته "هاڻي جيڪو پبلشر بورڊ کي مڪمل رايلٽي ادا ڪرڻ کان سواءِ اهي ڪتاب ڇاپيندو سو اڳي پوءِ جيل ۾ ويندو ۽ سندس ساٿي ب ڏنڊ پرينديا. مون کي اڄ ئي درخواست ڏيو."

مون موٽي اچي ميمبرن کي احوال ڏنو. ڪن ته ڪنن جي پاڙين ۾ هٿ وجهي چيو ته "اسان توبهه ڪئي". بس انهيءَ ڳالهه کي اتي ڇڏيو.

❊ ❊ ❊

ڊاڪٽر نجم الاسلام کي گهر ۾ جا الاهي مسئلا هئا. سندس اهليه دائمي مريضه هئي. ڊاڪٽر صاحب کي ذاتي زندگيءَ ۾ سک ڪونه هو. پر سچل سائينءَ چيو آهي ته:

"عاشقن کي سور سختيون، مُحِبَ مهمانيون مُکيون!"

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ساٹس منهنجي آخري ملاقات ائين ٿي ته پاڪستان جو هڪ وڏو محقق لاهور مان مون وٽ مهمان ٿي آيو ۽ هڪ ئي فرمائش ڪيائين ته ڊاڪٽر نجم الاسلام جي زيارت ڪرڻ گهران ٿو. مون ڊاڪٽر کي اطلاع ڏنو. چيائين ته اوهان وٽ حاضر ٿيندس. مون کيس گاڏي موڪلي ڏني ۽ رات جي مانيءَ جو هر طرح انتظام ڪيو. آيو صحت جي ضعف ڪري، مانيءَ جو ته گرهه ب وجهي ڪونه سگهيو پر، لاهور واري محقق ۽ مون سان سندس اها ڪچهري زندگيءَ جو حسين ترين يادگار آهي. ڪيڏا نه منا ماڻهو هئا! الائي ڪاڏي هليا ويا؟

هڪ دفعي مون کي هڪ ڪتاب هٿ لڳو جنهن ۾ شاهه ولي الله دهلويءَ جا مخدوم معين ٿنويءَ ڏانهن خط هئا. حيرت لڳم ته ايترو زمانو اهي خط محفوظ ڪيئن رهيا؟ ياد آيم ته مخدوم معين انهيءَ زماني ۾ ابن عربيءَ جي ڪتابن ۽ خاص طرح وحدت الوجود جي مسئلي کي سمجهڻ لاءِ انهيءَ زماني جا سفر جا ذڪ ڏاڪڙا سهي، دهليءَ ويو هو ۽ سڄا سارا ڏهه ورهيه شاهه جي قدمن ۾ ويٺو هو. اها ته هر ڪنهن کي خبر آهي ته مخدوم معين، شاهه پٽائيءَ جو پڳ مٽ يار هو. سو اهي خط ڇپائڻ ثواب جو ڪم سمجهيم. انهي ئي زماني ۾ مخدوم معين جي هڪ تحرير هٿ آيم، جنهن تي مخدوم معين جون مهرون لڳل هيون. ان کي غيبي تائيد تصور ڪري، مضمون ۾ هٿ وڌم. مون مخدوم معين واريءَ انهيءَ تحرير کي نقل ڪرڻ ۽ سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو ڪم يونيورسٽيءَ جي هڪ رٽايرڊ سنڌي پروفيسر کي سونپيو هو. پر، هن سڳوري جيڪو ترجمو ڪري موڪليو سو ضعيف هو. مون کي بهر صورت مخدوم معين وارو اهو تاريخي دستاويز فارسيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائڻو هو. سو هڪ ڏينهن ڊاڪٽر نجم الاسلام کي فون ڪيم. ٻڌو هئم ته سندس صحت ٺيڪ ڪانهي. چيائين ته، "اوهان جو حڪم اکين تي. تاريخي دستاويز موڪلي ڏيو." اهڙو ته عاليشان ترجمو ڪري موڪليائين، جو پڙهي اکيون ٺري پيون. الله سائين، ڪن انسانن کي علم ۽ اخلاق سان ڪيڏو نه نوازيو آهي. خدا ڪيو ته مخدوم معين ڏانهن شاهه ولي الله جا اهي تاريخي خط مهراڻ ۾ ٻن قسطن ۾ ڇپجي ويا. ان ڳالهه ۾ مون "مهراڻ" رسالي جي ايڊيٽر ناشاد کي شابس ڏني ۽ ڊاڪٽر بلوچ صاحب وري مون کي شابس

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏني. مون سندس خط "مهراڻ" رسالي ۾ ڇپائي ڇڏيو.

ڊاڪٽر نجم الاسلام رحلت ڪڏهن ڪئي، ان جو مون کي پتو ڪونهي. رحلت کان پوءِ سندس ڪن دوستن کي چگي من ۾ پئي. تن سندس ياد ۾ ڪتاب ڪڍيو. مون کان به مضمون وٺي، ان ۾ وڌائون. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جو مضمون به وڌائون. هاڻي جڏهن ڊاڪٽر نجم الاسلام ياد ايندو اٿم تہ اهو ڪتاب ويهي پڙهندو آهيان.

ڊاڪٽر نجم الاسلام جڏهن سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ملازم هو تہ سنڌي زبان جي ڪن سنڌي ڪلاسيڪي شاعرن جو ڪلام اردوءَ ۾ ترجمو ڪري پنهنجي خرچ تي ڇپايو هئائين. مون کي به انهن ڪتابن جي تحفي سان نوازيائين. ٻيا ڪي ڪتاب به اسلام آباد موڪليائين. "تحقيق رسالو" ڪڍندو هو. اهو به عنايت ڪندو هو. جنهن شخص کي اهو سمجهڻ جو شوق هجي تہ علمي ادبي تحقيق ڇاکي ڇئبو آهي؟ سو انهيءَ "تحقيق" رسالي جا پرچا هٿ ڪري پڙهي. ڪو به پرچو هن ٽن سوَن صفحن کان گهٽ ضخامت جو ڪونهي. رسالي ۾ مختلف عنوانن تي مضمون آهن.

منهنجي چاچي مرحوم کي فارسي ڪتابن جو شوق هوندو هو. سندس ڪتابن مان نولشڪور جو ڇپايل "ديوان مخفي" مون وٽ اڃا محفوظ آهي، جيڪو عام طرح اورنگزيب جي ڏيءُ زيب النساء جو سمجهيو وڃي ٿو. تحقيق رسالي پڙهڻ کان پوءِ معلوم ٿيم تہ اهو سڄو مفروضو آهي. "ديوان مخفي" دراصل ايران جي هڪ مرد شاعر جو ڪلام آهي، جيڪو هندستان به بخت آزمائڻ آيو هو. پر، قسمت ساٿ ڪونہ ڏنس. موٽي ويو. سندس سڄو احوال تاريخي ثابتين سان "تحقيق" رسالي ۾ ڇپيل آهي. زيب النساء سان "ديوان مخفي" جي نسبت سراسر افسانو آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد حسن پٹو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عمر خيام جي رباعيءَ جي هڪ مصرع آهي:

اين قافلہ عمر، عجب مي گذرد!

جنهن جو مطلب آهي تہ "زندگيءَ جو هيءُ قافلو عجب نموني پر هلي ٿو." محمد حسن پُٹي ۽ منهنجي زندگيءَ تي عمر خيام جي هيءَ مصرع صحيح ۽ صادق اچي ٿي.

مان نوشهري فيروز ضلعي جو ويڙل آهيان ۽ محمد حسن لاڙڪاڻي ضلعي جو آهي، جتان سندس والد حيدرآباد لڏي آيو. سندس سفر جو ذريعو ملازمت هو. جڏهن مون کي چاچي رضا محمد پُٹي جي نيازمنديءَ جو شرف حاصل ٿيو تڏهن پاڻ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ خزاني آفيسر جي عهدي تي فائز هو. يونيورسٽي اولڊ ڪيمپس ۾ پڪا گهرڙا نهيل هئا، جي علامہ آءِ.آءِ. قاضيءَ يونيورسٽيءَ جي ملازمن کي مناسب اگهہ تي وڪرو ڪري ڏنا هئا. اهڙو هڪڙو گهرڙو چاچي مرحوم کي بہ مليو جنهن ۾ فيملي سميت رهندو هو.

علامہ آءِ.آءِ. قاضيءَ کي ڪوبہ ماڻهو چاچي رضا محمد پٹي مرحوم کان وڌيڪ ويجهو ڪونہ هو. علامہ صاحب جي گهر جو سڄو خرچ پکو چاچو رضا محمد هلائيندو هو ۽ ڪيس پائيءَ پائيءَ جو حساب ڏيندو هو. علامہ صاحب سندس ديانتداريءَ ۽ اشرافت کان ايڏو تہ متاثر هو جو هڪ هنڌ نوٽ هنيائين تہ:

MEN LIKE RAZA MUHAMMAD BHUTTO ARE NOW TO BE FOUND ONLY IN HISTORY BOOKS.

علامہ صاحب جي زندگيءَ ۾ هر ڳالهہ جو پيمانو مقرر هوندو هو. سول لائينس ۾ سندس بنگلي تي جيڪي مسڪين خيرات وٺڻ لاءِ ايندا هئا، تن لاءِ ربيا ڪليا ڪرائي "ريزو" يا "ريجو" رکندو هو. جمعي جمعي ڏينهن هڪ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

فقيرياڻي ايندي هئي، تنهن کي به آنا ڏيندو هو. هڪڙو لنگڙو فقير ايندو هو ڪيس به به آنا ملندا هئا. ڪنهن کي آنڪ ملندي هئي. مطلب ته هر ڪنهن لاءِ خيرات جو ماپو مقرر هو.

علامہ صاحب جي گهر ۾ ڪاڌي پيتي جو سڄو سامان: بصر، پٽاٽا، سبزي، انڊا وغيره چاچو رضا محمد پٽو وٺي ايندو هو. ڪنهن پيري کي انڊو خراب نڪتو ته پوءِ علامہ صاحب انڊن تي پين سان خريداريءَ جي تاريخ ۽ صحيح وجهندو هو ته مدي خارج انڊا بورچيخاني ۾ استعمال نہ ٿين! پٽاٽا خريد ٿي آيا، ته توربا هئا. ڪنهن دفعي چاچو رضا محمد صاحب وڃي ڪونہ سگهيو سو محمد حسن تي اهو ڪم رکيائين. هو ڏاهو آهي. سير بدران پنج پاءُ پٽاٽا وٺي ويو. علامہ صاحب تور ڪرائي، ته پٽاٽن جو سير سنوالو نڪتو. علامہ صاحب محمد حسن کي پٽاٽن جا پئسا ڏئي، فرمايو ته "ابا، واپارين ۾ اڃا ايمان آهي. تورَ سڀ ڏين ٿا، پر ڪامورن جو ته اڇو منهن آهي. رڳو حرام جي ڪمائيءَ تي زور اٿن." محمد حسن ادب سان جواب ڏنو ته، "قبلا سائين، ائين ئي آهي."

علامہ صاحب، چاچي رضا محمد جي سڃي اولاد کي گهر جي پاتين وانگر پائيندو هو. مثلاً سندس نياڻين لاءِ عيد جي خرچي مقرر هوندي هئي. رپيو يا ٻه رپيا. اهي نياڻيون وڏيون ٿيون. پرڻجي ويون. پنهنجا گهرڙا آباد ڪيائون. ڪين ٻار ٻچڙا ٿيا. پر، پوءِ به عيد عيد جي ڏينهن علامہ صاحب وٽان هر نياڻيءَ لاءِ رپيو يا ٻه رپيا اڃي وانگر خرچي ايندي رهي. هت قابل توجهہ ڳالهہ اها آهي ته سڃيءَ يونيورسٽيءَ ۾ اهو اعزاز فقط چاچي رضا محمد پُٽي لاءِ هو.

چاچو رضا محمد پٽو ملائڪن جهڙو معصوم هو. گندمي رنگ، سنهڙي مشين سان لٽل سنهاري. شام جي مهل، سفيد سلوار ۽ سنهو چولو پائيندو هو. گهر جي اڱيان ننڍي ڇپر ٽڪر تي ڪرسيون رکيل هونديون هيون. مون اتي ئي سندس ديدار ڪيو. ٻاجهاريءَ ٻوليءَ ۾ ڳالهائيندو هو. هڪ دفعي سندس ادبي بورڊ جي BUDGET ESTIMATES لاءِ سرڪار کي انگ اکر گهريا جيڪي مون کي سمجهہ ۾ ئي نہ اچن. شام جو چاچي وٽ فائيل ۽ ڪاغذ کڻي ويس. سڄو PROFORMA پري ڏنائين ۽ پوءِ هڪ هڪ FIGURE ڪلاڪ ڪن ويهي سمجهايائين. اڄ اهڙا نيڪ انسان ڪٿان ملندا؟

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

محمد حسن پتو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان زماني ۾ بورڊ جا حساب ڪتاب هر سال آڊٽ ٿيندا هئا. سو ڊاڪٽر بلوچ، ڊڪٽ صاحب کي بورڊ جو آڊيٽر مقرر ڪرايو. هن اهڙو ته سهڻو ڪم هلايو جو ڪڏهن سرڪاري عملدار کي اسان کان اونڌو ابتو سوال ڪرڻ جي ضرورت پيش ڪانه آئي. بلڪ، جڏهن کين خبر پئي ته ڊڪٽ صاحب اسان جو آڊيٽر آهي، تڏهن سڀ آڊيٽر ادب سان سندس نالو کڻندا هئا ۽ چوندا هئا ته ڊڪٽ صاحب وڏو قابل ۽ لائق انسان آهي. اهڙي لائق شخص کي انهيءَ عهدي تان هٽائڻ ڏاڍي ڏک جي ڳالهه هئي، پر اهو "ڪارنامو" حميد آخوند سرانجام ڏنو مون کي سبب ۽ تفصيل معلوم ڪونهن، جو مان بورڊ ڇڏي ٻئي اداري ۾ ويل هئس غالباً، تن ڏينهن ۾ مسٽر حميد آخوند جي ڊاڪٽر بلوچ صاحب سان پوّت پوري ساري هئي. سو ڊاڪٽر صاحب جو مقرر ڪرايل آڊيٽر ڪيس پسند ڪونه ڪيو. پر آخوند صاحب بورڊ سان ٻيا به اهڙا گهٽا پال پلايا. آخرڪار جويي صاحب پڪو پهه ڪيو. ڪلچر ڪاتي جي وزير بئريسٽر شاهده جميل کي صحيح صورتحال کان واقف ڪيائين. هن ميٽنگ ڪوڻائي، پر هن وزير صاحب کي به سنوّت ڪانه ڏني. بئريسٽر شاهده جميل ڏاهي هئي، هن اسلام آباد ۾ ڪنهن سگهاريءَ ڏر سان ڳالهايو جنهن جي ابروءَ جي هڪڙي ئي اشاري سان مسٽر آخوند وڃي ڪنڌ پاسي ۾ ويٺو مس مس وري نوڪريءَ تي چڙهيو.

جڏهن سنڌ "ون يونٽ" جي پنجوڙن ۾ قابو هئي. ته سالياني گرانٽ سو تيسين جاري ڪانه ٿيندي هئي، جيسين مان لاهور وڃي، پٽيوالي کان وٺي اعليٰ عملدار تائين پاڻ فائيل ڪونه ڪيائيندو هئس. پر سنڌي ادبي بورڊ جي گرانٽ، هڪ لک مان وڌائي سالياني ٿي لک ڪرائڻ وارو عملدار سنڌي ڪونه هو. هڪ پنجابي هو. تڏهن مان ئي بورڊ جو سيڪريٽري هئس. حيدرآباد ۾ تي ڏينهن ٽڪيو. ڪتاب، فائيل، بجيٽون، آڊٽ رپورٽون سڀ ڏسي مون کي چيائين ته، "اوهان لک رپين جي سالياني گرانٽ مان هيڏا ڪتاب ڪيئن ڇاپيا آهن؟"

مون کيس چيو ته "اسان اداري کي مسجد وانگر مقدس سمجهندا آهيون."

اسان جي ڪم کان ايڏو ته خوش ٿيو جو سرڪار کي اهڙي ڪا رپورٽ ڏنائين جو 1951ع کان ويهن ورهين جي عرصي ۾ پهريون دفعو بورڊ جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سالياني گرانٽ هڪ لک مان وڌي ٽي لک ٽي. بورڊ سان اهو پال پلائي، "نيڪي ڪري درياهه ۾ وجهه" وانگر اسان تي ڪوبه احسان ڪونه جتايائين. اڄ گهڻن کي سندس نالي جي به خبر ڪانه هوندي. هن اهو ڪارنامو 1960ع کان پوءِ سرانجام ڏنو هو.

بورڊ ۾ اسان رڳو سنڌي ادب ۽ زبان جي خدمت ڪونه ڪندا هئاسون، پر "ون يونٽ" جي خلاف به رات ڏينهن دونهيون دکائيندا هئاسون. ان ڪم ۾ بنيادي طرح به گروهه سرگرم هوندا هئا. هڪ سنڌي اديب (تڏهن گاسليٽي اديب ايجا ڪونه ساماڻا هئا، جن سرڪاري نوڪرين ۾ ڪئي لک روپيا رشوت ورتي. بقول شيخ ايياز کين "سنڌي ثقافت" جي بيماري ٽي پئي!) ٻيو گروپ سنڌ يونيورسٽيءَ جا استاد هئا. ٻنهي گروپن جو پاڻ ۾ گهرو گهاتو لاڳاپو هو. محمد حسن پٽو يونيورسٽيءَ جي استادن ۾ "ون يونٽ" خلاف سرگرم عمل هو ۽ مان اديبن جي لڏي ۾. سو محمد حسن پٽو ۽ مان هڪٻئي کي وڌيڪ ويجها ٿيندا وياسين.

اهڙي دوستي فقط تڏهن ٿي سگهي ٿي، جڏهن ماڻهو سخن جو سچو هجي. هڪٻئي ڏانهن نيڪ نيت هجي. محمد حسن پٽي کي اهي خوبيون پنهنجي والد بزرگوار کان ورثي ۾ مليون. پنهنجي والد بزرگوار وانگر سندس وڏي وصف اها آهي، ته سندس زندگي ORGANIZED آهي. هو وڏي کان وڏيءَ ۽ ننڍي کان ننڍيءَ ڳالهه جو توجهه سان خيال رکندو آهي.

جڏهن اسان "ون يونٽ" جي خلاف باهيون ٻاريون وينا هوندا هئاسين، تڏهن اڪثر ائين ٿيندو هو ته حيدرآباد ۾ سانجهيءَ جو پنج ست دوست، سنڌ جا پوسٽر ورهائي ۽ ٻيو ڪم ڪار لاهي، محمد حسن جي گهر ننڍڙيءَ لان تي اچي گڏ ٿيندا هئاسين. جيڪڏهن مان اڳي پهتس، ته محمد حسن مون کي ساڻ ڪري، تکڙو تکڙو گاڏي ڪاتي هلندو هو جتان هو پنهنجي والد لاءِ "ديسي انب" وٺندو هو. جو ته چاچو مرحوم فارمي انب سنڌڙي، سرولي، لنگڙو، چورسو انور رتول وغيره ڪائيندو ئي ڪونه هو. موتي اينداهئاسون. ته ٻيا دوست به پهچي ويندا هئا. محمد حسن پٽو چانورن جي ڊش ۽ دال جو ڊاڪون پري ڪٽي ايندو هو. سڀ دال پٽ گڏ ڪائيندا هئاسون. اهو اسان جو روزانو دستور نيم هو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هڪ دفعي ماني کائي بس ڪئيسون ۾ هٽ ڏوتاسون. محمد حسن ٽانوَ ڪٽي اندر ويو. موٽيو تہ سگريٽن جو پاڪيٽ ۽ ماچيس آڻي، منهنجي اڳيان رکيائين. پاڻ سگريٽ ڪونہ چڪيندو هو. مون ڏانهس حيرت ۾ ڏٺو. چيائين تہ، "يار اڄ بابا لاءِ ديسي انب ونڊي موٽيس، تہ ياد آيم. تہ تون سگريٽ چڪيندو آهين." سندس قرب ڏسي منهنجي دل ڀرجي آئي. اڄ دوستن لاءِ انهن ننڍين ڳالهين جو لحاظ ڪير ٿو ڪري!

اسلام آباد ۾ ٻئي اعليٰ عهدن تي هوندا هئاسين. پر، هو پنهنجيءَ محبت ڪري، ڪڏهن ميوو تہ ڪڏهن مٺائي منهنجي گهر موڪليندو رهندو هو. تہ فلاڻي دوست پشاور مان موڪليو آهي. مون چيو تہ مان اڪيلو کاڌي ڪندس. پنهنجو حصو پاڻ وٽ رکي، باقي توکي موڪلي ڏنم.

هڪ دفعي منهنجو پٽ مجيب سکر ڪنهن امتحان ۾ ويٺو. مان اسلام آباد ۾ هئس. مجيب کي امتحان جي سينٽر ڏي اڇڻ وڃڻ لاءِ ٽرانسپورٽ ڪپندو هو. محمد حسن سان رڳو ڳالهہ ڪيم. جيترا ڏينهن مجيب جو امتحان هو، اوترا ڏينهن ڪار جو بندوبست ڪيائين. بلڪ امتحان پورو ٿيس، تہ محمد حسن جو هڪ آفيسر ڪار ۾ وهاري لاڙڪاڻي وٺي ويس ۽ موهن جو ڏڙو ڏيکاري آيس!

محمد حسن اسلام آباد ۾ ڪجهہ عرصو الیکشن ڪميشن جو سيڪريٽري هو. مان فيڊرل پبلڪ سروس ڪميشن جو ميمبر هئس. روز منجهند جو ڪار موڪلينڈو هو. لنچ سندس آفيس ۾ گڏجي ڪندا هئاسون. ڪڏهن ڪڏهن قومي اسيمبليءَ جو سيڪريٽري- جنرل گورايو بہ اچي شريڪ ٿيندو هو. محمد حسن جو تمام ويجهو دوست آهي. ان ڪري مون سان بہ محبت ٿي ويس.

محمد حسن جي پريت رڳو مون سان ڪانہ هئي! جمال رند هجي تہ چا، محمد عمر ميمڻ هجي تہ چا، مرحوم ظفر الله قريشي هجي تہ چا، راول وریاماڻي هجي تہ چا، غلام قادر ڊکڙ هجي تہ چا، بلڪ نواب يوسف تالپر هجي تہ چا... سڀني سان سندس قرب جو تعلق ائين ئي هو جيئن پٽائيءَ فرمايو آهي تہ:

سنهيءَ سئيءَ سبيو، مون مارن سين ساهہ.

اسلام آباد ۾ ڪڏهن ڪڏهن گذريل ڏينهن جون ڳالهيون ڪندا هئاسين. هڪ دفعي ڪيس ٻڌايم، تہ وزير اعظم پوليس ۾ سڌارن لاءِ هڪ ڪاميٽي مقرر ڪئي آهي، جنهن جو چيئرمن مسٽر رانوڙ، مرڪزي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيڪريٽري داخلا کي ڪيو اٿس، ۽ ميمبرن ۾ چئن ئي صوبن جا آءِ.جي. ۽ ايف. آءِ.اي جو ڊائريڪٽر جنرل، ايسٽبلشمينٽ سيڪريٽري ۽ مان فيڊرل ڪميشن پاران ڪاميٽيءَ تي ميمبر آهيان.

محمد حسن کلي ڏنو ۽ چيائين تہ، "اهي ڏينهن ياد ٿئي، جو گاڏي ڪاتي حيدرآباد ۾ ون يونٽ جي خلاف پتين تي ڪاغذ چنبڙائيندا هئاسين ۽ امالڪ ڪو پوليس وارو پري کان نظر ايندو هو تہ ڊڄي پري ٿي بيهندا هئاسين."

محمد حسن پاڻ تمام وڏن وڏن عهدن تي رهيو آهي. انهن ئي عهدن ڪري، پاڻ دنيا جا اڏ ملڪ بہ گهمي آيو آهي. ولايت ۾ ڇا نٽو ٿئي، پر ڪٽان بہ ڪو غلط اثر ڪونہ ورتائين، سو ان ڪري جو خدا جو خوف اٿس. پنج وقت نماز پابنديءَ سان پڙهندو آهي. پنهنجي ڪم سان ڪم رکندو آهي، پر، پنهنجي ڪم ۾ بيجا مداخلت بہ برداشت ڪونہ ڪندو آهي. هڪ دفعي پيپلس پارٽيءَ جي حڪومت ۾ سنڌ جي هڪ چيف منسٽر تڏهوڪيءَ وزيراعظم صاحب کي پاڻ وٽائڻ لاءِ رپورٽ ڏني، تہ هيترا لک ڪوڙا ووٽر تہ ڪراچيءَ ۾ وينا آهن! محمد حسن اليڪشن ڪميشن جو سيڪريٽري هو. اتي جو اتي وزيراعظم کي چيائين تہ، "سچن ۽ ڪوڙن ووٽرن جون لسٽون تہ اسان جو ڪم آهي. هن صاحب اهي انگ اکر الائي ڪٽان آندا آهن؟"

محمد حسن جي هڪ وصف خوش مزاجي بہ آهي. الائي تہ ڪيترا لطيفا ياد اٿس. هڪ پيري ولايت جو هڪ لطيفو ٻڌايائين تہ، "هڪ منڊم پنهنجي مڙس جي دوست سان رات جو همبستر هئي، تہ اوچتو فون جي گهنٽي وڄي. فون ڪنيائين. "جي ها"، "جي ها" چئي بند ڪيائين.

همبستر شخص پڇيس تہ، "جاني، ڪير هو؟"

چيائين تہ، "منهنجو مڙس".

"ڇا چيائين؟"

منڊم آرام سان جواب ڏنس تہ، "اطلاع ڏنائين تہ اڄ رات گهر ڪونہ ايندو جو توسان گڏ مچي مارڻ لاءِ ڪار ۾ تمام پري ڪنهن تلاءَ تي وڃي رهيو آهي."

تازو محمد حسن ۽ مان ٻئي ڇٽا ڪنهن دوست وٽ حاضري ڏيڻ لاءِ وياسون. رستي تي مون کي چيائين تہ، "وتائي فقير جو قبو هن روڊ تي آهي؟"

مون چيو تہ، "مون کي خبر ڪانهي."

چيائين، "فقير صاحب جا لطيفا ايترا پيرا تہ ٻڌا اٿئون. جو هاڻي ياد ٿي ويا آهن."

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مون چيو تہ "اهو صحيح آهي."

❊ ❊ ❊

محمد حسن جا ۽ عشق مون کي معلوم آهن: هڪڙو سنڌ سان ۽ ٻيو ڪتابن سان. سنڌ سان عشق تہ غالباً والد صاحب کان ورثي ۾ مليس، جنهن جو ڪنهن ۽ سياسي جماعت سان تہ واسطو ڪونہ هو پر اڻي ويڻي، رهڻي ڪهڻي سراسر "سنڌي" هئس. ائين ڪٽي چئجي تہ "سنڌي ڪلچر" جو مثالي نمونو هو. سندس نفسياتي اثر محمد حسن جي ذهن تي ٻيو هوندو. ٻيو سبب هي ٿي سگهي ٿو تہ محمد حسن يونيورسٽيءَ ۾ "پوليٽيڪل سائنس" جو استاد هو. ڪو ۽ مخلص ماڻهو پوليٽيڪل سائنس جا ڪتاب پڙهي تہ انساني حقن جي ڳالهہ ڪندو. سنڌي ۽ هجي ۽ سنڌ جا حق ۽ سندس اکين اڳيان پائمال ٿيندا رهن، تہ ٻوءِ خاموش ڪيئن رهندو؟ ون يونٽ خلاف تحريڪ ۾ سرگرم حصو ونڊ لاءِ محمد حسن وٽ ٻيا ۽ ڪيئي ڪارڪ هوندا، پر مون کي اهي ۽ مڪيہ سُجهن ٿا.

محمد حسن کي ڪتابن پڙهڻ ۽ سنڌ سان محبت جي ترغيب ڏيڻ ۾ محمد عمر ميمڻ جو ۽ وڏو هٿ هو پر ماڻهوءَ ۾ پنهنجا لڇڻ نہ هجن، تہ ٻوءِ ڪجهہ ڪونہ ٿيندو. اصل ڳالهہ آهي ماڻهوءَ جو پنهنجو اخلاق.

يوسف تالپر صاحب مرڪزي وزير ٿيو پر سندس دل ۾ سنڌ جي محبت جي شمع اڃي وانگر روشن رهي. هونئن ڪيئي ماڻهو قومي اسيمبلي جا ميمبر، سينيٽر ۽ صوبائي ميمبر ٿيڻ تي ئي ترڻي ڪڙ وانگر آڪڙيل نظر ايندا آهن.

هڪ دفعي اسلام آباد ۾ محمد حسن مون کي چيو تہ، "سنڌ جي ذاتين تي هڪ نايابڪتاب هٿ ڪيو اٿم. تون ايڊٽ ڪر تہ ڇپايون. مون ڇپائيءَ جو بندوبست ڪيو آهي." مون ان ڪتاب جو رڳو نالو ٻڌو هو.

انگريزن سنڌ فتح ڪئي تہ جيڪب آباد ضلعي وٽ بلوچن جي سرحدي قبيلن کين تنگ ڪيو. سو انهن ٻروچ قبيلن جو احوال گڏ ڪرڻ لاءِ سنڌ جي ڪمشنر شڪارپور جي صادق علي انصاري صاحب تي جاچ جوچ جو ڪم رکيو. هن جيڪو احوال ٻاهي موڪليو سو سرڪار کي اهڙو وڻيو جو چيائونس تہ هاڻي سڄيءَ سنڌ جي قومن، قبيلن ۽ ذاتين جو احوال لکي ڏي سنڌ جي ڪليڪٽرن کي سندس مدد ڪرڻ جو حڪم ڏنائون ڪتابُ سنہ 1901ع ۾ انگريزيءَ ۾ ڇپيو."

انگريزن سنڌ 1843ع ۾ مسلمانن کان فتح ڪئي هئي. سنڌي هندن جي اڪثريت سيٽ نائونمل جي نقش قدم تي هلندي، سرڪاري نوڪريون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ورتيون ۽ انگريزي پڑهڻ تي زور ڏنو. هنن کي ائين ڪرڻ لاءِ سبب ٻه هو جو ڪلهوڙن ۽ تالپرن جي ڏينهن ۾ سندن آدمشماري مسلسل گهٽجي وئي هئي، سڀ هندو خاش خوشيءَ مسلمان ڪونہ ٿيندا هئا. ڪي مجبورين ڪري ٻہ ٿيندا هئا. انگريزن کي هندن کان خوف خطرو ڪونہ هو. پر، مسلمانن ۾ هروچن مان گهڻو ڊپ ڀاءُ هئن. سو صادق علي انصاريءَ ڪتاب ۾ رڳو سنڌ جي مسلمان ذاتين: سيدن، پٺاڻن، هروچن ۽ سماٽن جو احوال ڏنو. سائين جي.ايم. سيد انهيءَ ڪتاب جي ڳولا ڪئي، پر ڪونہ مليس، جو گهڻو گهڻو اڳي ئي اٽلي ٽي ويو هو. محمد حسن پٽي اهو ئي ڪتاب هٿ ڪيو ۽ مون کي ايڊٽ ڪرڻ لاءِ ڏنو. ڪتاب پڙهيم. منجهس سڀ معلومات ڏنل آهي. وڏي ڳالهہ تہ ان موضوع تي ٻيو ڪوبہ ڪتاب ڪونہ ڇپيو آهي. مون انهيءَ ڪتاب تي ڇهہ مهينا محنت ڪئي ۽ دوباره ڇپائيءَ لاءِ نئون ايڊيشن تيار ڪيو. اتفاق سان حيدرآباد آيس، تہ ڊاڪٽر بلوچ صاحب مليو جنهن چيو تہ "اهو ڪتاب 1958ع ۾ دوباره ڇپيو هو پر سنڌ جي بلوچن ان تي اعتراض اٽاريو سو ڇپيل ڪتاب مارڪيٽ ۾ ڪونہ آيو."

مون اسلام آباد وڃي محمد حسن سان ڳالهہ ڪئي. هو بہ منجهي پيو. ٻنهي جي صلاح بيني، تہ ڪتاب جي ڇپائي في الحال شروع نہ ڪجي. جڏهن اسان اسلام آباد ڇڏي سنڌ ڏي موٽياسين، تہ مون کي ڪراچيءَ ۾ هڪ مهاجر ڪتب فروش دوست مليو جيڪو سنڌ تي پراڻا ڪتاب دوباره ڇاپيندو آهي. ساٺس ڳالهہ ڪيم. ڪلي ڇيائين تہ "مون اهو ڪتاب بہ ٽي سال اڳ ڇاپايو آهي. گهڻي قدر وڪامي ويو آهي. سنڌ ۾ بلوچ تہ اڳي وانگر وينا آهن، پر ڪنهن بہ اعتراض ڪونہ ڪيو آهي!"

مون محمد حسن سان اها ڳالهہ ڪئي. ڇيائين تہ "ادا، پوليٽيڪل سائنس ۾ ماٺهوءَ جي مزاج بابت ڪتاب پڙهائيندا آهن، تہ ڏاڍو پيچيده آهي". سياڻي، جيڪڏهن ڪنهن بہ سنڌيءَ کي ڪتاب جي ڇپائيءَ تي اعتراض ٿئي، تنهن کان بهتر آهي تہ ڪٽي ڪونہ ٽا ڇپايون. محمد حسن نيڪ شخص آهي. جيڪي ڳالهہ صحيح سمجهيائين، اها ئي ڪيائين، اها اعليٰ انسان جي وصف آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اعجاز قريشي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اعجاز قريشي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اعجاز قريشيءَ جو مختصر تعارف ڪرائبو تہ ائين چئبو تہ هُو "فرزندِ زمين (SON OF THE SOIL) آهي." منهنجي سڃي عمر اهڙن شخصن سان ساڻ سنگت ۾ گذري آهي، جيڪي سنڌ جي عوام ۽ زمين سان محبت ڪندا آهن. اعجاز جو نالو انهن ۾ نمايان آهي.

منهنجي ساڻس ميل ملاقات 1960ع واري ڏهاڪي ۾ ٿي. تڏهن هاڻوڪو پاڪستان ايترو هو جيترو تڏهوڪو "ون يونٽ."

ون يونٽ مصنوعي معاملو هو. ماڻهن کي ڳڙٻ جو ڏاهہ هو. جنهن جي ڏاهڙ وارن جو هڪڙو مقصد اوير بنگال جي رهاڪن کي سندن حقن کان محروم ڪرڻ هو ۽ ٻيو مقصد اولهہ پاڪستان ۾ ننڍين صوبن جي ڦرلٽ ڪرڻ هو.

ڪجهہ عرصو قاضي فضل الله "ون يونٽ" ۾ هوم منسٽر مقرر ٿيو هو. هڪ دفعي مان ۽ مخدوم محمد زمان طالب المولىٰ صاحب لاهور وياسين. سنڌي ادبي بورڊ جي سالياني گرانٽ وٺڻ. مخدوم صاحب انٽر ڪانٽينينٽل هوٽل ۾ ٽڪيو ۽ مان اورينٽ هوٽل ۾. مخدوم صاحب مون کي چيو تہ، "مون قاضي فضل الله کي سياڻي صبح ناشتي تي سڏيو آهي. اوهان سوير اچي ڪيس هوٽل جي دروازي تي هٽ ڏجو ۽ لفٽ ۾ چاڙهي، ڪيس منهنجي ڪمري ۾ وٺي اچجو."

ناشتي تي ويٺاسين تہ قاضي صاحب پنهنجا قصا بيان ڪندي، مخدوم صاحب کي چيو تہ هڪ دفعي ڪلري ڏنڊ تي منزل ڪيم. مون کي اچي چيائون تہ ماهيگيريءَ جي تربيت لاءِ چوويهہ نوجوان ڪلري ڏنڊ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ٻر تربيت ونڊ لاءِ ڏنڊ جي ڪناري تي HUTS ٻر تڪيل آهن. اوهان کي سلام ڪرڻ ٻ ملڻ اچن ٿا.

مون کين اجازت ڏني. جڏهن هر هڪ کان نالو پڇيم تہ ڪٽان جو ويٽل آهين؟ تڏهن جواب ڏنائين تہ "ڪئمبلپور جو."

مان حيران ٿي ويس تہ ڏنڊ سنڊ جي. پر، منجهس ماهيگيريءَ جي تربيت ونڊ لاءِ (سا بہ سرڪاري اسڪالر شپ تي) هڪڙو بہ سنڊي نوجوان ڪونهي! ٻ سيپ ڪيمبلپور جا ويٽل آهن! پوءِ خبر پيم تہ ڏنڊ تڏهن A.D.C وارن وٽ هئي، جنهن جو سربراهہ جنرل حق نواز هو. جيڪو ڪئمبلپور جو ويٽل هو. سو چوويهہ ئي ڇٽا پنهنجي ڳوٺان پرتي ڪري آيو هو.

ون يونٽ ٻر تڏهن صوبن جي ڦر لٽ ائين جاري هئي. "ون يونٽ" هڪ مصنوعي معاملو هو ٻ ملڪ ٻر اوندهہ انڌڪار جو چٽو مثال هو. مولانا مودوديءَ کي البت ان مان "اسلامي وحدت" جي خوشبوءِ آئي هئي. سو اهڙو بيان جاري ڪيو هئائين. پر، آخرڪار، انهيءَ اسلامي وحدت تان پنهنجو مؤقف بدلايائين. ڪو بہ مصنوعي معاملو گهڻي دير هلي ڪونہ سگهندو آهي. ون يونٽ بہ انهيءَ ڪري ٽٽي ويو پر ان جي ٽٽڻ جو سبب اهو هو تہ ماڳهن پاڪستان جا بنياد لوڏي رهيو هو.

سنڊ ٻر ون يونٽ ٽوڙائڻ لاءِ سيپ کان اول نوجوان اديبن جي موتين واريءَ مالها ٻر هڪڙو آبدار موتي پري کان پڌرو هو. سندس نالو هو اعجاز قريشي. دادوءَ جو ويٽل آهي. اسان جو عقيدو آهي تہ آدم مٽيءَ مان خلقيو ويو هو سو آدميءَ جي مٽيءَ سان محبت هڪ قدرتي ڳالهہ آهي. اعجاز جي بہ ان سبب ڪري، دادوءَ جي مٽيءَ سان محبت هڪ قدر تي ڳالهہ آهي.

پير علي محمد راشديءَ دادوءَ کي جادو ڪوٺيو آهي.

دادوءَ ٻر ڪنهن زماني ٻر شايد جادوگر رهندا هئا، جن حيرت انگيز ڪارناما ڪيا. مثال طور دادوءَ ٻر "رني ڪوٽ" نالي هڪ قلعو آهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جيڪو چون ٿا تہ دنيا ۾ وڏو قلعو آهي. اهو فيصلو ايجا ڪونہ ٿيو آهي تہ ڪهڙيءَ حڪومت ٺهرايو هو. پر رازا، ڪاريگر ۽ مزدور تہ دادوءَ جي ٿَر جا هوندا. اهي تہ چين، جپان يا يوروپي ملڪن مان ڪونہ آيا هوندا؟ وڏ ۾ وڏ ڪي انجنيئر آيا هوندا.

ڳالهہ پئي هلي دادوءَ جي جادوءَ جي.

اعجاز مون کي گهٽا گهٽا سال اڳي دادوءَ وٺي ويو هو. مان تڏهن بورڊ ۾ نائب سيڪريٽري هئس ۽ گڏوگڏ ٻارن جو رسالو "گل ڦل" ۾ اعزازي طرح ڪيندو هئس. ان جون سڃيءَ سنڌ ۾ شاخون قائم ڪيون هيون سون. دادوءَ جي شاخ جلسو رکيو هو. ريل ۾ ويهاسون ۽ ريل ۾ آياسون. ان موقعي تي اعجاز جي والد بزرگوار سائين علي احمد قريشيءَ جي زيارت ۽ نصيب ٿي. جهڙو پاڻ نيڪ آهي، اهڙو اولاد ڇٽيو اٿس. اعجاز جو ننڍو پاءُ ظهير ۽ منهنجو دوست ٿي ويو. نيويءَ يا مرچنٽ نيويءَ ۾ هو. هاڻي ڇڇ عرصي کان ملاقات ڪانہ ٿي آهي.

اعجاز وڏو باهمت ۽ بااصول انسان آهي. سنڌ سان محبت سندس دين ايمان جو حصو آهي. ڪتاب پڙهڻ جو شوق اٿس. لکندو ۽ آهي. مون ڪڏهن ۽ ڪيس ملول ڪونہ ڏٺو.

ڪري ڪوٽي جي وڏي پرک اٿس. ماڻهو هجي يا ڇيڙو جنهن نالي جو پهريون اکر "ڪاف ڪتو" هوندو اعجاز قريشي انهيءَ کان هميشہ پري رهندو. هونئن، سندس خاص خوبي اها آهي تہ يارن جو يار آهي.

هر انسان پنهنجي زندگي اميد ۽ خوف جي وچ ۾ گذاري ٿو. اهو اصول اعجاز سان ۽ لاڳو آهي. يونان جي ڏاهي افلاطون چيو آهي تہ "جڏهن طوفان لڳي. اوندهہ ۽ انڌوڪار ٿي وڃي، تہ ڏاهي ماڻهوءَ جو ڪم آهي، تہ گهر جا سمورا در، دروازا ۽ دريون بند ڪري، اندر محفوظ ٿي ويهي."

اعجاز کي احساس آهي، تہ سنڌ وڏي زماني کان دشمنن جي نرغي ۾ آهي. سو هن ڪڏهن ۽ هوڙيائي ڪانہ ڪئي آهي، مهل ۽ موقعو ڏسي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ جي پلائيءَ لاءِ ڪيئي ڪم ڪيا اٿس. مثال طور ون يونٽ واري زماني ۾ جڏهن گهٽا ٽٽا گهر وينديون خيالي پلاءَ پچائيندا هئا، تڏهن اعجاز راولپنڊيءَ ويو. شيخ مجيب سان مليو ۽ ڪانئس ون يونٽ ٽوڙڻ جو وچن ورتي سنڌ ڏي موٽيو. هن خاموشيءَ سان اهڙا ڪيئي ڪارناما ڪيا آهن. هو صحيح معنيٰ ۾ فرزند زمين آهي. سنڌ جو مٿس سلام آهي.

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

غلام علي ۽ سندس ساڻين ڪجھ عرصو اڳ منھنجي مشوري تي ۽ خود پنھنجي تجربي جي آڌار تي، پريس جي يونين ختم ڪري ڇڏي ھئي. پر ان کان ڪافي عرصو اڳ، پاڻ بورڊ جي پريس جي ورڪرن جي يونين جو صدر ھو ۽ ان حيثيت ۾ گاھي بہ گاھي مون سان پريس جي مسئلن بابت ڳالھ ٻولھ ڪرڻ ايندو ھو. ڪجھ مسئلا تہ اسان ڳالھين ٻولين وسيلي ڪُٽائي ڇڏيندا ھئاسون، پر ڪي مسئلا نااتفاقيءَ کري ڪورٽن ۾ وڃي پوندا ھئا، پر ھڪ ڳالھ ھئي تہ اسان ھڪٻئي لاءِ ھميشہ قرب ۽ عزت کي مقدم رکيو ۽ اھا ئي ڳالھ انساني تھذيب، ڪلچر ۽ شائستگيءَ جو روح آھي. سنڌ جو مفڪر علامہ آءِ. آءِ. قاضي چوندو ھو: "ابا، اکين جي لڄ نہ وڃائجي، سدائين ساڃھ سکجي." غلام عليءَ کي سندس امڙ پنھنجي ٿڄ ۾ ساڃھ جي سُتي وڌي ھئي.

ڪالھ مان اسلام آباد مان ھوائي جھاز وسيلي جيئن ئي ڪراچيءَ جي ايئرپورٽ تي لٿس، تہ محمد بخش ڊرائيور ملڻ شرط چيو "سائين غلام علي گذاري ويو."

خبر ٻڌي منھنجا لڳ وسامي ويا. ورھين جي ساڻين ۽ يارن جي ھميشہ ھميشہ لاءِ جدائي ڏاڍي ڏکوئيندڙ ٿئي ٿي. غلام عليءَ جو ڇھرو منھنجن اکين اڳيان آيو. جڏھن ڪِلندو ھو تہ سندس ڏند جرڪندا ھئا. ھو موڪلائڻ مھل ھميشہ مون کي ڪِلي چوندو ھو: "مون لاءِ ڪوبہ ڪم ڪار؟" ـ ھاڻي اھي لب ھميشہ لاءِ خاموش ٿي ويا.

انساني زندگيءَ جو داستان ڪيڏو نہ المناڪ آھي!

بورڊ ۾ ٻيڙو نيڪ مرد ميان علي بخش ورھين جا ورھيہ پريس ھلائيندو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيو. اسان ڪلاڪن جا ڪلاڪ دنيا جي هر موضوع تي ڪچهريون ڪندا هئاسين. هڪ ڏينهن گلستانِ ادب جي چهڪندڙ اها بلبل هميشہ لاءِ خاموش ٿي ويئي.

مرحوم گرامي صاحب سان ورهين جا ورهيہ گڏ گذاريا. اهو ڪهڙو موضوع هو جنهن تي گرامي صاحب سان گفتگو نہ ٿي هئي! سنڌي علم ۽ ادب جو اهو ڪهڙو نُڪتو هو جنهن تي اسان پهرن جا پهر ڪچهري نہ ڪئي هئي.

گرامي صاحب جون ادبي جلسن ۾ تقريرون، خاص طرح ون يونٽ واري زماني ۾ "روح رهاڻ" جي جلسن ۾ گجگوڙون، ڪنهن کان وسري سگهنديون؟

هڪ ڏينهن اهو 'ببر شير' هميشہ لاءِ ابدي آرام ۾ ڏنو ويو.

سائين اسد الله شاهہ حسيني! هزار ڳالهيون، هزار داستان! ڪچهريون، قول، قرار، محبتون، مجلسون، ڪِل ڀوڳ، ٽهڪ! اجهو جڙ ٽہ ڪالهوڪو ڏينهن آهي! ڪيڏو نہ محبوب ماڻهو هو! اهي سڀ ڪهڙا نہ مِٹا ماڻهو هئا! ڪيڏانهن هليا ويا؟ ۽ ويا تہ وري ڪنهن هِن طرف منهن ورائي ڪونہ ڏنو. شايد هيءَ دنيا اهڙي ئي اياڳي جاءِ آهي. هڪ پيري مخدوم صاحب (طالب المولیٰ) ۽ مان ڪنهن سرڪاري ڪم سان لاهور ٿي وياسين. جهاز ۾ ڪرسيون گڏ مليون. قبلہ علامہ قاضيءَ جو ذڪر نڪتو. مخدوم صاحب ہ شعر ٻڌايا، جي هاڻي وسري ويا اٿم. پر هڪ جو مفهوم اڃا ياد اٿم:

"عدم جي راهہ ڪيڏي نہ هموار آهي، جنهن ان تي
پير رکيو سو ايڏيءَ آسانيءَ سان اڳتي ويو.
جو وري پوئتي نظر ورائي نہ نهاريائين."

شال الله پاڪ انهن مڙني محبوبن، يارن، دوستارن کي رحمت ۽ مغفرت سان نوازي ۽ غلام علي مرحوم کي جنت ۾ جايون ڏئي:

متي ٿَر رهي، ويا گُذاري ڏينهڙا!

★

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڑهندڙ نَسُل ۔ پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دور جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ لکيو:

انڌي ماءُ ڇٽيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڑا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، ياڙي، ڪاڦُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان "**پڑهندڙ**" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيe-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڑهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڑھندڙ نَسل (پَـنَ) کا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو کو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن کو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَکَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَکَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وطن جا پَـنَ ساوا، گاڙهاڻ، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڑھندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙھندڙ، بَرندڙ ۽ پڙھندڙ، سُست ۽ پڙھندڙ يا وِڙھندڙ ۽ پڙھندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ہيں لفظن ۾ پَـنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَٻِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَـنَـن پاران ڪتابن کي دِجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي دِجيٽائيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ پلي ڪمائي، رُڳو پَـنَـن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پڑھندڙ نَسُل ۔ پ ن The Reading Generation

پَنَن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ جاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن به رُڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ اَياز علمَ، جاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهه ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ بہ جِٽ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو بولیءَ جي آڙ چُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛

... ...

ڪالهَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄ ڪلهه نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہ جِٽ گوريلا آهن.....

... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ به بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ ته "هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڻ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَـنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ بين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻتر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ "منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَـنَ پَـنَ جو پڙلاءُ".
ـ ايار (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پَڙهندڙ نَسُل ـ پ ن The Reading Generation

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي پوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پٽ دنيا سان گڏ سندس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، جو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي پوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي پوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ نايابورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ "سنڌ سلامت ڪتاب گهر" ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو. اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف پرپور لاپ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو پورو سات نيائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ اپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book